

Львівський державний університет
внутрішніх справ

КРИМІНАЛІСТИКА

Підручник

Львів
2023

УДК 343.9 (075.8)
К82

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет
Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол від 29.11.2023 р. № 5)

Р е ц е н з е н т и :

Гумін О. М., доктор юридичних наук, професор;
Кудінов С. С., доктор юридичних наук, професор;
Мовчан А. В., доктор юридичних наук, професор

Криміналістика : підручник / Р. І. Благута, О. І. Гарасимів,
К82 О. М. Дуфенюк та ін. ; за заг. ред. Є. В. Пряхіна. 4-те вид.,
перероб. і допов. Львів : Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2023. 820 с.

ISBN 978-617-511-393-6

Видання підготовлено відповідно до програми навчальної дисципліни «Криміналістика». Відображено сучасний стан і перспективи розвитку вітчизняної криміналістики з урахуванням положень Кримінального процесуального кодексу України 2012 р. і внесених до нього змін. Викладено теоретичні основи криміналістики, розкрито питання, що стосуються криміналістичної техніки та окремих її галузей, висвітлено зміст криміналістичної тактики, розглянуто положення методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень.

Для курсантів, студентів, слухачів, аспірантів, ад'юнктів та викладачів вишів і факультетів юридичної спрямованості усіх форм навчання, а також працівників правоохоронних органів.

The publication is prepared in accordance with the program of educational discipline «Criminalistics». The current state and prospects of development of state criminalistics subject to the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine in 2012 and changes made to it are shown. The theoretical foundations of criminology are outlined, issues related to forensic technology and its separate branches are disclosed, the content of forensic tactics is highlighted, the provisions of the investigation methodology of separate types of criminal offences are considered. Publication is intended for cadets, students, listeners, graduate students, adjuncts, teachers of universities and legal faculties for all forms of education as well as law enforcement officers.

УДК 343.9 (075.8)

© Благута Р. І., Гарасимів О. І.,
Дуфенюк О. М., Комісарчук Ю. А.,
Марко С. І., Пряхін Є. В., Ряшко О. В., 2023
© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2023

ISBN 978-617-511-393-6

ЗМІСТ

Вступ	5
-------------	---

Розділ 1

Теоретичні основи криміналістики

Тема 1.	Поняття, завдання та система криміналістики	8
Тема 2.	Методи науки криміналістики	30
Тема 3.	Механізм вчинення кримінального правопорушення та виникнення криміналістично значимої інформації	43
Тема 4.	Криміналістична ідентифікація та діагностика	51

Розділ 2

Криміналістична техніка

Тема 5.	Загальні положення криміналістичної техніки ..	67
Тема 6.	Криміналістична фотографія та відеозапис	86
Тема 7.	Криміналістичне дослідження зовнішності людини (габітоскопія)	112
Тема 8.	Криміналістична трасологія (слідознавство)	131
Тема 9.	Криміналістична одорологія	152
Тема 10.	Криміналістичне зброєзнавство	161
Тема 11.	Криміналістичне почеркознавство та авторознавство	177
Тема 12.	Техніко-криміналістичне дослідження документів	190
Тема 13.	Криміналістична реєстрація	209

Розділ 3

Криміналістична тактика

Тема 14.	Загальні положення криміналістичної тактики	227
Тема 15.	Тактика огляду	242

Тема 16.	Тактика допиту та одночасного допиту	275
Тема 17.	Тактика пред'явлення для впізнання	301
Тема 18.	Тактика обшуку	319
Тема 19.	Тактика слідчого експерименту	333
Тема 20.	Тактика використання спеціальних знань	347
Тема 21.	Розшукова робота слідчого	379

Розділ 4

Криміналістична методика

Тема 22.	Загальні положення криміналістичної методики	396
Тема 23.	Розслідування вбивств	419
Тема 24.	Розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи	449
Тема 25.	Розслідування торгівлі людьми	481
Тема 26.	Розслідування крадіжок	515
Тема 27.	Розслідування грабежів і розбоїв	566
Тема 28.	Розслідування вимагання	605
Тема 29.	Розслідування шахрайства	630
Тема 30.	Розслідування виготовлення з метою збуту або збут підроблених грошей	648
Тема 31.	Розслідування хуліганства	672
Тема 32.	Розслідування кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів	703
Тема 33.	Особливості розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми	725
Тема 34.	Розслідування воєнних злочинів, пов'язаних із виявленням місць незаконного утримання та насильства щодо цивільного населення та військовополонених	746
Тема 35.	Розслідування воєнних злочинів, пов'язаних із виявленням місць масових поховань	780
Список використаної та рекомендованої літератури		806

ВСТУП

Підручник укладено відповідно до програми курсу навчальної дисципліни «Криміналістика», запровадженої у вищих юридичних навчальних закладах. Видання оновлено згідно із сучасними вимогами освіти, висвітлено зміни у законодавстві та новітні наукові розробки у сфері протидії злочинності.

За структурою підручник традиційно складається з чотирьох розділів («Теоретичні основи криміналістики», «Криміналістична техніка», «Криміналістична тактика», «Криміналістична методика»). Обрана структура надає змогу у логічній послідовності розкрити основні положення сучасної криміналістичної науки та відобразити взаємозв'язок між її розділами.

У розділі «Теоретичні основи криміналістики» розглянуто історію виникнення криміналістики як науки та навчальної дисципліни, викладені основні теоретичні положення, охарактеризовані предмет, система, завдання, а також окремі криміналістичні вчення.

Розділ «Криміналістична техніка» охоплює розгляд питань, що стосуються загальних положень криміналістичної техніки та її окремих галузей. Наведено інформацію щодо сучасних техніко-криміналістичних засобів, що є на озброєнні у правоохоронних органах.

Розділ «Криміналістична тактика» присвячений характеристиці основних структурних елементів криміналістичної тактики, наведено організаційні і тактичні особливості проведення слідчих (р) дій. Розглянуто загальні питання тактики проведення негласних слідчих (р) дій.

У розділі «Криміналістична методика» приділено увагу загальним проблемам криміналістичної методики та висвітлено методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень.

У підручнику після кожної теми подано запитання для самоконтролю, викладений теоретичний матеріал супроводжується належним ілюстративним матеріалом, фотозображеннями, схемами, рисунками та таблицями. Також використовуються дані судової, слідчої та експертної практики. Підручник містить перелік використаної і рекомендованої літератури до кожного розділу.

Авторський колектив висловлює подяку всім, хто надавав допомогу під час підготовки підручника, і буде вдячний читачам за відгуки, зауваження, побажання та рекомендації.

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ КРИМІНАЛІСТИКИ

1. Поняття, завдання та система криміналістики
2. Методи науки криміналістики
3. Механізм вчинення кримінального правопорушення та виникнення криміналістично значимої інформації
4. Криміналістична ідентифікація та діагностика

Тема 1

ПОНЯТТЯ, ЗАВДАННЯ ТА СИСТЕМА КРИМІНАЛІСТИКИ

- 1. Стислий нарис історії виникнення та становлення криміналістики як науки*
- 2. Поняття криміналістики, її об'єкт, предмет і завдання*
- 3. Основні принципи криміналістики та закони її розвитку*
- 4. Система науки криміналістики та її зв'язок з іншими науками*

- 1 -

Із розвитком держави і суспільства виникла потреба в ефективній протидії злочинності. Для цього почали формуватися спеціальні органи. Спершу працівники таких органів керувалися переважно життєвим досвідом і здоровим глуздом. Зараз можна знайти багато наукової літератури, де кримінальне правопорушення і злочинність як негативне соціальне явище та як суспільно небезпечне діяння характеризуються з філософського, кримінально-правового, кримінологічного, психологічного, етичного та інших поглядів. Не стоїть осторонь цього і наука криміналістика, яка виникла наприкінці XIX століття і своїми досягненнями продовжує підтверджувати тезу про те, що знаходиться на передових позиціях протидії злочинності. Зараз правоохоронну діяльність складно уявити без рекомендацій криміналістики, саме через її наукові доробки удосконалюються прийоми та засоби роботи з доказовою інформацією, вона дає поштовх для переосмислення новітніх ідей та досягнень будь-якого наукового уявлення з метою їх використання у правоохоронній та судовій діяльності.

Перш ніж детально вивчати поняття криміналістики, доцільно зупинитися на деяких історичних аспектах та постатях, що мали важливе значення для виникнення цієї науки.

Найперше варто зазначити, що на згадки про використання засобів і методів, які зараз вважаються криміналістичними, можна натрапити у стародавніх правових актах (Тора, Біблія, Коран, Руська правда тощо).

Історично криміналістика виникла як наука про практичні засоби і методи розслідування кримінальних правопорушень, заснованих на положеннях природничих та технічних наук. Її становлення і розвиток як сфери наукових знань нерозривно пов'язані з удосконаленням кримінальної процесуальної науки. Саме в її рамках тривав процес накопичення і консолідації тих засобів, прийомів і рекомендацій роботи з доказами, які на певному етапі і стали ядром нової науки – криміналістики. Перші рекомендації, які можна вважати криміналістичними, містилися в працях із кримінального процесу, як-от «Досвід короткого керівництва для проведення слідства» Миколи Орлова (1833 р.), «Керівництво з судового розслідування» Людвіга фон Ягеманна (т. 1 – у 1838 р., т. 2 у – 1841 р.), «Правила і форми про проведення слідства, складені за Збірником законів» Євграфа Колоколова (1850 р.), «Про кримінальне переслідування, дізнання і попереднє дослідження злочинів за Судовими уставами 1864 р.» Олександра Квачевського (1869 р.) та інші.

Частина вчених намагалася висвітлити соціальні, біологічні та психологічні витоки основної причини, з приводу якої виникає розслідування, – злочинності. Так, бельгійський математик і статист Адольф Кетле підрахував загальну кількість злочинів, учинених останнім десятиліттям, щоб установити відсоток кримінальних елементів у людському суспільстві. Італійський психіатр Чезаре Ломброзо вивчав фізіологію та психологію злочинців. У в'язницях і психіатричних лікарнях він проводив вимірювання черепів злочинців і дійшов висновку, що кожен із них має певні аномалії у будові черепа. Науковець обстоював позицію, що злочи-

нець – це атавістичне явище, рецидив людської історії, злочинцями не стають – ними народжуються.

У 1879 р. писар Першого бюро поліцейської префектури Парижу Альфонс Бертільон надав поштовх до розвитку криміналістики у Франції. У той час французькій кримінальній поліції вже виповнилося 70 років, а своєю появою вона завдячувала Ежену Відоку – в минулому каторжнику, а в подальшому – видатному шефу французької поліції.

Вперше термін «криміналістика» (походить від лат. *criminalis* – *те, що стосується злочину*) вживається у 1892 р. судовим слідчим, австрійським ученим **Гансом Густавом Адольфом Гроссом**, який спробував систематизувати розрізнені відомості про використання прийомів та методів під час розслідування злочинів у книзі «Керівництво для судових слідчих як система криміналістики». З метою

вдосконалення свого «Керівництва ...» та збору інформації про злочинний і слідчий досвід Ганс Гросс започатковує журнал «Архів по кримінальній антропології та криміналістиці», який виходить і досі.

У 1895 р. Ганс Гросс добивається включення лекцій з криміналістики для читання студентам юристам. Саме його вважають засновником криміналістики як науки, так і навчальної дисципліни, а вихід його першої книги – початком виникнення криміналістики як самостійної науки.

Надалі питання розвитку криміналістики починають досліджувати інші видатні вчені того часу. Професор хімії Лозаннського університету Рудольф Рейсс опублікував книги «Наукова техніка розслідування злочинів» і «Словесний портрет» (1911–1912 рр.). Тоді поряд із терміном «криміна-

лістика» в різних країнах цю науку називали «поліцейською технікою», «науковою поліцією», «судовою наукою».

Досліджуючи виникнення та розвиток радянської криміналістики, Р. С. Белкін указував, що спочатку (90-ті роки XIX ст.) відомості про окремі елементи, які стосувалися науки криміналістики, можна було знайти у працях процесуалістів. Згодом інформація про криміналістику з їхніх робіт зникає, оскільки з'являються численні переклади праць закордонних криміналістів. Як результат – на теренах російської (а потім уже й радянської) юридичної науки починають з'являтися наукові праці, які умовно можна поділити на дві групи: оригінальні та популяризаторські. У популяризаторських працях автори лише описували досягнення криміналістичної науки і висвітлювали, як вони використовуються у практиці боротьби зі злочинністю. У оригінальних – містилася інформація про нові (перспективні) досягнення науки криміналістики.

Після виникнення **наука криміналістика розвивалася у трьох основних напрямках:**

- 1) розробка та вдосконалення засобів криміналістичної реєстрації та розшуку злочинців;
- 2) розробка наукових прийомів і методів фіксації, дослідження та використання речових доказів («німих свідків»);
- 3) розробка та систематизація прийомів і методів організації розслідування злочинів.

Серед представників першого напрямку слід виокремити:

– *Альфонса Бертільона* (розробив метод бертільонажу, методи сигналітичної та метричної фотозйомки, автор ідеї словесного портрету);

– *Вільяма Гершеля, Генрі Фолдса, Френсіса Гальтона, Едварда Генрі, Жуана Вучетича, Василя Лебедєва, Петра Семеновського* (працювали над розробкою і вдосконаленням дактилоскопічного методу, який виник майже одночасно з бертільонажем і поступово витіснив його – у 1914 р. на Міжнародному поліцейському конгресі дактилоскопію рекомендували як основний метод криміналістичної реєстрації);

– **Рудольфа Арчібальда Рейсса** (вдосконалив метод словесного портрету).

До представників другого напрямку належать:

– **Євген Буринський** (цього науковця називають батьком судової фотографії. У 1889 р. на власні кошти він відкрив судово-фотографічну лабораторію. За допомогою методу підсилення контрастів досліджував документи на предмет наявності підробок. У 1903 р. вийшла його фундаментальна праця «Судова експертиза документів»);

– **Чезаре Ломброзо** (у 1895 р. вийшла праця цього італійського криміналіста та психіатра «Графологія», де почерк людини розглядається як дзеркало особи. Він увійшов у історію як автор теорії біологічної схильності певних людей вчиняти злочини – злочинцями не стають, а народжуються);

– **Михайло Шимановський** (у 1894 р. вийшла його праця «Фотографія в праві та правосудді», де висвітлювалися питання застосування фотографування при збиранні доказів під час розслідування кримінальних правопорушень);

– **Георгій Рудий** (піонер української криміналістики, якого вважають родоначальником експертної служби в Україні. Працював завідувачем Київського розшукового відділення, у 1903 р. був відряджений у м. Дрезден для ознайомлення з досягненнями поліції з метою провадження їх у практику. Звернув увагу на валізу з різним приладдям для збору доказів. Повернувшись із відрядження, за власні кошти розробив схожу валізу з додатковим приладдям, яку вважають прародичем сучасної криміналістичної валізи);

– **Сергій Потапов** (розробив теорію криміналістичної ідентифікації та систематизував криміналістичні обліки. Займався розробкою техніко-криміналістичних засобів, керував підготовкою експертів).

Представниками третього напрямку розвитку криміналістики є:

– **І. М. Снегірьов** (у 1908 р. видав працю «Про розшук. Досвід дослідження прийомів, способів і засобів розкриття істини подій»);

– *С. М. Трегубов* (у 1908 р. видав «Настільну книгу криміналіста-практика»);

– *В. І. Лебедєв* (у 1909 р. видав працю «Мистецтво розкриття злочинів», а також Інструкцію з дактилоскопіювання);

– *Альберт Вейнгарт* (цього німецького криміналіста вважають засновником криміналістичної тактики.

Криміналістику традиційно розглядають у трьох аспектах: як спеціальну юридичну науку, як навчальну дисципліну, як практичну діяльність.

Можливості засобів, методів і прийомів сучасної криміналістики у розслідуванні кримінальних правопорушень, її високий науково-технічний рівень дозволяють обстоювати тезу про те, що теоретично будь-яке кримінальне правопорушення можна розкрити. Її підтверджують дані криміналістичної техніки (немає слідів кримінального правопорушення, які б не можна було виявити і дослідити), криміналістичної тактики (практично немає злочинних хитрощів, які б не можна було виявити і розшифрувати) і криміналістичної методики (немає слідчих ситуацій, абсолютно тупикових і недосяжних для розкриття кримінальних правопорушень).

Фактичний же рівень розкриття кримінальних правопорушень на практиці, на жаль, не відповідає вказаним можливостям криміналістики. Це відбувається або через криміналістичну необізнаність осіб, які проводять розслідування (можливо, через свою завантаженість), або внаслідок зневажливого ставлення до принципів і рекомендацій науки криміналістики.

У процесі формування наукового уявлення про природу криміналістики можна виокремити декілька концепцій, які історично змінювали одна одну:

1. Криміналістика – це технічна чи природничо-технічна наука. Такий погляд був характерним на початку її становлення як самостійної науки і пояснюється намаганням відділитися від класичної правової кримінально-процесуальної науки. Підкреслюючи, що криміналістика – це прикладна технічна дисципліна, її прибічники (Г. Ю. Маннс, Є. У. Зіцер) хотіли довести неможливість існування і розвитку

криміналістики та процесуальних знань у рамках однієї науки та необхідності її відмежування.

2. Криміналістика – це наука двоїстої природи (природничо-технічної та кримінально-правової). Виникнення та розвиток такої концепції пояснюється тим, що погляд на криміналістику як виключно технічну дисципліну гальмував її розвиток і обмежував сферу розроблених нею рекомендацій. На тлі того, що практика боротьби зі злочинністю постійно вимагала розробки нових тактики та методик розслідування, перша концепція вже не могла відповідати реальному становищу. Майже одночасно виникають дві концепції природи криміналістики. Одна з них полягала в тому, що криміналістика частково є технічною, а частково – правовою наукою (П. І. Тарасов-Радіонов). Згідно з другою концепцією, криміналістика визнавалася правовою наукою (А. І. Вінберг, С. П. Мітрічев). У подальшому думка про двоїсту природу криміналістики не отримала підтримки і була науковцями відкинута.

3. Криміналістика – це спеціальна юридична наука. Такий погляд сформувався у 1952–1955 роках. Згодом він став домінуючим як у криміналістиці, так і у правових науках загалом. Її прихильниками були А. І. Вінберг, С. П. Мітрічев, Г. Б. Карнович, В. Г. Танасевич.

Указана концепція обґрунтовується такими положеннями:

1) криміналістика є правовою наукою, оскільки її об'єкт і предмет пізнання лежать у сфері правових явищ;

2) криміналістика – правова наука, оскільки її службова функція та вирішувані завдання належать до правової сфери діяльності державних органів і до правових процесів (розслідування, судового розгляду);

3) всі розроблені криміналістикою для практики рекомендації мають правовий характер, засновані на законі, відповідають його духу та букві;

4) юридичний характер криміналістики проявляється у нормативно-юридичній функції, властивій їй як галузі

правознавства, під впливом якої багато наукових рекомендацій введено у зміст правових норм;

5) хоча криміналістика і пов'язана з іншими науками, основним підґрунтям для її розвитку є право, правові науки, слідча та судова практика;

6) історично криміналістика виникла в рамках саме правової науки – кримінально-процесуальної.

- 2 -

Наразі криміналістику розуміють як науку про закономірності механізму вчинення кримінального правопорушення та його відображення у джерелах інформації, що слугують основою для розробки засобів, прийомів і методів збирання, дослідження, оцінки і використання доказів з метою розслідування та попередження кримінальних правопорушень.

Об'єкт вивчення науки криміналістики становлять два взаємопов'язані види людської діяльності (негативної і позитивної): перший вид – кримінальна діяльність злочинців (злочинна діяльність), інший – діяльність із розслідування та попередження кримінальних правопорушень (криміналістична діяльність).

Злочинна діяльність охоплює всі роди, види і групи злочинів, передбачених чинним законодавством. Криміналістична діяльність поділяється на: криміналістичну діяльність із розслідування кримінальних правопорушень; експертно-криміналістичну діяльність; криміналістично-профілактичну діяльність; оперативно-розшукову діяльність; криміналістичну науково-педагогічну діяльність. Злочинна і криміналістична діяльності є об'єктом вивчення не тільки криміналістики, а й інших, насамперед юридичних, наук.

Уявлення про предмет криміналістики формується і уточнюється відповідно до розвитку самої науки. Вперше предмет криміналістики намагався сформулювати у 1921 р.

Г. Ю. Маннс. Він вважав, що ним є способи вчинення кримінального правопорушення, професійні особливості і побут злочинців, прийоми розслідування кримінальних правопорушень, включаючи ідентифікацію злочинця. Розгорнуте визначення предмета криміналістики у 1925 р. запропонував І. М. Якимов. Він вважав, що ним є вивчення найбільш доцільних способів і прийомів застосування методів природничих, медичних і технічних наук до розслідування кримінальних правопорушень і вивчення фізичної та моральної особистості злочинця, а метою є допомога правосуддю у встановленні істини у кримінальному провадженні.

На сучасному етапі розвитку криміналістики її **предметом** вважають:

- 1) закономірності механізму вчинення злочину;
- 2) закономірності виникнення інформації про злочин і її учасників;
- 3) закономірності збирання (виявлення, фіксація, вилучення, зберігання), дослідження, оцінка і використання доказів;
- 4) спеціальні засоби і методи вивчення і попередження злочинів, засновані на розумінні цих механізмів.

Завдання криміналістики як науки можна розділити на загальне, спеціальні та конкретні.

Загальне завдання полягає у сприянні протидії злочинності своїми специфічними силами та засобами.

До **спеціальних завдань** доцільно віднести:

- вивчення закономірностей дійсності, що становлять предмет криміналістики;
- розвиток загальних та окремих криміналістичних і вчень;
- розробка нових і вдосконалення наявних техніко-криміналістичних засобів, тактичних прийомів і методичних рекомендацій збирання, дослідження та використання доказів;
- розробка та вдосконалення тактичних і методичних основ досудового і судового слідства, судової експертизи;
- розробка та вдосконалення криміналістичних засобів і методів попередження кримінальних правопорушень;

– вивчення та використання зарубіжного досвіду в протидії злочинності.

Загальне і спеціальні завдання реалізуються через вирішення **конкретних завдань**, що мають тимчасовий характер. Наприклад, на початках розвитку науки криміналістики конкретними завданнями були: розробка окремих техніко-криміналістичних засобів і криміналістичних прийомів; відбір даних, що можна в подальшому використати. На сучасному етапі розвитку криміналістики до конкретних завдань криміналістики можна віднести: перегляд системи тактичних прийомів; перегляд значення та структури криміналістичної характеристики; розробка тактики проведення слідчих (р) і негласних слідчих (р) дій, розробка окремих криміналістичних методик (наприклад, пов'язаних із розслідуванням незаконного збагачення) тощо.

- 3 -

Під принципами науки криміналістики необхідно розуміти ті основні, фундаментальні умови, які визначають головну спрямованість криміналістичних наукових досліджень, розглядаючи останні як одну з різновидів єдиного процесу наукового пізнання.

Основними принципами науки криміналістики вважають: 1) об'єктивність; 2) історизм; 3) системність.

Принцип об'єктивності означає, що наука криміналістика існує і розвивається на основі діалектичного матеріалізму (науки про найбільш загальні закони руху і розвитку природи, суспільства і свідомості), спирається на критерії практики, ґрунтується на розумінні свого органічного зв'язку з навколишнім світом. Отже, для вивчення різних сторін предмету криміналістики застосовуються категорії та закони діалектики (причина і наслідок, сутність і явище тощо).

Принцип історизму передбачає розгляд предмета пізнання з позиції його виникнення, розвитку та зникнення.

Жодне явище неможливо вивчити, якщо розглядати його ізольовано від усього, що навколо, окремо від його історії.

Принцип системності означає такий підхід до предмета пізнання, за якого криміналістика в цілому, її окремі розділи та підрозділи, напрями розвитку розглядаються як взаємопов'язані та взаємообумовлені елементи цілого. Він дає змогу розглядати в єдиній системі криміналістичні знання, відображає дію такого загального закону розвитку науки як безперервне накопичення наукових знань.

Закони розвитку науки криміналістики поділяють на загальні та окремі.

1. Загальні закони:

- безперервність накопичення наукових знань;
- інтеграція і диференціація наукових знань;
- постійний зв'язок і взаємний вплив науки та практики;
- прискорений розвиток науки в умовах науково-технічного прогресу.

2. Окремі (часткові) закони:

- зв'язок і спадкоємність між існуючими і виникаючими криміналістичними концепціями;
- активне і творче пристосування для цілей криміналістики досягнень наук, чий положення не можуть бути прямо, без спеціального пристосування, використані в практиці боротьби зі злочинністю;
- обумовленість криміналістичних рекомендацій потребами практики і вдосконалення цієї практики на базі положень криміналістичної науки.

Розглянемо сутність цих законів детальніше.

Закон безперервності накопичення наукових знань забезпечує подальший розвиток науки. В процесі такого накопичення виникнення кожної наукової думки є логічним наслідком розвитку наявних положень і науки загалом. Підхід до розуміння тих чи інших положень у зв'язку з цим зазнає поступових змін, доповнюється, уточнюється та згодом увідповіднюється до рівня розвитку науки на певному її етапі.

Діалектичне поєднання процесів диференціації та інтеграції характерне для будь-якої науки. **Диференціація та інтеграція** як дві взаємно протилежні тенденції в розвитку науки своєрідно проявляють дію закону єдності та боротьби двох протилежностей у пізнанні. Диференціація наукових знань – це процес виникнення і розвитку у надрах «материнської» науки ідей, теорій та розділів, що за певних умов можуть набути якісно нового стану, а у низці випадків отримати такий розвиток, що вони набувають статусу самостійних теорій, вчень, наук чи наукових напрямів. Диференціація, наприклад, сприяла більш чіткому визначенню предмета криміналістики, її структури, місця у системі інших наук. Інтеграція є протилежним диференціації процесом та полягає у «зв'язуванні» окремих диференційованих ідей, методів, функцій взаємодіючих наук у єдине ціле. Це синтезоване «ціле» утворює нову галузь знань, нову науку. Незважаючи на новизну, така наука не втрачає зв'язків із «материнською» наукою, у надрах якої почали формуватися її головні елементи, зберігає свою належність до класу наук, що обслуговують відповідну предметну галузь.

В основі **закону зв'язку та взаємного впливу науки та практики** лежить уявлення про те, що ефективність і якість теоретичних положень підтверджується практикою, яка є джерелом пізнавальної діяльності та сферою застосування наукових знань. Практика ж повинна спиратися на науково обґрунтовані рекомендації та висновки. Реалізація цього полягає в такому: будь-яка наука розвивається під впливом людських (суспільних) потреб; будь-яке теоретичне положення легше сприймається та осмислюється через практичні приклади; чим більшим обсягом теоретичних знань володіє людина, тим ефективніша та результативніша її практична діяльність та ін.

Науково-технічний прогрес є неперервним процесом отримання та нагромадження наукових знань, їх матеріалізації в елементи техніки, впровадження її у виробництво і

всі сфери життя. Тому науково-технічний прогрес науковці розглядають як систему, що охоплює три взаємопов'язані стадії: науку, техніку та виробництво. Науково-технічний прогрес виявляється у постійному впливі наукових відкриттів та винаходів на рівні техніки і технологій, а так само на застосування нових приладів і обладнання. **Закон прискореного розвитку науки в умовах науково-технічного прогресу** полягає в тому, що за умов стрімкого науково-технічного прогресу ані техніка, ані виробництво не можуть розвиватися й вдосконалюватися без виконання комплексу сучасних наукових досліджень і розробок. Водночас для розвитку науки необхідні сучасні засоби, прилади та обладнання.

Закон зв'язку і спадкоємності між існуючими і виникаючими криміналістичними концепціями полягає в такому. Наука розвивається безперервно, поступово накопичуючи знання, спираючись на досягнуте. Саме через акумулятивний характер процесу пізнання, оскільки наукова думка не може рухатися хаотично, випадково, а рухається вперед суворо логічним шляхом, від простого до складного, кожна виникаюча наукова концепція спирається на попередні теоретичні побудови. Криміналістична концепція в цьому значення не є винятком. Прикладом такого процесу може слугувати формулювання визначення предмета криміналістики, уявлення про який формувалося і уточнювалося впродовж розвитку криміналістики.

Закон активного і творчого пристосування для цілей криміналістики досягнень інших наук можна пояснити так. Криміналістика як наука виникла тому, що судово-слідча практика потребувала ефективних наукових засобів і методів боротьби зі злочинністю. Максимально повне задоволення цих потреб уможливилось лише на основі широкого використання досягнень природничих і технічних наук, творчого пристосування їх для цілей судочинства, стало однією з тенденцій, що визначили шляхи розвитку

криміналістики. У цій тенденції розвитку криміналістики проявився такий загальний закон розвитку науки, як інтеграція і диференціація наукового знання. На сучасному етапі розвитку криміналістики дедалі поширенішими стають комплексні дослідження, що здійснюються такими колективами, до складу яких, крім криміналістів, входять фізики, хіміки, біологи, кібернетики тощо. Криміналістичні об'єкти досліджуються з позиції та методами конкретних наук, але для вирішення завдань криміналістики. Активне і творче пристосування досягнень інших наук для вирішення завдань судочинства та створення на їх основі криміналістичних методів роботи з доказами характеризується процесом взаємного проникнення наук, оскільки його результатом є створення рекомендацій для практики боротьби зі злочинністю. Водночас досягнення окремих наук (судової медицини, судової психіатрії, судової психології) використовуються в криміналістиці без змін. Відтак завдання криміналістики – не пристосувати ці знання, а врахувати їх у розробці рекомендацій.

Закон обумовленості криміналістичних рекомендацій потребам практики проявляється так. Службова функція криміналістики полягає у забезпеченні потреб практики науковими продуктами, що допомагають у боротьбі зі злочинністю. Це означає, що розробка криміналістичних рекомендацій обумовлена запитами практики, їх доцільність та ефективність перевіряється практикою. Така залежність має необхідний, загальний та стійкий характер, визначаючи напрями наукового пошуку. Практика для криміналістики є об'єктом дослідження, оскільки тільки таким шляхом можливо:

- виявити тенденції розвитку самої практики, визначити можливості впливу на практику криміналістичної теорії;
- визначити потреби практики та на цій підставі означити перспективи розвитку криміналістичної теорії, яка їх повинна задовольнити;

– виявити форми і тенденції прояву об'єктивних закономірностей виникнення, збирання, дослідження, оцінки та використання доказів;

– накопичити необхідний для аналізу, узагальнення і побудови системи теорії криміналістики емпіричний матеріал;

– отримати матеріал для вибору оптимальних варіантів комунікативних зв'язків між дослідниками;

– сформуванню уявлення про помилки практики для встановлення їх причин, розробки шляхів подолання помилок, а також нових методів підвищення ефективності практики.

– 4 –

Система криміналістики – це її складові, що мають стійкі, взаємопов'язані та взаємообумовлені зв'язки. У системі криміналістики входить чотири розділи:

1. Теоретичні основи криміналістики (загальна теорія криміналістики) – розділ, що охоплює систему світоглядних принципів, теоретичних концепцій, категорій, понять, методів, визначень та термінів, що відображають весь предмет криміналістики, її внутрішні та зовнішні зв'язки. Теоретичні та методологічні основи криміналістики конкретизуються і детально розвиваються у інших трьох її розділах;

2. Криміналістична техніка – розділ, у який входять наукові положення та практичні рекомендації, прийоми і методики із застосування техніко-криміналістичних засобів, призначених для виявлення, фіксації, збору, зберігання і дослідження доказів, а також застосування інших засобів розслідування і попередження кримінальних правопорушень;

3. Криміналістична тактика – розділ, що становить систему наукових положень і заснованих на них практичних рекомендацій щодо організації досудового слідства, визначення оптимальної лінії поведінки осіб, які здійснюють слідчі (р) дії;

4. Криміналістична методика – розділ, що утворює систему наукових положень і заснованих на них методичних рекомендацій щодо організації розслідування окремих видів кримінальних правопорушень у різних слідчих ситуаціях.

Саме наявність першого розділу у системі вітчизняної криміналістики робить її відмінною від зарубіжної, де такого розділу немає, а сама криміналістика розглядається не як спеціальна юридична наука, а як наука прикладна.

Загальна теорія криміналістики виконує перелік функцій: методологічну, пояснювальну, синтезуючу, передбачувальну.

Методологічна функція ґрунтується на матеріалістичному уявленні про світ та забезпечує правильне розуміння предмета і змісту криміналістичної науки, її зв'язок із діалектикою матеріалізму. Вона дає змогу встановити правильне співвідношення між теорією та практикою.

Пояснювальна функція полягає у розкритті змісту предмета пізнання, його сторін та елементів. Наприклад, не тільки констатується факт існування закономірностей роботи з доказами, а й демонструється механізм прояву таких закономірностей, результат їх дії, характер зв'язків між причиною та наслідком.

Синтезуюча функція є відображенням процесів накопичення у криміналістиці наукових знань. Вона дозволяє накопичувати емпіричний матеріал, взаємопроникати наукам одна в одну, об'єднувати криміналістичні знання у логічну єдину систему.

Передбачувальна функція нерозривно пов'язана із пояснювальною. Однак, якщо пояснювальна функція пов'язана із вже достовірно відомими, існуючими фактами, то передбачувальна стосується фактів, які лише будуть існувати, або існують, але про них ще невідомо (будуть відкриті у майбутньому).

Щоб правильно визначити місце криміналістики в системі юридичних наук і її зв'язок з іншими науками, слід коротко зупинитися на класифікації юридичних наук. Юридичні

науки поділяються на загальнотеоретичні і конкретні. Останні поділяються на галузеві, міжгалузеві та спеціальні. Відповідно до цієї класифікації, криміналістика є спеціальною юридичною наукою, якій не відповідає якась конкретна галузь права чи група норм із різних галузей права.

Зв'язок криміналістики з науками:

1. З юридичними (кримінальне право, кримінальний процес, оперативно-розшукова діяльність, кримінологія, кримінально-виконавче право, кримінально-правова статистика тощо).

2. З іншими науками (філософія, логіка, судова медицина, судова психіатрія, судова бухгалтерія, соціологія, юридична психологія, хімія, біологія, фізика тощо).

Зв'язки криміналістики з юридичними науками слід розглядати з позиції їх спільності з об'єктами їх дослідження («злочинна діяльність» – «протидія злочинності» – «криміналістична діяльність»).

Зв'язок криміналістики з кримінальним правом найперше полягає у тому, що кримінальне право визначає, які діяння у нашому суспільстві вважаються злочинними, а криміналістика досліджує механізм вчинення тих дій, які, відповідно до чинного законодавства, визнані кримінальним правопорушенням. На думку В. Ю. Шепітька, «кримінальний закон встановлює відповідальність за вчинення різних діянь, викриття яких можливе лише за допомогою засобів, прийомів і методів криміналістики. Розробка та реалізація окремих криміналістичних методик показує дієвість норми кримінального закону або, навпаки, що вона є «мертвою», непрацюючою». Кримінально-правові положення і поняття («суб'єкт злочину», «склад злочину», «спосіб злочину», «співучасть у злочині» тощо) є вихідними у формуванні криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень окремих видів для розроблення відповідних методик розслідування.

Що стосується кримінального процесу, то в наукових колах тривають дискусії з приводу того, які є відмінності між криміналістикою і кримінальним процесом, а не навпаки. Основні положення кримінального процесу визначені у КПК

України. Там чітко виписано, які саме вимоги ставить законодавець перед слідчими при проведенні слідчих (р) дій, застосуванні науково-технічних засобів, а також визначає строки проведення розслідування та питання, що стосуються доказування (доказів). Криміналістика, спираючись на положення кримінального процесуального законодавства, визначає, як з дотриманням вимог закону тактично правильно провести слідчу (р) дію, які методи можна використати у застосуванні науково-технічних засобів, як правильно спланувати розслідування кримінального правопорушення тощо. Жоден із прийомів чи методів, розроблених криміналістикою, не може бути застосований у слідчій чи судовій практиці, якщо він суперечить вимогам кримінального процесуального закону. Найбільш тісний зв'язок криміналістики з наукою кримінального процесу проявляється у сфері теорії доказування. Характерною особливістю є їх взаємне збагачення. Теорія судових доказів і її ядро – доказове право – впливають на розвиток науково-технічних засобів і методів криміналістики, тактику і методіку розслідування кримінальних правопорушень. Своєю чергою, криміналістика суттєво впливає на розвиток теорії судових доказів та доказове право, яке простежується за такими основними напрямками: 1) вона розробляє рекомендації про застосування нових природничих методів і технічних засобів для виявлення, фіксації та дослідження матеріальних слідів кримінального правопорушення; 2) вона вивчає і узагальнює експертну практику і створює нові види експертних досліджень; 3) на основі узагальнення слідчої практики вона розробляє ефективні тактичні прийоми і підготовлює для законодавчого закріплення нові слідчі (р) дії.

Зв'язок криміналістики та оперативно-розшукової діяльності корінням сягає давнини та пов'язаний із тим, що ці науки мають спільний об'єкт дослідження. З історії виникнення криміналістики ми пам'ятаємо, що частково її засновниками були самі злочинці (наприклад, у Франції – Ежен Відок, у Англії – Джонатан Уайльд). Також цей зв'язок виражається у тому, що всі розробки учених-криміналістів спрямовані і призначені для використання оперативними підроз-

ділами (виявлення кримінальних правопорушень, встановлення та розшук злочинців чи викраденого майна). У ОРД часто використовуються криміналістичні обліки. Частина елементів теорії ОРД були включені у зміст науки криміналістики. З початку 50-х років минулого століття А. І. Вінберг обгрунтував тезис: «Наукову основу ОРД становлять положення криміналістичної науки». Отож, можна стверджувати, що криміналістика для теорії ОРД є «материнською» наукою, як і кримінальний процес для криміналістики. Тісний зв'язок між цими науками пов'язаний із тим, що вони мають взаємну зацікавленість у розробці суміжних проблем (поєднання гласних і негласних методів, зв'язок оперативної інформації з процесом доказування, взаємодія між слідчими та оперативними підрозділами, шляхи і межі використання в ОРД криміналістичних прийомів і засобів тощо).

Кримінологія є наукою, що вивчає злочинність як соціальне явище, особу злочинця, причини й умови виникнення злочинності та шляхи запобігання їй. Криміналістика використовує ці знання у розробці криміналістичної характеристики різних видів кримінальних правопорушень, де одним із елементів є характеристика особи злочинця. У кримінології також досліджується віктимна поведінка, що безпосередньо стосується особи потерпілого, яка також є елементом криміналістичної характеристики кримінального правопорушення. Кримінологія використовує дані криміналістики для вирішення кримінологічних завдань із попередження кримінальних правопорушень.

Кримінально-виконавче право досліджує одну з частин спільного з криміналістикою об'єкта (криміналістична діяльність) з точки зору нормативного визначення умов і порядку відбування призначеного судом кримінального покарання. Завдання цієї науки полягає у створенні таких умов (режиму) відбування покарання, які б найефективніше сприяли досягненню мети кримінального покарання – загальній та окремій превенції злочинності. Окрім того, під час відбування покарання стаються випадки, коли засуджені особи вчиняють

кримінальні правопорушення, перебуваючи у місцях позбавлення волі. Зв'язок кримінально-виконавчого права з криміналістикою проявляється у використанні останньою нормативних положень і теоретичних розробок першої у формуванні рекомендацій щодо тактики проведення слідчих (р) дій, а також профілактичної діяльності слідчого в умовах функціонування установ виконання покарання.

Зв'язок кримінально-правової статистики з криміналістикою виражається в тому, що в результаті перша з них відображає у своїх даних ефективність застосування на практиці положень криміналістики і розроблених нею засобів і методів розслідування кримінальних правопорушень. Криміналістика, своєю чергою, враховує та застосовує дані кримінально-правової статистики як для оцінки ефективності своїх рекомендацій, які використовуються на практиці, так і для виявлення тих напрямів діяльності органів, що ведуть боротьбу зі злочинністю, які найбільше потребують уваги і відповідних криміналістичних рекомендацій.

Як наука про всезагальні закони природи, суспільства і людського мислення, **філософія** є базою для побудови окремих методологій, зокрема такого її різновиду, як теорія криміналістики. Діалектичний матеріалізм філософії лежить в основі всієї системи методів криміналістики. Філософські категорії дають змогу сформулювати ті чи інші загальні поняття криміналістики. Крім того, з філософської позиції можливо розглянути вже наявні поняття криміналістики, що дозволяє з'ясувати, чи задовольняють вони вимоги сьогодення. В інших випадках філософський аналіз окремих положень криміналістики дає змогу зробити висновок про недостатність обґрунтованості тієї чи іншої позиції та допомогти їй належно обґрунтувати чи спростувати.

Зв'язок криміналістики з **логікою** полягає в тому, що в криміналістичних дослідженнях застосовуються методи логічного мислення – аналіз і синтез, індукція та дедукція, аналогія, узагальнення, абстрагування. Саме цей вид зв'язку лежить в основі рекомендацій, що розробляються

криміналістикою для практики боротьби зі злочинністю (наприклад, побудова та перевірка версій, моделювання події кримінального правопорушення). Зв'язок криміналістики з логікою призвів до виникнення нової сфери знань – логіки слідства та логіки доказування.

В основі тактики і методи розслідування кримінальних правопорушень лежать не тільки правові, а й моральні вимоги. Кожен тактичний прийом і метод, запропонований криміналістикою, проходить перевірку з точки зору їх відповідності не тільки кримінальному процесуальному законодавству, а й нормам моралі. Отже, **етика** (наука про мораль), особливо її спеціальна галузь – судова етика, активно сприяє криміналістиці у розробці ефективних, правомірних і морально дозволених методів, що дають змогу розкрити кримінальне правопорушення і встановити об'єктивну істину в провадженні.

Удосконалення засобів і методів криміналістики неможливе без використання психологічних знань. Особлива помітна методологічна роль **юридичної психології** у розвитку криміналістичної тактики, у вдосконаленні тактичних прийомів проведення слідчих (р) дій. Знання особливостей психічних процесів, емоційних і вольових станів, характеру, темпераменту та інших психологічних якостей особи, що проявляються в умовах вчинення кримінального правопорушення, а також під час провадження кримінального судочинства, допомагає розробляти найбільш обґрунтовані рекомендації криміналістики, вдосконалювати її тактичні засоби. Глибока розробка психологічних основ слідчої тактики – важливе завдання криміналістів і психологів.

Найбільш давні та міцні зв'язки мають криміналістика і **судова медицина**. Судово-медичні знання використовувалися у розслідуванні кримінальних правопорушень значно раніше, ніж виникла криміналістика. Тому деякі медичні прийоми виявлення слідів кримінального правопорушення на тілі людини були запозичені криміналістикою і навпаки – багато криміналістичних прийомів і технічних засобів з успіхом використовуються у судовій медицині (наприклад,

використання медичних знань про трупні зміни під час огляду місця події, де виявлено труп тощо).

Судова психіатрія досліджує психіку людини, її поведінку при розладі психічної діяльності. Психічний стан злочинця безпосередньо пов'язаний із притягненням людини до кримінальної відповідальності та призначення міри покарання. У завдання криміналістики входить розробка прийомів виявлення (насамперед на місці події) ознак, що свідчать про можливі психічні відхилення злочинця, а також тактичних прийомів під час проведення за участю таких осіб слідчих (р) дій.

Для вибору найбільш ефективних способів організації і планування розслідування в цілому, криміналістичних операцій та окремих слідчих (р) дій і організаційних аспектів щодо збирання та використання доказів криміналістика спирається на дані **науки управління**.

Криміналістика дуже часто запозичує, інтегрує у собі досягнення та інструментарій інших наук. Наприклад, процес виявлення, вилучення та дослідження слідів кримінального правопорушення неможливий без залучення до нього знань інших наук: технічних (балістики), природничих (біології, хімії) та гуманітарних (логіки, психології).

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Роль Ганса Гросса у виникненні та розвитку криміналістики як науки.
2. Поняття криміналістики, її об'єкт і предмет вивчення.
3. Назвіть та охарактеризуйте завдання криміналістики.
4. Назвіть та охарактеризуйте основні принципи науки криміналістики.
5. Назвіть та охарактеризуйте закони розвитку науки криміналістики.
6. Охарактеризуйте систему науки криміналістики.
7. Охарактеризуйте функції науки криміналістики.
8. Охарактеризуйте зв'язок криміналістики з юридичними та іншими науками.

Тема 2

МЕТОДИ НАУКИ КРИМІНАЛІСТИКИ

- 1. Методологія як основний атрибут криміналістичної діяльності*
- 2. Характеристика загальнонаукових методів криміналістики*
- 3. Характеристика спеціальних методів криміналістики*

- 1 -

Теоретичним фундаментом усіх галузей знань є така філософська категорія, як діалектика матеріалізму, яка виконує три основні функції: світоглядну, гносеологічну та методологічну. Світоглядна функція передбачає розробку системи наукових поглядів на світ, наприклад, що у природі все взаємопов'язане, усі явища та факти доступні для пізнання. Гносеологічна функція розкриває суть пізнавальної діяльності й закони, на основі яких вона здійснюється. Знання законів і закономірностей пізнавальної діяльності допомагає цілеспрямовано діяти в реальних ситуаціях, планувати кінцевий результат. Методологічна функція полягає в орієнтації людей в їх перетворювальній діяльності. Будь-який суб'єкт у пізнавальній діяльності так чи інакше перетворює, змінює дійсність. Грунтуючись на законах діалектики, суб'єкт створює прийоми й засоби для пізнання та діяльності в конкретній галузі знання, які для цієї галузі є окремою методологією.

У широкому розумінні методологія – це система ідей і вчень про принципи побудови, форми та способи наукового пізнання.

Криміналістика, як спеціальна юридична наука, для вирішення окреслених перед нею завдань використовує різні методи пізнання і наукового дослідження. Вчення про методи криміналістики є складовим елементом загальної теорії цієї науки. Питання про розуміння суті поняття «методи криміналістики» та їх класифікація досі до кінця не розроблено, існує чимало підходів до їх розуміння.

Загалом **метод розуміють** як певний шлях, спосіб пізнання дійсності, вивчення якогось явища природи чи суспільного життя; спосіб досягнення певних результатів у пізнанні та практиці, вирішення якогось завдання, досягнення мети. **Методи криміналістики** – це способи, за допомогою яких визначаються напрями теоретичного та практичного дослідження джерел криміналістичної інформації у процесі розслідування кримінальних правопорушень. Можна сказати, що основним складовим елементом будь-якого методу є **спосіб**.

Своєю чергою, сукупність методів, об'єднаних для вирішення певного завдання, називається **методикою**.

У криміналістиці використовується багато різних методів пізнання, кількість яких збільшується у міру розвитку криміналістичних знань, і наразі цей процес триває. Вчення про методи криміналістики входить до загальної теорії криміналістики та отримало назву **криміналістична методологія**, тобто сукупність методів, що використовуються у криміналістиці для пізнання об'єктів реальної дійсності, які належать до її предмета.

Криміналістика, як і будь-яка наука, є різновидом пізнання об'єктивної дійсності і процес такого пізнання можна виразити так:

- 1) спочатку визначається об'єкт пізнання (елемент кримінальної чи криміналістичної діяльності);
- 2) ставиться мета (завдання) пізнання;
- 3) вибирається метод чи методи необхідні для пізнання.

Найбільш розповсюдженим серед науковців є поділ методів криміналістики на три великі групи:

- 1) всезагальний метод пізнання;

2) загальнонаукові (загальні) методи;

3) спеціальні (окремі) методи.

Жоден із методів не можна абсолютизувати, оскільки вони реалізуються в теорії та практиці у взаємозв'язку. Тільки їх сукупність може забезпечити досягнення цілей криміналістичного пізнання. Загальнонаукові та спеціальні методи застосовуються в органічному поєднанні, оскільки будь-який спеціальний метод – це певна комбінація загальнонаукових методів.

Також слід указати про існування й іншої класифікації методів у криміналістиці – методи наукового пізнання, що реалізуються в процесі формування науки криміналістики, та прикладні методи, що використовуються у практичній діяльності під час розслідування кримінальних правопорушень.

Методи науки криміналістики розглядаються з двох позицій: 1) методи науки криміналістики, що використовуються для вивчення і узагальнення слідчої, експертної та судової практики з метою розробки практичних рекомендацій зі збирання, оцінки та використання доказів; 2) наукові методи збирання, дослідження, оцінки та використання доказів, що розробляються криміналістикою для цілей слідчої, експертної та судової практики.

Критерієм оцінки існуючих і виникаючих криміналістичних методів є: науковість, допустимість, ефективність, економічність, простота і надійність, безпечність.

Критерій **науковості** полягає в тому, що ці методи повинні бути результатом наукової розробки. Неприпустимо застосовувати методи, які не мають наукової основи. Науковість методів повинна бути експериментально перевірена і підтверджена практикою. Ця вимога особливо чітко виявляється під час розроблення нових методик досліджень речових доказів у процесі проведення судових експертиз.

Критерій **допустимості** означає, що метод, який пропонується для використання, не суперечить законності та правилам людської моралі й етики, оскільки в полі зору криміналіста перебувають не лише предмети, а й люди.

Допустимим вважається такий метод, застосування якого або прямо передбачено законом, або не суперечить йому.

Ефективність методу означає, що за інших рівних умов необхідно використовувати той метод, який принесе позитивний результат із найменшими витратами засобів і часу та забезпечить необхідний ступінь точності дослідження.

Вимога **економічності** стосовно методів криміналістики полягає в тому, що вони не повинні бути невинувато дорогими. Вирішуючи питання економічності методу, необхідно також враховувати, чи заощаджує його застосування час, сили й засоби. Якщо ж ні, то чи виправдовується це тими результатами, які очікуються від його застосування.

Вимога **простоти і надійності** означає, що криміналістичні методи повинні бути зрозумілими і простими у використанні настільки, щоб ними в необхідних випадках могли скористатися слідчі, працівники оперативних підрозділів та інші учасники кримінального процесу без звернення по допомогу до спеціаліста. Надійність полягає в тому, щоби той чи інший використаний метод за дотримання відповідних правил роботи забезпечував досягнення поставлених перед розслідуванням завдань і ймовірність отриманих результатів.

Критерій **безпеки** означає, що розроблені криміналістикою методи повинні бути безпечними, такими, які унеможливають спричинення фізичних або матеріальних збитків учасникам кримінального процесу та іншим особам. Безпека також є одним із елементів іншого критерію – допустимості. Кримінальний процесуальний закон спеціально вказує на забезпечення умов безпеки під час проведення окремих слідчих (р) дій. Це стосується, наприклад, слідчого експерименту (ст. 240 КПК), проведення якого можливе лише за умови, коли він не створює небезпеки для життя і здоров'я осіб, які беруть у ньому участь, чи інших.

Як і в будь-якій іншій науці, в криміналістиці головним критерієм оцінки методів дослідження є практика. Лише на практиці встановлюється реальна цінність методу, повністю відкриваються його можливості і недоліки, напрацьовується

методика його використання. Криміналістичне дослідження відкриває можливості для застосування в ньому будь-якої галузі знань, якщо тільки це слугує меті встановлення істини і не суперечить процесуальному порядку кримінального судочинства.

Методологія науки криміналістики ґрунтується на діалектичному підході і для неї фундаментальну роль виконують положення діалектики матеріалізму про:

- здатність матерії відобразитися;
- принципову можливість пізнання всіх явищ і фактів навколишнього світу;
- взаємозв'язок і взаємообумовленість явищ.

Такі положення притаманні будь-якій формі руху матерії. У зв'язку з цим для криміналістики діалектичний метод є всезагальним. Він допомагає криміналістам правильно досліджувати факти і явища об'єктивної дійсності, що належать до предмета криміналістики. Його можна назвати базовим для інших методів пізнання. Так, важливе значення має положення про те, що об'єкт дослідження повинен розглядатися у розвитку. Відповідно, уявлення про предмет криміналістики повинен бути динамічним, постійно доповнюватися та змінюватися відповідно до рівня розвитку науки.

Вбачається, що методологія криміналістики має багаторівневий характер, верхній шар якої утворюють філософські категорії. Щодо всіх інших наук – фундаментальних і прикладних, дані яких використовує криміналістика, діалектика матеріалізму виконує роль інтегруючого (об'єднувального) фактора, що сприяє їх взаємодії між собою. Результатом взаємодії криміналістики з іншими науками є збагачення її методології.

Також криміналістам не можна обійтися без формально-логічних методів пізнання, оскільки для будь-якої стадії пізнання важливим є використання логічного мислення. З точки зору логіки пізнання будь-чого є однаковою операцією, оскільки вона виражає процес руху думки.

У структуру всезагального методу пізнання, що використовується криміналістикою, входять: а) діалектичний метод; б) формально-логічні методи – аналіз і синтез, індукція та дедукція, аналогії та абстрагування.

Аналіз – передбачає дослідження шляхом розгляду окремих сторін, властивостей, складових чого-небудь, тобто процес розчленування цілого на частини.

Синтез – процес уявного або практичного з'єднання цілого з частин або з'єднання різних елементів, сторін об'єкта в єдине ціле.

Індукція – спосіб міркування від окремих фактів або положень до загальних висновків.

Дедукція – спосіб міркування, за якого нове положення виводиться суто логічним шляхом від загальних положень до окремих висновків.

Аналогія – це подібність у чомусь між явищами, предметами, поняттями. Це умовивід від окремого до окремого або від загального до загального. Аналогія лежить в основі моделювання, про яке ми будемо говорити нижче.

Абстрагування – метод пізнання, під час якого «відкидається» все несуттєве (несуттєві ознаки та зв'язки об'єкта) для криміналістичного завдання, а відбувається виокремлення лише того, що необхідне для його успішного вирішення.

- 2 -

Загальнонаукові методи – це методи, що використовуються у всіх (або майже усіх) науках та сферах практичної діяльності. Їх використання має загальний характер, однак вони модифікуються залежно від умов та об'єму пізнання, технічних засобів, що при цьому використовуються дослідниками. Специфіка застосування загальнонаукових методів у криміналістиці в першу чергу обумовлена сферою її діяльності – боротьбою зі злочинністю.

Загальнонаукові методи поділяються на:

- 1) чуттєво-раціональні (або органолептичні);
- 2) математичні;
- 3) кібернетичні.

До чуттєво-раціональних (органолептичних) методів, які найчастіше використовуються в криміналістиці, належать: спостереження, опис, порівняння, експеримент, моделювання.

Спостереження – цілеспрямоване, планомірне і тривале сприйняття якогось об'єкта, явища чи процесу з метою вивчення їх властивостей і характерних ознак. Здатність спостерігати та робити правильні висновки суттєво залежить від якостей слідчого, умов спостереження та технічних засобів, що при цьому застосовуються. Отож, таке спостереження може бути безпосереднім та опосередкованим з використанням насамперед зору та слуху, а також інших органів чуття. Також спостереження може бути простим і кваліфікованим. У останньому випадку використовуються прийоми та засоби, що розширюють можливості спостерігача (лупа, мікроскоп, світлофільтри, різні освітлювачі тощо).

У криміналістиці об'єктом спостереження є елементи обстановки на місці події (сліди кримінального правопорушення, речі, документи тощо), люди, ознаки їх зовнішності, прояви їх характеру, дії та вчинки, інші явища та події, що пов'язані з подією кримінального правопорушення. Суб'єктом спостереження виступає слідчий, дізнавач, прокурор, спеціаліст-криміналіст тощо.

Опис – спосіб фіксації ознак об'єкта. Це можуть бути всі встановлені ознаки чи тільки деякі з них, що мають значення для дослідження. Ознаки, що описуються, встановлюються шляхом спостереження. Опис також може бути безпосереднім та опосередкованим. Види опису також можна поділити на: 1) словесну передачу інформації про досліджуваний об'єкт; 2) графічну фіксацію інформації; 3) передачу перетворених або скорочених відомостей про об'єкт – кодований опис. Опис широко використовується під час

проведення слідчих (р) дій та судових експертиз, у криміналістичних обліках.

Порівняння – зіставлення ознак або властивостей двох чи декількох об'єктів. Об'єктами порівняння можуть бути: речі матеріального світу й ідеальні образи; висновки і версії; результати дій тощо. Застосування цього методу вимагає наявності не менш як двох об'єктів. Цей метод широко використовується у криміналістичній ідентифікації (тобто тоді, коли потрібно встановити тотожність чи групу приналежність).

Як і метод спостереження, він може здійснюватися у двох модифікаціях: простого візуального порівняння і з використанням для цього техніко-криміналістичних засобів. У першому випадку використовуються такі допоміжні прийоми, як зіставлення, суміщення та накладення. Предметом порівняльного аналізу можуть бути форма, положення, розмір та інші якісні і кількісні характеристики об'єктів пізнання.

Порівняння із використанням технічних засобів є більш сучасним методом пізнання. У сучасних умовах під час криміналістичних досліджень як такі засоби найчастіше використовують порівняльні мікроскопи спеціальних конструкцій, спеціальні пристрої оптичного накладення тощо.

Порівняльне дослідження об'єктів є центральним і найважливішим ланцюгом у структурі пізнавального процесу. У більшості випадків застосування цього методу передують експерименту.

Експеримент (або дослід) – багаторазове повторення в різних умовах цілеспрямованого випробування для вивчення зв'язків предмета з іншими явищами. Науковими експериментами користуються у всіх розділах криміналістики: за їх допомогою створюють методики досліджень доказів, розробляються тактичні прийоми проведення слідчих (р) дій, визначаються найбільш ефективні напрями у розслідуванні. Експеримент дає змогу виокремити явище з множини інших та вивчати його ізольовано від пов'язаних із ним причин і наслідків.

Моделювання – створення моделі, яка може замінити оригінальний об'єкт чи явище в процесі спостереження, порівняння чи експерименту. З такою моделлю проводять необхідні досліді і екстраполюють їх результати на оригінал. Переважно моделювання як метод дослідження використовується у тих випадках, коли вивчення об'єкта явища чи процесу в оригіналі з тих чи інших причин неможливе або недоцільне. Моделювання полегшує вивчення об'єкта, забезпечує отримання про нього нових знань (інформації), а також прогнозів про його можливий стан у заданих умовах. У криміналістиці використовуються мисленнєве, матеріальне (фізичне), математичне моделювання. Такий метод є не тільки методом теоретичного пізнання, але й практичної діяльності.

Як окремий вид моделювання виступає реконструкція – відновлення початкового вигляду, виду чи стану об'єкта за залишками (наприклад, обличчя людини за виявленим черепом) або іншими (наприклад, письмовими) джерелами.

Серед *математичних методів* слід назвати такі, як: вимірювання, обчислення (вирахування), геометрична побудова, теорія ігор, теорія ймовірностей. Варто зазначити, що серед математичних методів найбільш поширеним у криміналістиці є використання вимірювання, яке полягає у порівнянні досліджуваної величини із еталоном і встановленні кількісного співвідношення між ними. Об'єктами вимірювання в криміналістиці виступають:

- 1) властивості об'єкта (розмір, маса, температура, вологість тощо);
- 2) просторові співвідношення (відстань між об'єктами, тривалість і частота процесу чи явища);
- 3) швидкість руху об'єкта (людини, транспортного засобу, тварини).

Обчислення використовується для встановлення названих параметрів або ж під час математичного моделювання.

З методом вимірювання тісно пов'язаний і метод геометричної побудови, без якого неможливо обійтися під час складання планів, схем, графіків тощо.

Теорія ігор – це метод прикладної математики, за допомогою якого вчені моделюють поведінку декількох суб'єктів, коли критерій прийняття рішення кожного залежить від рішень, прийнятих іншими.

Теорія ймовірностей є розділом математики, що вивчає закономірності випадкових явищ: випадкові події, процеси, їхні функції, властивості й операції над ними. Такі явища та процеси характеризуються багатократним повторенням деяких операцій, дій, дослідів тощо. Абстрагуючись від специфічних особливостей цих операцій, у теорії ймовірностей вводиться поняття експерименту, що часто використовується у криміналістиці.

До *кібернетичних методів* належать: 1) метод комп'ютерного моделювання; 2) методи пошуку й автоматизованого опрацювання (введення) інформації (наприклад, автоматизовані інформаційно-пошукові системи, різноманітні бази даних тощо); 3) комп'ютерне розпізнавання образів тощо.

- 3 -

Спеціальні (окремі) методи поділяються на власне криміналістичні методи та методи інших наук, що запозичені та використовуються в криміналістиці для вирішення поставлених перед нею завдань.

Власне криміналістичні методи – це методи, які початково були розроблені криміналістичною наукою та лише нею використовуються. Згідно з таким підходом, вони поділяються на техніко-криміналістичні та структурно-криміналістичні.

Техніко-криміналістичні використовуються у сфері криміналістичної техніки, техніко-криміналістичних досліджень (наприклад, фотографічні, трасологічні, одорологічні методи, методи досліджень у судовій балістиці, почеркознавстві тощо). Ці методи ґрунтуються на законах природничих та технічних наук.

Структурно-криміналістичні – це методи, які використовуються для побудови в криміналістиці певних структурних систем. До таких структурних систем належать: криміналістичне версіювання, криміналістичне планування, криміналістичний аналіз, криміналістичне ідентифікування, криміналістичне експериментування тощо.

Криміналістичне версіювання – сукупність методів, які ґрунтуються на даних логіки для розробки слідчих, розшукових, судових та експертних версій.

Криміналістичне планування – сукупність методів, які використовуються для координації дій з метою розслідування кримінальних правопорушень (слідчий, суддя).

Криміналістичний аналіз – сукупність методів, спрямованих на з'ясування фактичних даних і конкретних ситуацій і подій на основі збирання та оцінки доказів.

Криміналістичне ідентифікування – сукупність методів, які утворюють окремі методики встановлення тотожності досліджуваних об'єктів (почеркознавче, дактилоскопічна, траєктрична, балістична, портретно-криміналістична).

Криміналістичне експериментування – сукупність методів перевірки чи одержання доказів і проведення експертних досліджень.

У криміналістиці використовується багато методів інших наук і сформувані їх остаточний перелік майже неможливо. Ці методи «вводяться» у сферу криміналістики двома шляхами. Перший – це шлях прямого застосування, тобто використання їх без усіляких перетворень. У цьому випадку своє значення в криміналістиці вони набувають через те, що сприяють вирішенню криміналістичних завдань і використовуються у складі криміналістичних методик різними суб'єктами криміналістичної діяльності.

Другий шлях – це шлях трансформації, творчого пристосування таких методів для потреб криміналістики з урахуванням особливої специфіки об'єкта дослідження чи специфіки завдання, для вирішення якого використовується той чи інший метод. Специфіка об'єкта і завдання його

дослідження призводять до необхідності розробки спеціальної апаратури. З урахуванням цих трьох параметрів (об'єкта, завдання та приладу) створюються спеціальні методики криміналістичних досліджень, особлива криміналістична технологія вирішення пізнавальних завдань, особливі спеціальні криміналістичні методи.

Серед методів інших наук, які використовуються в криміналістиці, найперше варто назвати:

1) фізичні, хімічні та фізико-хімічні (ця група методів має першочергове значення та використовується для аналізу морфології, складу, структури, фізичних та хімічних властивостей об'єктів: люмінесцентний аналіз, хроматографія, молекулярна спектроскопія, парамагнітний резонанс, рентгеноструктурний аналіз);

2) біологічні (використовуються для вивчення об'єктів біологічного походження – крові, епідермісу, волосся, частин рослин тощо);

3) антропологічні та антропометричні (практичної форми реалізації ця група методів набуває під час проведення експертних досліджень, зокрема під час ідентифікації живих осіб та встановлення особи померлого за залишками кісток, під час проведення впізнання, опису правопорушника для його розшуку та вирішення інших криміналістичних завдань);

4) соціологічні (основними методами цієї групи можна назвати анкетування (інтерв'ювання) та опитування. Вони застосовуються для вивчення причин і умов, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, аналізу способів вчинення кримінальних правопорушень, збору інформації про результативність та ефективність тих чи інших прийомів і рекомендацій; для розрахунку інтенсивності вчинення кримінальних правопорушень тим чи іншим способом тощо);

5) психологічні (використовуються у розробці тактичних прийомів і комбінацій під час проведення слідчих (р) дій);

6) методи управління – способи здійснення управлінських дій на персонал для досягнення цілей управління пев-

ною діяльністю. Основними методами науки управління є: системний, функціональний, соціально-управлінський експеримент, моделювання тощо.

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Поняття криміналістичного методу, методики та методології.
2. Критерії оцінки методів науки криміналістики.
3. Охарактеризуйте елементи, що входять у структуру всезагального методу пізнання.
4. Охарактеризуйте загальнонаукові методи (чуттєво-раціональні, математичні, кібернетичні тощо).
5. Охарактеризуйте власне криміналістичні методи.
6. Охарактеризуйте основні методи інших наук, використовуваних у криміналістиці.

Тема 3

МЕХАНІЗМ ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА ВИНИКНЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНО ЗНАЧИМОЇ ІНФОРМАЦІЇ

1. Поняття механізму вчинення кримінального правопорушення та його структура

2. Механізм виникнення криміналістично значимої інформації

- 1 -

У будь-якій сфері людської діяльності, зокрема пов'язаній із протидією злочинності, потрібно приділяти увагу глибинному, багатоаспектному пізнанню того об'єкта, процесу чи явища, на який передбачається здійснювати вплив. Тому логічним є твердження про те, що без глибокого та якісного знання про основні елементи кримінального правопорушення, їх якості, форми прояву в реальній дійсності практично неможливо суттєво знизити небезпеку і якість негативних соціальних явищ, якими є кримінальні правопорушення. Тільки володіння такими знаннями сприяє розробці і використанню ефективних, науково обґрунтованих практичних рекомендацій з протидії злочинності.

Сьогодні з впевненістю можна констатувати, що центральним, синтезуючим компонентом суспільно небезпечно-го діяння є «механізм вчинення злочину». Він має суттєве значення для розуміння закономірностей процесу підготовки, вчинення та приховування кримінального правопорушення, системного перетворення дій злочинця та інших причетних осіб. Як доводить практика, механізм криміна-

льного правопорушення завжди обумовлений низкою факторів кримінальної ситуації, що суттєво впливають на обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні.

Вперше «механізм злочину» як наукова категорія використано О. М. Васильєвим. У 1971 р. у підручнику «Криміналістика» він сформулював таке визначення: криміналістика – це наука про організацію планомірного розслідування злочинів, ефективного виявлення, збирання та дослідження доказів згідно з нормами кримінально-процесуального закону та про попередження злочинів спеціальними прийомами та засобами, розробленими на основі природничих, технічних та деяких інших спеціальних наук і на основі вивчення *механізму злочинів* та формування доказів. Там же містилося роз'яснення: «під механізмом злочину розуміється процес вчинення злочину, зокрема, його спосіб і всі дії злочинця, що супроводжується утворенням матеріальних і нематеріальних слідів, що можуть бути використані для розкриття і розслідування злочинів».

У подальшому термін «механізм злочину» міцно закріпився серед елементів предмета вивчення науки криміналістики та був покладений у 1986 р. Р. С. Белкіним в основу визначення поняття «криміналістика», яке й досі вважається найбільш вдалим і повним.

Механізм кримінального правопорушення розуміють як єдину багатоелементну, динамічну систему взаємодії всіх учасників кримінального правопорушення між собою і навколишнім середовищем, що призводить до утворення криміналістично значущої інформації про кримінальне правопорушення, його учасників та результати.

Звернемо увагу на окремі поняття, що вживаються у цьому визначенні. Під поняттям «учасники кримінального правопорушення» слід «умовно» розуміти не тільки злочинця, а й потерпілого та свідків. Взаємодіями між ними може бути як активною, так і пасивною. У зміст поняття «навко-

лишне середовище» ми вкладаємо предмет посягання, знаряддя і засоби вчинення кримінального правопорушення, елементи обстановки. «Криміналістично значуща інформація» охоплює утворення матеріальних та ідеальних слідів як наслідків події кримінального правопорушення.

Для кращого розуміння сутності механізму кримінального правопорушення важливим є визначення його структури. Зараз уявлення вчених-криміналістів про структуру механізму кримінального правопорушення різняться за кількістю елементів, які вони виділяють. Механізм кримінального правопорушення виступає основним елементом криміналістичної характеристики. Він є відображенням акта вчинення кримінального правопорушення, це його дієва сторона, той його бік, який втілюється у дійсності його виконавцем у практичних діях. Іншими словами, механізм кримінального правопорушення – це дієва (функціональна) сторона, а криміналістична характеристика – теоретична сторона злочинної діяльності.

Узагальнення думок науковців дає змогу до основних елементів механізму кримінального правопорушення віднести:

- 1) суб'єкта кримінального правопорушення та його діяльність;
- 2) знаряддя і засоби кримінального правопорушення;
- 3) предмет посягання;
- 4) час і місце кримінального правопорушення, деякі елементи обстановки;
- 5) сукупність дій, поведінки, вчинків жертви кримінального правопорушення та свідків;
- 6) результат події кримінального правопорушення, зокрема слідову картину.

Водночас основним, системоутворювальним елементом механізму кримінального правопорушення є спосіб його вчинення, тобто система об'єднаних єдиним задумом дій злочинця і пов'язаних із ним осіб з підготовки, вчинення та приховування кримінального правопорушення, детермінованих об'єктивними та суб'єктивними факторами, що пов'язані з

використанням певних знарядь чи засобів. Також безпосередній стосунок до способу вчинення кримінального правопорушення має предмет посягання, оскільки він за певних обставин має на нього значний вплив.

До об'єктивних факторів, що визначають спосіб вчинення кримінального правопорушення, входять: властивості предмета посягання, зв'язки між злочинцем і предметом посягання (наприклад, можливість безперешкодно проникнути до предмета чи необхідно здійснювати для цієї мети ті чи інші дії). Суб'єктивні фактори включають: мотиви і цілі вчинення кримінального правопорушення, знання, вміння, навички, звички злочинця, характеризуючи його дані (риса характеру та психічне спрямування особистості).

Щодо способів вчинення кримінального правопорушення, то у криміналістиці прийнята така їх класифікація: 1) повноструктурні або найбільш кваліфіковані (підготовка, вчинення та приховування кримінального правопорушення); 2) менш кваліфіковані або обмежені першого типу (вчинення та приховування); 3) менш кваліфіковані або обмежені другого типу (підготовка і вчинення); 4) некваліфіковані чи спрощені (тільки вчинення).

Отримання та використання інформації про механізм кримінального правопорушення характерне для всього процесу розслідування. Вона визначає зміст криміналістичних обліків правоохоронних органів і пов'язаних із ними спеціальних досліджень.

Дані про механізм кримінального правопорушення повинні своєчасно (а у випадку розслідування за «гарячими» слідами – невідкладно) використовуватися у практичній діяльності з метою:

- 1) пошуку осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, виявлення їх місця перебування та затримання;
- 2) встановлення обставин, що підлягають доказуванню;
- 3) визначення тактики проведення окремих слідчих (р)дій чи тактичних операцій;
- 4) зупинення серійних кримінальних правопорушень;

5) виявлення організованих злочинних угруповань та викриття їх діяльності, встановлення її членів та ролі кожного з них.

Відомості про механізм кримінального правопорушення також використовуються і в наукових цілях: для розробки криміналістичних характеристик окремих видів кримінальних правопорушень; при формуванні окремих криміналістичних теорій; під час розробки нових засобів, прийомів та методів криміналістичної техніки; під час розробки та вдосконалення тактичних прийомів окремих слідчих (р) дій.

- 2 -

Криміналістично значима інформація – це будь-які фактичні дані, що мають значення і можуть бути використані у протидії злочинності. Її можна поділити на два види: доказову та орієнтуючу. Доказова інформація – це інформація, отримана у визначеному КПК України порядку, а орієнтуюча – це інформація, що допомагає у розслідуванні кримінальних правопорушень, але отримана у непроцесуальний спосіб.

Джерелами криміналістично значимої інформації є об'єкти у широкому їх розумінні, що причинно пов'язані з подією кримінального правопорушення, який розвивається у матеріальному середовищі.

Загальною властивістю матерії є її здатність відображатися. Вона притаманна всім об'єктам живої та неживої природи. Відповідно, всі об'єкти можуть мати **ідеальне або матеріальне відображення**. Ідеальне відображення становить інтелектуальну діяльність людини (вища форма), а матеріальне відображення є нижчою формою, суть якої зводиться до копіювання властивостей і ознак одного об'єкта структурою іншого. Отож, джерелом ідеального відображення є людина, а матеріального – річ.

Вказувалося, що об'єкти можуть належати до живої чи неживої природи. До об'єктів живої природи входять: люди,

тварини, птахи, риби, комахи, мікроорганізми, рослини, тобто все, що має біологічне походження. Об'єкти неживої природи утворюють предмети синтетичного, неорганічного або органічного, які втратили функції живого походження.

У неживій природі процес відображення порівняно простий і завершується утворенням матеріального сліду. У живій природі відображення складніше, його форми неоднакові та залежать від рівня розвитку живих організмів. Найдосконалішим є відображення людиною, яка володіє свідомістю та мисленням. Таке відображення називають психічним, а процес взаємодії відбувається на чуттєвому (органолептичному) рівні та завершується формуванням мисленнєвого (ідеального) відображення.

Оскільки відображення бувають ідеальні та матеріальні, то у криміналістичній науці джерела доказів поділяють на **особові та речові**. Особові джерела доказів – це люди, які є суб'єктами кримінального правопорушення, або мають інформацію щодо злочинної події. Речові джерела доказів – це речі, предмети, матеріальні утворення, які перебувають у будь-якому агрегатному стані (твердому, сипучому, рідкому чи газоподібному) та причинно пов'язані з подією кримінального правопорушення та його учасниками.

У процесі відображення беруть участь три об'єкти: **слідоутворюючий** об'єкт (відображуваний), **слідосприймаючий** об'єкт (відображальний) та **відображення**. Слідоутворюючий об'єкт – це загальне джерело, яке є причиною утворення відображення. Слідосприймаючий об'єкт – це будь-який об'єкт живої чи неживої природи, який під час взаємодії змінює свої зовнішні ознаки і внутрішні властивості, відтворює (копіює) ознаки та властивості слідоутворюючого об'єкта. Відображення – це результат процесу відбиття, слід у його широкому розумінні.

Відображення виникають унаслідок руху матерії. До загальних форм належать **механічний, фізичний, хімічний, біологічний або психічний рух**. Відповідно, до певного руху може називатися і відображення.

Механічний рух утворює просторове переміщення предметів (наприклад, як змінилося взаємне розташування об'єктів унаслідок вчинення кримінального правопорушення). Фізичний рух є формою руху на молекулярному або атомарному рівні (наприклад, електромагнітні хвилі, звук, зміна агрегатного стану речовини, електромагнітне поле, електричні та ядерні процеси). Хімічний рух здійснюється у формі хімічних реакцій та процесів, що супроводжуються виділенням або поглинанням енергії та перетворенням взаємодіючих об'єктів у нову речовину. Наслідками хімічного руху може бути окислення (обкопчування, оплавлення, обвуглювання, спопеління), відновлення, розкладання, заміщення. Біологічний рух – це форма взаємодії, в основі якої лежать фізіологічні процеси, властиві живій матерії організмів (наприклад, ріст, регенерація, відмирання тканин, подразливість тощо). Психічний рух – це вища форма взаємодії та взаємозв'язку між суб'єктами та іншими об'єктами живої та неживої природи. Психічна взаємодія призводить до формування нового знання та виникнення суб'єктивного образу у пам'яті сприймаючого об'єкта (людини).

Таким чином, властивість матерії відображатися, з точки зору криміналістики, дає змогу інтерпретувати подію кримінального правопорушення як процес відображення і слідоутворення. На основі пізнання закономірностей відображення можна виокремлювати тільки ті явища, факти, що в подальшому можуть стати доказами. Якщо є слід, то обов'язково повинен бути і об'єкт, який його залишив.

Зазвичай такі сліди називають слідами кримінального правопорушення, тобто будь-якими матеріальними чи ідеальними змінами, виникнення яких має причинний зв'язок із готуванням, безпосереднім вчиненням та приховуванням кримінального правопорушення. В. Г. Коломацький вивів чотири закономірності існування доказової інформації, які можна застосувати і до поняття криміналістично значимої інформації:

1) докази, що виникають як результат відображення, існують у розвитку, що обумовлений їх якостями та взаємодією з середовищем;

2) докази існують стільки, скільки існує слідоутворюючий об'єкт (за винятком випадків, коли цим об'єктом є людина);

3) кожен доказ існує певний проміжок часу, який визначається властивостями самого доказу та впливом середовища;

4) час існування доказу може бути продовжений за рахунок подальших відображень (другого, третього тощо), але під час кожного відображення не уникнути втрати певної кількості доказової інформації.

Фаза існування відображення (сліду) характеризується безперервним зникнення інформації, що міститься в ньому. Кінцева фаза відображення характеризується тим, що слідоприймаючий об'єкт через притаманні йому властивості може повернутися у свій попередній стан. Попри те, зміни, що в ньому виникли, зникнуть, відбудеться «зняття» відображення.

Відображення (сліди) також можуть не тільки зникнути самі собою, але й бути знищеними (ненавмисно або навмисно). Це може статися через вплив на них зовнішніх факторів (наприклад, накладення на старе відображення нового), а також дій злочинця чи зацікавлених осіб.

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Поняття механізму кримінального правопорушення.
2. Структурні елементи механізму кримінального правопорушення.
3. Об'єктивні та суб'єктивні фактори, що впливають на механізм вчинення кримінального правопорушення.
4. Поняття способу вчинення кримінального правопорушення та його класифікація.
5. Основні напрями використання інформації про механізм кримінального правопорушення.
6. Поняття криміналістично значимої інформації та її джерела.
7. Поняття ідеального та матеріального відображення.
8. Характеристика форм руху, внаслідок яких виникає відображення (механічний, фізичний, хімічний, біологічний, психічний).

Тема 4

КРИМІНАЛІСТИЧНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ДІАГНОСТИКА

- 1. Поняття криміналістичної ідентифікації, її форми та види*
- 2. Характеристика процесу ідентифікації*
- 3. Поняття та завдання криміналістичної діагностики*

- 1 -

Ідентифікація як загальний метод використовується у різних галузях знань. У науці криміналістики він є одним із основних методів, який застосовується для розв'язання ідентифікаційних завдань кримінального судочинства. Він має загальнотеоретичне значення для криміналістичної техніки, криміналістичної тактики та криміналістичної методики, а також для практичної діяльності прокурорів, слідчих, суддів, експертів.

Під час розслідування кримінальних правопорушень нерідко виникає необхідність за слідами чи іншим відображенням установити зв'язок людини, предмета чи іншого об'єкта з подією, що розслідується. Наприклад, сліди рук чи ніг на місці події дають можливість установити злочинця; за слідами транспортного засобу можна з'ясувати, який саме транспортний засіб використовувався; залишки ґрунту на одязі злочинця допомагають установити місце кримінального правопорушення тощо. Із цією метою здійснюється ідентифікація об'єкта за його відображенням. Вирішення питань про тотожність чи відмінність об'єктів має

важливе значення у розслідуванні різних видів кримінальних правопорушень та досягненні цілей кримінального правосуддя.

Поняття «ідентифікація» походить від лат. *identificare* (*identifico*), що в перекладі означає «ототожнювати» (ототожнюю). Ідентифікувати об'єкт – означає встановити його тотожність самому собі, зважаючи на залишене ним відображення. Протилежний ідентифікації процес називається диференціацією і має на меті встановити відмінності між об'єктами.

Криміналістична ідентифікація – процес встановлення індивідуальної тотожності об'єктів, що мають значення під час розслідування кримінального правопорушення, за їх відображенням чи фрагментами.

Можливість ідентифікації визначається наявністю у всіх об'єктів матеріального світу таких якостей, як: **1) індивідуальність; 2) відносна стійкість; 3) здатність об'єктів до відображення в навколишньому світі.**

Таке твердження пов'язане з тим, що в основі криміналістичної ідентифікації лежить філософське вчення про діалектичну тотожність, яке ґрунтується на визнанні індивідуальності, неповторності всіх об'єктів матеріального світу. З цього зрозуміло, що немає двох однакових, тобто таких, що збігаються за всіма ознаками, об'єктів. Можна говорити лише про наявність схожих об'єктів, які за ознакою схожості об'єднуються в класи, роди, види, але не може бути двох абсолютно тотожних об'єктів, що збігаються повністю, оскільки у них є відмінності. Навіть предмети масового, стандартного виробництва відрізняються один від одного переліком особливостей. Саме виявлення цих особливостей і є основним завданням ідентифікаційного дослідження.

Також до положень філософії, на які спирається криміналістична ідентифікація, можна віднести твердження про те, що:

1. Всі явища в природі і суспільстві взаємопов'язані та взаємозалежні.

2. Всі об'єкти рухаються та видозмінюються і тому об'єкт залишається незмінним упродовж якогось часу.

Відносна стійкість – це властивість об'єкта, що полягає у його здатності зберігати свою індивідуальність упродовж певного часу. Ступінь стійкості об'єктів різна. Одні з них зберігають свої суттєві для ідентифікації властивості впродовж значного періоду часу (наприклад, слід від бойка на капсулі). Інші об'єкти більш мінливі (наприклад, шкіра людини, на якій залишилися подряпини чи синці). Під час визначення ступеня стійкості об'єкта потрібно враховувати і таку його властивість, як зміна його ознак під впливом навколишнього середовища, фактору часу тощо (наприклад, нові ознаки на певному автомобілі будуть з'являтися в процесі його експлуатації водієм). Поняття, що нами розглядається, тісно пов'язане з такою категорією криміналістичної ідентифікації, як ідентифікаційний період.

Ідентифікаційний період – це часовий проміжок, упродовж якого зберігається можливість ототожнення об'єкта за залишеним ним слідом. Якщо ідентифікаційний період минув (наприклад, взуття, у яке злочинець був взутий під час вчинення кримінального правопорушення, зносилося, стерлася підошва) або об'єкт не володіє необхідною стійкістю, то ідентифікація буде неможливою.

В основі здійснюваного ідентифікаційного порівняння об'єкта і його відображення також лежить його здатність відобразитися в навколишньому середовищі, що пов'язана з такими закономірностями:

- 1) виникнення відображення є результатом якоїсь дії;
- 2) за відображенням можна зробити висновок про властивості об'єкта чи події, що відобразилися;
- 3) отримані дані можна використати для встановлення об'єктивної істини.

Водночас потрібно враховувати наявність двох форм відображення: 1) матеріально-фіксованої (сліди рук, протекторів шин, від знаряддя кримінального правопорушення тощо); 2) ідеальної або психофізіологічної (мисленнєві

образи об'єктів у пам'яті людини). Ідеальна ідентифікація передбачає врахування закономірностей і умов сприйняття об'єкта, властивостей пам'яті особи, створення сприятливих умов під час пред'явлення для впізнання та інших психологічних закономірностей.

Суб'єкти криміналістичної ідентифікації – це особи, які вирішують ідентифікаційні завдання під час розслідування кримінального правопорушення: слідчий, експерт, спеціаліст, прокурор, суддя, будь-який учасник кримінального процесу.

Об'єктом криміналістичної ідентифікації можуть бути: люди (потерпілий, свідок, підозрюваний) чи їх трупи; матеріальні предмети (документи, вогнепальна зброя тощо); тварини; рослини; інші фізичні тіла, що мають стійку будову, а також сипучі, рідкі і газоподібні речовини.

Об'єкти, які використовуються під час ідентифікації, прийнято розділяти на два види: 1) ідентифікуючі (ті, за допомогою яких проводиться ототожнення); 2) ідентифіковані (ті, які потрібно ототожнити, які залишили свої ознаки на інших об'єктах). Наприклад, особа, яка залишила на місці події сліди рук, буде вважатися ідентифікованим об'єктом, а самі сліди рук – ідентифікуючим.

Ідентифікуючі об'єкти, своєю чергою, також можуть бути двох видів:

1) невідомого походження (тобто, після їх виявлення слідчий не знає, кому вони належали, і вони будуть речовими доказами);

2) відомого походження (тобто слідчий точно знає, кому вони належать, і відбирає їх для порівняльного дослідження. Такі об'єкти можуть бути вільними, умовно вільними та експериментальними).

Для криміналістичної ідентифікації велике значення мають ознаки та властивостей об'єкта, оскільки саме вони вивчаються та порівнюються.

Ознака – зовнішнє об'єктивне відображення певних якостей предмета, його індивідуальних особливостей, що

дозволяють його відрізнити від інших. Саме за сукупністю ознак предмета проводять його ідентифікацію, а ознаки мають назву *ідентифікуючих*. Сукупність ідентифікуючих ознак, які достатні для вирішення питання про тотожність конкретного об'єкта, називається *ідентифікаційним полем*.

До ідентифікуючої ознаки встановлено певні вимоги:

1. Вона повинна відобразитися в ідентифікованому об'єкті (тільки так можна встановити їх тотожність).

2. Вона повинна бути суттєвою (тобто специфічною, оригінальною, характерною, такою, що рідко трапляється).

3. Вона повинна бути відносно стійкою (тобто упродовж певного часу залишатися незмінною).

4. Вона повинна бути відносно незалежною (трапляються випадки, коли ознаки залежать один від одного і ступінь цієї залежності може бути різний. Іноді поява однієї ознаки неминуче тягне появу іншої. Такі ознаки не придатні для ототожнення).

5. Вона повинна бути доступною для сучасних методів пізнання (така теза пов'язана із тим, що не всі ознаки та властивості живої та неживої природи достатньою мірою вивчені. Через відсутність надійних науково обґрунтованих методик дослідження їх не можна використовувати як ідентифікаційні).

Ознаки об'єктів, які використовуються для цілей ідентифікації, поділяються на:

1) **загальні та окремі**. Загальні характеризують групу однорідних об'єктів, а окремі дозволяють виокремити конкретний об'єкт з цієї групи та ідентифікувати;

2) **зовнішні та внутрішні**. Зовнішні відображають зовнішню будову об'єкта – форму, розмір, матеріал, а внутрішні – його внутрішню будову (склад, структуру тощо);

3) **якісні** (наприклад, колір, смак) та **кількісні** (визначаються чисельними величинами – розмір взуття, калібр тощо);

4) **необхідні та випадкові**. Необхідні ознаки характеризують сутність об'єкта, а випадкові – ті, що утворилися в результаті експлуатації.

Властивість – внутрішня якість, відмінна особливість, що характеризує групу, роду та виду схожість об'єкта. Вона більше використовується під час групофікації.

У теорії ідентифікації є дві концепції. Згідно з першою, криміналістична ідентифікація дозволяє ототожнювати будь-які матеріальні об'єкти: тверді, сипучі, рідкі та газоподібні тіла, окремі події, явища (наприклад, можна ототожнити ґрунт, взятий із взуття підозрюваного, з ґрунтом, вилученим із місця події). Відповідно до другої точки зору, криміналістичній ідентифікації підлягають лише ті матеріальні об'єкти, які мають стійку зовнішню форму, що виокремлює конкретний предмет із середовища йому подібних.

Розрізняють **дві форми криміналістичної ідентифікації** – процесуальну і непроцесуальну. Процесуальна ідентифікація здійснюється у вигляді експертизи чи під час проведення слідчої (р) дії (пред'явлення для впізнання, огляд, обшук). Результати такої ідентифікації, зафіксовані в висновку експерта чи протоколі слідчої (р) дії, набувають значення доказів.

Непроцесуальною є та ідентифікація, що здійснюється слідчим чи оперативним працівником під час проведення огляду, обшуку. Її результати не мають доказового значення та виконують роль мисленневих операцій, що використовуються в подальшому для отримання інших доказів. Непроцесуальною є ідентифікація, яку здійснюють в оперативних цілях, при перевірці за обліками, а також як попереднє, доекспертне дослідження слідчим чи спеціалістом. Вона допомагає під час визначення виду експертизи, відбору зразків для порівняння, оцінки висновку експерта.

Види ідентифікації:

1. Встановлення тотожності об'єкта за ідеальним відображенням.

Така ідентифікація найчастіше здійснюється під час пред'явлення для впізнання живих осіб, трупів, речей. Впізнаючий ототожнює об'єкт за мисленневим образом, що зберігся у його пам'яті. В цьому випадку мисленневий образ виступає ідентифікуючим, а об'єкт – ідентифікованим.

2. Встановлення тотожності за описом (наприклад, потерпілий описав слідчому викрадену у нього річ, а слідчий під час обшуку намагається її відшукати).

3. Встановлення тотожності за матеріально-фіксованим відображенням (наприклад, за фотографією, зображенням на відеозаписі, за залишеними слідами тощо).

4. Встановлення тотожності цілого за частиною. Визначення цілого за частинами дозволяє встановити зв'язок між злочинною дією і фактом розділення цілого на частини та, як результат, причетність особи до кримінального правопорушення, що розслідується (наприклад, під час огляду в руці загиблого виявлено відірваний гудзик та нитки, а під час обшуку у квартирі підозрюваного знайшли сорочку з відірваним гудзиком). Під час вирішення завдань такого виду ідентифікації фрагменти (частини) об'єкта – уламки, деталі, шматки паперу – зіставляються один з одним та вивчаються взаємні збіги ознак зовнішньої будови на розділених поверхнях. Ідентифікованим об'єктом виступатиме предмет, яким він був до роз'єднання (розчленування), а ідентифікуючими – його частини в цей момент.

За характером установлюваної тотожності розрізняють індивідуальну ідентифікацію та встановлення групової належності. При **індивідуальній ідентифікації** встановлюється конкретна тотожність об'єкта (тобто, що об'єкт є саме тим, що спостерігався раніше чи залишив сліди). При **встановленні групової належності** з'ясовується, що об'єкт належить до певної групи (роду, виду, марки, системи тощо), тобто встановлюється подібність об'єктів. Наприклад, вид інструменту визначається за слідами знаряддя зламу, що виявлені на місці крадіжки. Різновидом установлення групової належності є визначення спільного джерела походження об'єктів.

Для слідства встановлення конкретної тотожності має більш важливе значення ніж встановлення групової належності. Однак і встановлення групової належності важливе, оскільки:

1) таке встановлення є необхідним етапом у встановленні будь-якої конкретної тотожності (якщо в слідах не відобразилась необхідна кількість ідентифікаційних ознак, то тоді групофікація стає початковим і остаточним завданням експерта);

2) дає змогу виключити групу об'єктів з обсягу криміналістичного дослідження і є засобом виключення деяких версій, що висувуються в ході розслідування, що звужує коло пошуків потрібного об'єкта.

Встановлення групової належності – це окрема криміналістична теорія, практична реалізація якої в судово-слідчій практиці дає змогу встановлювати схожість об'єктів і на цій основі зараховувати їх до певного класу, роду, виду. Встановлення групової належності нерідко називають класифікаційним дослідженням. Наприклад, ніж як матеріальний предмет має стійку зовнішню форму і належить до класу холодної зброї, коли визначають його вид – ніж туристичний, побутовий або фінський. Аналогічним є і підхід у роботі з невідомими речовинами, які не мають стійкої зовнішньої форми (сипучі, рідкі, газоподібні). Властивості невідомої речовини порівнюють з властивостями речовини відомого виду, роду, класу чи групи. З огляду на схожість певних властивостей такої речовини відносять до конкретної класифікаційної групи (наприклад, отруйна речовина чи наркотична).

Як бачимо, в основі процедури встановлення групової належності лежить певний метод порівняння ознак і властивостей об'єкта з матеріальним відображенням їх на іншому об'єкті – носіїві відображення. Водночас процес дослідження завершується встановленням не тотожності, а групової належності.

У криміналістиці групофікація розглядається як стадія ідентифікації та як самостійний метод дослідження. У пер-

шому випадку групофікація фактично буде першою стадією ідентифікації. Як метод самостійного дослідження, групофікація застосовується для дослідження сипучих, рідких чи газоподібних речовин, індивідуальну тотожність яких у більшості випадків встановити неможливо через їх нестійку зовнішню форму (наприклад, зерна пшениці одного сорту, виду, врожаю).

- 2 -

Процес ідентифікації можна поділити на дві стадії: **аналітичну і синтетичну**. Завдання аналітичної стадії – встановити збіги і розбіжності об'єктів. Завдання синтетичної стадії – пояснити такі збіги і розбіжності та дійти висновку про тотожність чи відмінність об'єктів.

В аналітичну стадію входять три підстадії: 1) попереднє дослідження; 2) роздільне дослідження; 3) порівняльне дослідження. Синтетичну стадію ще називають стадією оцінки отриманих результатів та формулювання висновків.

Під час попереднього дослідження вирішується питання про достатність і належну якість порівняльного матеріалу. Також на цій стадії вирішуються завдання організаційного, інформаційного, матеріально-технічного забезпечення ідентифікаційного дослідження.

Під час роздільного дослідження вивчаються загальні, а потім окремі ознаки та властивості ідентифікованого та ідентифікуючого об'єктів. Завдання такого дослідження полягає у встановленні ідентифікаційних ознак порівнюваних об'єктів. Якщо слід шуканого об'єкта не відображає необхідної для ототожнення сукупності ідентифікаційних ознак, питання про тотожність не може бути вирішено (наприклад, змазаний слід пальця чи дуже короткий підпис). Властивості об'єкта, що порівнюється, можуть вивчатися як безпосередньо, так і за спеціально виготовленим його відображенням – зразками.

Такі зразки повинні відповідати таким вимогам:

- 1) характеризуватися точно встановленим походженням від визначених осіб чи предметів;
- 2) вони мають бути придатними для порівняння;
- 3) відображати достатню для ідентифікації сукупність ознак об'єкта, що перевіряється.

Для отримання зразків, що відповідають вказаним вимогам, у кожному виді досліджень розроблені спеціальні правила (наприклад, правила отримання зразків почерку, правила виготовлення дактилоскопічних карт).

Порівняльні зразки поділяються на вільні та експериментальні. Вільні порівняльні зразки – це об'єкти, які виникли поза зв'язком із певною кримінальною подією. **Вільні зразки** формуються у період, що передував вчиненню кримінального правопорушення та початку кримінального провадження. Наприклад, до вільних зразків належать листування, записи у блокноті тощо. Їх зазвичай слідчий може отримати під час проведення огляду, обшуку чи отримавши дозвіл на тимчасовий доступ до речей і документів.

Експериментальні порівняльні зразки отримуються спеціально в разі призначення ідентифікаційної експертизи для порівняльного дослідження у підозрюваного, потерпілого чи свідка на підставі і в порядку ст. 245 КПК України.

Також у практичній діяльності формуються **умовно вільні порівняльні зразки**. Це зразки, які були отримані вже після початку кримінального провадження, але не пов'язані безпосередньо з процесом порівняльного дослідження. Наприклад, власноручно зроблені записи в протоколі допиту, подане клопотання під час кримінального провадження тощо.

Після проведеного вивчення ознак здійснюється їх порівняння. Завдання цієї стадії полягає у порівнянні ознак шуканого та об'єкта, що перевіряється, і з'ясування, які ознаки цих об'єктів збігаються, а які – відмінні. Під час цього процесу використовуються такі способи порівняння:

– зіставлення (порівняльні відображення розміщуються в одному полі зору або як можна на найближчу відстань одне від одного для найкращого сприйняття);

– накладення відображення (прозоре відображення одного з порівнюваних об'єктів накладається на інше, щоб під час суміщення виявити як схожі ознаки, так і ті, що різняться);

– лінійне суміщення (два відображення розміщуються так, щоб частина одного з них могла розглядатися як продовження іншого).

Результати ідентифікації повинні бути обґрунтовані та виражатися у висновку. Для висновку при індивідуальній ідентифікації необхідним є збіг комплексу загальних і окремих ознак (неповторних у цьому поєднанні та в жодному іншому об'єкті). Для висновку про групову належність необхідним є збіг всіх істотних ознак цієї групи (роду, виду, системи, сорту, марки тощо), тобто таких ознак, за відсутності однієї з яких виключається приналежність об'єкта до групи.

У всіх випадках особа, яка дає висновок, при поясненні відмінностей між об'єктами ідентифікації повинна врахувати: 1) зміни властивостей об'єктів ідентифікації; 2) зміни умов прояву властивостей; 3) зміни матеріально-фіксованого відображення. Під час пояснення збігу таких об'єктів необхідно врахувати: 1) стійкість ознак; 2) наскільки часто ознака виявляється в об'єктах ідентифікації; 3) конкретні умови відображення об'єктів ідентифікації.

Висновок може бути виражений:

а) у позитивній формі – встановлена тотожність об'єктів;

б) у негативній формі – встановлена відмінність об'єктів;

в) у категоричній формі – інше вирішення цього питання, на думку експерта, неможливе;

г) у ймовірній формі – існує велика ймовірність вирішення питання, інше рішення хоча й мало ймовірне, але можливе, припустиме.

У практичній діяльності часто формуються комбіновані висновки – позитивний категоричний, позитивний ймовірний, негативний категоричний, негативний ймовірний. Крім того, може бути зроблено висновок про неможливість вирішення завдання ототожнення.

- 3 -

Термін «**діагностика**» (походить від грецьк. *diagnostikos*) **означає розпізнавання – виявлення, розрізнення та визначення ознак об'єкта**¹. Це поняття у криміналістичну діяльність уперше ввів на початку 70-х років минулого століття В. О. Снетков.

Криміналістична діагностика – це визначення компетентною особою властивостей і станів досліджуваного об'єкта, сутності якогось факту чи явища, обставин події, яка розслідується.

Діагностичні дослідження проводяться для того, щоб установити певні якості і стани об'єктів, розшифрувати динаміку подій, з'ясувати причину явища (наприклад, за слідами ніг можна не тільки ідентифікувати взуття, але й встановити напрям руху людини, приблизну швидкість руху, факт несення якоїсь ноші, зріст людини. За написаним текстом можна встановити, у якій позі перебувала людина, виконуючи його. Знаючи відомості про зміни інтенсивності і характеру відкладень продуктів пострілу у районі вхідного отвору, можна встановити послідовність пострілів і відстань тощо). Характерною відмінністю діагностики від ідентифікації є те, що при ідентифікації об'єкт, що перевіряється,

¹ Кожен із цих термінів не є синонімом і спроможний охарактеризувати один із аспектів складного процесу діагностики. **Розпізнати** – означає встановити певну схожість з уже відомим. **Розрізнити** – означає відділити ситуацію від інших, схожих на неї. **Визначити** – означає через схожість із типовою моделлю виявити індивідуальні особливості, що притаманні цій досліджуваній ситуації.

завжди існує матеріально, а при діагностиці цього може і не бути. Крім того, у криміналістичній ідентифікації об'єкти поділяються на ідентифікований та ідентифікуючий, а в діагностиці – діагностований (той, що шукають) і діагностуючий (той, що перевіряють).

Завдання криміналістичної діагностики:

а) встановлення просторової структури обстановки злочинної події;

б) визначення речової структури обстановки місця події;

в) встановлення механізму окремих етапів події;

г) встановлення часових характеристик події кримінального правопорушення;

д) визначення властивостей діючих на місці події об'єктів, їх кількість;

е) встановлення механізму кримінального правопорушення;

є) ретроспективне дослідження причинно-наслідкових зв'язків;

ж) прогнозування дії причинно-наслідкових зв'язків;

з) встановлення відповідності ситуації, що повідомляється учасником процесу, тому механізму події, який може бути визначений за слідами і іншими речовими доказами;

і) встановлення криміногенних факторів, що формують причини й умови злочинної події.

Для криміналістичної діагностики також притаманні дві форми – процесуальна та непроцесуальна (наприклад, під час висунення слідчих версій).

Основні види діагностичних досліджень:

1) визначення властивостей та стану об'єкта, його відповідність (невідповідність) заданим характеристикам;

2) дослідження обставин події;

3) встановлення причинного зв'язку між фактами.

Діагностичні дослідження за визначенням властивостей об'єкта дозволяють не тільки визначити його фактичний стан, але й з'ясувати минулий стан об'єкта. Також діаг-

ностичні дослідження дають змогу встановити послідовність утворення слідів і, з урахуванням цього, визначити черговість дій злочинця.

Методика діагностики ґрунтується на одній закономірності матеріального процесу – його повторюваності, що в результаті призводить до висновку про ситуативний характер виникнення, існування та зникнення доказів. Повторюваність події чи дії забезпечує стабільне відображення, яке дозволяє виявити для всіх аналогічних процесів дані, а також відомості про можливі відхилення і їх причини.

У процесі діагностики широко використовуються методи зіставлення за аналогією, порівняння, моделювання, експерименту. Найчастіше об'єктом діагностики виступає певна конкретна ситуація, а об'єктами, що допомагають діагностувати, – різноманітні види доказової інформації.

Найбільш яскраво криміналістична діагностика проявляється у діяльності слідчого під час побудови та перевірки слідчих версій. Важливим елементом криміналістичної діагностики в роботі слідчого є встановлення причинних зв'язків (наприклад, виявивши сліди на місці події, слідчий встановлює причини їх виникнення. Під час вивчення слідів як матеріальних носіїв криміналістично значимої інформації слідчий встановлює як можливість, так і обставини здійснення (походження) певних дій).

Висновки за результатами діагностичних досліджень формуються залежно від мети і спрямованості дослідження. Вони можуть описувати можливий хід події в цих умовах, пояснювати виникнення слідів за певних обставин, установлювати реальне існування певного факту чи причинний зв'язок між фактами.

Діагностичні дослідження можуть поєднуватися з ідентифікаційними. Наприклад, перед тим як ототожнювати людину за слідом пальця, виявленим на місці кримінального правопорушення, необхідно вирішити діагностичне завдання про придатність цього сліду для ототожнення.

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Поняття криміналістичної ідентифікації та якості, що на це впливають.
2. Суб'єкти та об'єкти криміналістичної ідентифікації.
3. Поняття ідентифікуючої ознаки та вимоги, що до неї встановлюється.
4. Класифікація ідентифікаційних ознак.
5. Форми криміналістичної ідентифікації.
6. Види криміналістичної ідентифікації.
7. Поняття та значення криміналістичної групофікації.
8. Стадії ідентифікаційного дослідження та їх характеристика.
9. Характеристика зразків, що використовуються під час ідентифікаційного дослідження.
10. Способи, що використовуються під час порівняння.
11. Поняття та види висновку як результату порівняльного дослідження.
12. Поняття криміналістичної діагностики та її завдання.
13. Основні види діагностичних досліджень та їх значення у діяльності слідчого.

Розділ 2

КРИМІНАЛІСТИЧНА ТЕХНІКА

5. Загальні положення криміналістичної техніки
6. Криміналістична фотографія та відеозапис
7. Криміналістичне дослідження зовнішності людини (габітоскопія)
8. Криміналістична трасологія (слідознавство)
9. Криміналістична одорологія
10. Криміналістичне зброєзнавство
11. Криміналістичне почеркознавство та авторознавство
12. Техніко-криміналістичне дослідження документів
13. Криміналістична реєстрація

Тема 5

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТЕХНІКИ

- 1. Поняття криміналістичної техніки, її завдання та система*
- 2. Правові основи використання техніко-криміналістичних засобів*
- 3. Поняття техніко-криміналістичних засобів, принципи їх використання та класифікація*
- 4. Характеристика окремих техніко-криміналістичних наборів (комплектів)*

- 1 -

Поняття «криміналістична техніка» належить до перших, що сформувалися у науці криміналістиці. Відомо, що на етапі виникнення криміналістики в це поняття входила уся сутність криміналістичної науки. З часом криміналістична техніка стала формуватися як один із розділів криміналістики, що називався «кримінальна техніка». Цей термін означав способи застосування природничих наук у розслідуванні кримінальних правопорушень. Згодом під технікою стали розуміти систему «прийомів дослідження речових доказів і фізичних ознак з метою розшуку, впізнання та ідентифікації осіб і предметів, що фігурували у кримінальних провадженнях». Підґрунтям виникнення та розвитку цього розділу криміналістики стала потреба досліджувати речові докази, для чого були необхідні відповідні технічні засоби, виникнення яких було досягненням різних наук.

У 1938 р. відомий у ті часи криміналіст Б. М. Шавер виступив категорично проти поділу науки криміналістики на техніку, тактику і методику, посилаючись на те, що таке розуміння неприйнятне для «радянської криміналістики». Це призвело до того, що впродовж двадцяти років поняття криміналістичної техніки у вітчизняній літературі взагалі не згадувалося. Лише у 1958–1959 роках С. П. Мітрічев та А. І. Вінберг знову починають у статтях та посібниках вживати такий термін. А. І. Вінбер під криміналістичною технікою розумів «сукупність науково-технічних засобів і прийомів, що застосовуються під час розслідування злочинів для виявлення, збереження, фіксації, вилучення та дослідження різноманітних судових доказів». Таке визначення криміналістичної техніки впродовж певного часу підтримувала більшість криміналістів. У 1965 р. М. О. Селіванов запропонував інше визначення: «криміналістична техніка – розділ науки криміналістики, який становить науково вироблену систему технічних засобів і методів, створених на основі узагальнення слідчої, експертної та судової практики, а також активного застосування досягнень природничих та технічних наук, що призначені для використання при здійсненні заходів захисту від злочинів, при фіксації матеріальної обстановки місця події, збиранні речових доказів, їх слідчому огляді і попередньому дослідженні, в кримінальній реєстрації, під час розшуку і затримання злочинців, а також у процесі криміналістичної експертизи, з метою попередження, досудового розслідування злочину і правильного вирішення кримінальної справи в суді». Однак це визначення, вочевидь, було доволі громіздким.

У 1970 р. Р. С. Белкін запропонував визначення, яке можна вважати актуальним і сьогодні: **криміналістична техніка – розділ науки криміналістики, який є системою наукових положень і розроблених на їх основі технічних засобів, методів і прийомів, які призначені для збирання, дослідження і використання криміналістично значимої інформації при розслідуванні та попередженні кримінальних правопорушень.**

У практичному значенні криміналістична техніка – це прилади, апаратура, інструменти, пристрої, матеріали, що використовуються для вирішення криміналістичних завдань. Поряд із поняттями «криміналістичні» чи «техніко-криміналістичні» засоби вживають поняття методів, способів, прийомів, методик, що в найзагальнішому сенсі можна пояснити так: будь-який криміналістичний засіб повинен певним чином використовуватися і саме для цього розробляються різні прийоми, способи чи методи.

У широкому розумінні техніко-криміналістичний метод (прийом, спосіб, методика) означає підхід до пізнання обставин вчинення кримінального правопорушення, що виражається у здійсненні певних технічних дій. У вузькому ж розумінні, наприклад, технічний прийом – це окрема дія, що є структурним елементом, частиною способу; методика – сукупність декількох технічних методів для вирішення якогось конкретного завдання.

Техніко-криміналістичні засоби, прийоми та методи широко використовуються під час проведення оперативно-розшукових заходів, слідчих (р) дій, а також у процесі криміналістичних та інших експертиз.

Предметом криміналістичної техніки є джерела інформації та технічні засоби, що використовуються для їх виявлення, збирання, дослідження і використання.

Основними джерелами криміналістичної техніки є кримінальний процесуальний закон, підзаконні нормативно-правові акти, а також досягнення природничих і технічних наук. Варто зауважити, що криміналістична техніка використовує дані природничих та технічних наук не механічно, а творчо, перероблюючи їх у напрямі вирішення криміналістичних завдань.

До завдань криміналістичної техніки належать:

- 1) розробка нових та вдосконалення наявних технічних засобів і методів їх застосування;
- 2) виявлення, фіксація, вилучення та вивчення матеріальних слідів кримінального правопорушення;

- 3) встановлення механізму утворення слідів;
- 4) встановлення властивостей речей;
- 5) обробка та використання інформації, необхідної для розслідування кримінальних правопорушень;
- 6) розробка технічних засобів і прийомів оцінки та подання криміналістично значимої інформації в діяльності правоохоронних органів.

Основними суб'єктами застосування криміналістичної техніки є слідчий, прокурор, спеціаліст та експерт. Слідчий, прокурор та спеціаліст застосовують її в процесі проведення слідчих (р) дій, а експерт – під час проведення експертиз.

Система криміналістичної техніки:

1) **Загальні положення** – включає положення про систему і завдання криміналістичної техніки, елементи окремих криміналістичних теорій та вчень (учення про навички, про механізм слідоутворення, теорія ідентифікації тощо), загальну характеристику техніко-криміналістичних засобів, правові підстави та принципи їх використання.

2) **Криміналістична фотографія, звуко- та відеозапис** – галузь криміналістичної техніки, що розробляє рекомендації щодо застосування технічних засобів, методів і прийомів фотозйомки, звуко- та відеозапису під час розслідування (проведення слідчих (р) дій та експертиз).

3) **Криміналістичне дослідження зовнішності людини (габітоскопія)** – галузь криміналістичної техніки, що вивчає ознаки зовнішності людини, її ідеальні і матеріальні відображення та розробляє на цій основі засоби, методи і прийоми їх фіксації з метою використання під час розслідування кримінальних правопорушень.

4) **Криміналістична одорологія** – галузь криміналістичної техніки, що вивчає запахові сліди та їх властивості і розробляє на цій основі засоби, методи і прийоми з метою подальшого ототожнення з об'єктами, які їх залишили.

5) **Криміналістична фоноскопія** – галузь криміналістичної техніки, що вивчає закономірності формування звукової інформації, її відображення за допомогою технічних

засобів та розробляє на цій основі засоби, методи і прийоми її використання з метою ідентифікації та діагностики джерела звуків, а також фіксації звукових сигналів, записаних на плівку або інший сучасний носій інформації.

6) Криміналістична трасологія – галузь криміналістичної техніки, що вивчає механізм слідоутворення, закономірності виникнення слідів, які відображають механізм кримінального правопорушення, та розробляє на цій основі засоби методи і прийоми виявлення, вилучення та дослідження слідів.

7) Криміналістичне зброезнавство – галузь криміналістичної техніки, що вивчає зброю, її класифікацію, способи виготовлення, сліди її застосування і використання. Ця галузь включає такі три основні підгалузі – криміналістичну балістику (вивчає вогнепальну зброю), криміналістичне дослідження холодної зброї (вивчає холодну зброю), криміналістичне вибухознавство (вивчає вибухові пристрої, вибухівку).

8) Криміналістичне почеркознавство та авторознавство – галузь криміналістичної техніки, що вивчає письмо як джерело інформації про його виконавця чи автора, та розробляє на цій основі засоби, методи і прийоми ототожнення людини за її письмом.

9) Криміналістичне дослідження документів – галузь криміналістичної техніки, що вивчає технічний бік виготовлення документів та їх частин, а також ознаки подробиць документів та розробляє на цій основі засоби, методи і прийоми дослідження таких документів.

10) Криміналістична реєстрація – галузь криміналістичної техніки, що займається накопиченням криміналістично значимої інформації у вигляді різноманітних обліків, а також розробляє засоби, методи і прийоми оперативного подання такої інформації під час розслідування кримінальних правопорушень.

До слова, зараз триває процес формування нових напрямів (галузей) криміналістичної техніки та вдосконалення самих засобів криміналістичної техніки, що використовуються

під час розслідування кримінальних правопорушень. Кожна галузь має у своїй основі специфічний предметний принцип дослідження доказів.

Основні напрями вдосконалення засобів криміналістичної техніки насамперед пов'язані з впливом науково-технічного прогресу та виражаються у:

- 1) застосуванні принципово нових матеріалів та поліпшенні властивостей традиційних;
- 2) використанні нових джерел енергії, форм руху матерії;
- 3) покращенні параметрів роботи технічних систем і пристроїв;
- 4) якісній зміні елементів і структури технічних систем і пристроїв, що використовуються у криміналістичній практиці, ускладненні конструкції та елементного складу техніко-криміналістичних засобів;
- 5) принциповій зміні функцій засобів криміналістичної техніки.

- 2 -

Використання техніко-криміналістичних засобів, методів і способів визнається правомірним, якщо воно прямо передбачене, рекомендоване законом або не суперечить йому.

Під правовими основами використання криміналістичної техніки слід розуміти сукупність норм права, які дають змогу використовувати техніко-криміналістичні засоби у діяльності, що пов'язана з розслідуванням кримінальних правопорушень.

Основним нормативно-правовим актом, де регулюється питання застосування техніко-криміналістичних засобів, є КПК, а найбільш загально основи використання та мета застосування техніко-криміналістичних засобів окреслені у ст. 2 КПК. Як недолік слід відзначити те, що законодавець у Кодексі не дає визначення таких засобів та вживає різні

терміни, говорячи про криміналістичну техніку, – «технічні засоби», «технічні засоби, прилади та спеціальне обладнання», «технічні засоби фіксування».

Норми, в яких говориться про техніко-криміналістичні засоби, умовно можна згрупувати так:

1) норми, що надають право певним особами застосовувати технічні засоби (підозрюваному чи обвинуваченому – у п. 11 ч. 3 ст. 42 КПК; потерпілому – п. 12 ч. 1 ст. 56 КПК; спеціалістові – п. 2 ч. 2 ст. 71 КПК; працівникові органу Національної поліції застосовувати електронний засіб контролю – ч. 5 ст. 181 КПК);

2) норми, які визначають, коли технічні засоби застосовувати необхідно обов'язково (наприклад, у ч. 2 ст. 100 КПК йдеться про те, що речові докази, які отримані прокурором або слідчим, повинні бути оглянуті, **сфотографовані** та докладно описані в протоколі огляду);

3) норми, які визначають порядок застосування технічних засобів під час кримінального провадження, а також проведення слідчих (р) дій. Тут основними можна назвати ст.ст. 107, 223, 224, 232, 236, 240, 241 і 252 КПК.

Рішення про фіксацію процесуальної дії за допомогою технічних засобів під час досудового розслідування приймає особа, яка проводить відповідну процесуальну дію. Застосування технічних засобів фіксування є обов'язковим за клопотанням учасників процесуальної дії.

Про застосування технічних засобів заздалегідь повинні бути повідомлені особи, які беруть участь у процесуальній дії. У матеріалах кримінального провадження зберігаються оригінальні примірники технічних носіїв інформації зафіксованої процесуальної дії.

Незастосування технічних засобів фіксування кримінального провадження у випадках, якщо воно є обов'язковим, тягне за собою недійсність відповідної процесуальної дії та отриманих унаслідок її вчинення результатів, за винятком випадків, якщо сторони не заперечують проти визнання такої дії та результатів її здійснення чинними;

4) норми, що визначають статус носіїв, на які проводилася фіксація за допомогою технічних засобів (наприклад, ст. 103 КПК такі носії визнані формою фіксування кримінального провадження; ч. 2 ст. 105 КПК результати застосування технічних засобів відносить до додатків протоколу слідчих (р) дій; ст. 136 КПК вказує, що відеозапис вручення повістки належним підтвердженням отримання особою повістки про виклик та ознайомлення з її змістом).

Про застосування криміналістичної техніки можна знайти інформацію у нормах Законів України «Про Національну поліцію» чи «Про оперативно-розшукову діяльність». Також про застосування техніко-криміналістичних засобів йдеться і у інших нормативно-правових актах, що регламентують діяльність органів внутрішніх справ.

- 3 -

Техніко-криміналістичні засоби – це пристрої, апарати, прилади, інструменти та матеріали, що використовуються для збирання і дослідження доказів у процесі розслідування кримінальних правопорушень або створення умов, що утруднюють їх учинення.

До основних **принципів використання** техніко-криміналістичних засобів належать: законність, етичність, науковість, доцільність, ефективність, надійність, продуктивність, рентабельність, безпечність, допустимість.

Техніко-криміналістичний прийом – це найбільш доцільний, раціональний, ефективний спосіб роботи з техніко-криміналістичними засобами під час збирання та дослідження доказів. Такі прийоми зазвичай поєднуються з тактичними прийомами проведення слідчих (р) дій.

Правові умови використання техніко-криміналістичних засобів такі: 1) наявність правових підстав застосування; 2) дотримання форми і порядку застосування; 3) оформлення відповідно до закону.

Перша класифікація засобів криміналістичної техніки була зроблена у 1926 р. С. М. Потаповим, який поділив їх на:

1) засоби для збору інформації під час слідчих дій та оперативно-розшукових заходів;

2) засоби для експертного дослідження речових доказів.

У науковій літературі є також інші класифікації:

1. За галуззю наукового знання: загальні та спеціальні. Загальні – це технічні засоби, що запозичені з інших галузей науки і техніки. Спеціальні – це технічні засоби, що спеціально розроблені для вирішення криміналістичних завдань.

2. За суб'єктом використання: техніка слідчого, спеціаліста, експерта, працівника оперативного підрозділу.

3. За цільовим призначенням: засоби фото-, відео-, звукозаписувальної техніки; засоби роботи з матеріальними слідами, аналітичні і пошукові засоби; допоміжні засоби.

4. Залежно від джерела походження і ступеня пристосованості до потреб судочинства криміналістичні засоби поділяються на:

1) ті, що спеціально розроблені в криміналістиці для вирішення з їх допомогою техніко-криміналістичних завдань (наприклад, йодна трубка, дактилоскопічні порошки та плівка, криміналістична валіза, пересувні криміналістичні лабораторії тощо);

2) ті, що запозичені криміналістикою з інших наук, але конструктивно допрацьовані і пристосовані для вирішення техніко-криміналістичних завдань (наприклад, фотоапарат зі збільшувальним об'єктивом, мікроскоп, ультрафіолетовий чи інфрачервоний випромінювачі тощо);

3) ті, що запозичені криміналістикою з інших галузей науки і техніки та використовуються без будь-яких конструктивних змін (наприклад, ноутбук, диктофон, ліхтарик, молоток, лінійка тощо).

Суб'єктами застосування криміналістичної техніки у процесі розслідування кримінальних правопорушень можуть бути лише уповноважені на те законом особи: слідчі, спеціалісти (експерти), працівники оперативних підрозділів.

Техніко-криміналістичні засоби можуть використовуватися для збирання доказової інформації, її дослідження та використання. У зв'язку з цим у криміналістиці існує поділ і методів збирання криміналістичної інформації.

Методи збирання криміналістичної інформації технічними засобами:

1) методи «польової» криміналістики. Вони використовуються: а) слідчим, оперативним працівником для виявлення, фіксації та попереднього дослідження джерел інформації; б) під час проведення слідчих (р) дій; в) безпосередньо на місці виявлення джерел інформації (**судово-фотографічний, копіювання, вимірювання, зіставлення**).

2) науково-дослідні методи (використання експерименту при проведенні експертиз чи попереднього дослідження (**фізичні, біологічні, хімічні (спектральний аналіз, рентгенограма)**)).

Методи «польової» криміналістики спрямовані на виявлення, фіксацію та вилучення слідів кримінального правопорушення, а науково-дослідні методи – для їх дослідження.

Виявлення слідів передбачає пошук видимих, проявлення слабовидимих чи невидимих слідів кримінального правопорушення. Для цього використовуються спеціальні пошукові технічні засоби. **Фіксація слідів** – це їх закріплення на об'єкті-носії або виготовлення зліпків, копій, фотографій з використанням відповідних технічних засобів, речовин та матеріалів, хімічних реактивів. **Вилучення слідів** передбачає їх упакування, процесуальне оформлення і долучення до матеріалів кримінального провадження.

Різноманітність слідів кримінального правопорушення залежно від природи їх походження і механізму утворення обумовлюють множинність різних за принципами дій та функціональними можливостями техніко-криміналістичних засобів. Серед них слід виділити класифікацію техніко-

криміналістичних засобів за призначенням (метою застосування): 1) засоби виявлення слідів; 2) засоби фіксації слідів; 3) засоби вилучення слідів.

До засобів виявлення слідів належать:

1) засоби освітлення (це різноманітні джерела штучного світла, що застосовуються при недостатньому освітленні, а також для освітлення об'єктів відповідно до завдань і прийомів огляду чи фотозйомки);

2) оптичні пристрої (це різні засоби збільшення, що дають змогу розширити природні можливості людського ока, застосовуються для виявлення і огляду невеликих за розміром речових доказів або їх окремих деталей);

3) пошукові пристрої (призначені для виявлення певних об'єктів, як-от: металічні предмети, трупи і їх частини, дорогоцінні метали і каміння, тайники);

4) хімічні речовини-реагенти (використовуються для виявлення слідів біологічного походження).

До засобів фіксації слідів належать: засоби фотографування, звуко- та відеозапису, засоби вимірювання, матеріали для виготовлення зліпків та копій. Основним і обов'язковим способом фіксації слідів та інших речових доказів є їх опис у протоколі слідчої (р) дії.

До засобів вилучення слідів входять набори техніко-криміналістичних засобів, яким комплектуються валізи слідчих (ВС) та криміналістів (ВК), а також функціонують пересувні криміналістичні лабораторії (ПКЛ). Найбільш оптимальним у криміналістиці вважається спосіб, коли слід кримінального правопорушення вилучається разом із об'єктом, на якому він відображений (наприклад, відбиток пальця руки, що виявлений на склянці, доцільно вилучати разом із склянкою). Однак у тих випадках, коли це зробити неможливо, їх відділяють від навколишнього середовища і упаковують так, щоб зберегти властивості.

Часто носієм інформації є мікрооб'єкти, мікросліди, невеликі за розміром слідоутворення різних речовин. У таких випадках «побачити невидиме», встановити його

зв'язок із подією кримінального правопорушення, ідентифікувати об'єкт за його слідом можна лише з використанням засобів і методів експертного дослідження. Їх основу утворюють високочутливі прилади, спеціальне лабораторне обладнання, що дозволяє вивчити об'єкт, виявити і оцінити його ознаки у невидимій зоні спектра, із значним збільшенням або ж і на молекулярному рівні.

Техніко-криміналістичні засоби, що використовуються під час проведення експертиз, поділяють на: 1) лабораторні; 2) вимірвальні; 3) освітлювальні; 4) відтворення зображення; 5) дослідження мікроскопічних слідів; 6) акустичні; 7) дослідження мікрооб'єктів та запаху; 8) автоматизації та комп'ютеризації.

Основні техніко-криміналістичні методи, що використовуються для вирішення питань у ході експертного дослідження, можна класифікувати на такі: 1) вимірвальні; 2) мікроскопічні; 3) дослідження у невидимій зоні спектру (інфрачервоні, ультрафіолетові, рентгенівські промені; люмінесцентний аналіз; фізико-хімічне дослідження; спектральний аналіз (атомний, молекулярний, емісійний і абсорбційний); хроматографія); 4) фотозйомки (в інфрачервоних променях, в ультрафіолетових променях, у рентгенівських променях, мікрофотозйомка, контрастуюча фотозйомка); 5) хімічні; 6) біологічні.

Варто зауважити, що у криміналістичній літературі техніко-криміналістичні засоби ще називають науково-технічними засобами.

До засобів криміналістичної техніки також належать технічні засоби профілактики. Вони використовуються з метою запобігання вчиненню кримінальних правопорушень. Технічні засоби профілактики можна класифікувати так: 1) засоби охоронної сигналізації; 2) засоби та прилади спостереження в нічний час; 3) засоби захисту документів; 4) організаційно-технічні профілактичні засоби (наприклад, спеціальні правила виготовлення, оформлення та обліку певних об'єктів).

На практиці техніко-криміналістичні комплекти (набори) бувають трьох типів: універсальні (призначені для вирішення різноманітних завдань), спеціалізовані (для роботи спеціаліста-криміналіста, спеціаліста вибухотехніка та ін.) і набори із змінним змістом (формується безпосередньо перед проведенням певної слідчої (р) дії).

Наразі більш потрібними є комплекти науково-технічних засобів вузької спрямованості: комплект пошукових засобів слідчого; комплект науково-технічних засобів огляду місця дорожньо-транспортної події; комплект науково-технічних засобів для огляду місця пожежі; комплект науково-технічних засобів для огляду вибухових пристроїв і місця вибуху; комплект науково-технічних засобів для роботи з мікрооб'єктами; комплект науково-технічних засобів для роботи зі слідами рук тощо.

Поширена у практичній діяльності універсальна валіза експерта-криміналіста «Криміналіст-У».

За структурою він складається із семи відділів:

1) пошукові прилади та пристосування (різні щупи та насадки для збирання проб ґрунту; магнітний шукач (підіймач); викрутка-індикатор напруги);

2) вимірювальні прилади та пристосування (лінійка масштабна (довідкова); лінійка візирна; рулетки велика (10 м) та мала (2 м); розсувний трикутник із транспортиром; циркуль-вимірювач; штангенциркуль; планшет із компасом);

3) інструменти (пасатижі комбіновані, ножиці, викрутка, ніж складаний, пінцет, алмазний склоріз);

4) засоби для виявлення невидимих і слабовидимих слідів (акумуляторний електричний ліхтар, лупи; йодна трубка в пластмасовому футлярі, набір дактилоскопічних порошків, дактилоскопічна щіточка із синтетичних волокон, пензель магнітний, пенал із засобами для попереднього визначення крові);

5) засоби фіксації та вилучення слідів (силіконові пасту у тубах одноразового використання (паста «Silmark» чи інша) каталізатори до силіконових паст у тубах, пластмасова платівка і лопатка для приготування силіконового компаунду; скальпель; гіпс у поліетиленовому пакеті; коробка пластмасова, у якій знаходиться гіпс, що використовується для приготування гіпсової пасту; ложка пластмасова; флакони для розчину синтетичних смол та ін.; пульверизатор із гумовою грушею; універсальний розприскуючий пристрій; дактилоскопічна плівка – світла і темна);

6) засоби для дактилоскопіювання трупів і живих осіб (дактилоскопічна фарба в тюбику, платівка скляна для нанесення фарби, дактилоскопічний валик, пристосування для розгинання пальців рук трупа);

7) папка з креслярськими пристосуваннями (лінійка масштабна; лінійка візирна; розсувний трикутник; планшет; циркуль-вимірювач; каталог кольорів).

Існують й інші спеціалізовані валізи що використовуються на практиці криміналістами.

Валіза трасолога «Криміналіст – Т»

Валіза баліста «Криміналіст – З»

Валіза біолога «Криміналіст – Б»

Валіза одоролога «Криміналіст – О»

Валіза для розмітки місця події

Валіза «Хабар»

Пересувна криміналістична лабораторія (ПКЛ) – автомобіль спеціального призначення (мікроавтобус) із розміщеним у його кузові комплексом приладів і апаратів, різними криміналістичними комплектами для провадження досліджень на місці події. Широкого вжитку набули ПКЛ, створені на базі різних моделей автомобілів Fiat або Renault високої прохідності.

Внутрішнє обладнання ПКЛ

Основними завданнями ПКЛ є:

1. Своєчасне транспортування науково-технічних засобів до місця провадження слідчої (р) дії.
2. Забезпечення виїзду учасників слідчої (р) дії на місце її проведення.
3. Використання приміщення ПКЛ для провадження процесуальних дій із застосуванням техніко-криміналістичних методів, фіксації їх ходу і результатів.
4. Проведення попередніх досліджень речей, документів, слідів.

ПКЛ оснащена технічними засобами, які умовно поділяються на сім відділів: 1) електротехнічне устаткування; 2) засоби зв'язку і сигналізації; 3) засоби для виявлення,

фіксації, вилучення і попереднього дослідження доказів; 4) фотовідділ; 5) протипожежні засоби й інструменти; 6) допоміжні технічні засоби; 7) спецодяг і санітарні засоби.

Типова ПКЛ містить такі комплекти науково-технічних засобів, як комплект пошукових засобів; комплект для роботи зі слідами; комплект для роботи з мікрочастинками; комплект для огляду і дослідження документів; комплект для роботи з трупом; фотокомплекти; комплект відеоапаратури; комплект освітлювальної апаратури; набір інструментів; набір пакувальних засобів; комплект засобів сигналізації і зв'язку; комплект засобів забезпечення безпеки; комплект допоміжних засобів.

У традиційних криміналістичних дослідженнях експерти використовують:

1) набір для експрес-аналізу наркотичних речовин «Політест»;

2) мікроскоп порівняльний криміналістичний (МПК) для дослідження дрібних слідів на кулях, гільзах, патронах і інших об'єктах (дозволяє не тільки виявляти сліди, але й проводити їх оптичне сполучення);

3) прилад оптичного накладення (ПОН), призначений для дослідження паперових і металевих грошей, відбитків печаток і штампів, бланків документів, виготовлених типографським способом, і інших подібних об'єктів;

4) установка «Швидкість» (призначена для відстрілу вогнепальної зброї, що надійшла на дослідження, й одержання експериментальних куль і гільз);

5) установка «Розгорнення» для фотографування слідів зброї на бічних поверхнях куль, гільз і патронів, а також слідів пальців на пляшках і інших циліндричних поверхнях;

6) прилад «Дактилоскоп», призначений для комісійного дослідження так званих важких слідів пальців (дозволяє двом і більше експертам одночасно вивчати ознаки слідів пальців, вилучених з місця події, досліджувані об'єкти на цьому ж приладі можуть бути сфотографовані).

Останнім часом для правоохоронної діяльності характерним є постійне впровадження новітніх технічних засобів

та автоматичних систем. Серед них, одне з пріоритетних місць займають безпілотні авіаційні комплекси, в склад яких входять безпілотні літальні апарати (БПЛА). Для таких пристроїв характерними ознаками є невелика вага, компактність та висока маневреність. Крім того, існує кілька варіантів класифікації БПЛА (за цільовим призначенням, за типом здійснення польоту, за типом запуску, за типом посадки, за типом двигуна та пального, за вагою).

Наразі одним із основних видів використання БПЛА Національною поліцією України є їх застосування для здійснення фото- та відеозапису, відеотрансляції та спостереження. Перелічене передбачає, що: 1) польоти БПЛА здійснюються відповідно до законодавства у галузі державної авіації України; 2) БПЛА можуть бути обладнані системами фото- і відеозапису залежно від технічних характеристик повітряного судна; 3) кількість відеокамер та порядок їх використання на БПЛА визначаються згідно з керівництвом з льотної експлуатації та/або згідно з інструкцією виробника; 4) підготовка та розробка польотного завдання здійснюється у порядку, визначеному законодавством, із дотриманням відповідних вимог, польотне завдання затверджує керівник органу підрозділу поліції; 5) після виконання польотного завдання інформація з карти пам'яті (флеш-карти) експортується на носій інформації працівника поліції, який ставив завдання.

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Поняття криміналістичної техніки, її предмет і джерела.
2. Основні завдання криміналістичної техніки та суб'єкти її застосування.
3. Характеристика системи криміналістичної техніки.
4. Правові основи використання (застосування) криміналістичної техніки.
5. Поняття та класифікація техніко-криміналістичних засобів.
6. Характеристика методів збирання криміналістичної інформації.
7. Характеристика засобів виявлення, фіксації та вилучення матеріальних слідів.
8. Характеристика уніфікованих та спеціалізованих криміналістичних валіз.
9. Характеристика ПКЛ та її основні завдання.
10. Основні техніко-криміналістичні (науково-технічні) засоби, що використовуються під час досліджень експертами.

Тема 6

КРИМІНАЛІСТИЧНА ФОТОГРАФІЯ ТА ВІДЕОЗАПИС

- 1. Історія розвитку фотозйомки та її застосування у криміналістиці*
- 2. Поняття криміналістичної фотографії, її завдання, види та способи фотографування*
- 3. Фіксуєча фотозйомка та її методи*
- 4. Особливості проведення фотозйомки під час проведення слідчих (р) дій та оформлення її результатів*
- 5. Дослідницька фотозйомка та її методи*
- 6. Поняття криміналістичного відеозапису, прийоми його проведення та правила оформлення*

- 1 -

Використання техніко-криміналістичних засобів у розслідуванні кримінальних правопорушень залежить від розвитку науково-технічного прогресу і впровадження його результатів у діяльність правоохоронних органів. Зараз неможливо уявити жодної галузі науки чи техніки, де б не використовувалося фотографування або відеозапис. Сучасні можливості фотографування та відеозапису дають змогу криміналістичній науці повною мірою використати їх для потреб кримінального судочинства. Значення фотографії в діяльності зі здійснення правосуддя не обмежується тільки тим, що вона фіксує та зберігає для подальшого сприйняття фактичні обставини, необхідні для вирішення справи по суті. Вона також володіє переліком якостей, пов'язаних із дослідженням різних об'єктів, що потрапляють у поле зору слі-

дчого та мають стосунок до події кримінального правопорушення.

Саме завдяки розвитку цих якостей фотографія та відеозапис стали самостійною галуззю криміналістичної техніки. Цьому також сприяє підтримка з боку законотворців, які у КПК достатньо чітко відобразили підстави та порядок застосування технічних засобів фото- та відеозйомки.

Загалом під фотографією (походить від грецьк. слів «*photos*» – світло, «*grapho*» – пишу) розуміють спосіб утворення за допомогою спеціального оптичного пристрою стійких зображень різних об'єктів під дією відбитого від них світла на світлочутливі матеріали з подальшою хімічною обробкою.

Вперше оптичне зображення об'єктів отримали за допомогою камери-обскури, яка становила темну кімнату, на одній із стін якої був невеликий отвір, а на протилежній стіні можна було спостерігати кольорове зображення реального світу, що розміщувалося перед отвором.

Заслуга у відкритті фотографії належить декільком ученим. Француз Жозеф Н'єпс у 1824 р. використав металеву пластину з нанесеним на неї тонким шаром асфальту та помістив у камеру-обскуру. У місцях, де падало світло, асфальт втрачав здатність розчинятися. Потім пластину занурювали в розчин лавандової олії. Шар асфальту, на який падало світло, розчинявся, оголюючи металеву поверхню. Під час подальшої обробки поверхні пластини азотною кислотою метал частково розчинявся. Після зняття спиртом решток асфальту на пластині залишалося рельєфне зображення, з якого можна було дістати друкарські відбитки на папері. Цей процес Н'єпс назвав «геліографією» – сонцеписанням. У 1829 р. він уклав договір про співпрацю з Луї-Жаком Дагером – французьким художником, який також працював із камерою-обскурою, але застосовував йодид срібла. У 1835 р. він досяг значних результатів. На пластині, що була покрита йодидом срібла і

проекспонована в камері-обскурі, під дією пари ртуті показалося чітке зображення, яке відтворювало найдрібніші деталі об'єкта. 7 січня 1839 р. про цей винахід було оголошено на засіданні Паризької академії наук.

Відразу ж після цього про свою першість у науковому відкритті заявив англійський вчений Генрі Тальбот (30 січня 1839 р. він про це доповів у Королівському товаристві у Лондоні). Вчений для отримання зображень використав папір, покритий хлоридом. Таке зображення можна було копіювати (тиражувати) на інший папір, використовуючи негативно-позитивний метод.

Значний інтерес до цього питання виявив французький криміналіст Альфонс Бертільон, який сконструював декілька типів великоформатних фотокамер, які були пристосовані для впізнавальної фотозйомки, а також фотографування місць події та трупів.

Засновником судової фотографії в Україні вважається Євген Буринський. Першою роботою, де фотографування розглядалося як засіб боротьби зі злочинністю, була книга Сергія Потапова «Судова фотографія», що вийшла у 1926 р. Він же і запропонував перше визначення цього поняття: система науково розроблених способів фотографічної зйомки, що застосовується з метою розкриття кримінальних правопорушень і надання суду наочного доказового матеріалу.

Фотографія є найбільш поширеним методом фіксації явищ і об'єктів та одним із основних методів дослідження їх різноманітних властивостей і станів. Порівняно із візуальним сприйняттям будь-яких об'єктів фотозйомка має певні переваги, що полягають у такому:

1) фотографія дає змогу одержувати зображення об'єктів у потрібному масштабі та зберігати впродовж необхідного часу;

2) фотознімки є об'єктами, які можна у будь-який момент переглянути і використати для демонстрації, дослідження, розмноження у необхідній кількості тощо;

3) фотографія найбільш повно і точно фіксує об'єкт (його загальні та індивідуальні ознаки);

4) фотографія дозволяє одержувати геометрично точне зображення предмета, завдяки чому вона стала цінним засобом вимірювальної техніки;

5) за допомогою фотографії можна здійснювати реєстрацію окремих моментів короткочасних і швидкоплинних процесів, що не фіксуються зоровим сприйняттям;

6) фотографія забезпечує фіксацію і дослідження зображень об'єктів, розташованих у місцях, недоступних для безпосереднього візуального спостереження.

Криміналістична фотографія відрізняється від загальної (аматорської) насамперед тим, що становить сукупність науково обґрунтованих методів і способів фіксації, що утворює галузь криміналістичної техніки. Не всі загальні способи і прийоми одержання фотографічного зображення придатні для криміналістичної (судової) зйомки.

Більш ніж півтора століття фотографія була пов'язана з хімічними процесом. З розвитком цифрової техніки настала електронна доба фотографії – зображення нині сприймається фотографічними датчиками та обробляється на комп'ютері. Процес цифрової фотографії зводиться до: 1) перетворення оптичного зображення у цифрову форму; 2) введення його в комп'ютер; 3) редагування зображення; 4) одержання копій на носіїв інформації; 5) друкування фотознімків. Перехід від традиційної фотографії до цифрової має такі переваги: скорочує час виготовлення фотографій; зображення можна переглядати на моніторі, покращити його якість за допомогою графічного редактора або ж перефотографувати; знижуються матеріальні та трудові витрати; техніка цифрової фотографії більш доступна; цифрові зображення можна зберігати необмежений час без втрати якості; є можливість передавати зображення на великі відстані за короткий проміжок часу.

Криміналістична фотографія – галузь криміналістичної техніки, що становить систему наукових положень і розроблених на їх основі фотографічних засобів, методів і прийомів, що використовуються для фіксації і дослідження криміналістичних об'єктів під час розслідування кримінальних правопорушень.

Ключовими у нашому визначенні є поняття «фотографічні засоби» та «фотографічні методи і прийоми», які називають складовими системи криміналістичної фотографії.

Фотографічні засоби – комплекти апаратури для зйомки, приналежності і реактиви для обробки паперу, а також матеріали для одержання фотографічних зображень.

Фотографічні методи і прийоми – це сукупність правил і рекомендацій із правильного застосування фотографічних засобів, вибору точки зйомки, напряду і відстані до об'єкта для проведення фотозйомки.

З огляду на процесуальні завдання доказування, напряду і цілі застосування техніко-криміналістичних методів, фотографічні засоби, прийоми та методи повинні відповідати вимогам законності, об'єктивності, науковості, оперативності, очевидності та нейтральності.

Криміналістична фотографія виконує низку завдань:

1. Забезпечити технічними засобами та практичними прийомами виявлення, фіксації та дослідження матеріальних джерел доказової інформації.

2. Вдосконалювати наявні та розробляти нові технічні засоби та прийоми збирання і дослідження доказів (особливо для виявлення невидимих і слабовидимих слідів).

3. Здійснювати об'єктивну фіксацію ходу та результатів проведення слідчих (р) дій.

4. Забезпечити принцип наочності в процесі доказування та профілактичній діяльності слідчого, прокурора, експерта тощо.

Практичне значення криміналістичної фотографії полягає в тому, що:

1) вона слугує основним засобом фіксації зовнішнього вигляду різних об'єктів, які мають доказове значення у кримінальних провадженнях, їх ознак і властивостей;

2) вона дає змогу з великою точністю зафіксувати об'єкт, його ознаки, стан тощо;

3) фотознімки мають властивість наочності, що формує адекватне уявлення про зображений на ньому об'єкт;

4) вона слугує одним із ефективних засобів фіксації всієї або часткової обстановки, в якій проводяться слідчі (р) дії, оперативно-розшукові заходи, експертні дослідження;

5) завдяки спеціальній оптиці, особливим негативним матеріалам і хімічним засобам обробки фотографічних плівок є можливість отримати малопомітні для ока людини деталі і об'єкти;

6) фотознімки можуть слугувати не тільки ілюстративним матеріалом, але і джерелом доказів, засобом для розшуку і ідентифікації різних об'єктів (наприклад, підозрюваних осіб, викрадених речей тощо).

Види криміналістичної фотографії:

– слідчо-оперативна або оперативна (застосовується при проведенні слідчих (р) дій і оперативно-розшукових заходів для фіксації обстановки під час слідчої (р) дії, здобутих доказів, а також організації криміналістичної реєстрації, розшуку злочинців та викрадених речей);

– дослідницька (застосовується при проведенні експертиз для фіксації ходу експертизи і аналізу наданих у розпорядження експерта криміналістичних об'єктів).

Способи фотографування:

1. **Орієнтуюча зйомка** – використовується для фіксації ділянки, що оглядається, щодо навколишньої обстановки, місцевості, приміщень (для прив'язки загального виду місця події до навколишньої обстановки).

2. **Оглядова зйомка** – використовується для фіксації безпосередньо місця події, тобто ділянки місцевості (приміщення), де відбулася безпосередньо подія чи залишилися сліди, що мають до неї стосунок.

3. **Вузлова зйомка** – використовується для фіксації групи предметів, окремого предмета чи ділянки території, що містять найбільшу кількість ознак матеріальних слідів події (місце злому чи проникнення, тайник, місце виявлення трупа). Під час такої зйомки великим планом фотографуються певні ділянки місця події, що мають важливе значення, та об'єкти, з якими були пов'язані дії злочинця.

4. **Детальна зйомка** – використовується для фіксації форми, стану, структури, особливостей окремих предметів, слідів, інших речових доказів. При такій зйомці об'єкти фотографуються крупним планом обов'язково масштабним методом. Детально знімаються насамперед речі і сліди, які не можуть бути вилучені з місця події, швидко змінюють свої властивості або є небезпека їх пошкодження.

- 3 -

У криміналістиці розрізняють такі методи фотографування:

– фіксуючі (слугують для фіксації видимих неозброєним оком слідів);

– дослідницькі (для виявлення, закріплення і фіксації слабовидимих чи невидних слідів).

Слідчий чи спеціаліст повинен володіти не тільки технічними навичками роботи з фотографічними засобами, але й досконало знати методи і прийоми фотозйомки. Розглянемо їх детальніше.

Фіксуючі методи поділяються на: панорамний, вимірювальний, репродукційний, сигналітичний (впізнавальний), масштабний, макроскопічний, мікроскопічний.

Панорамний метод – це спосіб послідовної зйомки протяжних об'єктів частинами за допомогою фотоапарата

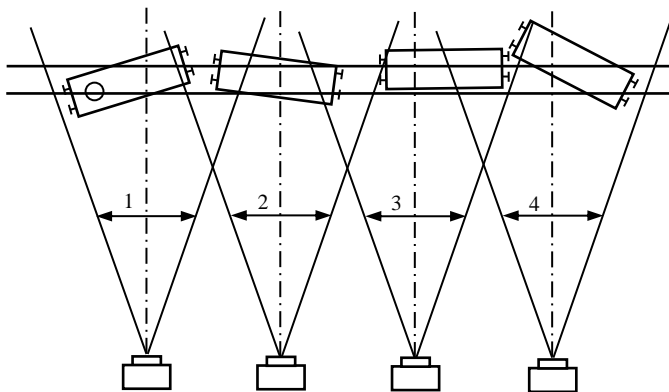
на декількох взаємопов'язаних кадрах. Об'єкт фотографують частинами так, щоб кожний наступний кадр був продовженням попереднього. Для цього на кожному наступному знімку захоплюється невелика частина попереднього кадру, тобто на сусідніх знімках двічі фіксується один і той самий орієнтир. Такі поєднані орієнтиром знімки просто і легко монтуються у фотографічну панораму.

Необхідність у панорамуванні виникає в тих випадках, коли: 1) потрібно зафіксувати великий простір, у межах якого знаходяться об'єкти, що мають криміналістичне значення (наприклад, місце катастрофи залізничного потягу, падіння літака); 2) під час фотографування не можна обрати точку зйомки, з якої весь об'єкт поміщався би в одному кадрі (наприклад, труп потерпілого, що лежить у каналізаційній трубі); 3) об'єкт необхідно сфотографувати так, щоб усі його особливості були зафіксовані у достатньо великому масштабі.

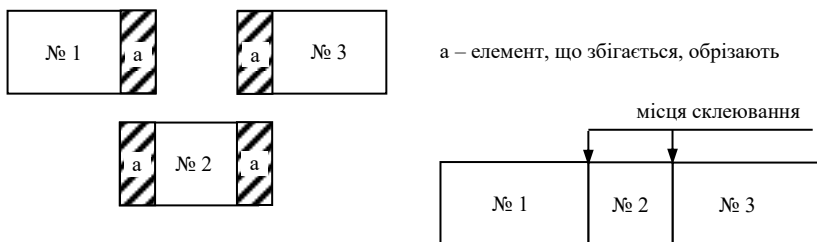
Способами панорамного фотографування є: **кругова панорама** (фотоапарат повертається в одній точці навколо своєї осі з проміжком на певний кут) і **лінійна панорама** (фотоапарат переміщується паралельно передньому плану ділянки об'єкта, що фіксується), яка буває горизонтальна чи вертикальна.

Для лінійної панорами потрібно визначити умовну лінію, якою пересуватиметься фотограф під час фіксації окремих кадрів. Ця лінія повинна бути паралельна фронтальній площині об'єктів зйомки. Для виготовлення якісної панорами рекомендується використовувати штатив.

Також у криміналістичній практиці наявні ярусна (східчаста) або комбінована панорами. Перша застосовується в тому випадку, коли криміналістичні об'єкти розташовуються у просторі не по прямій лінії і не по дузі окружності, а на різних рівнях або зміщені один щодо одного в боки. Використання різних видів панорами називається комбінованою.

Лінійна панорама

Створення панорамного фотознімка

Вимірювальний метод застосовується тоді, коли потрібно визначити за знітками реальні розміри сфотографованих об'єктів чи відстані між ними. Вимірювальну фотозйомку доцільно застосовувати в таких випадках:

- 1) при фіксації місця події, обстановка якої характеризується великим розмаїттям предметів, слідів і речових доказів, захарашеністю та хаотичністю їх розташування;
- 2) коли в процесі огляду місця події незрозуміло, які відомості просторового розташування об'єктів, які характеристики та яких саме предметів будуть необхідні за подальшого розслідування;
- 3) коли необхідне встановлення розмірів, розташування та інших даних про предмети, доступ до яких обмежений або неможливий з будь-яких причин.

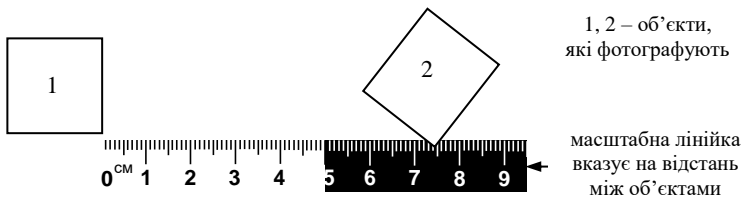
Найбільш поширеними прийомами вимірювальної фотографії є: 1) зйомка з лінійним масштабом; 2) зйомка з глибинним масштабом; 3) зйомка з квадратним масштабом; 4) перспективна зйомка спеціальним фотоапаратом.

Вимірювальний метод фотографування може бути масштабний або метричний. **Масштабний метод** дозволяє за фотографією визначити розмір предметів, а **метричний** – відстань між об'єктами, їх форму та положення.

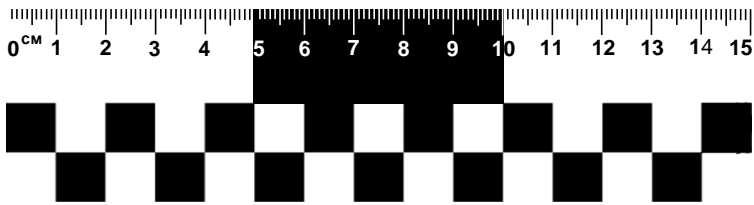
Зйомка масштабним методом полягає в тому, що одночасно з криміналістичним об'єктом фотографується «масштаб» – лінійка з контрастними сантиметровими чи (та) міліметровими поділками. Під час такої зйомки необхідно дотримуватись трьох правил. Перше – лінійний масштаб повинен розташовуватися на рівні фронтальної площини об'єкта зйомки, щоб масштаб їх зменшення на знімку був однаковий. Масштаб розміщують поруч з об'єктом, але в жодному разі не на ньому. Друге – під час зйомки камеру встановлюють так, щоб оптична вісь її об'єктива була перпендикулярна площині об'єкта зйомки і масштабу. Третє – задня стінка камери розміщується паралельно поверхні зйомки.

Приклад масштабної фотозйомки

Приклад метричної фотозйомки

Загальний вигляд масштабної лінійки

Репродукційний метод становить систему прийомів фіксації плоских об'єктів. З її допомогою виготовляють фотокопії з різних документів, креслень, схем, таблиць тощо, які з якихось причин не можна вилучити, потрібно розмножити для розсилання в підрозділи ОВС чи зберегти в кримінальному провадженні копію цього документа.

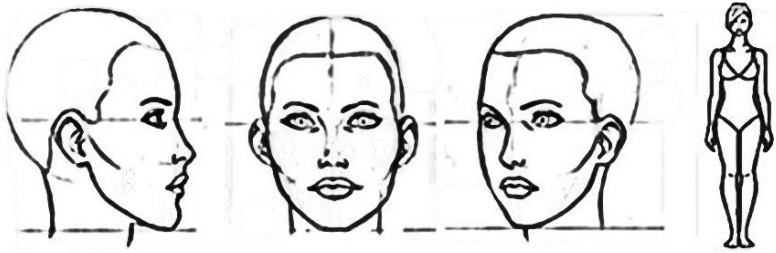
Об'єкти репродукційної фотографії за характером елементів рисунка поділяються на дві основні групи: штрихові та напівтонові.

Штрихові – це документи, всі елементи яких виконані на однорідному фоні у вигляді штрихів, точок, ліній. Це рукописні, машинописні і виконані поліграфічним способом тексти, плани, схеми, креслення, графічні рисунки. **Напівтонові** відрізняються плавними переходами від світлих ділянок до темних і включають градацію яскравості тонів від максимального до мінімального. До них належать знімки, картини тощо.

Сигналітичний (впізнавальний) метод застосовується для фіксації зовнішності живих осіб з метою кримінальної реєстрації, їх розшуку і впізнання, для фіксації неопізнаних трупів з метою встановлення їх особи.

Під час зйомки живих осіб виготовляють звичайно три погрудні знімки з зображеннями в 1/7 натурального розміру: правий профіль, вид спереду (анфас) і з поворотом голови вправо (лівий напівпрофіль). У повний комплект входить і четвертий знімок – вид спереду (анфас) на повний зріст. На знімках у профіль і анфас людина повинна бути зображена

без головного убору, шарфа, окулярів, у тому вигляді, в якому вона була затримана.

*Приклад повного комплекту
впізнавальної фотозйомки живої особи*

Впізнавальна зйомка трупа має свої особливості. Спотоврене обличчя трупа попередньо відновлюють і проводять його «туалет». Відновлення обличчя полягає у накладенні швів на рани, а туалет – у припудрюванні шкіри, підфарбуванні губ тощо. Обличчя трупа повинно бути сфотографоване до відновлення і туалету і після цього. Труп фотографується в тому ж одязі, в якому його виявили, а оголений труп прикривають шматком тканини. Перед зйомкою необхідно надати трупу певне положення, зручне для фотографування. Найпростіший спосіб розташування трупа полягає у такому. Для зйомки в фас та 3/4 оберту обличчя труп кладуть обличчям уверх на підлогу, а для зйомки в профіль – на стіл.

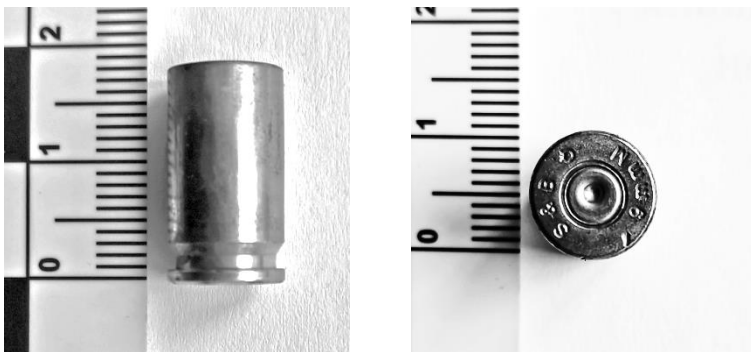
Приклад впізнавальної фотозйомки трупа

Під час фотографування трупа на місці події використовують орієнтувача, оглядова, вузлова і детальна фотоз-

йомки. Спочатку труп фотографують на фоні навколишніх предметів, потім проводять оглядову і вузлову фотозйомку. Важливо зафіксувати і точно передати позу і стан трупа (зйомка проводиться збоку і зверху, фотографування зі сторони голови чи ніг не рекомендується, оскільки в такому разі пропорції тіла сильно змінюються). Пошкодження та інші предмети на тілі трупа слід фотографувати за правилами виміральної фотозйомки.

Стереоскопічний метод зйомки полягає у отриманні знімків з двох різних точок, які відповідають позиції лівого і правого ока. Два знімки утворюють стереопару, яку розглядають через стереоскоп.

Макроскопічний метод – застосовуються для отримання фотозображень об'єктів чи їх деталей у великих масштабах без застосування мікроскопа. У криміналістиці цей метод застосовується під час фотографування дрібних предметів, таких, наприклад, як кулі, гільзи, пломби, а також незначних за розміром слідів і частинок. Для проведення макрозйомки здійснюють такі операції: 1) установка фотоапарата; 2) наведення різкості; 3) освітлення об'єкта зйомки; 4) визначення витримки та експонування. Варто зауважити, що використання цифрових фотоапаратів значно спрощує цей процес.

Приклад макроскопічної зйомки

До застосування фотозйомки під час проведення слідчих (р) дій встановлюється перелік процесуальних вимог. Так, відповідно до положень ст. 107 КПК, рішення про фіксацію процесуальної дії за допомогою технічних засобів фіксації під час досудового розслідування приймає особа, яка проводить відповідну процесуальну дію. **За клопотанням учасників процесуальної дії застосування технічних засобів фіксування є обов'язковим.** Про застосування технічних засобів фіксування процесуальної дії заздалегідь повідомляються особи, які беруть участь у цій процесуальній дії. У матеріалах кримінального провадження зберігаються оригінальні примірники технічних носіїв інформації зафіксованої процесуальної дії, резервні копії яких зберігаються окремо.

Пункти 3 і 4 ч. 2 ст. 105 КПК визначають, що аудіо-, відео-запис процесуальної дії, фототаблиці є додатками до протоколів. Вони повинні бути належно виготовлені, упаковані, а також засвідчені підписами слідчого, спеціаліста, інших осіб, які брали участь у виготовленні таких додатків.

При застосуванні під час проведення слідчих (р) дій криміналістичної фотозйомки потрібно дотримуватися певних вимог. Переважно до моменту закінчення слідчої (р) дії і складання протоколу готові знімки одержати неможливо. Тому процесуальне оформлення фотографування складається з двох етапів: 1) повідомлення про застосування фотозйомки та відображення цього факту і інформації про засоби фотографування в протоколі; 2) оформлення та посвідчення результатів фотозйомки.

У протоколі слідчої (р) дії, крім запису про повідомлення учасників процесуальної дії про застосування фотозйомки, також указується інформація про: 1) використану фотоапаратуру та носій інформації чи фотоматеріал; 2) умови застосування фотоапаратури; 3) порядок використання фотоапаратури; 4) об'єкти фотографування.

Відомості про використані фотоапаратуру та носії охоплюють найменування їх моделі (марки, серійного номеру), марку об'єктива чи світлофільтра.

До умов застосування фотографування належать освітлення об'єктів, джерела освітлення (природне чи штучне) та стан погоди (дощ, туман, сніг, сонячно, хмарно). Якщо освітлення штучне, то конкретно вказується його джерело (лампа-спалах, автомобільні фари, прожектор тощо).

У відомостях про порядок використання фотоапаратури вказують способи, методи і прийоми, що застосовуються (панорамна, вимірювальна, макрозйомка тощо).

Внесені до протоколу відомості дають змогу встановити зв'язок між інформацією, зафіксованою на доданих до цього процесуального документу знімках, носіях інформації, підтвердити дійсність і достовірність фотографій як джерел інформації про обстановку, її деталі, виявлені сліди.

Трапляються випадки, коли з певних причин виготовити знімки неможливо. У таких випадках особа, яка проводила фотозйомку, складає довідку, в якій зазначає причини неможливості отримання знімків (несправність фотоапарата, неправильне проявлення, пошкодження носія тощо).

Звернемо увагу на особливості проведення фотозйомки під час проведення різних слідчих (р) дій.

Фотографування предметів **під час огляду місця події** повинно забезпечувати їх найбільш детальне відображення. Необхідно зафіксувати загальну обстановку навколо місця події, саме місце події, виявлені на ньому сліди і предмети, причинно пов'язані з подією кримінального правопорушення.

Спочатку проводиться орієнтуюча та оглядова зйомки. Виявлені під час огляду речі підлягають вузловій фотозйомці на місці їх виявлення. Потім переходять до детальної зйомки і фотографують ті боки речі, на яких є її характерні ідентифікуючі ознаки. Слід уникати фіксації тих об'єктів, що не стосуються події кримінального правопорушення (понятих, службових авто тощо).

Фотозйомка трупа на місці його виявлення проводиться з трьох точок: з бокових сторін і зверху. Важливо зафіксувати його вигляд і позу. Не можна фотографувати труп збоку голови та ніг, тому що це призводить до неправильно сприйняття реальних розмірів. У випадку виявлення розчленованого трупа кожна частина фотографується там, де вона була виявлена. Потім проводиться фотозйомка всіх частин трупа, що складені в одне ціле.

Фотозйомка слідів починається з фотографування їх на фоні навколишньої обстановки чи разом із предметами-носіями (вузлова зйомка). Після цього вибираються найчіткіші сліди та фотографують їх окремо за правилами масштабного фотознімання. Освітлення обирається з розрахунку ступеня вираження в слідах рельєфності, кольору та інших особливостей слідів для найбільш повного їх відображення на фотографії.

Фотографування слідів пальців рук. Під час фотознімання папілярних візерунків на гладких поверхнях рекомендується змінювати кут освітлення або положення предмета, на якому міститься цей слід. Поверхневі сліди на непрозорих поверхнях предметів, що зафарбовуються в процесі виявлення (дактилоскопічними порошками, парами йоду), фотографуються зазвичай підібраним світлофільтром. Якщо поверхня предмета, на якій залишений слід, не дає бликів, застосовується безтіньове освітлення. Слід пальця руки фотографується вимірювальним масштабним методом.

Фотографування слідів ніг і взуття. Перед початком фотографування об'ємних чи поверхневих слідів їх необхідно вивчити та як об'єкти фотознімання вибрати ті з них, у яких добре передані загальні та часткові ознаки слідоутворюючих об'єктів. Якщо на місці події виявлена доріжка слідів, то фотографують як мінімум 2-3 сліди кожної ноги. За наявності в слідах повторюваних індивідуальних особливостей доцільно, крім знімку загального вигляду сліду, зняти крупним планом і ці особливості. Доріжка слідів знімається панорамним методом лінійним способом. Варто звер-

тати увагу не тільки на вивчення доріжки слідів, але й на супутні сліди (наприклад, слід палки чи іншого предмета, на який спирався той, хто йшов). Вони також повинні увійти в кадр. Сліди взуття на снігу перед зніманням рекомендується покрити тонким шаром дрібного сухого порошку темного кольору (це можна зробити шляхом розпилення з пульверизатора). Сліди фотографуються за правилами масштабного фотознімання.

Фотографування слідів транспортних засобів.

Правила фотознімання тут такі ж самі, що і у попередньому випадку. Специфіка полягає лише в такому: під час виявлення повторюваних індивідуальних особливостей в слідах ділянки, на яких вони яскраво виражені, фотографуються крупним планом у одному й тому ж масштабі. Якщо індивідуальних яскраво виражених особливостей немає, то фіксується ділянка сліду, на якій переданий один оборот доріжки шини. Для фотознімання використовується лінійний спосіб панорамного методу.

Фотографування слідів знярядь злomu. Їх знімання проводиться як ізольовано, так і з захопленням навколишньої обстановки. Спочатку отримують знімки, на яких зафіксоване взаємне розташування слідів злomu, і загальна картина злomu. Під час фотографування використовується вимірювальний масштабний метод. Безпосередньо на об'єкті перед зйомкою окремі сліди позначаються цифрами на вільних ділянках неподалік від самих слідів. Під час подальшого фотознімання окремих слідів крупним планом бажано, щоб ці позначення також потрапили в кадр. Якщо це неможливо, то цифра проставляється вже на готовому знімку.

Фотографування слідів пострілу. Сліди від пострілу з гладкоствольної вогнепальної зброї на перешкоді мають вигляд розсіяних точкових пошкоджень, що погано сприймаються на знімку. Тому після попереднього (вузлового) такі сліди готуються до детального фотознімання. Площу, що займають пошкодження, можна окреслити крейдою, а в дробові канали вставити сірники, надівши на них шматочки

білого чи чорного паперу. Така підготовка слідів полегшує визначення за масштабним знімком площі розльоту дробу, кількість дробинок і спрямованість їх польоту. Для виявлення слідів кіптяви від пострілу вогнепальне пошкодження слід фотографувати у інфрачервоних променях. Сліди змазки можуть бути виявлені фотозніманням в ультрафіолетових променях.

Фотографування документів. Документи фотографуються для фіксації їх загального змісту та вигляду, виявлення змін зовнішнього вигляду чи початкового змісту, слабо видимих або невидимих записів і реквізитів документів. Загальний вигляд документа фотографується за правилами репродукційної та масштабної зйомки. Якщо в процесі огляду будуть виявлені явні виправлення цифр чи букв або дописки, що здійснена іншим фарбником, то зафіксувати підробку можна зйомкою зі світлофільтром. Для виявлення слабовидимих або невидимих записів проводиться зйомка в інфрачервоних чи ультрафіолетових променях. Варто зазначити, що в такому випадку документ фотографується два рази: у видимих, а другий раз – у невидимих променях.

Мета фотозйомки під час проведення обшуку, пред'явлення для впізнання та слідчого експерименту – відобразити обстановку, в якій проводиться кожна слідча (р) дія, найважливіші моменти їх виконання і отримані результати. Знімки допомагають прокурору, захиснику чи судді об'єктивніше оцінити зібрані докази.

При проведенні обшуку фотографується приміщення, в якому проводиться обшук (орієнтуюча та оглядова), та сам шуканий об'єкт (вузлова та детальна). Якщо такий об'єкт знайдено в тайнику, то спочатку фотографується тайник, потім – відкритий тайник. Якщо він має якісь складні пристрої – фіксуються основні вузли тайника, а тоді виявлені в ньому речі чи документи. За виявлення під час обшуку розшукуваних об'єктів фотографується послідовно: 1) місце його виявлення; 2) процес вилучення; 3) їх загальний вигляд та індивідуальні ознаки. Обов'язково фотогра-

фуються ті об'єкти, які не можна зберігати в матеріалах кримінального провадження (боєприпаси, вибухові речовини, хімікати, гроші тощо).

При пред'явленні для впізнання спочатку фотографується вся група людей (чи речей з визначеними номерами), а потім та людина чи річ, яку впізнали. У випадку, коли упізнаючий звернув увагу на особливі прикмети впізаного, вони вказуються на фотознімках стрілками та фотографуються окремо способом детальної зйомки.

Під час ексгумації трупа послідовно фотографується загальний вигляд могили, гріб у могилі, потім гріб, вилучений з неї (із закритою та відкритою кришкою), а після його відкриття – окремо труп, що в ньому знаходиться. Окремі сліди чи особливості на трупі фотографуються масштабним методом (детальна зйомка).

Фотозйомка **під час слідчого експерименту** необхідна для того, щоб на знімках наглядно відобразити обстановку і місця, вказані особою, з якою проводиться процесуальна дія. Обстановку рекомендується знімати з тих точок, з яких робилася фотозйомка під час огляду місця події. Якщо перевіряються показання декількох учасників кримінального правопорушення, фіксація одних і тих же об'єктів повинна проводитись з однієї точки.

Отримані знімки оформлюються у вигляді фототаблиці. Вони розміщуються в порядку послідовності опису в протоколі слідчої (р) дії, за необхідності групуються. Фототаблиця повинна мати заголовок, в якому вказується, до якого протоколу вона входить (наприклад, «Фототаблиця до протоколу огляду місця події від *такого-то* числа за *такою-то* адресою»).

Оптимальний формат знімків загального вигляду місця події і нерідко вузлових – 13x18. Це не стосується фотозображень дрібних предметів, зроблених методами макрозйомки, а також таких об'єктів, як сліди взуття, транспорту, ушкоджене віконне скло тощо. Розміри таких знімків визначаються з огляду на вимоги чіткої передачі форми і ознак,

що характеризують об'єкти. В цих випадках застосовується формат 9x12. Його ж зручно використовувати і під час виготовлення знімків із кадрів панорамної зйомки.

Монтаж фотознімків проводиться на бланках фототаблиць або на аркушах щільного паперу. Недопустимо наклеювати знімки на бланки з тонкого паперу, позаяк під час зберігання вони скручуються. Рекомендується використовувати гумовий клей, який не залишає помарок і не деформує фототаблицю.

Під час розташування знімків у фототаблиці потрібно намагатися зберегти зв'язок між ними. Щоб положення кожного вузла, сліду чи деталі обстановки визначалося за допомогою орієнтуючих, оглядових та вузлових знімків. Поширеним є дотримання такої схеми: від знімків загального вигляду (орієнтуючих та оглядових) до вузлових і детальних. Не рекомендується на одному аркуші розміщувати знімки, що входять до різних ділянок місцевості чи до різних вузлів (наприклад, в одну групу рекомендується включати всі знімки, на яких фіксуються ушкодження автомобіля, що збив людину, а в іншу – знімки, що показують ушкодження, заподіяні потерпілому).

Більшу наочність мають фототаблиці, що складаються з комплексних вузлових таблиць. Останні становлять розміщені на одному аркуші фотознімки, що стосуються окремого вузла обстановки місця події. В центрі поміщається вузловий фотознімок, а навколо нього – детальні знімки зі стрілками-покажчиками, що показують розташування слідів, окремих предметів на центральному фотознімку.

У криміналістичній літературі можна знайти опис і інших способів комплексного оформлення фототаблиці та схем до протоколу. Так, схема і фотографії розміщуються на одному великому, щільному аркуші паперу формату А1 чи А2. Перед монтажем цей аркуш розмічають пунктирними лініями на прямокутники розміром 21x30 см. Така розмітка потрібна для того, щоб аркуш можна було скласти для підшивки у матеріали кримінального провадження. У середній

частині аркуша вичерчують масштабну схему. Навколо схеми наклеюють оглядові знімки, розташовуючи їх поруч із умовними позначеннями на схемі тих об'єктів, які на цих знімках зафіксовані. На схемі позначають точки зйомки та їх напрями – відповідно пронумерувавши точки зйомки та знімки. Поруч із оглядовими розміщають вузлові та детальні фотознімки та розмічають їх стрілками, які вказують розташування на оглядових і вузлових фотографіях предметів, зафіксованих на детальних знімках. Якщо не вистачає місця для монтажу всіх фотографій, то вузлові та детальні знімки можна помістити на окремих аркушах формату А4 чи А3.

Фототаблиці повинні мати заголовки, в яких вказується, додатком до якого протоколу є знімки з датою. Фотознімки забезпечуються пояснювальним текстом. Його необхідно ретельно підготувати, оскільки такий текст є зв'язком між змістом протоколу і інформацією, зафіксованою фотознімками. Пояснювальний текст повинен розкрити суть зображеного на знімку, допомогти простежити зв'язок між фотознімками. Текст повинен бути складений так, щоб з нього можна було зрозуміти, на що необхідно звернути увагу під час вивчення знімка, усвідомити завдання, яке вирішувалося фотографуванням цього об'єкта.

Окремі предмети, сліди, положення малопомітних об'єктів можуть відзначатися цифровими покажчиками або стрілками, які нумеруються. В тексті під знімками ці позначення розшифровуються. Доцільно, щоб пояснювальний текст укладав слідчий. Це допоможе уникнути помилок і неточностей між складеним ним протоколом і фототаблицею.

Всі фотознімки в таблиці завіряються печаткою слідчого підрозділу, працівник якого її оформляв, якщо фототаблицю підготував спеціаліст – печаткою криміналістичного підрозділу. Фототаблицю підписує особа, яка її оформляла та проводила фотозйомку. Фотоплівку з негативами чи цифровий носій поміщують у конверт і додають до протоколу слідчої (р) дії. Конверт заклеюють та опечатують.

На ньому робляться відповідні пояснювальні написи, про- ставляється підпис слідчого та спеціаліста, що проводив фотографування. Конверт у матеріали кримінального про- вадження підшивається безпосередньо за фототаблицею або підклеюється до зворотного боку останнього аркуша бланка таблиці.

- 5 -

Дослідницька фотозйомка застосовується у дослі- дженні різних речових доказів. Вона використовується під час проведення експертиз і, по-перше, як спосіб фіксації за- гального вигляду і стану об'єкта, що надійшов на експерти- зу, по-друге, як спосіб ілюстрації результатів дослідження, по-третє, вона дає змогу значно розширити можливість людського зору.

До методів дослідницької фотографії належать: 1) фо- тографічні методи зйомки зміни контрастів і кольороподілу; 2) методи фотографування у невидимих променях (інфраче- рвоних, ультрафіолетових, інфрачервона люмінесценція, в рентгенівських променях); 3) мікрозйомка; 4) радіографіч- ний, 5) дифузійний.

У методах зміни контрастів використовується у біль- шості ефект контрасту за яскравістю чи світлістю, що вини- кає внаслідок неоднакового відбиття світла чи нерівномір- ного освітлення. Метод кольороподілу полягає у фотогра- фуванні об'єкта через спеціальний світлофільтр.

Методи фотографування у невидимих променях ви- користовують принципи проходження різних променів че- рез матеріал та їх дію на сам об'єкт. Наприклад, для з'ясування внутрішньої будови об'єктів чи виявлення тай- ників використовують метод фотографування у рентгенів- ських променях. Для відновлення витравлених чи згаслих написів використовують фотографування в ультрафіоле- тових променях, які, відбиваючись від об'єкта, призводять

до його люмінесценції. Інфрачервоні промені, діючи на об'єкт, нагрівають його, але залежно від матеріалу таке нагрівання нерівномірне.

Для виявлення невидимих оку об'єктів використовують фотографування з використанням мікроскопа. Мікрофотографія також застосовується для виявлення мікроструктури, мікрорельєфу досліджуваних об'єктів.

Формами взаємозв'язку фотографічних методів дослідження (і фотознімка як їх результату) із висновком експерта є:

- достатньо повний і технічно грамотний опис застосованих експертом фотографічних методів, прийомів і засобів у дослідницькій частині;
- оформлення висновку експерта у поєднанні з відповідним способом оформлення фототаблиць із фотознімками;
- демонстрація на фотознімках ознак об'єкта, виявлених або зафіксованих за допомогою дослідницької фотографії, демонстрація із відповідною розміткою результатів порівняння ознак об'єктів;
- пояснення відображення на фотознімках відмінних ознак (розбіжностей) порівнюваних об'єктів у дослідницькій частині висновку;
- застосування і демонстрація на фотознімках еталонів, використаних у процесі дослідницької фотографії.

- 6 -

Криміналістичний відеозапис – галузь криміналістичної техніки, що становить систему наукових положень і розроблених на їх основі технічних засобів, методів і прийомів, що використовуються під час виготовлення відеоматеріалів у ході розслідування кримінальних правопорушень.

Застосування криміналістичного відеозапису під час розслідування кримінальних правопорушень необхідне у

тих випадках, коли потрібно зафіксувати якусь дію, що важлива для встановлення істини у справі, динаміку розвитку події чи явища разом зі звуками, які їх супроводжують.

Документальний відеофільм, що повною мірою відображає проведену слідчу (р) дію, можливо зняти лише із правильним застосуванням операторських прийомів відео-запису. З основних операторських прийомів слід виділити панорамування, наїзд і від'їзд. **Панорамування** – це зйомка камерою, що перебуває в русі. Воно буває статичне і динамічне. Статичну панораму знімають плавним поворотом камери навколо горизонтальної чи вертикальної вісі. В таких випадках отримується кругова та вертикальна панорами. Під час динамічного панорамування зйомка проводиться камерою, яка перебуває в русі. Такий прийом раціональний у тому випадку, якщо потрібно зафіксувати територію великої площі чи об'єкт значної довжини.

Панорами повинні починатися і закінчуватися статичними кадрами, оскільки в іншому випадку вони будуть погано пов'язуватися із сусідніми епізодами відеофільму. Всередині відеофільму доцільно робити зупинки (стоп-кадри) для окреслення головних (важливих) об'єктів. Тут слід застосовувати **наїзд** – плавний перехід від загального плану до середнього та великого (детального). **Від'їзд** – протилежний попередньому прийому – дозволяє підтримати орієнтацію в обстановці, де проводиться слідча (р) дія, після серії епізодів, що зняті крупним і детальним планами або ж для вводу в кадр інших осіб після показу основного персонажу.

За аналогією з криміналістичною фотографією застосовується орієнтуюча, оглядова, вузлова та детальна зйомки, які називаються загальним, середнім, крупним і детальним планами.

Загальний план застосовується для фіксації об'єктів разом із навколишнім оточенням з дальньої точки зйомки. Він має орієнтуючий та оглядовий характер, ним охоплюється все місце, де проводиться слідча (р) дія.

Середній план використовується для зображення об'єктів ізольовано від навколишнього оточення. Він є частиною загального плану, деталізує інформацію, зафіксовану загальним планом, відображає об'єкти з великою кількістю подробиць.

Крупний план призначений для виділення важливої частини головного об'єкта зйомки.

Детальний план – це надкрупний план, за його допомогою відображаються особливо значущі ознаки об'єкта зйомки, які помітні лише зблизька.

Знімати епізоди відеофільму потрібно у тій же послідовності, в якій вони будуть демонструватися, щоб уникнути монтажу. Зйомки зазвичай слід вести з рівня середнього зросту, який не спотворює перспективу. Потрібно звертати увагу на освітлення об'єктів, які знімаються, нейтралізувати звукові перепони, які утруднюють сприйняття звукового ряду. Для проведення відеозйомки доцільно запросити спеціаліста-телеоператора, пояснивши йому, що і як потрібно робити.

Як засвідчує слідча практика, відеозапис доцільно і ефективно застосовувати під час огляду місця події в таких випадках:

- 1) у всіх тяжких кримінальних правопорушеннях (тероризм, убивство, розбій тощо);
- 2) коли необхідна фіксація події ще до її закінчення, а зміна обстановки продовжується (наприклад, при пожежі);
- 3) коли є терміновість в усуненні наслідків події і це пов'язано зі швидкою зміною обстановки або є загроза знищенню слідів (ДТП, вибух);
- 4) коли опис результатів огляду пов'язаний із використанням спеціальної термінології, яку надто важко сприйняти без наочного фактичного матеріалу;
- 5) коли важливі об'єкти-сліди розташовані на великій території (залізничні аварії, авіакатастрофи, ДТП).

На початку відеозапису необхідно зафіксувати учасників слідчої (р) дії. На відеограму фіксується також, як учас-

никам роз'яснюються їхні права та обов'язки, як вони попереджаються про кримінальну відповідальність. Їм повідомляється, що під час слідчої (р) дії буде застосовуватися відеозйомка. Також вказується дата проведення слідчої (р) дії, а також початок, а потім кінець її проведення.

З огляду на специфіку слідчої (р) дії, виокремлюють два варіанти відеозйомки: статичний та динамічний.

Після проведення слідчої (р) дії, де застосовувалася відеозйомка, відеофільм демонструється усім учасникам, а зроблені ними зауваження чи доповнення з приводу переглянутого заносяться у протокол, а також записуються на відео. Диск (чи касета) з відеофільмом долучається до протоколу слідчої (р) дії у вигляді додатку. Вона поміщається в конверт, на якому робиться запис про те, коли та під час якої слідчої (р) дії проводився відеозапис. Конверт опечатується та підписується понятими, слідчим і спеціалістом.

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Поняття криміналістичної фотографії та її основні завдання.
2. Види та способи криміналістичної фотографії.
3. Характеристика панорамного методу фотографування.
4. Характеристика вимірювального методу фотографування.
5. Характеристика сигналітичного (впізнавального) методу фотографування.
6. Процесуальні вимоги до застосування фотозйомки під час слідчих (р) дій.
7. Правила оформлення фототаблиці.
8. Поняття дослідницької фотозйомки та її основні методи.
9. Поняття криміналістичного відеозапису та його основні прийоми.
10. Значення криміналістичного відеозапису та правила оформлення його результатів.

Тема 7

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗОВНІШНОСТІ ЛЮДИНИ (ГАБІТОСКОПІЯ)

- 1. Поняття криміналістичного дослідження зовнішності людини, його завдання та види ідентифікації за ознаками зовнішності*
- 2. Характеристика властивостей людини*
- 3. Поняття словесного портрету та вимоги до його складання*

- 1 -

Використання ознак зовнішності з метою встановлення особи традиційно використовується під час розслідування кримінальних правопорушень, розшуку та впізнання осіб, які їх вчинили. Одним із перших фіксувати зовнішність затриманих у спеціальних картках запропонував Альфонс Бертільон. Пізніше він же розробив спосіб точного фотографування злочинців, що отримав назву «сигналітична фотозйомка» (до цього використовувалися прийоми «художньої замальовки»). Запропонована ним система кримінальної реєстрації у 1888 р. була схвалена урядом Франції та стала з того часу основною.

Професор юридичного факультету Лозаннського університету у Швейцарії Рудольф Рейсс, будучи учнем і послідовником А. Бертільона, у 1904 р. видає навчальний посібник «Словесний портрет. Впізнання та ототожнення особи за методом Альфонса Бертільона». У 1924 р. у Харкові професор Микола Бокаріус видає «Довідковий альбом для працівників карного розшуку і міліції при складанні словесного портрету», де була наведена система опису голови та обличчя

особи, а також зображені відповідні малюнки. Видана у 1925 р. начальником Берлінського бюро ідентифікації Гансом Шнейкертом книга «Вчення про прикмети для впізнання» цікава тим, що у ній наводиться опис не тільки анатомічних ознак зовнішності людини, але й відомості про її функціональні ознаки та ознаки одягу і професії.

Засновником учення про зовнішність людини як галузі криміналістичної техніки на теренах сучасної України вважають Віктора Олексійовича Снеткова, який видав у 1959 р. навчальний посібник «Експертне ототожнення особи за рисами зовнішності», а в 1979 р. – підручник «Габітоскопія» (слово походить від лат. *«habitus»* – вид, зовнішність, і грецьк. *«skopeo»* – дивлюся, вивчаю). Оскільки одним із основних у габітоскопії є поняття зовнішності людини, то нерідко цю галузь називають криміналістичним дослідженням зовнішності людини.

Криміналістичне дослідження зовнішності людини (габітоскопія) – галузь криміналістичної техніки, що містить систему теоретичних положень про зовнішні ознаки людини та сукупність засобів, методів і прийомів, які забезпечують збирання, дослідження і використання цих ознак для ототожнення особи під час розслідування кримінальних правопорушень.

Науковим підґрунтям габітоскопії є дані анатомії, антропології, біології, фізіології та інших наук. Ідентифікація людини за ознаками зовнішності – це процес установлення тотожності або відмінності конкретної особи в оперативно-розшукових або кримінальних процесуальних цілях. Це одне із найскладніших завдань, що виникає на початковому етапі розслідування. Для його вирішення збираються і досліджуються різноманітні дані, що відображають індивідуалізуючі ознаки конкретної людини. Водночас вивченню підлягають не всі її ознаки, а лише ті, що входять до комплексу властивостей, ознак, зв'язків, відношень, обмежених завданням достовірного виявлення і доведення ролі цієї людини в ситуаціях, вивчення яких важливе для розслідування конкретного кримінального правопорушення.

Науково доведено, що кожна людина володіє індивідуальною і неповторною зовнішністю. Незважаючи на зміни за життя, риси її зовнішнього вигляду залишаються порівняно стійкими упродовж доволі значного часу. А можливість такий вигляд зафіксувати (матеріально чи ідеально) дає змогу використати інформацію про зовнішність особи під час розкриття кримінальних правопорушень.

До найбільш загальних закономірностей зміни зовнішності людини, що обумовлюють можливість її ідентифікації упродовж тривалого часу, належать:

1) стабільність ознак окремих елементів зовнішності впродовж відомого періоду вікового розвитку людини. Найперше це стосується елементів обличчя з кістковою основою (лоб, ніс, підборіддя тощо);

2) зміна ознак елементів зовнішності відбувається поступово, відповідно до періодів розвитку організму людини. Водночас відомі спрямованість та динаміка змін тих чи тих елементів зовнішності (наприклад, поява зморшок на шкірі обличчя біля очей та рота тощо);

3) зміна ознак зовнішності не призводить до їх зникнення, а відбувається шляхом перетворення, спрямованість якого обумовлена природними процесами розвитку людини (наприклад, дрібні зморшки на шкірі обличчя дорослої людини в старості перетворюються у глибокі складки);

4) швидкість змін ознак різних елементів зовнішності неоднакові, що виражається у «переході» окремих ознак у майже незмінному стані з одного вікового періоду в інший (наприклад, зміна елементів обличчя відбувається за рахунок розвитку лицевого відділу черепа. Однак ознака низки елементів зберігається – будова вушної раковини, контури щілини ока тощо).

Основними завданнями криміналістичної габітоскопії є:

1) вивчення закономірностей, пов'язаних із формуванням зовнішності людини;

2) вивчення закономірностей відображення зовнішнього вигляду людини у різних відображеннях та можливості їх використання у криміналістичній практиці;

3) розробка та вдосконалення науково-технічних засобів і методів збирання, дослідження та використання ознак зовнішності людини для ототожнення чи відтворення її зовнішності.

Ідентифікуючими об'єктами в криміналістичній габітоскопії можуть бути: 1) мисленневий образ зовнішнього вигляду людини, що зафіксований у пам'яті іншої людини (свідка, потерпілого тощо); 2) матеріально зафіксований зовнішній вигляд людини на фотознімку або відеозаписі; 3) словесний опис зовнішності людини з використанням спеціальної термінології чи у довільній формі; 4) останки людини (труп із спотвореним обличчям, розчленоване тіло, череп).

Ідентифікація людини за ознаками зовнішності здійснюється: за матеріально-фіксованим відображенням; за уявним образом (ідеальним слідом); за описом прикмет. У зв'язку з цим можна виділити дві **форми ототожнення** людини за ознаками зовнішності: процесуальну (впізнання та експертна ідентифікація) та непроцесуальну (оперативне впізнання, перевірка за каталогами).

Тривалість ідентифікаційного періоду для різних періодів розвитку людини¹ буде неоднакова. Так, у дитинстві та юності ці періоди обмежуються кількома роками (наприклад, від 7 до 12 років, від 12 до 16 років), а у дорослому віці вони мають тривалість до 20 років (наприклад, від 25 до

¹ У криміналістиці закономірності вікової зміни зовнішності людини пов'язані з періодизацією її розвитку, наявною у біології та медицині. Відповідно до неї, період раннього дитинства – до 7 років, період другого дитинства – від 7 до 12 (13) років, підлітковий період – від 12 до 16 років (або 13–17 років), період юнацтва – від 17 до 20 років, період молодого віку – від 20 до 25 років, період зрілості – від 25 до 45 років, період літнього віку – від 45 до 60 років, період старості – від 60 до 75 років, період похилого віку – від 75 до 80 років, період старості – більше 80 років.

45 років, від 45 до 60 років). До основних закономірностей зміни зовнішності людини належать вікові, патологічні, косметико-хірургічні та посмертні.

Види ідентифікації людини за ознаками зовнішності:

1) ідентифікація людини шляхом її пред'явлення для впізнання;

2) ідентифікація людини шляхом зіставлення її зовнішності з фотозображенням;

3) ідентифікація людини шляхом зіставлення її зовнішності з «словесним портретом»;

4) ідентифікація людини шляхом зіставлення її «словесного портрету» з фотозображенням;

5) відновлення обличчя загиблого за черепом (скульптурна реконструкція);

6) експертне ототожнення за фотознімками чи відеозаписами (фотопортретна ідентифікаційна експертиза).

Ознаки зовнішності людини мають бути належно зафіксовані, що забезпечує можливість у подальшому їх використовувати у процесі розв'язання завдань кримінального судочинства. З цією метою використовується перелік методів їх відтворення та фіксації:

1. Метод словесного портрету – застосовується під час заповнення реєстраційних документів криміналістичного обліку, складання орієнтувань щодо розшуку певних осіб, для отримання інформації у процесі слідчих (р) дій.

2. Методи фотографування та відеозйомки (живих осіб і трупів).

3. Метод суб'єктивного портрету – виготовлення зображення обличчя людини відповідно до уявлень очевидця. Сюди входять:

а) мальовані портрети – їх виконує художник зі слів очевидця або ж сам очевидець (якщо він вміє це робити);

б) композиційні портрети – виготовляються з використанням фрагментів зображень різних частин обличчя.

Найбільш сучасним у цьому випадку є формування суб'єктивного портрету за допомогою комп'ютерного фото-

робота, який дозволяє досягнути схожості портрета з розшукуваною особою 80–85 %.

4. Посмертні маски та зліпки з невідомих трупів.

5. Метод пластичної (скульптурної) або графічної реконструкції обличчя за черепом.

- 2 -

Усі дані про людину можна умовно поділити на сукупність фізичних, біологічних і соціальних властивостей, які тією чи іншою мірою використовуються у криміналістиці.

Фізичні властивості – це властивості, що характеризують будову тіла людини. Вони поділяються на: 1) анатомічні ознаки; 2) структурні ознаки. **Анатомічні ознаки** називають зовнішніми і вони характеризують будову тіла та його частин, зокрема – корпусу, голови, обличчя, рук, ніг, зубів, шкіряного покриву. **Структурні ознаки** називають внутрішніми і вони характеризують будову тканин, органів, різні виділення організму в процесі його життєдіяльності.

Біологічні властивості – це властивості, що відображають функціональну діяльність людини, характеризують її як живу біологічну систему, що функціонує в соціальному середовищі. Вони бувають трьох видів: динамічні, голосові і мовні. **Динамічні ознаки** – це рухові навички, що відображаються у процесі руху, в індивідуальній каліграфії, манері поведінки тощо. **Голос** – це джерело звукових слідів, сприймаючи які люди спілкуються між собою і розрізняють один одного. **Мова** – це засіб спілкування з іншими людьми.

Соціальні властивості характеризують людину як особу на рівні індивідуальної та суспільної свідомості, її ставлення до закону, суспільства, моральних і етичних цінностей. Їх можна об'єднати в групи: персонографічні (ПІБ, стать, дата і місце народження, національність); психофізіологічні (стан людини – веселий, збуджений, пригнічений; тип нервової діяльності – сангвінік, холерик, флегматик, меланхолік;

фізичні вади – глухота, сліпота, різні каліцтва); психічні (душевні якості особи – відчуття, сприймання, увага, пам'ять, почуття, уява, воля, мислення); світосприймання (відображає духовне та ідейне обличчя людини – принциповість, вірність, ідейність); виробничо-ділові (ставлення людини до праці – працелюбність, ощадливість, жадібність, користолюбство); морально-побутові (характеризують людину в побуті, сім'ї, малому колективі – єдність цілей, ділові стосунки, високий рівень спілкування).

Основним компонентом криміналістичної габітоскопії є ознаки зовнішності людини. **Зовнішність людини** – це фізична сторона людини, ознаки якої використовуються для ототожнення людини, криміналістичної реєстрації злочинців та в судовій експертизі. Традиційно **під зовнішнім виглядом** розуміють сукупність відомостей про людину, що сприймаються візуально. Всі ознаки зовнішності поділяються на такі групи: 1) анатомічні; 2) функціональні; 3) супутні (прикмети одягу, взуття та інших речей, які постійно носяться).

Ознаки зовнішності поділяються на загальні і часткові. Перші характеризують тіло людини чи якогось її орган в цілому, а інші – окремі частини тіла чи його деталі. Крім того, можна виділити особливі і разючі прикмети. **Особливі прикмети** – це особливості, що мають цінність для ідентифікації людини за ознаками зовнішності (татування, родимки, шрами). Особливі прикмети, які легко доступні для спостереження, звертають на себе увагу («кидаються» в очі), називаються **разючими (броскими) прикметами**.

- 3 -

Словесний портрет – це метод опису людини з метою її ідентифікації за ознаками зовнішності. Головні **принципи** складання словесного портрету: **повнота** (полягає у докладному описі всіх відомих ознак) та **системність** (передбачає

черговість опису окремих груп ознак, обов'язковість використання спеціальної термінології).

Словесний портрет використовується для: 1) розшуку невідомих злочинців за їх прикметами; 2) розшуку осіб, які переховуються від слідства та суду, чи втекли з-під варти; 3) розшуку безвісти зниклих осіб; 4) встановлення загиблих осіб за неупізнаними трупами; 5) перевірки затриманих і заарештованих осіб; 6) проведення впізнання живих осіб і трупів; 7) проведення огляду чи обшуку; 8) проведення експертизи фото- відеозображень з метою ототожнення особи; 9) перевірки документів, що посвідчують особу; 10) проведення оперативно-розшукових заходів.

Опис повинен проводитись з урахуванням таких вимог: 1) ознаки зовнішності встановлюються щодо нормального положення стоячої людини з прямо поставленою головою; 2) ознаки описуються оптимально повно та у певній послідовності – від загального до окремого, зверху вниз; 3) ознаки зовнішності характеризуються у анфас (вид спереду) і профіль (вид збоку); 4) для опису використовується спеціальна термінологія; 5) детально описуються особливі прикмети.

Є різні системи опису ознак зовнішності людини. Найпоширеніша охоплює: 1) демографічні дані; 2) анатомічні дані; 3) функціональні дані; 4) супутні дані.

До демографічних даних належать: раса і національність, стать та вік (визначаються на вигляд, оскільки календарний період життя людини зовні не завжди відповідає вікові).

Анатомічні дані характеризуються формою, контуром, конфігурацією, величиною, розміщенням та кольором якоїсь частини тіла людини. **Форма, контур і конфігурація** визначаються відповідно до геометричних фігур або ліній (наприклад, трикутна, кругла звивиста, коса тощо), а також поширених предметів (яйцевидна, мигдалевидна, грушоподібна тощо). «Форма» має універсальне значення, «контур» застосовується для характеристики зовнішніх кордонів елементів,

а «конфігурація» – для опису елементів, що мають незначну товщину і ширину. **Величина** використовується для визначення кількісних характеристик як у абсолютних, так і у відносних розмірах. Найбільш часто в практичній роботі слідчих та працівників оперативних підрозділів використовуються відносні розміри, оскільки вони визначаються шляхом візуального зіставлення розмірів самого елемента з іншими зовнішніми пропорціями. Абсолютні ж розміри використовуються більше у експертній практиці, коли є можливість точно виміряти об'єкт, що досліджується. **Розміщення** певного елемента визначається відносно сторін людини (наприклад, спереду, ззаду, зверху, знизу) чи відносно інших елементів (наприклад, виступаюча вперед верхня губа, брови). **Колір** вказується щодо шкіри, волосся, очей, зубів, нігтів, родимих плям, татувань, предметів, які постійно носяться. Найбільш точно це можна визначити у застосуванні спеціальних колекцій. Крім того, колір може бути визначений порівняно з кольором загальноприйнятих об'єктів (наприклад, шкіра шоколадного кольору). Не слід забувати, що за певного освітлення сприйняття кольору у людей може бути різним.

До функціональних даних належать: жестикуляція, міміка, артикуляція, побутові звички, хода, голос, промова. **Жестикуляція** – рух голови, плечей, рук, якими людина супроводжує свою мову (вказується вид рухів головою, плечима, рукою, їх виразність і зміст). **Міміка** – сукупність рухів м'язів обличчя, що відображають емоційний стан людини (зазвичай відмічають живу, невелику міміку чи взагалі її відсутність). **Артикуляція** – рух губ під час відтворення звуків (вказується виразність артикуляції). **Побутові звички** – це дії, які виконує людина у зв'язку із задоволенням побутових потреб (наприклад, звички, пов'язані із вживанням їжі, палінням, розгладжуванням одягу тощо). **Хода** буває швидка, повільна, пружна, легка, тверда, хитка, кульгава, клишава. **Голос** може бути дзвінкий, глухий, сильний, слабкий. **Вимова** – чітка, невиразна, повільна, швидка, шепелява, гаркава, з акцентом.

Одяг та інші особисті носимі речі (супутні дані) повинні бути описані теж детально. Предмети одягу розподіляються за такими групами: головні убори, верхній одяг, взуття. Розмір одягу зазвичай, але не завжди, відповідає анатомічним розмірам людини. Матеріал одягу і предметів характеризується за ознаками, що легко визначити на вигляд (наприклад, світлий чи темний, переважний колір, основний малюнок тощо). Призначення одягу відображає його застосування (цивільний, військовий, спеціальний, зимовий, літній тощо). На одязі можуть відображатися ознаки характерного носіння (заломы, потертості, тріщини, розриви), ознаки догляду і ремонту (напрасований, вичищений, прошитий, заклеєний), сліди сторонніх речовин (фарби, крейди тощо).

Орієнтовний зразок для складання словесного портрету

1. **Стать** (чоловік, жінка).
2. **Раса** (європеоїд, негроїд, монголоїд, мулат, метис).
3. **Вік** на вигляд _____ років.
4. **Зріст** приблизно _____ см.
5. **Тілобудова** (худорлява, середня, повна, дуже повна, кремезна, атлетична). Особливості (аномально худорлява, дуже повна, непропорційна).

6. Шкіра

(*колір*: світла, бліда, біла, рожева, жовта, червона, сіра, темно-коричнева, чорна);

(*вид*: гладка, матова, глянцева, зморшкувата, пориста, з прожилками);

(*стан*: чиста, брудна, м'яка, жорстка, еластична, дрябла, суха, жирна, запалена, з тріщинами, лущиться, вугрова, в прищах);

(*особливості*: татуювання, шрами та рубці, сліди від вітрянки, родимки, ластовиння, пігментні плями, відсутність пігменту, бородавки, жировик, лишай);

(*ушкодження*: крововиливи, садна, подряпини, укуси).

7. **Голова** (за розміром – мала, середня, велика, непропорційна).

8. **Обличчя**

(за формою: кругле, овальне, трикутне, прямокутне, квадратне, ромбовидне, яйцевидне, п'ятикутне, надмірно видовжене, двоопукле, асиметричне);

(за рисами: з крупними рисами, з середніми, з дрібними);

(за повнотою: худе, нормальне, повне, одутловате, м'ясисте);

(за профілем: прямий, ввігнутий, випуклий, з виступаючою лобною частиною чи підборіддям);

(за лобно-носовою лінією: пряма, паралельна, кутова, ламана, хвиляста, дугова);

(особливості: жінкоподібне лице у чоловіка, мужоподібне лице у жінки, пропите, рябе, бульдоже, коняче, щуряче, мавпяче, поросяче, пташине).

9. **Потилиця** (за формою: плоска, округла, кутаста).

10. **Волосся на голові**

(за довжиною визначається окремо для чоловіків та жінок: коротке, середньої довжини, довге);

(за формою: пряме, хвилясте, кучеряве);

(за напрямом зачіски: назад, вперед, на бік – правий, лівий);

(за наявністю пробору: посередині, зліва, справа);

(за густиною: рідке, середньої густини, густе);

(за лінією росту: пряма, дугоподібна, хвиляста, ламана, М-подібна, асиметрична);

(за кольором: світле, темне, біле, чорне, руде, каштанове, темно-каштанове, світло-каштанове, русяве, темно-русяве, світло-русяве, сиве, з сивиною, пофарбоване у _____ колір, перука);

(лищина: повністю, лобна, лобно-тім'яна, тім'яна, наявні залисини).

11. **Волосся на обличчі – вуса**

(за величиною – визначають щодо протяжності ротової щілини: малі, середні, великі);

(за шириною – визначають за площею, яку вони займають на верхній губі: вузькі, середні, широкі);

(за положенням кінчиків: горизонтальні, опущені, підняті);

(за кольором: чорні, світлі, руді, сиві, з сивиною, пофарбовані у _____ колір);

(особливості: асиметричні, рідкі, густі, підстрижені, зрослися з бакенбардами, зрослися з бородою, відмінні від кольору волосся на голові, вуса у жінок);

12. Волосся на обличчі – борода

(за формою: округла, прямокутна, клиновидна, роздвоєна);

(за величиною: мала, середня, велика);

(за кольором: чорна, світла, руда, сива, з сивиною, пофарбована у _____ колір);

(особливості: асиметрична, рідка, густа, підстрижена, зрослася з бакенбардами, зрослася з вусами, відмінні від кольору волосся на голові чи вусів, борода у жінок).

13. Волосся на обличчі – бакенбарди

(за розміром – визначають відносно мочки вуха та нижньої щелепи: малі, середні, великі);

(за кольором: чорні, світлі, руді, сиві, з сивиною, пофарбовані у _____ колір);

(особливості: асиметричні, рідкі, густі, підстрижена, окремі від бороди, окремі від вусів, відмінні від кольору волосся на голові чи вусів, зачесані вперед або назад).

14. Зморшки та складки на шкірі обличчя

(за контуром: прямі, дугоподібні, звивисті, у вигляді сітки);

(за глибиною: глибокі, дрібні);

(за довжиною: короткі, середні, довгі);

(за кількістю: одиничні, двійні, численні);

(за розташуванням: лобні, міжбрівні, зовнішньоочні (латеральні), підочні, внутрішньоочні (медіальні), щоківі, носо-губні, ротові, передвушні, підборідні, шийні).

15. Лоб

(за формою: плоский, випуклий, ввігнутий, хвилястий);

(за висотою – визначають відносно 1/3 висоти обличчя: низький, середній, високий);

(за шириною – визначають відносно ширини обличчя: вузький, середній, широкий);

(за нахилом (контуром): вертикальний, нахилений вперед, нахилений назад);

(за наявністю лобних бугрів: малі, середні, великі);

(за наявністю надбрівних дуг: малі, середні, великі).

16. Брови

(за контуром: прямі, дугоподібні, звивисті, ламані, трикутні);

(за положенням (направленістю): горизонтальні, косовнутрішні, косозовнішні);

(за взаємним розташуванням: зближені, середні, далеко розставлені);

(за шириною: вузькі, середні, широкі, розширюються до скронь, звужуються до скронь);

(за довжиною – визначається відносно очної щілини: короткі, середні, довгі);

(за густиною: рідкі, середні, густі);

(за кольором: світлі, темні);

(особливості: нависають над очима, з великою довжиною волосся, кущоподібні, асиметричні, зрослися, роздвоюються у хвостовій частині, малопомітні, відсутні, вищипані, намальовані, підфарбовані).

17. Очі

(за розміром: малі, середні, великі, примружені);

(за формою: мигдалевидні, овальні, сегментовидні, круглі, трикутні, серповидні);

(за розташуванням: горизонтальне, косовнутрішнє, косозовнішнє);

(за виступом очних яблук: нормальне, випукле, впале);

(за кольором: темні, світлі, чорні, темно-карі, світло-карі, сірі, зелені, сіро-зелені, сіро-голубі, голубі, сині);

(особливості: асиметричні, зближені, широко розставлені, косоокість, плямисті, різнокольорові, більмо, катаракта, червона пляма, почервоніння очей, постійно сльозяться, відсутність ока, протез ока, далекозорість, короткозорість, сліпота).

18. Вії

(за довжиною: короткі, середні, довгі);

(за густиною: рідкі, середні, густі);

(за кольором: світлі, темні, без кольору);

(особливості: відсутні, пухнасті, підфарбовані, наклеєні).

19. Ніс

(за висотою, величиною – визначається відносно 1/3 висоти обличчя: малий, середній, великий);

(за шириною – визначається у фаз за відстанню між найбільш віддаленими точками крил носу: вузький, середній – 3/4 довжини спинки носа, широкий);

(за глибиною перенісся – дрібне, середнє, глибоке);

(за контуром спинки носа – пряма, випукла, ввігнута, звивиста);

(за розміщенням основи носу – горизонтальне, опущене, припідняте);

(за формою кінчика носу: гострий, заокруглений, тупий);

(за положенням крил носу: припідняте, середнє, опущене);

(за величиною ніздрів носу – визначається відносно товщини носової перегородки: малі, середні, великі);

(за контуром ніздрів: округлі, овальні, трикутні, щілинноподібні);

(за формою носової перегородки: прямокутна, конічна);

(особливості: горбатий ніс, відсутня якась частина носу – вказати яка, колір носу відрізняється від кольору обличчя (вказати колір – червоний, бурий, фіолетовий), ніс з бородавкою, наявні складки на переніссі, горбинка на спинці носа, спинка носу викривлена, роздвоєний кінчик носу, кінчик носу сплющений, асиметричні ніздрі, порвана ніздря, у спинці носа є отвір для сережки, в ніздрі є отвір для сережки, з ніздрів виглядає волосся).

20. **Щоки**

(за формою: впалі, нормальні, випуклі);

(особливості: звислі, з «ямочкою», зі слідами вугрів, з прожилками, червоні, зі слідами від перенесеної хвороби).

21. **Вилиці (скули)** (за розміром – визначається по ступені їх виступу вперед і в сторони: малі, середні, великі).

22. **Рот**

(за розміром: малий, середній, великий);

(за контуром: прямий, дугоподібний, хвилястий, ламаний);

(за положенням кутиків: горизонтальний, припіднятий, опущений);

(особливості: асиметричні кутики, постійно привідкритий, щільно закритий, слинявий, «рот до вух», при посмішці оголюється ясна, скошений).

23. **Впадина на верхній губі**

(за глибиною: невелика, середня, глибока);

(за контуром: прямокутна, трикутна, овальна).

24. **Губи**

(за загальним виступом губ: виступає верхня губа, виступає нижня губа, середнє, втягнуті губи);

(висота верхньої губи: мала, середня, велика);

(за положенням нижньої губи: пряме, випукле, ввігнуте);

(за шириною кайми губ: мала, середня, вузька, верхня кайма ширше нижньої, нижня кайма ширше верхньої);

(за шириною: тонкі, середні, товсті);

(особливості: дуже виступаючі губи, тріщини в кутиках губ, губа вивернута і видно ясна, рубці на губах, «заяча губа», «вовча паша»).

25. **Зуби**

(за величиною: малі, середні, великі);

(за контуром зубного ряду: рівний, нерівний – вказується, який ряд);

(за кольором емалі: біла, жовта, коричнева);

(особливості: стерті зуби, незвичайна форма чи колір коронки, вставлений камінець, карієс, ортопедична пласти-

на, зубний протез, виступають нижній ряд зубів, відсутній зуб).

26. Підборіддя

(за висотою – визначається у співвідношенні до висоти ротової частини обличчя: низьке, середнє, високе);

(за шириною – визначається відносно ширини обличчя: вузьке, середнє, широке);

(за виступом: пряме, виступаюче, скошене);

(за контуром: заокруглене, трикутне, квадратне);

(особливості: гладке, зморшкувате, з вертикальною борозною, роздвоєне, з ямочкою, двійне, трійне, відвисле).

27. Вуха

(за величиною – визначається за співвідношенням до висоти обличчя: малі, середні – 1/3 висоти обличчя, великі);

(за положенням: прямі, скошені вперед, скошені назад);

(за відстовбурченістю: мала, середня, велика, верхня, нижня, верхньо-нижня);

(за формою: круглі, овальні, прямокутні, трикутні);

(особливості: асиметричні за розташуванням, асиметричні за розміром, асиметричні за формою, асиметрично відстовбурчені, з деформованою хрящовою основою, вдавнені, сильно відстовбурчені, мочка прикріплена до щоки, мочка відокремлена від щоки, з волоссям у слуховому проході та козелку, Дарвінів горбик, макакове вухо, відсутнє вухо, відсутня частина вуха – завитка, козелка, мочки).

28. Шия

(за довжиною: коротка, середня, довга);

(за товщиною: тонка, середня, товста);

(за положенням: пряме, нахилена вперед, відхилена назад);

(за видом поверхні: гладка, у складках, м'язиста, жилага);

(особливості: трапецієвидна, лебедина, з кадиком, зморшкувата, скривлена, наявний зуб).

29. Плечі

(за положенням: припідняті, горизонтальні, опущені);

(за виступом: нахилені вперед, відведені назад);

(за шириною – визначається щодо тазу: вузькі, середні – на 1/3 ширші від тазу, широкі);

(особливості: одне плече довше за інше, одне плече вище за інше, квадратні, округлі, гострі).

30. Тулуб (за довжиною – визначається за співвідношенням до довжини ніг: короткий, середній, довгий).

31. Груді

(за формою: прямі, випуклі, ввігнуті);

(за шириною – визначається щодо ширини тазу: вузькі, середні, широкі);

(особливості: пташині, із заглибиною, з дуже виступаючими ключицями, з сильно розвинутими молочними залозами у чоловіків, з нерозвиненими молочними залозами у жінок).

32. Живіт (за розміром: втягнутий, плоский, середній, випуклий, відвислий).

33. Спина

(за формою: пряма, випукла);

(за шириною – визначається відповідно до ширини плечей: вузька, середня, широка);

(особливості: з сильно виступаючими лопатками, з горбом, сколіоз).

34. Талія

(за положенням: висока, низька);

(за довжиною: довга, коротка);

(за шириною; вузька, середня, широка).

35. Таз (за шириною – для чоловіків і жінок показники визначаються щодо ширини плечей: вузький, середній, широкий).

36. Статеві органи описуються, коли є характерні особливості будови чи патологічні ознаки.

37. Ягодиці (за шириною – визначаються щодо ширини тазу: вузькі, середні, широкі).

38. Руки

(за довжиною – визначають щодо їх закінчення біля ягодиці: короткі, середні, довгі);

(за товщиною: тонкі, середні, товсті);

(особливості: м'язисті, жилаві, костисті, атрофовані, паралізовані, недорозвинені, зігнуті, відсутня рука чи її частина, одна рука довша за іншу, одна рука тонша за іншу, протез руки, татуювання).

39. Кисть руки (за довжиною – визначається у співвідношенні до 4/5 довжини передпліччя: короткі, середні, довгі);

(за шириною – визначається щодо ширини долоні до її довжини: вузькі, середні, широкі);

(особливості: викривлені, одна кисть більша за іншу, одна кисть довша за іншу, відсутня кисть, паралізована кисть, татуювання).

40. Пальці

(за довжиною – визначається щодо половини довжини кисті руки: короткі, середні, довгі);

(за товщиною: тонкі, середні, товсті);

(особливості: викривлені, потовщені в суглобах, потовщені на кінцях, мозолисті, не згинаються, не розгинаються, відсутній палець, відсутня фаланга пальця, зрослися, волохаті, шість пальців, татуювання).

41. Нігті

(за формою пластини нігтя: випуклі, плоскі);

(за рельєфом пластини: гладенька, ребриста);

(за контуром пластини: мигдалевидна, заокруглена, прямокутна, трикутна);

(за довжиною – визначається щодо довжини нігтьової фаланги пальця: короткі, середні, довгі);

(за шириною: вузькі, середні, широкі);

(за кольором: білі, рожеві, жовтуваті, жовті, сині, чорні);

(особливості: недорозвинений ніготь, відсутність нігтя, з тріщинами, обгризені, обламани, із завусеницями, з манікюром, з педикюром).

42. Ноги

(за формою: прямі, O-подібні, X-подібні);

(за довжиною – визначаються щодо довжини тулуба: короткі, середні, довгі);

(за товщиною: тонкі, середні, товсті);

(особливості: дуже короткі, м'язисті, жилаві, костисті, з розширеними венами, у плямах, волохаті, одна нога товща за іншу, одна нога коротша за іншу, відсутня нога, відсутня частина ноги, протез, параліч, не згинається в коліні, татуювання).

43. Стопи

(за довжиною – визначається у співвідношенні з довжиною від колінного суглобу до підошви: короткі, середні, довгі);

(за шириною – визначається за відношенням ширини стопи до її довжини: вузька, середня, широка);

(за положенням: паралельне, косовнутрішнє, косозовнішнє);

(особливості: відсутній палець, зрослися пальці, шість пальців, мозолі, молотоподібний палець, волохаті).

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Поняття криміналістичного дослідження зовнішності людини (габітоскопії) та його основні завдання.
2. Ідентифікуючі об'єкти криміналістичного дослідження зовнішності людини та форми ідентифікації.
3. Види ідентифікації людини за ознаками зовнішності.
4. Методи відтворення зовнішності людини.
5. Характеристика фізичних, біологічних та соціальних властивостей людини.
6. Поняття зовнішності людини та її особливих прикмет.
7. Поняття словесного портрету та вимоги до його складання.

Тема 8

КРИМІНАЛІСТИЧНА ТРАСОЛОГІЯ (СЛІДОЗНАВСТВО)

1. *Поняття криміналістичної трасології, її завдання та класифікація слідів*
2. *Характеристика слідів за механізмом утворення*
3. *Поняття криміналістичної дактилоскопії, види папілярних узорів*
4. *Способи виявлення та фіксації слідів кримінального правопорушення*

- 1 -

Кожне кримінальне правопорушення спричиняє різноманітні зміни в навколишньому середовищі, тобто залишає сліди. Такі зміни в криміналістиці прийнято називати слідами кримінального правопорушення.

Ще на ранніх етапах розвитку криміналістики зазначалося, що вивчення слідів, як і усіяке наукове дослідження, повинно вестися за визначеною схемою, а особлива увага повинна приділятися питанням механізму їх утворення. Німецький криміналіст Анушат вважав, що «слідом є все те, що криміналіст може сприйняти та криміналістично використати».

Сьогодні під **криміналістичною трасологією** (від фр. *«la trace»* – слід і грецьк. *«logos»* – учення) розуміють **галузь криміналістичної техніки, яка вивчає теоретичні основи слідоутворення, закономірності виникнення слідів, що відображають механізм кримінального правопорушення, та розробляє на цій основі засоби, методи і прийоми їх збирання, дослідження і використання з метою встановлення обставин, що мають значення для розслідування і попередження кримінальних правопорушень.**

Принциповими положеннями, що становлять основу криміналістичної трасології, є:

1. Усі об'єкти матеріального світу індивідуальні (хоч зовнішня будова у однорідних об'єктів може збігатися за формою, розмірами та іншими загальними характеристиками, вони будуть різнитися за окремими ознаками).

2. Здатність зовнішньої структури предмета, включаючи його окремі ознаки, достатньо точно відобразитися на інших об'єктах у вигляді сліду.

3. Відносна стійкість трасологічних об'єктів, що дає змогу проводити порівнювальні дослідження.

Завдання криміналістичної трасології:

1) ідентифікація осіб і предметів за залишеними ними слідами;

2) встановлення групової належності об'єктів (тип, вид знаряддя, вид транспорту тощо);

3) встановлення деяких анатомо-фізіологічних ознак осіб за залишеними ними слідам (вік, стать, професійні навички тощо);

4) з'ясування механізму слідоутворення та пов'язаних із цим подіями;

5) розробка нових та удосконалення наявних засобів і методів виявлення, фіксації, вилучення і дослідження слідів.

У трасології **за слідами можна визначити**: 1) індивідуальну тотожність об'єкта, яким утворений слід; 2) групову належність об'єктів (тип, клас, рід, вид, різновид); 3) механізм і умови виникнення слідів (вид сліду, напрям і кут взаємодії об'єктів тощо); 4) окремі обставини події (спосіб виникнення, кількість учасників, напрям пересування, орієнтовний час вчинення кримінального правопорушення).

У криміналістиці сліди розуміють у широкому та у вузькому значеннях. Слід у вузькому значенні – це відображення зовнішньої, морфологічної будови предмета. В широкому значенні – це будь-які матеріальні наслідки кримінального правопорушення, зміни об'єкта чи речової обстановки: сліди, що виникли внаслідок дії одного предмета на інший (напри-

клад, сліди злому, відбитки пальців); об'єкти, залишені (кинуті, загублені) злочинцем; об'єкти, винесені з місця кримінального правопорушення; частини поламаних предметів (наприклад, розбите скло, підфарник) тощо.

Досліджувані у криміналістичні трасології сліди можна класифікувати в межах трьох великих груп: а) сліди-відображення¹; б) сліди-предмети; в) сліди-речовини. Всі вони належать до матеріальних слідів.

Сліди-відображення становлять найбільш досліджену у трасології сферу та мають багато ознак для класифікації. Залежно від роду слідоутворюючих об'єктів їх можна класифікувати на: сліди людини, сліди тварин, сліди предметів. Залежно від конкретних слідоутворюючих об'єктів їх класифікують на: сліди рук, рукавиць, пальців, ніг, лап, зубів, інших ділянок тіла, транспортних засобів, знарядь злому тощо. Залежно від механізму утворення такі сліди бувають: об'ємні і поверхневі; нашарування та відшарування, статичні і динамічні; локальні і периферійні.

До **слідів-предметів** належать різноманітні матеріальні об'єкти, що були переміщені, зруйновані, забрані, загублені чи залишені злочинцем, потерпілим чи іншою особою на місці події (наприклад, розпиляний замок, викрадений ноутбук тощо). Часто сліди-предмети містять сліди інших об'єктів чи володіють ознаками, за якими можна визначити приналежність їх конкретній особі. Їх криміналістичне дослідження дозволяє встановити єдине джерело походження чи з'ясувати зміни, які відбулися з цим об'єктом.

Сліди-речовини (їх ще називають «залишками речовин») можуть мати різну природу – рідкі, тверді, сипучі, газоподібні, радіоактивні тощо. Вони вирізняються невели-

¹ Залежно від об'єктів, що залишають сліди-відображення, розрізняють: а) сліди людини (розділ науки про них – анропоскопія; б) сліди знарядь, інструментів, механізмів (розділ науки – механоскопія); в) сліди транспортних засобів (розділ науки – транспортна трасологія).

кою кількістю, однак можуть бути різноманітного походження – рослинного, тваринного, хімічного тощо. За слідами-речовинами можна встановити механізм їх утворення.

Також сліди можна класифікувати **за ступенем їх сприйняття**: видимі, слабовидимі чи невидимі. Видимі сліди можна виявити неозброєним оком. Слабовидимі чи невидимі сліди виникають унаслідок відсутності кольору (не зафарбовані чи безколірні), маскування кольору (мають такий же колір, що і поверхня, на якій вони знаходяться), а також через невеликі розміри (мікросліди, мікрочастинки). Їх вдається виявити завдяки застосуванню спеціального освітлення або шляхом механічного або хімічного впливу різними речовинами на поверхню, де передбачається наявність сліду.

- 2 -

Для того, щоб охарактеризувати сліди залежно від механізму їх утворення, спочатку варто з'ясувати, як у криміналістиці розуміють це поняття.

Механізм слідоутворення – це система компонентів процесу утворення слідів-відображень унаслідок взаємодії слідоутворюючих і слідосприймаючих об'єктів. Слідоутворюючий об'єкт – це об'єкт, який залишає слід, а слідосприймаючий – об'єкт, на якому цей слід залишився.

Залежно від механізму утворення сліди поділяються на: об'ємні і поверхневі; нашарування та відшарування, статичні і динамічні; локальні і периферійні.

Об'ємні сліди відображають зовнішню будову слідоутворюючого об'єкта в об'ємі (тобто у всіх трьох вимірах). Це сліди, що мають довжину, ширину і глибину (висоту). Вони виникають від вдавлювання слідоутворюючого об'єкта у слідосприймаючу поверхню, яка деформується. Це стається внаслідок того, що структура слідоутворюючого об'єкта більш тверда (міцніша) ніж слідосприймаючого (наприклад, слід від удару металевим предметом по дерев'яних дверях чи стіні).

Поверхневі (площинні) сліди виникають у результаті змін, що відбуваються на поверхні слідосприймаючого об'єкта (вони мають лише довжину і ширину, їх глибина (чи висота) незначна, тому до уваги не береться). Така ситуація виникає тоді, коли об'єкти, що беруть участь у слідоутворенні, за твердістю приблизно однакові (сліди пальців рук на поверхні меблів, сліди протектора транспортного засобу на асфальті тощо).

Поверхневі сліди поділяються на сліди нашарування і відшарування. Сліди **нашарування** формуються за рахунок накладення на слідосприймаючий об'єкт речовини, яку містить на собі слідоутворюючий об'єкт (потожирові сліди пальців рук, сліди брудної підошви взуття, частинки фарби транспортного засобу, що залишилися на одязі чи тілі потерпілого тощо). Сліди **відшарування** формуються з речовини, частинки якої відокремлюються від слідосприймаючого об'єкта і залишаються на слідоутворюючому об'єкті (сліди пальців рук на свіжофарбованій поверхні, сліди крові на ножі тощо).

Залежно від стану об'єктів у момент слідоутворення виникають статичні або динамічні сліди. **Статичні (або точкові)** сліди формуються у момент спокою, котрий настає у процесі механічної взаємодії слідоутворюючого і слідосприймаючого об'єктів, які контактують у перпендикулярному напрямку (відбиток пальця руки, відбиток підошви на ґрунті, слід протектора транспортного засобу). **Динамічні (або лінійні)** сліди виникають у результаті руху одного або обох об'єктів слідоутворення. Кожна точка утворюючої поверхні залишає слід у вигляді лінії (сліди розрубу, розпилу, ковзання, обертання, свердління, різання тощо).

Залежно від місця, на якому відбулися зміни слідосприймаючого об'єкта, вирізняють локальні і периферійні сліди. **Локальні** сліди виникають у межах контакту взаємодіючих об'єктів (слід ноги в межах контакту з підлогою). **Периферійні** сліди формуються у результаті змін, що відбуваються на поверхні слідосприймаючого об'єкта за межами його контактної

взаємодії з слідоутворюючим об'єктом (наприклад, забруднення взуття кров'ю, що утворюється на периферії, тобто навколо взуття, за межами підошви).

- 3 -

Криміналістична дактилоскопія (походить від грецьк. «*daktilos*» – палець і «*skopeo*» – дивлюся) – **підгалузь криміналістичної трасології, що вивчає властивості та будову папілярних узорів з метою використання їх відбитків для ототожнення особи і розслідування кримінального правопорушення.**

Першим криміналістом, який ввів назву «дактилоскопія» як метод ідентифікації злочинців, вважають Хуана Вучетича (цей криміналіст працював у Аргентині, де, завдячуючи йому, з 1896 р. реєстрація злочинців проводилась лише шляхом їх дактилоскопіювання).

У криміналістиці важливими є такі властивості папілярних узорів, як їхня **індивідуальність, відносна незмінність і відновлюваність**. Індивідуальність (неповторність) ґрунтується на численності поєднань різноманітних форм та взаємного розміщення деталей папілярних узорів, папілярні лінії утворюють різноманітні за формою узор. Ці узор можуть бути схожими, але у них є дрібні особливості будови, наявність, характер та розміщення яких ніколи не повторюється. Завдяки цьому узорі кожного пальця людини і в різних осіб обов'язково відрізняються.

Незмінність папілярних узорів підтверджена під час тривалих дослідів, які продемонстрували, що папілярні узор нігтьових фаланг пальців рук, утворюючись у період ембріонального розвитку людини, не змінюються за життя, лише збільшуючись у розмірах залежно від віку та умов праці. У похилому віці на папілярному узорі з'являються зморшки, складки, «білі лінії», але загальна форма та окремі індивідуальні ознаки є незмінними.

Наукові дослідження довели, що механічні, термічні, хімічні, променеві та інші uszkodження шкіри живої людини можуть призвести до різних за характером і ступенем порушень цілісності папілярного узору. При uszkodженнях шкіри, які не торкаються сосочкового шару дерми, папілярний узор відновлюється повністю. При uszkodженнях цього шару та глибше також відбувається відновлення узорів, але з утворенням на місці uszkodження рубців і шрамів. При опіках 1 і 2 ступенів, а також після навмисного вилучення поверхневого шару шляхом зішкрябування чи припікання, пошкоджені папілярні узорі відновлюються повністю. Опіки 3 і 4 ступенів спричиняють утворення рубців. До слова, ознаки рубців також є індивідуальними та стійкими і можуть використовуватися для ідентифікації.

Наукові основи дактилоскопічного обліку на території колишнього СРСР заклав П. С. Семеновський (судовий медик і криміналіст), який у 1923 р. видав навчальний посібник «Дактилоскопія як метод реєстрації».

У криміналістиці слідам пальців рук надається важливе значення, оскільки:

1) контактування руки з яким-небудь об'єктом відбувається переважно поверхнею долоні;

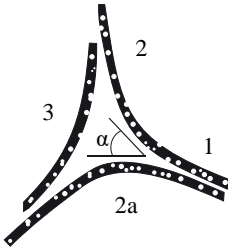
2) на пальцях і долонях рук є потожирові виділення, які залишають сліди нашарування;

3) шкіра руки має специфічні властивості.

У верхній частині епідермісу розташовані сосочки (від лат. – «*papilla*»), що утворюють ряди (лінії). Ці лінії називаються папілярними, а їх сукупність утворює папілярний узор.

Розрізняють такі типи папілярних узорів: 1) дуговий (становлять 5 % від загальної кількості узорів); 2) петльовий (65 %); 3) завитковий (30 %). Зазвичай ми говоримо про узорі, які знаходяться на нігтьових фалангах пальців рук (крім нігтьової фаланги, на пальці є ще середня та основна).

Кожен узор утворюється завдяки потокам папілярних ліній. Таких потоків є три: 1) базисний; 2) центральний; 3) дистальний. У місці, де ці три потоки папілярних ліній перетинаються, утворюється дельта.

Будова дельти

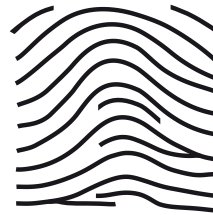
- 1 – рамкова частина;
- 2 – верхній рукав;
- 2а – нижній рукав;
- 3 – внутрішня сторона дельти.

Дугові узори утворюються лише двома потоками папілярних ліній – центральним і дистальним. Унаслідок цього вони не мають дельти. Петльові узори утворюються трьома потоками папілярних ліній і мають одну дельту, яка розміщується або з лівої, або правої сторін. Завиткові узори мають дві дельти, що розміщені з правої та лівої сторін.

Дугові узори складаються з потоків папілярних ліній, які беруть початок біля одного бічного краю пальця та продовжуються до другого, утворюючи в середній частині візерунка дугоподібні фігури. Дугові узори бувають: прості, пірамідальні, шатрові, ялинкоподібні.

прості

пірамідальні

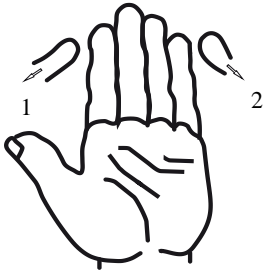
шатрові

ялинкоподібні

Види дугових узорів

У петльових узорах центральний потік нагадує петлю (її елементи називають – ніжка, вершина та головка петлі). Лінія (ніжка) такої петлі розпочинається з одного боку малюнка, прямує до центру, де, зробивши петлю, знову повертається до того ж краю. Такі узори бувають: ульнарні або радіальні. Ульнарні петлі своїми ніжками звернуті у бік мізинця, а радіальні – у бік великого пальця.

1 – радіальний петльовий узор;
2 – ульнарний петльовий узор.

За формою петлі бувають: прості, зустрічні, замкнені, половинчаті, подвійні (паралельні).

прості

подвійні (паралельні)

зустрічні

замкнені

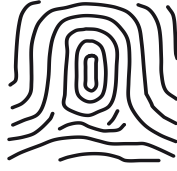
половинчаті

Види петльових узорів

Завиткові узори бувають у формі кола, овалу, спіралі, петлі-спіралі, петлі-клубка, петлі-равлика, зігнутої петлі, складного завитка.

у формі кола

у формі овала

у формі спіралі

у формі
петлі-спіралі

у формі
петлі-клубка

складні
завиткові узори

Види завиткових узорів

Знання про основні типи папілярних узорів та їх загальні ознаки дають змогу здійснити першопочатковий розподіл слідів пальців рук. Такий розподіл повинен знати слідчий, щоб не скеровувати на дослідження експертові відбитки пальців рук осіб, які перевіряють, відмінних за типом від тих, що вилучені на місці події.

Для отримання позитивного висновку про індивідуальну тотожність важливим є збіг певної кількості окремих ознак папілярних ліній, до яких належать злиття ліній, розходження ліній, містки, острівці, вічка, початки та кінці ліній, гачки, пунктири, потовщення ліній.

злиття
ліній

розходження
ліній

місток

острівець

вічко

початок
лінії

кінець
лінії

гачок

пунктир

потовщення
лінії

Окремі ознаки папілярних узорів

Нарівні з папілярними лініями на долоні руки є і інші ознаки будови шкіри: флексорні лінії, складки-зморшки, пори, білі лінії. **Флексорні лінії** знаходяться між фалангами пальців рук та на долонях і мають вигляд великих згинальних складок шкіри. Їх використовують як орієнтуючі або допоміжні ознаки для ідентифікації. **Білі лінії** – це дрібні складки, які мають вигляд лінійних переривів у папілярних лініях.

Більшість слідів пальців рук безбарвні, вони утворюються потожировою речовиною, яка виділяється на поверхню папілярних ліній. Якщо пальцем торкнутися предмета, залишається тільки потовий слід, бо на долонях рук та підошвах ніг немає жирових залоз. Жирова речовина потрапляє на долоні та пальці рук від дотику до інших частин шкіри чи волосся на тілі людини. Якщо пальцем доторкнутися до предмета кілька разів в одному місці, то слід залишатиметься не таким насиченим. Спітнілі руки залишають насичені сліди на поверхні. Невидимий слід можна виявити лише до того часу, доки не висохне потожирова речовина.

Сліди пальців рук можуть бути як слідами відшарування, так і слідами нашарування. Утворення таких слідів пов'язане з **адгезією** – властивістю фізичних тіл прилипати до інших тіл, унаслідок чого виникає зчеплення поверхонь. Сліди нашарування добре видно, якщо вони залишені забрудненими руками (наприклад, кров'ю, фарбою, брудом, хімічними речовинами), а сліди відшарування маловидимі або ж узагалі невидимі. На шкірі людини сліди папілярних візерунків пальців рук іншої людини можуть бути виявлені в межах 20–30 хв. після їх виникнення, що робить таку ситуацію малоймовірною в умовах розслідування кримінального правопорушення. На шкірі трупа сліди рук можна виявити лише в тих випадках, якщо вони залишені після настання трупних змін, а саме – після охолодження тіла до температури навколишнього середовища. Виявляють такі сліди з допомогою порошоків чи цианокрилатів (хімічних сполук, що мають властивість вступати в кольорові хімічні реакції з потожировою речовиною сліду). Вивчення поверхні долоні в

криміналістиці отримало назву пальмоскопія (від лат. слова «*palma*» – долоня), а вивчення пор – пороскопія (від грецьк. слова «*poros*» – отвір).

Таблиця максимальних термінів давності виявлення потожирових слідів за допомогою дактилоскопічних порошків

Вид поверхні	Дактилоскопічний порошок	Давність сліду
Скло	«Малахіт», окис цинку, карбонільне залізо, алюміній	Понад 30 діб
Порцеляна, фаянс	«Малахіт», окис міді з сажею, «Опал», окис цинку	Понад 30 діб
Пластмаса, полістирол	«Малахіт», «Рубін», окис міді, окис свинцю	До 30 діб
Оргскло	«Малахіт», «Опал», «Топаз», окис цинку	До 30 діб
Поліетилен, целофан	«Топаз», окис міді з сажею, карбонільне залізо	До 30 діб
Метали	«Рубін», «Топаз», «Опал» (тільки для кольорових металів), окис міді з сажею, окис цинку	До 20 діб
Гума	«Топаз», «Малахіт», карбонільне залізо, окис цинку	До 20 діб
Карболіт	Алюміній	До 10 діб
Целюлозні пластини	Перекис марганцю, вуглекислий свинець	До 10 діб
Пофарбовані поверхні	«Опал», «Малахіт», окис міді з сажею, окис цинку, алюміній	До 10 діб
Шкіра та шкірзамінники	«Топаз», «Малахіт», «Опал», карбонільне залізо, окис цинку, окис свинцю	До 8 діб
Папір, картон	«Малахіт», «Рубін», графіт, окис міді з сажею, сургуч, карбонільне залізо	До 1 доби
Стругане дерево, фанера	«Малахіт», окис міді, перекис марганцю, тальк, лікоподій, карбонільне залізо	До 1 доби
Тканини	Тканоль, сургуч, окис свинцю	1-3 години

Виявлені під час огляду відбитки пальців рук мають важливе діагностичне значення. Так, за ними можна встановити вікову групу людини, яка їх залишила.

Вікова група	Кількість папілярних ліній, що вміщуються на відрізьку візерунка довжиною 0,5 см
Діти 8-12 років	12-13
Підлітки 12-18 років	10-12
Дорослі	9-10

Дані наведеної таблиці ґрунтуються на тому, що зміна з віком кількості ліній, що припадають на одиницю довжини, обумовлюється таким. Папілярний візерунок упродовж життя людини структурно залишається незмінним. Однак з віком розмір пальців та долонь рук збільшується, що спричиняє зменшення щільності папілярних ліній. Підрахунок кількості папілярних ліній проводиться за лінією Гальтона (від центру візерунку до дельти в петльових та завиткових папілярних візерунках).

Якщо злочинець скористався рукавичкою, то виявлені сліди також можуть бути використані для ідентифікації. Найперше можна ідентифікувати рукавички, однак в деяких випадках такі сліди можна використати і для встановлення деяких групових ознак людини (наприклад, дослідження поту, яким просочені рукавички). У слідах шкіряних рукавичок відображаються візерунки шкіри, зморшки, складки, дефекти, що виникають унаслідок носіння рукавичок. У слідах текстильних рукавичок відображаються ознаки тканини, вид переплетінь, дефекти тканини, сліди зшивання. Особливо цінними для криміналістичної ідентифікації є ділянки біля шва, де утворюється оригінальне з'єднання ниток двох зшитих шматків.

Разом зі слідами рук (їх фотографіями чи копіями на дактилоплівці чи скотчі) на експертизу направляються зразки для порівняльного дослідження. Це в основному дактилоскопічні карти чи інші відбитки, отримані слідчим відповідно до кримінальних процесуальних вимог.

Дактилоскопіювання – отримання відбитків пальців і долонь рук певної особи для порівняння їх з відбитками пальців на дактилоскопічних картах або зі слідами, що виявлені під час проведення слідчих (р) дій (огляду місця події).

Для цього використовують спеціальні бланки (або просто чистий аркуш формату А4) та чорну типографську фарбу, яку розкатують рівномірним шаром гумовим валиком по склу.

Прізвище _____ Стать _____

Ім'я _____ Місце народження _____

По батькові _____

Число, місяць, р.н. _____ Місце проживання _____

Підстава для дактилоскопіювання _____

ПРАВА РУКА

1. Великий	2. Вказівний	3. Середній	4. Підмізничний	5. Мізинець

Лінія згину -----

ЛІВА РУКА

6. Великий	7. Вказівний	8. Середній	9. Підмізничний	10. Мізинець

Лінія згину -----

КОНТРОЛЬНІ ВІДТИСКИ

Ліва рука _____ Права рука _____

1. Великий	1. Великий

Підпис особи, яка дактилоскопіюється _____

Дата проведення дактилоскопіювання «_____» _____ 20__ р.

Орган, у якому проводилося дактилоскопіювання _____

Посада, П.І.Б. і підпис працівника, який заповнив дактилокарту та проводив дактилоскопіювання _____

Примітка: Прізвище, ім'я та по батькові у дактилокарті вказується українською мовою тільки друкowanими літерами.

Бланк дактилоскопічної карти

Нігтьову фалангу кожного пальця по черзі прокатують по склу або ж зафарбовують за допомогою гумового валика від одного бокового краю до іншого і повторюють такий рух на бланку дактилоскопічної карти у відповідній клітинці. Прокочувати пальці по дактилоскопічній карті рекомендується із менш зручного у більш зручне положення. Якщо необхідно отримати відбиток долоні і всіх пальців (захват), то долоню зафарбовують за допомогою валика, напівкруглий чи круглий циліндричний предмет загортають білим папером і пропонують особі обхопити його всієї долонею.

Загальні правила дактилоскопіювання трупа:

1) руки трупа необхідно вимити водою з милом та насухо витерти;

2) фарбу на нігтьові фаланги пальців та долоню наносять валиком;

3) по нігтьовим фалангам пальців, що покриті типографською фарбою, прокочують покладений на сірникову коробку аркуш паперу;

4) на такому аркуші зазначають, з якого пальця знятий відбиток, і він приклеюється у відповідне місце дактилоскопічної карти.

- 4 -

Є різні способи виявлення слідів і вони залежать від умов їх відображення. Однак у будь-якій ситуації спочатку застосовуються прийоми і методи, що не змінюють зовнішнього вигляду сліду та не руйнують його структуру, а потім ті, що зумовлюють їх зміну. Перед оглядом предметів, де залишені сліди, надягають гумові рукавички. Якщо їх немає, то предмети беруться за такі місця, де не могли залишитись придатні для ідентифікації сліди (наприклад, дно пляшки чи її верхній зріз, ребриста поверхня пістолета, грані уламків скла тощо). При виявленні слідів обов'язково проводиться їх фотографування та опис.

Оглядаючи предмет з метою виявлення слідів, необхідно дотримуватись такої послідовності:

- 1) першими фіксують сліди запаху та мікрочастинок;
- 2) виявляють та фіксують невидимі сліди пальців рук, сліди контакту;
- 3) останніми фіксують видимі сліди;
- 4) забороняється наносити сторонні сліди на об'єкт, що утворює сліди;
- 5) якщо фіксація слідів пов'язана з ризиком їх пошкодження, то предмет вилучають разом із слідами;
- 6) потрібно забезпечувати збереження слідів та їх копій від пошкоджень.

Основні способи фіксації слідів:

1. Опис у протоколі слідчої (р) дії.
2. Фотографування.
3. Копіювання слідів.

Способи первинної упаковки:

1. Циліндричні предмети розміщують між дощечками, які перев'язують шпагатом (ниткою).
2. Плоскі предмети можна затиснути листами картону.
3. Об'ємні предмети можна помістити в коробку.

Наразі прийнято не залежно від первинного упакування поміщати речі, які вилучаються, у пакети встановленого зразка, що мають серію та номер.

Способи виявлення слідів пальців рук на місці вчинення кримінального правопорушення поділяються на візуальні, фізичні, фізико-хімічні та хімічні. Основними з них є такі:

- 1) огляд у косопадаючих променях;
- 2) огляд у проникаючому світлі (наприклад, якщо об'єкт огляду прозорий);
- 3) обробка поверхні дактилоскопічними порошками (магнітними чи немагнітними) – зазвичай рекомендують темні поверхні об'єктів обробляти світлими порошками, а світлі поверхні – темними;
- 4) використання хімічних реактивів.

Фізичні способи виявлення слідів рук засновані на здатності потожирового сліду утримувати частки іншої речовини (порошку). Існує загальне правило про те, що

слідчий або спеціаліст повинні за можливості уникати застосування порошків з метою виявлення слідів на місці події, а вилучати предмети разом із виявленими слідами. Якщо немає такої можливості, то виникає необхідність у застосуванні дактилоскопічних порошків і копіюванні слідів.

Дактилоскопічні порошки – це порошки, які використовуються для виявлення невидимих або слабовидимих потожирових слідів рук (двооксид титану, порошки алюмінію та заліза, сажа, графіт). Серед них розрізняють магнітні та немагнітні, прості та складні, темні та світлі.

Найбільш відомі такі магнітні порошки, як «Сапфір», «Рубін», «Малахіт», «Топаз» та ін. Існують універсальні суміші порошків, що придатні для забарвлення слідів на різних поверхнях. Принцип використання порошків полягає у тому, що потожирові виділення на відбитках пальців рук тривалий час залишаються зволженими, тому до них прилипають частинки порошків. Слід на темній поверхні забарвлюють світлим порошком, а на світлій – темним.

Хімічні способи засновані на взаємодії деяких складових частин потожирової речовини з певними хімічними реактивами, які їх забарвлюють. Найбільшого поширення набули такі хімічні реактиви, як водний розчин азотнокислого срібла (5–10%), розчин нінгідрину (0,2–2%) або алоксану в ацетоні (1%), розчин бензидину у переокисі водню. Робота з хімічними реактивами провадиться у лабораторних умовах. Такими способами добре виявляються давні сліди рук на папері.

Крім слідів рук людини, об'єктом трасологічного дослідження можуть бути сліди ніг людини, сліди взуття і доріжка слідів. У криміналістиці розрізняють сліди босих ніг, сліди ніг, одягнутих у шкарпетки, сліди взуття. За слідами босих ніг чи ніг, одягнутих у шкарпетки, ототожнюють людину, а за слідами взутих ніг – взуття. Крім того, за кількістю залишених слідів ніг розрізняють: одиничний слід; множину одиничних слідів; групові сліди (доріжка слідів). На відміну

від доріжки слідів, що утворюється внаслідок поступального руху у якомусь певному напрямі, на місці події можна виявити сліди у вигляді безладної групи (наприклад, там, де шукана особа стояла, чекаючи когось).

У слідах босих ніг відображаються: розмір ступні, довжина і ширина кожного пальця, загальна форма ступні, загальна будова папілярних візерунків, наявність флексорних ліній. До часткових ознак слідів босих ніг належать: співвідношення розмірів пальців, форма, розміщення щодо переднього краю плюсни, вигинання окремих пальців до верху, наявність, форму і розміщення різних пошкоджень та деформацій (рубців, мозолів), папілярні візерунки.

У слідчій практиці найчастіше мають справу із слідами взутих ніг¹. Загальними ознаками підошви є: 1) конструкція підошви; 2) розмір підошви і її частин; 3) форма підошви і її частин; 4) характеристика поверхні підошви і її частин; 5) способи кріплення підошви і її частин; 6) кількість рядів шпильок, гвинтів, гвіздків; 7) наявність підківок, шипів, клейма.

Доріжкою слідів називають значну кількість слідів ніг, що пов'язані єдиним механізмом утворення та напрямом. Елементами доріжки слідів є: 1) лінія ходи та напрям руху; 2) довжина та ширина правого та лівого кроку; 3) кут розгортання правої та лівої стоп. Вказані елементи вимірюються у сантиметрах та градусах. За елементами доріжки слідів можна встановити: напрям руху особи, стать або вік особи, приблизний зріст особи, функціональні особливості, визначити йшла чи бігла особа тощо.

¹ Антропометричними дослідженнями встановлено, що розмір ступні дорівнює 15,8% зросту чоловіка і 15,5% зросту жінки. Тому якщо на місці події виявлено слід босої ноги, то для визначення зросту людини довжину такої стопи достатньо помножити на 100 і поділити на 15,8 чи 15,5. Якщо ж на місці події виявлено слід взуття, то від його довжини спочатку слід відняти 1–1,5 см, а потім провести зазначені розрахунки.

Способи фіксації виявлених слідів ніг:

1. Опис у протоколі слідчої (р) дії.
2. Фотографування.
3. Копіювання.
4. Виготовлення зліпків.
5. Складання схем і замальовок.

Порядок виготовлення гіпсового зліпка: зі сліду видаляють сторонні предмети → готують арматуру (це дерев'яна чи металева основа) і бирку → готують розчин гіпсової маси → заповнюють слід гіпсовою масою насипним, наливним чи комбінованим способом → після затвердіння зліпка його видаляють і промивають чистою водою.

Сліди знаряддя злому – сліди, що залишені різними засобами, що використовувались злочинцем для відкриття сховищ чи руйнування перепон. Вони поділяються на: 1) сліди натискання; 2) сліди ковзання (тертя); 3) сліди різання; 4) розпилу; 5) розрубання; 6) свердління; 7) сліди термічного впливу.

Знаряддя злому – це будь-який твердий предмет (металевий прут, лом, труба, сокира тощо), який може бути використаний для подолання перешкод. Звичайно застосовується різний столярний або слюсарний інструмент, металеві предмети. До особливої групи знарядь злому належать спеціально виготовлені для злочинних намірів інструменти та пристрої: «гусяча лапа», «фомка», «відмички» та ін.

Фіксація слідів здійснюється за загальними правилами у протоколі слідчого огляду, де відображається, що зламано, з якого матеріалу виготовлено цей об'єкт, де він розташований, які на ньому пошкодження, їх розміри, контур, форма, механізм утворення, вид слідів, наявність у них сторонніх речовин тощо. Виявлені на місці події знаряддя злому також підлягають ретельному огляду і опису у протоколі. Сліди знарядь злому та інструментів необхідно сфотографувати за правилами масштабної зйомки. Дрібні сліди-відображення доцільно фотографувати методом макрозйомки.

Для виготовлення зліпків використовують різні матеріали: пластилін, гіпс, синтетичні матеріали – пасти «К», «У-4»,

«СКТН-І», зуболікарські зліпкові маси (стіракрил, стенс, дентол, тіодент). Виготовлені зліпки слід упакувати у пакети встановленого зразка.

Дослідження слідів знарядь злочину та інструментів дозволяє з'ясувати механізм злочину, навички злочинця, встановити групову належність знаряддя, яке було застосовано, або ідентифікувати його.

Способи фіксації виявлених слідів знарядь злочину:

1. Опис у протоколі слідчої (р) дії. 2. Фотографування. 3. Виготовлення схем. 4. Копіювання. 5. Виготовлення зліпків.

Сліди транспортних засобів – сліди, що відображають зовнішню будову частин транспортного засобу. До них належать: сліди-відображення, предмети, що відокремилися від транспортного засобу, та речовини.

Способи фіксації такі ж самі, що й під час фіксації знарядь злочину.

Колісний транспорт залишає сліди статичного походження – сліди кочення, а під час різкого гальмування утворюються сліди динамічного походження – сліди гальмування. Сліди автотранспорту залишаються у вигляді відбитків протектора. Вони можуть бути об'ємними (на снігу, глині, іншому ґрунті) і поверхневими (на асфальті).

За слідами транспортного засобу можна визначити: групову належність (тип, марку, модель); ототожнити транспортний засіб або його частину; встановити деякі обставини розслідуваної події (напрямок руху, довжину шляху гальмування, швидкість гальмування, механізм і характер ушкоджень та ін.). Вивчення слідів дає змогу встановити: колію (відстань між середніми лініями слідів коліс, встановлених на одній осі), базу (відстань між передньою та задньою осями), кількість осей та коліс, ширину бігової доріжки, довжину кола коліс.

Способи фіксації виявлених слідів транспортних засобів:

1) опис у протоколі; 2) фотографування; 3) виготовлення схем, замальовок; 4) копіювання; 5) виготовлення зліпків.

У протоколі огляду необхідно зазначати: місцезнаходження слідів і час їх виявлення; вид і стан ґрунту або покриття дороги, де виявлено сліди; вид слідів (об'ємні, поверхневі); кількість слідів, їх розташування між собою; ширину кожного сліду; глибину об'ємних слідів стосовно поверхні дороги; розмір колії; форму малюнка протектора шин, їх розміри, індивідуальні особливості; довжину сліду одного оберту колеса; довжину шляху гальмування; ознаки напрямку руху; ознаки шляху гальмування і ступінь його відображення.

Поверхневі сліди протектора можуть бути скопійовані на фотопапір або прошкурену листову гуму. У випадку виявлення слідів на картоні, фанері, папері, одязі потерпілого вони вилучаються в натурі.

З об'ємних слідів транспортних засобів виготовляють гіпсові зліпки (зліпки повинні бути завдовжки 600–700 мм). Для фіксації окремих деталей використовують полімерні матеріали.

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Поняття криміналістичної трасології та її завдання.
2. Поняття сліду та класифікація слідів у трасології.
3. Характеристика об'ємних та поверхневих слідів.
4. Характеристика слідів нашарування та відшарування.
5. Характеристика статичних та динамічних слідів.
6. Характеристика локальних та периферійних слідів.
7. Поняття криміналістичної дактилоскопії та важливих властивостей папілярних ліній.
8. Характеристика типів папілярних узорів.
9. Правила дактилоскопіювання живих осіб.
10. Правила дактилоскопіювання трупів.
11. Характеристика способів виявлення слідів пальців рук.
12. Способи фіксації слідів ніг (взуття).
13. Поняття слідів знярядь злочину та способи їх фіксації.
14. Поняття слідів транспортних засобів та способи їх фіксації.

Тема 9

КРИМІНАЛІСТИЧНА ОДОРОЛОГІЯ

1. *Поняття криміналістичної одорології, її об'єкт, предмет вивчення та завдання*
2. *Поняття запаху, запахового сліду та властивості запаху, що мають значення для криміналістичної одорології*
3. *Правила виявлення та вилучення запахових слідів*

- 1 -

Термін «одорологія» походить від лат. слова «*odor*» – запах і грецьк. «*logos*» – наука, що буквальному розумінні означає «наука про запах». Підґрунтям для розвитку цієї науки стали: молекулярна біологія, фізіологія, біоніка, фізика, хімія, кінологія.

Запахові сліди в криміналістиці розглядаються як різновид мікрооб'єктів, для вилучення яких використовується таке фізичне явище як адсорбція. Вперше досягнення науки одорології для розшуку злочинця за його запаховими слідами було використано у 1896 р. у німецькому місті Гільдесгейм (цей рік вважається початком застосування розшукових собак). В Україні розшукових собак почали використовувати з 1906 р.

У 1965 р. вчені запропонували застосовувати метод криміналістичної одорології, який полягав у тому, щоб виявлені на місці кримінального правопорушення запахи консервувати і в подальшому використовувати розшукових собак для встановлення осіб за їхніми речами (А. І. Вінберг, Р. М. Тодоров та ін.). У 1967 р. А. І. Вінберг уперше запропонував використовувати термін «криміналістична одорологія».

Криміналістична одорологія – галузь криміналістичної техніки, що вивчає природу і механізм утворення

запахових слідів і розробляє засоби, методи і прийоми виявлення, вилучення, зберігання і дослідження запахових слідів з метою їх подальшого використання для ототожнення під час розслідування кримінальних правопорушень.

Об'єктом вивчення криміналістичної одорології є запах – властивість речовини, яка випаровується на повітрі, викликати у живих організмів специфічні подразнення нервових закінчень органів нюху.

Запах людини – генетично обумовлений за складом і постійно вироблюваний організмом леткі речовини, які виявляються в крові людини та потожирових виділеннях.

Предметом вивчення криміналістичної одорології є закономірності, пов'язані з використанням запахових слідів у боротьбі зі злочинністю: 1) процес формування запаху; 2) властивості запаху; 3) психофізіологічна природа нюху. Для цього використовують такі методи:

1) хімічного аналізу та синтезу (спрямовані на дослідження структури і складу молекул пахучої речовини);

2) біологічний (вивчає процеси вироблення молекул запаху живими організмами та психофізіологічну природу нюху);

3) фізичні методи (використовуються для розробки приладів-аналізаторів, за допомогою яких розпізнають запахи – мас-спектрометрія, газова хроматографія, інфрачервона спектрометрія, метод рухомих іонів).

Основними завданнями криміналістичної одорології є:

1) вивчення структури запахового букету;

2) розробка нових методів аналізу і синтезу молекул запаху;

3) створення приладів-детекторів, що реагують на монозапахи та метаболіти;

4) дослідження природи нюху (процесів сприйняття і розпізнання запаху);

5) вивчення закономірностей впливу запаху на фізіологію людини та тварини.

Напрями використання одорологічних знань у криміналістиці:

1. Використання можливостей тварин:
 - для пошуку наркотиків, зброї, вибухівки;
 - для пошуку живих людей та трупів і їх частин у місцях катастроф, стихійних лих, аварій;
 - для пошуку злочинців у місцях їх можливого переховування, а також осіб, яких викрали чи тримають заручниками;
 - для пошуку викинутих чи захованих речей злочинця;
 - для розшуку злочинця за «гарячими слідами»;
 - для проведення одорологічної вибірки.
2. Використання інструментальних методів (під час проведення експертиз, пошуку речовин, проведення оперативно-розшукових і профілактичних заходів).
3. Використання нюху людини (під час проведення ОМП, проведення експертиз).

– 2 –

Запах – це летка речовина, яка постійно виробляється і виділяється біологічними організмами чи випаровується фізичними тілами, має стійкий характер і здатна впливати на нюхові рецептори тварин і людей, викликаючи у них відповідні відчуття.

Запаховий поріг – це така кількість запахової речовини у середовищі, нижче якої запах не відчувається (наприклад, на запах собака реагує у тому випадку, коли в 1 см кубічному є 9 000 молекул, а людина – коли є 7 млрд. молекул, а натренована розшукова собака – коли є всього 700).

Властивості запаху, що мають значення для криміналістичної одорології:

- 1) леткість (здатність молекул пахучої речовини знаходитися в атмосфері у газоподібному стані та переміщуватися з потоком повітря. Ця властивість сприяє поширенню запаху, його вивітрюванню чи випаровуванню);

2) розсіюваність (здатність молекул пахучої речовини поширюватися в навколишньому середовищі, розосереджуватися в ємкостях чи просторі. Водночас змінюється її об'єм і концентрація);

3) дифузія (процес взаємопроникнення різних запахових молекул, при якому змінюється їх індивідуальність);

4) постійний процес вироблення;

5) подільність (здатність молекул пахучої речовини розділятися на частини);

6) динамічність і рухливість (характеризується тим, що молекули пахучої речовини постійно знаходяться у хаотичному русі);

7) розчинність (здатність молекул пахучої речовини розщеплюватися ліпоїдами);

8) адсорбція (здатність поглинання запаху з поверхні предметів або газоподібного середовища поверхневим шаром іншої речовини);

9) відносна стійкість (незмінність хімічної структури молекул запаху в умовах навколишнього середовища).

Ученими доведено, що запах людини є індивідуальним, стійким і незмінним. Запахом людини вважають дифузійний букет пахучих речовин, що виділяються організмом у процесі життєдіяльності. Основу запаху людини становить пахуча речовина, що міститься у її крові та потожирових виділеннях.

До основного запаху людини примішуються запахи речовин, що виводяться з організму (перероблені продукти харчування, ліки тощо). Також унаслідок взаємопроникнення до основного запаху приєднуються периферійні та фонові запахи (одягу, ношених речей, парфумів, приміщення).

Крім того, на запах людини в окремих випадках впливають професійні запахи (наприклад, від лікарів та працівників аптеки – запах медпрепаратів, у водія – запах бензину чи соляри).

На відміну від запаху, **запахові сліди – це пахучі речовини, які залишаються на місці події в результаті взаємодії**

джерела запаху з об'єктами навколишнього середовища. Запахові сліди, що залишилися в повітрі, знаходяться в одному місці досить короткий час. Вони існують декілька хвилин, а потім розсіюються та адсорбуються предметами обстановки. Проведені дослідження та практика використання розшукових собак підтвердили цей факт. У такому випадку для криміналістів велике значення мають запахові сліди, що утримуються предметами обстановки на місці події.

Запахові сліди можна класифікувати за різними критеріями: за механізмом утворення, за складом, за джерелом.

За механізмом утворення запахові сліди поділяються на:

1) газоподібні сліди пахучих речовин, що виникають у результаті випаровування і супроводжують джерело запаху у вигляді «шлейфу». Їх використовують для розшуку злочинців по «гарячим» слідам;

2) запахові сліди, що утримуються предметами навколишнього середовища. Вони утворюються в результаті механічного контакту джерела запаху з предметами обстановки та зберігаються на них внаслідок конденсації чи адсорбції.

За складом запахові сліди поділяються на **монозапахові та індивідуальні**.

Монозапахові сліди утворюються у результаті випаровування твердих і рідких, а також розширення газоподібних речовин. Вони становлять молекули, які від'єдналися від об'єкта, та знаходяться у повітрі чи адсорбувалися об'єктами навколишнього середовища. Такі сліди залишають інформацію про якості та хімічний склад об'єкта, від якого вони походять. Молекули такого запахового сліду ідентичні молекулам об'єкта, що його залишив.

Індивідуальні запахові сліди походять від об'єктів, що володіють індивідуальними ознаками, які відображаються у слідах запаху. Індивідуальний код таких об'єктів представлений у вигляді запахового букету.

За джерелом запаху у криміналістиці виділяють такі запахові сліди: 1) підозрюваної особи; 2) потерпілої особи;

3) знаряддя кримінального правопорушення; 4) предметів посягання; 5) предметів обстановки місця події.

А. О. Топорков пропонує поділяти запахові сліди на три групи: 1) гарячі (свіжі) – ті, що утворилися до 1 год; 2) нормальні – ті, що утворилися від 1 до 3 год; 3) холодні – ті, що утворилися більше 3 год назад.

- 3 -

Для запахових слідів вирішальне значення має правильність і своєчасність їх вилучення з місця події та упакування. Під час проведення огляду місця події запахові сліди вилучаються на початку проведення цієї слідчої дії. **Зазвичай запахові сліди можна виявити на:**

1) ручках дверей приміщень, предметах меблів; 2) предметах, яких торкався злочинець; 3) перилах; 4) ділянках підлоги, де було виявлено сліди взуття чи ніг злочинця; 5) сидіннях автомобіля; 6) зім'ятих пачках з-під цигарок, недопалках, коробках з-під сірників, запальничках; 7) викрадених і потім викинутих по шляху відходу речах; 8) знаряддях кримінального правопорушення; 9) слідах виділень злочинця; 10) волоссі злочинця, яке випало; 11) одязі та речах потерпілої особи, яка перебувала у контакті зі злочинцем.

**Тривалість збереження запахових слідів людини
на деяких об'єктах-носіях**

Сліди крові (зокрема засохлі плями), волосся	від декількох міс. до декількох років
Особистих речах (гребінці, телефоні, записнику тощо)	від декількох днів до декількох міс.
На ношеному одязі, взутті	від декількох днів до декількох міс.
На предметах, які знаходилися у контакті з особою більше 30 хв	до 3-х діб
На предметах, які знаходилися у контакті з особою менше 30 хв	1-2 год
Сліди ніг на снігу чи ґрунті	від декількох годин до 1 доби

Речі і предмети, зариті в землю чи сніг, можуть зберігати запахові сліди кілька місяців.

Виявлені на місці події запахові сліди вилучаються на адсорбенти, які потім поміщаються у заздалегідь приготовані скляні банки (рідше у кілька шарів алюмінієвої фольги). При вилученні запахових слідів слід уникати таких типових помилок:

- 1) упакування об'єктів-носіїв запахових слідів у матеріал, що не утримує запаху;
- 2) спільне упакування різних об'єктів-носіїв запаху;
- 3) упакування об'єктів-носіїв запахових слідів з іншими об'єктами.

Запаховий слід вилучається так. Об'єкт-носієм зволожують з пульверизатора водою та накладають на нього чи обкладають адсорбентом. Потім адсорбент покривають декількома шарами фольги, після чого притискають, забезпечуючи щільний контакт адсорбенту з об'єктом-носієм запаху (для забезпечення покращення процесу дифузії). Адсорбент залишають на об'єкті носії не менше 1 год. Після цього адсорбент поміщають у скляну банку. Під час роботи спеціаліст-одоролог повинен використовувати гумові рукавички та щипці. Якщо запаховий слід залишений на предметах, що мають невеликий розмір, то його можна вилучати безпосередньо з цим предметом.

Вилучення слідів запаху детально фіксується у протоколі слідчої (р) дії. Необхідно обов'язково вказати:

- 1) назву та розташування об'єкта-носія;
- 2) точну локалізацію ділянки поверхні, з якої здійснювався забір;
- 3) вид, стан і матеріал ділянки поверхні, з якої здійснювався забір;
- 4) спосіб вилучення запахового сліду;
- 5) матеріал, розмір та колір адсорбенту;
- 6) час контакту адсорбента з поверхнею;
- 7) температура навколишнього середовища та погодні умови;

- 8) спосіб упакування, вид та ємність тари;
- 9) спосіб опечатування, пояснювальні записи;
- 10) спосіб упакування об'єкта-носія.

Зазвичай пояснювальний запис розміщується на бирці, де вказують: дату, місце, час, упродовж якого вилучався запах, яка слідча дія і по якій к/с, наявність фонових запахів). Після цього бирка підписується слідчим, спеціалістом та понятими.

Зі слідів крові запах людини отримують у одорологічній лабораторії. Сліди крові з місця події вилучаються за правилами, що встановлені для об'єктів біологічного походження.

Для проведення ототожнення за запаховими слідами необхідно, окрім вилученого запаху, мати експериментальні зразки запаху. Для отримання таких зразків слід залучити спеціаліста-одоролога, який не брав участь у вилученні запахових слідів на місці події. Також для участі у відборі залучають не менше двох понять. Отримання зразків запаху починається з оголошення особі постанови про відібрання зразків для експертизи. Найефективнішим у цьому разі буде отримання зразків у вигляді висушеної крові (3-4 краплі на марлевих стерильних тампонах, які після цього висушуються при кімнатній температурі). Якщо цього зробити неможливо, то особі пропонують самостійно витягнути з банки стерильні адсорбенти та декілька з них розмістити на ділянках свого тіла (за поясом штанів, за комірцем тощо). Один адсорбент особа стискає в руках. Уся ця процедура повинна тривати не менш як 30 хв. По її закінченню отримані зразки поміщають у стерильну банку, яка щільно закривається.

У ході розслідування кримінальних правопорушень одорологічні знання можуть використовуватися у двох формах: призначенні одорологічної експертизи та проведенні одорологічної вибірки.

Одорологічна експертиза призначається переважно при крадіжках чи насильницьких видах кримінальних правопорушень. Призначаються одорологічні експертизи

зазвичай не пізніше ніж через три доби після проведення слідчої (р) дії, в ході якої були виявлені запахові сліди. Негайно такі експертизи призначаються у випадку отримання зразків запаху для порівняльного дослідження. Типовими питаннями, що ставляться на вирішення, є: 1) чи є на предметі запах людини; 2) чи є цей запах індивідуальним запахом особи, яка перевіряється. Результати проведення одорологічної експертизи оформляються у формі висновку експерта.

Одорологічна вибірка – це ототожнення людини за її запаховим слідом за допомогою біодетектора (собаки). За результатами її проведення спеціаліст-кінолог укладає довідку, а в разі її проведення слідчим у формі слідчого експерименту – протокол. Для проведення одорологічної вибірки рекомендується залучати двох спеціалістів-одорологів. Один із них буде працювати з біодетектором, а інший – виконувати усі необхідні дії з об'єктами вибірки. Їх дії повинні бути ізольовані один від одного, що забезпечуватиме додаткові гарантії отриманих результатів.

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Поняття криміналістичної одорології, її об'єкт та предмет вивчення.
2. Завдання криміналістичної одорології та методи, які нею використовуються.
3. Напрями використання одорологічних знань під час розслідування.
4. Поняття запаху та характеристика властивостей запаху.
5. Поняття запахового сліду та їх класифікація.
6. Основні об'єкти, на яких можна виявити запахові сліди під час огляду.
7. Загальний порядок вилучення запахових слідів та основні помилки, що у цьому допускаються.
8. Поняття одорологічної експертизи та одорологічної вибірки.

Тема 10

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ЗБРОЄЗНАВСТВО

- 1. Поняття та структура криміналістичного зброєзнавства. Поняття криміналістичної (судової) балістики, її завдання та об'єкти вивчення*
- 2. Класифікація ручної вогнепальної зброї*
- 3. Класифікація слідів пострілу та їх класифікація*
- 4. Поняття криміналістичного дослідження холодної зброї та криміналістичного вибухознавства*

- 1 -

Практика роботи правоохоронних органів доводить, що злочинці часто для вчинення кримінального правопорушення використовують зброю. І це не тільки вогнепальна зброя, а й холодна, а також предмети, що замінюють зброю, вибухові речовини, вибухові пристрої. З'являються нові види зброї, засновані на різних конструктивних принципах, – металеві невогнепальні і токсинні зброя, електрошокові пристрої тощо. Крім явної зброї, у сферу діяльності правоохоронних органів потрапляють і сумнівні об'єкти, питання щодо яких потребують спеціальних знань. Будь-яке розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із використанням зброї, не може бути успішно проведеним без використання спеціальних знань. Уже під час першого огляду місця події перед слідчим можуть виникнути питання, з'ясування яких вимагатиме особливих навиків і знань у виявленні, вилученні та дослідженні відповідних об'єктів.

У криміналістиці під зброєю розуміється засіб, що конструктивно та функціонально призначений для ураження

людини, тварини або руйнування перепон під час або для вчинення кримінального правопорушення. У зв'язку з цим для криміналістики важливо знати закономірності конструювання та принципи дії зброї. Ці проблеми вивчаються такою галуззю криміналістики, як криміналістичне зброєзнавство.

Криміналістичне зброєзнавство як галузь криміналістичної техніки охоплює три такі основні підрозділи:

1. Криміналістична (судова) балістика.
2. Криміналістичне дослідження холодної зброї і слідів її застосування.
3. Криміналістичне вибухознавство.

Криміналістична (судова) балістика (від грецьк. «*balio*» – кидаю) – підрозділ криміналістичного зброєзнавства, що вивчає ознаки вогнепальної зброї, боєприпасів, закономірності виникнення слідів їх застосування та розробляє на цій основі засоби, методи і прийоми збирання та дослідження таких слідів для встановлення певних обставин розслідуваного кримінального правопорушення, а також рекомендації щодо запобігання злочинам, пов'язаним із застосуванням вогнепальної зброї.

Значний внесок у розвиток криміналістичної (судової) балістики зробили В. Ф. Черваков, Б. М. Комаринець, Ю. М. Кубицький, Б. І. Шевченко та ін. Вони визначали її зміст як вивчення закономірностей пострілу та дії зброї і розробку на цій основі науково-технічних методів і засобів виявлення, фіксації та дослідження вогнепальної зброї, боєприпасів до неї, стріляних куль, гільз, шроту, картечі, пижів, слідів пострілу та явищ, що супроводжують постріл, з метою розслідування та попередження кримінальних правопорушень. Уперше сліди на кулі, утворені полями нарізів у каналі ствола, описав М. Щеглов у книзі «Матеріал до судово-медичного дослідження вогнепальних пошкоджень», що вийшла у 1879 р. У 1937 р. В. Ф. Черваков видав монографію «Судова балістика».

Криміналістична (судова) балістика тісно пов'язана з такими галузями криміналістичної техніки, як криміналіс-

тична трасологія, криміналістична фотографія, а також судовою медициною та судовою хімією.

Об'єктом вивчення криміналістичної (судової) балістики є:

- ручна стрілецька вогнепальна зброя, її частини та приналежності;

- предмети, що конструктивно наділені системою вогнепальності і використовуються заінтересованими в цьому особами як зброя (спортивно-стартові, будівельно-монтажні пістолети тощо);

- предмети, що формую нагадують зброю (сигнальні пістолети тощо);

- боеприпаси, стріляні кулі та гільзи;

- сліди пострілу на перепонах;

- засоби та інструменти, що застосовуються для спорядження патронів або виготовлення снарядів.

Основні завдання криміналістичної (судової) балістики: 1) визначення властивостей вогнепальної зброї та боеприпасів (наприклад, чи є предмет вогнепальною зброєю, чи придатна зброя до стрільби, чи можливий мимовільний постріл); 2) визначення групової належності зброї та боеприпасів або їх частин (наприклад, до якого виду чи зразка належать патрон, куля, гільза; зі зброї якої моделі відстріляно кулю, гільзу); 3) ідентифікація зброї та боеприпасів (наприклад, чи з цієї зброї відстріляна куля, гільза; з одного чи різних екземплярів зброї відстріляна куля, гільза; чи були куля і гільза до пострілу частинами одного патрона); 4) встановлення окремих обставин застосування вогнепальної зброї (наприклад, відстань з якої стріляли¹; напрямок пострілу; взаємне розташування зброї та перешкоди; кількість пострілів).

¹ Визначення відстані, з якої було зроблено постріл, є одним із найважливіших завдань криміналістичної (судової) балістики. Воно вирішується на основі вивчення комплексу ознак, серед яких: а) максимальна дальність польоту кулі; б) пробивна дія кулі; в) мінімальне розсіювання кулі; г) направлення каналів множин-

Криміналістична (судова) балістика досліджує тільки ту вогнепальну зброю та боєприпаси до неї, які застосовують злочинці для вчинення кримінальних правопорушень.

- 2 -

Виконання покладених на криміналістичну (судову) балістику завдань неможливе без належної класифікації об'єктів її дослідження.

Класифікація ручної вогнепальної зброї:

- за призначенням (бойова, мисливська, спортивна);
- за видами (револьвери, пістолети, автомати, пістолети-автомати, гвинтівки, карабіни, мисливські рушниці);
- за будовою каналу ствола (нарізна, гладкоствольна, комбінована);
- за калібром (малого – до 6,5 мм, середнього – від 6,5 мм до 9,0 мм, великого – понад 9,0 мм);
- за кількістю зарядів (однзарядна, багатозарядна);
- за характером снаряда (кульова, дробова, куледробова);
- за будовою ударно-спускового механізму (неавтоматична, автоматична самозарядна, автоматична самострільна);
- за способом виготовлення (*заводська* – виготовлена деталей заводської зброї у промислових умовах із дотриманням встановлених стандартів; *кустарна* – виготовлена з деталей заводської зброї у непромислових умовах без дотримання стандартів; *саморобна* – виготовлена із використанням різних механізмів і пристроїв, підручних матеріалів; *перероблена зі стандартної вогнепальної чи газової*);

них пошкоджень. У випадку застосування гладкоствольної мисливської зброї – величина розсіювання дроби та місця виявлення пижів. Під час пострілу впритул детально вивчаються додаткові сліди пострілу.

– за функціональним призначенням (проста, комбінована);

– за кількістю стволів (одноствольна, двоствольна, багатоствольна);

– за довжиною ствола (короткоствольна – до 200 мм (пістолети, револьвери), середньствольна 200–450 мм (пістолет-автомат, обріз), довгоствольна – більше 450 мм (гвинтівка, карабін, мисливська рушниця)).

Нерідко у практичній діяльності виникають ситуації, коли під час вчинення кримінального правопорушення злочинцем застосовано предмет, який конструктивно чи формою нагадує вогнепальну зброю. Тоді важливо встановити, чи це вогнепальна зброя.

Критерії, за яких предмет може належати до вогнепальної зброї:

1. Для метання снаряду повинна бути використана енергія, що утворюється при згорянні вибухової речовини (пороху тощо).

2. Наявність ствола – пустотілої трубки для спрямування польоту снаряду.

3. Наявність запираючого пристрою.

4. Наявність пристрою для запалювання заряду.

5. Достатня міцність конструкції предмета.

6. Достатня вражаюча дія снаряду.

Для визначення предмета вогнепальною зброєю він повинен відповідати усім критеріям одночасно.

Боєприпаси – це боезаряди, без яких неможливі постріли з вогнепальної зброї. Найпоширенішим представником боєприпасів є **патрон**, який становить поєднання необхідних для пострілу компонентів (пороху, кулі чи дробу) в оболонці. Стрільба з сучасної вогнепальної зброї здійснюється унітарним патроном, який складається із гільзи з зарядом пороху, кулею або дробом і капсулем, а мисливський патрон має ще пиж і прокладки.

Гільза – це тонкостінна стаканоподібна ємність для порохового заряду, капсуля, кулі (снаряда), у дробовому

патроні – дробу і пижів. Складається з денця, корпусу і дульця. У гільзі дробового патрона дульця немає.

Куля – це металеве тіло (найчастіше свинцеве), різної за формою, призначене для стрільби з вогнепальної зброї. У нарізній зброї кулі бувають оболончасті, напівоболончасті і безоболончасті. У бойовій зброї також використовуються кулі спеціального призначення: важкі, броневійні, трасуючі, запалювальні, розривні тощо. До гладкоствольних мисливських рушниць кулі бувають круглі, стрілочні, турбінні і комбіновані.

Дріб – це свинцеві кульки (шматочки свинцю), призначені для пострілу з дробової зброї. Діаметр дробу становить 1,5–5 мм, якщо більше, то він називається картечю. Калібр гладкоствольної зброї визначають шляхом обрахунку кількості дробинки, які можна виготовити з англійського фунту свинцю (453,6 грамів).

Порох – це вибухова речовина з органічних і неорганічних сполук, яка здатна стійко (без переходу в детонацію) горіти, у широкому інтервалі зовнішнього тиску, виділяючи велику кількість газів із температурою 1200–3700 С. Він поділяється на димний і бездимний (нітрогліцериновий).

Пиж – це шматок войлоку або іншого щільного матеріалу, який відокремлює у заряді порох від кулі чи дробу.

Прокладка – це шматок щільного матеріалу (найчастіше картону), призначений для зм'якшення поштовху порохових газів і запобігання деформації заряду.

Класифікація патронів:

– за умовами виготовлення (стандартні, перероблені, саморобні);

– за видом вогнепальної зброї, у яких вони використовуються (пістолетні, револьверні, автоматні, гвинтівкові, мисливські);

– за призначенням (військові, мисливські, спортивні);

– за калібром (дрібнокаліберні, середнього калібру, великокаліберні);

– за видом каналу ствола (до нарізної зброї, до гладкоствольної, до комбінованої).

Класифікація куль:

- за формою головної частини (тупоконечні (напівсферичні, конусні) та гостроконечні);
- за формою хвостової частини (конусні, циліндричні);
- за калібром (дрібнокаліберні, середнього калібру, великокаліберні);
- за конструкцією (оболонкові, напівоболонкові, безоболонкові);
- за призначенням (бронебійні, запалювальні, трасуючі, розривні, травматичні, комбіновані);
- за способом затискання кулі у гільзі (суцільне обтискання, пояскове обтискання, сегментне обтискання, керніння).

Класифікація гільз:

- за конструкцією (суцільнометалеві, комбіновані);
- за формою (пляшкоподібні, циліндричні, конічні);
- за матеріалом виготовлення (металеві, картонні, пластмасові, комбіновані);
- за будовою фланця (із закраїною, без закраїни);
- за призначенням (револьверні, пістолетні, гвинтівкові).

- 3 -

При пострілі з вогнепальної зброї відбувається взаємодія порохового заряду, снаряду, каналу ствола, перепони та інших елементів, у результаті чого виникають зміни, які називають **слідами пострілу чи слідами застосування зброї**.

До слідів пострілу належать:

1. Сліди-предмети (залишена зброя, боєприпаси, стріляні кулі та гільзи, речі – шомпол, протирка, кобура, пакувальний матеріал).

2. Частки речовин, що виникають при згорянні пороху і викидаються з каналу ствола:

- в каналі ствола вогнепальної зброї;

- на кулях, картонних прокладках, пижах;
- на перепоні.

3. Сліди, що утворюються на стріляних кулях, гільзах і капсюлях:

- від бійка ударника у вигляді вм'ятини;
- сліди від переднього зрізу затвора – борозенки і валика;
- сліди від відбивача – на денці гільзи;
- сліди від зачіпки викидача – на ребрі і дні кільцевої проточки;
- сліди від патронника у вигляді поздовжніх трас – на корпусі гільзи;
- сліди від країв кожуха затвора у вигляді дрібних вм'ятин – на корпусі гільзи.

4. Сліди-ушкодження від снаряда на перепоні:

- пробіони (вхідний і вихідний отвори, наскрізний і сліпий отвори, рикошет);
- вм'ятини;
- тріщини;
- розриви та обпалення тканини;
- сліди кіптяви¹;

поясок обтирання – сіро-чорна смуга розміром 1–3 мм, що розташована по краю вхідного отвору та утворюється з частинок металу, кіптяви та мастила, які тягне куля з каналу ствола);

- поясок осадження – червоно-бура смуга розміром 1–3 мм, що є наслідком удару та тертя кулі об тіло;

¹ Можливість виявити кіптяву залежить від низки факторів. Має значення матеріал перешкоди. На твердих, гладких поверхнях кіптява не втримується. Волога тканина зберігає її краще ніж суха. На виявлення кіптяви впливає і колір поверхні перешкоди. На темних тканинах кіптяву візуальними методами (огляд неозброєним оком, через лупу, під мікроскопом) виявити важко, а інколи і неможливо. В таких випадках необхідно провести дослідження в інфрачервоних променях, емісійно-спектральним, рентгенографічним чи хімічними методами.

– штанцмарка (з німецької – «штампувати мітку» – це відбиток контуру дульного зрізу зброї, що виникає за щільного контакту з поверхнею перешкоди).

5. Відкладання кіптяви пострілу на тілі особи, яка стріляла.

Наскрізний отвір – отвір, який утворюється внаслідок того, що куля проходить крізь перешкоду і не затримується, тобто має вхідний і вихідний отвір, при чому вхідний отвір завжди менший за вихідний.

Ненаскрізний (сліпий) отвір – отвір, який утворюється внаслідок того, що куля залишається (застрягає) у перешкоді і є в наявності лише вхідний отвір.

Рикошет – дотичний слід від кулі, коли вона, пролітаючи по дотичній, лише пошкоджує перешкоду, але не проникає всередину неї.

Вхідний отвір характеризується тим, що його краї рівні, ввігнуті до середини перешкоди, а їх форма нагадує форму кулі (снаряда).

Вихідний отвір характеризується тим, що він більший за вхідний, його краї нерівні, з розривами і відщепами матеріалу перешкоди, спрямовані у напрямку польоту кулі.

Огляд зброї, боєприпасів, слідів їх дії проводяться згідно з вимогами КПК. При огляді вогнепальної зброї необхідно: 1) встановити, чи знаходиться курок (ударник) на бойовому взводі (або запобіжному) та чи є патрон у патроннику; 2) витягти магазин і оглянути його поверхню; 3) за необхідності розрядити зброю; 4) вжити заходів щодо виявлення та збереження слідів пострілу; 5) оглянути внутрішню будову ствола для виявлення слідів пострілу у вигляді нагару, незгорілих порошинок; 6) встановити чи немає яких-небудь ушкоджень на зброї або чи не відсутні які-небудь її частини; 7) визначити наявність або відсутність запаху пороху в каналі ствола.

У протоколі огляду при описі вогнепальної зброї слід вказати: 1) місце її виявлення; 2) відстань до двох (або трьох) нерухомих об'єктів; 3) положення ствола зброї; 4) вид, систему, наявність і зміст маркувальних позначок на

зброї або її частинах; 5) загальний стан зброї, положення курка, запобіжника, кожуха затвора; 6) наявність патрона в патроннику (гільзи у барабані); 7) наявність слідів пальців на зброї; 8) наявність кіптяви і нагару, сторонніх часток у стволі та слідів запаху порохових газів.

У протоколі огляду при описі кулі вказують:

1) місце виявлення; 2) вид кулі за будовою (оболонкова, напівоболонкова, без оболонкова); 3) призначення кулі (пістолетна, револьверна, гвинтівкова, автоматна); 4) форма кінчика кулі (загострена, заокруглена, плоска, видовжена з плоским кінчиком); 5) форма дна кулі (плоска, випукла, увігнута, увігнуто-конічна); 6) колір металу оболонки; 7) наявність деформації; 8) розміри кулі (довжина та діаметр денця); 9) наявність на кулі сторонніх частинок (волокон, крові, частинок цегли, землі тощо); 10) наявність на кінчику розпізнавального кольору (зелений, чорний, червоний); 11) ознаки кріплення кулі до гільзи; 12) наявність маркувальних позначень (на денці); 13) наявність, напрям і кількість нарізів на кулі (борозенок), їх свіжість; 14) наявність і характер слідів пострілу на кулі, що не відповідають зброї за калібром (розтягнення кулі, виривання сердечника з оболонки, відсутність нарізів чи навпаки їх значна глибина).

У протоколі огляду при описі гільзи вказують:

1) місце виявлення; 2) вид гільзи; 3) маркувальні позначки; 4) форму, розмір та колір металу корпусу гільзи; 5) наявність пошкоджень (дефектів) гільзи; 6) наявність і форму слідів від частин зброї; 7) наявність порохового нагару всередині і ззовні, його колір і стан; 8) наявність незгорілих частинок у камері гільзи.

Під час огляду вогнепальних пошкоджень фіксують: 1) вид і властивості перепони; 2) форму країв ушкоджень та його розміри; 3) взаємне розташування декількох пошкоджень, їх розміщення на перепоні.

При огляді місця події за допомогою виявлених гільз та слідів вогнепальних пошкоджень можна визначити напрям польоту кулі, дистанцію пострілу, місце, з якого було проведено постріл. Напрямок польоту кулі можна визначити шляхом

візування (спостереження крізь канал пробоїни). Наявність двох пробоїн дозволяє визначити напрям польоту кулі з достатньою точністю. Візування може здійснюватися за допомогою виготовленої з паперу трубки або протягуванням шнура крізь пробоїни. Залежно від відстані, з якої було проведено постріл, у криміналістиці розрізняють постріли: 1) в упор; 2) з близької відстані (від 5–10 см до 100–150 см); 3) з далекої дистанції (більше 100–150 см). Встановлення місця, з якого було проведено постріл, важливе для виявлення речових доказів – гільз, слідів пальців рук, взуття, залишених речей – частин зброї, особистих речей, недопалків тощо. Для цього використовуються відповідні спеціалізовані криміналістичні валізи.

Валіза для реконструкції траєкторії польоту кулі

Валіза для дослідження кульових отворів

Вогнепальна зброя, боеприпаси та сліди пострілу досліджуються за допомогою експертизи зброї та слідів її застосування. Вона вирішує класифікаційні, діагностичні, ідентифікаційні та ситуаційні завдання. Ця експертиза дає відповіді на питання, що пов'язані з: дослідженням зброї; боеприпасів; стріляних куль, дроби, картечі, пижів; гільз; слідів пострілу. Найбільш складним дослідженням є ідентифікація

вогнепальної зброї за стріляними кулями і гільзами, а також встановлення маркувальних позначень зброї.

Ідентифікація вогнепальної зброї по кулі заснована на тому, що під час проходження кулі через ствол на її поверхні утворюється відображення мікрорельєфу каналу ствола, що має у результаті фабричної обробки та подальшої експлуатації індивідуальність. Формуванню такої індивідуальності сприяє великий тиск, що створюється в каналі ствола пороховими газами, висока температура, механічна дія снарядів, хімічна дія продуктів згоряння пороху і розкладу капсульного складу. Сліди, що утворюються на поверхні кулі, належать до динамічних слідів. Мікроструктура каналу ствола набуває видимих змін з кожним пострілом. Інтенсивна експлуатація зброї чи несприятливі умови її зберігання можуть призвести до таких змін каналу ствола, які з часом можуть зробити індивідуальну ідентифікацію зброї неможливою.

Мікроструктура каналу ствола гладкоствольної вогнепальної зброї за індивідуальністю не поступається нарізній зброї. Водночас механізм утворення слідів на дробі та картечі є більш складним. Унаслідок тиску, що створюється пороховими газами в каналі ствола і діючими на дробовий заряд, що компактно рухається по стволу, в ньому відбуваються явища ущільнення, розклинення і впресовування. На дробі і картечі з'являються контактні сліди від сусідніх снарядів і сліди тертя в результаті їх руху від стінок каналу ствола. Контактні сліди можуть бути використані для визначення місця знаходження досліджуваної дробини в заряді, а сліди від каналу ствола – для ідентифікації.

Оскільки сліди на досліджуваній кулі (снаряді) важко безпосередньо порівняти з каналом ствола, зі зброї, що перевіряється, проводиться відстріл експериментальними снарядами, на яких і відображається канал ствола.

Ідентифікація вогнепальної зброї за гільзами не менш ефективна і поділяється на три групи: 1) сліди, що утворюються при заряджанні; 2) сліди, що утворюються в процесі пострілу; 3) сліди, що утворюються в процесі витя-

гання гільзи зі зброї. Вирішальне значення для ідентифікації мають сліди, що утворюються у процесі пострілу. Пояснюється це тим, що в процесі пострілу в патроннику розвивається тиск порохових газів, під дією якого пластичний матеріал гільзи (особливо капсуля) з великою силою притискається до переднього зрізу затвору і стінкам патронника. В результаті цього на стінках гільзи, її денцю та капсулі відображається будова і особливості рельєфу бійка ударника, чашечки затвору, патронника.

Встановлення маркувальних позначень вогнепальної зброї (номер, рік випуску, завод) дають змогу встановити законного власника зброї, а також її зв'язок із раніше вчиненими кримінальними правопорушеннями. Штампування маркувальних позначень викликає зміни властивостей металу у місці знаходження позначень: твердості, пластичності, електропровідності, розчинності тощо. На цьому й засновані прийоми їх відновлення. Суть таких досліджень полягає в тому, що спочатку зброя та її частини оглядаються з метою виявлення таких маркувань. Після цього поверхні, де знаходились знищені маркування, шліфуються, поліруються та знежирюються. Потім застосовується хімічний, електрохімічний або магнітний методи відновлення.

- 4 -

Криміналістичне дослідження холодної зброї та слідів її застосування – підгалузь криміналістичного зброєзнавства, в якому вивчається холодна зброя, предмети, що її замінюють чи нагадують, а також закономірності утворення слідів їх застосування, розроблюються засоби, методи і прийоми, виявлення, збирання та дослідження цих об'єктів як речових доказів у розслідуванні та попередженні кримінальних правопорушень.

Холодна зброя – це пристрій, конструктивно призначений для спричинення за допомогою м'язової сили людини тілесних ушкоджень іншій людині чи тварині у ближньому бою.

Загальні конструктивні ознаки холодної зброї:

1) наявність частини, спеціально призначеної для завдання небезпечних для життя ушкоджень (леза, наконечника, шипа тощо);

2) наявність пристрою для утримання пристрою в руці і спричинення ним пошкоджень без небезпеки самопораження (руків'я, обмежувача);

3) механічна міцність конструкції.

Класифікація холодної зброї:

– за цільовим призначенням (бойова, мисливська, спортивна, атипова – кримінальна);

– за способом виготовлення (заводська, кустарна, саморобна, перероблена);

– за принципом дії: *колюча зброя* (списи, шпаги, стилети, кортики, «піки», рапіри); *колючо-ріжуча зброя* (фінські мисливські ножі, військові штик-ножі, кинджали, багнети); *колючо-рубляча зброя* (шаблі, мечі, тесаки, шашки, ятагани, палаші); *зброя ударно-дробильної дії* (дубинки, булави, кістені, перначі, кастети, надолонники, бити, нунчаки, шестопери тощо); *метальна* (сурікени, металеві ножі, луки, арбалети) *комбінована холодна зброя*;

– за будовою ударно-вважаючої частини (клинкова, не клинкова, комбінована);

– за довжиною клинка (короткоклинкова, середньоклинкова, довгоклинкова).

Криміналістичне вибухознавство – підгалузь криміналістичного зброєзнавства, що вивчає закономірності конструювання вибухових пристроїв, їх технічні дані, закономірності вибуху і утворення його слідів, а також практику розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з вибухами.

До об'єктів дослідження криміналістичного вибухознавства належать: вибухові пристрої, вибухові речовини, засоби вибуху, сліди вибуху, пошкоджені вибухом об'єкти.

Вибуховий пристрій – це пристрій, конструктивно призначений для ураження людей, тварин (риб) і пошко-

дження різноманітних перешкод за допомогою вибухової хвилі чи уламків, що отримують направлений рух у результаті термічного розкладу вибухових речовин чи їх замінників. У слідчій практиці трапляються як вибухові пристрої заводського виготовлення, так і саморобні вибухові пристрої.

У них використовується вибухова речовина промислового виробництва, яка поділяється на:

1) нітросполуки (тротил, тетрил, гексоген, нітрогліцерин, пікринова кислота, нітрат амонію (селітра));

2) амоніти (суміші аміачної селітри з нітросполуками і горючими речовинами – деревним борошном, порошкоподібним алюмінієм, нафтовими маслами тощо);

3) сплави та суміші нітросполук;

4) нітрогліцеринові вибухові речовини (динаміт);

5) димний порох (суміш селітри, сірки та вугілля);

6) оксиліквіти (суміші рідкого кисню з горючими речовинами).

Усі вибухові пристрої повинні мати засоби (механізми) підривання: запали для ручних гранат, підривачі мін, різноманітні капсулі-детонатори, вогнепровідні чи детонуючі шнури, запальвальні трубки, електродетонатори тощо.

У результаті дії вибухового пристрою виникають механічні пошкодження від вибухової хвилі (воронки, розломи, розколи) та від осколків, а також термічні пошкодження (обпалення, обвуглення). До слідів вибуху належать також уламки вибухового пристрою і навколишніх об'єктів, що потрапили в тіло людини або в перепону, недогорілі залишки вибухової речовини, кіптява, частини засобів підривання.

За виявлення підозрілих об'єктів, схожих на вибухові пристрої, обов'язково для огляду запрошується спеціаліст. Також слід забезпечити безпеку людей. Огляд місця події проводиться за всіма правилами виявлення, фіксації, вилучення і огляду матеріальних слідів на місці їх виявлення. Поряд з описом у протоколі огляду місця події, фотографуванням та складанням план-схем потрібно зібрати всі придатні для транспортування сліди (бажано разом із предметами-носіями).

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Поняття криміналістичної (судової) балістики та її завдання.
2. Об'єкти вивчення криміналістичної (судової) балістики.
3. Класифікація ручної вогнепальної зброї.
4. Критерії віднесення предмету до вогнепальної зброї.
5. Класифікація патронів.
6. Класифікація куль.
7. Класифікація гільз.
8. Характеристика слідів пострілу з вогнепальної зброї.
9. Інформація, що вказується у протоколі під час огляду вогнепальної зброї (кулі, гільзи).
10. Поняття візування, його значення під час розслідування.
11. Поняття криміналістичного дослідження холодної зброї та класифікація холодної зброї.
12. Поняття криміналістичної вибухотехніки та об'єкти, що нею вивчаються.

Тема 11

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ПОЧЕРКОЗНАВСТВО ТА АВТОРОЗНАВСТВО

1. *Поняття, об'єкт і завдання криміналістичного дослідження письма*
2. *Поняття письма, почерку та письмової мови*
3. *Загальні та спеціальні ознаки почерку*
4. *Характеристика основних способів маскуванню почерку*
5. *Підготовка матеріалів для проведення судово-почеркової чи авторознавчої експертизи*

- 1 -

У практиці розслідування кримінальних правопорушень нерідко виникає потреба провести дослідження з метою встановлення автора чи виконавця певного рукопису. Такі криміналістичні дослідження найчастіше проводяться щодо підозрюваного, а інколи – потерпілого чи свідків.

Криміналістичне дослідження письма – галузь криміналістичної техніки, яка вивчає закономірності формування письма та розробляє на цій основі засоби, методи і прийоми його дослідження з метою ідентифікації людини під час розслідування кримінальних правопорушень.

Об'єктом вивчення цієї галузі криміналістичної техніки є власне письмо, а **предметом** – рукописи, які за обсягом можуть бути як великими (листи, щоденники), так і короткими (записки, підписи, цифрові чи символічні позначення).

Основними завданнями криміналістичного дослідження письма є:

1. Вивчення закономірностей формування, функціонування і зміни навиків, що лежать в основі почерку;

2. Розробка та вдосконалення на основі виявлених закономірностей засобів і методик, що допомагають у вирішенні завдань судово-почеркознавчої та авторознавчої експертизи.

Крім того, ця галузь криміналістичної техніки на практиці вирішує чимало **ідентифікаційних та діагностичних завдань**. До ідентифікаційних завдань належать: 1) установлення виконавця рукописного тексту чи підпису; 2) встановлення факту виконання однією особою різних текстів, окремих фрагментів тексту чи підписів. До діагностичних завдань входять: 1) встановлення факту письма у незвичних умовах чи специфічному стані особи; 2) встановлення факту одночасності виконання всіх фрагментів тексту; 3) встановлення давності виконання рукописного тексту; 4) визначення статі виконавця по рукописному тексту.

Теоретичною основою криміналістичного дослідження письма є графологія, криміналістична ідентифікація, психологія вищої нервової діяльності людини, дані лінгвістики і педагогіки, математики та інших наук.

Загалом під письмом розуміють додатковий до звукового мовлення засіб спілкування людей, який слугує для передачі думок людини на відстань, шляхом їх фіксації на певному матеріалі за допомогою спеціально розроблених графічних (друкованих чи рукописних) знаків. Знання закономірностей письма дає змогу встановити виконавця чи автора тексту (вони можуть не збігатися).

Навики письма виробляються у кожної людини в результаті тривалих навчань та тренувань. Алфавіт (його ще називають системою графем) дитина починає опановувати ще у дошкільному віці. Систематичні вправи в написанні букв, слів і їх поєднання призводить до вироблення і закріплення навиків письма та формування відповідного динамічного стереотипу. Такі навики є набутими та належать до числа складних механізмів діяльності вищої нервової системи.

Аби повністю змінити свій почерк, особі необхідно виробити новий динамічний стереотип, що практично неможливо, оскільки специфічні для письма конкретної особи нервові зв'язки виробляються і закріплюються впродовж тривалого періоду часу і стають досить міцними, що і обумовлює утворення в почерку людини стійких ознак. Однак це не означає, що почерк тієї чи іншої особи є абсолютно постійним. Природні зміни почерку спричиняються фізичним і психічним станом особи, характером трудової діяльності тощо.

- 2 -

Під час опанування письма у будь-якої людини формуються **три типи навиків письма**:

- *технічні* - це вміння користуватися письмовим приладдям, зберігати правильну позу (наприклад, як людина тримає письмовий прибор щодо паперу, як вона сидить за столом, як розміщує кисті рук щодо поверхні стола, як розміщує листок на столі);

- *графічні* - це вміння відтворити сприйняте зображення чи інформацію на папері, уміння писати чітко, швидко і акуратно, пов'язувати (сполучати) літери у складі та слова;

- *навички письмової мови*.

У рукописних текстах розглядають дві сторони письма - смислову та графічну. Смилова сторона виражається у спроможності автора викладати свої думки у письмовій формі. Графічна сторона - це топографічні ознаки та ознаки почерку людини.

Отож, до системи ідентифікаційних ознак письма входять:

- 1) ознаки письмової мови (інтелектуальна функція);
- 2) топографічні ознаки;
- 3) ознаки почерку (динамічна функція).

Письмова мова – спосіб вираження думок людини за допомогою різних графічних знаків. Для письмової мови людини характерним є індивідуальність і відносна стабільність. Письмова мова кожної людини відрізняється такими ознаками:

1) **семантичними** – це ознаки, що вказують на знання автором документу певних відомостей, фактів, доступних обмеженому колу осіб (ПБ., посада, вказівка на місцевість, джерела інформації та певні події з їх особливостями);

2) **стилістичними**, які відображають сукупність використання автором лексичних, фразеологічних і зображувальних засобів мови, манеру викладу думок (проста, лаконічна, складна), структуру фраз і композиційна побудову речення загалом (послідовність викладу; логічний зв'язок між вступом, основною частиною та висновком; виділення важливих думок чи висновків; абзацоподіл), мова написання (художня, офіційно-ділова, наукова, публіцистична, літературна, виробничо-технічна, розмовно-побутова);

3) **лексичними**, які відображають словниковий запас, сукупність слів, які активно вживаються автором. Під словниковим запасом розуміють кількість слів, понять із різних галузей знань, якими оперує автор і які відображають рівень його культури, професіоналізму, начитаності, ерудиції. Цей запас може бути великий, середній, бідний. Особливістю словникового запасу особи є використання нею: 1) професіоналізмів – слів-термінів, що вживаються представниками певної професії; 2) архаїзмів – застарілих слів, які вийшли з активного літературного вживання; 3) неологізмів – нових слів, які ввійшли у вжиток відносно недавно; 4) арготизмів – жаргонних слів, що вживаються певними соціальними групами, злочинцями, жебраками; 5) діалектизмів – слів, характерних для певної територіальної одиниці; 6) вульгаризмів – слів, що містять різко виражену грубість; 7) фразеологізмів – сукупності стійких поєднань слів мови, які позначають щось як єдине за змістом (прислів'я, крилаті вирази);

4) **граматичними**, що відображають ступінь дотримання автором системи граматичних норм мови, яких його свого часу навчали у школі. Вони поділяються на:

– **орфографічні** (порядок написання письмових знаків, відмінювання слів, родові закінчення, відмінки тощо);

– **синтаксичні** (характер побудови речень, спосіб поєднання слів у реченні);

– **пунктуаційні** (розставлення розділових знаків). Загальний рівень грамотності може бути високий, середній та низький;

5) **особливими звичками письма** – характерними виділеннями окремих частин тексту. До них належать: підкреслення, нетрадиційне скорочення слів, специфічний спосіб виправлення літер, способи зазначення дати, особливості нумерації сторінок.

Топографічні ознаки – ідентифікаційні ознаки письма, що пов'язані з просторовою орієнтацією та особливими звичками розміщення тексту або окремих його частин на аркуші паперу. До них належать:

– загальне розміщення тексту (на одній сторінці, на двох тощо);

– наявність полів: за розміром (малі – до 1,5 см від краю аркуша, середня – до 3 см, великі – більше 3 см); за формою (рівномірні, трапецієвидні, сходинкові); за розташуванням (ліві, праві, невиразні); за лінією (пряма, увігнута, випукла, ламана, хвиляста);

– за наявністю, кількістю та розміром абзаців (малі – до 2 см, середні до – 3 см, великі – понад 3 см);

– за спрямуванням слів у рядках (горизонтальне, при підняте, приспущене);

– за розміром інтервалів між рядками (у нормі – дві літери);

– за розміром інтервалів між словами (малі – менше ширини однієї літери, середні – одна-дві літери, великі – більше двох літер);

– за розташуванням слів та розділових знаків щодо лінії розлінування на папері (на лінії, вище або нижче неї);

- за наявністю та способом переносу слів щодо лінії письма (на середній, верхній, нижній лінії письма);
- особливості закінчення рядків;
- розташування заголовку, звертання, підпису, дати, нумерації сторінок.

У експертній практиці топографічні ознаки мають як розшукове значення за почерком (вони входять до розшукової таблиці), так і важливе ідентифікаційне значення (за ним Установлюють тотожність виконавця).

- 3 -

Почерк – стійка сукупність графічних і технічних навиків письма, що відображаються в рукописах. Основними властивостями сформованого почерку є його індивідуальність та стійкість. Важливу роль у цьому процесі виконують анатомофізичні і психологічні особливості особи, яка навчається письму, будова кістково-м'язового апарату руки, уваги, вольові якості. В процесі навчання на формування почерку суттєво впливає методика викладання та умови письма у школі та вдома. Подальша індивідуалізація почерку відбувається під впливом стабільних умов письма в процесі навчання чи роботи, характеру документів, що виконується тим, хто пише, а також іншими факторами. В результаті цього сформований почерк набуває такої сукупності особливостей, яка надає його індивідуальності і відрізняє від почерку іншої людини. В похилому віці почерк часто деградує у зв'язку зі зниженням координації, сповільненням рухів, тенденцією до спрощення побудови букв.

Вивчення особливостей почерку практично здійснюється за допомогою ідентифікаційних ознак, які у теорії судового почеркознавства подані у вигляді системи загальних і окремих. До загальних ознак належать ті, що характеризують рухові навиви в цілому і виявляються впродовж усього рукопису. Окремі ознаки – відображають особливості рухів у письмових знаках, їхніх елементах і штрихах, у з'єднанні літер і цифр.

Загальні ознаки почерку:

1. **Виробленість почерку** – це рівень володіння технікою письма, що виявляється в здатності виконувати рукописний текст у швидкому темпі, стійкими (координованими) рухами. Вона буває висока (А), середня (Б), мала (В). Про швидкий темп письма свідчить написання букв без відриву письмового прибору від паперу, спрощення в конструкції літер, гострі початки і закінчення штрихів. На повільне письмо вказують часті відриви письмового прибору від паперу, ускладнена конструкція літер, тупі початки і закінчення штрихів. Виробленість почерку можна лише знизити, а щоб її підвищити, потрібно довго тренуватися.

- А *у цьому приміщенні проживають*
- Б *про цю подію мені стало відомо*
- В *тільки слів, я від нього не чув*

2. **Зв'язність почерку** – це безперервність виконання певної кількості букв у межах слова. Вона буває велика (6 і більше знаків у слові) (А), середня (від 3 до 6) (Б), мала (не більше 2) (В).

- А *після цього побачення було виявлено*
- Б *такі ознаки свідчать про невизначеність*
- В *коли він йшов по тротуару*

3. Складність почерку – тісно пов'язана з виробленістю та виражається у спрощенні чи ускладненні письмових знаків і їх зв'язків у порівнянні з прийнятими нормами (типовими прописами). Спрощеність виражається у втраті окремих елементів знаків. Залежно від цього він може бути простий (А), спрощений (Б), ускладнений (В) чи стилізований.

- А як звали цю особу мені
- Б У приміщенні, де живіть друзини
- В дає вони писали по одному

4. Нахил почерку – залежить від напряму згинаючих рухів при виконанні прямолінійних елементів. Буває прямий (А), нахилений (вліво (Б) чи вправо (В)), безладний (Г). Він не є стійкою ознакою і часто змінюється з метою маскування.

- А відповідь на запит я не отримала
- Б жителі цього будинку не були
- В після цього особа поїхала у
- Г в сарай привезли багато видів

5. Розмір почерку – визначається по середній висоті малих літер. Буває великий (більше 5 мм) – А, середній (2–5 мм) – Б, дрібний (менше 2 мм) – В.

А вони не дуже привабливі

Б є довгий час не можна стримати

В мені було повідомлено наоцим

6. **Розгін почерку** – це протяжність руху по горизонталі й визначення відношення висоти знаків до їх ширини. Він буває малий (висота знаків значно більша за їх ширину) (А), середній (Б), розгонистий (висота знаків менша за їх ширину) (В).

А ніхто не міг передбачити що він

Б хто першим зайшов в приміщення

В коли вони подив

7. **Натиск почерку** – це інтенсивність і розміщення зусиль на пишуче приладдя. Він буває сильний, середній і слабкий.

8. **Переважаюча форма** може бути прямолінійна чи криволінійна, а **напрямок рухів** – лівоокружний, правоокружний і змішаний.

До окремих (власних, часткових) ознак почерку належать: 1) форма траєкторії рухів при виконанні письмових знаків (дуго-, круго-, петлеподібна); 2) напрямок рухів (зліва на право, з права на ліво, право – чи лівоокружний);

3) протяжність рухів; 4) спосіб початку та закінчення руху (з крапки, завитка, петлі); 5) вид з'єднання елементів у літері (примикаючий, інтервальний, за допомогою дуги, петлі тощо); 6) кількість рухів; 7) послідовність рухів; 8) складність рухів; 9) розміщення точки перетину рухів відносно лінії рядка або інших елементів знака.

- 4 -

Почерк людини порівняно стійкий. Відмовитися від одного і застосувати інший почерк людина практично не в змозі, як і не в змозі виробити два почерки та писати то одним, то іншим. Однак незмінність почерку не абсолютна, а відносна. Зміни в почерку можуть бути результатом подальшого розвитку техніки письма, а також пристосування до певних умов виконання тексту. На еволюцію почерку також впливає вік. Деякі зміни в почерку можуть бути викликані хронічними душевними та іншими захворюваннями. В таких випадках можуть спостерігатися: пропуск літер, складів чи цілих слів; неправильна побудова окремих літер чи знаків; звивистість штрихів. Звивистість штрихів, як результат тремтіння руки, спостерігається в деяких рукописах, виконаних наркоманами чи алкоголіками.

Зміни почерку можуть бути наслідком сильної втоми, хвилювання, сп'яніння. Також вони можуть виникати як наслідок незвичних умов письма – при використанні незручних чи незвичних приладів для письма; при незручній позі; за обмеженого розміру паперу; при різко невивистачаючому освітленні. Деякі зміни обумовлені намаганням «красивіше» написати документ. Перелічені зміни почерку можна умовно назвати невимущеними чи ненавмисними.

Відомі також умисні способи зміни почерку, що застосовуються, аби утруднити ідентифікацію виконавця тих чи інших текстів, підписів. Слід вказати на такі найбільш поширені прийоми маскування почерку.

Маскування шляхом пришвидшення письма. За такого прийому знаки виконуються зі збільшеною швидкістю ніж зазвичай. При **маскуванні шляхом уповільнення письма** пишучий навпаки вимальовує знаки окремими уповільненими рухами, намагаючись змінити ознаки і надати рукопису вигляду невиробленого почерку. **Стилізоване письмо** полягає у виконанні тексту за допомогою письмових знаків, що мають конфігурацію «печатних» літер чи креслярського шрифту. **Написання лівою рукою** призводить до різкої деавтоматизації рухів і зниження швидкості письма.

Маскування власного підпису застосовуються особою у випадку, коли вона планує у подальшому від цього підпису відмовитися. Найчастіше для цього використовується скорочена транскрипція підпису, спрощення знаків, що в нього входять. **Імітація почерку** полягає в умисній зміні почерку, під час якої особа, яка пише, намагається відтворити особливості почерку іншої людини. **Імітація почерку шляхом змальовування** полягає в тому, що особа виконує текст або підпис від імені конкретної особи, маючи перед собою зразки почерку останнього. **Імітація почерку з попереднім тренуванням** найчастіше використовується при підробці коротких текстів (наприклад, резолюцій) та підписів.

- 5 -

Об'єктами судово-почеркознавчої експертизи є виключно рукописні тексти (літерні і цифрові) різного обсягу та підписи, у яких відобразилися навикі почерку. За завданням слідчого дослідчені у цій галузі фахівці вирішують ідентифікаційні, класифікаційні та діагностичні завдання.

Для проведення почеркознавчої експертизи необхідно належним чином підготувати відповідні матеріали. Підготовка таких матеріалів охоплює:

- 1) попереднє дослідження документів;

2) добір і систематизацію документів, що потребують дослідження;

3) визначення кола осіб – гаданих (можливих) виконавців текстів та підписів;

4) збирання документів з вільними та умовно вільними зразками їх почерку та підписів.

5) отримання від них експериментальних зразків почерку (підписів);

6) збирання для експерта відомостей, що стосуються об'єктів майбутньої експертизи.

Основними стадіями вивчення почерку є роздільне і порівняльне дослідження. **Роздільне дослідження** полягає у послідовному вивченні спочатку суперечливого рукопису, а потім зразків почерку чи навпаки. Деякі науковці рекомендують починати дослідження з аналізу зразків почерку особи, мотивуючи це тим, що так легше і повніше можна виявити всі особливості почерку підозрюваного, які в зразках представлені практично без умисного спотворення. Інші ж дослідники рекомендують починати вивчення зі спірних рукописів, оскільки, на їхню думку, вивчивши наявні зміни в почерку і виявивши його стійкі ознаки, легше проводити порівняння із зразками. На практиці ж застосовують обидві схеми вивчення залежно від обставин справи. Якщо є один спірний рукопис і декілька підозрюваних, починають із дослідження спірного рукопису. Якщо ж є декілька спірних рукописів і один підозрюваний, починають із дослідження зразків.

Порівняльне дослідження є найбільш важливим етапом дослідження рукописів і полягає у тому, що експерт послідовно порівнює всі ознаки, які відобразилися у спірному документі і у зразках. Водночас з'ясовується, збігаються чи відрізняються ознаки, чи становлять ті, що збігаються, або відмінні ознаки сукупність, що індивідуалізує почерк.

Документ є носієм мовних закономірностей укладача тексту. У тексті документа фіксуються особливості його лексика, граматики, орфографії і пунктуації, психофізіологічні властивості автора. Прояв їх не залежить від того, яким спо-

собом виготовлений документ – рукописним, машинописним, комп'ютерним способами, фотоспособом чи за допомогою відеотехніки. Вивченням мовних закономірностей у тексті анонімного документа з метою отримання криміналістично значимої інформації про автора і його окремі особисті якості займається **судова експертиза писемної мови**.

Авторознавча експертиза – це різновид криміналістичної експертизи, під час якої досліджується текст документів для встановлення його автора. Він орієнтований на дослідження змістовної сторони рукопису. Така експертиза може доповнювати почеркознавчу експертизу. Самостійного значення вона набуває у тих випадках, коли автор рукопису і його виконавець є різними людьми, а також у випадках виконання рукопису на печатних пристроях. Безпосереднього виконавця рукопису не встановлюють. Водночас виникає можливість ідентифікації печатного пристрою.

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Поняття криміналістичного дослідження письма, його об'єкт і предмет.
2. Завдання криміналістичного дослідження письма.
3. Типи навиків письма та елементи, що входять у систему його ідентифікаційних ознак.
4. Поняття письмової мови та характеристика її ознак.
5. Характеристика топографічних ознак письма.
6. Поняття почерку та характеристика його загальних ознак.
7. Характеристика найпоширеніших прийомів маскування почерку.
8. Підготовка до проведення почеркознавчої та авторознавчої експертизи.

Тема 12

ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКУМЕНТІВ

- 1. Поняття та завдання техніко-криміналістичного дослідження документів*
- 2. Поняття документа, класифікація та правила його огляду*
- 3. Поняття підробки документа та класифікація матеріальних підробок*
- 4. Способи відновлення (встановлення) змісту пошкоджених документів*

- 1 -

Під час розслідування кримінальних правопорушень перед слідчим може постати завдання не тільки встановити виконавця тексту чи автора документа, а й вирішити низку питань, що пов'язані з дослідженням документів. Над їх вирішенням працює така галузь криміналістичної техніки, як техніко-криміналістичне дослідження документів.

Техніко-криміналістичного дослідження документів – галузь криміналістичної техніки, що вивчає технологію виготовлення документів і використовувані засоби, матеріали та речовини, захисні властивості документів і способи та ознаки їх підробки, та розробляє на цій основі засоби, методи і прийоми виявлення, фіксації, дослідження й використання отриманої при дослідженні документів інформації під час розслідування кримінальних правопорушень.

Термін «технічна експертиза документів» запропонований у 1949 р. Н. В. Терзієвим у праці «Введення у криміналістичне дослідження документів».

Об'єктами техніко-криміналістичного дослідження документів є:

- 1) офіційні документи;
- 2) рукописні та друковані записи в документах (зміст документу, резолюції);
- 3) матеріал, на якому виготовлений документ (папір, пластик тощо);
- 4) знаряддя письма та засоби, за допомогою яких документ було заповнено (олівці, ручки, пера, паста кулькових ручок, туш, чорнило, порошок тонеру тощо);
- 5) пристосування для нанесення реквізитів (печатки, штампи);
- 6) технічні засоби та прилади, використані для виготовлення документів поліграфічним способом чи за допомогою розмножувальної, комп'ютерної техніки;
- 6) речовини чи предмети, що використовувалися для видалення чи зміни реквізитів чи тексту документа;
- 7) порівняльні об'єкти.

Криміналістичне дослідження документів ґрунтується на досягненнях природничих і технічних наук, чинному законодавстві та узагальненні слідчої та судової практики. Особливе місце у такому дослідженні посідають знання в галузі загального документознавства, хімії, фізики, поліграфії, інформатики.

Завдання техніко-криміналістичного дослідження документів поділяються на три групи: **діагностичні, ідентифікаційні і класифікаційні.**

Діагностичні завдання полягають у встановленні: 1) способу виготовлення документа (чи його частина); 2) факту та способу зміни початкового змісту документу (чи його частини); 3) початкового змісту документу; 4) часу виготовлення документу та послідовності внесення в нього записів та виконання реквізитів.

Ідентифікаційні завдання пов'язані з ототожненням:

1) технічних засобів, що використовувалися для виготовлення документа в цілому чи окремих його реквізитів (принтерів, ксероксів, печаток, штампів, кулькових чи інших ручок, олівців тощо); 2) матеріалів, з яких виготовлено документ; 3) цілого за частинами (відновлення документа за шматками паперу).

Класифікаційні завдання виникають за необхідності віднести досліджуваній об'єкт до заздалегідь дослідженого класу об'єктів (наприклад, встановити модель принтера, ксерокса, клас друкарського паперу, що використаний для виготовлення документа, тощо).

- 2 -

Центральне місце в техніко-криміналістичних дослідженнях посідає документ. **Документ – матеріальний об'єкт, який складений юридичною чи фізичною особою, оформлений та засвідчений з дотриманням установлених правил, та в якому зафіксована інформація про якісь факти, обставини чи події, що стосуються події кримінального правопорушення.** Як різновид джерела доказів, він характеризується тим, що інформація у ньому виражається за допомогою символів: рукописних чи печатних літер, цифр, знаків. Також необхідно розрізняти бланк документа і документ. **Бланк – надрукована на папері, іншому носіїві чи в електронному варіанті уніфікована форма певного документа, що в подальшому заповнюється конкретними даними.**

Документи можуть бути виготовлені рукописним, машинописним, комп'ютерним, поліграфічним або іншим способом, за допомогою письмових знаків, інших графічних зображень, виконаних чорнилами, пастами для кулькових ручок, тушшю, гелем, олівцем, друкарською фарбою чи іншою речовиною. Як матеріал для виготовлення документів в

основному використовується папір або пластик (дуже рідко картон, фанера, тканина тощо).

У судово-слідчій практиці розрізняють такі **види документів**:

- 1) письмові документи (містять тексти, цифри);
- 2) графічні документи (містять креслення, малюнки, схеми, діаграми);
- 3) фото-, відео-, фонодокументи;
- 4) електронні документи.

За **юридичною природою** документи бувають справжні чи фальшиві (підроблені), а за джерелом – офіційні чи неофіційні.

За **процесуальною природою** документи можуть виступати як письмові чи речові докази. Вони бувають:

- 1) документи-речові докази (мають значення для слідства не тільки завдяки своєму змісту, а й через факт свого існування, а також спосіб їх виготовлення);
- 2) документи-письмові докази (мають значення завдяки своєму змісту і вони не є об'єктами криміналістичного дослідження).

Також існують інші класифікації документів:

- 1) особисті (паспорт, свідоцтво про народження, диплом, водійські права);
- 2) що характеризують трудову діяльність (трудова книжка, лікарняний лист, характеристика, особова справа);
- 3) довідково-посвідчуючі (довідка про навчання, про склад сім'ї, про доходи, про місце роботи);
- 4) грошові, тобто ті, що відображають операції з надходження та виплати готівки (чекові книжки, прихідні та розхідні ордери, касові книги, платіжні відомості);
- 5) що відображають рух матеріальних цінностей (накладні, шляхові листи, облікові журнали);
- 6) інші (лотерейні білети, рецепти, авіа-, автобусні та залізничні квитки, касові чеки).

Робота з документами (речовими та письмовими доказами) посідає важливе місце у діяльності органів слідства

та суду. Якщо документ є об'єктом протиправних дій, то після тимчасового доступу до них їх найперше необхідно оглянути.

Огляд документа – це процесуальна дія, що полягає у вивченні та дослідженні документа з метою виявлення та фіксації тих ознак, що надають йому значення речового доказу та потрібні для правильного вирішення кримінального провадження по суті.

Схема послідовності дій слідчого при огляді документа така: 1) візуальний огляд зовнішнього вигляду документа без зміни умов сприйняття та місцезнаходження – 2) фіксація за допомогою фото-, відеознімання – 3) фіксація в протоколі відповідної слідчої (р) дії – 4) виявлення на документі слідів пальців рук – 5) виявлення слідів зміни первісного змісту – б) упакування.

Документ може бути сфотографований масштабним методом, а ознаки підробки – макроскопічним.

Під час фіксації в протоколі спочатку вказується: 1) який це документ (назва, призначення, коли і ким виданий); 2) де і у кого він зберігався, в якому місці був виявлений; 3) наявність і зміст реквізитів. Після цього зазначається форма та розмір документа, на скількох аркушах він складений, його зовнішній вигляд та стан (вказується стан лицьового та зворотного боків і країв), з якого матеріалу виготовлений. Потім слідчий розпочинає вивчення змісту документа, аналізує його реквізити. Відтак вживаються заходи щодо виявлення ознак підробки.

Для виявлення ознак підробки в документі слід зосередити увагу на таких його складових:

- матеріал, з якого виготовлено документ;
- матеріал, що використовувався для нанесення реквізитів;
- спосіб виготовлення документа та нанесення на нього реквізитів і змістовної частини;
- відповідність вимогам, встановленим для конкретної категорії документів;

– наявність слідів зміни первісного тексту, граматичних помилок, незбігу певних складових.

При такому огляді можна використати лупу та різні джерела освітлення (настільні лампи, електричні ліхтарі, спеціальні ультрафіолетові чи інфрачервоні освітлювачі – «Спектр», «Таран», «Фотон-М» тощо).

У слідчій практиці часто виникають ситуації, пов'язані з виявленням фальшивих грошових купюр. Оглядаючи їх, слідчий повинен звернути увагу та зафіксувати інформацію в протоколі слідчої (р) дії про таке (розглянемо на прикладі купюри номіналом 20 гривень):

Загальний вигляд банкноти номіналом 20 гривень

Розмір банкноти – 69x130 мм та надрукована вона на тонованому папері із світло-зеленим відтінком, який відповідає переважаючому кольору зображень, що є на банкноті.

Основне зображення лицьового боку банкноти – портрет І. Франка, а центральний елемент дизайну зворотного боку – зображення Львівського оперного театру;

1) багатотоновий водяний знак – встає видимий при розгляданні банкноти проти світла, розташований у встановленому місці та повторює портретне зображення І. Франка, а також цифрове позначення номіналу купюри, що розміщене вертикально в правій нижній частині знаку;

2) оптично-змінний елемент – стилізоване зображення квітки праворуч від портрета І. Франка. При зміні кута нахилу банкноти колір зображення квітки змінюється з малиново-фіолетового на оливково-зелений;

3) захисна стрічка – виготовлена з полімеру та повністю занурена в товщу паперу. На ній розміщені прозорі зображення у прямому та перевернутому вигляді «20 ГРН», тризуб та цифрове позначення номіналу «20» у два рядки. Під дією ультрафіолетових променів набувають жовтого та блакитного свічення;

4) латентне зображення – зображення цифрового позначення номіналу «20» стає видимим під час розглядання банкноти на рівні очей проти світла під гострим кутом (темні на світлому фоні при розгляданні банкноти з довгої сторони; світлі на темному фоні при розгляданні банкноти з короткої сторони);

5) рельєфні зображення – елементи зображень на лицьовому боці банкноти, виконані спеціальним друком, шорсткість яких відчувається на дотик: а) написи та зображення; б) елемент для людей з послабленим зором (трикутник); в) фрагмент портрета І. Франка;

6) наскрізний елемент – зображення цифрового позначення номіналу «20» на лицьовому та зворотному боках, усі елементи якого збігаються та доповнюють один одного під час розглядання банкноти проти світла;

7) «орловський» друк – спеціальний вид друку фарбою різного кольору, що забезпечує різкий перехід одного кольору в інший на елементах дизайну без їх розривів і зміщення;

8) райдужний друк – спеціальний вид друк, що забезпечує поступовий перехід одного кольору в інший на елементах дизайну без їх розривів і зміщення;

9) мікротекст – написи, що повторюються, і які можна прочитати за допомогою збільшувального скла;

10) серійний номер – надрукований на зворотному боці купюри високим друком. Горизонтальний номер червоного кольору, а вертикальний – чорного (зі змінною висотою знаків). Фарба має магнітні властивості;

11) протикопіювальна сітка – зображення з тонких ліній різної геометричної форми, які під час копіювання або сканування банкноти відтворюються у вигляді «муару»;

12) захисні волокна – хаотично розміщені в папері невидимі при денному світлі волокна, які під дією ультрафіолетових променів набувають червоно-зеленого свічення.

Зображення банкноти також має специфічну люмінесценцію з лицьового та зворотного боків в ультрафіолетових та інфрачервоних променях.

При огляді документів не слід застосовувати методи і прийоми, які призводять до зміни зовнішнього вигляду й стану документа (оскільки вони переважно є речовими доказами по справі). У зв'язку з цим існує перелік правил, яких необхідно дотримуватись при поводженні з ними:

1. За певних обставин забороняється підшивати документи (наприклад, якщо вони давні, цінні, історично важливі, рідкісні тощо).

2. Забороняється на документах робити надписи, помітки, перегинати їх, класти на забруднені поверхні чи фіксувати за допомогою клейких речовин;

3. Документи, що втратили свої попередні властивості, слід зберігати між двома шарами прозорого матеріалу на зразок файлу.

4. Необхідно берегти документи від вологи, світла, фізичного та хімічного впливу (наприклад, при виявленні вологого документу його необхідно спочатку розправити та просушити при кімнатній температурі).

5. Брати документ потрібно так, щоб не залишити на ньому слідів пальців рук, а також не пошкодити ймовірно наявні там сліди.

6. Документи повинні бути поміщені в конверт (конверти), який вшивають у матеріали кримінального провадження та нумеруються (напис на конверті робиться до того, як туди поміщають документ).

7. Документи сумнівної справжності слід порівнювати з аналогічними йому зразками.

8. Забороняється надавати експертові документи не в тому стані й вигляді, в якому вони були виявлені (вилучені).

- 3 -

Підробка документів порушує нормальну діяльність установ, підприємств, організацій та спричиняє державі, громадськості і громадянам у окремих випадках значні збитки.

Підробка документа – протиправна діяльність, сутність якої полягає в повній або частковій зміні первісного змісту документа, що дозволяє реалізувати особі злочинні наміри. У підробленому документі зміст не відповідає дійсності. Підробка буває *інтелектуальна* або *матеріальна*. **Інтелектуальна підробка** – підробка, за якої документ складається з дотриманням усіх вимог, що властиві справжньому документу. Такий документ має всі необхідні реквізити, за формою він правильний, але наведені в ньому факти не відповідають дійсності (наприклад, оформлення диплома про закінчення навчального закладу на особу, яка там фактично не навчалася). Простіше кажучи, в результаті інтелектуальної підробки документ з самого початку є фальшивим (несправжнім). Часто таку підробку називають повною підробкою документа.

Матеріальна підробка – підробка, за якої у справжній документ (чи його частину) вносять зміни, що призво-

дять до спотворення змісту цього документа, через що він стає носієм неправдивої інформації (наприклад, переклеювання фотографії на посвідченні, зміна в документі дати тощо). При матеріальній підробці документ спочатку є справжнім, а потім, унаслідок внесених у нього змін, він стає фальшивим (несправжнім). Таку підробку у криміналістиці називають частковою.

Складовою документа є відбитки печаток і штампів, тому їх підроблення також вважається підробленням документа.

Найбільш поширеними **способами часткової матеріальної підробки документів є:**

1. **Підчистка** – спосіб зміни документа шляхом повного або часткового механічного усунення частин тексту за допомогою гострого предмета (чи гумки). У результаті підчистки порушується цілісність верхнього шару паперу, що проявляється у припіднятості і скуповдженості волокон, які добре видно при освітленні у косопадаючих променях. Крім того, за рахунок зняття верхнього шару зі штрихами тексту шар паперу, з якого виготовлено документ, стає тоншим, і це добре видно на просвіт. Разом із верхнім шаром видаляється чи суттєво пошкоджуються лінії фонові сітки, штрихи початкового тексту, що легко можна виявити за допомогою лупи чи мікроскопу. В деяких випадках підробки високоякісного паперу рекомендується застосовувати окурювання парами йоду.

2. **Дописка (допечатка, домальовування)** – спосіб зміни початкового змісту документа шляхом внесення до його тексту нових літер, слів, фраз, цифр, інших письмових знаків. Зазвичай дописка проводиться на вільну від тексту ділянку документа за допомогою спеціально підібраних по кольору матеріалів письма. Для встановлення дописки використовують дві групи ознак, що дозволяють диференціювати основний текст і текст дописки: ознаки почерку і фізико-хімічні властивості матеріалів штрихів. Ознаки почерку мають значення в тих випадках, коли до-

писані окремі слова чи фрази. Навіть коли дописка виконана тією ж особою, яка виконувала початковий текст, дописаний фрагмент зазвичай відрізняється від основного тексту за такими ознаками, як розмір і розгін почерку, спрямованість і форма ліній, розмір інтервалів між словами, незвичайне розміщення записів щодо основного тексту. Одним із способів встановлення дописок є вивчення штрихів основного і дописаного тексту, що пересікаються, з метою виявлення хронологічної послідовності їх написання. Він виконується за спеціально розробленою методикою з використанням мікроскопії, люмінесцентного аналізу, копіювальних методів тощо. В деяких випадках дописка може бути встановлена шляхом застосування методик установавання давності виконання записів, що порівнюються.

3. Виправлення – спосіб унесення змін у документ шляхом переробки одних знаків на інші. Ознаки такого способу матеріальної підробки схожі з тими, що й в дописці.

4. Травлення – спосіб видалення початкового запису чи його частини шляхом впливу на нього неорганічних (лугів) чи органічних (кислот, окислювачів) речовин. Найчастіше травлення використовують для підробки документів, виготовлених на високоякісному папері, якщо текст на них виконаний канцелярським чорнилом. На спеціальні чорнила, більшість паст для кулькових ручок, а також туш хімічні реактиви не діють, тому їх витравити практично неможливо. Факт травлення можна встановити за наявністю змін у властивостях паперу. Під дією хімічних речовин папір стає крихким, ламким, шорстким. На його поверхні утворюються дрібні тріщинки, зморшки. Змінюються і оптичні властивості паперу – колір, відтінок, характер люмінесцентності. Факт травлення в документі легко виявити, використовуючи ультрафіолетові промені.

5. Змивання – спосіб зміни документа шляхом усунення (розчинення) барвника тексту документа (для цього використовують воду, горілку, спирт, ацетон, бензин, одеко-

лон тощо). Способи виявлення змивання такі ж, як і при виявленні травлення.

6. Заміна частини документа – спосіб часткової матеріальної підробки документа шляхом заміни окремих його аркушів, вклеювання чи переклеювання деяких ділянок документа (наприклад, фотокартки) тощо. Ознаками такої заміни є відмінності в нумерації сторінок, серії, номерів, ступені забруднення, відмінність розміру, кольору і якості аркушів, наявність зайвих проколів від скрепок, сліди перероблення нумерації, відсутність окремих змістовних елементів печатки, залишки клейкої речовини тощо.

7. Технічна підробка підпису – спосіб, який передбачає наслідування почерку особи, від імені якої виконується підпис, або використання для цього різних технічних пристосувань.

Основні способи, що використовуються для підробки підпису, такі:

1) *підробка підпису по пам'яті*. Підроблювач не має перед собою зразків імітованого підпису, але раніше він його бачив і вивчав. Для такого підпису характерні: незначна схожість зі справжнім підписом; розбіжність з оригіналом почерку за власними (окремими) ознаками; наявність ознак сповільненої та пониженої координації рухів;

2) *наслідування (змальовування) підпису з оригіналу*. Для такого підпису є характерними: наявність ознак сповільненої та пониженої координації рухів; ознаки, що не характерні для почерку власника підпису;

3) *копіювання підпису на просвіт*. Ознаками підробки у такому випадку є такі: наявність помарок через незвичні умови письма; невідповідність напряму рухів штрихів при виконанні слабо розпізнавальних деталей на справжньому підписі; можливе перекопіювання частини барвника справжнього підпису на зворотньому боці підроблюваного документа;

4) *передавлювання через копіювальний папір*. Основною ознакою такої підробки є те, що штрихи, які утворилися на

документі внаслідок копіювання, і штрихи, що наводяться опісля чорнилом, не поєднуються цілком;

5) *передавлювання* дійсного підпису гострим предметом на інший документ з *наступним обведенням*. Ознаками такої підробки є: наявність вдавлених штрихів на підробленому документі та випуклостей на зворотньому боці оригіналу; вдавлені штрихи та штрихи, обведені чорнилом, не скрізь збігаються;

6) *підробка з використанням комп'ютерної техніки*. Така підробка підписів відбувається шляхом сканування справжнього підпису з подальшим принтерним його роздрукуванням на документі. У цьому випадку підроблювач намагається якимось чином замаскувати документ – забруднює його у ділянці, де знаходиться підпис, штучно надає документу стану старіння.

Підрозділ техніко-криміналістичного дослідження документів, що вивчає підроблені відображення печаток і штампів з можливістю їх подальшої ідентифікації, – це **криміналістична (судова) сфрагістика**.

Печатка (штамп) – інструмент для нанесення слідів на матеріальних об'єктах (документах), предмет із рельєфним зображенням знаків, що містять певне смислове навантаження і призначені для нанесення відбитків на документах, опечатуванні приміщень, сейфів, упаковок. Печатки бувають гербові та прості, а за матеріалом, з якого вони виготовляються, – каучукові (гумові), поліуретанові та металеві. Штampi поділяються на кутові та спеціальні. Кутові штампи ставляться у лівому верхньому куті документа. На них зазначається назва установи (організації), її адреса, номер телефону, а також проведена лінія розлінування для запису вихідного номера та дати оформлення документа. Спеціальні штампи призначені для фіксації обмежених або якихось конкретних дій при оформленні документів. Наприклад, при одержанні реєстрації у паспорті ставлять штамп «Зареєстровано», у магазині на чеку ставиться штамп «Сплачено» тощо.

Ознаками справжньої печатки (штампу) є:

1) відповідність малюнку букв, малюнку друкарського шрифту (заводський стандарт);

2) грамотність і вичитаність тексту, відсутність у ньому мовних помилок;

3) рівномірність міжлітерних і міжслівних інтервалів;

4) симетричність розташування фрагментів печатки (штампу) щодо її основи;

5) наявність геометрично правильних округлень, які утворюють лінії зовнішніх та внутрішніх ободків, що визначають загальний розмір круглої печатки, центр яких знаходиться в одній точці;

6) радіальність розташування поздовжніх осьових ліній у літерах.

Як і документи, відбитки печаток (штампів) можуть бути об'єктами підробки. **Відбиток печатки (штампу)** – це перенесення штемпельної фарби на поверхню паперу документа або видавлювання на поверхні паперу відповідного рельєфу. Основними способами підробки відбитків печаток і штампів є такі:

– *малювання чи домальовування відбитка в документі.* У таких відбитках візуально помітні сліди письмового інструмента, нерівні лінії обідка, неоднакові інтервали між літерами та словами, різні за розмірами і конфігурацією елементи, різна люмінесценція паперу;

– *виконання відбитка за допомогою саморобних рельєфних або плоских кліше.* У цьому випадку при візуальному огляді будуть помітні різноманітні відхилення від правильного вигляду літер, спрощений малюнок, розпливи окремих штрихів, наявність сторонніх штрихів тощо;

– *перекопіювання справжнього відбитка з іншого документа.* У цьому випадку, окрім зазначених ознак, будуть наявні дзеркальні елементи, деформація паперу після висихання;

– *використання для виготовлення документа з відбитком печатки (штампу) копіювально-множильної техніки.*

Під дією природних факторів (сонячного проміння, вологості повітря, атмосферних газів тощо) текст у документі може знебарвлюватися, тобто ставати невидимим чи слабовидимим (згаслим). Документи можуть бути випадково чи умисно пошкоджені, трапляються випадки тайнопису.

При дослідженні «згаслих» текстів застосовують методи: фотозйомки інфрачервоної люмінесценції, кольороподілу, дифузно-копіювальний, адсорбційно-люмінесцентний.

Для виявлення тайнопису використовують: огляд документа у косопадаючих променях, прасування паперу праскою, запилення поверхні паперу порошками або окурювання парами соляної кислоти, аміаку, йоду. Органічні речовини можна виявити шляхом фотографування в ультрафіолетових променях.

У судово-слідчі практиці інколи виникають випадки, коли тексти документів, що мають важливе значення для встановлення об'єктивних обставин у справі, залиті, закреслені, замазані певними барвниками, порвані на невеликі шматочки чи спалені.

Можливість прочитати ці тексти та обрати відповідний метод дослідження залежить від таких факторів:

1. Який барвник використовувався для виправлення запису.
2. Який барвник використовувався для пошкодження.
3. З якого матеріалу виготовлено документ.

Виявлення змісту залитих чи закреслених документів можливо за допомогою огляду документа у косопадаючих променях чи на просвіт, під час використання світлофільтра. Закреслені тексти можуть бути встановлені за рельєфом штрихів на зворотному боці документа.

Методи розрізнення залитих текстів:

- 1) кольороподіл;
- 2) фотозйомка в інфрачервоних променях;
- 3) фотозйомка у проникаючому світлі та косопадаю-

чих променях; 4) фотографування в рентгенівських променях; 5) фотографування в інфрачервоних променях; 6) дифузно-копіювальний метод; 7) адсорбційно-люмінесцентний.

Наприклад, якщо текст залитий чорнилом фіолетового чи синього кольору, то його можна виявити фотографуванням із використанням світлофільтру того ж кольору, що й чорнило. Коли текст виконано на одному боці аркуша паперу, його можна зволожити бензином, унаслідок чого папір стане напівпрозорим. Потім документ фотографують у світлі, що проходить наскрізь.

Для відновлення розірваних документів їхні частини спочатку сортують за якістю паперу, лініюванням, кольором штрихів, почерком та іншими ознаками. Одночасно відшукують частинки, в яких один чи два боки рівні, тобто утворюють кути чи краї документів. Внутрішню частину заповнюють уривками, що залишилися, котрі підбираються за формою та змістом. Монтують розірваний документ на склі, а потім накривають його іншим склом і окантовують по краях клейкою стрічкою.

Виявлення записів на спалених документах має свої особливості, оскільки вплив великих температур на матеріал документа змінює його властивості. За температури близько 500 градусів виявити записи неможливо. При дії на документ температури 150-250 градусів відновити записи можна, однак необхідно багато уваги приділити вилученню документа і обережному поводженню з ним.

При виявленні згорілих документів, насамперед, їм необхідно надати еластичності. Їх не можна брати руками чи пінцетом. Спочатку аркушем паперу слід створити легкі повітряні потоки, під впливом яких документ переміщують на шматок скла. Потім документ необхідно розправити. Для цього рекомендується обробити його водним розчином гліцерину за допомогою пульверизатора або водяною парою. Струмień рідини спрямовують вгору, щоб дрібні її частини осідали на документі зверху. У міру зволоження документ

розправляють та накривають другим скло. Краями скло окантовують липкою стрічкою.

Тексти документів, що виконані простим графітовим олівцем, чорною тушшю, типографською фарбою, пастою кулькової ручки, досить стійкі до високої температури і у більшості випадків виявляються на спаленому папері.

Повне і всебічне дослідження документа здійснюється під час **технічної експертизи документів**. Об'єктом її дослідження є: зміст документа, матеріал, знаряддя письма. Під час означених досліджень використовуються такі методи:

1) *візуальне дослідження за особливих умов освітлення:*

– дослідження у косопадаючому світлі. Цей метод полягає у освітленні об'єкта направленим пучком світла з кутом падіння променів менше 90 градусів. Застосовується для виявлення рельєфних слідів тиску від приладдя для письма, порушення верхнього шару паперу, наклеєних ділянок;

– дослідження при вертикальному освітленні. Полягає у спостереженні об'єкта у світлі, що падає перпендикулярно площині документа та дозволяє зафіксувати неоднакову здатність паперу чи штрихів тексту документа відображати світло;

– дослідження у проникаючому світлі. Використовується для виявлення ознак, що свідчать про підчистку, заміну частину документа, виявлення водяних знаків, виявлення залитих текстів;

2) *візуальне дослідження із використанням світлофільтрів*. Заснований на вибіркового поглинанні, відбитті чи пропусканні світла різної довжини хвиль у видимій області спектра – 360–680 нм – речовини з різними спектральними характеристиками візуально сприймаються як об'єкти різного кольору. Застосовується для виявлення різниці в кольорі об'єктів при виявленні залитих текстів, замазаних, закреслених, для посилення слабо видимих текстів, встановлення фактів дописки чи травлення;

3) *дослідження у відбитих ультрафіолетових променях*. Заснований на різній здатності штрихів відображати та пропускати УФП. Застосовується для виявлення невидимих (знебарвлених) записів, слідів травлення і розрізнення деяких матеріалів письма;

4) *дослідження у відбитих ультрачервоних променях*. Заснований на різниці коефіцієнтів відображення і поглинання УЧП різними речовинами. Застосовується для виявлення фактів дописки, травлення, підчистки, змивання, виявлення невидимих чи слабовидимих записів;

5) *світлова мікроскопія*. Заснований на використанні можливостей мікроскопів (стереоскопічних, біологічних, металографічних). Застосовується для виявлення частинок фарбника, видалених записів, вимірювання письмових знаків, глибини трас від приборів для письма, виявлення деформації елементів знаків;

6) *дифузійно-копіювальний метод*. Заснований на здатності деяких речовин проникати у фотоемульсійний шар при контакті з фотоматеріалами та в подальшому дозволяє отримати приховане зображення. Застосовується для відновлення згаслих текстів, записів, видалених травленням, змиванням, підчисткою, закреслених графітним олівцем, залитих чорнилами чи тушшю;

7) *вологе копіювання*. Метод заснований на перенесенні речовин у результаті адсорбції, адгезії чи дифузії на носій, зволожений розчинником. Цей метод змінює зовнішній вигляд документа, тому може використовуватися лише після узгодження зі слідчим, який призначив експертизу;

8) *адсорбційно-люмінесцентний метод*;

9) *застосування водовмісних реагентів*.

В експертно-криміналістичних підрозділах широко використовується програмно-апаратний комплекс «ТЕД», який за технічними характеристиками є багатофункціональним технічним засобом дослідження різних документів. Він використовується для проведення таких досліджень: 1) порів-

няльного дослідження матеріалів письма та друку; 2) дослідження паперу різних гатунків; 3) дослідження плоских і рельєфних відбитків печаток; 4) дослідження машинописного, передавленого рукописного тексту; 5) виявлення невидимих записів; 6) дослідження пошкоджених документів (залитих, закреслених, змитих, згорілих); 7) встановлення хронологічної послідовності нанесення штрихів; 8) виявлення слідів підробки підпису; 9) спостереження в інфрачервоній та ультрафіолетовій зонах та люмінесценція; 10) фіксації досліджуваних зображень на магнітних носіях тощо.

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Поняття техніко-криміналістичного дослідження документів, об'єкти його дослідження.
2. Завдання техніко-криміналістичного дослідження документів.
3. Поняття документа та його бланку, класифікація документів.
4. Послідовність дій слідчого при огляді документу та правила поводження з ним.
5. Поняття підробки документа та характеристика її видів.
6. Характеристика способів часткової матеріальної підробки документів.
7. Характеристика основних способів підробки підпису.
8. Поняття печатки (штампу) та ознаки їх справжності.
9. Характеристика способів підробки відбитків печаток (штампів).
10. Причини старіння (згасання) текстів документів та фактори, що дають змогу їх відновити (прочитати).
11. Характеристика основних методів розрізнення залитих текстів.
12. Порядок відновлення розірваних документів.
13. Порядок виявлення записів на спалених документах.

КРИМІНАЛІСТИЧНА РЕЄСТРАЦІЯ

- 1. Поняття криміналістичної реєстрації, її завдання, способи та форми реєстрації*
- 2. Поняття, класифікація та характеристика криміналістичних обліків (інформаційних систем)*
- 3. Правила використання інформації, що міститься у криміналістичних обліках*

- 1 -

Успішне розслідування та попередження кримінальних правопорушень багато в чому залежить від функціонування системи криміналістичної реєстрації, яка складається з різних видів криміналістичних обліків. Початок формування криміналістичної реєстрації на науковій основі було започатковано наприкінці ХІХ ст. французьким криміналістом А. Бертільоном.

Необхідність накопичення та обробки інформації для неодноразового її використання у майбутньому ініціювала появу величезної кількості інформаційних систем у різних сферах людської діяльності, зокрема безпосередньо призначених створювати сприятливі умови для розслідування кримінальних правопорушень. Однією з проблем, що заважає ефективному використанню таких ресурсів, є розсіювання інформації різними інформаційними системами та достовірність інформації. З метою об'єднання наявних в органах внутрішніх справ інформаційних ресурсів у єдиний комплекс у 2009 році було створено Інтегровану інформаційно-пошукову систему (ІПС).

Криміналістична реєстрація – цілеспрямований систематичний облік певних об'єктів (відомостей) для

наступного використання реєстраційних даних про них при розслідуванні кримінальних правопорушень, для розшуку злочинців і речових доказів, з'ясування обставин, які супроводять кримінальне правопорушення чи стосуються його.

Наукову основу організації і функціонування криміналістичної реєстрації становлять: теорія ідентифікації, криміналістичні вчення про розшук, про ознаки, про механізм кримінального правопорушення, про способи його вчинення, теоретичні положення систематики, досягнення кібернетики тощо. Криміналістична реєстрація інтегрує наукові положення криміналістичної техніки та інших розділів криміналістики.

Безпосереднім призначенням криміналістичної реєстрації є визначення об'єктів, що підлягають реєстрації, створення умов для ідентифікації в подальшому об'єктів, що реєструються, наведення про них відповідної довідкової інформації. У вузькому розумінні реєстрація становить процес фіксації в установленому порядку ознак об'єктів в облікових документах за наявності необхідних підстав.

У зв'язку з цим **основними завданнями криміналістичної реєстрації є:**

1) накопичення відомостей, корисних (потрібних) для розслідування та попередження кримінальних правопорушень;

2) сприяння розшуку об'єктів, відомості про які містяться в інформаційних системах;

3) забезпечення умов для ідентифікації за допомогою облікованих матеріалів (об'єктів);

4) оперативне надання слідчим та працівникам оперативних підрозділів необхідної довідкової чи орієнтуючої інформації.

Ці завдання криміналістичної реєстрації **на практиці допомагають:**

1. Встановити факт притягнення особи до кримінальної відповідальності раніше.

2. Встановити факт причетності особи до вчинення нерозкритого кримінального правопорушення.

3. Виявити невідомого злочинця, який зник з місця події.

4. Ідентифікувати злочинця чи знаряддя кримінального правопорушення за залишеними слідами.

5. Встановити особу невпізаного трупа тощо.

Для ведення системи криміналістичної реєстрації використовуються такі способи:

1) *описовий* (алфавітний, за ознакам зовнішності, за способом вчинення кримінального правопорушення, за часом його вчинення тощо);

2) *зображувальний* (тобто зображення речей – зліпки, дактилоскопічні карти, фотознімки, записи голосу тощо);

3) *колекційний* (збір натуральних колекцій об'єктів-оригіналів та порівняльних зразків – речовин, матеріалів, виробів, знарядь кримінального правопорушення тощо);

4) *графічний* (схеми, креслення, спектрограми, хроматограми тощо).

Основними формами ведення обліків (накопичення зареєстрованої інформації) є:

1) картотеки (фотокартотеки);

2) журнали (фотожурнали);

3) фоно- та відеотеки;

4) колекції;

5) автоматизовані банки даних (АБД) та інформаційно-пошукові системи (ІПС);

6) змішані.

- 2 -

Криміналістичний облік – система реєстрації, систематизації та зосередження об'єктів або відомостей про них за їх ідентифікаційними ознаками з метою використання облікових даних під час розслідування чи попередження кримінальних правопорушень, яка ґрунтується на наукових даних і узагальненні практики протидії злочинності.

Криміналістичні обліки створюються із метою використання їх для запобігання і розслідування кримінальних та інших правопорушень при здійсненні оперативно-розшукової діяльності та досудового слідства, а також з метою підвищення рівня інформаційного забезпечення проведення експертних досліджень.

Облікова інформація у розслідуванні кримінальних правопорушень може бути використана для вирішення низки завдань – від установаження конкретних фактів при доказуванні до прийняття рішення в рамках реалізації матеріалів оперативно-розшукової діяльності. Саме рівень завдань, для яких вона використовується чи може бути використана, зумовлює і відповідні вимоги до неї, до порядку її оформлення і отримання. Умовою використання будь-якої інформації як доказу є її відповідність тим вимогам, що встановлюються до доказів (ст. 84 КПК).

Облікова інформація може міститися у різних інформаційних системах (ІС). У більшості вони містять достовірну інформацію про певні властивості, стан чи діяльність об'єктів обліку. У криміналістичних ІС накопичувана інформація є похідною від доказів, що зумовлює безперечність її **достовірності та належності** до події, що розслідується. Належність та достовірність інформації, отриманої з інших ІС, за необхідності також встановлюється і може бути перевіреною у процесі розслідування.

Головною умовою вміщення у інформаційні системи достовірної інформації у кількості, достатній для вирішення певних завдань конкретного обліку, є досконалість її правового регулювання. Правове підґрунтя створення та функціонування криміналістичних та інших ІС МВС України формується на міжнародних документах та законах України (Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних, ЗУ «Про захист персональних даних», «Про інформацію», «Про Національну поліцію», «Про оперативно-розшукову діяльність»), а також відомчих наказах та інструкціях.

Криміналістичні обліки експертної служби МВС України такі: 1) трасологічний; 2) дактилоскопічний; 3) баліс-

тичний; 4) облік холодної зброї; 5) облік грошових знаків, бланків документів, цінних паперів та пластикових платіжних карток; 6) облік осіб за ознаками зовнішності; 7) вибухотехнічний; 8) пожежно-технічний; 9) облік наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів; 10) облік генетичних ознак людини; 11) облік записів голосів та мовлення осіб; 12) облік ідентифікаційних позначень транспортних засобів та реквізитів документів (підписів, печаток, штампів); 13) облік матеріалів, речовин та виробів.

Залежно від вирішуваних завдань криміналістичні обліки поділяються на *оперативно-пошукові* та *інформаційно-довідкові*, а залежно від рівня концентрації інформації – на *міждержавні, центральні, обласні та місцеві*.

Оперативно-пошукові обліки (колекції) вміщують об'єкти (їх копії чи зображення) та відомості про них, які безпосередньо пов'язані з подією кримінального правопорушення, та були вилучені або отримані під час огляду місця події, проведення інших слідчих (р) дій та оперативно-розшукових заходів, а також отримані під час криміналістичної реєстрації дактилокарт, фото- та відеозображень, записів голосів і мовлення осіб, ДНК-профілів.

Такі обліки призначені для: отримання інформації про особу, яка причетна до вчинення кримінального правопорушення; ідентифікації особи, знаряддя кримінального правопорушення (транспортного засобу, зброї, обладнання тощо); установлення спільної родової (групової) належності матеріалів та речовин; отримання інших фактичних даних, які свідчать про вчинення кримінальних правопорушень конкретною особою; отримання іншої інформації щодо вчинення кримінальних правопорушень та запобігання їм.

Інформаційно-довідкові колекції (картотеки) комплектуються об'єктами та даними, які безпосередньо не пов'язані з подією кримінального правопорушення і отримані у результаті накопичення відомостей інформаційного характеру. Ці об'єкти становлять інтерес для оперативно-службової, науково-дослідної та методичної діяльності, є

речовими доказами по закритим кримінальним провадженням (якщо ж відповідне рішення суду), а також об'єктів, отриманих від установ, організацій і підприємств незалежно від форм власності (зразки виробів, малюнки, фотографії, таблиці, каталоги тощо).

Такі колекції призначені для використання об'єктів, уміщених до них: під час проведення експертних досліджень; створення науково-дослідних та дослідно-конструкторських розробок; оновлення методичної бази судової експертизи; підготовки орієнтовної інформації; узагальнення відомостей про причини й умови вчинення кримінальних правопорушень з метою запобігання їм.

Міждержавні обліки призначені для накопичення інформації: про злочинців, які характеризуються особливо небезпечним рецидивом (вбивці, терористи, шахраї, фальшивомонетники, наркодилери тощо); про розкриті та нерозкриті тяжкі та особливо тяжкі кримінальні правопорушення з характерними ознаками вчинення (організованість, численність групи, оперативність, використання високих технологій тощо); про розкрадання історичних цінностей тощо. Ця інформація поширюється у всіх базах даних Національних центральних бюро країн-учасниць, вона циркулює виключно у глобальній мережі, спрямовує та координує діяльність міжнародних правоохоронних органів, до неї мають доступ уповноважені на це службові особи різних держав.

Наприклад, невід'ємною частиною банків даних Інтерполу є Система міжнародних повідомлень (повідомлення із кольоровим кутом). Означеною системою передбачено такі категорії інформаційних повідомлень/карток, які видаються державами-членами і розміщуються на закритій частині веб-сайту Генерального секретаріату Інтерполу, доступного правоохоронним органам. Це, зокрема, такі оповіщення:

1) червоне оповіщення – містить інформацію щодо осіб, які розшукуються з метою їх затримання, арешту, обмеження свободи пересування та подальшої видачі (екстрадиції) в Україну;

2) синє оповіщення – містить інформацію щодо осіб, які становлять інтерес для правоохоронних органів України в рамках кримінального провадження та/або оперативно-розшукових справ для отримання інформації про особу, встановлення місцезнаходження особи чи ідентифікації особи;

3) зелене оповіщення – містить інформацію з метою попередження компетентних органів іноземних держав про злочинну діяльність певних осіб;

4) жовте оповіщення має на меті встановити місце-знаходження особи, зниклої безвісти, або для ідентифікації особи, яка не може повідомити відомості про себе;

5) чорне оповіщення – надсилається з метою встановлення особи за невпізнаним трупом;

6) пурпурне оповіщення – містить попередження про способи вчинення кримінальних правопорушень, предмети, методи і способи їх приховування, а також запиту інформації, яка може сприяти досудовому розслідуванню;

7) помаранчеве оповіщення – містить попередження про подію, особу, предмет, спосіб вчинення кримінального правопорушення, що становлять реальну загрозу публічній безпеці та порядку і можуть завдати істотної шкоди майну чи громадянам;

8) оповіщення про викрадені культурні цінності – надсилається з метою встановлення місцезнаходження викрадених творів мистецтва або інших предметів, що становлять культурну цінність, або для ідентифікації таких об'єктів.

Центральні обліки здійснюються ДНДЕКЦ МВС України. До центральних оперативно-пошукових обліків належать: 1) центральна колекція куль і гільз зі слідами зброї (кулегільзотека); 2) центральна картотека фальшивих грошей; 3) центральна картотека підроблених документів, виготовлених із застосуванням засобів поліграфії; 4) центральна картотека слідів рук вилучених з місць нерозкритих тяжких та резонансних кримінальних правопорушень; 5) центральна колекція макетів вибухових пристроїв і речо-

вин; 6) центральна колекція фонограм з голосами осіб, які анонімно повідомили про загрозу вибуху.

У межах центральних обліків утворені інформаційно-довідкові колекції зразків: 1) документів суворого обліку, цінних паперів та грошей; 2) зброї та боєприпасів; 3) наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів; 4) рельєфних підшов взуття; 5) інструментів що використовуються при зламуванні; 6) лакофарбових покриттів; 7) вибухових пристроїв і речовин; 8) протекторів шин; 9) волокон і волосся; 10) паливно-мастильних матеріалів; 11) підроблених номерів вузлів, деталей та агрегатів транспортних засобів тощо.

Обласні (регіональні) обліки проводять НДЕКЦ МВС України в областях. Такі обліки комплектуються з об'єктів, вилучених під час оглядів місця події у провадженнях про кримінальні правопорушення, що вчинені на території відповідного регіону або надіслані для постійної перевірки з інших органів.

Місцеві обліки ведуться у відділах, відділеннях, групах НДЕКЦ, які обслуговують міськрайлінооргани і комплектуються об'єктами, які вилучені в ході оглядів місця події у провадженнях про кримінальні правопорушення, що вчинені на території обслуговування або надіслані для постійної перевірки з інших органів.

Кожен облік має особливості свого функціонування. Нерідко інформація дублюється, оформляється у декількох екземплярах та одночасно зберігається у обліках різних рівнів (наприклад, на центральному та регіональному). Також окремо вирішується питання про місцезнаходження оригіналу об'єкта (тобто його поміщення у колекцію на певному рівні).

Для прикладу, автоматизований **облік генетичних ознак людини** ведеться на центральному та обласному рівнях. Облік складається з оперативного-пошукових колекцій, які формуються з ДНК-профілів:

– осіб, які підозрюються чи обвинувачуються у вчиненні кримінальних правопорушень, взятих під варту, засуджених (у випадках їх добровільної згоди на це);

– біологічних слідів, вилучених при огляді місця події, проведенні інших слідчих (р) дій та оперативно-розшукових заходів чи за фактами безвісти зниклих осіб;

– невпізнаних трупів.

Такі ДНК-профілі отримуються під час експертних досліджень. Вони перевіряються за обласними та центральними обліками і у разі негативного результату заповнюється реєстраційна картка та профіль ставиться на облік. Відповідно, на центральному рівні міститься інформація про ДНК-профілі з усієї України (зберігаються їх оригінали), а на обласному – картка про ті ДНК-профілі, що виявлені на території області.

Щодо **дактилоскопічного обліку**, то, наприклад, на живу особу, яка підлягає дактилоскопіюванню, заповнюється дактилокартка у двох примірниках. Один залишається у відділі поліції, де було проведено дактилоскопіювання (місцевий рівень), а інший – надсилається до обласної дактилокартотеки. Якщо ж особа вчинила або підозрюється у вчиненні окремих категорій тяжких та особливо тяжких кримінальних правопорушень, заповнюється третій примірник, що направляється до ДНДЕКЦ (м. Київ).

На невпізнаний труп заповнюється три примірники дактилокарти. В цьому випадку перевірка проводиться поступово: спочатку на місцевому (кущовому), згодом – на обласному, відтак – на центральному рівнях. У кожному випадку один із примірників залишається у дактилокартотеці відповідного рівня.

У криміналістичній науці та в практичній діяльності є ще й такі класифікації обліків (або їх ще називають інформаційними системами).

За відомчою належністю криміналістичні інформаційні системи класифікуються на: обліки підрозділів і служб МВС України, СБУ, Фіскальної служби та інших правоохоронних органів.

За службовою належністю (наприклад, у межах МВС України): обліки підрозділів інформаційно-аналітичного

забезпечення, експертної служби, підрозділів боротьби з організованою злочинністю, карного розшуку.

За типами інформаційних ресурсів, що вміщуються і відповідно обробляються у певних інформаційних системах, їх прийнято розділяти на дві великі групи – документальні та фактографічні.

Документальні інформаційні системи можуть бути повнотекстовими та бібліографічно-реферативними. Повнотекстові у МВС України частіше становлять різноманітні системи, в яких значну частину утворюють «первинні» документи – оперативно-розшукові, наглядові справи, кримінальні провадження. З цього вбачається, що в документальних інформаційних системах містяться як первинні, так і похідні документи. Часто інформація, що міститься в документальних інформаційних системах, оцінюється на предмет можливості її використання у майбутньому для вирішення певних завдань, обробляється та вміщується у фактографічні інформаційні системи (наприклад, матеріали кримінального провадження та криміналістичні обліки оперативно-розшукового призначення).

Особливістю фактографічних інформаційних систем є те, що вони зорієнтовані на роботу зі структурованою інформацією, тому такі системи називаються системами з базами даних. Перед введенням інформації в базу даних вона обов'язково структурується і заноситься в інформаційні поля реквізитів певної облікової одиниці (наприклад, Єдиний реєстр досудових розслідувань).

За автоматизацією інформаційні системи класифікуються на неавтоматизовані та автоматизовані, які поділяються на автоматичні та напівавтоматизовані.

Для неавтоматизованих інформаційних систем характерно використання у будь-якому процесі роботи з інформацією звичайних ручних методів та засобів, без залучення сучасних інформаційних технологій. Прикладами неавтоматизованих інформаційних систем можна назвати різноманітні картотеки, журнали, колекції, в які вміщено об'єкти у натуральному вигляді.

Напівавтоматизовані та автоматичні інформаційні системи відрізняються лише за процесом введення у них інформації. У напівавтоматизованих це здійснюється кваліфікованим оператором, за необхідності він може коригувати цю інформацію. У автоматизованих реєстрація здійснюється в автоматичному режимі (наприклад, запис системою «Марс» повідомлення в чергову частину про замінування об'єкта). За умов контакту об'єкта, чи якогось штучного, а іноді й власного ідентифікатора з відповідним пристроєм або терміналом, призначеним для введення інформації в таку систему, відбувається його ідентифікація і в систему вносяться певні дані про об'єкт.

За колом завдань, вирішенню яких призначені сприяти ті чи інші інформаційні системи, їх можна поділити на ті, що спрямовані на вирішення основних питань, що стоять перед підрозділом, і ті, що призначені забезпечити внутрішні (забезпечувальні) потреби підрозділу.

За ступенем доступу до інформації інформаційні системи поділяються на загальнодоступні та ті, що мають обмеження на доступ користувачів до ресурсів системи. При обмеженому доступі вводять авторизацію користувачів. Завдяки цьому визначається не тільки сукупність інформації, до якої має доступ конкретний користувач, а й операції, що він може виконати.

За ступенем інтеграції інформаційні системи поділяються на локальні та інтегровані. У локальних системах вся інформація зосереджена в базі даних, що міститься на носіях однієї ЕОМ. Інтегровані банки даних – це складна інформаційна система, яка становить сукупність окремих автоматизованих інформаційних систем, що мають спільне застосування, з організацією доступу до інформації будь-якої її складової через одну адресу – ядро інтегрованого банку даних.

Для автоматичного та технологічного забезпечення обміну даними між відповідними суб'єктами в інтересах національної безпеки, захисту прав та законних інтересів громадян, суспільства і держави було створено Єдину інформаційну

систему (ЄІС) МВС України. Структурно вона складається з: центральної підсистеми; функціональних підсистем; функціональних підсистем із спеціальними функціями; електронних інформаційних ресурсів суб'єктів ЄІС МВС; транспортної мережі передачі даних; центрів обробки даних, електронних комунікаційних мереж суб'єктів ЄІС МВС; комплексних систем захисту інформації підсистем ЄІС МВС з підтвердженою в установленому законодавством порядку відповідністю.

Функціональними підсистемами ЄІС МВС є:

- національна система біометричної верифікації та ідентифікації громадян України, іноземців та осіб без громадянства;

- інформаційний портал НПУ;

- Єдиний державний реєстр транспортних засобів;

- Реєстр адміністративних правопорушень у сфері безпеки дорожнього руху;

- система фіксації адміністративних правопорушень у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху в автоматичному режимі;

- інтегрована міжвідомча інформаційно-комунікаційна система щодо контролю осіб, транспортних засобів та вантажів, які перетинають державний кордон;

- інформаційно-комунікаційна система прикордонного контролю «Гарт-1»;

- інформаційно-комунікаційна система 112;

- Електронний реєстр геномної інформації людини;

- Єдиний реєстр осіб, зниклих безвісти за особливих обставин;

- Єдиний реєстр зброї;

- Система управління силами та засобами цивільного захисту;

- інші системи, реєстри та бази (банки) даних, створені в межах реалізації владних повноважень суб'єктами ЄІС МВС.

У Національній поліції зараз функціонує інформаційно-телекомунікаційна система (ІТС) «Інформаційний портал Національної поліції України». Основним завданням

цієї системи є: інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності НПУ; забезпечення наповнення та підтримка в актуальному стані інформаційних ресурсів баз (банків) даних, що входять до ЄІС МВС; забезпечення щоденної діяльності органів (закладів, установ) поліції у сфері трудових, фінансових, управлінських відносин, відносин документо-обігу; забезпечення електронної взаємодії з МВС та іншими органами державної влади.

У базах даних поліції містяться відомості стосовно:

1) повідомлень про кримінальні та адміністративні правопорушення, надзвичайні ситуації та інші події, що надійшли технічними каналами зв'язку;

2) інформації, отриманої з фото- і відеотехніки, відповідно до ст. 40 ЗУ «Про Національну поліцію»;

3) щодобовий перелік та складу нарядів поліції та СОГ, що заступають на чергування;

4) завдань та орієнтувань, що доводились до нарядів поліції для реагування на повідомлення про кримінальні та адміністративні правопорушення, надзвичайні ситуації та інші події;

5) звітування нарядів поліції за результатами реагування на повідомлення про кримінальні та адміністративні правопорушення, надзвичайні ситуації та інші події, виявлення додаткових обставин на місці пригоди;

6) пересувань нарядів поліції, які отримані із планшетних комп'ютерів та засобами GPS.

В структурі ІТС «Інформаційний портал Національної поліції України» також функціонує підсистема «СЛІД», метою якої є:

– облік інформації про об'єкти, вилучені під час проведення слідчих (р) дій, у єдиному інформаційному просторі з використанням сучасних інформаційних технологій, комп'ютерного та телекомунікаційного обладнання;

– забезпечення інформаційно-аналітичної підтримки діяльності органів (підрозділів) поліції, спрямованої на запобігання та розкриття кримінальних правопорушень;

- встановлення зв'язків між даними, що мають значення для кримінального провадження;

- забезпечення обробки інформації про об'єкти, що були вилучені під час проведення слідчих (р) дій, наповнення та підтримки в актуальному стані інформаційних ресурсів баз (банків) даних, що входять до ІТС «Інформаційний портал Національної поліції України»

Облік унесеної до ІП «СЛІД» інформації ведеться за такими категоріями:

- фотозображення слідів рук;
- фотозображення слідів підшав взуття;
- фотозображення слідів знарядь зламу;
- фотозображення слідів структури матеріалу (рукавичок);

- фотозображення слідів протекторів шин транспортних засобів;

- мультимедійна інформація (фото-, відео-, звукозапис) щодо осіб, які причетні до вчинення кримінального правопорушення;

- мультимедійна інформація (фото-, відеозапис) обстановки події, що сталася;

- інформація про кулі, гільзи і патрони зі слідами зброї;

- інформація про об'єкти біологічного походження;

- інформація про інші вилучені матеріальні об'єкти, які були знаряддям вчинення кримінального правопорушення та зберегли на собі його сліди або містять інші відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження.

- 3 -

Направлення об'єктів (їх копій, зображень) для постановки на облік здійснюється тільки після проведення їх експертних досліджень. Після проведення експертного до-

слідження працівниками, які їх проводили, заповнюються реєстраційні картки встановленого зразка (для кожного об'єкта обліку вони відрізняються). Згодом проводиться перевірка об'єкта (копії, зображення) за наявними обліками. І у разі отримання негативного результату (тобто інформація про об'єкт у наявних обліках відсутня) відбувається його постановка на облік.

Наприклад, картка на безвісти зниклу особу (впізнавальна картка) реєструється у картотеці безвісти зниклих осіб і містить такі відомості, як:

- 1) прізвище, ім'я та по батькові особи, що зникла;
- 2) рік і місце її народження;
- 3) місце проживання (реєстрації);
- 4) опис зовнішності;
- 5) стан зубного апарату;
- 6) характерні прикмети (голосу, мови, ходи тощо);
- 7) захворювання;
- 8) група крові;
- 9) опис одягу та взуття на момент зникнення, розмір головного убору і взуття;
- 10) інформація про інші предмети, документи та цінності, що були у зниклого;
- 11) професія і вид занять;
- 12) час і обставини зникнення;
- 13) дата подання заяви про зникнення та дата її реєстрації;
- 14) номер розшукової справи;
- 15) відомості про заявника.

У таку картку наклеюють дві фотографії, бажано останні, у профіль і фас із зазначенням часу знімання.

Всі картки поділяються на дві великі групи: «чоловіки» і «жінки». Вони, своєю чергою, групуються за часом зникнення, а ті – ще дрібніші згідно з обліковою формулою. **Облікова формула** складається з шести умовних знаків (букви та п'яти цифр):

- 1) перший знак – літера, що вказує на стать зниклої особи (Ч або Ж);

2) другий знак – цифра, що вказує на квартал, коли зникла особа;

3) третій і четвертий знаки – цифри, що вказують на рік зникнення;

4) п'ятий знак – цифра, що вказує на вік зниклої особи: «1» – до 15 р., «2» – від 16 до 20 рр., «3» – від 21 до 30 рр., «4» – від 31 до 40 рр., «5» – від 41 до 50, «6» – старші 50.

5) шостий знак – цифра, що вказує на зріст зниклої особи: «1» – до 170 см (для жінок до 160 см), «2» – вище 170 см (для жінок 160 см).

Наприклад, якщо облікова формула має вигляд Ж 20832, то вона розшифровується так: у другому кварталі 2008 року зникла жінка віком 21–30 років та зростом вище 160 см.

Картка на невпізнаний труп реєструється у картотеці невпізнаних трупів і містить такі відомості:

- 1) довжина трупа;
- 2) приблизний вік;
- 3) опис обличчя та характеристика зубного апарату;
- 4) особливі прикмети (родимі плями, татування, шрами, анатомічні відхилення);
- 5) дата і місце виявлення трупа;
- 6) опис одягу, взуття, інших супутніх речей і документів;
- 7) причина смерті та час її настання (за даними судово-медичного розтину);
- 8) стан здоров'я за життя (за даними судово-медичного розтину);
- 7) стан трупа, час і місце захоронення, № могили.

На зворотній стороні картки містяться відбитки пальців рук. В особливій рамці вклеюються фотознімки обличчя трупа, зроблені за правилами сигналітичного (впізнавального) фотознімання. Захоронення трупа дозволяється тільки після оформлення всіх облікових документів.

Перевірка за криміналістичним обліками здійснюється за письмовим запитом уповноваженої особи. Наприклад, *«направляємо (назва об'єктів) вилучені при огляді (фабула) за кримінальним провадженням № _____ від _____».*

Прошу перевірити зазначені об'єкти за відповідним видом криміналістичних обліків».

За результатами таких перевірок упродовж визначеного законом терміну (2-5 днів) оформляється відповідь установленної форми та направляється ініціатору. Можливі такі варіанти відповіді за результатами перевірки:

«1) встановлено збіг з (об'єктами, слідами), які надійшли для перевірки та постановлення на облік з (найменування підрозділу та № крим. провадження);

2) встановлено збіг з аналогічними (об'єктами) за (найменування ознак), які надійшли для перевірки та постановки на облік з (найменування підрозділу та № крим. провадження);

3) збігів станом на _____ не встановлено;

4) збігів з аналогічними не встановлено».

За достовірність результатів перевірки відповідає працівник експертного підрозділу, який виконував перевірку.

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Поняття криміналістичної реєстрації та її завдання.
2. Способи криміналістичної реєстрації та форми ведення обліків.
3. Поняття криміналістичного обліку та вимоги до інформації (об'єктів), що в них містяться.
4. Види криміналістичних обліків, що ведуться експертною службою МВС України.
5. Характеристика видів обліків залежно від вирішуваних завдань.
6. Характеристика видів обліків залежно від рівня концентрації інформації.
7. Характеристика інших видів класифікацій криміналістичних обліків (інформаційних систем).
8. Поняття та характеристика Інтегрованої інформаційно-пошукової системи.
9. Порядок постановки на криміналістичний облік та перевірки за криміналістичними обліками об'єктів.

Розділ 3

КРИМІНАЛІСТИЧНА ТАКТИКА

14. Загальні положення криміналістичної тактики
15. Тактика огляду
16. Тактика допиту та одночасного допиту
17. Тактика пред'явлення для впізнання
18. Тактика обшуку
19. Тактика слідчого експерименту
20. Тактика використання спеціальних знань
21. Розшукова робота слідчого

Тема 14

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ

- 1. Поняття криміналістичної тактики, її завдання та система*
- 2. Характеристика основних елементів загальних положень криміналістичної тактики*
- 3. Поняття слідчої (р) дії та основні вимоги до її проведення*

- 1 -

Загалом термін «тактика» розуміють як теорію і практику підготування та ведення бою. Одним із перших ввів у науковий обіг термін «криміналістична тактика» німецький криміналіст А. Вейнгарт, який написав книгу «Кримінальна тактика. Керівництво розслідування злочинів». У ній науковець під криміналістичною тактикою розумів усе те, що може допомогти розслідуванню кримінальних правопорушень. Послідовниками ідей А. Вейнгарта у розвитку криміналістичної тактики стали його співвітчизники В. Штібер і Г. Шнейкерт.

Щодо вітчизняних криміналістів, то значний внесок у формування і розвиток цього поняття зробив І. М. Якимов, який у 1924 р. видав книгу «Практичний посібник до розслідування злочинів», один із трьох розділів якої називався «Криміналістична тактика» (наступне видання цієї книги вже мало назву «Криміналістика. Керівництво по криміналістичній техніці та тактиці»). У 1935–1938 рр. питання криміналістичної тактики починають ґрунтовно вивчати А. І. Вінберг, С. П. Мітрічев і Б. М. Шавер.

З точки зору діяльності слідчого, **криміналістична тактика** – це розділ науки криміналістики, що є системою наукових положень і рекомендацій щодо організації та планування досудового слідства, що розробляються на основі визначення оптимальної поведінки осіб, які здійснюють доказування, та прийомів проведення слідчих (р) дій, спрямованих на отримання (збирання) та перевірку вже отриманих доказів, установлення обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні.

У найзагальнішому структурному аспекті криміналістична тактика складається з двох підрозділів:

1. Загальні положення (вони містять: основні поняття криміналістичної тактики; визначення її місця у системі криміналістики; з'ясування зв'язків і залежностей між тактикою як розділом криміналістики і практикою протидії злочинності; вчення про криміналістичну версію, планування розслідування, взаємодію слідчого з оперативними підрозділами, залучення громадськості до розслідування кримінальних правопорушень).

2. Тактика проведення окремих слідчих (р) дій.

Криміналістична тактика **має завдання**, які можна умовно розділити на дві групи:

1) основне – сприяти ефективнішій організації криміналістичної діяльності;

2) окреме – розробляти найбільш ефективні тактичні прийоми, рекомендації та комбінації проведення слідчих (р) дій та їх комплексів (тактичних операцій) на основі сучасних досягнень науки.

Криміналістична тактика розробляє найдоцільніші прийоми проведення окремих слідчих (р) дій, умови і порядок їх застосування у практичній діяльності. Положення, що нею вироблені, стосуються не тільки безпосереднього проведення, але й підготовки до проведення слідчої (р) дії. Водночас значна увага приділяється фіксації результатів слідчої (р) дії, тактичним особливостям застосування технічних засобів фіксації, науковій організації праці. На

сучасному етапі розвитку криміналістами розроблені тактичні основи проведення таких слідчих (р) дій як огляд, допит, одночасний допит, обшук, пред'явлення для впізнання, слідчий експеримент, призначення експертизи та отримання зразків для її проведення. Наразі доволі активно розробляються питання тактики проведення негласних слідчих (р) дій та провадження заходів забезпечення.

Криміналістична тактика тісно пов'язана з іншими розділами науки криміналістики, а також тими науками, з якими пов'язана вся наука криміналістика.

До загальної теорії криміналістики, як її елементи, належать теорія криміналістичної ідентифікації, вчення про криміналістичну версію, вчення про механізм слідоутворення тощо. Все, про що йдеться у загальних положеннях криміналістичної тактики, міститься в окремих криміналістичних теоріях, узятих сукупно; попри те, не весь зміст окремих криміналістичних теорій належать до загальних положень тактики. Як система елементів окремих теорій загальних положень тактики, вони входять до складу загальної теорії криміналістики, але не на правах її самостійних структурних частин, а лише як група деяких її категорій і понять.

Тактичні прийоми і рекомендації розроблені для забезпечення найбільш ефективної реалізації засобів і прийомів криміналістичної техніки. Окремі тактичні прийоми і вся тактика проведення тієї чи іншої слідчої (р) дії змінюється залежно від характеру використаних засобів чи прийомів криміналістичної техніки (наприклад, тактика проведення обшуку залежить від того, які пошукові прилади при цьому використовуються). Своєю чергою, розвиток криміналістичної тактики, проблеми зміни її завдань і рекомендацій у зв'язку з використанням нових відомостей з інших наук зумовлюють появу нових чи корективу наявних техніко-криміналістичних засобів, прийомів і рекомендацій.

Зв'язок криміналістичної тактики з криміналістичною методикою характеризується насамперед тим, що положення тактики реалізуються на практиці тільки через методику

розслідування, набуваючи тих специфічних особливостей, які відображають її пристосованість до умов і завдань протидії конкретному виду кримінального правопорушення. Корекція методики розслідування у зв'язку зі змінами способів вчинення кримінальних правопорушень чи процедури кримінального судочинства ставить перед тактикою завдання розробити чи змінити свої прийоми та рекомендації.

- 2 -

До основних елементів загальних положень криміналістичної тактики належать:

тактичний прийом – спосіб здійснення слідчим процесуальної дії, спрямований на досягнення її окремої мети, найбільш раціональний і ефективний у певній ситуації. Він є основним елементом криміналістичної тактики;

тактична рекомендація – науково обґрунтована та перевірена практикою порада щодо вибору і застосування тактичних прийомів, яка також може стосуватися і застосування тих чи інших техніко-криміналістичних засобів чи прийомів збирання, дослідження і використання доказів під час проведення слідчої (р) дії;

тактична комбінація – упорядкована сукупність взаємопов'язаних та взаємообумовлених тактичних прийомів, що мають цільову спрямованість на досягнення поставленого конкретного завдання під час проведення однієї слідчої (р) дії;

тактична операція – це комплекс слідчих (р) дій та інших заходів, які спрямовані на виконання конкретного завдання розслідування у відповідній слідчій ситуації. Вони складаються не тільки з слідчих (р) дій, але й з процесуальних рішень, а також організаційних, оперативно-розшукових, ревізійних та інших заходів.

У криміналістичній літературі є два основні напрями у поглядах щодо розуміння сутності тактичного прийому:

1) це своєрідна рекомендація; 2) це спосіб дії чи лінії поведінки. Вважаємо, про тактичний прийом слід говорити, що це саме спосіб дії. Для такого висновку є низка підстав:

1) в етимологічному розумінні «прийом» трактують як спосіб здійснення чого-небудь, а «рекомендацію» лише як пораду, побажання діяти так чи інакше; 2) спосіб передбачає практичну реалізацію прийому, а рекомендація існує лише абстрактно.

Серед **джерел тактичних прийомів** потрібно насамперед виокремити: логіку, психологію, теорію ігор, науку управління, науку організації праці, результати наукових криміналістичних пошуків, слідчу та судову практику.

Застосування тактичних прийомів у протидії злочинності пов'язані з дотриманням низки принципів: законності, етичності, науковості (ці три принципи деякі вчені в загальному називають принципом допустимості), вибірковості, доступності, пізнавальної цінності.

Суть принципу *законності* розкривається в тому, що за характером, змістом і цілеспрямованістю тактичні прийоми повинні повністю відповідати закону. Тактичний прийом може застосовуватися лише в межах тих слідчих (р) і судових дій, порядок здійснення яких визначений Кримінальним процесуальним кодексом.

Етичність тактичних прийомів полягає в тому, що вони не можуть містити елементів неправдивої інформації, уведення особи в оману, вчинення психічного впливу на особу, приниження її честі і гідності. Недопустимі і такі тактичні прийоми, що засновані на фізичному насильстві, погрозах, релігійному чи расовому упередженні тощо.

Важливий принцип застосування тактичних прийомів – *науковість*, тобто відповідність прийому науковим даним, що є основою його формування. Наукова обґрунтованість передбачає: 1) науковість прийомів за джерелом їх походження; 2) відповідність прийому сучасному стану науки; 3) можливість наукового передбачення результатів застосування прийому.

Принцип *вибірковості* означає спроможність вирішувати тактичні завдання в певних ситуаціях. Ситуативний характер прийомів, залежність їх від обставин, що виникають під час проведення слідчих (р) дій, зумовлює необхідність опрацювання найрізноманітніших тактичних прийомів. І як наслідок – можливість обрати для себе найбільш ефективний.

Важливим принципом застосування тактичного прийому є *доступність*, тобто кожен слідчий, працівник оперативного підрозділу, суддя має можливість його застосувати. Тактичний прийом застосовують у межах професійних знань і навичок цих працівників і для реалізації цього прийому спеціальних знань не потрібно. В іншому разі він перестане бути тактико-криміналістичним і виступатиме як прийом, що належить до тієї сфери знань, яку представляє і застосовує у кримінальному судочинстві відповідний спеціаліст (наприклад, судово-медичне дослідження трупа, судово-бухгалтерська перевірка документів тощо).

Важливим принципом тактичного прийому є його *пізнавальна цінність*. Це означає, що за призначенням і спрямованістю тактичні прийоми повинні сприяти пізнанню, їхня мета – отримання нової, важливої для слідства інформації.

Тактичні прийоми виконують різні функції, що поділяються на загальні та окремі. Загальні виходять за межі ізольованої дії та характерні для низки процесуальних дій. Окремі функції притаманні внутрішньому змісту окремої дії.

До загальних належать: *пізнавальна* функція, що пов'язана з отриманням інформації під час виконання окремих процесуальних дій; *прогностична* – дозволяє слідчому правильно обрати спосіб дії, щоб реалізувати мету процесуальної дії; *комунікативна* – проявляється у процесі спілкування між слідчим та іншими учасниками в межах процесуальної дії; *регулятивна* – припускає можливість впливу слідчого на слідчу ситуацію загалом і ситуацію самої процесуальної дії.

До окремих належать: функція *викриття*, що дозволяє, наприклад, викрити неправдиву заяву чи алібі, встановити

обмову; *спонукання* – актуалізувати в пам'яті забуте, стимулювати до дачі показань; *корекції* – усунути перекручення, суперечності, уточнити показання; *діагностики* – визначити добровільності видачі об'єктів; *усунення протидії* – подолати опір (фізичний чи психічний) особи під час проведення процесуальних дій.

У криміналістичній літературі є й такі класифікації тактичних прийомів:

1) за видом процесуальної дії (тактичні прийоми огляду місця події, освідування особи, допиту, одночасного допиту, обшуку, пред'явлення для впізнання (особи чи речі), слідчого експерименту);

2) за діапазоном застосування (тільки в окремих слідчих (р) діях, у багатьох слідчих (р) діях);

3) за об'єктом спрямованості чи сферою реалізації (вплив на людину, дослідження матеріального середовища);

4) за спрямованістю (для збирання доказів, для дослідження доказів, для використання доказів);

5) за характером інформації (ті, що ґрунтуються на словесній, матеріальній чи логіко-розумовій інформації);

6) за обов'язковістю виконання (обов'язкові і рекомендаційні);

7) відповідно до завдань слідчої діяльності (пізнавальні і організаційно-управлінські).

Не можна ототожнювати тактичний прийом і тактичну рекомендацію. Остання за змістом є більш ширшою і тактичний прийом є одним із складових її компонентів. Тактичну рекомендацію можна застосовувати не лише до тактичних прийомів, а й до тактичних комбінацій та операцій.

Тактичні рекомендації бувають загальними та спеціальними. Загальні рекомендації можуть застосовуватись будь-яким учасником, у будь-якій слідчій ситуації, незалежно від обставин кримінального провадження. Спеціальні тактичні рекомендації розраховані на конкретного адресата (слідчого, працівника оперативного підрозділу, прокурора, суддю) або на певну слідчу ситуацію.

У криміналістичній науці тактичні прийоми традиційно розглядаються ізольовано. Але в практичній діяльності для їх застосування характерна комплексність (у формі тактичних комбінацій чи операцій). Застосування таких комплексів набагато ефективніше, ніж застосування окремих неузгоджених між собою прийомів. Однак вони повинні бути не просто сукупністю тактичних прийомів чи їх переліком, а мати таку логічну побудову, у якій усі компоненти взаємопов'язані та посідають відповідне місце.

У криміналістичній літературі розрізняють такі основні типи тактичних комбінацій:

- 1) спрямовані на забезпечення повноти виявлення та закріплення слідів;
- 2) пов'язані із забезпеченням необхідних для проведення слідчої (р) дії обставин;
- 3) як засіб психологічного впливу слідчого на особу, яка перешкоджає встановленню істини у справі.

До основних завдань тактичних комбінацій належать:

- 1) подолання конфліктної ситуації;
- 2) створення умов, необхідних для якісного і результативного проведення слідчих (р) дій;
- 3) викриття допитуваного у неправді;
- 4) забезпечення таємниці слідства;
- 5) інший тактичний вплив на слідчу ситуацію з метою її вирішення, зміни або використання.

На відміну від тактичної комбінації, що проводиться в межах однієї слідчої (р) дії, тактична операція може охоплювати кілька взаємопов'язаних слідчих (р) дій та інших заходів.

Тактичне рішення – це вибір слідчим засобів, прийомів і методів задля впливу на слідчу ситуацію в цілому або на окремі її компоненти, на перебіг і результати процесу розслідування чи його елементи. Тактичне рішення охоплює три частини: інформаційну, організаційну і операційну.

Інформаційна частина – це аналіз та оцінка слідчої ситуації¹, її компонентів, процесуальних завдань, можливостей слідства, прогностичної інформації.

Організаційна частина містить висновок про розподіл функцій, форми і напрями взаємодії, послідовність використання наявних сил і засобів, резервні можливості, проведення необхідних організаційно-технічних заходів.

Операційна частина – це робота щодо встановлення цілей тактичного впливу, умов і способів його досягнення та прогнозованих результатів реалізації тактичного рішення.

Увесь процес підготовки і ухвалення тактичного рішення послідовно проходить такі етапи: 1) збирання вихідної інформації – визначення мети тактичного впливу; 2) формулювання завдань – вибір засобів і методів досягнення мети – формулювання рішення². Далі йде реалізація рішення і оцінка отриманих результатів.

До загальних помилок під час ухвалення тактичних рішень належать:

- неправильне діагностування слідчої ситуації;
- невикористання усіх джерел збирання доказової інформації;

¹ У криміналістиці аналіз слідчої ситуації у більшості випадків розглядається як вихідний момент у процесі підготовки та ухвалення слідчим будь-якого рішення у справі. В теорії управління методи збору інформації поділяються на три види: спостереження, опитування, вивчення документів. З урахуванням специфіки слідчої ситуації як об'єкта вивчення всі ці методи використовуються, щоб отримати про неї інформацію. Однак залежно від того, про збір якої інформації йдеться, – доказової чи орієнтуючої, ці методи використовуються по-різному. Процедура збору орієнтуючої інформації законом не регламентується, тому є можливість ширше і у різних комбінаціях використовувати методи збору такої інформації.

² В науці управління і психології розроблено низку методів прийняття рішення: метод перебору варіантів; метод проб і помилок; метод рефлексії; евристичний метод; метод соціального експерименту та інші. Однак характер слідчої діяльності значно обмежує чи унеможливує використання деяких із них.

– відсутність у слідчого навичок у накопиченні і систематизації доказової та орієнтуючої інформації.

Реалізація тактичного рішення передбачає можливість настання не тільки позитивних, але й негативних наслідків, тому використання тактичних прийомів пов'язане з тактичним ризиком. У криміналістиці **тактичний ризик** – професійна діяльність слідчого, прокурора або судді в умовах можливо-го виникнення негативних наслідків (наприклад, через неправильне тактичне рішення). Найбільше тактичний ризик ймовірний під час розробки тактичних операцій, оскільки чим більше завдань і дій входять до неї, тим ширший характер можливих негативних наслідків. Також він пов'язаний із нестачею інформації та обмеженістю у часі. Гнучкість та варіантність тактичних прийомів дозволяють у багатьох випадках пом'якшити ступінь тактичного ризику під час проведення слідчих (р) дій.

- 3 -

Процесуальна діяльність слідчого здійснюється переважно у формі проведення слідчих (р) дій. **Слідча (р) дія – це передбачена Кримінальним процесуальним кодексом України дія, спрямована на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів.** Іншими словами, це взаємопов'язана система операцій і прийомів з виявлення, отримання та фіксації фактичних даних, що важливі для справи, які проводяться слідчим (прокурором, працівником оперативного підрозділу) відповідно до вимог кримінального процесуального законодавства. Результати слідчих (р) дій є основним джерелом фактичних даних, що дозволяють встановити: подію кримінального правопорушення; винність особи у її вчиненні; мотиви кримінального правопорушення; обставини, що характеризують особу підозрюваного; характер і розмір спричиненої шкоди; причини і умови, які сприяли його вчиненню, а також інші обставини, що підлягають доказуванню у

кримінальному провадженні. **Негласна слідча (р) дія** – це різновид слідчої (р) дії, відомості про факт та методи проведення якої не підлягають розголошенню.

Для проведення слідчої (р) дії потрібні певні юридичні і фактичні підстави. Юридична підстава – це вказівка, що міститься в законі, про правомочність слідчого провести певну слідчу (р) дію і наявність за необхідності на це відповідного дозволу (ухвали слідчого судді чи санкції прокурора). Фактичними підставами є наявні у розпорядженні слідчого дані, що дозволяють зробити висновок про необхідність проведення в інтересах розслідування конкретної слідчої (р) дії.

Як влучно зауважує С. А. Шейфер, мета слідчої дії – це ідеальний образ інформації, яку потрібно буде отримати слідчому шляхом застосування передбачених законом пізнавальних прийомів. Тому з упевненістю можна сказати, що метою будь-якої слідчої (р) дії є отримати чи перевірити наявні докази.

За місцем та роллю у процесі розслідування слідчі (р) дії поділяються на **невідкладні та наступні (подальші)**.

Етапи слідчої (р) дії: 1) підготовка до проведення (підготовчий етап); 2) проведення слідчої (р) дії (робочий етап); 3) фіксація перебігу і результатів (завершальний етап). У подальшому слідчий здійснює оцінку отриманих під час проведення слідчої (р) дії результатів і визначає їх значимість та місце у системі доказової інформації.

На підготовчому етапі з'ясовують і формулюють завдання слідчої (р) дії, вирішують питання, пов'язані: з місцем і часом її проведення; учасниками; необхідністю використання технічних засобів фіксування; межами використання оперативних можливостей, допомоги спеціалістів і громадськості; збором інформації про об'єкт тактичного впливу; підбором необхідних матеріалів кримінального провадження.

Однією із обов'язкових умов цієї стадії є мисленнева побудова динамічної моделі усього перебігу майбутньої слідчої (р) дії. Така модель дозволяє передбачити різні ситуації

і своєчасно продумати варіанти розвитку слідчої (р) дії та можливий вплив на неї різних чинників. Повнота такої моделі і кількість її варіантів напряму залежить від об'єму інформації про кримінальне правопорушення, про особу учасників слідчої (р) дії.

На робочому етапі слідчої (р) дії реалізується передбачений план і вирішуються ті завдання, які поставив перед собою слідчий.

Під час проведення будь-якої слідчої (р) дії потрібно дотримуватися низки загальних правил. Перед початком провадження слідчої (р) дії слідчий повинен *роз'яснити учасникам їх права і обов'язки та порядок їх реалізації*. Також учасникам слідчої (р) дії роз'яснюють передбачену законом відповідальність за невиконання вимог та дій, що не сприяють встановленню істини (наприклад, відмова давати показання, приховування цінностей під час обшуку тощо).

Під час проведення слідчої (р) дії особа, яка її проводить, зобов'язана дотримуватись визначеної законом процедури, *забезпечувати захист прав і свобод людини*, поважати її честь і гідність.

Під час проведення слідчих (р) дій необхідно *забезпечити безпеку її учасників*, ужити заходів щодо забезпечення нерозголошення конфіденційної інформації про особисте життя людини.

Забороняються будь-які дії, що принижують честь і гідність особи, та не передбачені законом засоби примусового характеру. Примусові заходи застосовуються тільки в разі крайньої необхідності і тільки в передбаченому законом порядку.

Про провадження будь-якої слідчої (р) дії *має бути складений встановленого зразка протокол*, у якому докладно фіксується все, що відбувалося, відображаються перебіг та результати слідчої (р) дії. Складання протоколу передбачає: забезпечити можливість переконатися в обґрунтованості та законності проведеної слідчої (р) дії, правильно вирішити питання про допустимість отриманих доказів; закрі-

пити знайдені докази шляхом їх фіксації, обставин знайдення та відомостей, які підтверджують їх достовірність. Для цього у провадженні деяких слідчих (р) дій беруть участь поняті, які засвідчують правильність записів у протоколі своїми підписами.

Протокол зачитують усім особам, які брали участь у слідчій (р) дії, водночас їм роз'яснюється їх право робити зауваження. Вказані особи можуть ознайомитися з протоколом особисто. Доповнення, зауваження та виправлення потрібно внести в протокол перед підписами тих, хто брав участь у слідчій (р) дії. До протоколу можна додати фотознімки, матеріали звуко-, відеозапису, плани, схеми, зліпки, носії комп'ютерної інформації та інші матеріали, які пояснюють його зміст (вони називаються додатками).

Слідчий має вжити заходів щодо нерозголошення таємниці слідства. У процесі розслідування доречно попереджувати учасників слідчої (р) дії про недопустимість розголошення без дозволу слідчого даних досудового розслідування та передбачену законом відповідальність за недотримання цих вимог (така вимога міститься, наприклад, у п. 2 ч. 2 ст. 66 КПК). Дані досудового розслідування можна оголосити лише з дозволу слідчого або прокурора і в тому обсязі, в якому вони визнають за можливе. Винні у розголошенні даних досудового розслідування несуть кримінальну відповідальність, передбачену ст. 387 КК.

Фіксація перебігу і результатів слідчої (р) дії призначена максимально повно і правильно відобразити зміст слідчої (р) дії і досягнутих результатів. Тактичні прийоми фіксації спрямовані на вибір чи створення таких умов, що забезпечують максимально ефективне застосування відповідних техніко-криміналістичних засобів і прийомів фіксації доказової інформації у встановлених законом формах. Після складання протоколу слідчої (р) дії слідчий вживає заходи для розгляду звернень, поданих під час та після ознайомлення з протоколом.

Аналіз зробленої роботи і отриманих результатів необхідний для перевірки достовірності отриманої доказової

інформації і для вирішення питань про її доказову силу та шляхи подальшого використання. На цій стадії виявляють допущені помилки, ті наслідки, до яких вони призвели (чи можуть призвести), а також вирішують питання про доцільність додаткового (повторного) проведення слідчої (р) дії.

У криміналістичній тактиці, як і у криміналістичній методикі, часто вживають поняття «планування» і «слідча ситуація». **Планування – це розумовий процес, який визначає шлях і завдання розслідування, окреслення обставин, які потрібно з'ясувати, а також установа найдоцільніших строків проведення необхідних слідчих (р) дій, їх послідовність і відповідальних осіб (виконавців).**

Є кілька рівнів планування: 1) планування роботи слідчого загалом в усіх кримінальних провадженнях, які йому доручено розслідувати; 2) планування розслідування у конкретному кримінальному провадженні; 3) планування проведення окремої слідчої (р) дії (*у розділі криміналістична тактика йдеться саме про третій вид планування*).

Планування має логічну, процесуальну та тактичну основи. Логічною основою є слідча версія. Процесуальною – норми закону про проведення обов'язкових процесуальних дій у певний строк. Тактичною – той задум, згідно з яким діяв слідчий, визначаючи час і порядок своїх дій, черговість перевірки слідчих версій, форми взаємодії з оперативними підрозділами.

Розрізняють цілі, принципи, умови, елементи, етапи і форми планування. *Цілями планування* є визначення шляху і змісту діяльності слідчого на всіх її стадіях, забезпечення її цілеспрямованості, повноти, об'єктивності, всебічності, економії часу, сил і засобів. *Принципи планування* – це ті вихідні положення, на яких ґрунтується цей процес. Ними є індивідуальність, динамічність і реальність планування. *Умови планування* – це сукупність обставин, факторів, знань і умінь, що роблять можливим планування. До *елементів планування* належать: аналіз вихідної інформації; висунення версій та визначення завдань розслідування; визначення шляхів і

способів вирішення поставлених завдань; складання письмового плану та іншої документації; контроль за виконанням і коригування плану розслідування.

Слідча ситуація розглядається у криміналістичній тактиці у вузькому розумінні її змісту – сукупності даних, якими володіє слідчий на час проведення слідчої (р) дії. У криміналістичній літературі найпоширенішою є така класифікація слідчих ситуацій: а) сприятливі та несприятливі; б) конфліктні та безконфліктні; в) типові та специфічні; г) початкові (вихідні), проміжні та кінцеві.

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Поняття криміналістичної тактики, її система та завдання.
2. Зв'язок криміналістичної тактики з іншими розділами криміналістики.
3. Характеристика основних елементів загальних положень криміналістичної тактики.
4. Принципи застосування тактичних прийомів.
5. Класифікація тактичних прийомів.
6. Функції тактичних прийомів.
7. Поняття тактичної рекомендації та їх класифікація.
8. Основні типи та завдання тактичних комбінацій.
9. Поняття та складові частини тактичного рішення.
10. Поняття тактичного ризику та причини його виявлення.
11. Поняття слідчої (р) дії, підстави та мета її проведення.
12. Поняття етапів слідчої (р) дії та їх зміст.
13. Загальні вимоги до проведення слідчої (р) дії.
14. Поняття планування, його основа та основні елементи.

Тема 15

ТАКТИКА ОГЛЯДУ

1. *Поняття огляду, класифікація та принципи проведення*
2. *Поняття огляду місця події і тактика його проведення*
3. *Поняття і тактика проведення інших оглядів*
4. *Правила фіксації результатів огляду*

- 1 -

У криміналістиці загалом під оглядом розуміють процесуальну дію, зміст якої полягає у безпосередньому сприйнятті та вивченні уповноваженою особою об'єктів, що можуть бути пов'язані з подією кримінального правопорушення, і слідів на них, а також фіксацію їх ознак, станів, якостей та взаємного розташування. Оскільки у більшості випадків досудове розслідування здійснюють слідчі органів внутрішніх справ, то часто його називають слідчим оглядом.

За змістом огляду його завданнями є:

- 1) розібратися в обстановці місця події, з'ясувати, як відбувалася подія, зрозуміти дії правопорушника;
- 2) зафіксувати обстановку місця події;
- 3) виявити та вилучити сліди кримінального правопорушення та інші речові докази;
- 4) встановити можливі джерела отримання інших доказів;
- 5) перевірити вже наявні докази, а також версії;
- 6) вивчити об'єкт, виявити та зафіксувати його особливі прикмети (ознаки, властивості);
- 7) виявити (встановити) негативні обставини;

8) отримати вихідні дані для організації подальших слідчих (р) дій та оперативно-розшукових заходів щодо розшуку та затримання підозрюваної особи «по гарячих слідах», виявлення викраденого майна.

Кримінальний процесуальний кодекс України виокремлює такі види оглядів: огляд місцевості, огляд приміщення (зокрема житла чи іншого володіння особи), огляд трупа (зокрема пов'язаного з ексгумацією), освідування особи, огляд речей та документів.

У криміналістичній літературі є декілька варіантів класифікації оглядів. Основними серед них є:

1) за об'єктом огляду:

- огляд місцевості;
- огляд приміщення;
- огляд житла чи іншого володіння особи;
- огляд тіла живої особи (освідування);
- огляд трупа (зокрема пов'язаний з ексгумацією);
- огляд речі та документа;
- огляд тварини чи її трупа;

2) за часом проведення огляду:

- первинний і повторний;

3) за об'ємом огляду:

- основний та додатковий.

4) за суб'єктом проведення:

- слідчим, дізнавачем, працівником оперативного підрозділу, прокурором, суддею.

Первинний (основний) огляд – це перший огляд певного об'єкта; **повторний чи додатковий** – будь-який інший огляд об'єкта, який вже оглядався.

Повторний огляд проводиться у тому разі, коли первинний огляд був проведений неякісно. Під час повторного огляду, як і під час первинного, об'єкт досліджується повністю, разом зі всіма виявленими на ньому слідами. Протокол повторного огляду є самостійним джерелом доказів.

Під час додаткового огляду оглядають не весь об'єкт, а тільки ту його частину, яку не оглянуто під час первинного

огляду. Протокол такого огляду є доповненням до основного протоколу огляду. Іноді потреба додаткового огляду виникає тоді, коли первинний огляд проведено у несприятливих умовах (наприклад, огляд місця події за несприятливих погодних умов (під час сильного туману, дощу, снігу, вночі тощо)).

Кожен огляд має особливості, що визначають тактику його проведення. Однак існує низка положень (принципів), загальних для всіх видів огляду, які можна застосовувати під час огляду будь-якого із названих об'єктів.

До загальних положень (принципів) проведення огляду належать:

1. **Своєчасність** (полягає у проведенні огляду відразу ж після того, як у ньому виникає необхідність. Ця вимога спрямована на забезпечення максимального збереження до моменту огляду його об'єктів і прямо впливає на ефективність і результативність огляду).

2. **Невідкладність** (полягає в тому, що огляд може проводитись до внесення відомостей про кримінальне правопорушення в ЄРДР, одразу ж після отримання повідомлення про подію, в будь-який час доби).

3. **Об'єктивність** (передбачає дослідження і фіксацію всього виявленого під час огляду в тому вигляді, в якому це було у дійсності. Елементу суб'єктивного впливу під час огляду не уникнути, тому в законодавстві міститься вимога описувати в протоколі огляду все так і в тій послідовності, як під час огляду, щоб звести до мінімуму невідповідність між протоколом і результатами цієї слідчої (р) дії. Об'єктивність проявляється ще й у тому, що слідчий під час огляду не повинен віддавати перевагу жодній із попередньо висунутих ним версій, а досліджувати об'єкти, перевіряючи усі можливі версії, неупереджено. Крім того, в протоколі, що відображає результати огляду, слідчому не можна наводити свої висновки і припущення).

4. **Повнота** (означає забезпечення під час огляду виявлення, фіксації і дослідження всіх тих фактичних даних, що мають доказове значення. Вона досягається широким

застосуванням техніко-криміналістичних засобів, прийомів і способів збирання та дослідження доказів, а також спостережливістю, уважністю і терпінням слідчого. Слідчому необхідні глибокі знання з криміналістики, особливо трасології, щоби зрозуміти механізм утворення слідів, вміти виявити ознаки, які свідчать про застосування правопорушником того чи іншого способу вчинення або приховування кримінального правопорушення, вміти знаходити ці ознаки і відтворювати за ними обстановку вчиненого, маючи на увазі, що сукупність таких ознак індивідуалізує не тільки подію, але і в деяких випадках самого правопорушника).

5. **Активність** (слідчий проводить огляд відповідно до своїх посадових обов'язків, незалежно від спонукань зацікавлених осіб. Він має бути творчим, ініціативним, наполегливим, цілеспрямованим у вивченні об'єкта огляду в цілому, виявленні слідів кримінального правопорушення та викритті правопорушника, а також у визначенні та виконанні завдань огляду).

6. **Методичність і послідовність** (полягає у правильній організації і планомірності проведення огляду, відповідно до специфіки об'єктів, які оглядаються, застосуванні найефективніших прийомів і засобів. Методичність – це застосування найбільш ефективних для цих об'єктів і в цій обстановці методів і прийомів огляду. Послідовність – це суворо визначений порядок дій під час огляду, якого дотримується слідчий).

7. **Єдине керівництво оглядом** (усі учасники огляду працюють під керівництвом слідчого, який є організатором усього комплексу робіт та відповідальним за результати його проведення).

- 2 -

У криміналістичній літературі огляд місця події розглядають як одну з найскладніших і найбільш значущих слідчих (р) дій, під час якої виконують багато завдань розслідування і

отримують різні фактичні дані. Говорячи про огляд місця події, часто вживаються такі поняття як власне «місце події» та «місце кримінального правопорушення», які за суттю не є рівнозначними.

Місце події – ділянка місцевості, приміщення, житла чи іншого володіння особи, в межах якої виявлено сліди, що свідчать про вчинення кримінального правопорушення або вказують на його зв'язок із кримінальним правопорушенням. Існують «рухомі» місця події – залізничні чи трамвайні вагони, автобуси, тролейбуси, морські судна тощо.

Місце кримінального правопорушення – це місце безпосереднього здійснення протиправного наміру, який спричинив матеріальні зміни. Якщо кримінальне правопорушення вчинено в одному місці, а його сліди виявлені в іншому, то розрізняють місце кримінального правопорушення і місце події. Якщо ж кримінальне правопорушення було вчинено в тому місці, де було виявлено його сліди, то місце кримінального правопорушення і місце події збігаються.

Починаючи огляд місця події, слідчий ще не знає, чи є подія, сліди якої виявлені в цьому місці, кримінальним правопорушенням чи ні. Крім того, якщо подія є кримінальним правопорушенням, слідчий не може точно визначити, чи сталося воно саме тут, чи в іншому місці. Слід пам'ятати, що існує нерозривний зв'язок між місцем події і кримінальним правопорушенням, який може виражатися у такому:

- 1) кримінальне правопорушення вчинено за допомогою залишених на цьому місці знарядь;
- 2) кримінальне правопорушення спрямовано на один із об'єктів, що знаходиться в цьому місці;
- 3) на предметах залишилися сліди дії злочинця або ж на самому місці залишилися предмети, що належать злочинцеві;
- 4) кримінальне правопорушення вчинено в цій обстановці, хоча вона і не зазнала у зв'язку з цим суттєвих змін.

Огляд місця події – це первинна і невідкладна слідча (р) дія, суть якої полягає у безпосередньому сприйнятті слідчим

обстановки місця події, виявленні на ньому слідів та об'єктів, що пов'язані зі справою, вивченні та фіксації їх ознак, станів і взаємозв'язків з метою з'ясування суті події, її механізму й інших обставин, що вагомі для правильного вирішення справи по суті.

Хоч у ст. 237 КПК вказується, що метою огляду є винятково **виявлення та фіксація відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення**, у криміналістичній літературі **метою проведення огляду місця події** також окреслено:

- 1) вивчення і фіксація обстановки місця події;
- 2) встановлення характеру впливу правопорушника на навколишнє середовище;
- 3) виявлення, фіксація і вилучення слідів кримінального правопорушення та речових доказів;
- 4) виявлення правопорушника та встановлення його можливого місця перебування;
- 5) висунення версій про подію, що сталася, та її учасників;
- 6) отримання даних про осіб, які могли сприймати вчинення кримінального правопорушення.

Залежно від характеру відображення кримінального правопорушення на місці події можуть виникнути такі ситуації:

- 1) подія має дійсне відображення (в такому разі в слідчого немає сумнівів щодо характеру події та осіб, причетних до неї);
- 2) подія не має повного відображення (в такому разі слідчий повинен відновити повністю картину події, що відбулася);
- 3) подія не має явного відображення (в такому разі в слідчого є підстава передбачити, що на місці події знищено сліди або події у цьому місці не було);
- 4) подія має фальшиве відображення (в такому разі в слідчого є підстави зробити висновок про інсценування, зауважити на негативні обставини).

До загальних тактичних прийомів, які застосовують під час огляду місця події, належать:

1) зіставлення первинних даних і обстановки на місці події;

2) аналіз окремих слідів, виявлених на місці події (час їх виникнення на місці події; їх зв'язок з місцем події чи з іншим місцем; ідентифікація якості слідів; зв'язок слідів між собою; причини відсутності окремих слідів);

3) моделювання події, що відбулась;

4) зіставлення змодельованої події з реальною обстановкою місця події;

5) уявна реконструкція окремих елементів події;

6) аналіз ознак знищення слідів та негативних обставин;

7) залучення до огляду осіб, які повідомили про кримінальне правопорушення.

До найтипівіших питань, які з'ясовуються під час огляду місця події, належать такі:

1. Чи відбулось кримінальне правопорушення у цьому випадку або такого не було?

2. Чи вчинено кримінальне правопорушення там, де проводять огляд місця події, або це сталося в іншому місці?

3. Шляхи проникнення осіб, що брали участь у події, на місце події, а також шляхи їх відходу звідти.

4. Скільки на місці події було осіб?

5. Що мали на меті учасники події, які мотиви їхніх дій?

6. Упродовж якого часу перебували учасники події на місці події?

7. Коли відбувалася подія?

8. Які побічні (окрім протиправних) дії зроблено на місці події?

9. Який пункт території (приміщення), що оглядають, був місцем події?

10. Які предмети на місці події залишив злочинець?

11. Які сліди (речовини) з місця події залишилися на злочинцеві?

12. Хто та звідки міг спостерігати і чути те, що відбувалося на місці події.

Етапи огляду місця події. Огляд місця події умовно можна поділити на три етапи: підготовчий, робочий, завершальний. Такий поділ не порушує цілісності цієї слідчої (р) дії та забезпечує реалізацію загальних положень тактики огляду. Зміст поділу на етапи полягає в тому, щоб систематизувати дії слідчого, встановити їх послідовність, забезпечити належну якість огляду. Варто зауважити, що в науковій літературі подано й інші назви та класифікацію етапів огляду місця події. Під час такого поділу рекомендується не упустити важливі дії слідчого і дотриматися тактично правильної їх послідовності.

Підготовчий етап починається з моменту ухвалення слідчим рішення про проведення огляду місця події. На цьому етапі слідчий повинен отримати інформацію:

- 1) про подію, що сталася;
- 2) про присутність на місці події очевидців;
- 3) про присутність на місці події працівників міліції та вжиті заходи щодо охорони місця події та збереження слідів;
- 4) про присутність на місці події постраждалих осіб.

На основі цієї інформації слідчий визначає:

- яким повинен бути склад учасників огляду (кого зі спеціалістів чи інших осіб, наприклад, понятих, слід залучити);
- які технічні засоби потрібні для огляду та їх готовність до використання.

Прибувши на місце події, слідчий мусить пересвідчитися, чи були усунуті (або послаблені) шкідливі наслідки події та запропонувати вивести усіх сторонніх з місця події. Варто поспілкуватися з працівниками міліції, які прибули на місце події раніше, з метою з'ясування обставин події. Якщо були присутні очевидці події чи особи, які виявили її наслідки, то слідчий повинен установити їх особу та опитати. Таких громадян слідчий опитує по одному, без сторонніх, щоб повідомлені дані не були розголошені (рекомендується анкетні дані та повідомлену інформацію занотувати у блокнот). Особливо зауважують на факти зміни обстановки на місці події. У тако-

му разі слідчий повинен з'ясувати, хто вніс такі зміни, з якою метою. Завершується підготовчий етап розподілом обов'язків між учасниками огляду. Слідчий роз'яснює права і обов'язки понятим, інструктує інших осіб, які братимуть участь в огляді. Якщо потерпілий потребує невідкладного транспортування у медичний заклад, необхідно перед відправленням зафіксувати його початкове положення.

На початку **робочого етапу** слідчий загалом оглядає місце події з метою: 1) орієнтування на місці; 2) вирішення питання про вихідну точку і спосіб огляду; 3) вибору позиції для проведення орієнтуючої та оглядової фотозйомки.

Змістом тактики огляду місця події є дослідження її матеріальної обстановки.

Матеріальна обстановка – це певна територія чи приміщення, що має просторові межі, в яких слідчий шляхом вивчення розташованих на ній матеріальних об'єктів, особливостей території отримує фактичні дані різного змісту, що мають значення для розслідування кримінального правопорушення.

Робочий етап має дві стадії: загальний огляд (статичну стадію) і детальний огляд (динамічну стадію). На статичній стадії дослідження вивчають територію, де відбулася подія, її характерні риси, рельєф та об'єкти, що можуть стосуватися події кримінального правопорушення. Кожний об'єкт цієї території чи його частину вивчають у комплексі з матеріальною обстановкою, визначають його локалізацію і призначення. Сам огляд проводиться без торкання до об'єктів, що знаходяться на місці події. Саме на цьому етапі здійснюється орієнтувальна та оглядова фотозйомки. Таку стадію деякі науковці-криміналісти (Н. І. Клименко) влучно називають «огляд очима», а подальшу стадію «огляд руками».

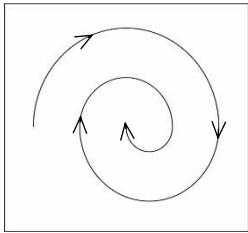
На динамічній стадії дослідження застосовують наукові методи та наявні техніко-криміналістичні засоби. Саме тут виявляється більше можливостей для дослідження об'єктів і пошуку на них слідів. На цій стадії об'єкти можуть бути переміщені, відкриті, розібрані для всебічного вивчення.

У цей час застосовуються всі доступні слідчому методи пошуку і виявлення слідів кримінального правопорушення та злочинця, відбираються об'єкти чи їх частини зі слідами, які надалі вилучаються чи копіюються. На цій стадії здійснюється вузлова та детальна фотозйомки.

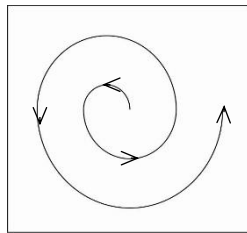
У криміналістиці виокремлюють декілька способів пересування на місці події під час огляду (їх також називають методами огляду): **ексцентричний** (рух по спіралі від центру до периферії), **концентричний** (рух по спіралі від периферії до центру), **фронтальний** (або лінійний – пересування від однієї межі до іншої). Останній застосовується під час огляду значних за площею ділянок місцевості (наприклад, узбережжя річки, лісу, парку, поля, залізничного полотна). Також можна зустріти згадування про **секторний, квадратний і вузловий** методи огляду. Секторний полягає у дослідженні території за секторами. Слідчий, перебуваючи у центрі досліджуваної території, за компасом визначає напрям магнітного меридіана (північ – південь) і за ходом годинникової стрілки відкладає сектор, наприклад, з кутом 30° . Оглянувши територію одного сектора, він відкладає другий, після його дослідження – третій і т. д., поки не дослідить усю територію в цілому. Квадратний полягає у дослідженні території за квадратами. Слідчий розбиває досліджувану територію на певні квадрати. Оглянувши територію одного квадрата, він переходить до іншого. Орієнтирами в такому разі можуть виступати будинки, споруди, забори, дерева чи інші об'єкти. Вузловий метод використовується у складних випадках розслідування, коли за короткий час потрібно отримати інформацію про характер події та її суттєві обставини. Під вузлом у такому разі розуміють ту частину обстановки, на якій зосереджуються найсуттєвіші сліди події чи речові докази. Цей метод може використовуватися для пошуку дрібних слідів, куль, гільз, схованок, тайників.

Постійного правила застосування того чи іншого методу огляду немає. Практика свідчить, що зазвичай під час

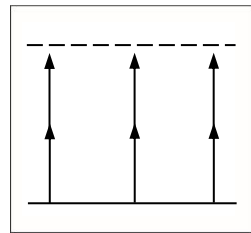
одного огляду застосовується декілька таких методів. Такий метод називається **комбінованим**. У разі вибору враховуються конкретні обставини справи та місце проведення огляду (наприклад, якщо на місці події є об'єкт, на якому найімовірніше буде виявлена найбільша кількість важливих для справи слідів – труп, зламаний сейф, автомобіль під час ДТП – він приймається за центр місця події, огляд починається з нього та здійснюватиметься ексцентричним способом).

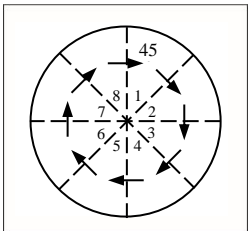
концентричний

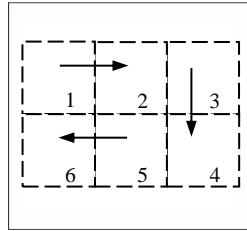
ексцентричний

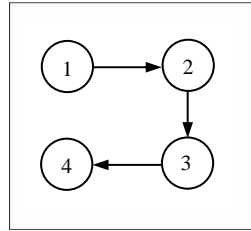
фронтальний

секторний

квадратний

вузловий

Способи пересування на місці події

Окрім названих методів огляду місця події, у криміналістичній літературі розглядаються такі методи, як суб'єктивний (вибірковий) та об'єктивний (суцільний). Під час огляду місця події **суб'єктивним методом** слідчий не мовби йде по шляху злочинця, досліджуючи лише ті місця та об'єкти, де міг проходити злочинець і до яких він міг торкатися. Фактично такий метод огляду можна назвати вибіркоким оглядом окремих елементів місця події. Під час

застосування **об'єктивного методу** місце події оглядається все повністю, незалежно від шляхів переміщення злочинця. Це – суцільний огляд усіх елементів місця події.

Серед тактичних прийомів, що зазвичай використовуються безпосередньо під час огляду місця події, можна назвати такі:

- 1) визначення меж огляду;
- 2) вибір послідовності огляду об'єктів, що знаходяться на місці події;
- 3) вибір методу огляду місця події;
- 4) залучення понятих до окремих дій під час огляду місця події;
- 5) спостереження за поведінкою особи, яка повідомила про виявлення кримінального правопорушення;
- 6) зіставлення слідів, виявлених на місці події, та отриманих даних з іншими вже відомими у справі доказами.

Завершальний етап огляду місця події полягає у підведенні підсумків і оцінці всіх встановлених даних з метою перевірки того, чи всі завдання огляду виконані. З метою контролю рекомендується ще раз оглянути певні місця чи конкретні об'єкти. Це дозволяє ліквідувати виявлені недоліки, які пізніше вже не можна буде виправити. Після оцінки отриманих результатів слідчий починає їх фіксацію. На цьому етапі він: 1) складає протокол огляду місця події, плани, схеми; 2) в разі необхідності дає завдання провести дактилоскопіювання трупа і спрямувати його в морг; 3) упакує вилучені з місця події об'єкти; 4) вживає заходів для збереження тих об'єктів, що мають доказове значення, але їх неможливо чи недоцільно вилучати з місця події; 5) ознайомлює зі змістом протоколу огляду його учасників і вживає заходів щодо вирішення заяв, які від них надійшли.

Залежно від того, які обставини встановлено під час огляду місця події, слідчий може вжити (або дати вказівку вжити) таких невідкладних попереджувальних заходів:

- 1) організувати загороджувальні і охоронні заходи (патрулювання, виставлення контрольних постів, посилення

охорони) з метою попередження можливості вчинення нових кримінальних правопорушень;

2) встановити попереджувальні знаки, огороження чи оточення небезпечних зон (на дорогах, будівельних ділянках тощо);

3) усунути несправності, що можуть призвести до нещасних випадків (електропроводки, газових комунікацій, різних механізмів тощо);

4) встановити чи посилити захисні пристосування (замки, решітки), сигналізаційні та фіксувальні пристрої, освітлення тощо;

5) сповістити громадськість про можливу появу правопорушників і необхідність у зв'язку з цим вжиття заходів перестороги.

З метою виявлення, фіксації та вилучення з місця події слідів кримінального правопорушення й інших речових доказів слідчий повинен використовувати різні прийоми і засоби криміналістичної техніки.

Найпоширенішими **прийомами виявлення слідів** та інших об'єктів є: 1) огляд об'єктів в особливих умовах освітлення чи під зміненим кутом зору; 2) обкурювання об'єктів парами речовин, що мають властивості проявляти сліди; 3) обпилювання порошками чи змочування місць можливого розміщення слідів речовинами, які, змішуючись із речовиною сліду, роблять його видимим; 4) огляд об'єктів за допомогою різних оптичних приладів. Серед **прийомів фіксації слідів** та інших речовин слід назвати: 1) фотографування; 2) відеозапис; 3) визначення розмірів об'єкта; 4) опис об'єкта в протоколі; 5) схематичне відображення об'єкта; 6) обробка об'єкта, на якому виявлено слід, з метою закріплення цього сліду і збереження його стану і ознак; 7) зняття копії (зліпка) зі сліду. **Вилучення слідів** з місця події проводиться шляхом вилучення предмета зі слідом чи тієї частини предмета, на якій він знаходиться; перенесення сліду на іншу поверхню (копіювання); вилучення речовини сліду.

Під час огляду місця події слідчий може виявити інсценування. Інсценування кримінального правопорушення – це умисні дії правопорушника, з метою штучного створення неправдивих матеріальних слідів кримінального правопорушення й хибного спрямування рішень та дій слідчого. Сутність інсценування полягає у створенні видимості однієї події замість іншої. Однак ті чи інші дії правопорушника неминуче суперечитимуть загальним зв'язкам між речами (об'єктами чи фактами). Версії щодо інсценування кримінального правопорушення можуть бути висунуті на підставі виявлення під час огляду **негативних обставин – обставин, що суперечать уявленню про звичайний для подібної ситуації розвиток подій, тобто будь-які фактичні дані, котрі стосуються справи, які неможливо пояснити, з огляду на початкову інформацію.** До негативних обставин, які можна виявити на місці події, насамперед належать:

1) окремі предмети (зокрема мікрооб'єкти), які за призначенням чи місцезнаходженням не узгоджуються з обставинами механізму кримінального правопорушення;

2) сліди-відображення взаємодії осіб (предметів), які своєю наявністю або, навпаки, відсутністю у конкретній обстановці не відповідають закономірностям вчинення кримінального правопорушення.

Також можливі випадки виявлення під час огляду місця події ознак приховування слідів кримінального правопорушення. Серед способів такого приховування можна виділити: 1) маскування; 2) фальсифікацію; 3) приховування і знищення доказової інформації. Нерідко злочинці використовують їх у сукупності.

- 3 -

Мета освідування особи, передбаченого ст.241 КПК, – виявлення на тілі особи слідів кримінального правопорушення чи особливих прикмет, що дозволяють

зробити висновок про зв'язок такої особи з подією кримінального правопорушення.

Для його проведення необхідна постанова прокурора (також за необхідності до його проведення залучається судово-медичний експерт чи лікар). Шляхом проведення освідування особи слідчий може з'ясувати такі питання:

1) чи є на тілі освідуваної особи особливі прикмети, які саме і де?

2) чи є на тілі освідуваної особи пошкодження і де?

3) чи є на тілі або одязі освідуваної особи частинки тих чи інших речовин, які вона могла винести з місця події чи принести туди?

4) чи є на тілі освідуваної особи ознаки професійної належності?

Типовий алгоритм проведення освідування особи такий:

1) освідуваній особі пред'являється для ознайомлення постанова прокурора;

2) пропонується добровільно пройти освідування (у разі відмови освідування проводиться примусово);

3) оглядаються незакриті одягом частини тіла особи;

4) за необхідності оглядається одяг освідуваної особи;

5) оглядаються інші частина тіла освідуваного;

6) за необхідності здійснюється фіксування наявності чи відсутності на тілі особи слідів кримінального правопорушення чи особливих прикмет (фотографування чи відео-запис);

7) складається протокол (якщо освідування було примусовим, то його копія надається освідуваній особі).

Огляд речі (наприклад, знаряддя, сліду кримінального правопорушення чи злочинця) – слідча (р) дія, що полягає у огляді будь-якої речі чи матеріального сліду, що сприймаються органами чуття і пов'язана з подією кримінального правопорушення, з метою виявлення та фіксації ознак, що надають їм статусу доказу.

Слідчий може виявити їх під час огляду місця події, обшуку, їх можуть надати свідки, потерпілі, підозрювані під

час слідчих (р) дій. У такому разі огляд є частиною тієї слідчої (р) дії, під час якої їх виявлено. Якщо ж огляд речей здійснити неможливо або їх огляд пов'язаний із ускладненнями (наприклад, предмет надав слідчому під час допиту свідок), слідчий проводить огляд за місцем провадження досудового розслідування (на практиці таким місцем є службовий кабінет). Відтак огляд предмета буде самостійною слідчою (р) дією.

Огляд речей повинен проводитись так, щоб поза увагою слідчого не залишились ознаки і якості предмета, які мають значення для справи. Огляд речі починають з вивчення її загального виду. Слідчий встановлює стан речі, її назву і призначення, за необхідністю – правила використання. Далі під час огляду виявляють індивідуальні ознаки речі, її дефекти і особливості, що вказують на зв'язок із подією, яка розслідується. Під час проведення огляду речі рекомендується проводити фотознімання, використовуючи необхідні методи криміналістичної фотозйомки. Спочатку фотографують предмет загалом, потім фотографуються його окремі частини, де слідчим були виявлені індивідуальні ознаки чи особливості.

Огляд документа – слідча (р) дія, що полягає у вивченні і дослідженні різних видів документів з метою виявлення і фіксування ознак, які надають їм значення речових доказів, а також встановлення достовірності самих документів чи викладених у них фактів.

На початковому етапі огляду документа слідчий повинен отримати загальне уявлення про документ. Для цього потрібно з'ясувати: 1) який це документ; 2) у кого і де зберігався цей документ; 3) зовнішній вигляд документа і його реквізити; 4) походження документа, від кого він надійшов.

Зміст подальших дій слідчого під час огляду документа залежить від того, яку роль цей документ може виконувати у справі. Під час огляду документів-речових доказів слідчий усіма наявними засобами вирішує питання про їх оригінальність, вивчає для цього форму і зміст документів,

їх матеріал та окремі частини: дати, підписи, відбитки печатки, штампю. Якщо документ є засобом підтвердження фактів, то під час його огляду зауважують на ті частини, що містять цю підтверджувальну інформацію, наприклад, підпис певної посадової особи, яка заперечує свою причетність до події кримінального правопорушення, інформація про видану суму грошей тощо.

Огляд трупа – це передбачена ст. 238 КПК слідча (р) дія, яку проводить слідчий за обов'язковою участю судово-медичного експерта (або лікаря, якщо неможливо вчасно залучити судово-медичного експерта) на місці виявлення трупа чи в морзі з метою виявлення ознак, що дозволяють установити особу потерпілого, місце, час, обставини і причини смерті, а також виявити ознаки, що вказують на можливого злочинця чи в подальшому отримати статус доказу.

Зовнішній огляд трупа на місці його виявлення складається з двох стадій: загальної і детальної. В такому разі обов'язково досліджують:

1) *позу трупа і його положення на місці події*. Загальний огляд трупа починається з фіксації його місцезнаходження, положення щодо об'єктів на місці події, загального вигляду і пози (тобто розміщення його частин). Положення і поза трупа важливі для формування версій щодо механізму події. Під час вивчення ложа трупа необхідно встановити його розміщення щодо найближчих нерухомих об'єктів (дверей, вікон, стін, полотна залізничної колії, дерева тощо). Якщо трупові надано штучну позу, в якій він утримується будь-якими пристосуваннями, то їх потрібно детально оглянути та описати. Про зміну ложа трупа і його пози насамперед можуть свідчити розміщення та характер трупних плям;

2) *стан одягу на трупі*. Як і поза трупа, стан одягу виконує суттєву роль для встановлення механізму події (наприклад, стан одягу потерпілої особи у справах про згвалтування з подальшим вбивством, стан одягу під час самогубства тощо);

3) *знаряддя спричинення смерті, виявлені на трупі.* Такі знаряддя оглядаються в процесі огляду трупа лише в тому разі, коли вони знаходяться безпосередньо на трупі або механічно з ним з'єднані (наприклад, затягнута на ший петля, кинджал, що стирчить з грудей, чи його тримають в руці). У такому разі їх оглядають до роздягання трупа і огляду одягу для того, щоб не порушувати положення і стан знаряддя. Якщо ж знаряддя, яким було спричинено пошкодження потерпілій особі, знаходиться на деякій відстані від трупа, то його оглядають відповідно до визначеної слідчим послідовністю огляду об'єктів на місці події;

4) *ложе трупа.* Після огляду стану одягу, фіксації положення і пози трупа слід оглянути ложе трупа. З цією метою труп необхідно підняти і перенести в сторону. Труп не можна перевертати, щоб не змістити предмети, що знаходяться під ним. Якщо між формою знайдених на ложі трупа предметів і контуром слідів на шкірі трупа є відмінності, то можна зробити висновок, що труп переміщено;

5) *одяг, що знаходиться на трупі.* Огляд одягу супроводжується роздяганням трупа. Кожну річ оглядають окремо і сукупно з іншими предметами одягу. Водночас з'ясовують: чи відповідає вона розміру трупа; чи всі предмети одягу наявні; які предмети знаходяться в одязі трупа; які плями є на одязі (розміри, розміщення, колір, вологість); чи є на одязі мітки; запах одягу; відповідність якості верхнього одягу і нижньої білизни;

6) *тіло трупа і пошкодження на ньому.* Тіло трупа оглядають частинами і в найбільш доцільній послідовності. Встановлюється характер, ступінь і локалізація трупних явищ і пошкоджень. Необхідно зіставити пошкодження на тілі трупа з пошкодженнями одягу з точки зору їх співрозмірності й розміщення;

7) *предмети, виявлені в одязі трупа.* Їх можна оглянути і в процесі огляду одягу, і після огляду тіла трупа. Для цього фіксується характер, розміри, форма предметів, їх стан і розміщення на трупі. Для зручності всі виявлені в одязі трупа

предмети доцільно скласти в певному місці, а потім по черзі оглянути.

Труп, особу якого не встановлено, фотографують за правилами сигналітичної фотозйомки, складають схему його розміщення, відбирають зразки волосся, крові, тканин тіла, відбитки пальців.

Огляд тварин або їх трупів проводиться з метою виявлення ознак, що дозволяють установити належність тварини певному господарю чи конкретній особі, а також ознак, за якими можна ототожнити тварину. В такому разі встановлюють: вид, породу, масть, стать, якщо можливо, вік тварини, її кличку, ознаки належності певному господареві (клеймо, нашійник, спеціальні відмітки на тілі), індивідуальні ознаки (сліди перенесених травм, специфічний окрас тощо). До огляду рекомендують залучати ветеринара або зоотехніка.

Огляд транспортного засобу (наприклад, того, що брав участь у ДТП) має таке ж значення для слідчого, як і огляд місця події. Огляд транспортного засобу проводять для виявлення слідів, пошкоджень, що виникли внаслідок дорожньої події, встановлення його технічного стану, механізму ДТП.

Транспорт потрібно оглядати на тому місці, де його виявлено після події, оскільки під час його пересування можуть бути знищені сліди, речові докази, змінено положення важелів керування тощо. Слідчому необхідно зауважити на правильну фіксацію положення транспортного засобу на місці його виявлення щодо інших нерухомих об'єктів та інших транспортних засобів. Таке положення фіксують шляхом вимірювання відстані від переднього і заднього правих коліс до узбіччя (тротуару) та від передньої (або задньої) осі до нерухомого орієнтира (лінії «стоп», пішохідного переходу, дорожнього знака та ін.).

Огляд кожного транспортного засобу, що брав участь у ДТП, проводиться окремо, а далі – шляхом зіставлення пошкоджень на різних транспортних засобах.

Огляд проводиться у два етапи: зовнішній та технічний.

Під час зовнішнього огляду необхідно з'ясувати:

– тип, марку, модель, модифікацію транспортного засобу, його номерний знак і номери агрегатів;

– наявність вантажу, його характер, загальна вага і місцезнаходження;

– характер, локалізація і розміри пошкоджень, виявлених на транспортному засобі; під час описування пошкоджень вказують відстань від рівня дорожнього покриття та зовнішніх габаритів до початку пошкодження, площу пошкодження, напрямок деформації (спереду назад, зліва направо, справа наліво тощо), глибину деформації, вигляд деформованої ділянки, наявність характерних для контакту з певним предметом ознак, нашарування певної речовини чи відшарування лакофарбового покриття;

– наявність плям крові, волосся, мозкової речовини, частин чи відбитків одягу із зазначенням розмірів і місця знаходження (від рівня дорожнього покриття і зовнішніх габаритів транспортного засобу);

– наявність нашарування землі, листя, трави на зовнішніх деталях транспортного засобу;

– кут, на який повернені передні колеса;

– обстановка в салоні транспортного засобу, наявність предметів, непередбачених комплектацією;

– положення важелів та перемикачів: світла, аварійної зупинки, покажчиків поворотів, склоочисників, передач, ручного гальма;

– наявність на рівних поверхнях у салоні автомобіля слідів рук (на рульовому колесі, важелях, передній панелі, дзеркалах заднього виду, рівних поверхнях дверних ручок тощо).

Технічний огляд проводиться за участю відповідного спеціаліста з метою встановлення технічного стану транспортного засобу. **Під час його проведення з'ясовується:**

1) стан робочого гальма:

– наявність чи відсутність змін конструкції;

– наявність чи відсутність зовнішніх пошкоджень вузлів і деталей;

- величина прогинання ременя приводу компресора (для автомобілів із пневматичним приводом гальм);
- величина максимального тиску стиснутого повітря (для автомобілів із пневматичним приводом гальм);
- час досягання максимального тиску повітря (для автомобілів із пневматичним приводом гальм);
- робота контрольних приладів;
- величина ходу штоків гальмових камер (циліндрів);
- наявність чи відсутність підтікання гальмової рідини, місце підтікання;
- рівень гальмової рідини в бачку головного гальмового циліндра;
- величина вільного ходу педалі робочого гальма;
- величина зазорів між гальмовим барабаном і накладками передніх та задніх гальмових механізмів;

2) стан стоянкового гальма:

- наявність чи відсутність змін у конструкції системи;
- наявність чи відсутність пошкоджень деталей і вузлів;
- величина ходу важеля до загальмовування транспортного засобу;
- величина нахилу дороги, на якому утримується транспортний засіб нерухомо з повною масою чи в спорядженому стані;

3) стан рульового управління:

- наявність чи відсутність змін у конструкції системи;
- наявність чи відсутність пошкоджень деталей і вузлів;
- наявність чи відсутність підтікання рідини і мастила, місце підтікання;
- величина натягу ременя привода насоса високого тиску і до підсилювача руля;
- рівень робочої рідини в резервуарі гідросистеми;
- величина зусилля на обводі рульового колеса під час повороту в крайнє праве і лівє положення;
- наявність і величина люфта в рульовому управлінні;
- наявність чи відсутність заїдань і ривків у разі зміни зусилля на обводі рульового колеса;

– наявність чи відсутність мимовільного повороту рульового колеса від нейтрального положення до крайніх;

4) стан трансмісії:

– наявність чи відсутність змін у конструкції системи;

– наявність чи відсутність підтікань рідини в гідروприводі зчеплення;

– наявність чи відсутність зовнішніх пошкоджень деталей трансмісії;

– наявність чи відсутність підтікання мастила на вузлах і деталях трансмісії;

– величина вільного ходу педалі зчеплення;

– ступінь роз'єднання двигуна від трансмісії (під час увімкненого двигуна);

– величина сумарного люфта трансмісії;

5) стан ходової частини:

– комплектації шин за осями і бортами, тип рисунка і група відновлення кожної шини, модель і номер кожної шини;

– наявність чи відсутність на покриттях шин місцевих пошкоджень, їх характер, розміри, місце розташування, вигляд;

– тиск повітря в кожній шині;

– величина висоти рисунка протектора кожної шини;

– надійність кріплення коліс на маточині;

– наявність чи відсутність пошкоджень елементів підвіски і надійність кріплення деталей;

6) стан системи освітлення і сигналізації:

– наявність чи відсутність змін у конструкції системи;

– відповідність розсіювачів і електроламп на світлових приладах вимогам заводу-виготовлювача;

– робота фар головного світла;

– робота протитуманних фар і правильність їх установки;

– робота габаритних передніх і задніх ліхтарів;

– робота передніх і задніх ліхтарів покажчиків і повторювачів повороту;

– частота проблисків покажчиків поворотів: час із моменту увімкнення покажчика до появи першого проблиску;

- робота ліхтаря сигналу гальмування;
- робота ліхтаря заднього ходу;
- робота ліхтаря освітлення номерного знака;
- наявність сигналізаторів увімкнення світлових приладів, що знаходяться в кабіні;
- наявність чи відсутність склоочисників вітрового скла;
- наявність чи відсутність системи подачі води на вітрове скло;
- частота переміщення щіток по мокрому вітровому склу;
- якість очищення вітрового скла за величиною подвійного переміщення щіток.

Окрім того, з'ясовується наявність і стан дзеркал заднього виду, технічний стан механізму закривання дверей, наявність на пульті управління датчика про закриття дверей, наявність у кузові вантажного автомобіля обладнання для перевезення людей.

- 4 -

Слідчий огляд як процесуальна дія набуває значення для кримінального провадження лише тоді, коли його перебіг і результати будуть належно оформлені, відповідно до встановленого законом порядку.

Фіксація результатів огляду – це документальне відображення у визначеній кримінальним процесуальним законом формі всього виявленого слідчим під час огляду, опис проведених ним під час огляду дій, відображення загального вигляду об'єктів, їх якостей, властивостей і ознак.

Процес і результати огляду фіксуються у **протоколі огляду**, який складається зі вступної, описової й заключної частин. До нього у вигляді додатків можуть додаватися спеціально виготовлені копії, фототаблиці, схеми, відео- та аудіокасети, цифрові носії інформації тощо.

Складаючи протокол огляду місця події, слід дотримуватись деяких рекомендацій. Протокол повинен: складатися згідно з вимогами КПК (ст. 104); містити повне і об'єктивне викладення усього, що фіксується, щоб можна було на його підставі чітко уявити обстановку місця події; містити опис усіх предметів і слідів, які виявлені на місці події і можуть мати значення для встановлення істини у справі; мати дані, викладені так, щоб за необхідності їх можна було застосувати для реконструкції місця події.

Щоб забезпечити високу якість протоколу огляду, під час дослідження місця події рекомендується робити попередні нотатки у записнику, а вже потім складати протокол. Його можна написати від руки або надрукувати. Якщо протокол складено на двох і більше сторінках, то потрібно зверху кожної проставити нумерацію і дати, щоб їх знизу підписали поняті.

Під час складання протоколу огляду рекомендують уникати вживання: а) довгих фраз, через які втрачається зміст написаного; б) невизначених слів типу «біля», «недалеко», «поряд» тощо; в) місцевих виразів (діалектизмів) і спеціальних (без необхідності) термінів; г) застарілих слів і словосполучень.

Для зручності складання протоколу та ознайомлення з ним доцільно використовувати: а) підзаголовки (наприклад, «Огляд кухні», «Огляд гостьової кімнати», «Огляд ванної кімнати»); б) абзаци; в) нумерацію окремих об'єктів.

Опис об'єкта у протоколі огляду проводиться за такою загальною схемою: 1) найменування об'єкта та його зовнішній вигляд; 2) місце виявлення об'єкта; 3) технічні засоби, використані для виявлення об'єкта; 4) способи вилучення та упакування.

Якщо належність об'єкта до загальноновживаних класифікаційних категорій очевидна, то він іменується згідно з ними, наприклад, *«фрагмент прозорого скла», «деформована металева трубка», «прозора полімерна плівка»* тощо, із зазначенням розміру, кольору та інших характерних особли-

востей зовнішнього вигляду (наприклад, наявність маркування, пошкоджень, сторонніх нашарувань тощо).

У випадку, коли однозначно визначити найменування об'єкта неможливо, потрібно застосовувати формулювання, базоване на міркуваннях подібності, наприклад, *«фрагмент речовини червоного кольору, за зовнішнім виглядом схожої на частинки лакофарбового покриття», «нашарування м'якої пластичної речовини світло-зеленого кольору, за зовнішнім виглядом схожої на пластилін».*

За відсутності прямих аналогів у протоколі відображається детальний опис зовнішніх ознак об'єкта, наприклад, *«порошкоподібна речовина білого кольору», «в'язка речовина коричневого кольору з специфічним запахом».*

Неприпустимо, щоб один і той же об'єкт у різних місцях протоколу називався різними словами (наприклад, «гребінець», «розчіска» тощо).

Оскільки місце виявлення слідів може мати суттєве значення для подальших слідчих (р) дій, у протоколі необхідно чітко і однозначно вказувати їх розташування щодо навколишньої обстановки. Відстані потрібно відраховувати від найближчих до об'єкта, що описується, орієнтуючих предметів. Наприклад, *«... на дверях з зовнішньої сторони на відстані 25 см та 17 см від бічного краю дверей виявлені нашарування речовини червоного кольору у вигляді смуги довжиною 3 см та шириною 0,2 см».*

У багатьох випадках сліди можна виявити тільки шляхом використання спеціальних технічних засобів, таких як лупа, портативний мікроскоп, додаткові джерела освітлення (ультрафіолетового чи інфрачервоного випромінювання), металошукача тощо. В такому випадку у протоколі слід вказати вид, марку та технічну характеристику засобу, який застосовувався у кожному конкретному випадку. Наприклад, *«... при огляді ганчірки за допомогою УФ-освітлювача «УК-1» на її поверхні було виявлено пляму неправильної форми максимальними розмірами 5х9 см з люмінесценцією блакитного кольору».*

Спосіб вилучення і упакування визначається спеціалістом залежно від природи та стану об'єкта. Об'єкти упаковуються у пакети встановленого зразка, на яких робляться роз'яснювальні написи та підписуються слідчим, понятими та спеціалістом. Проведені дії відображаються відповідними записами у протоколі. Наприклад, «... частинки виявленого на підвіконні ґрунту були зібрані за допомогою щіточки та упакування у пакет встановленого зразка № 1343434, який був підписаний слідчим, понятими та спеціалістом».

У випадках виявлення під час огляду негативних обставин, у протоколі слід зафіксувати, у чому полягають протиріччя. Водночас термін «негативна обставина» в протоколі не вживається, оскільки це висновок слідчого. Варто, наприклад, написати так: «... виявлено навісний замок з розпиляною дужкою. Металевих ошурок від розпилу поблизу нього виявлено не було».

Речі, які планується вилучити з місця події, упаковуються у пакети встановленого зразка.

У протоколі огляду місця події необхідно відобразити (за наявності) такі заяви і зауваження присутніх осіб:

а) про неправильні, на думку учасника огляду, дії слідчого;

б) про необхідність відображення в протоколі не вказаних у ньому обставин;

в) заяви спеціаліста, пов'язані з виявленням, закріпленням та вилученням доказів;

г) заяви про впізнання того чи того об'єкта;

д) інші заяви та зауваження, що впливають на характер дій слідчого при огляді місця події та на напрям пошуків;

е) повідомлення учасників даних, пов'язаних із обстановкою на місці події;

Заяви та зауваження бажано викладати від першої особи.

Крім того, в протоколі огляду місця події повинні бути відмічені неправомірні дії учасників огляду та інших осіб (наприклад, намагання вкрати предмет, знищити слід) і заходи, вжиті слідчим.

Виготовлення фототаблиць. Одним із засобів фіксації зовнішнього вигляду різних об'єктів, які мають доказове значення у кримінальних справах, їх ознак, а в низці випадків і властивостей, є здійснення під час огляду місця події фотознімання. Його результати оформлюються у вигляді фототаблиці, яка теж є додатком до протоколу огляду місця події. Вона характеризується наочністю, що дає змогу адекватно уявити об'єкт, про який йдеться (який описується) в протоколі огляду місця події.

Фотознімки у фототаблиці оформлюються так.

На титульному аркуші вказується, до протоколу якої слідчої дії належить фототаблиця (наприклад, «*ФОТОТАБЛИЦЯ до протоколу огляду місця події (чи іншої С(Р)Д від _____ 20 р. у квартирі гр. _____, який проживає за адресою _____* »).

Нижче на цьому ж аркуші вказується інформація про те, коли проводилось фотознімання, на який фотоапарат (марку і модель) і який носій, чи застосовувалося додаткове освітлення і хто проводив фотознімання.

На наступних аркушах розміщуються фотознімки в порядку послідовності згадування про них у протоколі огляду місця події. Зазвичай спочатку йдуть орієнтуючі фотознімки, потім – оглядові, за ними – вузлові та детальні. Залежно від конкретної ситуації допускається, щоб за вузловим фотознімком йшов детальний, який конкретизує те, що зображувалося на вузловому.

Під фотознімками розміщується пояснювальний текст, робляться позначки стрілками, що нумеруються (розшифровка дається під знімками). Тексти фототаблиці повинні бути віддруковані (або написані друкованими літерами) і розкривати зміст знімків. Указувати в надписах методи і види фотозйомки недоцільно, якщо вони не містять якоїсь додаткової важливої інформації.

Всі знімки мають єдину послідовну нумерацію, вони завіряються з усіх чотирьох боків печаткою слідчого чи спеціаліста (частина печатки обов'язково повинна відо-

бражатися на бланку фототаблиці). Фототаблицю підписує особа, яка її виготовила, і слідчий. Негативи фотоплівки (або цифровий носій) додаються в конверті, який наклеюють за фототаблицею.

Після проведення огляду місця події, де застосовувалося відеознімання, касета (чи диск) з відеофільмом теж долучається до протоколу у вигляді додатку. Вона поміщається у конверт, на якому робиться запис про те, коли та під час якої слідчої дії проводився відеозапис. Конверт опечатується печаткою слідчого та підписується понятими, спеціалістом, який здійснював відеознімання, і слідчим.

Виготовлення планів і схем також є одним із найпоширеніших способів фіксації у додатку результатів огляду місця події. Вони допомагають краще з'ясувати викладене у протоколі огляду, а в подальшому дозволяють уточнити показання свідка, потерпілого чи підозрюваного.

Плани та схеми можуть бути орієнтуєчими, оглядовими, вузловими та детальними. На *орієнтуєчому плані* (схемі) відображається місце події з навколишньою обстановкою. На *оглядовому* – фіксується місце події в цілому. На *вузловому плані* зазвичай відображають найбільш важливі ділянки місця події. На *детальному* – викреслюють окремі сліди чи предмети.

Плани викреслюються в масштабі – кожна лінія на плані відображається з суворо однаковим зменшенням порівняно з натурою. З урахуванням прийнятого масштабу проводяться необхідні заміри рулеткою. При виготовленні плану приміщення використовують папір формату А4 або міліметровий папір.

Необхідними реквізитами Плану (схеми) місця події є:

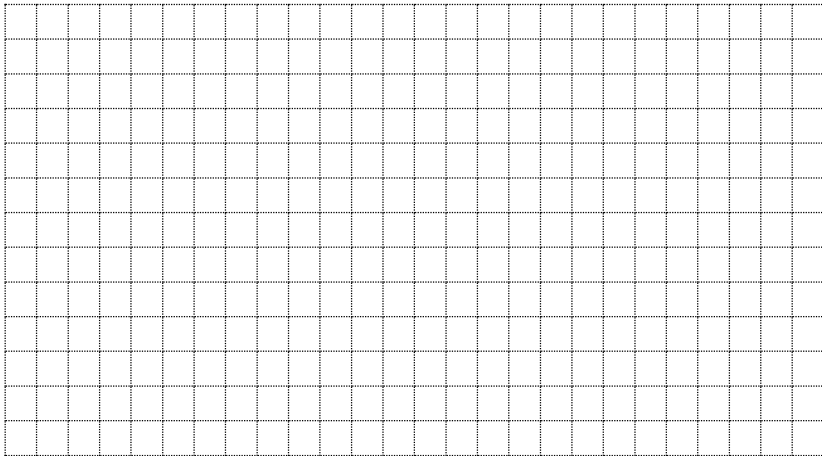
- 1) заголовок, де вказується:
 - план: масштабний чи схематичний;
 - що зображено на плані;
 - місце знаходження об'єкта, зображеного на плані;
 - додатком до протоколу якої слідчої дії і в якій кримінальній справі складений план;
 - число, місяць і рік складання плану;

- 2) масштаб (якщо план викреслений у масштабі);
- 3) орієнтування зображеного на плані приміщення (місцевості) щодо напрямів (Північ-Південь);
- 4) перелік предметів і слідів, нанесених на план і відповідно описаних у протоколі;
- 5) підпис слідчого (якщо план був начисто викреслений на місці події, то і підписи понятих).

План (схема)
до протоколу огляду місця події від _____ 20__ р.,
що проводився за адресою _____

Масштаб 1 : _____

Орієнтування:

Умовні позначення:

Поняті: 1)
2)

Присутні: 1)
2)

План (схему) склав:

Умовні позначення, які використовуються під час складання планів і схем

	Стіна цегляна		Стіна бетонна
	Стіна дерев'яна чи з глини		Стіна нежитлового приміщення
	Стіна будинку, що будується	а) 	а) вікно
	Одностулкові двері (Д - дерев'яні, М - металеві)	б) 	б) вікно з ґратами
Д		Б	Двостулкові двері (Б - броньовані)
	Паркан кам'яний чи цегляний		Паркан дерев'яний
	Смітник		Колодязь
	Газова колонка (ко- тел)		Плита газова
	Камін		Кондиціонер
Е Т	(Г - газовий, Е - електричний, Т - на твердому паливі)		
	Плита електрична		Мікрохвильова піч
	Бойлер електричний		Автомат (термінал) роздрібної торгівлі
	Холодильник		Морозильна камера
	Розетка		Умивальник
	Унітаз		Пісуар настінний
	Кухонна мийка		Пральна машина

	Ванна		Душова кабіна
	Стіл		Стілець
	Табурет		Шафа (сервант)
	Шафа-купе		Ліжко
	Диван		Крісло м'яке
	Телевізор		Комп'ютер
	Сейф		Телефон
	Вішак		Акваріум
	Картина		Пляма (вказується рідина)
	Пляма крові		Слід пальця
	Вдавлений слід ноги (взуття)		Поверхневий слід ноги (взуття)
	Гільза		Куля
	Наскрізне пошкодження перешкоди (стіни, дверей)		Сліпе пошкодження перешкоди
	Місце зламу		Речові докази
	Знаряддя зламу		Сокира
	Ніж		Пістолет

Рушниця

Автомат

Повна пляшка

Порожня пляшка

Труп

Уламки скла

Автомобіль

Мотоцикл

Поверхневі сліди
транспортних засобів

Велосипед

Вдавлені сліди
транспортних засобів

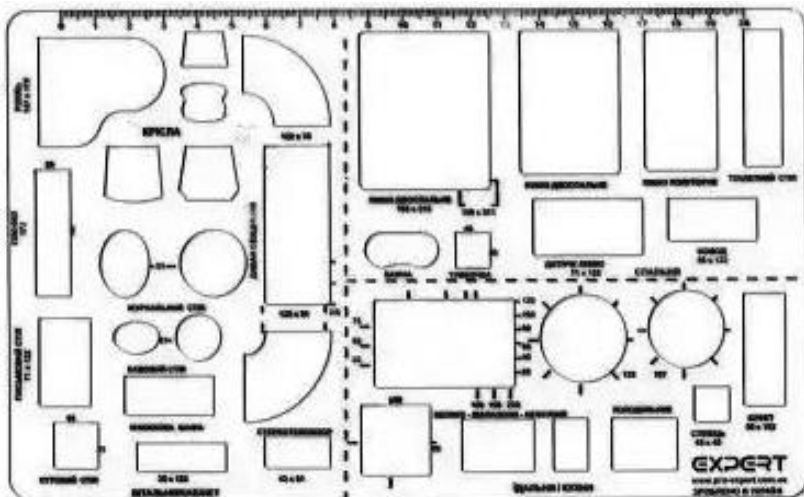
Кілометровий
стовп

Дерево
(листяне, хвойне)

Стовп електричний
(дерев'яний, металевий,
залізобетонний)

Лінійка-трафарет «Меблі в будинку»

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Поняття огляду та його види.
2. Класифікація оглядів.
3. Загальні положення (принципи) огляду.
4. Поняття огляду місця події, мета і загальні тактичні прийоми проведення.
5. Поняття негативної обставини, виявленої під час огляду місця події.
6. Поняття освідчування особи і тактика його проведення.
7. Поняття огляду речі і тактика його проведення.
8. Поняття огляду документа і тактика його проведення.
9. Поняття огляду трупа і тактика його проведення.
10. Тактика огляду тварини чи її трупа.
11. Тактика огляду транспортного засобу.
12. Правила фіксації результатів огляду місця події в протоколі.
13. Правила оформлення додатків до протоколу огляду.

Тема 16

ТАКТИКА ДОПИТУ ТА ОДНОЧАСНОГО ДОПИТУ

1. *Поняття допиту, його завдання і види*
2. *Тактика проведення допиту*
3. *Тактика проведення одночасного допиту*

- 1 -

Допит – це найпоширеніший спосіб отримання доказової інформації під час розслідування кримінальних правопорушень. Процесуальний порядок його проведення регламентується ст.ст. 224–226, 232 КПК.

Допит – це слідча (р) дія, що проводиться уповноваженим на те суб'єктом за місцем проведення досудового розслідування або в іншому місці, за погодженням з допитуваною особою, з метою отримання від неї відомостей щодо відомих їй обставин, які стосуються конкретного кримінального провадження.

До основних завдань допиту належать:

- 1) отримання відомостей про кримінальне правопорушення;
- 2) перевірка вже відомих слідству відомостей про кримінальне правопорушення;
- 3) отримання фактичних даних про обставини готування, вчинення та приховування кримінального правопорушення;
- 4) перевірка висунутих версій;
- 5) збирання відомостей про особу правопорушника, його місцезнаходження;
- 6) отримання відомостей про спричинену кримінальним правопорушенням шкоду, місцезнаходження предмету посягання, знарядь вчинення кримінального правопорушення.

Особливістю отримання відомостей про такі фактичні дані є те, що їх джерелом є людина. Тому отримання такої інформації пов'язане з необхідністю дотримання низки не тільки процесуальних, але й психологічних та етичних вимог.

Важливість допиту визначається не лише тим, що він є засобом отримання (збирання) і перевірки інформації, але й тим, що він є ще й засобом захисту для підозрюваного. Допит – одна з найскладніших слідчих (р) дій, оскільки допитувана особа внаслідок різних причин може неповно або неправильно сприймати певну подію і, відповідно, неправильно її викладати слідчому під час допиту. Крім того, підозрюваний та його рідні переважно не зацікавлені у повному та всебічному розслідуванні кримінального правопорушення, що не може не впливати на правдивість і повноту їхніх свідчень.

Мета допиту – отримати показання, що об'єктивно відображають дійсність. Ці показання є джерелом доказів, а фактичні дані, що в них містяться – доказами.

Предмет допиту – коло обставин, які слідчий має намір з'ясувати шляхом допиту. Їх визначає слідчий під час підготовки до його проведення.

Є певна відмінність у процесі допиту осіб, які мають різнний процесуальний статус. Недотримання процесуальних правил проведення допиту є порушенням закону і тягне недійсність проведення процесуальної дії та недопустимість використання отриманих даних як джерела доказу.

Необхідно пам'ятати, що на правильність і повноту сприйняття предметів, подій і явищ впливають об'єктивні і суб'єктивні чинники. Формування показань допитуваної особи – це складний психологічний процес, який поділяється на три основні стадії: сприйняття, запам'ятовування та відтворення.

На повноту запам'ятовування інформації та тривалість її зберігання в пам'яті людини впливають: умови сприйняття; вид пам'яті (зорова, слухова, рухова, емоційна); наявність установки на зберігання сприйнятого у пам'яті; час, що минув з моменту сприйняття; стан здоров'я; вік; характер особи.

У криміналістичній літературі визначають такі **види допитів**:

1) за суб'єктом проведення допиту (допит, що проводить слідчий, прокурор, суддя, працівник оперативного підрозділу);

2) за процесуальним статусом допитуваного (допит свідка, потерпілого, підозрюваного, експерта);

3) за віком допитуваного (допит неповнолітньої (малолітньої) особи, допит повнолітньої особи, допит особи похилого віку);

4) за послідовністю проведення (первинний, додатковий);

5) за місцем проведення (на місці події, у кабінеті слідчого, за місцем перебування допитуваного – у лікарні, на роботі, в СІЗО);

6) залежно від застосування технічних засобів фіксування (із застосуванням звуко- чи відеозапису, без їх застосування);

7) за складом учасників допиту (віч-на-віч, з участю іншого слідчого чи прокурора, адвоката (захисника), законного представника, спеціаліста, лікаря, педагога, психолога, перекладача).

- 2 -

Як і проведення будь-якої слідчої (р) дії, допит можна умовно поділити на три етапи – підготовчий, робочий та завершальний. Обов'язковим елементом отримання повних і достовірних показань є всебічна **підготовка до його проведення**, до якої належать:

- вивчення матеріалів кримінального провадження;
- визначення осіб, які підлягають допиту;
- визначення послідовності їх допиту та спосіб виклику на допит;
- збирання відомостей про особу допитуваного;

- вивчення (за необхідності) спеціальних знань (отримання з цього приводу консультації у спеціалістів);
- визначення кола осіб, яких необхідно залучити для проведення допиту (спеціаліста, перекладача, захисника, психолога, батьків тощо);
- визначення можливого способу встановлення комунікативного контакту;
- визначення часу, місця і режиму проведення допиту;
- підбір речових доказів та інших матеріалів для пред'явлення за необхідності допитуваному;
- визначення необхідних технічних засобів фіксації допиту та їх підготовка до роботи;
- складання плану допиту (переліку питань відповідно до предмету допиту) та прогнозування його перебігу та результатів.

Необхідно пам'ятати, що чим більше минуло часу з того моменту, коли людина за чимось спостерігала, тим менше інформації залишається у її пам'яті. Тому рекомендується якнайшвидше допитувати осіб, які:

1) найбільш поінформовані про обставини кримінального правопорушення, зацікавлені у тому, щоб правопорушення було розкритим, та можуть повно і об'єктивно повідомити важливу інформацію;

2) мають незначний кримінальний досвід, не притягувалися до кримінальної відповідальності, зазнають психологічного впливу, схильні переоцінювати ступінь поінформованості слідчого, мають у злочинній групі статус «опозиціонера», який постійно конфліктує з лідером;

3) безпосередньо пов'язані між собою епізодами кримінальної діяльності, що дозволяє за необхідності провести одночасні допити між ними;

4) виконували другорядні функції під час вчинення кримінального правопорушення.

На допит осіб **можна викликати** одним із таких способів:

- повісткою (її вручають особисто, надсилають поштою, електронною поштою чи факсимільним зв'язком);

- телеграмою;
- повідомлення безпосередньо телефоном (мобільним чи стаціонарним) особі, яка підлягає допиту;
- через адміністрацію місця ув'язнення (ІТТ або СІЗО).

На робочому етапі проведення допиту застосовують найефективніші тактичні прийоми, що сприяють отриманню повних і об'єктивних (правдивих) показань. Серед **загальних тактичних прийомів, що застосовують під час допиту**, слід назвати:

- встановлення комунікативного контакту;
- викладення показань у формі «вільної розповіді»;
- постановка запитань;
- пред'явлення доказів;
- актуалізація забутого в пам'яті допитуваного.

Установлення **комунікативного контакту** означає налагодження взаємодії з метою обміну інформацією. Він спрямований на створення умов для одержання певних відомостей. Ініціатива у встановленні такого контакту повинна належати слідчому. Для його встановлення можна застосувати такі тактичні прийоми: 1) розмова з допитуваним на теми, що цікаві для нього або слідчого; 2) демонстрація поінформованості слідчого про обставини життя допитуваного, його потреби та інтереси (захоплення, хобі); 3) вплив позитивними якостями самого слідчого. На цій стадії для слідчого існує золоте правило поведінки – не робити нічого, що може викликати до нього негативне ставлення з боку допитуваного.

Допитувані особи дають показання слідчому окремо, без присутності інших осіб, які підлягають допиту. У визначених законом випадках обов'язкова присутність інших осіб (захисника, педагога, законного представника тощо). Варто зауважити, що чинний КПК не містить заборони щодо можливості участі під час допиту двох чи більше слідчих.

Перед початком допиту слідчий повинен упевнитись в особі допитуваного, роз'яснити його права і обов'язки, з'ясувати відомості анкетного характеру. Обов'язковою умовою є роз'яснення особі ст. 63 Конституції України.

Свідка попереджають про кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивих показань і за відмову від дачі показань (ст.ст. 384 і 385 КК України). Потерпілого попереджають про кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивих показань (ст. 384 КК України). Підозрюваного про кримінальну відповідальність не попереджають. Крім того, в разі відмови підозрюваного відповідати на запитання, чи давати показання, слідчий зобов'язаний його одразу ж припинити (в такому разі можлива постановка запитання щодо з'ясування причин такої відмови).

Важливим моментом є також роз'яснення особі, яка допитується як свідок, положень п. 3 ч. 2 ст. 66 КПК України щодо не розголошення без дозволу слідчого, прокурора, суду відомостей, які безпосередньо стосуються суті кримінального правопорушення та процесуальних дій, що здійснюються (здійснювалися) під час нього, і які стали відомі свідку у зв'язку з виконанням його обов'язків.

Застосування такого тактичного прийому, як «**вільна розповідь**», дає змогу слідчому сформулювати свою думку (уявлення) про особу допитуваного, виявити ступінь її поінформованості про обставини події, отримати уявлення про правдивість показань, дізнатися інформацію про факти, що взагалі не були відомі слідчому.

Постановка запитань полягає в тому, що слідчий після закінчення вільної розповіді ставить допитуваному запитання з метою уточнення обставин і заповнення прогалин у показаннях. Залежно від змісту та мети поставлених запитань у криміналістиці вони поділяються на такі:

1) основні (спрямовані на з'ясування головних відомостей);

2) доповнювальні (спрямовані на з'ясування фактів, пропущених допитуваним у вільній розповіді);

3) уточнювальні (ставляться у тому разі, коли допитуваний повідомив інформацію у загальній формі й вони спрямовані на найповніше і найточніше з'ясування обставин, що мають значення);

4) нагадувальні (мають на меті активізувати в пам'яті допитуваного ті чи інші асоціації. Наприклад, коли допитуваний не може пригадати, о котрій саме годині він бачив підозрюваного, пропонують розповісти, чим займався упродовж дня або що в цей час показували по телевізору);

5) контрольні (спрямовані на перевірку правильності сприйнятої слідчим інформації, яку повідомляє допитуваний).

Забороняється ставити запитання, у формулюванні яких є відповідь, частина відповіді або підказка до неї (такі питання у криміналістичній літературі називають навідними).

Пред'явлення доказів як тактичний прийом полягає в тому, що слідчий з метою здійснення психологічного впливу на допитуваного повідомляє йому про докази та інші наявні у справі матеріали, які стосуються його показань чи суперечать їм, або демонструє допитуваному показання інших осіб у певній послідовності. Цей тактичний прийом застосовується і для актуалізації в пам'яті забутого.

Актуалізація забутого полягає у наданні слідчим допомоги допитуваній особі пригадати події минулого. Для актуалізації забутого застосовуються типові тактичні прийоми:

- постановки уточнювальних чи нагадувальних запитань;
- пред'явлення речових доказів;
- демонстрація іншої матеріалізованої інформації;
- допит на місці події;
- оголошення показань інших.

Залежно від ситуації слідчий вибирає ті чи інші тактичні прийоми допиту. Їх застосування повинно мати не хаотичний характер, а логічну послідовність і доцільність їх реалізації. На допиті можуть виникнути два види ситуацій:

1) безконфліктна:

- допитуваний дає правдиві показання;
- допитуваний дає правдиві показання, але добросовісно помиляється в деяких фактах, що тягне виникнення перекручень чи суперечностей у показаннях;

– допитувана особа не може повідомити інформацію про певні обставини події внаслідок забування;

2) конфліктна:

– допитувана особа відмовляється давати показання;

– допитувана особа постійно змінює показання;

– допитувана особа не йде на контакт, веде себе агресивно;

– допитувана особа свідомо дає неправдиві показання.

У конфліктних ситуаціях, коли допитувана особа не бажає повідомляти правду, можуть бути застосовані такі тактичні прийоми, як переконання, звернення до почуття гідності, справедливості, шляхетності тощо.

У разі відмови особи давати показання (наприклад, підозрюваної) слідчий повинен терпляче і детально роз'яснити всі негативні наслідки зайнятої позиції. Такі роз'яснення слід підкріпити конкретними питаннями, відповіді на які може дати лише допитуваний (наприклад, про дійсний розмір спричиненої шкоди; про суму, отриману кожним із співучасників; про значення слідів, виявлених на місці події; про дії кожного зі співучасників тощо). Корисно навмисно викликати заперечення з боку допитуваного, що може спонукати його до активної захисної позиції, а для цього йому потрібно дати показання.

Важливе значення в разі відмови давати показання має вміле застосування суперечностей між співучасниками злочину (кримінального правопорушення), кожний з яких, з одного боку, побоюється дати показання першим, а з іншого – хвилюється, що його можуть випередити інші, у всьому звинувативши. Ізолювавши співучасників кримінального правопорушення, слідчий повинен намагатися нейтралізувати побоювання дати показання першим і підсилити переживання «запізнитися» зі щиросердним зізнанням.

Під час проведення допиту слідчий може стикнутися з таким негативним явищем як повідомлення неправди.

Повідомлення неправди допитуваною особою – це вольовий і свідомий акт, що спрямований на перекру-

чення істини. Тактичні прийоми застосовують у такому разі для:

- викриття неправди у разі повного заперечення особою своєї вини і висуненні ним своєї версії;
- викриття неправди у ситуації часткового визнання особою своєї вини;
- подолання замовчування особою фактів, які цікавлять слідство;
- викриття неправдивої заяви про алібі;
- встановлення обмови чи самообмови.

Для цього можуть бути застосовані такі тактичні прийоми:

- 1) спокійний тон допиту, дотримання слідчим тактовності та ввічливості;
- 2) замовчування обставин, що вже відомі слідчому;
- 3) створення умов, за яких у допитуваного формується думка, що слідчий знає замовчувані ним факти;
- 4) застосування тактичної комбінації, заснованої на постановці у певній послідовності запитань, що призводять до викриття неправди;
- 5) викладення слідчим ймовірного перебігу події;
- 6) постановка несподіваних запитань стосовно фактів, що приховуються;
- 7) проведення допиту у хронологічній послідовності з максимальною деталізацією обставин;
- 8) ознайомлення допитуваного з фрагментами показань інших осіб;
- 9) демонстрація можливостей слідчого щодо встановлення обставин, які приховуються;
- 10) створення напруженості або навпаки – її зняття;
- 11) застосування звуко- чи відеозапису допиту;
- 12) проведення додаткового допиту.

Давання особою неправдивих показань у практичній діяльності найчастіше долається шляхом пред'явлення під час проведення допиту доказів. Якщо їх достатньо для викриття допитуваної особи, то не слід вважати, що за достатньої сукуп-

ності доказів можна без усіляких труднощів отримати від неї правдиві показання. Насамперед слід пам'ятати, що під час невмілого використання цих доказів допитувана особа намагатиметься «притосувати» їх до своїх неправдивих показань чи спростувати. Докази варто пред'являти у певній логічній послідовності, зазвичай від другорядних до більш вагомих.

Якщо в доказах є прогалини, то перед слідчим постають два основні завдання: заповнити ці прогалини і не дати можливості допитуваному здогадатися про їх наявність. Для цього у допитуваного слід створити перебільшене уявлення про відомі слідчому факти та приховати дійсний обсяг інформації, відомий слідчому.

Коли доказів недостатньо для викриття неправди, слідчий насамперед повинен зауважити, чи є у показаннях допитуваного суперечності й обмовки. Підмічаючи та накопичуючи такі деталі, слідчий може використати їх під час проведення другої, більш активної частини допиту, шляхом постановки уточнювальних та конкретизуючих запитань. Нерідко, заплутавшись у своїх показаннях, особа переконується у беззмістовності подальших заперечень правди.

Здебільшого, під час допиту підозрюваний перебуває у пригніченому, депресивному стані. Під час його допиту найчастіше використовують такі тактичні і психологічні прийоми та комбінації (їх можна застосовувати і під час допиту особи з іншим процесуальним статусом):

1. Логічна послідовність пред'явлення доказів за їх вагомістю. Під час застосування такого прийому спочатку з'ясовуються найменш значущі обставини, використовуються непрямі (другорядні), а вже потім пред'являються більш вагомими докази. Оскільки всі питання і докази причинно пов'язані між собою, то визнання особою одних фактів призводить до необхідності визнати і наступні. Ефективність цього прийому полягає ще й в тому, що допитувана особа не знає, якими ще доказами володіє слідчий, а пред'явлення нових і нових дає змогу припустити, що слідство володіє достатніми доказами.

2. Тактичний прийом «припущення легенди». У тих випадках, коли особа дає показання, які суперечать уже отриманим даним, зібраним слідчим, не завжди доцільно поспішати з викриттям неправдивої інформації. Із тактичних міркувань слід вислухати показання особи до кінця та подумки зафіксувати всі дані, які суперечать точно встановленим фактам. Потім, несподівано для допитуваного, слідчий спростовує неправдиві заяви, наводячи достовірні дані і докази. Оскільки спочатку слідчий вдає, що не сумнівається у правдивості розповіді особи, то подальше несподіване їх спростування застає допитуваного зненацька.

3. Тактичний прийом «припинення неправди» протилежний попередньому. Володіючи певними зібраними безперечними доказами, слідчий, виявивши, що допитувана особа починає давати неправдиві показання, зупиняє його. Після цього слідчий наводить допитуваного докази, які спростовують його та пропонує їх пояснити, наводячи відомі слідству докази. Під час подальших спроб допитуваного давати неправдиві показання слідчий знову його зупиняє. Вказаний тактичний прийом може бути ефективний у тому разі, коли допитувана особа не встигла продумати свою лінію поведінки та перебуває у стані розгубленості. Така ситуація найчастіше простежується, наприклад, під час допиту після затримання.

4. Тактичний прийом «компонування форсованого і уповільненого темпів допиту». У тому разі, коли особа заздалегідь продумала власну лінію поведінки, свої відповіді та контраргументи, доцільно прискорити темп допиту. Так слідчий ускладнює для особи використання завідомо неправдивої інформації. Форсований темп допиту корисно чергувати з уповільненим.

Останній можна застосовувати у двох випадках:

1) під час підготовки до проведення форсованого допиту (слідчий спочатку в спокійному, сповільненому темпі веде бесіду з допитуваною особою з приводу другорядних

питань, а потім, переконавшись, що вона стала менш сконцентрованою, несподівано форсує темп допиту і переходить до з'ясування гострих, критичних моментів події);

2) трапляються випадки, коли допитувана особа сама обирає швидку розповідь, щоб уникнути уточнення і перевірки небезпечних для нього моментів. Установивши це, слідчий може уповільнити темп – детально, не поспішаючи, ґрунтовно з'ясовує ті факти, що його цікавлять, задає багато уточнювальних і доповнювальних додаткових питань.

5. Використання психологічних особливостей особи.

Вказаний тактичний прийом допиту може належати до постійно використовуваних за будь-якого допиту. Наприклад, якщо особа на момент допиту перебуває у розгубленому і нерішучому стані, ефективно буде форсувати допит, пред'являти наявні докази, рішуче припиняти спроби дати неправдиві показання. Якщо ж допитуваний добре підготовлений до допиту, урівноважений, впевнений в тому, що його неможливо викрити, то більш раціональними будуть прийоми поступового, послідовного застосування доказів за їх вагомністю, допущення легенди. Також під час допиту необхідно зважати на темперамент допитуваного¹.

У криміналістиці розроблено і низку інших тактичних прийомів, які можна застосовувати під час допиту комплексно, як прості тактичні комбінації чи окремо. Такі прийоми мають логічний, психологічний чи тактичний характер.

Серед прийомів логічного характеру найбільш поширене **пред'явлення викривальних доказів**, зокрема показань співучасників, свідків, потерпілих, документів, даних криміналістичних обліків, роздруківок розмов тощо. Сила впливу викри-

¹ Наприклад, під час допиту холерика бажано зважати на його підвищену збудливість, схильність до емоційних вибухів. Такі реакції можуть знизити рівень його зібраності й призвести до того, що він обмовиться. Допит флегматика потребує немало часу на встановлення мовного контакту, наведення і роз'яснення значення зібраних доказів, уповільненого темпу.

вальних доказів збільшується під час демонстрації звуко- чи відеозапису допиту цих осіб.

Іншим прикладом логічного характеру є **демонстрація можливостей судової експертизи** під час дослідження речових доказів у справі. Допитуваному повідомляють, які викривальні обставини можна встановити експертним шляхом, чому їх не можна спростувати, які результати експертизи будуть застосовані для спростування обраного особою алібі.

Серед прийомів психологічного характеру слід вказати на **переконання допитуваного у необхідності змінити свою позицію у справі, дати правдиві показання**. Щоб досягнути в цьому успіху, слід роз'яснити допитуваному всі переваги щиросердечного каяття у вчиненому, а в разі вчинення кримінального правопорушення групою – переваги факту визнання вини першим. Зізнанню може сприяти також акцент на незначну роль допитуваного у кримінальному правопорушенні порівняно з іншими учасниками.

Для психологічного впливу призначений і одночасний допит, проведення якого, однак, пов'язане з ризиком, оскільки особа, яка дає правдиві показання, під впливом іншого учасника може їх змінити на несприятливі для слідства.

Серед прийомів тактичного характеру коротко охарактеризуємо такі:

– **«раптовості»**. Цим узагальнювальним терміном називають низку тактичних прийомів допиту, які засновані на чиннику раптовості: 1) несподіване повідомлення після допиту про намір провести ту чи іншу слідчу (р) дію, яку, на думку допитуваного, провести неможливо внаслідок необхідності слідчого про певні обставини (наприклад, про проведення обшуку в такому місці, про яке, на думку допитуваного, слідчий не повинен був знати); 2) постановка несподіваних для допитуваного запитань;

– **«повторності»**. Прийом, пов'язаний із вимогою слідчого повторити ту чи іншу частину показань з метою виявлення у них суперечностей. Цей прийом може бути реалізо-

ваний і самостійно – шляхом додаткового допиту, який проводиться з максимальною деталізацією показів;

– **«відволікання уваги»**. Суть цього прийому в тому, що слідчий, знаючи наперед про те, що не отримає правдивої відповіді на основне запитання, задає особі низку другорядних питань. А ці питання допомагають знайти відповідь на основне замасковане запитання, яке слідчий прямо не задає допитуваному. Цей тактичний прийом можна комбінувати з такими тактичними прийомами, як **«форсування темпу допиту»** та **«інерція»**. Останній застосовують для того, щоб допит непомітно перевести з однієї сфери в іншу, сподіваючись, що допитуваний за інерцією повідомить певну інформацію чи обмовиться;

– **«обмовки»**. Такий прийом реалізується шляхом застосування інерції чи інших. З огляду на етичність і правомірність застосування цього прийому, вкажемо на те, що потрібно зважити не на випадкову (помилкову) обмовку, а лише на обмовку про ті обставини, які були відомі лише особі, що допитується (причетній до вчинення кримінального правопорушення);

– **«очікування»**. Під час допиту робиться перерва для того, щоб психічний стан допитуваного змінився під впливом проведеної з ним розмови. Його доцільно застосовувати з огляду на те, що КПК вимагає під час допиту дорослої особи робити через кожні 2 години перерву;

– **«створення наповненості»**. Полягає у підкресленні слідчим нез'ясованих місць у справі, зумовлюючи у допитуваного бажання «заповнити» прогалини відповідно до логіки його показань, що може призвести до суперечностей у його поясненнях;

– **«виклику»**. Спрямований спонукати допитуваного логічним шляхом з позиції його показань пояснити встановлені обставини, які забезпечені доказами.

Показання записуються до протоколу від першої особи та, якщо це можливо, дослівно. Допитуваній особі можна надати можливість написати показання власноручно. Показання допи-

туваної особи записують у протоколі у тій послідовності, в якій він їх викладає під час вільної розповіді. Потім, за необхідності, їй слідчим ставляться запитання. Поставлені запитання і відповіді в протоколі записують дослівно. Після завершення допиту протокол зачитують вголос, а заяви, зауваження, уточнення чи доповнення за наявності – заносяться у протокол, після чого протокол підписує допитувана особа, особи, які присутні під час допиту, та слідчий **(рекомендовано, щоб допитувана особа власноручно записала, що протокол вона прочитала особисто або ж його слідчий прочитав вголос, з її слів він записаний правильно, скарг, заяв і зауважень немає)**.

Практика доводить, що під час проведення допиту доцільно застосовувати звуко- чи відеозапис. Особливо це актуально у таких випадках:

- для фіксації показань осіб, які підозрюються у вчиненні тяжких чи особливо тяжких кримінальних правопорушень;

- для фіксації показань осіб, які в подальшому або можливо не зможуть з'явитися в суд (наприклад, виїжджають на постійне проживання за кордон);

- для фіксації показань малолітніх і неповнолітніх, мовні особливості яких особливо важко передати за звичайного порядку протоколювання;

- для фіксації показань поранених чи хворих, звичайний допит яких утруднений чи неможливий;

- для фіксації показань осіб, яких допитують з участю перекладача;

- для фіксації показань осіб, що з'явилися з повинною.

Якщо слідчий під час допиту застосовує звуко- чи відеозапис, то він мусить дотримуватися таких правил:

- 1) повідомити про застосування звуко- чи відеозапису до початку допиту та відобразити це у вступній частині фонограми (відеозапису) та протоколі допиту;

- 2) у вступній частині фонограми (відеозапису), як і в протоколі, необхідно вказати: місце і дату проведення допиту; час початку (а потім і закінчення) допиту; прізвище, ім'я

та по батькові усіх осіб, присутніх під час допиту; технічні дані про апаратуру та носія інформації зазначають лише в протоколі;

3) фонограма (відеозапис) повинна відображати весь допит, а не тільки його фрагменти (тобто, забороняється без необхідності зупиняти, а потім відновлювати запис);

4) після закінчення допиту фонограма (відеозапис) повністю відтворюється учасникам допиту. Зроблені зауваження чи уточнення теж фіксують на плівку. Звукозапис завершується заявою допитуваного про правильність цього запису;

5) у разі, коли фонограму (відеозапис) відтворюють під час іншої слідчої (р) дії (як один із тактичних прийомів), слідчий повинен зробити про це позначку в протоколі слідчої (р) дії;

6) після закінчення досудового розслідування слідчий повинен ознайомити підозрювану особу і її захисника зі змістом фонограм (відеозаписів). Звукозапис можна відтворити і за клопотанням потерпілої особи;

7) після того, як всі визначені законом учасники ознайомляться з матеріалами кримінального провадження, фонограми опечатаються та зберігаються у справі.

У процесі допиту допитуваний може за власним бажанням або за пропозицією слідчого намалювати схеми, креслення, малюнки, плани, що пояснюють його показання. Їх потрібно засвідчити підписами допитуваного і слідчого та долучити до протоколу допиту як додаток.

До проведення допиту в окремих випадках доцільно залучати працівників оперативних підрозділів. Як засвідчує практика, це рекомендується у таких випадках:

1) для спостереження за поведінкою допитуваного та його емоційними реакціями;

2) для зміни темпу допиту;

3) для можливості тактично правильно використати оперативну інформацію;

4) для негайної (швидкої) перевірки отриманої від допитуваного інформації;

5) працівник оперативного підрозділу у неофіційній бесіді може отримати достовірні чи орієнтуючі відомості без їх процесуального закріплення (наприклад, коли особа не хоче щоб їх записували в протоколі).

До проведення допиту також можна залучити спеціаліста. Він може допомогти слідчому краще, точніше і повніше зрозуміти допитуваного, який вживає у показаннях спеціальні терміни; розібратися у чинних спеціальних правилах, інструкціях, стандартах й інших документах; установити спосіб вчинення кримінального правопорушення; припинити неправдиві показання, що стосуються спеціальних питань; зафіксувати за допомогою технічних засобів перебіг і результати допиту.

Допит неповнолітніх (малолітніх) характеризується певними особливостями підготовки і проведення. Вік, з якого неповнолітнього можна допитувати як свідка чи потерпілого, в КПК не визначений. Залежно від віку і обстановки під час допиту неповнолітніх можуть бути присутні: законний представник, педагог або психолог, лікар. Важливим є вибір місця для допиту (наприклад, «зелена кімната», місце, де особа навчається тощо). Запитання повинні бути простими та доступними для розуміння. Обов'язково потрібно встановити комунікативний контакт. Слід зважати, що монотонність ситуації допиту, його тривалість, тривале очікування неповнолітнім слідчого в коридорі можуть знизити ефективність самого допиту, викликати у допитуваного реакцію негативізму (немотивованого заперечення), протесту. Попереднє планування такого допиту дозволить скоротити час його проведення (закон також вимагає, що він не може тривати більше 2 годин, а через годину необхідно робити перерву).

Під час формулювання питань неповнолітньому (малолітньому) допитуваному необхідно дотримуватись певних вимог:

– питання повинні бути зрозумілими, відповідати його рівню розвитку, освіті;

– потрібно ставити конкретні питання, що стосуються якої-небудь події, і не допускають двозначного тлумачення;

– слідчий має уникати питань, на які можлива ймовірна відповідь;

– форма питання повинна спонукати до активності, ініціативи, самостійної думки і не передбачати односкладної відповіді на кшталт: «так», «ні», «не може бути», «саме так це було»;

– у питаннях не повинно бути інформації, яку можна застосовувати для відповіді («навідні запитання»);

– необхідно визначити послідовність запитань, щоб одне питання слідувало з іншого, а весь допит мав чітку логічну структуру.

До специфічних тактичних прийомів під час допиту неповнолітніх (малолітніх) належать:

1) роз'яснення важливості повідомлення правдивих даних;

2) демонстрація поінформованості про обставини його життя, потреби, інтереси;

3) посилення на те, що у слідчого також є дитина такого віку;

4) роз'яснення суті та значення пред'явлених чи оголошених матеріалів;

5) роз'яснення неправильної позиції.

Допит розпочинається з пропозиції неповнолітньому (малолітній) особі розповісти все відоме про обставини події, у зв'язку з якими її викликано. Неуважне ставлення до допитуваного порушує психологічний контакт і бажання спілкуватися.

- 3 -

Одночасний допит – це слідча (р) дія, яка передбачає одночасний допит двох чи більше раніше допитаних осіб з метою з'ясування причин розбіжностей у їхніх показаннях. Це один із ефективних способів перевірки і отримання нових доказів. Цю слідчу (р) дію можна провести між

будь-якими учасниками процесу, і порядок її проведення регламентується ч. 9 ст. 224 КПК.

До основних завдань одночасного допиту належать:

- 1) з'ясування причин розбіжностей;
- 2) викриття одного з допитуваних у даванні неправдивих показань;
- 3) психологічний вплив на несумлінного учасника одночасного допиту;
- 4) зміцнення позиції і вольових якостей сумлінного учасника одночасного допиту;
- 5) виявлення і встановлення нових обставин, що мають значення для справи;
- 6) перевірка та оцінка висунутих слідчим версій.

Надане законом право слідчого на проведення одночасного допиту не повинно залежати від його суб'єктивного бажання. За наявності суттєвих розбіжностей у показаннях, що впливають на правильне вирішення справи у суті, слідчий повинен завжди намагатися встановити істину в суперечливих питаннях, зокрема й за допомогою одночасного допиту.

Як виняток, слідчий може відмовитися від проведення одночасного допиту, проте для цього повинні бути вагомі причини. Така відмова може бути продиктована тактичними міркуваннями. Наприклад, коли слідчий переконаний в тому, що допитувані хочуть під час одночасного допиту узгодити показання на шкоду процесу встановлення істини. В окремих випадках, коли потерпілою особою є малолітній (неповнолітній), слідчий може не проводити одночасний допит, щоб зайвий раз не травмувати його психіку. В таких випадках доцільно зібрати додаткові докази та застосувати для усунення наявних суперечностей інші слідчі (р) дії.

КПК містить і пряму заборону проводити одночасний допит між неповнолітнім (малолітнім) свідком чи потерпілим та підозрюваним у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи.

Слідча практика фіксує, що не доцільно проводити одночасний допит:

- між особами, які дають завідомо неправдиві показання;
- між співучасниками кримінального правопорушення на початковому етапі розслідування;
- між підозрюваним, який не визнає своєї вини, і особою, на яку він може негативно вплинути;
- між особами, які намагаються узгодити свою позицію один стосовно одного чи передати певну інформацію;
- коли один із учасників одночасного допиту категорично відмовляється давати показання у присутності іншого учасника.

Сутність одночасного допиту полягає в тому, що слідчий по черзі пропонує допитуваним дати показання про обставини, в яких виявлено розбіжності.

Причиною таких розбіжностей можуть бути завідомо неправдиві показання одного чи обох учасників, різні ролі в події (водій – пішоход), відмінності у статусі (правопорушник – правоохоронець).

До основних характеристик одночасного допиту належать:

- єдність предмета одночасного допиту (особи допитуються щодо одних і тих же обставин);
- єдність процесу одночасного допиту (це безперервне порівняння показань одночасно допитуваних осіб);
- єдність часу проведення (одночасна присутність допитуваних);
- єдність місця проведення (осіб допитують в одному місці);
- рівність умов сприйняття допитуваними запитань і відповідей;
- єдність документування.

Тактика одночасного допиту має певні особливості у зв'язку з:

- розширеним складом її учасників;

- ускладненим інформаційним обміном;
- сильним психологічним впливом;
- можливістю зміни показань;
- підвищеним ступенем тактичного ризику;
- зниженням рівня прогнозованості.

Обов'язковим елементом одночасного допиту є етап підготовки до його проведення. Він охоплює **вирішення слідчим таких питань:**

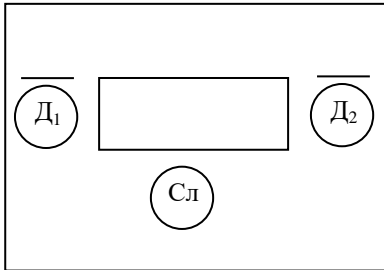
- 1) між якими особами проводити та кого для цього залучити¹;
- 2) які розбіжності потрібно усунути (з'ясувати їх причини) та яким шляхом це можна зробити;
- 3) які взаємовідносини між допитуваними;
- 4) яка черговість допиту ефективна;
- 5) які питання слід поставити та в якій послідовності;
- 6) які показання потрібно в подальшому оголосити;
- 7) час і місце проведення одночасного допиту;
- 8) які необхідні технічні засоби фіксування.

Слідчий перед початком проведення одночасного допиту повинен роз'яснити правила його проведення. Потрібно акцентувати увагу учасників на тому, що питання спочатку ставить слідчий, а запитання один до одного учасники зможуть поставити тільки з його дозволу і їм надасться можливість висловити свої заперечення і зауваження. Також роз'яснюють, що відповідає лише особа, до якої слідчий звернувся із запитанням, а всі інші учасники слухають її відповідь.

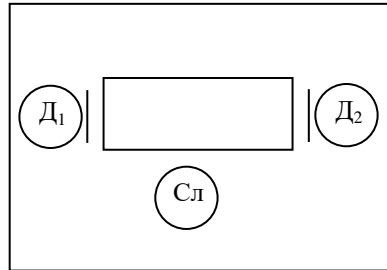
Також має значення правильне розміщення учасників одночасного допиту на місці його проведення. Допитувані повинні постійно перебувати в полі зору слідчого (щоб він мав можливість спостерігати за їхніми поведінкою та станом), бути достатньо віддалені від нього та між собою. Пра-

¹ Під час підготовки до одночасного допиту за участю неповнолітнього потрібно вирішити питання про виклик одного з батьків, законного представника чи педагога. У передбачених законом випадках запрошують захисника і перекладача.

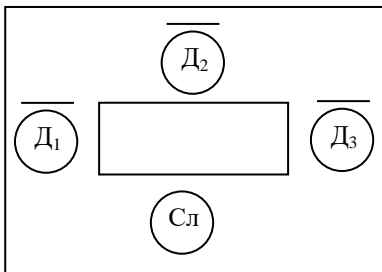
вільне розміщення учасників одночасного допиту не тільки дозволяє вести спостереження за ними, але й унеможливити здійснення раптового нападу або запобігти невербальному спілкуванню. За необхідності слідчий може залучити до проведення одночасного допиту допоміжних осіб (іншого слідчого, працівника оперативного підрозділу).

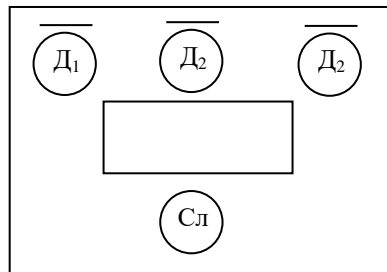
Безконфліктна ситуація
Сл – слідчий
Д₁ – потерпілий, свідок
Д₂ – підозрюваний

Конфліктна ситуація
Сл – слідчий
Д₁ – потерпілий, свідок
Д₂ – підозрюваний

Можлива конфліктна ситуація
у разі різного процесуального
статусу допитуваних
Сл – слідчий
Д₁ – потерпілий
Д₂ – свідок
Д₃ – підозрюваний

Безконфліктна ситуація
у разі однакового процесуального
статусу допитуваних
Сл – слідчий
Д₁, Д₂, Д₃ – потерпілий, свідок

Типове розміщення учасників одночасного допиту

На робочому етапі одночасного допиту слідчий повинен роз'яснити зміст ст. 63 Конституції України та відповідно до процесуального статусу попередити допитуваних про кримінальну відповідальність (ст.ст. 384, 385 чи 387 КК України).

Потім з'ясовують, чи знають викликані особи один одного і в яких стосунках перебувають. Відповіді, що збігаються за змістом, можна записати однією фразою. Якщо ж учасники одночасного допиту дають різні відповіді, то відповідь кожного записують окремо.

Після цього учасники одночасного допиту по черзі дають показання за тих обставин, щодо яких є розбіжності. Насамперед допитують особу, яка дає викривальні показання (або ту, яка, на думку слідчого, дає правдиві показання), а потім – особу, яка ці твердження заперечує.

Під час проведення одночасного допиту слідчий повинен зважати на низку таких тактичних правил:

- показання добросовісного учасника, якого допитують першим, не повинні розтягуватись (запитання формулюються так, щоб на нього можна було відповісти коротко);

- потрібно уникати запитань, що охоплюють не одну, а низку суперечливих обставин;

- недоцільно ставити відразу багато запитань, непов'язаних за змістом;

- добросовісному учаснику необхідно дати можливість висловитися першим з усіх суперечливих питань, в іншому разі він може змінити свої показання на неправдиві.

Спочатку задають непрямі запитання. Наприклад, замість «Хто брав участь у розбійному нападі?» доцільно поставити таке запитання: «Якими зброями напад користувалися окремі учасники нападу?». Слідчий повинен пам'ятати, що повністю неправдивих показань не може бути, можуть лише спотворюватися деякі окремі факти. Тому на початку одночасного допиту можна поставити учасникам запитання, відповіді на які можуть бути правдивими з обох боків.

Позитивна оцінка таких відповідей може викликати орієнтацію на безконфліктну взаємодію сторін. Слідчий повинен утримуватись від питань, які свідчать про його непоінформованість у обставинах події. Запитання повинні ставитися у певній логічній послідовності.

Під час одночасного допиту можна застосувати тактичний прийом – оголошення раніше даних показань (однак, відповідно до вимог КПК, це можна робити лише після того, коли допитувані особи відповіли на поставлені слідчим запитання). Розбіжності у показаннях рекомендується знімати у напрямі від менш значних, до більш значущих.

Після відповіді на запитання слідчого допитувані та інші особи, які беруть участь, можуть поставити запитання один одному, однак це повинно відбуватись під контролем слідчого, а запитання повинні стосуватися обставин події кримінального правопорушення (розбіжностей).

Крім тактичного прийому «пред'явлення показань», під час одночасного допиту **можна застосувати такі тактичні прийоми**: застосування фактору раптовості; використання викривальних показань організаторів чи активних учасників кримінального правопорушення; поділ теми одночасного допиту; пред'явлення доказів у порядку «збільшення» або «зменшення» їх доказового значення; проведення додаткового одночасного допиту; проведення одночасного допиту у прискореному темпі; застосування технічних засобів фіксації; залучення допоміжних осіб (спеціалістів).

У разі неможливості проведення звуко- чи відеозапису під час одночасного допиту ведення протоколу бажано дооручити іншій особі. Це дає змогу слідчому контролювати порядок одночасного допиту, спостерігати за реакцією її учасників, забезпечувати їх безпеку. У напруженій конфліктній ситуації слідчий повинен зберігати психологічну стійкість, урівноваженість. Потрібно категорично усувати будь-які погрози, намагання сугестивного впливу, зміцнювати вольові позиції особи, яка дає правдиві показання, підсилювати її позицію пред'явленням відповідних показань.

Часто успіх проведення одночасного допиту може бути зведений нанівець через незадовільну його фіксацію, тому складанню протоколу слідчий має приділити достатньо уваги. Протоколювання одночасного допиту порівняно з допитом має особливості. Показання допитуваних на одночасному допиті записуються до протоколу у тій послідовності, в якій їх давали. Можливий також інший варіант, коли аркуш паперу ділять по вертикалі на дві частини і на одній з них записують показання одного допитуваного, а на другій – іншого.

Рекомендується тему одночасного допиту поділити на декілька запитань, питання формулювати та записувати ясно і чітко, кожне з питань необхідно в деталях з'ясувати у допитуваних. Під час протоколювання слідчий повинен не упустити важливих для справи фактів. Він має зафіксувати аргументацію показань за суттю поставленого слідчим питання, обґрунтовані заперечення проти тверджень іншого учасника одночасного допиту, посилання на джерела доказів (певних осіб, документи тощо).

Доцільно зазначати в протоколі й повідомлення допитуваних про факти, які не належать до предмета одночасного допиту, але становлять значний інтерес для слідства (наприклад, нові дані про подію кримінального правопорушення). На прохання учасників одночасного допиту в протоколі обов'язково вказують ті дані, які вони просять зазначити в ньому.

Кожен з допитуваних підписує протокол наприкінці та кожен його сторінку або лише питання і свої показання на цій сторінці. Протокол також підписують інші особи, які були присутні на одночасному допиті (захисники, законні представники).

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Поняття допиту та його основні завдання.
2. Мета, предмет допиту та види допитів.
3. Характеристика підготовчого етапу проведення допиту.

4. Характеристика робочого етапу проведення допиту (загальні тактичні прийоми допиту).
5. Характеристика конфліктних і безконфліктних ситуацій під час допиту.
6. Характеристика тактичних прийомів, спрямованих на подолання намагань особи дати неправдиві показання.
7. Характеристика основних логічних, психологічних і тактичних прийомів, що використовуються під час допиту.
8. Правила застосування під час допиту звуко- чи відеозапису та ведення протоколу.
9. Тактичні особливості допиту неповнолітньої (малолітньої) особи.
10. Поняття, завдання одночасного допиту та випадки, коли його проведення недоцільне.
11. Сутність, основні характеристики та особливості одночасного допиту.
12. Характеристика підготовчого етапу проведення одночасного допиту.
13. Характеристика робочого етапу проведення одночасного допиту (основні тактичні прийоми).

ТАКТИКА ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ

1. *Поняття пред'явлення для впізнання, його завдання, підстави проведення та види*
2. *Тактика пред'явлення для впізнання живої особи*
3. *Тактика проведення інших видів пред'явлення для впізнання*

- 1 -

Процесуальний порядок проведення пред'явлення для впізнання регламентується статтями 228–232 КПК. Однак у них, на жаль, не визначається, що таке «пред'явлення для впізнання», яка його мета та завдання. Як самостійну слідчу дію у радянське кримінальне судочинство її ввели лише з прийняттям КПК у 1960 р. Незважаючи на те, що до того часу у законі воно не передбачалося, пред'явлення для впізнання у практичній діяльності правоохоронних органів все ж таки проводилося.

Пред'явленню для впізнання характерно два процеси – фіксувальний (засвоєння особою відмінних ознак об'єкта і формування його образу в пам'яті) і упізнавальний (використання цих ознак для ототожнення об'єкта). Це одна з форм криміналістичної ідентифікації, яка істотно відрізняється від випадків ідентифікації за матеріальними слідами.

З криміналістичної точки зору, **пред'явлення для впізнання – це слідча (р) дія, що полягає у пред'явленні особі об'єктів, які вона спостерігала раніше у зв'язку з подією кримінального правопорушення, з метою встановлення їх тотожності чи відмінності.**

Зміст пред'явлення для впізнання полягає в тому, що особа оглядає об'єкт і порівнює його з мисленнєвим образом, який у неї зберігся в пам'яті.

Загальна мета пред'явлення для впізнання – отримати доказ, а конкретна – встановити тотожність чи відмінність об'єкту, який пред'являється для впізнання.

Завданнями пред'явлення для впізнання є:

1) встановити факт перебування певної особи на місці кримінального правопорушення;

2) встановити факт знайомства між особами, якщо одна з них це заперечує;

3) з'ясувати ознаки та індивідуальні характеристики об'єктів;

4) встановити особу, яка не має документів, або є підозри, що вона видає себе за іншу;

5) встановити особу невпізаного трупа.

Підставою для ухвалення слідчим рішення провести пред'явлення для впізнання є інформація, отримана ним від конкретної особи під час допиту. Така інформація дає можливість слідчому вважати, що під час пред'явлення для впізнання може бути досягнута мета впізнання.

Інформація, що отримується від особи під час допиту, може бути двох видів:

1) особа під час допиту заявляє, що вона добре запам'ятала прикмети (ознаки) об'єкта і може його впізнати. Допитувана особа детально описує ці прикмети (ознаки);

2) особа під час допиту називає лише загальні риси об'єкта, не може точно описати його прикмети (ознаки), але висловлює впевненість, що зможе його впізнати за сукупністю ознак, коли побачить.

Якщо особа заявляє, що не пам'ятає ознаки об'єкта і не може його впізнати, проводити пред'явлення для впізнання недоцільно. Також немає сенсу пред'являти для впізнання одну особу іншій, якщо вони не заперечують, що знайомі.

Також слід погодитися з думкою О. Я. Баєва, який вказує, що якщо у слідчого є хоча б якісь сумніви щодо успіху

пред'явлення для впізнання, то його слід відкласти та використати спочатку всі інші реальні можливості для перевірки висунутих версій у викритті підозрюваного.

Об'єктами впізнання, відповідно до ст.ст. 228–230 КПК, можуть бути:

1) особи (позавізуальним та аудіоспостереженням, за фотознімками та матеріалами відеозапису, за голосом, за ходою);

2) труп;

3) речі.

Також у ст. 232 КПК передбачено можливість проведення пред'явлення для впізнання у режимі відеоконференції.

Наведене можна назвати класифікацією пред'явлення для впізнання за об'єктом пред'явлення. Однак у криміналістичній літературі є й інші класифікації. Узагальнення запропонованих у криміналістичній літературі класифікацій дало змогу звести їх у декілька груп:

1) за об'єктом пред'явлення (окрім осіб, речей і трупа вирізняють також ділянки місцевості, будинків, окремих приміщень, документів, тварин);

2) за процесуальним статусом особи, якій пред'являють (свідкові, потерпілому, підозрюваному);

3) за процесуальним статусом особи, яку пред'являють (підозрюваного, потерпілого, свідка);

4) за віком особи, яку чи якій пред'являють (дорослому, неповнолітній (малолітній) особі);

5) за фізичним станом і психічним здоров'ям особи (фізично здорова та з фізичними вадами, психічно здорова чи з психічними відхиленнями);

6) за часом проведення (на початковому етапі розслідування, на подальшому);

7) за відображенням об'єкта в навколишньому середовищі (за голосом, за запахом, за ходою, за фотознімком);

8) за органолептичними ознаками сприйняття об'єкта (слухове, зорове, нюхове, тактильне);

9) за залученими учасниками (з педагогом, з перекладачем, зі спеціалістом, із захисником);

10) за слідчою ситуацією та обстановкою місця впізнання (конфліктне та безконфліктне, у морзі, у службовому кабінеті, у СІЗО).

Пред'явлення для впізнання, як і будь-яка інша слідча (р) дія, умовно поділяється на три етапи – підготовчий, робочий та завершальний.

Підготовка до проведення пред'явлення для впізнання охоплює:

- 1) попередній допит особи, яка буде впізнавати;
- 2) визначення часу та місця проведення і його підготовка;
- 3) підбір об'єктів, серед яких буде проводитись впізнання (зокрема статистів);
- 4) підшукування понять;
- 5) визначення необхідних технічних засобів фіксування та їх підготовка до роботи;
- 6) залучення за необхідності спеціаліста (перекладача, педагога).

Необхідність попереднього допиту перед пред'явленням для впізнання визначено у статтях 228 і 229 КПК. Залежно від об'єктів, що підлягають пред'явленню для впізнання, допити мають свої особливості.

Під час проведення такого допиту в особи необхідно з'ясувати:

- а) загальну інформацію (про вік, характер, схильності);
- б) суб'єктивні фактори (в якому стані знаходився перед початком і під час спостереження за особою чи річчю);
- в) обставини, за яких особа спостерігала відповідну особу чи річ (на що особливо зауважила, місце та відстань спостереження, час доби, тривалість спостереження);
- г) об'єктивні фактори (погодні умови, наявність освітлення, шумові ефекти);
- г) особливості пам'яті, чи немає дефектів зору, слуху чи порушення психіки;
- д) які характерні прикмети і особливості має об'єкт, за яким особа спостерігала;

е) чи може хто-небудь підтвердити покази того, хто впізнає, про характерні прикмети і особливості об'єкта, а якщо йдеться про предмети, що належали йому, то чи є якісь докази приналежності йому цієї речі.

Про прикмети людини у протоколі записують інформацію з використанням методу «словесного портрету». Детальний опис індивідуальних прикмет (ознак) об'єкта створює більше можливостей для однозначної оцінки результатів пред'явлення для впізнання. Необхідно бути готовим, що під час безпосереднього пред'явлення для впізнання особа може повідомити більше інформації про об'єкт ніж під час допиту, оскільки безпосереднє сприйняття завжди активізує у людини процес згадування. Під час проведення такого допиту слідчий може використати такі тактичні прийоми:

- ознайомлення допитуваного з термінологією, що використовується під час складання «словесного портрету»;

- використання зображень частин обличчя, інших частин тіла для правильного опису тощо;

- використання показань, що особа давала раніше.

Часто слідчий стикається з такою ситуацією, коли різні особи, які сприймали об'єкт одночасно і будуть у подальшому впізнавати, описують його зовсім по-різному. До цього слідчий повинен бути готовий і йому рекомендується з'ясувати шляхом порівняння протоколів допитів, чи є суттєві відмінності в описі, чи причина полягає просто у різному напрямі сприйняття у допитуваних, у властивостях їх пам'яті та особливостях словесного відтворення образу.

Важко, з психологічної точки зору, допитувати родичів загиблої особи. На практиці трапляється чимало випадків, коли родичі не можуть описати її зовнішність (через психологічну травму). У такому разі слідчому варто запропонувати подивитися на зажиттєву фотографію загиблої особи, щоб активізувати пам'ять. Під час допиту в протоколі слідчий повинен обов'язково запитати про те, чи зможе особа впізнати об'єкт у подальшому, та записати її відповідь.

Будь-який вид пред'явлення для впізнання охоплює низку дій, які слід виконувати у такій послідовності:

1) спочатку запрошують понятих та в їх присутності розміщують об'єкти на місці проведення слідчої (р) дії за відсутності того, хто буде впізнавати;

2) після цього запрошують учасників слідчої (р) дії і всім роз'яснюють сутність слідчої (р) дії, що проводиться, і їхні права та обов'язки;

3) після цього до місця проведення впізнання викликають особу, яка буде впізнавати. Відповідно до процесуального статусу вона попереджається про кримінальну відповідальність;

4) слідчий пропонує тому, хто впізнає, оглянути об'єкти та показати, чи є серед них той, про якого його раніше допитували, та вказати прикмети (ознаки), за якими його впізнано;

5) фіксація перебігу і результатів проведення слідчої (р) дії.

- 2 -

На практиці найскладнішим можна вважати **пред'явлення для впізнання живої особи**. Воно проводиться зазвичай у випадках, коли: 1) особа, яка підлягає пред'явленню, не була раніше відома тому, хто буде впізнавати, але спостерігалася останнім у зв'язку зі злочинною подією; 2) той, хто впізнає, знав раніше особу, яка пред'являється, але не може повідомити про неї необхідних даних (наприклад, не може повідомити її точне прізвище та ім'я); 3) особа добре знайома тому, хто впізнає, однак вона це знайомство заперечує; 4) особа, яку будуть впізнавати, видає себе за іншу.

Одна з головних умов, яку ставлять перед пред'явленням для впізнання особи, полягає в тому, що забороняється попередньо показувати особі, яка впізнаватиме, того, кого слідчий планує пред'явити їй для впізнання, чи надавати про неї інші відомості про прикмети. З тактичної точки зору, це означає, що слідчому не слід (що нерідко буває на практиці) використовувати прийоми, за яких впізнаючому дають зрозуміти, кого саме

необхідно впізнати. Серед типових прикладів можна назвати: доставлення особи в кабінет на очах у впізнаючого під конвоєм; «випадкову» їх зустріч у коридорі; коли впізнаючий знаходиться в кабінеті – проводити особу під вікном чи по коридору при відчинених дверях; показувати впізнаючому документи такої особи чи фотокартку.

Особу, яка підлягає впізнанню, пред'являють тому, хто впізнає, разом з іншими особами. Таких осіб називають статистами. Підшуковуючи статистів, слідчий повинен пам'ятати, що:

- 1) такі особи не мають бути пов'язані з подією кримінального правопорушення;
- 2) їх повинно бути не менше трьох;
- 3) вони не повинні мати різких відмінностей у віці, зовнішності й одязі.

З криміналістичної точки зору, відсутність таких відмінностей називається «схожістю». Осіб можна вважати схожими, якщо вони не мають різких відмінностей у: тілобудові, зрості, формі та кольорі обличчя, кольорі очей, формі, довжині та кольорі волосся. Це також стосується фасону, матеріалу і кольору одягу та взуття.

Після проведення підготовчих заходів, що стосуються пред'явлення для впізнання, **починається робочий етап**. Першими в місце, де відбуватиметься слідча (р) дія, запрошують понятих. Їм роз'яснюють суть слідчої (р), права і обов'язки, за необхідності попереджають про кримінальну відповідальність за розголошення відомостей, що стали їм відомі.

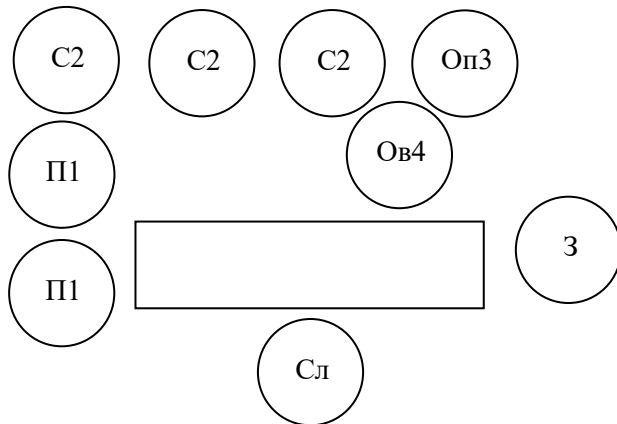
Потім запрошують статистів. Понятим роз'яснюють, що це особи, які не мають стосунку до події кримінального правопорушення, а їх присутність обумовлена вимогами КПК. Статистам роз'яснюють суть слідчої (р) дії, а також нюанси, що можуть виникнути під час пред'явлення для впізнання (наприклад, бажання особи, яку будуть впізнавати, сісти на місце, де сидить статист, дії у разі виникнення конфліктної ситуації, втягнення у розмову, поведінка у разі впізнання тощо).

Виконавши ці дії, слідчий запрошує (чи доставляє) у приміщення особу, яку будуть пред'являти для впізнання. Їй

роз'яснюють, для чого її запросили, її права та обов'язки і пропонують зайняти будь-яке місце серед статистів. Про таку пропозицію і про місце, яке зайняла особа, зазначають у протоколі. Після цього слідчий повинен зосередити увагу присутніх, що вимога закону щодо схожості осіб, які будуть пред'являтися для впізнання, виконана (або чи є щодо цього якісь зауваження).

Після виконання цих дій у приміщення, де проходить впізнання, запрошується особа, яка впізнає (в цей час слідчий не повинен виходити з приміщення, де проводиться впізнання. Це робиться з метою забезпечення безпеки учасників слідчої (р) дії, а також уникнення безпідставного звинувачення у допомозі тому, хто впізнає, чи необ'єктивності з боку слідчого). На практиці це, зазвичай, роблять телефоном. Згідно зі своїм процесуальним статусом, особу, яка впізнає, попереджають чи не попереджають про кримінальну відповідальність, передбачену статтями 384 і 385 КК України. Також слідчий повинен поцікавитися, чи добре впізнаючий бачить у цих умовах.

Черговість запрошення учасників у приміщення, де проводиться пред'явлення для впізнання.

Сл – слідчий; П – поняті; С – статисти; Оп – особа, яку впізнають;
Ов – особа, яка впізнає; З – захисник.

Відтак слідчий пропонує особі, яка впізнає, спочатку назвати ознаки, за якими вона може впізнати особу, а потім уважно оглянути осіб, що пред'являються для впізнання. Після цього слідчий ставить запитання щодо того, чи не впізнає вона когось серед тих, хто пред'являється для впізнання. Сформульоване запитання записують у протокол¹.

Після цього ситуація може розвиватися у декількох напрямках. У одному випадку особа повідомляє слідчому, що серед пред'явлених осіб вона нікого не впізнає. В цьому разі їй потрібно дати деякий час для адаптації, поцікавитися, чи не потрібно, щоб особи, які пред'являються для впізнання, встали, пройшлися, щось сказали чи зробили. Якщо особа, яка впізнає, продовжує наполягати на тому, що нікого впізнати не може, – слідчий переходить до завершального етапу проведення слідчої (р) дії. Необхідно зазначити, що більше пред'являти для впізнання цю особу тій, що впізнає, слідчий вже не може.

У іншому випадку особа впізнає саме того, кого слідчий пред'являє для впізнання. В цьому разі слідчий повинен з'ясувати, за якими ознаками (прикметами) вона її впізнала. Відповідь особи, котра впізнає, заносять до протоколу. Можливе виникнення ситуації, коли буде вказано на статиста як опізану особу (це можливо, оскільки, як говорилося вище, статисти схожі в загальних рисах з особою, яка пред'являється для впізнання). У цьому разі слідчу (р) дію проводять у тому ж порядку, як і тоді, коли б упізнали ту особу, яка пред'являється для впізнання. Після закінчення слідчої (р) дії упізаного статиста слід допитати як свідка щодо обставин події відповідного кримінального правопорушення.

Після того, як особу упізнали, слідчий пропонує цій особі встати (якщо стоять, то зробити крок уперед) і назвати своє прізвище, ім'я та по батькові. Цю пропозицію та від-

¹ Це запитання може звучати так: «Подивіться уважно на осіб, які сидять (стоять) навпроти Вас, та скажіть, чи є серед них та, про яку Ви давали показання раніше».

повідь особи також бажано вказати у протоколі. Після цього слідчий зачитує протокол уголос і його підписують усі учасники і присутні особи, з відміткою про наявність чи відсутність заяв, зауважень або доповнень.

Трапляються ситуації, коли особа під час проведення пред'явлення для впізнання заявляє, що нікого не впізнала. Однак після її завершення повідомляє слідчому, що вона впізнала конкретну особу, але не сказала про це з певних мотивів (побоялася розправи, їй погрожували, має матеріальну зацікавленість, жалість). Оскільки слідчий вже немає права провести повторне пред'явлення для впізнання, йому необхідно таку особу додатково допитати. Під час проведення такого допиту зазначають: 1) мотиви, через які впізнаючий під час пред'явлення для впізнання не сказав слідчому, що впізнав особу з першого разу; 2) прикмети, за якими він впізнав, і місце, де знаходилась особа, яку вона впізнала; 3) обставини, за яких вона бачила цю особу.

- 3 -

Новою у КПК є можливість проводити пред'явлення для впізнання особи за голосом або ходом, хоча і до цього на практиці такі пред'явлення проводилися. Вони також мають свої особливості.

Пред'явлення для впізнання особи за голосом вимагає відповідної конструкції місця, де буде проводитися ця слідча (р) дія, що унеможливуватиме візуальний контакт між особою, яка впізнає, та особами, які пред'являтимуться для впізнання. Також слід зауважити, щоб приміщення було шумоізоляційним (не заважали сторонні шуми).

На етапі підготовки слідчий повинен підготувати відповідний текст, який будуть говорити особи, які пред'являються для впізнання. Слідчий з понятими та захисником (якщо він є) повинні розташуватися так, щоб бачити і впізнаючого, і тих, хто пред'являється для впізнання. Обов'яз-

ковою є пропозиція слідчого особі, що пред'являється для впізнання, зайняти будь-яке місце серед статистів. Зовнішній вигляд осіб, які пред'являються для впізнання, у протоколі зазначати не потрібно (оскільки не йдеться про візуальний контакт). На робочому етапі слідчий, починаючи зліва чи справа, почергово пропонує сказати відповідний текст уголос (наприклад: «Особа під номером «1», скажіть визначений текст» і т. д.). Після закінчення слідчої (р) дії та оформлення протоколу рекомендується спочатку відпустити статистів та особу, яка пред'являлася для впізнання, а потім понятих і впізнаючого. За схожою схемою може проводитися і пред'явлення для впізнання за голосом через телефон.

Пред'явлення для впізнання особи за ходом рекомендується проводити на відкритій місцевості чи у великому приміщенні. До такої форми пред'явлення для впізнання доцільно залучити помічника, який буде контролювати вихід осіб, що пред'являються для впізнання. Визначати час проведення такого пред'явлення потрібно з урахуванням часу, коли впізнаючий спостерігав об'єкт під час події кримінального правопорушення (наприклад, якщо це було у вечірній час, то і пред'явлення для впізнання слід планувати приблизно у такий же час). Також слідчому необхідно вжити заходів щодо недопущення потрапляння у місце проведення слідчої (р) дії сторонніх осіб. Можлива комбінація, коли під час проходження особи, які пред'являються для впізнання, на прохання впізнаючого говоритимуть якийсь конкретний текст. Під час проведення такого пред'явлення слідчий повинен проконтролювати, щоб статисти були загалом схожі за виглядом (зріст, статура) та одягом і взуттям з особою, яка пред'являється для впізнання.

Основною причиною відмови потерпілих і свідків брати участь у пред'явленні для впізнання – це страх за свою безпеку та безпеку рідних і близьких. Для таких випадків у КПК передбачена можливість провести **пред'явлення для впізнання позавізуальним та аудіоспостереженням особи**, яку пред'являють для впізнання.

Для цього повинна бути обладнана спеціальна кімната, що має два входи та поділена на дві частини спеціальним склом, що дозволяє особі, що впізнає, бачити особу, яка пред'являється для впізнання, а остання бачити і чути її через скло не може. У цьому разі основне проблемне питання виникає під час розміщення учасників пред'явлення для впізнання. В одній частині кімнати зі слідчим повинна знаходитися особа, яка впізнаватиме, та поняті (вони заходять через один вхід). У іншу частину заводять статистів і особу, яку пред'являють для впізнання (вони заходять через інший вхід). Захисник (якщо він є у особи) також знаходиться у цій частині кімнати. Слідчому під час проведення такого пред'явлення для впізнання важливо дотриматися процесуальних вимог щодо збереження в таємниці інформації про особу, яка впізнавала. Ознайомлення зі змістом протоколу також проводиться окремо.

Після завершення пред'явлення для впізнання для слідчого важливо вирішити питання щодо того, у якій послідовності відпустити учасників слідчої (р) дії з місця, де вона проводилася. Відповідно до загального правила спочатку йде особа, яка впізнавала, потім статисти, поняті, а тоді особа, яку впізнавали. Цей порядок може бути змінений, з огляду на тактичні задуми слідчого.

Пред'явлення для впізнання трупа проводиться у випадках, коли особа загиблого невідома (невстановлена). Якщо труп не буде опізнаний відразу (тобто під час проведення огляду місця події), то слідчий повинен дати розпорядження адміністрації моргу вжити заходів для його збереження впродовж певного часу, щоб була можливість пред'явити для впізнання труп усім особам, які бажають з'ясувати, чи відомий їм загиблий. Слідчий і поняті в таких випадках можуть не бути присутніми, однак адміністрацію моргу потрібно попередити, що якщо хто-небудь впізнає труп, то необхідно записати прізвище, адресу проживання того, хто впізнав, а також відомості про впізнаного, і негайно повідомити про це слідчого. Отримавши таке повідомлення,

слідчий виїжджає в морг, запрошує того, хто впізнає, і в присутності понятих складає протокол.

Труп пред'являється для впізнання в одному екземплярі, в тому ж одязі, який був на ньому під час виявлення. Якщо впізнаючим є особа, яка добре знала особу загиблого, то тіло пред'являють без одягу, вкрите простирадлом. За необхідності тіло відкривають і показують характерні прикмети на ньому. Зважаючи на специфіку такого пред'явлення, варто до нього залучити когось із працівників моргу або медика.

Нерідко трапляються ситуації, коли обличчя постраждало від механічного впливу або минув значний період часу з моменту виявлення трупа. В такому разі потрібно зробити «туалет» трупа чи реставрацію (відновлення) обличчя (наприклад, у випадках, коли обличчя трупа спотворене чи зазнало гнилісних змін). Відтак може виникнути проблема, що раніше робити – розтин (пов'язаний із проведенням судово-медичної експертизи) чи «туалет» трупа. В кожному окремому випадку почерговість цих процедур вирішує слідчий. Йому лише варто пам'ятати таке: під час проведення спочатку судово-медичної експертизи навіть після «туалету» труп виглядатиме дещо не так, і це може бути причиною того, що його не впізнають; а якщо робити спочатку «туалет» трупа і його пред'явлення для впізнання, а потім судово-медичну експертизу, будуть втрачені мікрочастинки чи сліди, що не дозволить відповісти на всі запитання, які поставлені перед експертом.

Інколи виникає необхідність пред'являти для впізнання частини трупа. Питання про можливість проведення такого впізнання вирішується переважно за наявності на частинах трупа особливих прикмет. В інших випадках можливий варіант, за якого слідчий проводить огляд частини трупа, що має особливі прикмети, та проводить фотозйомку такої прикмети. В подальшому можливо буде провести пред'явлення за фотознімками.

Якщо минув термін, упродовж якого тіло можуть зберігати у морзі, обов'язково потрібно провести фотозйомку

група (за правилами сигналітичної фотозйомки), щоб у подальшому була можливість пред'явити для впізнання його фотознімки.

Пред'явлення для впізнання речей зазвичай проводять у тих випадках, коли під час кримінального провадження у розпорядження слідчого потрапляють речі і є підстави вважати, що вони знаходяться у певному зв'язку з подією кримінального правопорушення. Відповідно до загального правила, для пред'явлення речі підбирають ще не менше ніж три однорідні речі, які повинні бути одного виду, якості та без різких відмінностей у зовнішньому вигляді. Отож, для пред'явлення повинно бути не менше чотирьох речей. Під час попереднього розміщення речей для впізнання рекомендується з понятими узгодити питання про черговість їх розташування, бажано біля кожного розмістити номер, провести їх фотографування, чимось накрити перед тим, як прийде той, хто впізнаватиме.

Під час пред'явлення для впізнання речей слідчому необхідно взяти до уваги такі явища, як «одночасний» і «послідовний» контрасти, що можуть дещо ускладнити сприйняття речі. У «одночасному контрасті» колір якоїсь речі видаватиметься дещо іншим (наприклад, зелений колір на червоному фоні буде видаватися «зеленішим»). «Послідовний контраст» проявляється тоді, коли на певний фон дивитися досить довго (наприклад, коли дивитися на зелений фон, а потім перевести погляд на білий, то він буде певний час відтінюватись зеленим).

Є особливості пред'явлення для впізнання речей, виявлених на місці масової загибелі людей (наприклад, після катастрофи). У таких випадках виявлені на місці події речі доцільно згрупувати за їх призначенням без додавання схожих речей і таким чином пред'являти.

Ч. 3 ст. 229 КПК передбачає можливість пред'явлення для впізнання рідких, цінних і унікальних предметів (наприклад, картин, ікон, що були викрадені чи для контрабанди), до яких важко підібрати однорідні, в одному екземплярі. У такому

разі на допиті особи слідчому слід звернути особливу увагу на опис ідентифікаційних ознак цієї речі.

Пред'явлення для впізнання за фотознімками може проводитися у тому випадку, коли особа відсутня (померла, тяжко хвора, невідоме її місцезнаходження), але слідчий має її фотознімки. Фотознімок особи пред'являється для впізнання разом з не менш як трьома однорідними фотографіями інших осіб (статистів). Однорідність передбачає, що такі фотографії не повинні відрізнятися за формою, форматом, масштабом, бути чіткими, усі чорно-білими або кольоровими. Зовнішність осіб, які будуть зображені на цих фотографіях, також не повинна мати різких відмінностей (за тілобудовою, формою голови, формою, довжиною та кольором волосся, наявністю вусів, бороди, бакенбардів, окулярів, одягом). Здебільшого фотознімки вибирають погрудні, їх розташування рекомендується погоджувати з понятими, вони пронумеровуються, прошиваються і опечатуються (це для випадків, коли фотознімки наклеюються). Під час пред'явлення для впізнання за фотографіями можливе створення фототаблиць (їх повинно бути не менше двох), на яких розміщують по чотири-шість фотографій. Такий спосіб можна використати у тому випадку, коли кримінальне правопорушення учинено групою осіб. Схожі вимоги встановлюються і до матеріалів відеозапису із зображенням особи.

Після проведення таких пред'явлень у подальшому пред'явлення для впізнання живої особи (наприклад, особа одужає, буде затримана), відповідно до вимог закону, неможливе.

Пред'явлення для впізнання тварин (птахів) у чинному КПК не регламентовано. Однак у практиці таке трапляється. Необхідність у проведенні такого впізнання може виникнути у таких випадках:

- 1) у слідчого є версія, що тварину (птаха) викрадено і проведенням пред'явлення можливо встановити її господаря;
- 2) у слідчого є підстави вважати, що знайдена тварина належить особі, яка зникла безвісти;

3) особа заявляє, що добре пам'ятає і може впізнати тварину (птаха), яка була у злочинця у момент вчинення кримінального правопорушення;

4) проведення впізнання може виявити підміну тварини.

Якщо виникає необхідність провести пред'явлення для впізнання тварини (птаха), то процес пред'явлення потрібно здійснювати з дотриманням тих же процесуальних вимог і використанням тактичних прийомів, що і під час пред'явлення для впізнання речі. Особливістю є те, що слідчому під час допиту особи, яка в подальшому буде впізнавати, потрібно з'ясувати кличку, породу, масть, стать, вік та особливі прикмети тварини (птаха). Готуючись до проведення пред'явлення, слід підібрати схожих тварин однієї статі, породи, масті, зросту та віку. До проведення такого виду пред'явлення рекомендується залучати лікаря-ветеринара чи зоотехніка. Труп тварини (птаха) пред'являється для впізнання в одному екземплярі.

Науковці та практики дискутують з приводу можливості **пред'явлення для впізнання ділянки місцевості, будинку чи приміщення** (наприклад, потерпілий у справах про викрадення і незаконне позбавлення волі людини може не знати, де знаходиться місце його незаконного утримання і навіть напряду його знаходження, порівняно з місцем захоплення, хоча він перебував у ньому і може впізнати). Частина із них схиляється до думки, що такого пред'явлення проводити не можна. За виникнення під час розслідування такої необхідності слід проводити огляд чи слідчий експеримент (особі в такому випадку пред'являють для ознайомлення фотознімки, зроблені під час огляду). Ще одна група вчених і практиків переконана, що таке пред'явлення можна проводити з метою з'ясувати, чи впізнає особа місцевість (будинок, приміщення), чи ні. Проте вони зауважують, що обов'язково потрібно підібрати ще дві (або три) схожі місцевості. Видається логічною та обґрунтованою позиція третьої групи науковців і практиків, які дотримуються твердження про можливість прове-

дення пред'явлення для впізнання ділянки місцевості в одному екземплярі чи за фотознімками.

У першому випадку слідчий попередньо допитує особу, яка буде впізнавати, а потім, зібравши усіх необхідних учасників, пред'являє їй ділянку місцевості, будинок чи приміщення. Відповідно, запитання до такої особи буде звучати так: «Чи впізнаєте Ви ділянку місцевості (будинок, приміщення) і якщо так, то за якими ознаками?».

У другому випадку слідчий повинен провести оглядову фотозйомку ділянки місцевості (будинку, приміщення), що буде пред'являтися. Також йому необхідно підібрати та провести фотографування ще трьох схожих ділянок (будинків, приміщень), оформити їх у вигляді фототаблиці з дотриманням установлених вимог і пронумерувати. Після цього особі, яка буде впізнавати, у присутності понятих пред'являється фототаблиця і формулюється приблизно таке питання: «Чи не впізнаєте серед пред'явлених фотознімків місцевість (будинок, приміщення), про яку Ви говорили під час допиту? Якщо так, то за якими характерними ознаками впізнаєте?».

Перебіг і результати пред'явлення для впізнання фіксуються в протоколі з дотриманням вимог статей 104 і 231 КПК. Особливістю описової частини протоколу є те, що її умовно поділяють на дві частини: в першій вказують необхідні дані про час початку та закінчення слідчої (р) дії, характер освітлення, об'єкти, що пред'являються, фіксують необхідні відомості про того, хто впізнає. Якщо для впізнання пред'являються живі люди, то в описовій частині протоколу вказують: їх прізвище, ім'я та по батькові; рік народження; зріст; статуру, колір, форму і довжину волосся, колір очей; вбрання та взуття. Якщо пред'являються для впізнання предмети, то вказують їх найменування, форму, колір, матеріал та інші особливості. В другій частині фіксують показання особи, яка впізнає, про результати впізнання.

У заключній частині протоколу наводять заяви та зауваження учасників цієї слідчої (р) дії з приводу її проведення. Протокол оголошує слідчий чи за бажання кожен учас-

ник може прочитати особисто, після цього його підписують поняти, учасники, присутні та слідчий.

Разом із основним способом фіксації – протоколом, перебіг та результати впізнання можуть фіксуватися за допомогою фото-, відеозйомки чи звукозапису, що оформляється у вигляді додатка до протоколу. Про їх застосування слідчий повинен повідомити усіх учасників слідчої (р) дії і зробити відповідну відмітку про це в протоколі. За допомогою фото-зйомки зазвичай фіксуються об'єкти, що пред'являються для впізнання. До моменту пред'явлення для впізнання вони фотографуються разом, а після впізнання якогось з об'єктів цей об'єкт фотографується окремо від інших, а за наявності індивідуальних ознак, за якими впізнали, проводиться їх детальна зйомка.

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Поняття пред'явлення для впізнання та його завдання.
2. Підстави для пред'явлення для впізнання об'єктів.
3. Класифікація об'єктів пред'явлення для впізнання.
4. Підготовчий етап пред'явлення для впізнання та послідовність дій під час його проведення.
5. Підготовка до пред'явлення для впізнання живої особи та типові помилки, що у цьому допускаються.
6. Вимоги до статистів, які залучаються до пред'явлення для впізнання.
7. Робочий етап пред'явлення для впізнання живої особи.
8. Особливості пред'явлення для впізнання особи за голосом.
9. Особливості пред'явлення для впізнання особи за ходом.
10. Особливості пред'явлення для впізнання поза візуальним та аудіо спостереженням особи.
11. Особливості пред'явлення для впізнання трупа.
12. Особливості пред'явлення для впізнання речей.
13. Особливості пред'явлення для впізнання за фотознімками.

ТАКТИКА ОБШУКУ

1. *Поняття обшуку, його завдання та види*
2. *Тактика проведення різних видів обшуку (у приміщенні, особи, на відкритій місцевості)*

- 1 -

Обшук – це обґрунтована доказами, що є в матеріалах кримінального провадження, слідча (р) дія, суть якої полягає у примусовому обстеженні приміщень та споруд, ділянок місцевості, інших об'єктів та окремих громадян, що там перебувають, з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини кримінального правопорушення, відшукування та вилучення знарядь кримінального правопорушення або майна (речей і цінностей), яке було здобуте у результаті його вчинення, а також установлення місцезнаходження розшукуваної особи.

Вимоги до проведення обшуку визначені у статтях 234–236 КПК. Від інших слідчих (р) дій обшук відрізняється насамперед своїм примусовим та пошуковим характером.

Примусовий характер полягає в тому, що для проведення обшуку не потрібно згоди на це обшукуваної особи. Під час обшуку слідчий має право відкривати зачинені приміщення і сховища, якщо власник відмовляється зробити це сам. Дії, що вчиняються слідчим під час обшуку, можуть бути пов'язані з пошкодженням (руйнуванням) окремих елементів будівлі (споруди). Здійснення обшуку пов'язане з вторгненням до сфери особистих інтересів особи, а також з обмеженням конституційних прав громадян

на недоторканість особи та житла і тому потребує строгого дотримання регламентованого законом порядку проведення цієї слідчої (р) дії.

Пошуковий характер полягає в тому, що насамперед ця слідча (р) дія спрямована на відшукування матеріалізованої інформації, яка стосується події кримінального правопорушення та має значення для повного, всебічного та об'єктивного кримінального провадження. Особливість у тому, що слідчий не має вичерпної інформації і про об'єкт пошуку, і про його місцезнаходження. Слідчий зазвичай має про об'єкт загальне уявлення і його місцезнаходження також відоме приблизно. Це означає, що під час проведення обшуку в певному місці не обов'язково шуканий об'єкт буде знайдений.

Підставою для ухвалення слідчим рішення про проведення обшуку є **наявність достатніх даних**, які дають йому змогу вважати, що у певному місці або у певної особи знаходиться певна річ, яка має значення для розслідування, або переховується особа, яка вчинила кримінальне правопорушення.

Достатні дані – це відомості, що містяться у показаннях свідків, потерпілих, підозрюваних, у протоколах інших слідчих (р) дій, заявах і повідомленнях громадян, а також отримані у процесі оперативно-розшукової діяльності.

Відповідно до положень чинного законодавства, процесуальною підставою для проведення обшуку є ухвала слідчого судді, що виноситься на підставі клопотання слідчого, погодженого з прокурором, який здійснює нагляд за дотриманням законності під час проведення досудового розслідування.

Основними завданнями обшуку є:

- 1) відшукати та вилучити речі, що були знаряддям чи засобом вчинення кримінального правопорушення;
- 2) відшукати та вилучити речі, що мають доказове значення (наприклад, підроблені документи та гроші);
- 3) виявити особу, яка переховується від слідства та суду або втекла з-під варти, а також матеріали, що характери-

зують особу і полегшують її розшук (наприклад, фотознімки, листи, щоденники тощо);

4) виявити майно, що забезпечить відшкодування шкоди чи можливу конфіскацію;

5) виявити та вилучити майно, що перебуває у незаконному обігу або зберігається з порушеннями встановлених вимог (наприклад, наркотичні засоби, вогнепальна зброя, радіоактивні речовини тощо);

6) виявити трупи чи їх частини;

7) виявити тварин, які були засобом для вчинення кримінального правопорушення;

8) перевірити зібрані у справі докази та отримати нові;

9) виявити особу, яку незаконно позбавили волі (викрали).

Основною підставою для класифікації обшуків є його об'єкт. Об'єкт обшуку – це те, що підлягає примусовому дослідженню для виявлення матеріалізованої інформації щодо події кримінального правопорушення та інших обставин, що стосуються цього.

У криміналістиці розрізняють такі **види обшуків**:

1) обшук жилих і нежилых приміщень (квартири, будинки, сховища, службові кабінети, гаражі, підсобні приміщення тощо);

2) обшук ділянок місцевості (подвір'я, садові ділянки, підсобні господарства, території установи);

3) обшук особи;

4) обшук транспортного засобу.

Крім того, розрізняють такі види обшуків, як первинні та повторні, одиночні (різночасні) та групові (одночасні).

Різночасні обшуки – це звичайні обшуки, які проводяться в різний час у тієї ж чи в різних осіб.

Одночасні обшуки зазвичай проводяться під час розслідування кримінальних правопорушень, учинених групою осіб чи організованими злочинними угрупованнями. Такі обшуки – це декілька обшуків, які проводяться за єдиним планом, в один і той же час, але в різних осіб у межах одного кримінального провадження.

Обшук, як і будь-яка слідча (р) дія, складається з трьох етапів – підготовчого, робочого та завершального.

Ефективність обшуку залежить від підготовки до його проведення. **Основними елементами підготовки до обшуку є:** 1) вивчення матеріалів кримінального провадження; 2) збір орієнтувальної інформації; 3) визначення складу учасників обшуку; 4) визначення часу проведення обшуку; 5) підготовка необхідних техніко-криміналістичних засобів (зокрема й використання службово-розшукових собак); 6) планування обшуку; 7) проведення інструктивної наради серед учасників обшуку (особливо під час одночасних обшуків).

До процесу **збору орієнтувальної інформації** належить установа: а) точної адреси місця проведення обшуку; б) характеру споруди, приміщення чи ділянки місцевості, їх особливості та призначення, наявності інших предметів і рослинності; в) підступів, можливих шляхів проникнення в приміщення і виходів з нього; г) внутрішнього планування; д) точної межі території, що буде охоплена обшуком; е) наявності меблів, механізмів та інших предметів обстановки; є) кількості осіб, які проживають чи працюють на об'єкті; ж) режиму роботи об'єкта чи розпорядку дня осіб, що там проживають.

З огляду на роль, яка виконується під час проведення обшуку, його учасники поділяються на дві групи: ті, які проводять обшук, і ті, які присутні під час його проведення. До першої групи належать слідчий і працівники правоохоронних органів, які допомагають йому проводити обшук, а також спеціалісти. Допомога спеціалістів під час обшуку полягає у застосуванні спеціальних пошукових пристроїв, засобів чи обладнання; виконанні доручень, що потребують спеціальних знань та навичок; консультації з питань дотримання заходів безпеки під час обшуку; рекомендаціях про перевірку місць можливого зберігання предметів; рекомендаціях щодо вилучення окремих об'єктів, поводження з ними та упаковки.

До осіб, які присутні під час проведення обшуку, належать: поняті; особа, у житлі якої проводиться обшук (або повнолітній член її сім'ї); представник ЖЕКу (ЖБК чи ОСББ); представник підприємства, установи чи організації, якщо обшук проводиться у службовому приміщенні тощо.

Всю підготовчу роботу потрібно виконати так, щоб не були розголошені наміри слідчого і обшук був раптовим. Раптовість обшуку є одним із найважливіших організаційних і тактичних принципів. Зважаючи на це, визначається час проведення обшуку. Бажано обирати такий день і годину, коли: 1) найбільш вірогідна наявність у місці обшуку об'єктів, що розшукуються; 2) найсприятливіші умови для обшуку; 3) важко протидіяти обшуку зі сторони зацікавлених осіб; 4) є достатньо часу для ретельного проведення пошукових дій. Таким моментом, як свідчить практика, найчастіше буває ранок, оскільки слідчий має достатньо часу для проведення обшуку і у нього є усі переваги денного часу.

Раптовість обшуку доцільна в таких ситуаціях:

- на початку розслідування, коли факт початку кримінального провадження відомий обмеженому колу осіб;
- коли підозрюваний або зацікавлені особи не здогадуються, що правоохоронні органи мають інформацію про їх причетність до кримінального правопорушення;
- до повідомлення особі про підозру або ж одразу після цього;
- коли особа затримана безпосередньо на місці вчинення кримінального правопорушення чи зразу ж після нього;
- через деякий час після проведення першого обшуку, який не дав позитивних результатів, але є достовірною інформація, що шукані об'єкти там є.

У робочому етапі проведення обшуку розрізняють три стадії, що послідовно змінюють одна одну: попередня стадія, загальний огляд об'єкта обшуку, детальний огляд об'єкта і пошук.

Попередня стадія обшуку пов'язана із прибуттям до місця проведення обшуку та безпосереднім входом у приміщення. На цій стадії можна застосувати такі тактичні прийоми:

1) транспортні засоби, на яких прибули особи, які проводять обшук, потрібно залишити на певній відстані від місця обшуку;

2) скупчення біля місця обшуку значної кількості людей повинно відбуватися поступово і без зайвого шуму;

3) за наявності в будинку ліфта слід підніматися на декілька поверхів вище, а потім пішки спускатися на потрібний поверх. Рекомендується частині учасників підніматися ліфтом, а частині – йти сходами;

4) через дверне вічко має бути видима лише одна людина з числа тих, хто прийшов, бажано, щоб це була особа, яка знайома обшукуваній особі;

5) якщо обшук проводиться у комунальній квартирі (гуртожитку), слід дзвонити сусідам обшукуваної особи, а не їй самій;

6) за вікнами і другим виходом (якщо він є) та входом слід встановити спостереження;

7) для уникнення інцидентів, що заздалегідь підготовлені обшукуваною особою (наприклад, імітація непритомності, серцевого нападу, тяжкої хвороби тощо), слід заздалегідь подбати про понятих і до місця обшуку приходити вже з ними;

8) необхідно провести попередній інструктаж осіб, які беруть участь в обшуку, про правила поведінки у приміщенні, де буде проводитися обшук.

Проникнувши в приміщення, слідчий називає себе, пред'являє посвідчення, оголошує обшукуваній особі про мету прибуття та пред'являє ухвалу про проведення обшуку (обшукуваній особі повинна бути надана копія такої ухвали. Якщо у житлі відсутня особа, то копію ухвали варто залишити на видному місці – столі, вікні тощо).

Після цього з'ясовується особа обшукуваного, їй роз'яснюють права і обов'язки (про що робиться відмітка у протоколі), також роз'яснюють право слідчого примусово відкри-

вати закриті приміщення чи сховища. У цей час один із правоохоронців (визначений під час інструктажу) разом із понятим оглядає приміщення та прилеглу територію і докладає зусиль, щоб уникнути можливих спроб подати сигнал, зателефонувати, сховати, викинути чи знищити якісь речі, що можуть зацікавити слідчого.

Роз'яснивши присутнім їхні права і обов'язки, слідчий повідомляє обшукуваній особі, для виявлення яких речей проводиться обшук, та пропонує добровільно видати розшукуване. Також слідчому рекомендується акцентувати увагу на значенні добровільної видачі розшукуваних об'єктів.

Якщо названі слідчим об'єкти особа видає добровільно, то проведення обшуку може продовжуватись тільки у тих випадках, коли слідчий має підстави вважати, що обшукувана особа видала не всі речі, які розшукуються.

На стадії загального огляду рекомендується обійти і оглянути всі приміщення, що підлягають обшуку, з метою встановлення приблизного обсягу пошукових дій, висунення пошукових версій, визначення найвірогідніших місць зберігання об'єктів чи облаштування тайника, розподілу ділянок обшуку між членами групи. Під час оглядової стадії слідчий з'ясовує, які приміщення належать особисто обшукуваній особі і членам її сім'ї, з'ясовує наявність ключів від дверей. На цій стадії встановлюються можливі зв'язки між характером об'єкта пошуку і можливостями його приховання в конкретних умовах, водночас частина предметів обґрунтовано може бути вилучена з пошуку (або робиться припущення, що вони найімовірніше перебувають у розібраному вигляді).

На стадії детального огляду і пошуку слідчому доцільно дотримуватися послідовності у пошукових діях. Місце обшуку умовно поділяється на ділянки, встановлюється черговість їх обстеження. Насамперед оглядають місця загального користування і місце, куди передбачається розміщувати вже оглянуті чи вилучені речі. Потім проводиться огляд ділянок, де потрібно здійснити значні роботи (розкопування, розбирання підлоги, стіни тощо). Такі пошукові роботи проводять лише за

наявності достатніх підстав, отриманих на основі оперативно-розшукових даних чи за результатами застосування техніко-криміналістичних засобів (наприклад, металошукача чи ультрафіолетового освітлення).

Залежно від кількості учасників застосовуються методи одиночного чи групового пошуку. Якщо для проведення пошуку визначено одну особу, то ним повинен бути, без сумніву, слідчий, оскільки це найбільш відповідальна робота. Якщо учасників пошуку декілька, то обшук можна проводити разом чи окремо. Під час обшуку разом більш досвідчений працівник проводить пошукові роботи, а інші виконують технічні, допоміжні операції. Під час обшуку окремо слід обрати напрям переміщення – паралельний чи зустрічний. Перший спосіб переміщення зручний в тому разі, коли обшукується велике за площею приміщення чи територія. Він полягає у русі осіб, які здійснюють обшук, паралельно один до одного, поступово наближуючись до центру обшукуваної території. В іншому випадку необхідно застосовувати зустрічний пошук – особи, які проводять обшук, рухаються на зустріч один одному (один з лівого, а інший з правого боку від входу). Зустрічне обстеження доцільно проводити у приміщеннях, в яких знаходиться велика кількість меблів та інших предметів.

За характером дій, що можуть здійснюватися з обшукваними предметами, розрізняють обстеження без порушення їх цілісності і обстеження, пов'язане з руйнуванням їх частин. Щодо другого випадку, то тут необхідно мати достатні підстави вважати, що там може щось знаходитись. Основною такою підставою є виявлення на об'єкті демаскувальних ознак.

Можна назвати такі **демаскувальні ознаки** місць переховування:

- 1) відсутність пилу і бруду в пазах між дошками в підлозі чи між паркетними елементами;
- 2) кріплення новими гвинтами, гвіздками чи свіжопофарбовані окремі частини підлоги;
- 3) увігнутості чи опуклості окремих частин стін;
- 4) різна люмінесценція окремих частин стіни тощо.

Під час проведення обшуку не доцільно робити голосні репліки тим, хто обшукує. Весь обмін інформації повинен проходити за допомогою умовних знаків або ж тихої розмови.

На цій стадії вирішують питання про належність до справи результатів обшуку. Найпростіше це вирішити тоді, коли точно відомі прикмети розшукуваної речі (наприклад, мобільний телефон чи ноутбук певної марки та серії). У таких випадках достатньо лише переконатися, що знайдена річ має вже відомі ідентифікаційні ознаки. Коли шукається якась визначена річ, однак слідчому відомі лише її родові ознаки, – вилученню підлягають усі виявлені предмети, що мають такі ознаки (наприклад, під час пошуку викрадених ювелірних виробів вилучаються будь-які виявлені в місці обшуку ювелірні вироби).

Необхідність вилучити під час обшуку деякі предмети може залежати і від проведення самого обшуку (наприклад, під час обшуку особа починає себе підозріло вести щодо якогось конкретного предмета, невпевнено пояснює щось стосовно нього, виявлено підозріле компонування предметів на місці обшуку, знайдено предмет, котрий не відповідає особі обшукуваного, певна річ незвичним чином зберігається тощо).

Проведення обшуку може характеризуватися конфліктністю і безконфліктністю ситуації. Специфіка обшуку характеризується необхідністю визначення таких двох систем тактичних прийомів:

- 1) тактичні прийоми, спрямовані на спілкування з обшукуваною особою;
- 2) тактичні прийоми, спрямовані на здійснення пошукових дій.

Система тактичних прийомів спілкування з обшукуваною особою містить тактичні комбінації, що спрямовані на:

- усунення перешкод і протидії обшукуваної особи;
- стимулювання обшукуваної особи до спілкування зі слідчим;
- встановлення комунікативного контакту з обшукуваною особою та отримання від нього потрібної інформації.

До цієї групи тактичних прийомів належать:

1) залучення до обшуку підозрюваного та спостереження за його поведінкою (це насамперед дає можливість помітити, які дії пошукової групи викликають у особи відповідну реакцію. Таке спостереження доцільно спеціально доручити комусь із членів групи обшуку, вести одразу ж після прибуття постійно та приховано);

2) використання рефлексії обшукуваних осіб (заснований на тому, щоб після створення відповідних умов, змусити особу діяти і спостерігати за ним для виявлення прихованих об'єктів). Наприклад, коли обшукувана особа заходить у приміщення, що обшукується, то вона спрямовує свій погляд у бік (місце) або стає в те місце, де знаходиться шуканий об'єкт);

3) «словесна розвідка» (полягає у тому, що слідчий під час обшуку називає вголос об'єкти, які будуть обшукані наступними, та спостерігає за реакцією обшукуваної особи. В такому разі потрібно звертатися не до обшукуваної особи, а до інших учасників обшуку з певними вказівками та пропозиціями. Це дає можливість слідчому діагностувати ставлення обшукуваної особи до того, що відбувається, спонукати його до спілкування);

4) «витік інформації» (може застосовуватись особливо під час проведення одночасних обшуків для того, щоб спонукати обшукувань особу видати шукані речі);

5) постановка обшукуваній особі запитань (це дає змогу «втягнути» її в бесіду, налагодити комунікативний контакт, встановити рівень поінформованості, усунути певні протиріччя. Під час цього доцільно ставити низку запитань, які мають конкретизуючий, уточнюючий чи контрольний характер);

6) зіставлення інформації, яка міститься у відповідях обшукуваної особи;

7) роз'яснення неправильно зайнятої обшукуваною особою позиції та необхідності надання правоохоронним органам допомоги;

8) постійний обмін інформацією між членами групи про перебіг і результати обшуку.

Для здійснення пошукових дій можуть бути запропоновані такі тактичні комбінації:

- пошук об'єктів, що зберігаються без спеціального маскування;
- пошук видозмінених або знищених об'єктів;
- пошук об'єктів, що зберігаються у спеціальних схованках або інших недоступних місцях.

У такому випадку доцільно застосовувати такі тактичні прийоми:

- 1) повне чи часткове обстеження певного об'єкта;
- 2) одиночне або групове обстеження об'єкта;
- 3) суцільний або вибірковий пошук;
- 4) паралельне та зустрічне обстеження;
- 5) обстеження з порушенням та без порушення цілісності досліджуваних об'єктів;
- 6) облік та аналіз негативних обставин (демаскуючих ознак);
- 7) порівняння однорідних об'єктів та розмірів;
- 8) облік пошукових дій та методичність обшуку;
- 9) застосування техніко-криміналістичних засобів.

Під час проведення обшуку приміщень детальному огляду підлягає не тільки внутрішня обстановка, але й зовнішня частина будинку. Оглядаються стіни, сходи, балкони тощо. Значну увагу слід приділити не тільки викраденим предметам і знаряддям вчинення кримінального правопорушення, а й ретельному огляду документів. У записних книжках, блокнотах, щоденниках, листах можна знайти записи, копії чи оригінали окремих документів, фотознімки, в яких може міститися інформація про зв'язки та знайомства правопорушника тощо.

Певні особливості має обшук у місцях загального користування або у приміщеннях, у яких правопорушник проживав раніше, а на момент обшуку у них мешкають інші люди. У такому разі слідчий обов'язково повинен вжити заходів до того, щоб не були розголошені виявлені під час цього обставини особистого життя обшукуваної та інших

осіб, які проживають або тимчасово перебувають у такому приміщенні.

У разі виявлення під час обшуку речі, що має значення для кримінального провадження, слідчий повинен:

1) не торкаючись речі, звернути увагу понятих на факт її виявлення. Слід акцентувати на її ознаках, особливостях, місці і способі зберігання або приховування;

2) дати вказівку спеціалісту-криміналісту (а за його відсутності самому) провести вузлову, а потім детальну фотозйомку (чи відеозапис);

3) запитати у особи, в приміщенні та в присутності якої проводять обшук, що це за річ, кому вона належить, звідки взялася (відповідь особи записують у протокол).

Усі виявлені під час обшуку речі необхідно зосереджувати в одному місці і залишати під постійним наглядом.

Під час проведення обшуку слідчий може прийняти рішення провести **обшук осіб**, які перебувають у обшукуваному житлі чи іншому володінні особи. Це можливо в тому випадку, коли він вважає, що такі особи переховують при собі предмети або документи, які мають значення для кримінального провадження. У загальному тактика обшуку особи виглядає так: 1) слідчий пропонує викласти на стіл (чи інше місце) всі речі, що має при собі особа; 2) слідчий особисто (чи доручає комусь з оперативних працівників) перевіряє вміст кишень та одягу особи; 3) проводять обшук тіла особи – волосся, пахових западин, природних отворів. Обшук особи може проводити лише особа тієї ж статі. Ця вимога стосується і понятих. Обшук доцільно проводити зверху до низу, від загального до окремого. Перш ніж розпочати примусове обстеження, слід переконати особу, яку обшуковують, добровільно видати розшукувані предмети.

Обшук на відкритій місцевості – це примусове обстеження ділянок місцевості, які належать або знаходяться у користуванні підозрюваних чи інших осіб, з метою виявлення предметів, що закопані у землю або приховані іншим способом. Обшук місцевості проводиться за такими ж правилами,

як і обшук приміщень. Однак особливості такого обшуку зумовлюються значними площами території, що створює певні труднощі в їх проведенні. В цьому разі територію, що підлягає обшуку, необхідно спочатку оточити, а потім оглядати. Перед початком обшуку місцевість поділяють на ділянки довжиною не більше 50 метрів, орієнтирами яких можуть бути дерева, кущі, що дозволяє керівнику пошукової групи спостерігати за діями учасників обшуку. Ділянки обшукуваної місцевості рекомендується оглядати по черзі, якщо кількість членів пошукової групи невелика.

На завершальному етапі проведення обшуку слідчий складає протокол, в якому описує перебіг та результати його проведення (ст. 104 КПК). Також йому варто переконатися у тому, що всю обшукувану територію оглянуто та всі виявлені об'єкти належно сфотографовано. За необхідності рекомендується окремі деталі обстановки дослідити ще раз. На цьому етапі проводиться упакування предметів, які були виявлені.

Протокол обшуку є джерелом доказів тільки тоді, коли він складений із дотриманням вимог закону. Щодо кожного об'єкта, що підлягає вилученню, повинно бути зазначено, у якому саме місці і за яких обставин його виявлено. У протоколі необхідно зазначити загальні та окремі ознаки виявлених об'єктів (назва, розмір, вага, колір, маркування, позначки, номери, пошкодження тощо). Завдання слідчого полягає в тому, що він повинен охарактеризувати та індивідуалізувати вилучений об'єкт, зафіксувати прикмети та особливості, що дають змогу відрізнити його від інших подібних, унеможливити підміну. Під час опису вилучених об'єктів не варто вказувати ті ознаки, які можуть виявитися несправжніми. Протокол підписують слідчий, особа, в якій проводився обшук, поняті та інші запрошені учасники слідчої (р) дії.

Якщо з місця обшуку вилучають значну кількість речей або документів і огляд на місці проведення обшуку неможливий, їх запаковують та опечатують без детального огляду та опису в протоколі. В таких випадках огляд вилучених речей і документів здійснюється в кабінеті слідчого з дотриманням вимог ст. 237 КПК.

Додаткові способи фіксації: проведення вимірювань; фото-, відеозйомка; звукозапис; складання плану чи схеми; креслень (графічних зображень). У разі складання плану чи схеми стрілочками вказуються місця, де були виявлені об'єкти. Загальним завданням фотозйомки під час проведення обшуку є фіксація:

- а) місця обшуку;
- б) місць перебування шуканих об'єктів, зокрема й схованок;
- в) виявлених предметів, документів, трупів тощо.

Перевагою використання відеозапису в цьому разі є можливість одночасно зафіксувати зорову і звукову інформацію.

Фотознімки, відеозаписи, схеми, плани та малюнки є додатком до протоколу. В протоколі обов'язково зазначають усі заяви, зауваження і уточнення присутніх під час обшуку осіб, зроблені з приводу тих чи інших дій слідчого.

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Поняття обшуку, примусовий і пошуковий характер його проведення.
2. Основні завдання обшуку.
3. Класифікація обшуків.
4. Характеристика підготовчого етапу проведення обшуку.
5. Характеристика попередньої стадії робочого етапу проведення обшуку.
6. Характеристика загальної та детальної стадій робочого етапу проведення обшуку.
7. Характеристика тактичних прийомів, спрямованих на спілкування з обшукуваною особою.
8. Характеристика тактичних прийомів, спрямованих на здійснення пошукових дій.
9. Поняття «демаскуючої ознаки» та дії слідчого при виявленні шуканої речі.
10. Особливості обшуку особи.
11. Особливості обшуку місцевості.
12. Характеристика завершального етапу обшуку.

ТАКТИКА СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

1. *Поняття слідчого експерименту, його завдання та види*
2. *Підготовчий, робочий і завершальний етапи проведення слідчого експерименту*

- 1 -

Загалом під експериментом, значення якого походить від лат. слова «*experimentum*», розуміють штучну систематичну зміну умов явища, що спостерігається, і його зв'язків із іншими явищами. Основними відмінностями експерименту від простого спостереження є можливість:

- 1) неодноразово повторити явище у будь-яких умовах;
- 2) вивчення явища, яке у звичайних умовах проходить дуже швидко або дуже повільно, що перешкоджає їх спостереженню у природі;
- 3) вивчення у чистому вигляді таких явищ, процесів, які в ізольованому вигляді не можуть спостерігатися у природі;
- 4) виокремлення у процесі вивчення лише окремих сторін явища, окремих ознак об'єкта.

Слідчий експеримент – це слідча (р) дія, яка проводиться шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань з метою перевірки і уточнення відомостей, що мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення.

Слідчий експеримент схожий з науковим експериментом і його суттю є виконання дослідів чи випробувань, пов'язаних із перевіркою або встановленням певного факту, явища,

що пов'язані з подією кримінального правопорушення. Слідчий експеримент передбачає використання експериментального методу, ефективність якого зумовлюється дотриманням таких загальних положень:

- у експерименті необхідно використовувати реальний об'єкт або його модель;

- для здійснення експерименту необхідно відтворити такі зовнішні умови, які максимально наближені до умов, що існували на момент досліджуваного факту;

- змінювати зовнішні умови дозволяється залежно від мети дослідження;

- дослідні дії необхідно повторювати кілька разів.

Процесуальний порядок проведення слідчого експерименту регламентовано у ст. 240 КПК. З її змісту можна зробити висновок, що цю слідчу (р) дію можна проводити у формах: 1) відтворення дій, обстановки та обставин події; 2) проведення дослідів чи випробовувань. На практиці ці дві форми часто поєднуються.

Слід зазначити, що термін «відтворити» дослівно означає «знову отримати той же факт (об'єкт), знову викликати до життя те ж явище». Однак з криміналістичної точки зору це не цілком правильно з таких причин. По-перше, двох тотожних явищ не може бути. Тому слідчий експеримент полягатиме не у відтворенні якогось явища чи факту, а у здійсненні дій, лише певним чином схожих із досліджуваним, а також у схожій обстановці. По-друге, у результаті відтворення в окремих випадках може бути спростована реальність існування певного факту чи явища, що говоритиме про об'єктивну неможливість «відтворити» неіснуюче явище.

Термін «дослід» означає відтворення якого-небудь явища або спостереження за новим явищем у певних умовах з метою його вивчення, дослідження. Термін «випробовувати» – перевіряти на ділі якості, властивості кого-, чого-небудь, здатність до здійснення, виконання чогось.

Основними завданнями слідчого експерименту є:

- 1) перевірка, уточнення та ілюстрація зібраних доказів;

2) встановлення об'єктивної можливості існування якогось факту, явища, події чи вчинення певної дії саме в цій конкретній обстановці;

3) перевірка висунутих версій;

4) встановлення зв'язків між діями та наслідками;

5) отримання нових доказів.

Залежно від мети проведення слідчі експерименти доцільно **класифікувати так:**

1) слідчий експеримент зі встановлення можливості спостерігати, сприймати будь-який факт, явище, подію (наприклад, для перевірки можливості бачити, чути чи зафіксувати що-небудь);

2) слідчий експеримент зі встановлення можливості здійснити будь-яку дію, зокрема конкретною особою, в певних умовах, за допомогою певного предмету і за певний проміжок часу (наприклад, перевірити можливість особи проникнути через певний отвір, винести через отвір викрадені речі, перенести за визначений проміжок часу певний обсяг речей тощо);

3) слідчий експеримент зі встановлення можливості існування будь-якого явища (наприклад, чи може предмет впасти таким чином і саме в це місце);

4) слідчий експеримент зі встановлення окремих елементів, деталей механізму події, послідовності її розвитку (наприклад, з'ясування перебігу події саме так, як розкажує особа);

5) слідчий експеримент зі встановлення процесу утворення слідів події, виявлених під час розслідування (наприклад, яким чином виникли сліди, що були виявлені під час іншої слідчої (р) дії).

Варто зазначити, що проведення слідчого експерименту може мати якусь одну мету, а може й декілька одночасно.

Також слідчі експерименти можна класифікувати залежно від потреби залучати якусь певну особу (наприклад, підозрюваного, потерпілого чи свідка) та потребою проводити його у якомусь певному місці (наприклад, там, де сталося кримінальне правопорушення).

Слідчий експеримент можна проводити не у всіх випадках. Неприпустиме проведення експериментів, які:

- 1) створюють небезпеку для життя і здоров'я учасників експерименту чи інших;
- 2) принижують честь і гідність особи;
- 3) загрожують майну або можуть призвести до значних матеріальних збитків;
- 4) можуть призвести до втечі підозрюваної особи.

Окрім того, слідчий експеримент неможливо провести у тому разі, коли особа, участь якої у проведенні цієї слідчої (р) дії обов'язкова, відмовляється від такої участі.

Усі слідчі експерименти можна умовно розділити на дві великі групи: 1) ті, що проводяться у спеціально обладнаному приміщенні та 2) ті, що проводяться з виходом у якесь певне місце, місцевість (в основному туди, де, за словами особи, відбувалася якась подія).

- 2 -

Проведення слідчого експерименту, як і будь-якої іншої слідчої (р) дії, складається з трьох етапів – підготовчого, робочого та завершального.

Однією з головних умов ефективного проведення слідчого експерименту є ретельна підготовка до нього з боку слідчого (особи, уповноваженої на проведення). До **етапу підготовки** проведення слідчого експерименту **належить**:

- 1) вивчення матеріалів кримінального провадження;
- 2) визначення мети проведення;
- 3) визначення найсприятливіших часу, місця та умов здійснення;
- 4) отримання добровільної згоди особи на участь в експерименті чи ухвали слідчого судді;
- 5) добір необхідних учасників (спеціаліста, понятих, статистів тощо);
- 6) визначення послідовності виконання дослідницьких чи випробувальних дій (наприклад, у тому разі, коли

декілька осіб виявили бажання продемонструвати, як саме відбувалася подія);

7) створення необхідних умов для проведення (насамперед це стосується питання того, що потрібно зробити для реконструкції обстановки, де проводиться слідчий експеримент, та виготовлення необхідних копій з предметів, використання оригіналів яких може призвести до негативних наслідків);

8) визначення необхідних технічних засобів фіксації перебігу та результатів;

9) складання плану проведення слідчого експерименту.

Зупинимося на роз'ясненні окремих пунктів, що стосуються підготовчого етапу.

Щодо визначення часу та місця проведення слідчого експерименту, то слід пам'ятати, що експерименти з визначення можливості сприйняти якийсь факт здебільшого проводяться на тому ж місці, де і відбувалася подія, приблизно у той же час. Інколи місце проведення експерименту не має принципового значення (наприклад, перевірити вміння підробити документ можна у будь-якому зручному місці). Якщо експеримент планується провести на території підприємства, установи чи організації, а також на об'єктах приватної власності, слідчому рекомендується погодити це питання з відповідним керівництвом чи власником.

Для участі у слідчому експерименті повинні залучатися лише необхідні особи. Варто мати на увазі, що в будь-якому випадку велика кількість учасників ускладнює проведення експерименту, ставить під загрозу збереження в таємниці її результатів.

На місці проведення слідчого експерименту, до його початку, слідчому рекомендується діяти за таким алгоритмом:

1) з'ясувати, що потрібно зробити для реконструкції необхідної обстановки;

2) сфотографувати обстановку в місці проведення експерименту до її реконструкції, а в подальшому фотографується реконструйована обстановка та окремі етапи проведення слідчого експерименту);

3) встановити сигнали та способи зв'язку між учасниками експерименту;

4) роз'яснити учасникам слідчого експерименту, де вони повинні знаходитись і що, та за яким сигналом робити.

До основних тактичних умов проведення слідчого експерименту належать:

- проведення експерименту у тому ж місці, де відбувалася подія (він використовується тоді, коли необхідно досягнути максимальної подібності умов експерименту з умовами, в яких сталася подія);

- проведення експерименту в той же час доби, у схожих кліматичних умовах (цієї тактичної умови потрібно дотримуватись у тих випадках, коли час має суттєве значення для отримання достовірних результатів експерименту);

- проведення дослідів у таких же умовах штучного освітлення, яке було під час події, що перевіряється (цей тактичний прийом забезпечує схожі умови видимості, сприйняття);

- використання під час експериментів оригіналів об'єктів чи схожих копій (не можна використовувати в дослідних діях оригінали холодної, вогнепальної зброї, вибухових і отруйних речовин. У таких випадках використовуються моделі та манекени);

- подібність темпу проведення експерименту з темпом події (суть цього тактичного прийому полягає в тому, що експериментальна подія повинна відбуватися з тією ж швидкістю, що і подія насправді);

- подібність звукових умов, характеру шуму та його сили тощо;

- зважання на зміни, що не піддаються реконструкції (наприклад, потрібно встановити швидкість згоряння якогось предмету, але саме його у нас немає, оскільки він вже згорів).

Повторюючи досліди чи випробовування, важливо змінювати умови їх здійснення (зміна умов може зумовлюватись їх ускладненням чи спрощенням, погіршенням чи

покращенням). Неодноразовість виконання дослідних дій і стабільність отримуваних результатів є умовою достовірності результатів здійсненого експерименту. Позитивний результат експерименту дає змогу будувати тільки ймовірну версію стосовно події. Негативний результат експерименту свідчить, що подія, яку перевіряли, за таких умов не існувала.

Загальну схему робочого етапу проведення слідчого експерименту можна описати так. У приміщення запрошують понятих, інших учасників слідчого експерименту та слідчий пропонує їм зайняти визначені місця. Слідчий роз'яснює права і обов'язки учасникам, зміст слідчої (р) дії, у разі необхідності роз'яснює послідовність дій та проводить інструктаж. За сигналом слідчого учасники експерименту вчиняють обумовлені (визначені) дії. Після цього експериментальний дослід чи випробовування повторюється декілька разів. Отримані результати слідчий фіксує в протоколі у процесі дослідів і після їх закінчення. Схожа схема підготовки та проведення може застосовуватися і у разі виходу учасників слідчого експерименту на якесь конкретне місце.

Необхідно вказати, що проводити дослідні дії не рекомендується безпосередньо слідчому та понятим. Вони повинні спостерігати за проведенням дослідів зі сторони. Якщо немає можливості залучити до проведення експериментальних дій саму особу (наприклад, підозрюваний переховується від слідства та суду, відмовляється співпрацювати зі слідством тощо), можуть бути підібрані інші особи (статисти), які схожі за своїми анатомічними та функціональними ознаками.

Коли проведення слідчого експерименту пов'язане з виходом у якесь конкретне місце (наприклад, місце вчинення кримінального правопорушення або на місце, де переховувалися викрадені речі чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення тощо), то це відбувається так.

Фактично у цьому випадку насамперед перевіряється зв'язок подій (дій), описаних у показаннях особи, з місцем,

де вони відбувалися. Такий зв'язок може бути різноманітним. Саме за їх характером можна виділити найтипівіші випадки, коли доцільно проводити такий вид слідчого експерименту:

1) у показаннях допитуваної особи названі місця чи маршрут, що мають важливе значення для встановлення обставин кримінального правопорушення. У результаті проведення цієї слідчої (р) дії зазвичай з'ясовується поінформованість особи, показання якої перевіряються: чи знає вона, де відбувалася подія; чи відомий їй маршрут, який веде до цього місця;

2) у показаннях особи містяться відомості щодо місцезнаходження яких-небудь слідів кримінального правопорушення чи речей, що можуть бути доказами. Проведення цієї слідчої (р) дії з такою особою дозволяє швидше їх виявити;

3) у матеріалах кримінального провадження є показання двох чи більше осіб стосовно подій, що відбулися в певному місці. Проведення цієї слідчої (р) дії дає можливість зіставити в деталях показання осіб. У випадку їх збігу можна зробити припущення, що особи повідомили правдиву інформацію про подію. Також її проведення рекомендоване у випадках, коли одночасний допит таких осіб не дав позитивного результату (не вдалося усунути розбіжності);

4) у показаннях допитаної особи містяться відомості про обстановку на місці, де сталася подія кримінального правопорушення. У таких випадках завдяки проведенню цієї слідчої (р) дії вдається відновити цю обстановку і перевірити поінформованість допитуваної особи щодо обставин події кримінального правопорушення.

Під час проведення слідчого експерименту у слідчого з'являється інформація (роз'яснення особи), яку він порівнює з реальною обстановкою на місці. Необхідність у застосуванні цієї слідчої (р) дії виникає у випадках, коли іншим шляхом, окрім зіставлення показань із тим, що є в дійсності на місці події, неможливо переконатися в їх достовірності.

Сенс відтворення дій, обставин і обстановки певної події в тому, що слідчий пропонує особі, яка була раніше допитана, вказати місце вчинення кримінального правопорушення, розповісти про обстановку на цьому місці та про саму подію, демонструючи свої дії чи дії інших осіб. Таке відтворення зазвичай проводиться у присутності понятих.

Перед початком такого відтворення доцільно визначити можливі точки фото-, відеозйомки та перевірити, чи не зазнала обстановка місця події суттєвих змін, чи не потребує вона реконструкції. У будь-якому випадку слідчому рекомендується за можливості попередньо відвідати місце (місцевість), де буде відбуватися ця слідча (р) дія.

Крім зазначених заходів на підготовчому етапі, слідчому необхідно:

- 1) додатково допитати особу, показання якої відтворюються, з метою уточнення або деталізації фактів, що цікавлять слідчого (у процесі підготовки може виникнути необхідність допитати й інших осіб);

- 2) визначити місце, з якого розпочинати відтворення (зазвичай це кабінет слідчого, пункт прийому громадян ДІМ тощо).

Якщо відтворення дій, обстановки, обставин події не має невідкладного характеру, то її рекомендується починати зранку, оскільки на її проведення та оформлення отриманих результатів зазвичай витрачається досить багато часу.

Закінчивши підготовку та прибувши з учасниками слідчої (р) дії до місця, з якого намічено початок відтворення, слідчий у присутності понятих пропонує особі, показання якої відтворюються, вказати шлях до місця події, після чого всі учасники починають рух за описаним цією особою маршрутом.

Необхідно, щоб така особа йшла попереду групи та самостійно вказувала шлях слідування, звертаючи увагу учасників на орієнтири місцевості, а також місця, пов'язані з обставинами події, що відтворюється. Після прибуття на місце події допитаний вказує його загальні межі, коментує зміни в

обстановці. Під час перевірки показань слідчий може ставити особі запитання стосовно окремих деталей обстановки на місці, конкретних предметів та їх зв'язку з обставинами розслідуваного кримінального правопорушення. Усі пояснення та дії особи, показання якої відтворюються, заносяться до протоколу. Крім того, якщо особа вказує на якість місця, предмети, чи демонструє вчинювані нею дії, їх необхідно зафіксувати, використовуючи фотозйомку чи відеозапис.

Може статися так, що особа, яка на допиті дала достатньо повні і розгорнуті показання, під час «виходу на місце» або відмовляється повідомляти що-небудь із відомих їй фактів, або повідомляє про них лише фрагментарні відомості, які не можуть задовольнити слідчого. Однією з причин такої поведінки може бути сором'язливість. На допиті особа знаходиться віч-на-віч зі слідчим. Така обстановка її не бентежить і вона говорить легко, а під час слідчого експерименту присутні інші люди. Це впливає на поведінку особи, здатність говорити, показувати, демонструвати. Щоб розрядити обстановку, в таких ситуаціях не потрібно поспішати з'ясовувати основні моменти, заради яких проводиться слідчий експеримент.

З'ясування рекомендується починати з незначних епізодів, дати можливість роз'яснити другорядні питання. Це дає можливість особі оговтатись, адаптуватися в обстановці.

Нерідко особа стверджує, що не може згадати обставини і деталі, які цікавлять слідство, оскільки не обирала для себе мети їх запам'ятати. Людина щиро переконана в цьому. Їй здається, що як вона не буде старатися, їй не вдасться згадати те, що запитує слідчий. Основною перевагою відтворення дій, обстановки, обставин певної події є те, що особа, показання якої відтворюються, потрапляє в обстановку, де раніше відбувалася подія кримінального правопорушення, і за зоровими асоціаціями може пригадати набагато більше фактів, ніж у кабінеті слідчого.

Слідчому рекомендується застосовувати ще один тактичний прийом для отримання додаткової інформації, який

ґрунтується на психології про залежність спогадів від діяльності людини. Суть його в тому, що особа на пропозицію слідчого відтворює на місці тільки те, що запам'ятала. Під час такого відтворення нерідко вдається настільки активізувати пам'ять особи, що слідчий отримує доволі детальні відомості про, здавалося б, зовсім забуті факти. Водночас особа не тільки пригадує певні факти, але й коригує їх, відкидаючи все те, що не погоджується з реальною обстановкою, уточнює окремі відомості і обґрунтовує те, що повідомляла під час допиту.

Якщо необхідно відтворити дії кількох осіб на одному місці, такі перевірки здійснюються окремо з кожною особою. Групове відтворення за одночасною участю двох або більше допитаних осіб неприпустиме.

Під час відтворення дій, обстановки та обставин певної події необхідно ретельно стежити за тим, щоб дії допитаної особи були самостійними, а підказувань та навідних запитань з боку інших учасників слідчої (р) дії повністю уникати.

Серед тактичних прийомів, які може використати слідчий під час проведення слідчого експерименту у формі відтворення дій, обстановки та обставин події можна назвати такі:

- 1) спостереження за особою, чії показання відтворюються;
- 2) оптимальне розміщення учасників слідчого експерименту;
- 3) проведення активних пошукових, перевірочних дій;
- 4) постановка запитань, аналіз відповідей з уже відомою інформацією;
- 5) зіставлення інформації, яку повідомляє особа, з реальною обстановкою;
- 6) надання особі можливості пояснити розбіжності між показаннями та даними (обстановкою) місця, де проводиться слідчий експеримент.

Варто наголосити на такій тактичній рекомендації: слідчий не повинен поспішати з негативними висновками щодо невідповідності пояснень допитаного на місці і раніше отри-

маних від нього показань щодо реальної обстановки на місці, бо ця невідповідність може бути наслідком не тільки неправдивих свідчень, а й неповноти сприйняття місцевості особою, поганою пам'яттю чи іншими причинами.

Якщо попередні показання допитуваного не узгоджуються з реальною обстановкою та його поясненнями на місці, слідчий звертає його увагу на це і пропонує пояснити причини такої розбіжності. Коли допитуваний наполягає на своїх показаннях, то перевірку необхідно продовжити, а якщо заявить, що його попередні показання неправдиві, і відмовиться від них, то перевірку необхідно припинити і провести додатковий допит з оформленням відповідного протоколу. У протоколі слідчого експерименту в такому разі вказується, що допитаний не зміг вказати місце та обстановку події, що відтворюється, та відмовився від показань, які давав раніше.

Якщо допитаний вказує на нову ділянку місцевості або приміщення, де можуть бути ті чи інші сліди кримінального правопорушення, про які раніше він не повідомляв, необхідно обмежитись відтворення лише у відомому місці, після цього провести огляд місця (приміщення чи місцевості), на яке вказує особа, а згодом провести слідчий експеримент.

Основним способом фіксації результатів слідчого експерименту є оформлення протоколу, який складається з трьох основних частин – вступної, описової і завершальної.

Певні особливості має описова частина такого протоколу, що відображає перебіг і зміст проведеної слідчої (р) дії. Опис починається з того моменту, коли учасники слідчої (р) дії зібралися та перебувають у вихідній точці. Після цього відображають маршрут руху до місця, де відбуватиметься відтворення, а потім все те, що відбувалося на місці події. У протоколі фіксується не тільки обстановка, під час відтворення, але й відомості стосовно внесених у неї змін. Протокол пишеться від третьої особи і потрібно слідкувати щоб він не перетворювався у простий опис події, як це робиться під час допиту.

Під час слідчого експерименту, що проводиться у формі відтворення дій, обстановки та обставин певної події можуть бути виявлені об'єкти, що можуть мати значення речових доказів. У такому разі в протоколі потрібно описати обставини виявлення об'єкта, зробити запис, що дозволяє його надалі ідентифікувати, а також вказати, яким чином вона упакована. Також доцільно сфотографувати місце його виявлення та вигляд об'єкта.

У завершальній частині протоколу повинно бути таке:

1) перелік усіх речей, що вилучені слідчим під час проведення слідчого експерименту;

2) відомості про використання технічних засобів, складання планів і схем, виготовлення відбитків;

3) в разі необхідності попередження учасників слідчої (р) дії про необхідність зберігати в таємниці обставини, що стали їм відомі у зв'язку із проведенням слідчого експерименту;

4) заяви і зауваження учасників відтворення щодо перебігу слідчої (р) дії та поведінки її учасників.

Додатковими способами фіксації результатів слідчого експерименту є вимірювання, складання планів і схем, використання фото- і відеозйомки, які надалі оформляються як додаток. За допомогою цих засобів здійснюється наочна фіксація процесу та результатів слідчого експерименту.

За допомогою фотозйомки можна зафіксувати:

– загальний вигляд місця, де проходив слідчий експеримент;

– окремі об'єкти, на які під час проведення слідчого експерименту вказала особа, показання якої відтворюються;

– окремі пункти (місця), де були виявлені сліди і речові докази;

– окремі елементи дій чи пози, які продемонструвала особа під час слідчого експерименту.

Відеозйомка дає хороші результати тоді, коли необхідно зафіксувати низку дій у динаміці та їх послідовність. Вона повинна проводитися таким чином, щоб під час перегляду було

зрозуміло: який транспортний засіб використовувався; де знаходилася особа, показання якої відтворюються; чи добре видно з цього місця маршрут; де в цей час перебували поняті, слідчий та інші учасники слідчої (р) дії; обстановку на місці тощо. Також застосування відеозапису є ефективним у тому разі, коли на місці, де проводиться слідчий експеримент, раніше проводилася фотозйомка. У цих випадках учасники судового розгляду можуть порівняти дані, що отримані з різних джерел, і дати їм відповідну оцінку.

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Поняття слідчого експерименту та загальні вимоги (положення) до його проведення.
2. Основні завдання слідчого експерименту та його класифікація у залежності від мети проведення.
3. Випадки, коли слідчий експеримент проводити неприпустимо чи не рекомендується.
4. Характеристика підготовчого етапу проведення слідчого експерименту.
5. Основні тактичні умови проведення слідчого експерименту.
6. Загальна схема робочого етапу проведення слідчого експерименту у формі проведення необхідних дослідів чи випробувань.
7. Характеристика робочого етапу проведення слідчого експерименту у формі відтворення дій, обставин та обстановки події.
8. Тактичні прийоми, що можуть бути використані під час слідчого експерименту.
9. Правила фіксації ходу та результатів слідчого експерименту.

Тема 20

ТАКТИКА ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ

1. *Поняття спеціальних знань та їх значення у кримінальному провадженні*
2. *Тактика залучення спеціаліста*
3. *Тактика залучення експерта*
4. *Тактика отримання зразків для експертизи*
5. *Висновок експерта як джерело доказів у кримінальному провадженні*

- 1 -

У кримінальному провадженні може виникнути потреба використання спеціальних знань. **Спеціальні знання** – це такі знання, які формуються в результаті спеціальної освітньої підготовки, стажування, практичної діяльності в певній галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, і використання яких в порядку, визначеному законом, дає змогу сторонам кримінального провадження вирішувати поставлені завдання. Це можуть бути знання у галузі фізики, хімії, біології, медицини, генетики, геології, зброєзнавства, документознавства, трасології, дактилоскопії, фотографії, інженерії, машинобудування, інформаційних технологій, екології, економіки, психології, психіатрії і т. д. У науці термін «спеціальні знання» часто вживається у широкому значенні, що позначає не тільки інформаційну обізнаність фахівця у певній сфері, але й наявність певних практичних компетентностей, умінь та навичок.

Спеціальні знання дають змогу ефективно вирішувати такі завдання:

– підтвердження або спростування певних фактів та версій;

– забезпечення отримання доказів сторонами кримінального провадження для реалізації функцій обвинувачення або захисту, а також прийняття справедливих процесуальних рішень слідчим суддею, судом;

– ідентифікація об'єктів, які мають значення для кримінального провадження (наприклад, ідентифікація виконавця рукописного тексту, ідентифікація особи, яка залишила папілярний слід, ідентифікація особи за матеріалами фото-, відеозображень, за голосом тощо);

– класифікація об'єктів (віднесення до групи, роду, виду), які не підлягають ідентифікації (наприклад, віднесення речовини до певної групи наркотичних речовин, визначення групи крові);

– вирішення діагностичних питань, що мають значення для кримінального провадження (наприклад, визначення способу підробки документа, визначення технічного стану замикаючого пристрою, визначення психічного стану особи);

– вирішення ситуаційних питань, що мають значення для кримінального провадження (наприклад, визначення перебігу події, причинно-наслідкових зв'язків при розслідуванні ДТП);

– визначення розміру завданої матеріальної шкоди, визначення характеру та економічного еквіваленту шкоди, завданої довікілью тощо.

Використання спеціальних знань здійснюється у двох формах:

– процесуальна форма – це форма, яка прямо передбачена у КПК України і передбачає залучення спеціаліста, експерта до проведення слідчих (р) дій (наприклад, ст. 226, ч. 8 ст. 228, ст. 238, ч. 2 ст. 241, ч. 1 ст. 262, ч. 1 ст. 361 КПК України), виконання експертизи (дослідження) та надання висновку (ст. 242, ст. 298-1, ст. 509 КПК України), а також отримання письмових пояснень спеціаліста (ч. 5 ст. 71, ч. 2 ст. 105 КПК України) та допит експерта (ст. 356 КПК України)

з метою забезпечення виконання завдань кримінального провадження;

– *непроцесуальна форма* – це форма, яка прямо не передбачена у КПК України, але реалізується з дотриманням засади законності і покликана сприяти виконанню завдань кримінального провадження. Це, зокрема, надання усних консультацій, порад щодо вибору об'єктів для майбутніх досліджень; формулювання питань, проведення експрес-тестів (попередніх досліджень) на місці події; перевірка за обліками; проведення ревізійних або аудиторських дій тощо. Наприклад, експерти-автотехніки забезпечують консультаційний супровід кримінальних проваджень, розпочатих за фактом ДТП; експерти-портретисти консультують оперуповноважених кримінального блоку за необхідності ідентифікувати особу за ознаками зовнішності; експерти з дослідження матеріалів та речовин консультують працівників Департаменту боротьби з наркозлочинністю НП України; психологи можуть надати консультаційну допомогу щодо особливостей спілкування з неповнолітніми учасниками кримінального провадження, потерпілими від сексуального насильства, воєнних кримінальних правопорушень і т. д.

Отже, головними суб'єктами застосування спеціальних знань є спеціалісти та експерти. Розглянемо докладніше особливості їх залучення та співпраці з органами досудового розслідування, прокуратури та суду у кримінальному провадженні.

– 2 –

Спеціаліст у кримінальному провадженні – це особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками і може надавати консультації, пояснення, довідки та висновки під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок (ч. 1 ст. 71 КПК).

Спеціаліст може бути залучений для надання безпосередньої технічної допомоги сторонами кримінального провадження під час досудового розслідування і судом під час судового розгляду. Сторони кримінального провадження мають право під час судового розгляду заявляти клопотання про залучення спеціаліста або використання його пояснень і допомоги.

Спеціаліст має право:

1) ставити запитання учасникам процесуальної дії з дозволу сторони кримінального провадження, яка його залучила, чи суду;

2) застосовувати технічні засоби, прилади та спеціальне обладнання;

3) зосереджувати увагу сторони кримінального провадження, яка його залучила, або суду на характерні обставини чи особливості речей і документів;

3-1) викладати у висновку відомості, що мають значення для кримінального провадження і щодо яких йому не були поставлені запитання;

4) ознайомлюватися з протоколами процесуальних дій, в яких він брав участь, і подавати до них зауваження;

5) отримувати винагороду за виконану роботу та відшкодування витрат, пов'язаних із його залученням до кримінального провадження;

6) заявляти клопотання про забезпечення безпеки у випадках, передбачених законом.

7) надавати висновки з питань, що належать до сфери його знань, під час досудового розслідування кримінальних проступків, зокрема у випадках, передбачених ч. 3 ст. 214 КПК України;

8) надавати довідки з питань, що належать до сфери його знань, у випадках, передбачених ч. 3 ст. 245-1 КПК України.

Спеціаліст зобов'язаний:

1) прибути за викликом до слідчого, дізнавача, прокурора, суду і мати при собі необхідні технічне обладнання, пристрої та прилади;

2) виконувати вказівки сторони кримінального провадження, яка його залучила, чи суду та давати пояснення з поставлених запитань;

3) не розголошувати відомості, які безпосередньо стосуються суті кримінального провадження та процесуальних дій, що здійснюються (здійснювалися) під час нього, і стали відомі спеціалісту у зв'язку з виконанням його обов'язків;

4) заявити самовідвід за наявності обставин, передбачених КПК України.

Відповідальність спеціаліста. У разі неприбуття до суду без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття на спеціаліста судом покладаються всі витрати, пов'язані з оголошенням перерви в судовому засіданні. За завідомо неправдивий висновок спеціаліст несе відповідальність, установлену законом (ст. 72 КПК).

Типовим є залучення спеціаліста для виконання таких дій:

– забезпечення фотофіксації місця події або ходу слідчої (р) дії (огляду, обшуку, слідчого експерименту, впізнання) за правилами криміналістичної фотозйомки (орієнтуючої, оглядової, вузлової та детальної) з подальшим виготовленням фототаблиць (ілюстраційних таблиць) як додатків до протоколів слідчих (р) дій;

– забезпечення відеофіксації місця події або ходу слідчої (р) дії (огляду, обшуку, слідчого експерименту, впізнання) за правилами криміналістичної відеозйомки з подальшим долученням відповідних додатків до протоколів слідчих (р) дій;

– забезпечення звукового запису допитів, одночасних допитів з подальшим долученням відповідних додатків до протоколів слідчих (р) дій;

– забезпечення проведення слідчих (р) дій у дистанційному режимі, з використанням відеоконференцзв'язку;

– виготовлення схем, планів та креслень, проведення вимірювань та обчислень, упакування об'єктів, які мають значення для досудового розслідування;

- виготовлення гіпсових, силіконових та інших зліпків слідів, проведення експрес-тестів;
- застосування засобів виявлення, фіксації та вилучення папілярних слідів, волокон, мікрооб'єктів для проведення експертизи;
- відбір біологічних зразків для проведення експертизи;
- застосування інноваційних засобів криміналістики, зокрема 3D сканерів, засобів візування, БПЛА з метою обстеження ділянок місцевості, проведення аерозйомки тощо;
- обстеження території, приміщень, споруд, дослідження об'єктів з використанням службового собаки;
- обстеження території, приміщень, споруд, дослідження об'єктів на предмет безпечності перебування СОГ та роботи з об'єктами (наприклад, залучення фахівця вибухотехнічної служби при виявленні вибухонебезпечних предметів);
- надання допомоги у використанні спеціальної термінології та спеціальних знань при описі об'єктів огляду (наприклад, залучення суб'єкта фінансового контролю при огляді документів, залучення фахівця у сфері інформаційних технологій, кібербезпеки при огляді встановленого програмного забезпечення, інтернет-ресурсів тощо);
- виготовлення фоторобота, мальованого портрета особи за ідеальними слідами в пам'яті свідка, потерпілого;
- проведення перевірки осіб за базами (банками) даних, що входять до єдиної інформаційної системи МВС України, та іншими інформаційними ресурсами, передбаченими у Законі України «Про Національну поліцію»;
- надання висновку спеціаліста при розслідуванні кримінальних проступків.

Порядок залучення спеціаліста може бути різним, залежно від ситуації:

а) спеціаліст, який є інспектором-криміналістом, старшим інспектором-криміналістом, техніком-криміналістом, а в разі утворення секторів техніко-криміналістичного забезпечення слідчих (р) дій – керівником зазначених секторів,

які входять до структури відповідних органів досудового розслідування, у своїй діяльності безпосередньо підпорядковується та підзвітний начальникові органу досудового розслідування і відповідно до графіку чергувань за усною вказівкою виїжджає на місце події у складі СОГ, за необхідності безпосередньо залучається до проведення інших слідчих (р) дій;

б) спеціаліст прибуває на місце події за викликом слідчого, дізнавача, детектива, прокурора (наприклад, залучення кінолога зі службовим собакою, вибухотехніків, медика тощо);

в) спеціаліст, який є працівником спеціалізованої пересувної лабораторії Експертної служби МВС (криміналістичної, вибухотехнічної, автотехнічної чи іншої, спеціально створеної з урахуванням потреб практики), залучається до участі у проведенні огляду місця події у кримінальному провадженні за письмовим (як виняток за усним з подальшим оформленням у письмовій формі) клопотанням керівника органу досудового розслідування або особи, що виконує його обов'язки у випадках, перелік яких визначено законодавством;

г) спеціаліст прибуває до службового кабінету за викликом слідчого, дізнавача, детектива, прокурора для участі у слідчих (р) діях, наданні пояснень, консультацій (наприклад, уповноважений працівник суб'єкта фінансового контролю у кримінальних провадженнях, підслідних НАБУ, залучається до огляду документів про економічну діяльність підприємства чи фінансово-кредитні розрахунки; психолог у кримінальних провадженнях за участю неповнолітніх учасників, при розслідуванні торгівлі людьми, воєнних кримінальних правопорушень, залучається для участі в допиті вразливих категорій осіб);

д) до спеціаліста зі скеруванням у письмовій формі прибуває особа, щодо якої необхідно провести певні дії (наприклад, у випадку необхідності отримати зразки крові особи, провести медичне освідування особи);

е) до спеціаліста скеровуються матеріали (документи, вилучені об'єкти, зразки), а також особи у випадках необхідності проведення дослідження та надання висновку спеціаліста під час досудового розслідування у формі дізнання.

Спеціаліст може надати пояснення, які долучаються до матеріалів кримінального провадження як додатки до протоколів відповідних слідчих (р) дій, у яких цей спеціаліст брав участь.

Найбільш поширеною є практика залучення спеціалістів до проведення огляду місця події. Інспектори-криміналісти, які залучені до участі у проведенні огляду місця події, повинні мати при собі комплект необхідних технічних засобів, призначених для фіксації обстановки на місці події, виявлення, фіксації, вилучення та упакування слідової та іншої криміналістично значущої інформації.

Спеціалісти спеціалізованої пересувної лабораторії Експертної служби МВС залучаються у випадках повідомлень про вчинення:

– вбивства або умисного тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілого із застосуванням вогнепальної зброї;

– розбійного нападу із застосуванням вогнепальної зброї з постраждалими особами;

– згвалтування неповнолітньої чи неповнолітнього, малолітньої чи малолітнього або таке, що спричинило особливо тяжкі наслідки;

– ДТП, під час якої загинуло двоє і більше осіб або госпіталізовано до медичних закладів п'ятеро і більше осіб;

– пожежі, під час якої загинуло двоє і більше осіб або госпіталізовано до медичних закладів п'ятеро і більше осіб;

– вибуху, загрози вибуху або виявлення саморобних вибухових пристроїв.

Перелік випадків не є вичерпний. У випадку необхідності при виявленні фактів вчинення інших кримінальних правопорушень такі спеціалісти також можуть

бути залучені за письмовим клопотанням керівника органу досудового розслідування або особи, що виконує його обов'язки.

Перед виїздом для участі в огляді місця події спеціалісти, зокрема, спеціалізованої пересувної лабораторії, повинні отримати інформацію про подію, інші відомі обставини та підготувати необхідне технічне обладнання, пристрої та прилади.

Інформація про спеціалістів, які беруть участь у проведенні слідчої (р) дії, про її результати, а також інформація про застосування технічних засобів фіксації, характеристики технічних засобів фіксації та носіїв інформації, які застосовуються при проведенні процесуальної дії, вносяться до протоколу слідчої (р) дії, а носії інформації, на яких за допомогою технічних засобів зафіксовано процесуальні дії, додаються як додатки. Такі ж правила фіксації застосовуються при участі спеціаліста в інших слідчих (р) діях, за винятком окремих НСРД, в яких інформація про технічні засоби фіксації не підлягає розголошенню.

На початку огляду слідчий спільно зі спеціалістами визначають межі та порядок проведення огляду, після чого спеціаліст здійснює фотографування та відеозйомку місця події. Після отримання доручення слідчого на проведення динамічної стадії огляду та завдання на виявлення слідової інформації спеціалісти визначають алгоритм пошуку доказів (слідів, речей, документів) і методи їх виявлення, після чого узгоджують свої дії із слідчим та за його погодженням приступають до проведення відповідних дій.

При виготовленні оригіналу документа в електронній формі (його відображення) після завершення огляду місця події спеціалістом за дорученням слідчого у довільній формі складається письмове пояснення, у якому зазначаються дата проведення процесуальної дії, дата виготовлення документа (відображення), номер та/або параметри технічних носіїв інформації, а також прізвище особи, яка виготовила копію запису. Письмове пояснення та відобра-

ження запису процесуальної дії приєднуються як додатки до протоколу.

Під час слідчої (р) дії залучені спеціалісти консультують слідчого з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок щодо опису характеристик об'єктів, застосування спеціальної термінології, визначення порядку та особливостей пакування слідів та об'єктів-слідоносіїв, можливості дослідження виявлених слідів, об'єктів, речей, документів, доцільності вирішення тих чи інших питань, а також потреби залучення для цього інших спеціалістів.

Під час проведення пошуку та виявлення слідів спеціалісти застосовують наявні технічні засоби та використовують насамперед неруйнівні методи їх виявлення, а в разі недосягнення позитивного результату – руйнівні методи виявлення слідової інформації, згоду на використання яких має надати слідчий. Спільно визначається пріоритет слідової інформації, яка підлягає виявленню, з метою подальшого проведення експертних досліджень у лабораторних умовах.

Спеціаліст відповідає за якість та повноту виконання отриманих від слідчого або керівника органу досудового розслідування доручень під час проведення слідчих (р) дій.

У ст. 298-1 КПК України до процесуальних джерел доказів у кримінальному провадженні про кримінальні проступки віднесено *висновок спеціаліста*. Висновок спеціаліста під час досудового розслідування у формі дізнання має відповідати вимогам до висновку експерта (ст. 300 КПК України). Проте такий висновок не може бути процесуальним джерелом доказів у кримінальному провадженні щодо кримінального правопорушення, за винятком ухвалення рішення слідчим суддею на підставі за клопотанням прокурора. Це означає, що у випадку перекваліфікації проступку доведеться призначити експертизу з тим самим предметом (колом питань) та об'єктами або звертатися із клопотанням до слідчого судді.

Відповідно до кримінального процесуального законодавства, **експерт у кримінальному провадженні** – це особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань (ч. 1 ст. 69 КПК).

Експерти можуть бути працівниками державних спеціалізованих експертних установ або самостійно провадити експертну діяльність. До державних спеціалізованих установ належать:

– науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України (Київський науково-дослідний інститут судових експертиз; Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»; Львівський науково-дослідний інститут судових експертиз; Дніпропетровський науково-дослідний інститут судових експертиз; Науково-дослідний центр судової експертизи у сфері інформаційних технологій та інтелектуальної власності);

– науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України (регіональні Бюро судово-медичних експертиз, а також установи, уповноважені на проведення амбулаторних та/або стаціонарних психіатричних, комплексних психолого-психіатричних експертиз);

– експертні служби МВС України (регіональні НДЕКЦ), МО України, СБ України та Державної прикордонної служби України.

Виключно державними спеціалізованими установами виконуються криміналістичні, судово-медичні та судово-психіатричні експертизи. Технічні, оціночні, екологічні, еко-

номічні, товарознавчі, мистецтвознавчі, психологічні та інші експертизи можуть виконуватися експертами, які не є працівниками таких установ.

В Україні ведеться облік атестованих експертів. Інформація про них (організація, кваліфікація, дата та номер рішення про присвоєння кваліфікації, номер та вид експертизи, індекс та вид експертної спеціальності, термін дії свідоцтва, контактні дані) міститься у державному Реєстрі атестованих судових експертів і є в загальному доступі як для сторони обвинувачення, так і для сторони захисту.

Експерт у кримінальному провадженні має право:

1) знайомитися з матеріалами кримінального провадження, що стосуються предмета дослідження;

3) бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предметів та об'єктів дослідження;

4) викладати у висновку експертизи виявлені під час її проведення відомості, які мають значення для кримінального провадження і з приводу яких йому не були поставлені запитання;

5) ставити запитання, що стосуються предмета та об'єктів дослідження, особам, які беруть участь у кримінальному провадженні;

6) отримати винагороду за виконану роботу та відшкодування витрат, пов'язаних із проведенням експертизи і викликом для надання пояснень чи показань, у разі, якщо проведення експертизи не є службовим обов'язком особи, яка залучена як експерт;

7) заявляти клопотання про забезпечення безпеки у випадках, передбачених законом;

8) користуватися іншими правами, передбаченими Законом України «Про судову експертизу».

Експерт у кримінальному провадженні зобов'язаний:

1) особисто провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені йому запитання, а в разі необхідності – роз'яснити його;

2) прибути до суду і дати відповіді на запитання під час допиту;

3) забезпечити збереження об'єкта експертизи. Якщо дослідження пов'язане з повним або частковим знищенням об'єкта експертизи або зміною його властивостей, експерт повинен отримати на це дозвіл від особи, яка залучила експерта;

4) не розголошувати без дозволу сторони кримінального провадження, яка його залучила, чи суду відомості, що стали йому відомі у зв'язку з виконанням обов'язків, або не повідомляти будь-кому, крім особи, яка його залучила, чи суду про проведення експертизи та її результати;

5) заявити самовідвід за наявності обставин, передбачених КПК.

Відповідальність експерта. За завідомо неправдивий висновок, відмову без поважних причин від виконання покладених обов'язків у суді, невиконання інших обов'язків експерт несе відповідальність, встановлену законом (ст. 70 КПК).

Не можуть бути експертами особи, які перебувають у службовій або іншій залежності від сторін кримінального провадження або потерпілого (ч. 2 ст. 69 КПК). Крім того, у ч. 1 ст. 77 КПК передбачено підстави для відводу:

1) якщо він є заявником, потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, членом сім'ї або близьким родичем сторони, заявника, потерпілого, цивільного позивача або цивільного відповідача;

2) якщо він брав участь у цьому ж провадженні як слідчий суддя, суддя, захисник або представник, свідок, експерт, спеціаліст, перекладач;

3) якщо він особисто, його близькі родичі чи члени його сім'ї зацікавлені в результатах кримінального провадження або існують інші обставини, які викликають обґрунтовані сумніви в його неупередженості.

Експерт, спеціаліст не мають права брати участі в кримінальному провадженні та відводяться на підставах,

передбачених ч. 1 ст. 77 КПК, з тим обмеженням, що їхня попередня участь у цьому кримінальному провадженні як спеціаліста, перекладача, експерта і секретаря судового засідання не може бути підставою для відводу. Експерт, спеціаліст, крім того, не має права брати участь у кримінальному провадженні, якщо він проводив ревізію, перевірку тощо, матеріали яких використовуються у цьому провадженні.

Залучення експерта та проведення експертизи з тактичної сторони розділяється на кілька етапів.

І. Підготовчий етап залучення експерта передбачає:

- аналіз фактичних даних про кримінальне правопорушення, збір необхідного дослідницького матеріалу, отримання необхідних зразків;

- визначення експертної установи (експертів), виду експертизи;

- визначення предмета експертизи (кола питань, які необхідно з'ясувати);

- підготовка процесуального документа, який є процесуальною підставою для проведення експертизи;

- скерування матеріалів (документів, речей, зразків та інших об'єктів), осіб до відповідної експертної установи (експертів).

Процесуальні підстави експертизи – це у широкому сенсі норми права, які уповноважують сторони кримінального провадження, слідчого суддю та суд залучати експертів (ст. 242–244, 509 КПК України). Це також конкретне процесуальне рішення, оформлене згідно з вимогами кримінального процесуального законодавства, яким доручається проведення експертизи у кримінальному провадженні. Згідно з кримінальним процесуальним законодавством (ст. 242 КПК України) експертиза проводиться, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права. Ініціювати проведення експертизи може сторона кримінального провадження.

Процесуальною підставою за загальним правилом є **постанова** слідчого, дізнавача, детектива, прокурора або ухвала слідчого судді, суду, але примусове залучення особи для проведення медичної або психіатричної експертизи здійснюється виключно на підставі **ухвали** слідчого судді, суду. В такому випадку сторона обвинувачення подає клопотання про проведення експертизи, яке розглядається в порядку, визначеному КПК України. Сторона захисту також може звернутися із клопотанням про проведення експертизи, якщо:

1) для вирішення питань, що мають істотне значення для кримінального провадження, необхідне залучення експерта, проте сторона обвинувачення не залучила його або для вирішення залученим стороною обвинувачення експертом поставлені запитання, що не дозволяють дати повний та належний висновок з питань, для з'ясування яких необхідне проведення експертизи, або існують достатні підстави вважати, що залучений стороною обвинувачення експерт внаслідок відсутності у нього необхідних знань, упередженості чи з інших причин надасть або надав неповний чи неправильний висновок;

2) сторона захисту не може залучити експерта самостійно через відсутність коштів чи з інших об'єктивних причин (ч. 1 ст. 244 КПК України).

У постанові (ухвалі) про призначення експертизи (залучення експерта) зазначаються такі дані:

- місце й дата винесення постанови (ухвали);
- посада, звання та прізвище особи, що призначила експертизу (залучила експерта);
- номер кримінального провадження та правова кваліфікація діяння;
- обставини справи, які мають значення для проведення експертизи;
- назва експертизи та експертної установи (експертів), якій доручається проведення експертизи;
- питання, які виносяться на вирішення експертів;
- перелік об'єктів, що підлягають дослідженню;

– інші дані, які мають значення для проведення експертизи, зокрема, дозвіл на повне або часткове руйнування/знищення об'єкта дослідження за необхідності;

– підпис уповноваженої особи, яка призначає експертизу.

Орієнтовний перелік питань експертизи наведено в Науково-методичних рекомендаціях з питань підготовки і призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 08 жовтня 1998 року № 53/5.

Правила формування переліку питань експерту:

1) питання мають бути релевантні (доречні) до конкретного кримінального провадження (категорично не допускається нерозбірливе копіювання усіх питань, які можуть бути вказані у довідниках, підручниках, методичних рекомендаціях для кожного виду експертиз);

2) питання мають бути чіткими, логічними та конкретними, бажано короткими;

3) питання мають бути коректними з позиції правопису та офіційного діловодства;

4) питання мають стосуватися сфери спеціальних знань обраного виду експертизи (питання з різних галузей спеціальних знань потребують комплексного характеру дослідження, питання, які виходять за межі сфери знань експерта залишаються без відповіді);

5) питання не мають стосуватися питань права (наприклад, щодо правової кваліфікації діяння, з'ясування форми вини тощо).

Фактичні підстави експертизи – це сукупність відомостей про кримінальне правопорушення у конкретному випадку, які є приводом для залучення експерта. Слідчий або прокурор зобов'язані забезпечити проведення експертизи щодо:

– встановлення причин смерті;

– встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень;

– визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності;

– встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості;

– визначення розміру матеріальних збитків, якщо потерпілий не може їх визначити та не надав документ, що підтверджує розмір такої шкоди, розміру шкоди немайнового характеру, шкоди довкіллю, заподіяного кримінальним правопорушенням (ч. 2 ст. 242 КПК України).

Незважаючи на вказаний перелік випадків обов'язкового залучення експертів, коло фактичних підстав насправді значно ширше. На цьому підґрунті у науковій доктрині не раз лунала критика такої позиції законодавця.

II. Робочий етап залучення експерта передбачає безпосереднє проведення експертизи. Тут також можна виділити субрівні підготовки, дослідницького та завершального етапів. Спочатку експерт має ретельно оглянути надані йому об'єкти для дослідження, переконатися у цілісності упакування, відповідності вмісту пакетів та зроблених на них надписів, здійснити фотографування об'єктів за правилами криміналістичної фотозйомки. Після зовнішнього огляду проводяться необхідні дослідження та випробування, передбачені відповідною методикою проведення судової експертизи. Якщо об'єктів кілька, то визначається послідовність їх дослідження. Якщо об'єкти потребують порівняння, то спочатку кожен об'єкт досліджується окремо (роздільне дослідження), а потім порівнюються виявлені ознаки та властивості. Якщо експертиза передбачає комунікацію з особою, то проводяться бесіди, тестування, виконуються певні завдання. Експертиза завершується складанням висновку експерта з викладом відповідей на поставлені ініціатором експертизи питання.

Основними видами (підвидами) експертизи за галузю спеціальних знань є:

1. *Криміналістична*: почеркознавча; лінгвістична експертиза мовлення; технічна експертиза документів; експертиза зброї та слідів і обставин її використання; трасологічна (крім досліджень слідів пошкодження одягу, пов'язаних з одночасним спричиненням тілесних ушкоджень, які проводяться в бюро судово-медичної експертизи); фототехнічна, портретна; експертиза голограм; відео-, звукозапису; вибухотехнічна; техногенних вибухів; матеріалів, речовин та виробів (лакофарбових матеріалів і покриттів; полімерних матеріалів; волокнистих матеріалів; нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів; скла, кераміки; наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів; спиртовмісних сумішей; ґрунтів; металів і сплавів та виробів з них; наявності шкідливих речовин (пестицидів) у навколишньому середовищі; речовин хімічних виробництв та спеціальних хімічних речовин; харчових продуктів; сильнодіючих і отруйних речовин); біологічна.

2. *Інженерно-технічна*: інженерно-транспортна (автотехнічна, транспортно-трасологічна, залізнично-транспортна); дорожньо-технічна; будівельно-технічна; оціночно-будівельна; земельно-технічна; оціночно-земельна; експертиза з питань землеустрою; пожежно-технічна; безпеки життєдіяльності; гірничотехнічна; інженерно-екологічна; електротехнічна; комп'ютерно-технічна; телекомунікаційна, електро-транспортна експертиза; експертиза технічного стану ліфтів; інженерно-механічна; водно-технічна; авіаційно-технічна; теплотехнічна експертиза, інші види (підвиди) та комплексні технічні дослідження, зокрема із залученням фахівців авіаційного та водного транспорту.

3. *Економічна*: бухгалтерського та податкового обліку; фінансово-господарської діяльності; фінансово-кредитних операцій.

4. *Товарознавча*: машин, обладнання, сировини та споживчих товарів; транспортно-товарознавча; військового майна, техніки та озброєння.

5. *Експертиза у сфері інтелектуальної власності*: літературних та художніх творів; фонограм, відеограм, програм

(передач) організації мовлення; винаходів і корисних моделей; промислових зразків; сортів рослин і порід тварин; комерційних (фірмових) найменувань, торговельних марок (знаків для товарів і послуг), географічних зазначень; топографій інтегральних мікросхем; комерційної таємниці (ноу-хау) і раціоналізаторських пропозицій; економічна у сфері інтелектуальної власності.

6. *Психологічна.*

7. *Мистецтвознавча.*

8. *Екологічна.*

9. *Військова.*

10. *Судово-ветеринарна.*

11. *Гемологічна.*

12. *Історико-археологічна.*

З метою більш повного задоволення потреб слідчої та судової практики щодо вирішення питань, які потребують застосування наукових, технічних або інших спеціальних знань, допускається проведення інших видів експертиз (крім судово-медичної та судово-психіатричної), зокрема й тих, що перебувають у стадії наукової розробки.

Судово-медичні експертизи (далі – СМЕ) охоплюють такі підвиди: СМЕ трупів; СМЕ живих осіб; СМЕ речових доказів; судово-імунологічна експертиза, судово-цитологічна експертиза; токсикологічна експертиза, молекулярно-генетична експертиза, медико-криміналістична експертиза тощо. Психіатричні експертизи поділяються на амбулаторні та стаціонарні. Додатково експертизи у кримінальному провадженні можна класифікувати за такими критеріями:

за характером вирішення завдань:

- ідентифікаційні;
- класифікаційні;
- діагностичні;
- ситуаційні;

за місцем проведення:

- проводяться в експертних установах;
- проводяться поза межами експертних установ;

– за місцем перебування підекспертної особи;
за послідовністю проведення експертизи:
– *первинні* – експертизи, коли об'єкти досліджуються вперше;

– *повторні* – експертизи, під час проведення яких досліджуються ті самі об'єкти і вирішуються ті самі питання, що й при проведенні первинної (попередніх) експертизи (експертиз);

за обсягом дослідження:

– *основні* – експертизи, коли на вирішення експерту формулюється перелік основних питань щодо об'єкта, які потребують першочергового вирішення;

– *додаткові* – експертизи, якщо для вирішення питань щодо об'єкта, який досліджувався під час проведення первинної експертизи, необхідно провести додаткові дослідження або дослідити додаткові матеріали (зразки для порівняльного дослідження, вихідні дані тощо), які не були надані експертові під час проведення первинної основної експертизи;

за колом суб'єктів, які проводять експертизу:

– *одноособові* – експертизи, що проводяться одним експертом, який є фахівцем в одній галузі спеціальних знань;

– *комісійні* – експертизи, які проводиться двома чи більшою кількістю експертів, що мають кваліфікацію судового експерта за однією експертною спеціалізацією (фахівцями в одній галузі знань). Комісія експертів може утворюватися органом (особою), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), або керівником експертної установи;

– *комплексні* – експертизи, що проводяться кількома суб'єктами із застосуванням спеціальних знань різних галузей науки, техніки або інших спеціальних знань (різних напрямів у межах однієї галузі знань) для вирішення одного спільного (інтеграційного) завдання (питання).

Під час розслідування воєнних кримінальних правопорушень проти України зросла потреба у залученні фахівців-

вибухотехніків, зброєзнавців, біологів, інженерів, судово-медичних експертів, спеціалістів з проведення технічних, фоноскопичних, екологічних, молекулярно-генетичних, судово-медичних експертиз.

II. Завершальний етап залучення експерта передбачає отримання висновку експерта та його оцінку як джерела доказів у кримінальному провадженні, визначення подальших процесуальних дій з огляду на отримані дані. Наприклад, на підставі отриманих даних з висновку експерта можливі такі варіанти подальших дій:

- залучення експерта для проведення повторної, додаткової або комплексної експертизи;

- проведення інших процесуальних дій, спрямованих на пошук нових даних (наприклад, негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження), звуження кола підозрюваних осіб, підтвердження/спростування версій;

- зміна форми закінчення досудового розслідування (наприклад, експертиза встановила, що особа страждає на хронічне психічне захворювання, через яке вона не здатна усвідомлювати характер своїх дій та керувати ними, тому до суду скеровується не обвинувальний акт, а клопотання про застосування примусових заходів медичного характеру);

- закриття кримінального провадження (наприклад, коли експертиза встановила, що у кримінальному провадженні, розпочатому за ст. 115 КК України, причиною смерті особи стала хвороба; у кримінальному провадженні, розпочатому за ст. 309 КК України, вилучена речовина не є наркотичною, або у кримінальному провадженні, розпочатому за ст. 263 КК України, вилучений об'єкт не є холодною зброєю тощо).

За необхідності кримінальним процесуальним законом передбачено можливість проведення допиту експерта в суді з метою отримання показань. **Показання експерта** – це відомості, які надаються в усній або письмовій формі під час допиту експерта, щодо відомих йому обставин у кримінальному провадженні, що мають значення для цього кримінального провадження (ч. 1 ст. 95 КПК України).

Предметом показань експерта є обставини, які підлягають доказуванню, проте, з огляду на спеціалізовану діяльність експерта, можна виокремити певну групу питань, які можуть бути йому поставлені:

– *запитання, які стосуються компетентності експерта*, тобто з'ясування наявності в експерта спеціальних знань та кваліфікації з досліджуваних питань (освіти, стажу роботи, наукового ступеня тощо), дотичних до предмета його експертизи;

– *запитання, які стосуються ходу та результатів експертизи*, тобто з'ясування застосованих методик та теоретичних розробок, достатності відомостей, на підставі яких готувався висновок, наукового обґрунтування та методів, за допомогою яких експерт зробив висновок, застосовності та правильності застосування принципів та методів до фактів кримінального провадження.

Законодавець допускає інші запитання, що стосуються достовірності висновку (ч. 3 ст. 356 КПК України).

– 4 –

Зразки для експертизи у кримінальному провадженні – це матеріальні об'єкти, документи, речовини у сухому, рідкому чи газоподібному стані, джерело походження яких відоме і які отримуються в установленому кримінальним процесуальним законодавством порядку з метою передачі експерту для проведення порівняльних досліджень. Це можуть бути зразки почерку, лакофарбового покриття, ґрунтів, води, спеціальних хімічних речовин, голосу, папілярні відбитки пальців рук, зліпки зубів, взуття, проби крові або слини, стріляні кулі, гільзи тощо.

Є кілька **процесуальних механізмів отримання зразків**:

1) отримання зразків під час освідування особи за правилами ст. 241 КПК України;

2) отримання зразків як окрема процесуальна дія, яка проводиться за правилами тимчасового доступу до речей і документів (ст. 160–166 КПК України);

3) негласне отримання зразків для порівняльного дослідження (ст. 274 КПК України);

Отримання зразків під час освідування особи за правилами ст. 241 КПК України. Цей правовий механізм передбачено для отримання біологічних зразків особи. Освідування проводиться на підставі постанови прокурора. Особі пропонується добровільно надати зразки, а у випадку відмови допускається застосування примусу, але лише у межах, необхідних для досягнення мети освідування (ч. 3 ст. 241 КПК України). Результати слідчої (р) дії оформлюються у вигляді протоколу.

Отримання зразків як окрема процесуальна дія, яка проводиться за правилами тимчасового доступу до речей і документів (ст. 160–166 КПК України). Слідчий може звернутися до слідчого судді з клопотанням за погодженням з прокурором про відібрання зразків. Водночас необхідно вказати короткий виклад обставин кримінального правопорушення, у зв'язку з яким подається клопотання; правову кваліфікацію діяння; зразки, які планується отримати; підстави вважати, що потрібні зразки мають зв'язок з правом володіння відповідної фізичної або юридичної особи (наприклад, потрібні зразки або зразки лакофарбового покриття транспортного засобу, який належить на праві власності певній фізичній або юридичній особі); значення отримання зразків для встановлення обставин у кримінальному провадженні; можливість використання як доказів відомостей, що міститимуться у висновку експерта, наданого на підставі дослідження зразків, та неможливість іншими способами довести обставини, які передбачається довести за допомогою цих зразків. На підставі ухвали слідчого судді відбираються зразки.

Негласне отримання зразків для порівняльного дослідження (ст. 274 КПК України). Такий спосіб отримання зраз-

ків допускається як виняток у тих випадках, коли неможливо їх отримати в порядку ст. 245 КПК України без завдання значної шкоди для кримінального провадження. Процесуальною підставою негласного отримання зразків є ухвала слідчого судді, постановлена за клопотанням прокурора, або за клопотанням слідчого, погодженого з прокурором. Сторона обвинувачення має зазначити у клопотанні відомості про конкретні зразки, які планується отримати. Повторне отримання зразків здійснюється відкрито, коли втрачається необхідність зберігати таємницю щодо факту дослідження попередніх зразків, отриманих негласно.

Криміналістичні засоби отримання зразків можна розділити на такі групи:

– *засоби виготовлення (відібрання) зразків та їх упакування* (засоби дактилоскопіювання, силіконові пасти, закріплювачі для виготовлення зліпків, одноразові шприци з голками, ватні диски, ватні палички, колби, пакети, конверти тощо);

– *засоби фіксації процесу виготовлення (відібрання) зразків* (засоби фотографування, відеозйомки, фіксації ходу та результатів процесуальної дії у протоколі).

Зразки для експертизи класифікуються

– *за природою*: (1) зразки речовин, матеріалів; (2) зразки-відбитки; (3) зразки-відображення динамічних навиків чи процесів;

– *за порядком утворення*: (1) вільні; (2) умовно вільні; (3) експериментальні.

Вільні зразки – це зразки, створені або отримані поза зв'язком з кримінальним провадженням і переважно до його початку (наприклад, особисте листування особи, у якої відбираються зразки, її щоденники та інші рукописні документи).

Умовно вільні – це зразки, отримані після початку кримінального провадження, але не у зв'язку з судовою експертизою. Це можуть бути відмітки, підписи у протоколах слідчих (р) дій про роз'яснення прав та обов'язків, про відсутність зауважень та доповнень до протоколів тощо.

Експериментальні зразки – це зразки, що спеціально отримані для проведення конкретної експертизи. Для кожного виду зразків існує певна методика їх отримання.

Скажімо, якщо необхідно встановити, чи виконаний підпис від імені певної особи іншою особою, рекомендується надавати вільні та експериментальні *зразки почерку та підписів* обох осіб. При цьому додатково відбираються експериментальні зразки почерку передбачуваного виконавця не менше ніж на 10–15 аркушах у вигляді записів прізвища та ініціалів особи, від імені якої виконано підпис.

Зразки усного мовлення (фонограми) особи мають збігатися за змістом розмови з наданим мовленням (фонограмою) для ототожнення; бути створеними з дотриманням технічних та акустичних умов достатньої гучності мовлення особи для забезпечення розбірливості мовлення; містити достатній обсяг мовленнєвого матеріалу (орієнтовно 5–10 хвилин мовлення особи, що перевіряється), а за необхідності мати форму розгорнутих висловлювань, тобто не коротких реплік-відповідей на питання.

Для *ідентифікації особи за фотознімком* повинні надаватися достовірні фотографії та відеозапис цієї особи (любительські, професійні, а також експериментальні). Порівняльних зразки (світлина) мають бути близькі до досліджуваного за часом зйомки і ракурсом зображення.

Відбір *зразків ґрунту* якщо ділянка має відносно однорідну поверхню передбачає отримання як мінімум чотирьох зразків з поверхневого шару місця контакту предмета-носія з ґрунтом і не менше двох контрольних зразків із суміжних ділянок. При цьому зразки відбираються з поверхневого шару ґрунту на глибині не більше 5 см масою орієнтовно від 100 до 150 г і упаковуються в паперові пакети. Перелік прикладів невичерпний.

Зразки для експертизи мають відповідати низці вимог:

– зразки мають бути отримані уповноваженим суб'єктом в порядку визначеному кримінальним процесуа-

льним законодавством із відповідним оформленням процесуальних документів;

– має бути достовірно відомо про джерело походження зразків;

– зразки мають бути достатніми за кількісно-якісними та іншими характеристиками, отримуватися згідно з науково обґрунтованою методикою вилучення, упакування, транспортування, зберігання в такий спосіб, який передбачає максимально ефективно проведення майбутніх порівняльних досліджень.

- 5 -

Висновок експерта – це докладний опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи (ст. 101 КПК України).

Зміст висновку експерта формується з трьох частин: (1) вступної; (2) дослідницької; (3) завершальної.

I. У вступній частині висновку експерта зазначається інформація, яку можна розділити на три блоки: (1) процесуальний, (2) ідентифікаційний, (3) методологічний.

Дані процесуальні – це інформація, яка стосується кримінального провадження, в ході якого виникла необхідність залучити експерта:

– дата надходження документа про призначення експертизи (залучення експерта);

– найменування експертної установи та/або ім'я, прізвище, по батькові експерта;

– документ про призначення експертизи (залучення експерта), його найменування і дата складання, найменування органу та/або посада і прізвище особи, який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта);

– кримінальне провадження, в якому експертиза призначена;

- перелік об'єктів, що підлягають дослідженню, та зразків (у разі надходження);
- відомості про надані матеріали (зокрема, вид (назва) матеріалів (документів) та кількість аркушів);
- спосіб доставки та вид упаковки досліджуваних об'єктів із зазначенням у необхідних випадках відомостей про те, чи впливав спосіб упаковки на їх збереженість;
- запис про відповідність матеріалів та об'єктів, що надійшли до експертної установи (експерта), матеріалам, зазначеним у документі про призначення експертизи (залучення експерта);
- перелік питань (дослівно у формулюванні документа про призначення експертизи (залучення експерта)), які поставлено на вирішення експертизи;
- питання, які вирішуються експертом у порядку експертної ініціативи (якщо таке розглядалось);
- дата направлення клопотання експерта про надання додаткових матеріалів, дата надходження додаткових матеріалів або відомостей про наслідки розгляду клопотання; обставини справи, які мають значення для надання висновку, з обов'язковим зазначенням джерела їх отримання;
- відомості про процесуальні підстави та осіб, які були присутні під час проведення досліджень (прізвище, ініціали, процесуальний статус).

Дані ідентифікаційні – це інформація, яка стосується особи експерта (експертів), відповідно до якої можна його ідентифікувати, верифікувати компетентність і т. д.: прізвище, ім'я та по батькові, посада, клас судового експерта, науковий ступінь та вчене звання, освіта, освітньо-кваліфікаційний рівень, експертна спеціальність, стаж експертної роботи, дата та номер видачі свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта, ким видано та строк дії; попередження експерта про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку за ст. 384 КК України або за відмову від надання висновку за ст. 385 КК України.

Дані методологічні – це інформація, яка стосується обрання методів та методик проведення дослідження (нормативні акти, методики, рекомендована науково-технічна та довідкова література з переліку рекомендованої науково-технічної та довідкової літератури, що використовується під час проведення судових експертиз, інші інформаційні джерела, які використовувались експертом при вирішенні поставлених питань, за правилами бібліографічного опису, із зазначенням реєстраційних кодів методик проведення судових експертиз з Реєстру методик проведення судових експертиз).

II. У дослідницькій частині висновку експерта описуються процес дослідження та його результати, а також дається обґрунтування висновків з поставлених питань; вказуються відомості про стан об'єктів дослідження, застосовані методи (методики) дослідження, умови їх застосовування; містяться посилання на ілюстрації, додатки та необхідні роз'яснення до них; подається експертну оцінку результатів дослідження.

Опис процесу застосовування інструментальних методів дослідження та проведення експертних експериментів можуть обмежуватись викладенням кінцевих результатів. У зазначених випадках графіки, діаграми, таблиці, матеріали експертних експериментів мають зберігатись у наглядних експертних провадженнях і на вимогу органу (особи), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), можуть надаватись їм для ознайомлення. За наявності в документі про призначення експертизи (залучення експерта) питань, які не належать до предмета експертизи або не входять до компетенції експерта, вказуються причини, з яких ці питання не можуть бути вирішені. Узагальнення та оцінка результатів окремих досліджень, які є підставою для формулювання висновків, можуть викладатись у синтезуючому розділі дослідницької частини висновку експерта. У дослідницькій частині висновку експерта при проведенні повторної експертизи вказуються причини розбіжностей з висновками попередніх експертиз, якщо такі розбіжності мали місце.

III. У завершальній частині висновку експерта викладаються висновки за результатами дослідження у вигляді відповідей на поставлені питання в послідовності, що визначена у вступній частині. На кожне з поставлених питань має бути дано відповідь по суті або вказано, з яких причин неможливо його вирішити. Якщо заключний висновок не може бути сформульований у стислій формі, допускається посилання на результати досліджень, викладені у дослідницькій частині.

Висновок експерта оформлюється на бланку експертної установи і підписується експертом (експертами), який проводив дослідження. Підписи у завершальній частині засвідчуються відбитком печатки експертної установи на кожній сторінці тексту остаточних висновків. Якщо до висновку експерта додаються фототаблиці, креслення, схеми, діаграми тощо, вони також підписуються експертом (експертами); підписи засвідчуються відбитком печатки експертної установи.

Критеріями для оцінки слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом висновку експерта є: (1) належність, (2) допустимість, (3) достовірність, (4) достатність та взаємозв'язок для прийняття відповідного процесуального рішення (у сукупності з іншими зібраними доказами).

Критерій належності розглядається у кожному конкретному випадку залежно від змісту наданих висновків. Із диспозиції ст. 85 КПК України випливає, що уповноваженій особі, яка здійснює оцінку висновку експерта, необхідно дати відповідь на такі питання щодо доказів у висновок експерта:

– чи прямо, чи непрямо вони підтверджують певні обставини?

– чи вони підтверджують існування, чи підтверджують відсутність певних обставин?

– чи вони стосуються обставин, що підлягають доказуванню, чи інших обставин, що мають значення для кримінального провадження?

– чи вони підтверджують достовірність, чи недостовірність інших доказів?

– чи вони зумовлюють можливість, чи неможливість використання інших доказів?

Критерій допустимості. Необхідною умовою допустимості висновку експерта є дотримання процесуальної форми проведення експертизи та складання висновку, до якої можна віднести:

1) суворе дотримання вимог кримінального процесуального закону;

2) належне процесуальне оформлення призначення експертизи (постанова, ухвала);

3) процесуальна самостійність та індивідуальна відповідальність експерта за наданий ним висновок;

4) безпосередність дослідження;

5) об'єктивність і достовірність проведеного дослідження та висновку;

6) належне процесуальне оформлення результатів експертного дослідження та ін.

В стосунку до висновку експерта вагоме значення має концепція «плодів отруєного дерева», яка знайшла відображення у кримінальному процесуальному законодавстві, а також рішеннях ЄСПЛ, що є джерелами права для українських судів. Характерний підхід для англосаксонської системи права передбачає невизнання допустимими доказів, які отримані з використанням іншого недопустимого доказу. Це означає, що якщо, для прикладу, певна речовина була вилучена працівниками поліції під час обшуку, проведеного з істотним порушенням закону, то й висновок експерта, який встановив, що ця речовина є наркотичною, вид наркотичного засобу та його вагу (об'єм), буде недопустимим джерелом доказів.

Водночас в українській судовій практиці трапляються випадки помилкового застосування доктрини «плодів отруєного дерева», коли підставою для визнання доказів недопустимими була якість змісту документів складених у ході

процесуальних дій (суд визнав недопустимим висновок автотехнічної експертизи, оскільки його дані є похідними від попереднього висновку експертизи, в якому було виявлено неточності та суперечності), а не порушення вимог процесуальної форми їх призначення чи проведення (див. постанову ВС України від 15.02.2018 р. у справі № 357/14462/14-к).

Критерій достовірності. Достовірність передбачає відповідність отриманих даних дійсності, відсутність у висновку експерта суперечностей, алогізмів. Оцінці підлягають усі частини висновку (вступна, дослідницька та заключна), а не тільки кінцеві результати.

Типовими помилками експерта правники фахівці називають: висновок не є логічним наслідком проведеного дослідження; невідповідність дослідницької частини та висновків; надання висновку за недостатньої кількості чи низькій якості порівняльних зразків; неправильна оцінка збігів або розбіжностей; неправильна оцінка інформативності виявлених ознак; неповнота відомостей про експерта, який виконав експертизу; недостатній (неповний) опис об'єктів, представлених на експертизу; відсутність докладного опису проведення дослідження та ін.

Висновки експерта можна класифікувати за ступенем конкретизації (визначеністю):

– *категоричні* – це означає впевненість експерта у результаті, формулювання чіткої відповіді, інші варіанти відповідей виключаються. Умовно, така відповідь відображається через конструкції «так» або «ні» і на цій підставі категоричні висновки додатково класифікуються за відношенням до певного факту:

а) *позитивні* – це означає, що експерт підтвердив певний факт (наприклад, «виконавцем рукописного тексту є гр. Шуляк...»);

б) *негативні* – це означає, що експерт заперечив певний факт (наприклад, «генетичні ознаки на недопалку, вилученому під час огляду місця події..., та генетичні ознаки зразків крові гр. Королюка не збігаються...»).

– ймовірні – це означає часткову впевненість експерта у результаті, формулювання відповіді з певними сумнівами, не виключаються інші варіанти відповідей. Умовно, така відповідь відображається через конструкції «велика ймовірність, що так, але не виключено, що ні», «можливе походження...» тощо.

Однак, слід пам'ятати, що категоричні висновки також повинні піддаватися розумному сумніву, не мають наперед установлені сили і можуть стати основою для обґрунтування процесуального рішення тільки в сукупності з іншими доказами. Навіть, на перший погляд, така точна молекулярно-генетична експертиза, коли встановлює факт збігу ознак генотипу людини, насправді також дає висновок у ймовірній формі, щоправда, з незначним відсотком можливості похибки на рівні 99,9 %, залишаючи певний відсоток випадкового збігу (повторення) результату.

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Поняття та значення спеціальних знань у кримінальному провадженні.
2. Процесуальний статус спеціаліста у кримінальному провадженні.
3. Тактичні особливості залучення спеціаліста у кримінальному провадженні.
4. Процесуальний статус експерта у кримінальному провадженні.
5. Тактичні особливості залучення експерта у кримінальному провадженні.
6. Поняття, правові та фактичні підстави проведення судової експертизи.
7. Зміст постанови (ухвали) про призначення експертизи.
8. Правила оформлення переліку питань експерту.
9. Класифікація експертиз.
10. Тактика отримання зразків для експертизи.
11. Поняття, структура та значення висновку експерта як джерела доказів.
12. Оцінка висновку експерта у кримінальному провадженні.

Тема 21

РОЗШУКОВА РОБОТА СЛІДЧОГО

- 1. Організаційно-тактичні засади розшукової роботи слідчого*
- 2. Проведення слідчих (р) дій, спрямованих на встановлення місцезнаходження підозрюваного*

- 1 -

Розслідування має ретроспективний характер, передбачає відшукання та дослідження слідів кримінального правопорушення, які містять інформацію про особу та обставини його вчинення. Для слідчого, який проводить розслідування, кримінальне правопорушення є подією минулого, яку він безпосередньо не спостерігав. Щоб повно пізнати цю подію, необхідно відшукати її сліди й отримати з них необхідну інформацію. Тому загальний процес пізнання навколишнього середовища певною мірою можна поширити і на розслідування кримінальних правопорушень.

Наразі у законодавчих документах не наведено жодних відмінностей між слідчими та розшуковими діями, а розглянуто їх як рівнозначні. На думку багатьох науковців, кожна дія слідчого під час розслідування має певний розшуковий аспект.

Розшукова робота слідчого – це процесуальна та непроцесуальна діяльність слідчого, спрямована на виявлення осіб, яким в установленому законом порядку повідомлено про підозру і їх місцезнаходження невідоме, а також установлення осіб, пошук речей та документів, які

можуть сприяти встановленню місцезнаходження підозрюваного, його затримання для прийняття подальших процесуальних рішень.

Розшукова робота є комплексом узгоджених у меті, засобах і характері процесуальних дій, організаційно-технічних та оперативно-розшукових заходів, що проводяться слідчим безпосередньо або опосередковано через надання доручень оперативним підрозділам відповідних служб і відомств. Така діяльність передбачає належну організацію взаємодії слідчих як з оперативними працівниками, насамперед тими, що здійснюють розшукову роботу, так і експертною службою МВС України, завдяки якій досягнення науки й техніки впроваджуються у розшукову діяльність слідчого.

Важливо звернути увагу на зв'язок поняття «розшукової роботи» з проблемами розшуку підозрюваного, оскільки на стадії досудового розслідування у слідчого виникає необхідність здійснювати розшукову роботу, яка у широкому сенсі передбачає пошук не тільки вказаних осіб, але й встановлення усіх обставин вчинення кримінального правопорушення, пошук та збирання (виявлення, фіксацію, вилучення) дослідження, оцінку та використання носіїв криміналістично значимої інформації з метою формування достатньої доказової бази для прийняття підсумкового процесуального рішення, яким закінчується досудове розслідування (скерування до суду обвинувального акту, підготовка клопотання про застосування заходів примусового медичного характеру тощо). Відтак доцільно розглядати розшукову роботу слідчого у вузькому значенні як діяльність щодо розшуку підозрюваного.

Оскільки розшукові заходи та слідчі (р) дії, що проводяться з метою розшуку підозрюваного, здійснюються у процесі досудового розслідування кримінального правопорушення, вони є елементами цього процесу. Тому розшукову роботу слідчого не слід ототожнювати із оперативно-розшуковою роботою, яка до змісту розслідування не вхо-

дить. Невіддільними елементами розшукової роботи є її суб'єкти та об'єкти.

Суб'єктами розшукової роботи під час провадження досудового розслідування є слідчий, прокурор та працівники оперативних підрозділів у випадку надання їм письмового доручення на проведення слідчих (р), негласних слідчих (р) дій та інших заходів. Суб'єктами взаємодії та координації під час розшукової роботи також можуть бути експерти, спеціалісти, представники громадськості та засобів масової інформації.

Об'єктами розшукової роботи насамперед є особи, яким повідомлено про підозру, проте їх місцезнаходження невідоме або вони виїхали та/або перебувають на тимчасово окупованій території України чи за межами України та не з'являються без поважних причин на виклик слідчого, прокурора за умови їх належного повідомлення про такий виклик. Серед характерних закономірностей розшукової роботи слідчого, що мають важливе значення з криміналістичного погляду, необхідно назвати такі:

- відображення об'єктів у матеріальному світі, що дозволяє їх індивідуалізувати та ототожнити особу, підтвердити/спростувати факт її перебування у певному місці у певний період часу;

- залежність поведінки розшукуваних осіб від місця та умов, де вони перебували на момент прийняття рішення переховування від органів досудового розслідування;

- зумовленість вибору та способу переховування особи від її професійних здібностей, психологічних якостей, досвіду особи, зв'язків, матеріального становища.

Діяльність щодо розшуку підозрюваних можна розділити на два етапи: 1) початковий етап, який передбачає проведення невідкладних слідчих (р) дій, оперативно-розшукових заходів, спрямованих на встановлення місцезнаходження підозрюваного; 2) наступний етап, який передбачає вжиття заходів у межах державного та міжнародного розшуку.

У класифікації розшуку традиційно виокремлюють такі його рівні:

1. Державний розшук – комплекс розшукові заходи, що здійснюються в місцях можливого знаходження, виявлення розшукуваного, а також заходи блокування з використанням централізованих обліків на рівні району, міста, області, держави.

2. Міжнародний розшук – це комплекс розшукових, інформаційно-довідкових та інших заходів, що здійснюються Національним центральним бюро Інтерполу на території держав-учасниць МОКП Інтерпол відповідно до норм міжнародного права, а також в Україні з метою отримання інформації про місцезнаходження безвісти зниклих осіб, невпізнаних трупів, виявлення, арешту і видачі (екстрадиції) осіб, які переховуються від слідства, суду та виконання вироку.

Розслідуванню кримінальних правопорушень властива плановість, яка не повинна зводитися лише до складання письмового плану розслідування, що є зовнішнім вираженням цього процесу. Складовим елементом планування розслідування кримінального правопорушення є планування розшукової роботи. Зміст **планування розшукової роботи** – організаційний і творчий аспект роботи слідчого. Вона полягає в побудові розшукових версій, визначенні слідчих (р) дій, оперативно-розшукових та інших заходів перевірки, необхідних для дослідження висунутих версій, вирішення питань, що ґрунтуються на інформації, отриманій під час проведення цих заходів, визначенні конкретних виконавців намічених заходів, строків їх виконання і черговості виконання.

Розшукова версія є різновидом криміналістичної (слідчої) версії. Зміст розшукової версії – припущення про місцеперебування розшукуваного об'єкта або про те, хто володіє інформацією про місце його перебування.

Визначаючи напрямок розшуку, версія виконує роль чинника, що детермінує поведінку суб'єкта розшуку, провокує допущення ним помилок, прорахунків, спонукає зробити

перший крок, проявити себе. Наприклад, позбавляючи розшукувану особу місця для переховування, слідчий змушує його ховатися без документів, у ненадійних місцях.

В основі побудови розшукової версії повинні бути певні фактичні дані, які можна поділити на дві групи:

1) отримані з різних джерел дані, що стосуються розслідуваного кримінального правопорушення. Вони можуть міститись у протоколах слідчих (р) дій, матеріалах оперативно-розшукової діяльності, службових перевірок, заявах громадян, повідомленнях преси та інших джерелах. У побудові розшукових версій на основі даних цієї групи використовуються переважно такі логічні методи і форми мислення, як аналіз і синтез, безпосередні та опосередковані умовиводи;

2) відомості, які є результатом наукових узагальнень, що безпосередньо не стосуються конкретного кримінального провадження. Це – дані природних, технічних та інших наук, а також відомості з життєвого і професійного досвіду слідчого, узагальнень слідчої, судової та експертної практики.

Процес побудови розшукових версій складається з трьох етапів: 1) ознайомлення з первинною інформацією, необхідною для правильного висунення версій; 2) аналіз та оцінка цієї інформації (зокрема, вирішення питання про її достовірність); 3) формулювання розшукових версій.

Чим повнішою та достовірнішою буде первинна інформація, тим успішнішою буде розшукова робота слідчого. У будь-якому разі слідчий повинен володіти щонайменше трьома такими групами відомостей (якщо йдеться про розшук підозрюваного).

Перша група – це інформація про те, коли і за яких обставин зник підозрюваний: якою була його поведінка на роботі і в побуті перед тим, як він зник; чи готувався він до втечі і в чому це виявлялося; які речі, одяг і документи він узяв з собою; які висловлював наміри щодо своїх планів на майбутнє тощо. Друга група відомостей – це відомості про родинні, особисті та інші зв'язки особи. Третя група – відомості про минуле життя і діяльність розшукуваного: де він

народився, у яких місцях проживав, на яких підприємствах і за якою спеціальністю працював, у якій місцевості проходив службу в армії (чи відбував строк покарання), де любив відпочивати тощо.

Типові розшукові версії можна будувати за такими напрямками (питаннями):

- а) де може розшукувана особа переховуватись;
- б) яким чином вона може чинити опір під час затримання;
- в) хто може допомагати особі переховуватися;
- г) хто може знати, де особа переховується.

У процесі розшукової роботи можуть застосовуватися тактичні операції, які умовно можна поділити на два види: ті, що використовуються для розшуку обвинуваченого, і ті, що використовуються для його затримання в разі встановлення місця перебування (переховування).

Плануючи розшукову роботу, слідчий має враховувати способи, що їх особа може використовувати для переховування.

Найбільш простими та найчастіше використовуваними є:

- переховування у заздалегідь підготовлених схованках;
- переховування у далеких родичів, про яких мало відомо (які не фігурували у кримінальному провадженні як близькі родичі);
- зміна анкетних (паспортних) даних повним або частковим підробленням документів;
- зміна зовнішності, імітування фізичних вад;
- переховування у незнайомих осіб за відповідну винагороду;
- виїзд за межі держави.

Враховуючи це, слідчий повинен мати у своєму розпорядженні такі дані:

- матеріальні джерела інформації про зовнішність особи (фотографії, відеоматеріали), а в разі їх відсутності – сло-

весний портрет чи фоторобот, зокрема вказівку на наявність особливих прикмет;

- вік, професію, місце роботи, сімейний стан, взаємовідносини в сім'ї, захоплення (хобі), спосіб життя, звички;

- наявність судимостей, характер і вид учинених раніше кримінальних правопорушень;

- фізичні можливості особи, наявність спеціальної підготовки з єдиноборства і рукопашного бою, психічні та психологічні якості;

- наявність злочинних і корупційних зв'язків, взаємовідносини з раніше засудженими, співучасниками у злочинних діях;

- наявність у особи зброї та її особливості, ступінь володіння зброєю, факти збройного опору з боку особи в минулому;

- взаємовідносини з родичами, сусідами тощо.

Не завжди трапляється така ситуація, коли про місцеперебування підозрюваного слідчий не знає від початку розслідування кримінального правопорушення. Часто бувають випадки, коли підозрюваний ухиляється від слідства та зникає вже після проведення з ним певного комплексу слідчих (р) дій.

Типовими слідчими помилками, які є причиною такого ухилення, є:

- поверхневе вивчення особи підозрюваного, особливо під час вирішення питання про застосування запобіжного заходу;

- невикористання чи не повне використання криміналістичних, оперативних та інших обліків;

- неврахування оперативної інформації про особу, що надійшла від оперативних працівників, або ж ігнорування такої інформації;

- несвоєчасне інформування про розшук підозрюваного за місцем проживання, роботи, навчання, невивчення облікових документів за обліками.

Суттєво у проведенні розшукової роботи слідчому можуть допомогти криміналістичні обліки експертної служби

МВС України, а також використання єдиної інформаційної системи МВС України, яка призначена для автоматизації та технологічного забезпечення обміну даними між суб'єктами ЄІС МВС, зокрема в інтересах національної безпеки, захисту прав та законних інтересів громадян, суспільства і держави в різних сферах суспільного життя.

Одним із об'єктів обліку ЄІС є розшукувані особи, які переховуються від органів досудового розслідування. Використання можливостей цих обліків допомагають слідчому отримати відомості: про осіб, щодо яких поліцейські проводять профілактичну роботу; осіб, які вчинили кримінальні правопорушення; про розшук підозрюваних та обвинувачених, які ухиляються від відбування покарання або вироку суду; про розшук осіб, зниклих безвісти; про осіб, затриманих за підозрою у вчиненні правопорушення тощо.

Також у нагоді може стати база даних «Розшук», що становить автоматизований банк відомостей, у якому обробляється інформація щодо розшуку осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду або ухиляються від відбування покарання, зниклих безвісти, підлягають психіатричній допомозі у примусовому порядку, установлення осіб невідомих трупів тощо. Частина цієї інформації оприлюднюється на вебпорталі Національної поліції за трьома основними групами – «оголошені в розшук», «невстановлені особи», «невпізнані трупи».

Щодо міжнародного розшуку, то відповідно до Інструкції про порядок використання правоохоронними органами України інформаційної системи Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол, затвердженої спільним наказом МВС України, Офісу Генерального прокурора, НАБУ, СБУ, ДБР, Мінфіну України, МЮ України від 17.08.2020 р. № 613/380/93/228/414/510/2801/5, використовуючи систему міжнародного розшуку в межах Інтерполу, правоохоронні органи України мають можливість: установити місцезнаходження осіб, які розшукуються, з метою їх затри-

мання, арешту, обмеження свободи пересування та подальшої видачі (екстрадиції); встановити місцезнаходження осіб чи об'єктів, що становлять інтерес для правоохоронних органів України чи держав-членів Інтерполу; отримати чи надати інформацію, що стосується розслідування кримінальних правопорушень, кримінального минулого або злочинної діяльності осіб; ідентифікувати осіб чи невідомі трупи; отримати інформацію з питань публічної безпеки і порядку тощо.

Кінцевим результатом розшукової роботи слідчого є встановлення місцеперебування розшукуваної особи, її затримання і доправлення до місця проведення досудового слідства чи дізнання. Найбільш повний алгоритм діяльності слідчого щодо затримання розшукуваної особи можна виразити у проведенні таких дій:

- встановлення місця перебування розшукуваної особи;
- перевірка даних оперативно-розшуковими заходами;
- прийняття рішення про затримання та визначення: місця і часу затримання, осіб, яких необхідно залучити до проведення затримання, необхідних технічних засобів;
- безпосереднє затримання (фізичне захоплення особи);
- проведення особистого обшуку для виявлення і вилучення слідів кримінального правопорушення, речових доказів тощо;
- доправлення особи в службове приміщення поліції (іншого правоохоронного органу);
- проведення невідкладних слідчих (р) дій за участю підозрюваного;
- вирішення питання про зміну запобіжного заходу чи залишення його без змін.

Для успішного затримання розшукуваної особи необхідно скласти **план затримання**. Такий план слідчий складає разом із представниками оперативно-розшукових служб і спецпідрозділів на підставі зібраної та проаналізованої інформації про особистість розшукуваного; місце, де буде проводитись затримання; загальну слідчу ситуацію, що склалася

на певному етапі розслідування; уявне моделювання ситуації затримання. Він містить дані про осіб, що підлягають затриманню, їхні зовнішній вигляд і прикмети, розрахунок залучених сил і засобів, час і місце затримання, характерні риси обстановки, опис дій учасників затримання, конкретні завдання для окремих груп і кожного учасника; дотримання заходів безпеки.

За необхідності у плані зазначаються:

- маршрут прибуття учасників групи до місця затримання;
- способи проникнення до місця схованки осіб, які підлягають затриманню;
- способи конспірації та відволікаючі дії;
- способи впливу на затримуваних;
- дії у випадку вчинення ними опору і спроб утечі;
- умови застосування фізичної сили, спеціальних засобів, зброї;
- умовні сигнали, способи зв'язку учасників між собою та зі слідчим;
- способи і засоби фіксації ходу та результатів затримання;
- маршрути руху із затриманими особами;
- заходи для забезпечення учасників затримання, а також осіб, які випадково потрапили туди в момент проведення затримання.

Необхідно передбачити можливі варіанти дій залежно від зміни обстановки і ходу затримання. План доцільно складати у письмовій формі. За необхідності до нього додаються таблиці розрахунку сил і засобів, а також схема місцевості чи місця затримання з позначенням дислокації сил, засобів і маршруту їх висування.

Кваліфіковано складений план дозволяє всім учасникам затримання добре засвоїти загальну схему тактичної операції та свої конкретні дії. Нехтування письмовою формою плану може призвести до непорозумінь і неузгодженості дій учасників слідчо-оперативної групи.

У межах регіонального (місцевого) розшуку з метою встановлення місця перебування підозрюваного, а також підтвердження факту відсутності інформації про цю обставину слідчому, передусім, доцільно провести такі слідчі (р) дії як допити, огляди, обшуки, проведення судових експертиз тощо. До прикладу, важливим джерелом інформації про місцезнаходження підозрюваного можуть бути показання, отримані в результаті **допитів** свідків, якими можуть бути члени сім'ї підозрюваного (за умови, що вказані особи погодились дати показання щодо підозрюваного, який є їх близьким родичем чи членом сім'ї), сусіди за місцем проживання (чи реєстрації), колеги по роботі, працівники житлово-експлуатаційних організацій та інші особи, з якими підозрюваний контактував тощо. Під час допитів важливо встановити відомості про дату та час останньої зустрічі з підозрюваним, його фінансові можливості виїхати у інший регіон або закордон, інформацію про рухоме та нерухоме майно, наміри підозрюваного щодо переховування, типові місця проведення дозвілля, інформацію про контактних осіб та інші відомості, які мають значення для встановлення місцезнаходження вказаного учасника кримінального провадження.

Огляд місця події може бути джерелом важливої для розшуку підозрюваного інформації. Він дає можливість виявити сліди рук, ніг, засоби та інструменти кримінального правопорушення, транспортні засоби, предмети та документи, біологічні об'єкти. При огляді останнього місця проживання, місця роботи можна виявити записники, щоденники, рахунки за телефонні розмови та інші документи, які можуть містити інформацію про зв'язки розшукуваного, його фотознімки, формулювання припущень щодо його намірів та інтересів. **Освідування** надає можливість слідчому на підставі існуючої інформації щодо індивідуальних ознак особи, яку розшукують, ідентифікувати затриманого та встановити чи оголошено його розшук.

Кримінальним процесуальним законодавством встановлено, що **обшук** може бути проведена із метою встанов-

лення місцезнаходження розшукуваних осіб. Тож із дотримання вимог ст. 234–236 КПК, слідчий чи прокурор на підставі ухвали слідчого судді можуть провести обшук житла чи іншого володіння особи, якщо доведуть наявність достатніх підстав вважати, що відшукуванні особи знаходяться у певному житлі чи іншому володінні (як приклад можна навести випадок із колишнім суддею Ігорем Зваричем, який перебував у розшуку майже три місяці і був затриманий бійцями «Альфи» під час обшуку на горищі будинку на вул. Тарнавського у м. Львові, де проживала його теща).

Залучення експерта доцільне у випадку необхідності встановлення розшукуваної особи, пошуку та перевірки даних, які вказують на ймовірне місцезнаходження підозрюваного. Використання спеціальних знань може бути корисним для ідентифікації особи за ознаками зовнішності, проведення порівняльних досліджень зразків (почерку, відбитків пальців, мікробіологічних об'єктів), перевірки по криміналістичних обліках тощо. Типовими судовими експертизами для досягнення таких цілей є криміналістичні (дактилоскопічні, трасологічні та ін.), молекулярно-генетичні, комп'ютерно-технічні. До прикладу, з допомогою ідентифікаційної дактилоскопічної експертизи можна підтвердити/спростувати факт перебування розшукуваної особи у певному місці; молекулярно-генетична експертиза дає змогу ідентифікувати невпізнаний труп та встановити, що померлим є розшукувана особа; у ході комп'ютерно-технічної експертизи можна виявити криміналістично значиму інформацію, яка має орієнтуюче значення для планування та проведення наступних слідчих (р) дій та оперативно-розшукових заходів.

Доречно звернути увагу, що в умовах стрімкого розвитку комп'ютерної техніки, засобів телекомунікацій персональний комп'ютер як засіб обробки та збереження інформації став невід'ємним компонентом суспільного життя, а використання Інтернет-ресурсів – одним із найбільш потужних каналів спілкування. У зв'язку з цим зростає роль комп'ютерно-технічної експертизи особистих та службових комп'ютерів, ноутбуків, нетбу-

ків, смартфонів, інших особистих гаджетів, носіїв інформації, особистих профілів у соціальних мережах, форумах. Таке експертне дослідження надає можливість отримати інформацію про особу підозрюваного, оголошеного в розшук, його соціально-психологічну характеристику, вподобання, зв'язки, контакти, захоплення, відхилення у психіці. Дослідження історії інтернет-браузерів не тільки дозволяє з'ясувати поточні інтереси особи (історію пошукових запитів), з'ясувати плани на майбутнє (вивчення та замовлення певних товарів та послуг), а й допомагає встановити, на яких інтернет-ресурсах зареєстрований користувач і під яким іменем. Ця інформація може допомогти встановити місцеперебування розшукуваного. За словами практиків, вагоме значення може мати також зафіксована у комп'ютерній пам'яті інформація про використання електронних платіжних систем, електронні фото- та відеоальбоми, а часом користувачі зберігають на персональному комп'ютері резервні копії вмісту мобільних телефонів, телефонні книги.

Доцільно згадати і про можливість технології OSINT (Open Source INTelligence) – отримання інформації у відкритих джерелах в інтересах розслідування кримінальних правопорушень. Одним із різновидів інформаційних технологій збору та аналізу інформації з відкритих джерел є такий напрямок розвитку як HUMINT (human intelligence), що у дослівному перекладі означає «розвідка по людям». До таких технологій належать: моніторинг соціальних мереж, опитування, соціальний інженіринг, залегендовані бесіди (під виглядом журналіста, клієнта, роботодавця тощо). В сучасних реаліях робота більшості OSINT-фахівців сконцентрована на документуванні російських воєнних злочинів, дослідженні результативності й посилення санкційного впливу на росію, а також все, що стосується національної безпеки та оборони, пошуку злочинців. Завдання щодо проведення такої розвідки виконують підрозділи кіберполіції.

З цією ж метою не менш суттєвими є можливості слідчого щодо ініціювання шляхом подання клопотання слідчому судді про надання дозволу на проведення та проведення або доручення оперативним підрозділам проведення НСПД з

метою виявлення інформації про місце перебування підозрюваного (глава 21 КПК). Зокрема, до негласних слідчих (р) дій, які найбільш доцільно провести з урахування поставленого завдання, входять:

- накладення арешту на кореспонденцію, її огляду та виїмки (з метою виявлення обміну повідомленнями, переписки підозрюваного із близькими родичами, членами сім'ї, з іншими контактуючими особами; виявлення зворотної адреси відправника поштово-телеграфної кореспонденції, яким може бути підозрюваний; виявлення вказівок, які б мали орієнтуюче значення для його пошуку; виявлення речей та документів, наприклад, квитків, паспортів, підготовлених для виїзду за кордон або пересування залізничним транспортом тощо);

- зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, зняття інформації з електронних інформаційних систем (з метою виявлення обміну повідомленнями, переписки підозрюваного із близькими родичами, членами сім'ї, з іншими контактуючими особами; виявлення зворотної адреси відправника, яким є підозрюваний; виявлення вказівок, які б мали орієнтуюче значення для його пошуку);

- установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (до прикладу, встановлення місцезнаходження мобільного телефону, який при собі носить підозрюваний);

- спостереження за особою, річчю, місцем (для пошуку, фіксації та перевірки відомостей про особу, яка може контактувати з підозрюваним);

- аудіо-, відеоконтроль місця (з метою фіксації появи підозрюваного у місцях проведення дозвілля, закладах громадського харчування, розважальних закладах тощо).

Перелік вказаних негласних слідчих (р) дій, які можуть бути проведені для встановлення місцезнаходження підозрюваного, не є вичерпний. Інструкція з організації проведення НСРД та використання їх результатів у кримінальному провадженні, затверджена Наказом Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби

України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16.11.2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5, передбачає можливості для проведення й інших НСРД, спрямованих на документування криміналістично значущої інформації щодо контактів особи підозрюваного, її намірів, фінансових можливостей тощо.

Ще одним методом виявлення інформації про місце перебування (проживання, пересування, переховування) підозрюваного є **скерування запитів** до підприємств, установ, організацій, які б могли засвідчити факт перебування особи у певному місці у певний час, вчинення дій, спрямованих на реалізацію наміру ухилитися від виконання обов'язків, визначених кримінальним процесуальним законодавством (лікарні, морги, військкомати, паспортні служби, навчальні заклади, житлово-експлуатаційні організації, банківські установи, залізниці) тощо).

Слідчий, який здійснює кримінальне провадження, користується процесуальною самостійністю та несе відповідальність за швидке, повне та неупереджене досудове розслідування. У ході виконання таких функцій суттєвою є взаємодія слідчого з оперативними підрозділами. І хоча практики констатують про значне навантаження на оперуповноважених, закріплених за напрямком розшукової роботи, добре налагоджена співпраця є запорукою ефективного, своєчасного та якісного виконання завдань кримінального судочинства.

Зокрема, оперативний працівник, який здійснює розшук осіб, аналізує відомості, отримані при проведенні першочергових розшукових заходів, з метою одержання інформації про розшукуваного вивчає матеріали: 1) в ОВС – оперативно-розшукових, інформаційно-довідкових та профілактичних обліків; 2) у судах – вироки, архівні кримінальні справи, в яких розшукуваний був фігурантом; 3) у житлово-експлуатаційних організаціях, домоуправліннях, сільських радах – дані про спосіб життя, родинні зв'язки, місця проживання в минулому, фотокартки, зразки почерку тощо; 4) в установах відбування покарань – архівні особисті справи ув'язнених з метою виявлення

близьких зв'язків; 5) у медичних установах – дані антропологічного характеру, фізичний і психічний стан здоров'я, групи крові, перебування розшукуваного на стаціонарному лікуванні; 6) у військкоматах – дані про відношення до військового обов'язку, де проходив військовою службу, зв'язки; 7) у навчальних закладах – дані про спеціальність по якій може працювати розшукуваний, близькі зв'язки серед учнів, студентів; 8) у відділах кадрів за місцем роботи – дані про спосіб життя розшукуваного, його знайомих, минулу трудову діяльність; 9) у банківських установах – про наявність коштів на рахунках, руху цих коштів; 10) в інших установах, організаціях – матеріали, в яких можуть бути дані про розшукуваного, наявні у нього транспортні засоби, земельні ділянки тощо.

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Поняття розшукової роботи слідчого, її суб'єкти та об'єкти.
2. Етапи розшуку підозрюваних осіб і його рівні.
3. Характеристика планування розшукової роботи та висунення розшукових версій.
4. Характеристика способів, що може використати для переховування особа.
5. Значення використання слідчим криміналістичних обліків у розшуковій роботі.
6. Затримання розшукуваної особи.
7. Характеристика типових слідчих (р) дій, що проводяться з метою розшуку особи.
8. Характеристика НСРД та отриманих результатів їх проведення для розшуку особи.

Розділ 4

КРИМІНАЛІСТИЧНА МЕТОДИКА

22. Загальні положення криміналістичної методики
23. Розслідування вбивств
24. Розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи
25. Розслідування торгівлі людьми
26. Розслідування крадіжок
27. Розслідування грабежів і розбоїв
28. Розслідування вимагання
29. Розслідування шахрайства
30. Розслідування виготовлення з метою збуту або збуту підроблених грошей
31. Розслідування хуліганства
32. Розслідування кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів
33. Особливості розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми
34. Розслідування воєнних злочинів, пов'язаних із виявленням місць незаконного утримання та насильства щодо цивільного населення та військовополонених
35. Розслідування воєнних злочинів, пов'язаних із виявленням місць масових поховань

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ МЕТОДИКИ

- 1. Поняття, система та завдання криміналістичної методики*
- 2. Структура окремої криміналістичної методики*
- 3. Етапи розслідування окремих видів кримінальних правопорушень*

- 1 -

Кожне кримінальне правопорушення потребує відповідного реагування силами і засобами правоохоронних органів. Повторюваність певних діянь, обрання певного способу протиправної діяльності обумовлює формування певного алгоритму дій органу досудового розслідування, оперативних підрозділів, прокуратури та суду. Криміналістична методика узагальнює такі дані, інтегрує досягнення різних наук та розробляє рекомендації для практичного застосування і в такий спосіб забезпечує виконання завдань кримінального провадження, визначених ст. 2 КПК України.

Методику не слід плутати з методологією. Методологія у спрощеному розумінні вивчає засади і методи (способи дії для досягнення результату), а методика – процедуру, упорядковану послідовність певних дій, алгоритмізацію діяльності. Кожна така процедура (оцінка слідчої ситуації, збір доказів, проведення певних дій, тактичних операцій) спирається на певні загальнонаукові та спеціальні методи досягнення цілей. Відтак методика продукує алгоритми дій для органу досудового розслідування.

Отже, зміст криміналістичної методики (методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень) можна визначити з двох позицій:

– *криміналістична методика* – це розділ криміналістики, який вивчає теоретичні положення і практичні рекомендації щодо організації, керівництва, планування та проведення досудового розслідування окремих видів кримінальних правопорушень;

– *криміналістична методика* – це науково обґрунтований процес практичного застосування органами досудового розслідування алгоритмів розслідування окремих видів кримінальних правопорушень.

Алгоритм розслідування – це покрокова інструкція для фахівця органу досудового розслідування, яка містить перелік дій, які повинні та/або можуть бути виконані у певній послідовності з урахуванням ситуації і конкретного кримінального правопорушення з метою забезпечення виконання завдань кримінального провадження.

Система криміналістичної методики охоплює два розділи.

1. *Загальна частина* вивчає сутність, предмет, систему, завдання, принципи, історичні витоки виникнення та новітні тенденції розвитку, джерела формування та критерії ефективності застосування розроблених окремих методик розслідування кримінальних правопорушень. Змістовну структуру загальної частини утворюють вчення про види окремих методик, їх елементи, вчення про слідчі ситуації, версії, етапи розслідування на загальному теоретичному рівні.

2. *Особлива частина* вивчає комплексні алгоритми дій щодо розслідування окремих видів кримінальних правопорушень. Змістовну структуру особливої частини формують методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень, наприклад, методика розслідування вбивств, методика розслідування крадіжок, методика розслідування зґвалтування, методика розслідування одержання неправомірної вигоди, методика розслідування підробки документа тощо.

У системі криміналістики криміналістична методика посідає особливе місце. У межах цього розділу інтегруються, узагальнюються та поглиблюються знання з усіх попередніх розділів (криміналістичної техніки та тактики) та суміжних наук (кримінального права, кримінального процесуального права, судової експертології і т. д.).

Загальне завдання криміналістичної методики полягає у сприянні органам досудового розслідування в реалізації завдань кримінального провадження шляхом формування стратегії пошуку істини.

До **окремих завдань** криміналістичної методики слід віднести:

- вивчення механізму вчинення кримінальних правопорушень, особливостей окремих видів протиправної діяльності;

- узагальнення слідчої, судової та експертної практики, та розробка на цій основі криміналістичних характеристик кримінальних правопорушень, а також впровадження найбільш оптимальних алгоритмів дій щодо їх розслідування;

- вивчення зарубіжного досвіду досудового розслідування окремих видів кримінальних правопорушень;

- актуалізація наявних криміналістичних методик та формування нових з урахуванням змін законодавства, розвитку новітніх технологій, сучасних викликів (наприклад, зміни підходів до розслідування в умовах пандемії чи агресивної війни).

Джерела криміналістичної методики – це інформаційні ресурси, які впливають на правову регламентацію досудового розслідування, стимулюють оптимізацію наявних та впровадження нових криміналістичних методик розслідування окремих видів кримінальних правопорушень. Джерела криміналістичної методики можна розділити на три комплекси.

І. Нормативно-правові джерела визначають процесуальний порядок досудового розслідування, визначають процесуальний статус сторін та учасників кримінального про-

вадження, підстави проведення процесуальних дій, процедури фіксації їх ходу та результатів, регламентують роботу з доказами і т. д.

II. Слідча, прокурорська, експертна і судова практика презентують застосування правових інститутів та стандартів у реальних умовах в діяльності органів досудового розслідування, прокуратури та суду, демонструють можливості судової експертології, підтверджують ефективність наукових розробок або навпаки піддають критиці невдалі рішення, сигналізують про потреби подальшої оптимізації процесу розслідування, прогалини нормативно-правового регулювання. Прикладом може слугувати специфічна практика визнання доказів недопустимими на підставі доктрини «плодів отруйного дерева», що змушує коригувати методiku розслідування окремого виду кримінального правопорушення в такий спосіб, який дозволяє більш якісно проводити слідчі (р) дії, результативно збирати докази, отримувати зразки, проводити експертизи тощо.

Інший приклад, з аналізу обвинувальних вироків, оприлюднених у Єдиному державному реєстрі судових рішень, можна сформулювати уявлення про алгоритм дій органу досудового розслідування та зібрані ним докази, мотиви їх оцінки, порівнювати практику розслідування у різних регіонах. Особливо цінним таке джерело інформації є тоді, коли в одному підрозділі взагалі немає досвіду розслідування певного виду кримінальних правопорушень, натомість цей ресурс дає змогу побачити напрацювання колег з іншої територіальної юрисдикції.

III. Положення науки забезпечують вивчення механізму кримінальних правопорушень, формування криміналістичних характеристик, узагальнення зарубіжного досвіду, алгоритмізацію розслідування окремих видів кримінальних правопорушень, методологію діяльності з урахуванням слідчих ситуацій, прогнозування проблемних питань та пошук шляхів їх вирішення тощо. Наприклад, в умовах війни для фахівців органів досудового розслідування важливе

значення має розробка методики розслідування воєнних злочинів. Науковці в рамках науково-практичних заходів дискутують, обговорюють питання специфічної методики розслідування порушень міжнародного гуманітарного права, формують їх інформаційну модель, готують методичні рекомендації, посібники, довідники, які допомагають підвищити кваліфікацію слідчих, прокурорів, слідчих суддів та суддів щодо кримінального провадження за фактами катувань цивільного населення, жорстокого поводження з військовополоненими, виявлення масових могил і т. д.

Основними принципами криміналістичної методики є: законність; плановість; розумність строків; індивідуальність; динамічність; економічність; ефективність взаємодії органів досудового розслідування з оперативним підрозділами, експертними та іншими службами, територіальною громадою, ЗМІ; активне використання спеціальних знань та інноваційних технологій для збирання доказів та проведення окремих слідчих (р) дій.

Цілком очевидно, що різні діяння, які мають один об'єкт посягання чи навіть одну і ту ж правову кваліфікацію, можуть бути вчинені у різні способи. У відповідь на кожен такий факт криміналістична методика пропонує програму дій реагування. З огляду на це, в науці розрізняють **три рівні окремих криміналістичних методик:**

– *групові криміналістичні методики* стосуються розслідування груп кримінальних правопорушень, об'єднаних одним об'єктом посягання, передбаченим в Особливій частині КК України (наприклад, групова методика розслідування кримінальних правопорушень проти власності, групова методика розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності тощо). Додатково можуть бути виокремлені групові методики на підставі інших криміналістично значущих ознак, притаманних декільком видам (наприклад, групова методика розслідування кіберзлочинів, групова методика розслідування воєнних злочинів, групова методика розслідування кримінальних правопорушень, вчи-

нених іноземцями, групова методика розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми тощо). Ці методики науковці інколи називають *міжвидовими*;

– *видові криміналістичні методики* стосуються розслідування більш конкретизованих видів кримінальних правопорушень у межах певної групи (наприклад, у груповій методиці розслідування кримінальних правопорушень проти власності певними особливостями характеризуються методика розслідування крадіжки і методика розслідування розбою, а в груповій методиці розслідування кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи вирізняються окрема методика розслідування вбивств, методика розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, методика розслідування зараження венеричною хворобою; видовими методиками воєнних злочинів є: методика розслідування порушення законів та звичаїв війни; методика розслідування застосування зброї масового знищення; методика розслідування розроблення, виробництво, придбання, зберігання, збут, транспортування зброї масового знищення; методика розслідування екоциду; методика розслідування геноциду; методика розслідування незаконного використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала і т. д.);

– *підвидові криміналістичні методики* розслідування стосуються вузькоспеціалізованих алгоритмів дій, залежно від особливого способу протиправного діяння або інших суттєвих характеристик. Наприклад, у методиці розслідування вбивств можна виокремити такі підвидові методики: методика розслідування вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини, методика розслідування вбивств на замовлення, методика розслідування вбивств, пов'язаних з розчленуванням трупа тощо. Аналогічно можна побудувати систему підвидових методик окремого виду кримінального правопорушення – крадіжки: методика розслідування кишенькових крадіжок, методика розслідування крадіжок із проникненням у приміщення тощо. Ситуаційний підхід пе-

редбачає необхідність розробки окремих спеціалізованих методик розслідування кожного із підвидів воєнних злочинів (наприклад, методики розслідування примусового переміщення осіб на територію держави-агресора дітей, методики розслідування фактів виявлення масових поховань на деокупованих територіях).

- 2 -

Кожна окрема криміналістична методика має логічну побудову, структурні елементи якої повинні різнобічно забезпечувати уповноважену особу органу досудового розслідування теоретичними знаннями та практичними навиками оптимального планування та ефективного провадження досудового розслідування, обрання тактики доказування, стратегії пошуку даних, які підлягають з'ясуванню. **До основних елементів структури базової окремої методики розслідування належать:**

- криміналістична характеристика кримінального правопорушення;
- особливості збирання, аналізу та оцінювання інформації на стадії внесення відомостей до ЄРДР;
- обставини, що підлягають з'ясуванню;
- типові слідчі ситуації та версії;
- планування досудового розслідування;
- типові слідчі (р) дії, тактичні операції на початковому, подальшому та завершальному етапах розслідування кримінальних правопорушень;
- особливості застосування науково-технічних засобів і спеціальних знань;
- взаємодія слідчих, оперативно-розшукових та інших підрозділів у практичній діяльності розслідування кримінальних правопорушень;
- профілактична робота за матеріалами досудового розслідування.

Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень – це узагальнені дані (інформаційна модель) про типові найбільш значущі ознаки певного групи, виду або підвиду кримінального правопорушення. Така характеристика формується на основі узагальнення даних слідчої, прокурорської, експертної практики, статистичних даних, спеціалізованих наукових досліджень тощо. Роль криміналістичної характеристики окремими вченими ставиться під сумнів через надмірну абстрактність, однак формування загально-го уявлення про різні елементи кримінального правопорушення є вихідним пунктом досудового розслідування. *Значення криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень* полягає в тому, що вона слугує теоретичною базою для розроблення практичних алгоритмів розслідування кримінальних правопорушень, збирання доказів.

Основними елементами структури криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень є:

- типовий спосіб готування, вчинення і приховання кримінального правопорушення;
- типова особа правопорушника;
- типова особа потерпілого;
- типові час, місце, обстановка;
- типові знаряддя і засоби;
- типовий предмет посягання;
- типові сліди.

Знання про *типовий спосіб готування, вчинення і приховання кримінального правопорушення* дає змогу зрозуміти механізм вчинення кримінального правопорушення, операцій щодо його підготування і приховання, прогнозувати сліди та їх локалізацію на певних ділянках місця події, встановити причетність винних осіб до розслідуваного діяння. Важливо звернути увагу, що не кожний вид кримінального правопорушення охоплює всі три стадії. Досить вагома частка кримінальних правопорушень вчиняється взагалі без підготовчого етапу або маскуванню слідів протиправного діяння.

Типова особа злочинця і типова особа потерпілого становлять систему соціально-демографічних показників (стать, вік, освіта, місце праці, навчання, роботи, сімейний стан, судимість тощо), які дають можливість сформувати комплексний портрет особи у суспільстві. Крім указаних відомостей інформативного характеру, криміналістично значущими є знання психоемоційного стану та поведінки особи правопорушника.

Знання про час, місце та обстановка вчинення кримінального правопорушення дає змогу розробити систему попередження кримінальних правопорушень певної категорії, упровадження механізмів мінімізації негативних обставин (наприклад, збільшення освітлення певних ділянок місцевості у вечірній та нічний час, посилене патрулювання у певному місці, встановлення превентивних охоронних технічних засобів), підвищення уваги потерпілого під час перебування у певній обстановці, в певний час (наприклад, під час проїзду в громадському транспорті в час пік остерігатися кишенькових злодіїв).

Типові знаряддя і засоби, вочевидь, є динамічною характеристикою протиправної діяльності, оскільки арсенал предметів, пристроїв, пристосувань, інших матеріальних об'єктів, що їх злочинці використовують для досягнення своєї мети, щодня зростає і вражає своєю багатоманітністю та новизною. Розрізняють знаряддя кримінального правопорушення: за предметом посягання (знаряддя вбивства, злону, підпалу та ін.); за функціональним призначенням (спеціально виготовлені для вчинення кримінального правопорушення, пристосовані до нього предмети побуту, виробничої чи іншої діяльності); за характером впливу (механічної, хімічної, вибухової дії тощо).

Типовий предмет посягання не є характерним для всіх кримінальних правопорушень, проте при певних видах протиправних діянь може постати необхідність його точного визначення, виявлення, пошуку, вилучення, передачі законному власникові. Дані про предмет посягання мають значен-

ня для правильної правової кваліфікації багатьох кримінальних правопорушень.

Знання про *типові сліди* є одним із ключових орієнтирів для збирання доказової інформації. Матеріальні сліди можуть бути виявлені на місці готування до кримінального правопорушення, місці вчинення кримінального правопорушення, на особі злочинця, на особі потерпілого. Ідеальні сліди зберігаються в пам'яті людини, а тому потребують фіксації та аналізу в найкоротші терміни. Робота з цими слідами обумовлює тісний зв'язок криміналістичної методики із криміналістичною тактикою (зокрема, проведенні таких слідчих (р) дій, як допит, одночасний допит, пред'явлення для впізнання, слідчий експеримент).

Наступний елемент окремої методики розслідування – ***особливості збирання, аналізу та оцінювання інформації на стадії внесення відомостей до ЄРДР*** – може мати суттєві відмінності при розслідуванні різних видів кримінальних правопорушень. Різними є приводи та підстави для початку досудового розслідування, різними є процесуальні дії, які можна проводити до внесення даних до ЄРДР. Так в одних кримінальних правопорушеннях підставою для початку розслідування буде виключно заява потерпілої особи (ст. 477 КПК України), в інших випадках це може бути рапорт працівника оперативного підрозділу. При повідомленні про кримінальний проступок до внесення даних в ЄРДР допускається проведення значно ширшого кола процесуальних дій (наприклад, отримання пояснень, висновку спеціаліста, проведення медичного освідування тощо), а при реагуванні на кримінальне правопорушення допускається тільки одна слідча (р) дія – огляд місця події.

Законом визначено загальний перелік ***обставин, що підлягають з'ясуванню у кожному кримінальному провадженні*** (ч. 1 ст. 91 КПК України). Це, зокрема, дані про подію кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення); дані про винуватість обвинуваченого у вчиненні криміналь-

ного правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення; дані про вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням; обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність, є підставою закриття кримінального провадження або звільнення від кримінальної відповідальності особи тощо.

Цей універсальний шаблон у кожному практичному випадку розслідування конкретизується з урахуванням особливостей конкретного виду діяння. Скажімо, набір таких обставин, які необхідно з'ясувати при розслідуванні ДТП, матиме суттєві відмінності від переліку обставин, які необхідно з'ясувати при розслідуванні одержання неправомірної вигоди чи обставин порушення законів чи звичаїв війни. Визначаючи деталізовані переліки таких обставин для кожного діяння, окрема методика формує орієнтири для спрямування сил та засобів виявлення, фіксації, оцінки та використання інформації, що входить в предмет доказування в індивідуальному випадку.

Типові слідчі ситуації та версії. Алгоритмізація розслідування залежить від слідчої ситуації, яка складається при кожному конкретному повідомленні про кримінальне правопорушення. *Слідча ситуація – це обстановка досудового розслідування та обсяг інформації про подію, яку в певний момент часу необхідно оцінити слідчому, дізнавачу, детективу для визначення перспективи досудового розслідування, планування процесуальних дій, прийняття процесуальних рішень з метою забезпечення виконання завдань кримінального провадження.*

Слідчі ситуації можна класифікувати за такими критеріями:

за стадією кримінального процесу:

– дослідчі (ситуації, які виникають на стадії реагування на повідомлення про вчинення кримінальних правопору-

шень, прийняття рішення про внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР);

– *слідчі* (ситуації, які виникають після внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР та початку кримінального провадження);

за часом виникнення:

– *початкові* (ситуації, що виникають на початковому етапі розслідування);

– *проміжні* (ситуації, що виникають на подальшому (наступному) етапі розслідування);

– *кінцеві* (ситуації, що виникають на завершальному етапі розслідування);

за ситуаційною варіантністю:

– *типові* (ситуації, які є характерними для певної групи, виду кримінальних правопорушень);

– *специфічні* (ситуації, яким властиві особливі ознаки, що вирізняють її з-поміж аналогічних ситуацій тієї ж групи, виду кримінальних правопорушень);

за рівнем складності:

– *несприятливі* (складні ситуації, які характеризуються відсутністю інформації про важливі обставини події (не встановлено особу правопорушника, відсутність свідків, відсутність доказів, що підтверджують вину особи));

– *сприятливі* (прості ситуації, що характеризуються достатньою інформацією про обставини події, яка сталася, наявність достатньої доказової бази, встановлення особи потерпілого та особи правопорушника та інших відомостей, що дає змогу реалізувати завдання кримінального провадження);

за наявністю суперечностей в інтересах учасників:

– *конфліктні* (ситуації, за яких існують суперечності в інтересах учасників кримінального процесу (підозрюваний повністю або частково заперечує вину в інкримінованому діянні; два свідки чи співвиконавці кримінального правопорушення дають відмінні показання щодо певного факту події, що сталася, тощо));

– *безконфліктні* (ситуації, за яких відсутні суперечності в інтересах учасників кримінального процесу (підозрюваний повністю визнає свою вину, погоджується на укладення угоди)).

Версія – це обґрунтоване припущення щодо всієї події, яка сталася (загальна версія) або окремих її обставин (окрема версія). Наприклад, при виявленні трупа загальна версія стосуватиметься усієї події (сталася вбивство, смерть настала внаслідок хвороби тощо), а окремі версії стосуватимуться мотиву (ревності, усунення конкурента, хуліганський мотив, корисливий мотив і т. д.), особи злочинця (вбивство вчинив знайомий/незнайомий; повнолітній/неповнолітній; раніше судимий/ несудимий і т. д.), місця приховування знаряддя тощо. Криміналістична цінність правильної побудови версій полягає в тому, що вона визначає напрям досудового розслідування, оскільки передбачає необхідність проведення комплексу слідчих (р) дій, спрямованих на перевірку її достовірності, збирання доказів, які підтверджують або спростовують гіпотезу. Версіювання робить роботу слідчого, дізнавача, детектива більш організованою, цілеспрямованою, із правильним розподілом сил, часу, ресурсів та засобів. *Побудова слідчих версій складається з таких етапів:*

- аналіз фактичного матеріалу, який впливає з дослідчої та слідчої ситуації;
- безпосереднє висловлення гіпотези (припущення);
- вжиття заходів щодо перевірки чи спростування вірогідності припущень;
- оцінка результатів, відкидання непідтверджених версій.

Версія завжди повинна бути у формі стверджувальної завершеної логічної думки (пожежа виникла через несправне обладнання; кримінальне правопорушення учинила раніше судима особа; предмет кримінального правопорушення зберігається за місцем проживання сина підозрюваного тощо).

Невід'ємним елементом окремої методики розслідування є **планування**, яке полягає у визначенні конкретних заходів, термінів їх виконання та виконавців у конкретному кримінальному провадженні. *У науці розрізняють плани:*

– *за терміном реалізації:* довготермінові (стратегічні); короткотермінові (тактичні);

– *за суб'єктом планування:* планування роботи слідчого; планування роботи оперуповноваженого; планування роботи експерта; планування комбіноване (взаємодії підрозділів і служб, наприклад працівників оперативних, слідчих та експертних підрозділів у складі СОГ);

– *за об'єктом планування:* плани проведення окремої слідчої (р) дії; плани розслідування усього кримінального провадження за версіями; плани проведення тактичної операції (комбінації).

Планування має ґрунтуватися на принципах законності, індивідуальності, динамічності. До завдань планування розслідування належать: визначення правильних методів розслідування кримінального правопорушення; забезпечення об'єктивності, повноти і всебічності розслідування; своєчасність застосування технічних засобів і тактичних прийомів криміналістики з урахуванням особливостей кожного провадження; забезпечення найбільш ефективного поєднання слідчих (р) та інших процесуальних дій під час розслідування; сприяння економії сил і засобів органів досудового розслідування.

Серцевиною окремої методики розслідування є **алгоритми типових слідчих (р) дій на різних етапах розслідування кримінальних правопорушень**. Однак це не означає, що в однотипних справах набір слідчих (р) дій є ідентичним. Застосування засади індивідуальності розслідування, особлива активність сторони захисту, інші чинники можуть зумовити потребу проведення таких слідчих (р) дій чи прийняття процесуальних рішень, які за інших обставин не довелося б проводити. Наприклад, якщо у двох кримінальних провадженнях, розпочатих за

фактом вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 309 КК України, спосіб вчинення, обстановка, інші обставини аналогічні, але в одному випадку підозрюваний не має психічних розладів, а в другому – у відповідь на запит надходить інформація про наявність діагнозу шизофренія, то отримання таких даних є підставою для призначення психіатричної експертизи. Отже, окрема методика розслідування кримінальних правопорушень не є «непорушною конструкцією», а радше гнучким механізмом реалізації завдань кримінального провадження в конкретному випадку.

У той час, коли криміналістична тактика вивчає загальні основи проведення слідчих (р) дій, криміналістична методика «насичує» їх особливим змістом та додатковими параметрами (акцентує на що звернути увагу, які допоміжні засоби використати, які дані зібрати для експерта тощо) з огляду на протиправне діяння та предмет доказування у кожному конкретному випадку. Огляд приміщення при крадіжці з проникненням у житло, огляд приміщення, де виявлено труп з ознаками насильницької смерті, огляд приміщення, де вчинено хуліганські дії, матимуть певні особливості, як і допит свідка при розслідуванні торгівлі людьми, допит свідка ДТП та допит свідка, який був залучений до обшуку як понятий, будуть мати специфічне коло питань, які підлягають з'ясуванню. Отже, для окремої методики розслідування важливим є не просто перелік та послідовність процесуальних дій, а специфіка їх проведення.

Особливості застосування науково-технічних засобів і спеціальних знань як елемент окремої методики розслідування формують уявлення про те, яких спеціалістів та фахівців необхідно залучити під час кримінального провадження. Багатоманітність спеціальних знань, постійний розвиток можливостей їх використання у процесуальній та непроцесуальній формі, а також важливе значення висновків експерта (висновків спеціаліста при дізнанні) як джерел доказів зумовлюють особливий інтерес та потребують

вивчення. До прикладу, використання спеціальних знань під час розслідування вбивства, вчиненого з використанням вогнепальної зброї, суттєво відрізнятиметься від використання спеціальних знань, під час розслідування порушення права інтелектуальної власності, при розслідуванні незаконної порубки лісу чи при розслідуванні кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності.

Орган досудового розслідування функціонує не ізольовано, а в постійній співпраці з іншими відомчими підрозділами та службами, з органами прокуратури, міжнародними інституціями, територіальною громадою. Відтак **взаємодія слідчих, оперативно-розшукових та інших підрозділів у практичній діяльності розслідування кримінальних правопорушень** також є елементом окремої методики розслідування. У науці розрізняють (1) взаємодію міжнародну, відомчу, міжвідомчу; (2) взаємодію тривалу, епізодичну; (3) взаємодію процесуальну, непроцесуальну; (4) взаємодію в рамках роботи СОГ, взаємодію при реалізації тактичної операції, взаємодію при проведенні окремої слідчої (р) дії, взаємодію з прокурором, взаємодію з експертом, взаємодію з оперативними підрозділами і т. д.

Оперативні підрозділи забезпечують оперативний супровід кримінального провадження на стадії досудового розслідування. Крім безпосереднього залучення до проведення слідчих (р) дій та НСПД, оперативні працівники зобов'язані виконувати письмові доручення уповноважених осіб органів досудового розслідування. Під час розслідування може виникнути потреба співпраці з представниками кіберполіції, ювенальної превенції, вибухотехнічної, кінологічної служби, підрозділів кримінального аналізу, виконання доручень в рамках міжнародного співробітництва і т. д. Останніми роками зростає потреба активної співпраці правоохоронців із фахівцями OSINT-аналітики (розвідки на основі відкритих джерел інформації).

Завершує перелік структурних елементів окремої методики розслідування **профілактична робота за матері-**

алами розслідування. Незважаючи на те, що в законодавстві серед завдань кримінального провадження профілактична робота прямо не вказується, однак узагальнені дані про кримінальне правопорушення дають змогу прогнозувати ті виклики та загрози для правового порядку, які наявні в сучасних умовах, та розробити дієві заходи щодо їх подолання. Наприклад, стійкі тенденції повторюваності одного і того ж способу шахрайства дають підстави для розроблення переліку застережних заходів та проведення інформаційної роботи серед населення. Інший приклад: у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх осіб коло обставин, які підлягають з'ясуванню, доповнено даними про умови життя та виховання неповнолітнього, наявність дорослих підбурювачів та інших учасників кримінального правопорушення (ст. 485 КПК України). Узагальнення таких даних сприяє визначенню груп ризику таких неповнолітніх, які можуть бути втягнуті у протиправну діяльність; посилення уваги батьків або осіб, які їх замінюють щодо поведінки дітей та кола їх зв'язків, активності в соціальних мережах тощо.

- 3 -

Традиційно у криміналістиці досудове розслідування розділяють на три етапи: (1) початковий; (2) наступний; (3) завершальний. Такий розподіл є умовним, оскільки часові межі цих етапів визначити доволі складно, тому в науці не існує єдиної позиції щодо цього питання.

Початковий етап досудового розслідування орієнтовно триває перші дві доби після повідомлення про кримінальне правопорушення і має метою збирання та оцінювання первинної інформації, встановлення наявності чи відсутності ознак кримінального правопорушення; прийняття рішення про внесення відомостей до ЄРДР та початку досудового розслідування; проведення невідкладних слідчих (р) дій; вжиття заходів щодо розкриття кримінального

правопорушення за «гарячими слідами»; визначення напрямів розслідування; формулювання первинних версій. Уже на початковому етапі можемо говорити про існування дослідчої ситуації, яка й визначатиме послідовність проведення тих чи тих процесуальних дій, прийняття процесуальних рішень, вжиття інших заходів. Ситуація, яка існує до початку кримінального провадження, має зазвичай незначний обсяг доказової інформації. Тож *основним завданням початкового етапу досудового розслідування є інтенсивний процес збирання (виявлення, фіксацію, вилучення, зберігання) доказів.*

Алгоритм розслідування на цьому етапі залежить від виду кримінального правопорушення. ***Під час дізнання типовими процесуальними діями та рішеннями є:***

- прийняття усної заяви про кримінальний проступок, початкова перевірка інформації;
- отримання письмових пояснення свідків, потерпілих, правопорушника;
- проведення медичного освідування особи;
- скерування матеріалів до спеціаліста з метою отримання відповідного висновку спеціаліста
- зняття показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото- і кінозйомки, відеозапису;
- вилучення знарядь і засобів вчинення кримінального проступку, речей і документів, що є безпосереднім предметом кримінального проступку, або які виявлені під час затримання особи, особистого огляду або огляду речей;
- проведення огляду місця події;
- затримання особи в порядку ст. 298-2 КПК України;
- внесення даних до ЄРДР;
- проведення пред'явлення для впізнання;
- проведення НСРД (тих, які передбачені ч. 2 ст. 264 та ст. 268 КПК України).

Під час досудового слідства типовими процесуальними діями та рішеннями є:

- прийняття усної заяви про кримінальне правопорушення, початкова перевірка інформації;
- огляд місця події за необхідності;
- внесення даних до ЄРДР;
- допит потерпілого, свідків;
- проведення оглядів, освідування;
- призначення експертизи;
- ініціювання тимчасового доступу до майна, речей і документів;
- ініціювання НСРД.
- затримання особи за «гарячими слідами» або за результатами тактичних операцій.

Ініціювання певних дій означає, що на цьому етапі приймається рішення щодо початку їх проведення з урахуванням того, що вони будуть тривати впродовж певного часу, який, ймовірно, сягне наступного етапу розслідування. Наприклад, виконання експертизи триватиме певний час (строки можуть коливатися від двох тижнів до 90 днів або й півроку залежно від виду експертизи, наявності фахівців, їх завантаженості, складності та кількості питань, складності та кількості об'єктів дослідження тощо), але вже на початковому етапі орган досудового розслідування за наявності необхідних матеріалів та зразків може доручити її проведення.

На цьому етапі можуть бути проведені тактичні операції (комплекси взаємопов'язаних процесуальних та інших дій, об'єднаних спільною метою): «викриття злочинця», «перевірка зв'язків», «розшук зниклої особи» тощо.

Наступний етап розслідування орієнтовно триває від третьої доби до вичерпання можливостей збору криміналістично значущої інформації. Комплекс першочергових і невідкладних слідчих (р) дій вже проведено, тому залежно від того, які результати в ході проведення цих дій отримано, можна вирізнити дві ситуації досудового розслідування.

Сприятлива ситуація, коли кримінальне правопорушення вчинено, наявні докази, встановлені особи потерпілих

і т. д. Основні завдання на цьому етапі полягають в активізації зусиль щодо збирання доказів у кримінальному провадженні; встановлення усіх обставин події, зокрема тих, які пом'якшують чи обтяжують відповідальність, повідомлення про підозру, проведення подальших слідчих (р) дій. Для цього етапу типовими є такі слідчі (р) дії та процесуальні рішення:

- проведення допитів, оглядів, обшуків, вжиття заходів забезпечення кримінального провадження (наприклад, тимчасового доступу до майна, речей і документів), отримання висновків експертів, отримання результатів НСРД;

- повідомлення про підозру, допит підозрюваного;

- обрання запобіжного заходу до підозрюваного (під час дізнання допускається застосування тільки затримання, особистого зобов'язання і особистої поруки);

- проведення слідчих (р) дій, метою яких є всебічний аналіз фактичних даних, які стосуються події кримінального проступку (слідчих експериментів, одночасних допитів);

- скерування запитів до підприємств, установ, організацій (зокрема, для збору характеризуючих даних про особу правопорушника, тобто перевірка наявності судимості, отримання характеристики з місця проживання, навчання, роботи, отримання відповідей на запити, скеровані у психоневрологічний, наркологічний диспансери для з'ясування, чи перебуває особа на диспансерному обліку тощо);

- визнання об'єктів речовими доказами та їх огляд;

- зміна підозри або повідомлення про нову підозру за необхідності;

- слідчі (р) дії щодо нових епізодів протиправної діяльності.

Несприятлива ситуація, коли кримінальне правопорушення вчинено, відсутні докази, не встановлена особа правопорушника або не встановлене його місце перебування. Завдання цього етапу – активізація зусиль над пошуком необ-

хідної доказової інформації, розшук підозрюваного. Типовими є такі процесуальні дії та рішення:

- проведення слідчих (р) дій (допитів, оглядів, обшуків, експертиз) та НСРД, метою яких є збирання доказів;

- надання письмових доручень оперативним підрозділам;

- вжиття заходів забезпечення кримінального провадження (наприклад, тимчасового доступу до майна, речей і документів);

- скерування запитів до підприємств, установ, організацій;

- оголошення в розшук підозрюваного та зупинення досудового розслідування;

- продовження строку досудового розслідування за необхідності.

На цьому етапі можуть бути реалізовані тактичні операції: «перевірка алібі підозрюваного», «перевірка зв'язків підозрюваного», «розшук підозрюваного», «викриття замовника/організатора кримінального правопорушення», «встановлення співучасників кримінального правопорушення» тощо.

Завершальний етап розслідування орієнтовно триває від моменту, коли усі можливості збирання доказів вичерпані, отримані результати усіх експертиз. Слідчий, дізнавач, детектив, прокурор вважають достатніми підстави завершення досудового розслідування. На цьому етапі типовими є такі процесуальні дії та процесуальні рішення:

- проведення повторних чи додаткових слідчих (р) дій за необхідності;

- вирішення клопотань сторони захисту, зокрема про закриття кримінального провадження, про проведення повторних чи додаткових слідчих (р) дій;

- виділення в окреме провадження матеріалів кримінального провадження за необхідності;

- продовження строку досудового розслідування за необхідності;

– відкриття сторонами матеріалів кримінального провадження (ст. 290 КПК України);

– складання обвинувального висновку та реєстру матеріалів досудового розслідування (ст. 291 КПК України), клопотання про застосування заходів примусового медичного характеру, клопотання про застосування заходів примусового виховного характеру (ст. 292 КПК України), клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності (ст. 287 КПК України);

– за наявності підстав (ст. 284 КПК України) закриття кримінального провадження (наприклад, якщо строк досудового розслідування, визначений ст. 219 КПК України, закінчився та жодній особі не було повідомлено про підозру).

Кримінальне провадження може відбуватися у загальному або в особливому порядку. Наприклад, на будь-якому етапі досудового розслідування може бути укладена угода про примирення або угода про визнання винуватості у випадках і в порядку, визначеному кримінальним процесуальним законом (ст. 448–476 КПК України). Алгоритм дій дещо змінюється, адже зникає потреба виконувати усі процесуальні дії, а суд постановляє вирок на підставі угоди. Свої особливості матиме методика спеціального досудового розслідування кримінальних правопорушень (*in absentia*), яке здійснюється у випадках, коли підозрюваний переховується від органів слідства та суду на тимчасово окупованій території України, на території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, з метою ухилення від кримінальної відповідальності та/або оголошений у міжнародний розшук, та/або уповноваженим органом прийнято рішення про передачу підозрюваного для обміну як військовополоненого та такий обмін відбувся (ст. 297-4 КПК України).

Безумовно, перелік указаних процесуальних дій та рішень на різних етапах досудового розслідування не є вичерпний. Формування комплексу слідчих (р) дій обумовлюється ситуаційною залежністю. Криміналістична методика слугує

джерелом формування науково обґрунтованих алгоритмів розслідування кримінальних правопорушень, щоби упорядкувати діяльність слідчого, дізнавача, детектива, прокурора та уніфікувати практику роботи з доказами на локальному, регіональному та загальнодержавному рівнях.

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Поняття криміналістичної методики та її місце в системі криміналістики.
2. Система та завдання криміналістичної методики.
3. Джерела та принципи криміналістичної методики.
4. Рівні окремих методик розслідування кримінальних правопорушень.
5. Структура окремої методики розслідування кримінальних правопорушень.
6. Поняття, структура і значення криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень.
7. Поняття і класифікація типових слідчих ситуацій.
8. Поняття, класифікація, правила висунення типових слідчих версій.
9. Поняття, завдання, класифікація планування розслідування.
10. Типові дії під час початкового етапу досудового розслідування кримінальних правопорушень.
11. Типові дії під час наступного етапу досудового розслідування кримінальних правопорушень.
12. Типові дії під час завершального етапу досудового розслідування кримінальних правопорушень.

Тема 23

РОЗСЛІДУВАННЯ ВБИВСТВ

1. *Криміналістична характеристика вбивств*
2. *Типові слідчі ситуації та версії при розслідуванні вбивств*
3. *Особливості розслідування вбивств*

- 1 -

Посягання на життя людини належить до найбільш тяжких кримінальних правопорушень і в кожній цивілізованій, правовій державі переслідується законом. Відповідно до КК України, вбивство трактується як умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині (ч.1 ст.115 КК України). Криміналістична методика формує алгоритми дій на основі криміналістичної класифікації цього кримінального правопорушення, до критеріїв якої можна віднести:

за формою умислу: (1) умисне вбивство (ст. 115, 116–118 КК України); (2) вбивство через необережність (ст.119 КК України);

за мотивом і метою: (1) вбивство з корисливих мотивів; (2) вбивство з хуліганських мотивів; (3) вбивство, вчинене з мотивів помсти, ревнощів; (4) вбивство, вчинене в стані необхідної оборони; (5) вбивство з метою приховати інше кримінальне правопорушення; (6) вбивство з метою полегшити вчинення іншого кримінального правопорушення; (7) вбивство, вчинене на ґрунті расової, національної чи релігійної нетерпимості; вбивство, (8) вчинене на сексуальному ґрунті; (9) вбивство, спрямоване на перешкоджання журналістської, політичної або господарської діяльності;

(10) вбивство через конфлікт у кримінальному середовищі тощо;

за криміналістично значущими ознаками: (1) *спосіб маскування (інсценування)* – вбивство, замасковане під нещасний випадок, ДТП, самогубство, хворобу; вбивство, пов'язане із розчленуванням трупа, спаленням трупа; (2) *спосіб вчинення* – використання вогнепальної зброї, завдання ушкоджень тупими предметами, отруєння особи, спосіб небезпечний для життя багатьох тощо; (3) *обстановка вчинення* – вбивство, вчинене в умовах неочевидності, «побутове» вбивство внаслідок сімейного конфлікту, вбивство засудженим у місці позбавлення волі; (4) *повторюваність діяння та особа злочинця* – вбивство вчинене однією особою/групою осіб за попередньою змовою, серійні вбивства, вбивство, вчинене неповнолітнім тощо.

Криміналістична методика розслідування вбивств формується на основі криміналістичної характеристики кримінального правопорушення. Розглянемо докладніше кожен з її елементів.

Типовий спосіб готування. Стадія готування не завжди притаманна цьому виду кримінальних правопорушень. Часом убивця діє імпульсивно на ґрунті раптово виниклого умислу заподіяти смерть особі, особливо, коли перебуває у стані алкогольного сп'яніння. Якщо стадія готування наявна, то до переліку основних таких дій належать:

- пошук знарядь і засобів кримінального правопорушення;
- пошук співучасників кримінального правопорушення;
- вивчення розпорядку дня, рутинних звичок особи;
- планування маршруту відходу з місця події;
- планування маскування (знищення) слідів кримінального правопорушення, переховування (знищення) трупа, підготовка алібі тощо.

Для вбивства на замовлення спосіб готування ділиться на дві частини: (1) *готування замовника вбивства* (пошук

посередників, виконавців, вибір засобів комунікації, пошук засобів та вибір способу передачі «оплати замовлення» тощо); (2) *готування виконавця вбивства* (відповідає загальному вище вказаному переліку з додатком, що на вимогу замовника виконавець може планувати спосіб фіксації завершеної справи).

Типовий спосіб учинення. Вчення про спосіб вчинення є важливим компонентом алгоритмізації дій органу досудового розслідування, адже кожний механізм кримінального правопорушення залишає специфічну слідову картину, докладне вивчення якої є передумовою ефективної роботи щодо встановлення обставин, перевірки висунутих версій тощо. Найпоширенішими є вбивства, вчинені такими способами:

- застосування ударів руками, ногами, тупими побутовими предметами;
- застосування вогнепальної, холодної зброї або вибухових пристроїв та речовин;
- застосування колючих, ріжучих або комбінованих предметів побуту (кухонний ніж, коса, сокира, пила);
- заподіяння смерті внаслідок асфіксії (задушення петлею, закривання отворів рота і носа, утоплення);
- застосування дії високої або низької температури, струму, кислот, отрут.

Типовий спосіб приховання. Для стадії приховання є характерним є: (1) знищення матеріальних слідів і знарядь кримінального правопорушення; (2) інсценування самогубства; (3) знищення трупа (спалювання, утоплення, розчленування, закопування), залиття трупа бетоном, спотворення трупа, знівечення обличчя з метою створення перешкоди для швидкого встановлення особи потерпілого, а відповідно і його зв'язків, контактів, останнього місця перебування та інших обставин; (4) заходи щодо конспірації своїх дій (застосування рукавичок, масок, пошкодження камер відеоспостереження, підбір псевдоніма, вжиття заходів для підтвердження вигаданого алібі).

Приховання не є характерним для вбивства на замовлення, за винятком тих ситуацій, коли таке діяння маскується як нещасний випадок, ДТП тощо. Приховування може бути спрямовано на різні аспекти кримінального правопорушення:

(1) *приховування самої події вбивства* (скажімо, злочинець закопує, знищує труп і всім пояснює зникнення особи відрядженням, від'їздом);

(2) *приховування злочинного характеру події* (наприклад, злочинець скидає труп з висоти, імітуючи самогубство);

(3) *приховування особистої зацікавленості злочинця у вбивстві* (наприклад, злочинець намагається імітувати розбійний напад, інсценує вбивство з «помилковим» корисливим, хуліганським чи іншим мотивом).

Прикладом може слугувати справа про вбивство багатодітної матері в одному із сіл Білоцерківського району Київщини. Співмешканець завдав жінці удар кулаком в обличчя, внаслідок чого вона впала скронею на гострий металевий стрижень воріт і померла. Чоловік розрубав її сокирою на шматки, облив бензином і намагався спалити спочатку на сміттєзвалищі, а коли побачив, що кістки не горять у вогнищі, повернувся додому і спробував палити їх у печі впродовж чотирьох днів. Сусіди відчули характерний запах і повідомили у поліцію. З'ясувалося, що частину трупа чоловік намагався втопити у річці.

Типова особа злочинця та потерпілого. Злочинців можна розділити на такі категорії:

(1) особи, які вчинили вбивство умисно, здебільшого характеризуються негативно, проявляють агресивність, жорстокість, егоїзм, цинізм, зневагу, часто зловживають алкоголем, наркотичними засобами або під час убивства перебувають у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння тощо;

(2) особи, які вчинили вбивство з необережності, можуть бути випадковими, ситуативними злочинцями (на вчинення злочинного діяння їх наштовхнув збіг певних

обставин), і такі особи навіть можуть характеризуватися позитивно за місцями проживання, навчання та роботи;

(3) «латентні» вбивці, особи, які можуть мати судимість, але не виявляють явної агресії до інших, часто знайомі з потерпілим, його родичами, намагаються продемонструвати свою готовність допомогти, вирушають на пошуки потерпілого, а при знайденні трупа – присутні або беруть участь в організації похорону.

Прикладом може слугувати вбивство, поєднане зі зґвалтуванням, малолітньої Марійки Борисової, батьки якої були знайомі із сусідом-односельчанином, 62-річним чоловіком, раніше судимим (зокрема за насильницькі кримінальні правопорушення), який брав участь у пошуках зниклої дитини, а після затримання різав собі вени та повісився у камері слідчого ізолятора.

Соціально-демографічні показники статистичних досліджень особи вбивці підтверджують, що частіше кримінальне правопорушення вчиняють особи чоловічої статі, віком від 40 до 50 років; майже половину становлять особи, які мають середню освіту і така ж частка засуджених, які характеризувалися негативно за місцем проживання і роботи, неодноразово порушували трудову дисципліну або притягувалися до дисциплінарної чи адміністративної відповідальності. Типовим є насильницьке позбавлення життя у побутовій сфері як наслідок конфліктів між близькими родичами, знайомими, сусідами (75 %). З огляду на це, потерпіла особа часто є родичем різного ступеня споріднення або знайомим злочинця. Близько половини випадків убивств учинені в стані алкогольного сп'яніння. Часто потерпіла особа пов'язана корпоративними, інтимними чи іншими зв'язками або просто знайома з особою злочинця.

При вбивствах на замовлення розрізняють дві структури учасників кримінального правопорушення: «замовник ↔ виконавець» або «замовник ↔ посередник ↔ виконавець». У категорії осіб-виконавців кримінального правопорушення розрізняють:

(1) *убивць-професіоналів* (зазвичай ці особи мають досвід служби в армії, військову, спортивну чи бойову підготовку, перебували в «гарячих точках» військових конфліктів, працювали у правоохоронних органах);

(2) *вбивць-початківців*, які вчиняють кримінальні правопорушення через бажання швидкого отримання значних матеріальних благ.

Серед замовників можуть бути: конкуренти або партнери потерпілих у бізнесі; представники кримінального середовища; особи, стосовно якої почато кримінальне провадження; політичні діячі; посадові особи державних органів; підлеглі, які претендують на посаду начальника; родичі; один із подружжя або з коханців; боржники потерпілого; особи, яких шантажують або в яких вимагають майно, гроші. Прикладом може слугувати справа громадської активістки Катерини Гандзюк, яку у липні 2018 року облили кислотою, внаслідок чого з опіками її доправили в реанімацію та провели понад 10 операцій. У листопаді потерпіла померла. Мотивом вбивства на замовлення стало перешкоджання діяльності з викриття схеми підпалу Олешківського лісу з метою безперешкодного списання та розпилу деревини. Обсяг такого кримінального провадження становив 200 томів (1 том – 250 аркушів), з яких тільки 70 томів – це письмові докази, не беручи до уваги показання понад сотні допитаних осіб.

Для вбивств, вчинених на ґрунті нетерпимості, характерними особливостями особи злочинця є: молодий вік (від 14 до 30 років); участь діяльності незаконних організацій, які пропагують агресивність, жорстокість, фашистську, неонацистську ідеологію. Натомість особа потерпілого може бути будь-якого віку і часто має ознаки африканського, азійського походження. Це можуть бути (1) студенти закладів освіти, які прибули з інших країн (Індія, Кенія, Марокко, Туніс та ін.); (2) трудові мігранти; (3) вихованці місцевих сімей, які були усиновлені або народилися у міжнаціональному шлюбі тощо. Мотив такого вбивства виникає як наслідок так званих

«квазіпотреб» злочинця (уявних, деформованих потреб), наприклад, вигадана потреба «захисту» від представників інших рас, національностей, релігійної спільноти; прагнення продемонструвати свою шовіністичну «перевагу» над потерпілим через певну ознаку.

Типові час, місце, обстановка кримінального правопорушення. Типовими є вбивства, які вчиняють у вечірній та нічний час за місцем проживання потерпілого чи злочинця, або в умовах неочевидності у безлюдних місцях (закинуті складські приміщення, споруди в аварійному стані, прибудинкові господарські споруди, ділянки відкритої місцевості). Рідше трапляються випадки виявлення трупа з ознаками насильницької смерті у транспорті.

Вбивства на замовлення вчиняють у ранковий час, рідше у вечірній у під'їзді будинку, на автозаправній станції, перед приміщенням місця праці потерпілого в малолюдній обстановці. Місце кримінального правопорушення залежить від індивідуального розпорядку дня жертви, який докладно вивчається виконавцем.

Типова слідова картина. Сліди вбивства можна групувати на такі основні комплекси:

1) *сліди насильницької смерті на трупі або на частинах розчленованого трупа* (певні ушкодження залежно від способу вчинення вбивства, вхідні та вихідні вогнепальні отвори, сліди удушення шнурами, сліди опіків, сліди боротьби, мікрооб'єкти, зокрема волосся, кров, епітелій під нігтьовими пластинами, інші біологічні сліди вбивці, а також волокна з одягу злочинця, уламки (осипи, мікрочастини) керамічних, скляних виробів, лакофарбового покриття предметів, які стали знаряддям кримінального правопорушення, плями паливно-мастильних матеріалів та сліди-нашарування ґрунтів тощо);

2) *речі та сліди на місці (місцевості) вчинення кримінального правопорушення* – залишена зброя, гільзи, кулі, відбитки пальців рук, ніг, мікрооб'єкти, сліди транспортного засобу, сліди боротьби, каміння, цегла, палиця, госпо-

дарські інструменти, побутові предмети, які стали знаряддям вбивства);

3) *сліди на місці (місцевості) приховання кримінального правопорушення* (сліди волочіння трупа, сліди транспортного засобу, сліди підошви взуття, сліди крові потерпілого, залишені під час розчленування трупа, біологічні сліди) тощо;

4) *сліди на особі злочинця* (сліди пороху та металізації у випадку застосування вогнепальної зброї, сліди крові потерпілого, сліди боротьби, мікрооб'єкти).

Сліди вбивства на замовлення залежать від обраного способу заповідання смерті (при використанні вогнепальної зброї – сліди пострілу, зброя тощо; при використанні вибухових пристроїв – фрагменти детонатора, частинки піротехнічної речовини, руйнівні наслідки осколкової, фугасної, термічної дії тощо; при використанні ріжучих побутових предметів – різані рани на тілі вбитого, сліди крові на одязі, місці події тощо).

Слід звернути увагу на необхідність установити форму оплати вбивства замовником, переказу грошей, передачі певних цінностей. Документальне підтвердження (матеріали відеозображення, звукозапису, фотоматеріали, які виконавець надає замовникові для підтвердження факту виконаної «роботи»), флеш-накопичувачі, мобільні телефони, банківські картки, кошти і цінності, які були використані для розрахунку, є речовими доказами у таких кримінальних провадженнях, а головне – підтверджують зв'язок замовника з посередником (якщо такий був) і виконавцем.

Про вбивство на ґрунті расової, національної або релігійної нетерпимості свідчать специфічні надписи на тілі або поруч з трупом на предметах навколишньої обстановки (стінах, бруківці на відкритій місцевості; стінах, дзеркалах, вікнах, меблях у приміщеннях), розкиданий агітаційно-роздатковий матеріал.

Методика розслідування вбивств залежить від слідчої ситуації та механізму діяння. **Типовими слідчими ситуаціями є:**

Ситуація 1. Особа з'явилася до правоохоронних органів із каяттям, зізналась у вчиненні кримінального правопорушення (наприклад, особа вчинила вбивство у стані сильного душевного хвилювання або з перевищенням меж необхідної оборони), вказала на місце вчинення кримінального правопорушення, зберігання знарядь, засобів. У цій ситуації важливо розуміти, що показань однієї особи недостатньо, адже це може бути спосіб приховати відомості про реального вбивцю. Це означає, що ретельно зібрані у кримінальному провадженні докази (сліди рук, взуття, знарядь, показання свідків, висновки експертиз тощо) мають підтвердити вину особи.

Ситуація 2. Виявлено труп з ознаками насильницької смерті, за «гарячими слідами» встановлено і затримано особу (співучасників), яка вчинила вбивство. Зібрані у кримінальному провадженні докази (сліди рук, взуття, знарядь, показання свідків, висновки експертиз тощо) підтверджують вину особи (осіб).

Ситуація 3. Особа, усвідомлюючи суспільну небезпечність злочинного наміру іншої особи, спрямованого на умисне протиправне заподіяння смерті третій особі, поінформувала правоохоронні органи про організацію вчинення кримінального правопорушення, з метою недопущення здійснення цього злочинного наміру.

Ситуація 4. Виявлено труп особи (звалище сміття, лісосмуга, каналізаційний колектор). Немає очевидців кримінального правопорушення, свідків, особу злочинця не встановлено, особу потерпілого не встановлено.

Ситуація 5. Є заява громадян про вчинення вбивства особи у нічний час групою невідомих осіб, однак вказати зовнішні ознаки та впізнати злочинців вони не можуть;

речові докази, зібрані на місці кримінального правопорушення, не дають можливості встановити осіб, винних у вчиненні вбивства.

Ситуація 6. Затримано особу, яка є співучасником вбивства, проте вона бере на себе всю вину, тож інших співучасників встановити на цьому етапі досудового розслідування неможливо. До прикладу, виконавець вбивства на запитання відмовляється дати показання щодо замовника. Зібрані у кримінальному провадженні докази не дають можливості встановити причетність конкретних осіб до вчиненого вбивства.

Ситуація 7. Виявлено труп з ознаками насильницької смерті та встановлено і затримано особу (осіб), яка вчинила вбивство, однак ця особа заперечує свою вину, висуває неправдиве алібі.

З появою первинної інформації про вчинення вбивства на запитання типовою є несприятлива слідча ситуація, коли на місці кримінального правопорушення виявлено труп з ознаками насильницької смерті, є матеріальні сліди (кулі, гільзи, залишена зброя, сліди транспорту тощо), але немає інформації про виконавця та замовника.

Типові слідчі версії при розслідуванні вбивств можуть бути загальні та окремі. Загальні гіпотези щодо всієї події з виявлення трупа людини, можуть бути такі:

- вчинено вбивство;
- вчинено самогубство;
- настала природна смерть;
- настав нещасливий випадок (невдале падіння, порушення правил експлуатації електроприладів тощо);
- вчинено інше кримінальне правопорушення, яке має тяжкі наслідки загибелі людини (наприклад, умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть).

Окремі версії щодо окремих аспектів злочинного діяння можна висувати за численними критеріями, зокрема:

- *за мотивом і метою*: кримінальне правопорушення учинено з корисливого мотиву, хуліганського мотиву,

помсти, ревнощів, з метою приховання іншого кримінального правопорушення, з метою усунення конкурента тощо;

– *за особою злочинця*: кримінальне правопорушення учинила одна особа / група осіб / група за попередньою змовою / група без попередньої змови; раніше судима особа / раніше не судима особа тощо;

– *за типом убивства*: вбивство, вчинене з необережності / у стані необхідної оборони / у стані сильного душевного хвилювання тощо.

– *за місцем приховання трупа і знарядь кримінального правопорушення, за місцем переховування злочинців тощо*.

При інсценуванні природної смерті чи самогубства типовою є версія про причетність до цього кримінального правопорушення близьких осіб, родичів, знайомих, друзів, які можуть бути зацікавлені у смерті родича, знайомого. Інсценування є одним із зручніших способів приховування іншого кримінального правопорушення. У випадку припущень про інсценування доречно уважно дослідити обставини на предмет відповідності фактів реальній обстановці, виявляти суперечності у показаннях.

– 3 –

Первинна інформація про вбивство може надійти від таких суб'єктів:

1) особи, які випадково виявили труп особи або повідомляють про характерний запах, інші підозрілі факти;

2) особи, які стали очевидцями вчиненого кримінального правопорушення;

3) особи, які повідомляють про зникнення особи за обставин, що можуть свідчити про насильницькі дії стосовно їх рідних, колег по роботі, навчанню, родичів чи знайомих потерпілого, повідомлення про зникнення дітей;

4) оперативні працівники, які в ході оперативно-розшукової діяльності отримали інформацію про вбивство особи;

5) персоналу медичного закладу при реагуванні за викликом щодо виявлення особи з тілесними ушкодженнями, без свідомості;

6) повідомлення у ЗМІ.

Обставини, що підлягають з'ясуванню при розслідуванні вбивств та входять до предмета доказування (ст. 91 КПК України), можна групувати на такі комплекси:

– обставини, пов'язані із подією кримінального правопорушення (час, місце, обстановка готування, вчинення та приховання вбивства; час, причина смерті особи, характер та локалізація тілесних ушкоджень, встановлення, яке з нанесених ушкоджень було смертельним; знаряддя, засоби та спосіб вбивства, послідовність виконання дій та заходів щодо вбивства потерпілого; особа потерпілого);

– обставини, пов'язані із особою злочинця (особа злочинця, співучасники вбивства, роль кожного з них на стадії готування, вчинення та приховання кримінального правопорушення; мотиви та мета вбивства; причинно-наслідковий зв'язок між діями особи злочинця та смертю потерпілого, характеризуючі дані злочинця);

– обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого вбивства, характеризують особу злочинця, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження;

– обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання;

– обставини, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок вчинення вбивства та/або є доходами від такого майна, або призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення вбивства, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення, або є предметом підшуканим, виготовленим, пристосованим або використаним як засоби чи знаряддя вчинення вбивств.

Кожний підвид вбивства передбачає свій додатковий перелік обставин, обумовлений обранням певного способу вчинення.

Початковий етап досудового розслідування вбивства залежить від слідчої ситуації, яка виникла. Типовими причинами для початку реагування є усне повідомлення про кримінальне правопорушення, рапорт працівника оперативного підрозділу, рапорт інспектора про отримання повідомлення оператором «102» про виявлення людини без ознак життя.

Якщо виявлено труп особи, то загальна видова окрема методика розслідування вбивств передбачає проведення на початковому етапі розслідування таких слідчих (р) та інших процесуальних дій:

- огляд місця події, огляд трупа (якщо особу було доставлено до лікарні і вона там померла внаслідок отриманих травм, лікувальний заклад має надати довідку встановленого зразка, яка долучається до матеріалів кримінального провадження, а огляд трупа проводиться у відповідному відділенні регіонального бюро судово-медичних експертиз);

- внесення відомостей в ЄРДР та початок досудового розслідування;

- доручення оперативним підрозділам та вжиття заходів для розслідування кримінального правопорушення по «гарячих слідах» (тактична операція «збір первинної інформації», «встановлення особи потерпілого», «розшук злочинця», «встановлення зв'язків потерпілого»);

- пред'явлення трупа для впізнання;

- допити свідків-очевидців (осіб, які були присутні при вчиненні вбивства, чули або бачили дії окремих осіб у докримінальний та/або в посткримінальний період);

- допити свідків лікарів та іншого персоналу бригад швидкої медичної допомоги;

- допити свідків шляхом проведення поквартирного, побудинкового, подвірного обходу;

– допити свідків, які були знайомими з потерпілим (колеги по роботі, навчанні);

– допит свідків, які востаннє бачили потерпілого;

– огляд речей і документів;

– отримання необхідних зразків та призначення судово-медичної експертизи трупа, трасологічної, балістичної, дактилоскопічної, молекулярно-генетичної та інших судових експертиз.

До первинних і невідкладних заходів реагування при розслідуванні вбивств також належать:

– переслідування і затримання злочинця за слідами або указаними очевидцями напрямками його переміщення або за результатами роботи службового собаки, організація загороджувальних заходів на місці виявленого трупа, в місцях можливого перебування або появи злочинця;

– проведення розшукових заходів у місцях перебування осіб, схильних до вчинення правопорушень;

– установа базових станцій операторів мобільного (рухомого) зв'язку, що обслуговують територію, на якій знаходиться місце вчинення вбивства, та можливих напрямків руху особи, яка його вчинила, а також інших місць з урахуванням обставин кримінального правопорушення;

– проведення поквартирного чи подвірного обходу для збирання відомостей про подію, обстеження місцевості в районі вчинення вбивства, виявлення загублених, викинутих злочинцем знарядь учиненого діяння, інших предметів, отримання додаткової інформації про подію та осіб, які вчинили кримінальне правопорушення;

– орієнтування особового складу органів та підрозділів поліції на території обслуговування, на якій учинено вбивство, та суміжних територіях, а також (за необхідності) представників громадськості про характер, час, місце і спосіб учинення вбивства, кількість осіб, які його вчинили, їх зовнішність, інші відомості, що мають значення для встановлення злочинців та їх розшуку;

– використання можливостей баз (банків) даних єдиної інформаційної системи МВС України та інших інформаційних ресурсів, а також ЗМІ.

Огляд місця події – єдина слідча (р) дія, яка може бути проведена до внесення відомостей до ЄРДР, що здійснюється негайно після завершення огляду. Отримавши підтвердження повідомлення про кримінальне правопорушення, відповідно до ч. 1 ст. 214 КПК України слідчий невідкладно, але не пізніше 24 годин зобов'язаний внести відомості про кримінальне правопорушення за заявою або повідомленням ЄРДР. Після внесення та перевірки цих даних керівником прокуратури або органу досудового розслідування у ЄРДР автоматично фіксується дата обліку інформації та присвоюється номер кримінального провадження.

Навіть якщо при вбивстві особи або виявленні трупа людини відразу причини смерті на момент огляду місця події не встановлено, а також не здобуто достатніх даних, що свідчать про ненасильницький характер смерті, до ЄРДР потрібно внести відомості про кримінальне правопорушення і його попередню кваліфікацію як умисне вбивство та вжити всі передбачені КПК України заходи для всебічного, повного і неупередженого дослідження обставин кримінального провадження.

Упродовж 24 годин після подання заяви, повідомлення про зникнення безвісти дитини, якщо за цей час не буде встановлено її місцезнаходження, а також у разі зникнення безвісти дорослої особи за обставин, що свідчать про можливість учинення стосовно неї кримінального правопорушення, а також виявлення частин трупа невстановленої людини також обов'язковим є внесення до ЄРДР відомостей про кримінальне правопорушення і його попередню кваліфікацію як умисне вбивство.

Наступний етап досудового розслідування вбивства відповідно до ситуаційної обумовленості може мати два напрями розвитку. *Якщо слідча ситуація сприятлива, тобто*

особа підозрюваного встановлена і вдалося розкрити кримінальне правопорушення за «гарячими слідами», типовим є такий алгоритм дій:

- вжиття заходів щодо забезпечення кримінального провадження (наприклад, тимчасовий доступ до майна, речей і документів, наприклад доступ до камер відеоспостереження, медичної карти хворого (історії хвороби) тощо);

- проведення НСРД;

- проведення допитів, оглядів, обшуків;

- отримання висновків експертів;

- затримання підозрюваного, освідкування підозрюваного;

- пред'явлення для впізнання особи, пред'явлення для впізнання предметів;

- повідомлення про підозру, допит підозрюваного;

- обрання запобіжного заходу до підозрюваного;

- доручення оперативним підрозділам у випадках виявлення нової інформації;

- проведення тактичних операцій «перевірка алібі», «виявлення співучасників» тощо;

- проведення слідчих експериментів, одночасних допитів за необхідності;

- скерування запитів до підприємств, установ, організацій (зокрема, для збору характеризуючих даних про особу злочинця);

- визнання об'єктів речовими доказами та їх огляд;

- зміна підозри або повідомлення про нову підозру за необхідності;

- слідчі (р) дії щодо нових епізодів протиправної діяльності.

Якщо йдеться про тактичну операцію документування вбивства на замовлення, то на наступному етапі проводиться контроль за вчиненням кримінального правопорушення із наступною відкритою фіксацією контакту свідка-виконавця із замовником, передачі грошей чи інших обумовлених попередніми домовленостями цінностей. Для

підтвердження виконаного завдання може імітуватися вбивство особи-цілі, зокрема з виконанням спеціального макіяжу, фотозйомки тощо.

Якщо слідча ситуація несприятлива, типовим є такий алгоритм дій:

- проведення допитів, оглядів, обшуків, експертиз;
- проведення НСРД;
- надання письмових доручень оперативним підрозділам;
- вжиття заходів забезпечення кримінального провадження (наприклад, тимчасового доступу до майна, речей і документів);
- скерування запитів до підприємств, установ, організацій;
- оголошення в розшук підозрюваного та зупинення досудового розслідування;
- продовження строку досудового розслідування за необхідності.

Завершальний етап досудового розслідування вбивства передбачає алгоритм дій, який загалом відповідає загальній програмі дій на цьому етапі, вироблений криміналістичною методикою. На цьому етапі сторона обвинувачення має достатні підстави для завершення досудового розслідування, але можуть бути проведені повторні чи додаткові слідчі (р) дії за необхідності, зокрема за клопотанням сторони захисту. Далі здійснюється відкриття сторонами матеріалів кримінального провадження (ст. 290 КПК України); складання обвинувального висновку та реєстру матеріалів досудового розслідування (ст. 291 КПК України), клопотання про застосування заходів примусового медичного характеру, клопотання про застосування заходів примусового виховного характеру (ст. 292 КПК України), клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності (ст. 287 КПК України), а за наявності підстав (ст. 284 КПК України) закриття кримінального провадження (наприклад, якщо

строк досудового розслідування, визначений ст. 219 КПК України, закінчився та жодній особі не було повідомлено про підозру).

Якщо є обставини, які потребують додаткового вивчення (наприклад, не встановлено замовника вбивства або особу, яка продала злочинцю вогнепальну зброю), після доручення оперативним підрозділам встановити ці дані за умови негативного результату проведених оперативних заходів, повинно бути здійснено виділення матеріалів кримінального провадження в окреме провадження. У випадку, коли виконання експертиз, збір характеризуючих даних, розшук підозрюваного, який переховується, може перевищити визначені законом строки досудового розслідування, необхідно заздалегідь подбати про їх продовження у встановленому процесуальному порядку.

Особливості проведення окремих слідчих (р) дій.

Особливе значення в розслідуванні умисних убивств і забезпечення збирання інформації має ***огляд місця події*** (ст. 237 КПК України) та ***огляд трупа*** (ст. 238 КПК України) як одна з найбільш важливих і вирішальних слідчих (р) дій, оскільки від своєчасності та повноти огляду, великою мірою залежить успіх розслідування вбивств та якісного збирання доказів.

До складу СОГ, яка виїздить на місце вчинення вбивства, входять слідчий територіального органу поліції, який спеціалізується на розслідуванні кримінальних правопорушень зазначеної категорії (є старшим СОГ), інспектор-криміналіст, а також за необхідності – кінолог, працівник підрозділу оперативно-технічних заходів, психолог, інші працівники поліції відповідної кваліфікації, а також представники служб інших відомств (наприклад, рятувальники-водолази для пошуку трупа у водоймі, вибухотехніки, якщо вбивство вчинено з використанням вибухового пристрою або речовин, спеціалізованої пересувної лабораторії і т. д.).

В апаратах ГУНП для оперативного виїзду на місце вчинення вбивств з обтяжливими обставинами чи кри-

мінальних правопорушень проти особи, що викликали суспільний резонанс, стосовно або за участю представників центральних органів виконавчої влади і місцевого самоврядування, ЗМІ, депутатів усіх рівнів, суддів та працівників правоохоронних органів, створюються *постійно діючі СОГ*, які очолюють слідчі спеціалізованих підрозділів розслідування кримінальних правопорушень проти особи слідчого управління (далі – СУ) ГУНП.

Додатково *начальник СУ ГУНП особисто виїжджає* на місце події за кожним фактом умисного вбивства або тяжкого тілесного ушкодження зі смертельними наслідками, вчиненого в умовах неочевидності, або з обтяжливими обставинами. За неможливості його виїзду на місце події виїжджає його заступник, на якого відповідно до функціональних обов'язків покладено організацію та контроль за розслідуванням кримінальних правопорушень указаної категорії).

До проведення огляду місця події за фактами вбивства обов'язково залучаються *слідчі-криміналісти СУ ГУНП, які уповноважені на здійснення таких дій*:

- виконувати функції старшого СОГ;
- у визначеному законодавством порядку залучати додаткові сили та засоби органів і підрозділів поліції для проведення першочергових слідчих (р) дій з урахуванням обставин учиненого кримінального правопорушення;
- надавати відповідні рекомендації керівникам територіальних органів, підрозділів поліції, іншим працівникам поліції;
- керувати діями інших слідчих під час огляду місця події;
- забезпечувати обмін інформацією між членами СОГ;
- надавати практичну та методологічну допомогу під час огляду місця події, контролювати складання протоколу огляду та додатків до нього, а в разі необхідності самостійно проводити огляд місця події;
- надавати практичну допомогу далі при призначенні судових експертиз;

– надавати допомогу у складанні плану слідчих (р) дій або самостійно складає такий план, у якому висуває версії вчинення кримінального правопорушення, заходи щодо їх відпрацювання, зазначає терміни виконання кожної запланованої дії;

– виконувати інші дії, передбачені відомчими інструкціями.

Місцем події може бути ділянка відкритої місцевості, приміщення, транспортний засіб. Труп може бути виявлений на поверхні землі або захоронений під шаром ґрунту. При спалюванні, розчленуванні трупа можуть бути виявлені фрагментовані, скелетні останки. Тривале перебування трупа у вологому і теплому середовищі призводить до швидких процесів гниття трупа. В такому випадку зовнішні ознаки змінюються на стільки («гігантський» труп через посилене газоутворення, венозна сітка тощо), що робить непридатним його для впізнання за зовнішніми ознаками, тому для ідентифікації можна пред'являти для впізнання супутні речі, але краще скористатися можливостями генетичного дослідження. Тактика огляду залежить від місцевості та обставин вбивства. Її особливості охоплюють такі правила:

– ретельність планування (підготовка освітлювальних, вимірювальних приладів, засобів фотофіксації, відеофіксації, бланки протоколів, схем, засобів упакування об'єктів різної природи, засобів захисту місця події від негоди, обмеження доступу до території, опечатування тощо), оскільки вбивства є тяжкими кримінальними правопорушеннями, а неякісне проведення огляду може призвести до безповоротної втрати речових доказів і слідів, що унеможливить притягнення винних до кримінальної відповідальності;

– системність, послідовність та ґрунтовність огляду, адже хаотичний і несистемний рух на місці події шкодить якісному збиранню доказів, втрати пильності при вивченні негативних обставин, тобто суперечливих відомостей, які дають підстави для розумних сумнівів (наприклад, на тілі вбитої особи, яка маскується самогубцем, виявляються сліди

опору, відсутні волокна мотузки на змивах з рук або на тілі особи, яка випала начебто з вікна багатоповерхівки, наявні тілесні ушкодження нетипові для падіння з висоти, трупні плями не відповідають позі трупа, що свідчить про його переміщення на стадії гіпостазу чи дифузії);

– залучення спеціалістів-кінологів, спеціалізованої криміналістичної лабораторії, біологів, зброєзнавців, рятувальників, водолазів, судово-медичних експертів до огляду трупа та інших спеціалістів залежно від ситуації;

– огляд трупа має охоплювати його локалізацію до мінімум трьох нерухомих об'єктів, з описом зовнішності, одягу, вмісту кишень, ложа трупа, слідів переміщення трупа (волочіння, характерних нашарувань на одязі, подовжніх ран та саден, смуг тощо), при цьому медик надає консультаційну допомогу щодо застосування термінології для опису ушкоджень, інших суттєвих даних;

– важливо на місці події вжити заходи для пошуку знаряддя вбивства, слідів перебування осіб тощо, забезпечити дактилоскопіювання трупа, вилучення зразків речовин і матеріалів.

Під час роботи службового собаки, працівники СОГ рухаються за кінологом на відстані 20–25 кроків, оглядаючи прилеглу місцевість з метою виявлення слідів, знарядь вбивства та інших предметів, які можуть стати в подальшому доказами. Після закінчення роботи зі службовим собакою на місці події кінолог складає *акт про застосування службового собаки у двох примірниках*, один з яких долучається слідчими до матеріалів кримінального провадження, а інший зберігається в кінологічному підрозділі, та довідку про результати застосування службового собаки або рапорт (у разі невикористання) з обов'язковим зазначенням причин невикористання собаки.

Спеціаліст-вибухотехнік під час огляду місця події надає допомогу з виявлення та вилучення фрагментів вибухового пристрою, залишків вибухових речовин або конструктивно схожих на них предметів. За результатами цих

дій також складається *акт*, який додається до протоколу огляду місця події, у якому фіксуються відомості про виявлені об'єкти та технічні засоби і методи, що були застосовані для їх ідентифікації.

При *допитах* фіксуються ідеальні сліди, з'ясовуються характеристика потерпілого, спосіб життя, зв'язки, сфера діяльності, розпорядок дня, джерело доходів, із ким потерпілий перебував у ворожих стосунках, конфліктах, чому і коли ці конфлікти виникали. Свідків, очевидців допитують про зовнішні ознаки злочинця (злочинців), транспортний засіб, знаряддя, вигуки, імена, які вказували між собою співучасники тощо.

Під час *допиту осіб, що першими знайшли труп*, з'ясовують: коли і як свідок опинився на цьому місці; хто ще був із ним; чи знає він загиблого; чи був на момент виявлення потерпілий ще живим; чи називав він злочинця; що було зроблено свідком для надання допомоги; якою була поза потерпілого, стан його одягу, які зміни обстановки відбулися до прибуття СОГ (чи змінювалася поза, витиралася кров, які предмети бралися в руки, перекладалися на інші місця тощо). Допиту підлягає *персонал бригад швидкої допомоги*, який прибув за викликом і надавав першу медичну допомогу для з'ясування первинної обстановки події; де (в якому місці) в якій позі перебував потерпілий; чи був при тямі потерпілий чи без свідомості; на що скаржився, що повідомляв потерпілий; чи міг потерпілий вчиняти певні дії; яка ургентна допомога надавалася тощо.

Під час *допиту осіб, які останніми бачили вбитого живим*, з'ясовують: коли, де, за яких обставин свідок бачив потерпілого, як він опинився на цьому місці, хто ще був із ним і з потерпілим; про що вони говорили, що робили, куди йшов потерпілий, куди йшли інші люди, які також були на цьому місці; кого свідок зустрічав до і після розставання з потерпілим.

У ході *допиту осіб, які були поблизу місця події*, з'ясовують: як і чому вони там опинились, кого там бачили, що чули,

які особи видались їм підозрілими і чому, які прикмети цих осіб, що вони робили, куди йшли, до кого зверталися, про що розмовляли між собою.

У ході *допиту осіб, які бачили подію (очевидців)*, з'ясовують: коли і як вони потрапили на місце події; за яких умов спостерігали подію; чи знають убитого чи вбивцю; у яких відносинах допитувані були з ними; прикмети кожної особи (зовнішність нападника і жертви, їхні взуття, одяг тощо), як ці особи прибули на місце, як називали один одного, їхня зброя (чим були озброєні), дії кожного (у які частини тіла вони завдавали удари, чим саме, їх послідовність), поведінка потерпілого, чи не провокував потерпілий напад; чи чинив опір; що казав, кричав; що злочинці взяли від жертви; що вони залишили на місці; яким шляхом пішли з місця нападу; чи не були вони поранені, чи не падали; яких змін зазнала обстановка місця події.

У ході *допиту членів сім'ї, сусідів, співпрацівників* потерпілого з'ясовуються обставини його залишення місця помешкання, роботи, обставини, що передували вбивству; його відносини з оточенням; поведінка перед убивством; його характеристика, зокрема емоційна стійкість; у якому одязі загиблій пішов із дому, які речі, гроші були в нього при собі; якими були його наміри; чи не було в нього останнім часом якихось відхилень від звичного способу життя; чи не казав він про наявні його життю, здоров'ю загрози або загрози іншим особам, про які йому було відомо; чи він комусь не погрожував; у якому стані були його комерційні та інші справи; чи були на цьому ґрунті певні конфлікти; кому була вигідною його смерть. Допитувані цієї групи можуть надати слідчому щоденники, записники, фотографії, документи, зразки викрадених речей, розповіді про зв'язки потерпілого, скласти схему цих зв'язків.

При *допиті підозрюваного* необхідно встановити: чи був у нього намір убити; чи він цього бажав, або завідомо допускав; у чому вбачає свою необережну вину (коли мають місце посилання на таку); які дії він учиняв; де взяв знаряддя

вбивства; в які ділянки тіла спрямовував удари; в якому положенні було тіло жертви та знаряддя на момент заподіяння ударів чи інших дій; чи чинив потерпілий опір; якою була поведінка потерпілого до кінця конфлікту; як давно знайомі обвинувачений і потерпілий, які їхні відносини та підґрунтя цього; чи були в них конфлікти, як вони обговорювались і вирішувались або підлягали вирішенню; якщо були конфлікти, то чому обвинувачений вирішив вирішити їх убивством, а не іншим способом.

Під час одночасних допитів з'ясовуються розбіжності у показаннях раніше допитаних осіб відповідно до ч. 9 ст. 224 КПК України.

Перед слідчою (р) дією **пред'явлення трупа для впізнання** проводиться туалет або реставрація трупа (проводяться тільки після дослідження), фотографування за правилами впізнавальної фотозйомки. Пред'являтися можуть також знаряддя кримінального правопорушення, якщо є свідки, які їх бачили; речі, які належали потерпілому чи підозрюваному. Також можливе пред'явлення для впізнання особи підозрюваного за зовнішнім виглядом, за фотозображенням, за матеріалами звуко- чи відеозапису, за ходом, якщо свідки під час допиту вказують, що бачили або чули голос злочинця, можуть вказати на якісь особливі функціональні ознаки.

При проведенні **слідчого експерименту** підозрюваний чітко і докладно висвітлює послідовність вчинених ним дій, його рухи та рухи потерпілого, спосіб застосування знарядь та використання засобів, місця переміщення, транспортування трупа. Водночас може бути перевірено можливості особи, зокрема переносити самостійно труп, переміщати його через певну перешкоду. Якщо в ході слідчого експерименту буде встановлено, що особа не здатна здійснити такі дії, необхідно висунути версію самообмови особи з метою прикриття родича, співучасника (кримінальне правопорушення вчинене групою осіб).

Проведення **обшуку** також є однією із типових слідчих (р) дій, які дозволяють виявити та зафіксувати відомості

про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукати знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було здобуте у результаті його вчинення (ст. 234 КПК України). Типовими об'єктами пошуку під час обшуку при розслідуванні вбивств є:

– одяг зі слідами біологічного походження (наприклад, речовиною бурого кольору, схожою на кров), в якому був одягнутий злочинець, взуття, в якому був взутий під час вчинення кримінального правопорушення. З цією метою необхідно ретельно обстежувати приміщення, зокрема, вміст смітників, пральних машин, перевірити речі, які після прання висушуються, вогкі килими, дивани, матраци, пледи, оскільки за умови використання неагресивних мийних засобів заміті сліди крові можна виявити, а за наявності клітин з ядрами – досліджувати ДНК;

– знаряддя, засоби, предмети побуту, речі та документи, які засвідчують *готування до вбивства* (мобільні телефони та сім-карти, дані переписки щодо пошуку зброї, контакту з замовником вбивства тощо), або *засвідчують мотиви вбивства* (скажімо, у випадках вбивств на ґрунті нетерпимості це можуть бути ксенофобські матеріали, неонацистська символіка, буклети, журнали, листівки, робочі записи, дані листування у соціальних мережах тощо) або *приховування його слідів* (біологічні сліди потерпілого у місці, де за версією слідства було вчинено розчленування, рештки кісток при спробі спалити труп, інструменти розпилу, розруб, засоби зв'язування тощо);

– гроші, речі, цінності, інші об'єкти, які слугували засобом оплати вбивства на замовлення, предмет заволодіння при вбивстві з корисливих мотивів, привласнені злочинцем речі для «символічної пам'ятки» про діяння;

– особи, які вчинили вбивство.

Якщо в ході розслідування вбивства під час обшуку було виявлено предмети, які вилучені законом з обігу, то вони підлягають вилученню незалежно від їх стосунку до кримінального провадження. Вилучені речі та документи,

які не входять до переліку, щодо якого прямо надано дозвіл на відшукання в ухвалі про дозвіл на проведення обшуку, та не належать до предметів, які вилучені законом з обігу, вважаються тимчасово вилученим майном (ч. 7 ст. 236 КПК України). Слідчий не пізніше наступного робочого дня, відповідно до вимог ст. 171 КПК України, зобов'язаний звернутися до слідчого судді з клопотанням про арешт цього майна.

Вбивства належать до тяжких кримінальних правопорушень, тому при розслідуванні можуть бути ініційовані та проведені усі з передбачених КПК України **НСРД**. Їх можна групувати на дві категорії:

(1) НСРД, які проводяться на етапі, коли вбивство ще не вчинено, але є інформація про активне його готування та умисел замовника його вчинити (проактивні НСРД);

(2) НСРД, які проводяться на етапі, коли вбивство вже вчинено і необхідно з'ясувати всі обставини кримінального правопорушення, встановити особу злочинця, співучасників, їх місцезнаходження тощо (реактивні НСРД).

Проведення негласних слідчих (р) дій регламентується Інструкцією про організацію проведення негласних слідчих (р) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні, затвердженою наказом ГП України, МВС, СБ України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України № 114/1042/516/936/1687/5 від 16.11.2012.

Серед ключових проактивних НСРД є контроль за вчиненням злочину (ст. 271 КПК України), аудіо-, відеоконтроль місця (ст. 270 КПК України), втручання у приватне спілкування (аудіо-, відеоконтроль особи; арешт, огляд і виїмка кореспонденції; зняття інформації з електронних комунікаційних мереж та електронних інформаційних систем) (ст. 258 КПК України). Особа, яка повідомила правоохоронні органи про звернення з пропозицією вчинити замовне вбивство, є свідком у такому кримінальному провадженні. Такий свідок з метою створення уяви про можливість реа-

лізації злочинних намірів, під контролем уповноважених органів організує зустрічі, отримує аванс, узгоджує дані про особу-ціль, домовляється про ключову фразу-пароль, яка засвідчує виконання завдання. Під час однієї із таких зустрічей та передачі чергового траншу оплати замовник затримується «на гарячому». Прикладом може слугувати вирок Кам'янець-Подільського міськрайонного суду Хмельницької області у справі № 676/3484/21, у провадженні № 1-кп/676/104/22 від 28.11.2022 р., в якому наведено понад десять джерел доказів – протоколів НСРД, викладено зміст отриманих даних та їх оцінку судом.

Серед реактивних НСРД типовим є втручання у приватне спілкування (аудіо-, відеоконтроль особи; арешт, огляд і виїмка кореспонденції; зняття інформації з електронних комунікаційних мереж та електронних інформаційних систем) (ст. 258 КПК України), спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269 КПК України), негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження (ст. 274 КПК України). Проведення НСРД дає змогу встановити коло контактів злочинця, інформацію про коло причетних фігурантів, роль кожного з них (хто дає вказівки, хто виконує, хто постачає засоби тощо), з'ясувати мотиви та мету вбивства, місце переховування важливих об'єктів, місце перебування злочинця і т. д.

Особливої уваги заслуговує питання **залучення експерта** до кримінального провадження, розпочатого за фактом вчинення вбивства. Типовими для методики розслідування цієї категорії кримінальних проваджень є: судово-медична експертиза трупа, цитологічна, імунологічна, молекулярно-генетична, комплексна медико-криміналістична, психіатрична та комплексна психолого-психіатрична експертиза. Із групи криміналістичних експертиз найбільш поширеними є дактилоскопічна експертиза, трасологічна експертиза, біологічна експертиза, балістична експертиза, експертиза речовин та матеріалів, почеркознавча експертиза, фоноскопічна, експертиза технічного стану транспортного

засобу, експертиза холодної зброї. Для експертизи вилучаються речі, зразки (зіскоби) плям, зрізи нігтів, змиви з рук, змиви з поверхонь, мікрооб'єкти.

Призначення судово-медичної експертизи для встановлення причин смерті є прямою вимогою п. 1 ч. 2 ст. 242 КПК, проте перелік питань, які вирішує судово-медична та комплексна медико-криміналістична експертиза під час розслідування вбивств, значно ширший. З'ясуванню підлягають, зокрема, такі обставини:

- час настання смерті;
- характер, локалізація, механізм утворення тілесних ушкоджень, послідовність нанесення, смертельність, ймовірність отримання таких ушкоджень внаслідок падіння з висоти власного зросту, ймовірність отримання тілесних ушкоджень посмертно;
- здатність особи чинити певні дії (наприклад, пересуватися, кричати та ін.);
- поза потерпілого у момент травми, посмертна зміна пози трупа;
- відповідність пошкодження одягу ушкодженням трупа;
- наявність на трупі слідів опору, боротьби;
- ймовірність стану алкогольного сп'яніння чи дії наркотичних або лікарських речовин;
- ймовірність причинно-наслідкових зв'язків, настання смерті за обставин, на які вказує підозрюваний тощо.

Особливості механізму заподіяння смерті особи зумовлює особливості формулювання питань, які варто узгодити з експертами перед підготовкою відповідної постанови. Так, при розслідуванні вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини виникає специфічний перелік питань, з'ясування яких має значення для правильної правової кваліфікації діяння та потребує залучення спеціальних медичних знань. Зокрема, треба встановити:

- (1) факт новонародженості дитини (неонатальний період життя немовляти);

(2) факт живонародженості дитини (немовля було здатним до життя поза тілом матері, а не мертвнонародженим);

(3) факт недавньої вагітності та пологів у матері, яка вчинила вбивство.

Цитологічна та імунологічна експертизи можуть групувати біологічні сліди (наприклад, визначити, що речовина бурого кольору є кров'ю людини, визначити групу, встановити регіональне походження волосся тощо). *Молекулярно-генетична експертиза* дає відповіді на три основні питання: чи є на наданому на дослідженні об'єкті (ніж, курт-ка, недопалок тощо) клітини з ядрами, якщо так, то які їх генетичні ознаки; які генетичні ознаки наданого на дослідження зразка (крові, слини) особи X; чи збігаються генетичні ознаки, виявлені на наданому на дослідження об'єкті, та генетичні ознаки зразка (крові, слини) особи X?

Психіатрична експертиза встановлює: чи має особа психічні розлади; чи усвідомлювала особа характер своїх дій та їх наслідки та чи могла керувати ними у момент вчинення вбивства та під час розслідування; чи потребує особа застосування примусових заходів медичного характеру, якщо так, то яких. *Комплексна психолого-психіатрична експертиза* допомагає з'ясувати, чи перебувала особа при вчиненні вбивства у стані сильного душевного хвилювання, якими є мотивотвірні чинники, особливо тоді, коли вбивство вчинено з особливою жорстокістю або коли мотиви явно не виражені.

Криміналістичні експертизи вирішують ідентифікаційні, класифікаційні, діагностичні та ситуаційні завдання залежно від виду експертизи та об'єктів дослідження. До типових питань таких експертиз належать ідентифікація джерела походження слідів; віднесення об'єктів до певного виду, класу, роду; з'ясування механізму слідоутворення, визначення взаємного розташування об'єктів; підтвердження/спростування спільного родового походження об'єктів або встановлення чи були частини раніше одним цілим; перевірка технічної справності механізмів, пристроїв; перевірка достовірності показань осіб

шляхом встановлення ймовірності динаміки події, аналізу причинно-наслідкових зв'язків.

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Поняття та класифікація вбивств
2. Криміналістична характеристика вбивств
3. Типові слідчі ситуації та версії при розслідуванні вбивств
4. Особливості початкового етапу розслідування вбивств
5. Особливості наступного етапу розслідування вбивств
6. Особливості завершального етапу розслідування вбивств
7. Особливості проведення огляду при розслідуванні вбивств
8. Особливості проведення допиту при розслідуванні вбивств
9. Особливості проведення обшуку при розслідуванні вбивств
10. Особливості проведення НСРД при розслідуванні вбивств
11. Особливості проведення експертиз при розслідуванні вбивств

Тема 24

РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ СТАТЕВОЇ СВОБОДИ ТА СТАТЕВОЇ НЕДОТОРКАНОСТІ ОСОБИ

- 1. Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи*
- 2. Початковий етап розслідування*
- 3. Особливості тактики проведення окремих слідчих (р) дій*

- 1 -

Відповідно до Основного Закону та низки міжнародних актів, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні та світі найвищою соціальною цінністю. Кримінальні правопорушення проти статевої свободи й недоторканності особистості пов'язані з грубими порушеннями норм суспільної моралі та особистої свободи особи, тому Особливою частиною закону про кримінальну відповідальність за вищезазначені кримінальні правопорушення передбачені одні з найсуворіших покарань.

Стати жертвою сексуального насильства – це велике горе, яке, крім можливих фізичних вад, залишить психологічну травму на все життя. Звичайно, як і від будь-яких інших кримінальних правопорушень, від сексуального насильства ніхто не застрахований, навіть за максимально обережної поведінки. Кримінальні правопорушення, метою яких є сексуальне насильство, виділені в окремий розділ

Кримінального кодексу України. Законодавство України відносить до кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи п'ять злочинних діянь: 1) зґвалтування (ст. 152 ККУ); 2) насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 153 ККУ); 3) примушування до вступу в статевий зв'язок (ст. 154 ККУ); 4) статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155 ККУ); 5) розбещення неповнолітніх (ст. 156 ККУ).

Під статевою свободою слід розуміти право особи самостійно обирати собі партнера для сексуального спілкування, форму такого спілкування і не допускати у цій сфері будь-якого примусу. Доросла (у контексті КК це особа, якій виповнилось 16 років, а не особа, яка досягла визначеного СК шлюбного віку) і психічно здорова людина сама визначає, з ким і в який спосіб вона задовольнятиме свої сексуальні потреби. Якщо статевая свобода пов'язується зі спроможністю особи розпоряджатись собою у сфері сексуального спілкування, то статевая недоторканість означає охоронюваний законом стан, за якого забороняється вступати в сексуальні контакти з особою, яка з певних причин (наприклад, через недосягнення відповідного віку або наявність психічної хвороби) не є носієм статевої свободи.

Статевая недоторканість, як абсолютне поняття, означає, що певні інтереси недоторканої особи за жодних умов не можуть бути порушені іншим суб'єктом, а вчинені щодо неї сексуальні дії визнаються кримінально караними. Отже, статевая свобода і статевая недоторканість особи – це поняття-антиподи, які мають самостійний характер і не перетинаються.

Кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи регламентуються за розділом IV Кримінального кодексу України. Учинення вказаних злочинних діянь щодо неповнолітніх утворює окремих або кваліфікований склад кримінального правопорушення, що і визначено законодавцем. Так, ідеться про: зґвалтування,

учинене групою осіб, або зґвалтування неповнолітньої особи (ч. 3 ст. 152 КК України); учинення дій сексуального характеру, пов'язаних із вагінальним, анальним або оральним проникненням у тіло іншої особи з використанням геніталій або будь-якого іншого предмета, без добровільної згоди потерпілої особи (зґвалтування), щодо особи, яка не досягла чотирнадцяти років, незалежно від її добровільної згоди (ч. 4 ст. 152 КК України); сексуальне насильство, учинене групою осіб, або сексуальне насильство щодо неповнолітньої особи (ч. 3 ст. 153 КК України); статеві зносини з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку (ст. 155 Кримінального кодексу (далі – КК) України); розбещення неповнолітніх (ст. 156 КК України).

Зґвалтування, тобто статеві зносини із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи, відповідальність за вчинення якого передбачена ст. 152 КК, є найбільш тяжким кримінальним правопорушенням проти статевої свободи та статевої недоторканості особи. Під терміном «потерпіла особа» у чинному законодавстві розуміються жінка, чоловік, неповнолітня або неповнолітній, малолітня або малолітній. Специфіка розслідування цих кримінальних правопорушень обумовлюється їх характером, необхідністю детального вивчення не тільки обставин самої події та потерпілої особи, підозрюваних (обвинувачених), а й різноманітних сторін їх особистого життя, зокрема, інтимного.

Криміналістична характеристика зґвалтувань, вчинених незнайомою потерпілій особою, стосується тих кримінальних правопорушень, які вчиняються шляхом нападу на жертву з метою здійснення насильницьких статевих зносин. Вона охоплює таке: особа злочинця – переважно молодий чоловік з маргінальними рисами і патологічними проявами статевого потягу; способи вчинення характеризуються очікуванням, вистежуванням жертви і здійсненням нападу або заманювання жертви після короткочасного знайомства в місце, зручне для нападу; обстановка зґвалтування – най-

частіше безлюдна ділянка місцевості й темний час доби; матеріальні сліди зґвалтування – сліди злочинця і потерпілої на місці вчинення зґвалтування, що вказують на їх перебування там разом, а також сліди їх взаємного контакту на тілах та одязі, сліди здійснення статевого акту; потерпіла особа – переважно жінка, яка має позитивну характеристику, але можуть мати місце й певні віктимологічні суб'єктивні ознаки. Криміналістична характеристика зґвалтувань, вчинених знайомою потерпілій особою, стосується тих кримінальних правопорушень, які вчиняються особою з використанням уже наявних соціальних зв'язків між ним і жертвою насильства. Вона включає таке: особа злочинця – характеризується підвищеною сексуальною потребою, для задоволення якої використовується жертва з близького оточення; способи вчинення – характеризуються обранням жертви сексуального насильства, яку буде легко заманити в зручне місце, створення ситуації, що виключає звернення потерпілої до поліції; обстановка зґвалтування – найчастіше вчиняється у приміщенні (квартирах і будинках), переважно за місцем проживання винного чи потерпілої особи, пов'язаних родинними, шлюбними, сусідськими, подружніми стосунками; матеріальні сліди зґвалтування – сліди біологічного походження, які дозволяють встановити факт здійснення статевих зносин між конкретними особами та їх насильницький характер чи використання безпорадного стану потерпілої; потерпіла особа: особа, яка знала злочинця раніше, але не мала з ним стійких стосунків; особа, яка знаходилися зі злочинцем у тривалих побутових стосунках; особа, яка знаходилася зі злочинцем у тривалих, зокрема інтимних, стосунках.

Для уникнення юридичних помилок при розслідуванні зґвалтування, особливо в ситуації його вчинення знайомою потерпілій особою, важливим є використання версій: 1) зґвалтування мало місце (заява потерпілої особи відповідає дійсності); 2) зґвалтування не було (заява є неправдивою). Проблема неправдивих заяв про зґвалтування знач-

ною мірою обумовлена існуванням у суспільстві певних стереотипів, що суттєво впливає на діяльність правоохоронних органів. Перевірка неправдивості заяви про зґвалтування повинна здійснюватися тактовно – здійснювати будь-які дії за підозрою у сфабрикованості заяви про зґвалтування можна лише в тому випадку, коли ця підозра викликана ґрунтовними доказами.

Зґвалтування є найбільш тяжким кримінальним правопорушенням проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, що посягає на здоров'я, волю, честь і гідність людини. Нерідко зґвалтування пов'язане з убивством або такими тяжкими наслідками, як самогубство потерпілої особи, заподіяння тілесних ушкоджень, зараження венеричною хворобою, вимушені аборти. Суто інтимний характер переживань потерпілих, глибинні психічні травми поряд з іншими чинниками надають винятково латентного характеру багатьом із зґвалтувань і серйозно ускладнюють їх розкриття. Кримінальна відповідальність за такі кримінальні правопорушення передбачена ст. 152 КК, де зґвалтування визначається як статеві зносини із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи. Для формування методики розслідування зґвалтувань важливе значення мають такі елементи їх криміналістичної характеристики, як способи вчинення кримінального правопорушення, типові сліди, обстановка вчинення таких злочинів, особа злочинця, особа потерпілої (потерпілого).

Способи вчинення зґвалтування можна поділити на дві групи: 1) коли гвалтівник докладає цілеспрямованих активних зусиль та застосовує дії з метою вчинення кримінального правопорушення: вистежує жертву, нападає на неї, обирає безлюдне місце для вчинення кримінального правопорушення, застосовує фізичне або психічне насильство з метою придушення опору потерпілої, доводить її до безпорадного стану, наприклад, шляхом сп'якування алкогольними напоями, одурманення наркотиками або психотропними речовинами тощо; 2) коли зґвалтування вчиняється злочи-

нцем з використанням уже наявного безпорадного стану потерпілої особи або після приведення її в такий стан.

Найпоширенішими способами підготовки до зґвалтування є такі: 1) вистежування потерпілої особи злочинцем у пізній час поблизу місць проживання, шляхом з роботи або на роботу, на зупинках громадського транспорту, після чого злочинець супроводжує їх до безлюдних місць, де гвалтує; 2) заманювання потерпілої особи гвалтівником у «тихі» місця шляхом обману; 3) підшукування жертв кримінального правопорушення, які працюють уночі або знаходяться удома одні (зокрема малолітніх і неповнолітніх); 4) проникнення, здебільшого обманом, у квартиру або приміщення, де потерпіла особа знаходиться одна; 5) попереднє сплювання злочинцем жертви кримінального правопорушення спиртним, уведення наркотичних засобів та інших одурманюючих препаратів (з водою, чаєм, кавою) з метою приведення потерпілої особи в безпорадний стан; 6) застосування фізичної сили (удари, зв'язування тощо) або погроза застосування такої сили за допомогою різних предметів (ціпок, ніж, сокира, пістолет та ін.); 7) виявлення злочинцем потерпілої особи, якій можна погрожувати розправитися з дітьми (як правило, малолітніми, грудними), які знаходяться у цей момент з нею; 8) викрадення злочинцем потерпілих осіб (жінок, дівчат, малолітніх, неповнолітніх) та позбавлення їх свободи для задоволення гвалтівником сексуальних потреб всупереч волі жертви; 9) приготування злочинцем засобів для маскуванню своєї зовнішності (маски, окуляри, перуки, одяг тощо); 10) підготовка неправдивого алібі, наприклад, гвалтівник мотивовано пояснює, що в час вчинення кримінального правопорушення він знаходився в іншому місці (на риболовлі, у лісі за грибами, на зустрічі з друзями); 11) співучасниця групи неповнолітніх злочинців обманом заманює свою знайому в заздалегідь приготовлене гвалтівниками місце, де її гвалтує вся група підлітків; 12) підготування транспортного засобу, на якому гвалтівник планує на дорозі підібрати (або силою зтягнути) голоуючу на дорозі самотню жінку, завезти її у безлюдне місце та

зґвалтувати; 13) обрання місця та способів учинення кримінального правопорушення, розроблення плану його вчинення, підбирання співучасників і розподіл ролей; 14) спеціальні фізичні тренування ґвалтівника з метою придушення опору жертви або якнайшвидшого зникнення (втечі) з місця кримінального правопорушення тощо.

Дії з безпосереднього вчинення аналізованих кримінальних правопорушень у загальному вигляді визначено в диспозиції ст. 152 КК – статеві зносини, що поєднуються із: а) застосуванням фізичного насильства; б) погрозою його застосування (воля потерпілої особи пригнічується) або в) з використанням безпорадного стану потерпілої особи (її воля ігнорується). Способи вчинення цих злочинних діянь за зовнішніми ознаками, механізмом здійснення можна класифікувати за такими видами: а) зґвалтування потерпілої особи, пов'язані зі спільним проведенням вільного часу.

Це характерно для молодих людей, часто йдеться про вчинення зґвалтування групою осіб; б) зґвалтування потерпілої особи, вчинені після нетривалого спілкування з нею; в) зґвалтування потерпілої особи (жінок, неповнолітніх та малолітніх дівчат), що перебувають у родинних відносинах зі злочинцями; г) зґвалтування незнайомої потерпілої особи; ґ) зґвалтування знайомої потерпілої особи – колег з роботи, сусідів, знайомих за місцем навчання або роботи; д) інші випадки зґвалтування. Найпоширенішими є такі способи приведення жертви в безпорадний стан: шляхом споживання алкогольними напоями, одурманення наркотичними засобами або спеціально підготовленим зіллям, приведення в безпам'ятство за допомогою фізичного впливу тощо.

Дії злочинців з приховування зґвалтування найчастіше включають: 1) знищення злочинцем свого одягу, іноді його прання, ремонт, перефарбовування, спалення, викидання на смітник, утоплення у воді тощо; 2) маскування зовнішнього вигляду ґвалтівника (підстригання волосся, вусів, бороди або їх відрощування, зміна кольору); 3) залякування та погроза вбивством потерпілої особи, її близьких,

якщо вона повідомить про зґвалтування кому-небудь; 4) реальне проведення туалету статевих органів з метою знищення слідів кримінального правопорушення; 5) повідомлення неправдивих відомостей гвалтівником про себе та потерпілу особу; 6) погроза з боку злочинця розказати знайомим та близьким (колегам по роботі, сусідам, чоловіку, нареченому тощо) про «негідну» поведінку потерпілої; 7) створення неправдивого алібі, а іноді прагнення надати потерпілій особі першу медичну допомогу; 8) від'їзд гвалтівника з місця свого проживання на певний проміжок часу, аби у потерпілої стерлися з пам'яті ознаки його зовнішності; 9) приведення потерпілої особи в несвідомий або безпорадний стан шляхом спричинення травм у життєво важливі органи, споживання спиртним або введення в її організм наркотичних засобів, сильнодіючих препаратів; 10) вбивство потерпілої особи, спалення трупа тощо.

Типовими слідами зґвалтування найчастіше є сліди насильницьких дій на тілі потерпілої особи та сліди її опору на тілі підозрюваного (укуси, садна, синці, рани, розриви, нашарування різних речовин, розірваний одяг потерпілої особи, гематоми на обличчі, шиї, руках, стегнах); сліди на місці кримінального правопорушення (сліди ніг, рук, зубів, губ, боротьби, транспортних засобів, краплі крові, слина, сперма та ін.); ушкодження та біологічні виділення (кров, сперма тощо) на одязі потерпілої, злочинця, а також на навколишніх предметах; сліди накладення і мікрочастинки на одязі, взутті, у піднігтьовому вмісті злочинця та потерпілої; зміни в обстановці місця події, сліди злочинних дій і перебування підозрюваного і потерпілої особи на місці вчинення кримінального правопорушення (сліди виділень людського організму, нижня білизна, гудзики, шпильки, волосся, ворсинки одягу).

Обстановка вчинення зґвалтувань у більшості випадків характеризується відсутністю сторонніх осіб, обранням безлюдного місця як на відкритій місцевості, так і в приміщенні. На відкритій місцевості зґвалтування частіше вчи-

няються в активний спосіб стосовно незнайомої злочинцю жертви. Місце вчинення зґвалтування тісно пов'язано з конкретною локалізацією матеріальних та інших слідів злочинної події. Найбільш типовими місцями вчинення зґвалтувань є: під'їзди будинків і сходові майданчики; підвали та горища будов; лісові масиви, паркові зони та поля; квартира потерпілої або гвалтівника; гуртожитки; нежитлові або за-недбані (пусті) приміщення; різні господарські будівлі (у сільській місцевості); занедбані будови, відокремлені двори та інші місця. Раптові напади на жертву здебільшого вчиняються на вулиці, у малолюдних, глухих місцях уночі або пізнім вечором. Іноді гвалтівник шляхом різних хитрувань (наприклад, пропонує підвезти жертву, покатати, запрошує до себе в гості тощо) зтягує жертву у відокремлене, глухе місце.

Якщо гвалтівник нападає на жертву на відкритій місцевості, то переважно у безлюдному місці. Посягання у більшості таких випадків вчиняється стосовно незнайомої злочинцю жертви. Якщо злочинець нападає на жертву в денний час або на вулиці, неподалік від жвавого місця (магістралі або площі), не побоюючись бути захопленим на місці кримінального правопорушення, то це свідчить про його підвищену суспільну небезпечність, наявність у нього істотних психічних аномалій. Зґвалтуванню в приміщенні (квартирі, готельному номері) часто передують попереднє знайомство злочинця з жертвою.

Найбільш характерні проміжки часу вчинення зґвалтувань – це пізні вечірні години (21:00–22:00) та перші нічні (23:00). Більшість зґвалтувань у квартирах потерпілих і злочинців учиняються також у вечірній та нічний час, але в більш тривалий проміжок часу (17:00–02:00). Зґвалтування найчастіше вчиняються в теплу пору року (із травня по вересень), увечері або вночі, в основному в святкові та передсвяткові дні.

Типові відомості про особу злочинця у кримінальних провадженнях про зґвалтування характеризуються різноманітними віковими, соціальними, освітніми та іншими даними.

Найчастіше зґвалтування вчиняють молоді люди віком від 17 до 26 років (приблизно 60 % від загальної кількості цієї категорії злочинців). На осіб старше 35 років припадає близько 10 % від загальної кількості виявлених гвалтівників. Значна частина гвалтівників негативно характеризується на роботі, зазвичай це грубі, егоїстичні люди, схильні до насильства, задоволення своїх примх будь-якими засобами. Значній кількості осіб, що вчинили зґвалтування, притаманні різні психічні аномалії: психопатія, хронічний алкоголізм, олігофренія, залишкові явища травм черепа. Для багатьох гвалтівників характерними є підвищена імпульсивність, високий рівень емоційної напруженості та фригідності.

Попри те, нерідко злочинці, особливо це стосується серійних гвалтівників, на роботі і у сім'ї ведуть спокійне, розмірене життя, із проявами деяких властивостей з комплексу неповноцінності у вольовій, інтелектуальній, сексуальній сферах. Ураховуючи, що зґвалтування вчиняють особи як психічно здорові, так і такі, що страждають на різні розлади психіки, можна виділити такі групи гвалтівників: 1) особи, які раніше мали стосунки з потерпілою і вчинили насильницький статевий акт. Серед них часто виявляються особи, які багато випили або були п'яні до моменту вчинення зґвалтування. В окремих випадках мотив насильства деякою мірою може бути зумовлений провокуючою поведінкою потерпілої особи;

2) особи, які характеризуються цинічним ставленням до жінок, примітивними інтересами. Зазвичай це люди, що страждають на алкоголізм, уживають наркотики, раніше засуджені; 3) особи, які мають патологічні прояви статевої зацікавленості (фетишизм, садизм, педофілія). Зазначеним суб'єктам притаманні неадекватні вчинки, наприклад, викрадення в жертви інтимних предметів туалету, спричинення їй поранень у певні частини тіла, вирізання статевих органів тощо; 4) особи, які мають різні аномалії психіки. До зазначеної групи гвалтівників належать особи, що страждають на різні психози, слабоумство; 5) неповнолітні – найчастіше

вчиняють зґвалтування групою, члени якої здебільшого є жителями одного мікрорайону або учнями одного навчального закладу, знайомими за спільним дозвіллям.

Особа потерпілої (потерпілого). У процесі розслідування зґвалтувань слід вивчити особу потерпілого. Варіанти взаємодії потерпілої особи і гвалтівника: потерпіла особа і гвалтівник не знайомі, напад на неї вчиняється в безлюдному місці, в інших випадках люди є, але вони не в змозі надати допомогу або не надають допомогу, бо не бажають втручатися; потерпіла особа перебуває в стані сорому і не кличе по допомогу, ті, що навколо, з цієї причини її не надають; потерпіла особа з урахуванням психологічних особливостей своєї особистості налякалася погрози гвалтівника і через це боїться покликати на допомогу, хоча люди поруч є і могли б надати допомогу;

2) потерпіла особа і гвалтівник знайомі. Потерпіла особа довірлива, це може бути й доросла жінка, й неповнолітня дівчина, малолітня особа. Вони довіряють різним людям з різних причин. Інша категорія жертв гвалтівників – недосвідчені дівчата, неповнолітні, малолітні, які через наївність не можуть розгадати наміру посягання на їхню честь і вчинити необхідний опір. Слід обов'язково враховувати, що потерпілою особою від кримінального правопорушення може бути особа як жіночої, так і чоловічої статі.

- 2 -

Термін «початковий етап розслідування кримінальних правопорушень» не закріплено в кримінально-процесуальному законодавстві, його можна визначити як комплекс слідчих (р) дій, що характеризуються невідкладністю та безперервністю їх проведення в порівняно стислий проміжок часу, спрямованих на виконання відповідних завдань для встановлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Структуру початкового етапу розсліду-

вання будь-якого кримінального правопорушення становлять сукупність організаційних заходів (планування початку розслідування, висування версій тощо), невідкладні слідчі (р), негласні слідчі (р) дії та оперативно-розшукові заходи.

У потерпілої особи вилучаються одяг і білизна, в яких вона була в момент зґвалтування. Під час розслідування зґвалтувань підлягають установленню такі обставини: 1) чи мав місце факт зґвалтування або в наявності інсценування кримінального правопорушення чи обмова; 2) місце і час вчинення кримінального правопорушення, в який спосіб і за яких обставин вчинено зґвалтування, в яких конкретно злочинних діях виражається спосіб; 3) хто потерпіла особа, її вік (чи повнолітня вона), стан здоров'я (чи не страждає на психічне або соматичне захворювання), розумовий розвиток, досягнення статевої зрілості, спосіб життя; 4) хто конкретно вчинив це кримінальне правопорушення (особа злочинця), вік, ставлення до жертви, стан здоров'я, психіки, спосіб життя, наявність судимостей; 5) за яких обставин і коли виник намір винного на статеві зносини або дію сексуального характеру всупереч волі потерпілої (потерпілого); 6) кримінальне правопорушення вчинено однією особою чи групою осіб, який склад групи, які дії вчинив кожний із співучасників і яка роль у цьому кожного; 7) хто є свідком або пособником зґвалтування, їх характеристики; 8) наслідки зґвалтування: заподіяння тілесних ушкоджень, вагітність, зараження на венеричну хворобу, розлад психіки, самогубство потерпілої особи; 9) який матеріальний і моральний збиток заподіяно потерпій особі; 10) чи не супроводжувалося зґвалтування вчиненням інших кримінальних правопорушень, якщо так, то якими саме; 11) причини та умови, що сприяли зґвалтуванню. Практика свідчить, що слідчі при вирішенні питань про порушення кримінальної провадження аналізованої категорії зіштовхуються з трьома найбільш типовими слідчими ситуаціями. 1. Коли злочинець знайомий заявнику або встановлений слідством на початковому етапі розслідування, тобто особа,

про яку йдеться в заяві потерпілої особи, знайома їй або є інформація про гвалтівника з інших 11 джерел.

У такій ситуації слід виділити два основні напрями розслідування: перевірка правдивості заяви потерпілої особи (повідомлення) про зґвалтування і доведення вини, у разі обмови – невинуватості певної особи. Діяльність слідчого в цих ситуаціях спрямована на збирання і процесуальне закріплення доказів причетності особи до вчиненого кримінального правопорушення: встановлення конкретних обставин події, їх дослідження, оцінка і використання з метою одержання нових даних.

Вихідні дані, що є в розпорядженні слідчого, визначають комплекс і послідовність проведення невідкладних слідчих (р) дій: 1) допит потерпілої особи; 2) освідування потерпілої особи; 3) виїмка у потерпілої особи її одягу та його огляд; 4) огляд місця події; 5) призначення судово-медичної експертизи потерпілої особи і судово-медичної експертизи речових доказів (якщо на одязі потерпілої особи є будь-які виділення гвалтівника); 6) затримання підозрюваного та його допит; 7) обшук підозрюваної особи; 8) освідування підозрюваного; 9) огляд і виїмка одягу підозрюваного; 10) допит свідків; 11) обшуки за місцем проживання та роботи підозрюваного.

Коли зґвалтування вчинено невідомим злочинцем, потерпіла особа не знайома з насильником. Для таких ситуацій характерний високий ступінь інформаційної невизначеності – відсутність даних про особу, а коло інших джерел для пошуку злочинця вкрай обмежене. Тому першочерговим завданням є встановлення особи злочинця, його розшук, затримання та викриття. У розглянутих ситуаціях діяльність слідчого має бути спрямована на виявлення і систематизацію максимальної кількості доказової та орієнтуючої інформації, що характеризує особу злочинця і подію кримінального правопорушення.

Для розв'язання таких ситуацій можна рекомендувати такі першочергові слідчі (р) дії та оперативно-розшукові

заходи: 1) допит потерпілої особи на предмет з'ясування обставин кримінального правопорушення, ознак зовнішності злочинця, встановлення, куди він утік з місця кримінального правопорушення, чи користувався він транспортним засобом тощо; 2) освідування потерпілої особи; 3) виїмка у потерпілої особи одягу та його огляд; 4) огляд місця події; 5) призначення судово-медичної експертизи потерпілої особи і судово-медичної експертизи речових доказів (якщо на одязі потерпілої особи є будь-які виділення гвалтівника); 6) призначення за результатами огляду криміналістичних експертиз; 7) допит свідків-очевидців, а у випадках, якщо немає таких, дії повинні бути спрямовані на їх виявлення; 8) застосування службово-розшукових собак; 9) перевірки результатів оглядів і допитів за криміналістичними обліками (дактилоскопічним, за способом учинення, за ознаками зовнішності тощо); 10) вивчення матеріалів архівних кримінальних проваджень (розкритих і нерозкритих) цієї категорії шляхом порівняльного аналізу способів учинення таких кримінальних правопорушень (розслідуваного і зазначеного в архівному кримінальному провадженні); 11) пред'явлення особам, які бачили злочинця, фотоальбомів із зображенням осіб, які знаходяться на обліку в органах внутрішніх проваджень; 12) складання пошукових орієнтувань і композиційних портретів; 13) призначення за результатами огляду криміналістичних експертиз; 14) вивчення відомостей, повідомлень, довідок про подібні кримінальні правопорушення; 15) постановка завдання про встановлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, оперативним шляхом.

Коли згвалтування вчинено відомим злочинцем, проте він зник з місця події. Основним напрямом розслідування в таких ситуаціях є дослідження матеріальної обстановки на місці події, виявлення, збирання і фіксація доказової та орієнтуючої інформації про подію кримінального правопорушення і особу злочинця, який зник. Дії працівників органів Національної поліції в цій ситуації повинні бути

спрямовані на негайне переслідування злочинця і його затримання, а також на збирання даних, що характеризують особу розшукуваного, виявлення його зв'язків, встановлення можливого місцезнаходження або появи злочинця, вжиття заходів щодо затримання особи, яка зникла з місця події, і доставлення її в органи слідства.

Послідовність і оптимальний комплекс першочергових слідчих (р) дій у розглядуваних ситуаціях можуть виглядати таким чином: 1) допит потерпілої особи; 2) освідування потерпілої особи; 3) виїмка у потерпілої особи одягу та його огляд; 4) огляд місця події; 5) призначення судово-медичної експертизи потерпілої особи і судово-медичної експертизи речових доказів (якщо на одязі потерпілої особи є які-небудь виділення гвалтівника); 6) допит свідків-очевидців, співучасників (якщо такі є); 7) допит осіб, що можуть дати відомості про злочинця та його спосіб життя (родичів, колег по службі, знайомих); 8) затримання і обшук підозрюваного; 9) допит підозрюваного; 10) освідування підозрюваного; 11) огляд і виїмка одягу підозрюваного; 12) обшук за місцем проживання, роботи тощо; 13) одержання вільних і експериментальних зразків для порівняльного дослідження; 14) в разі необхідності призначення криміналістичних експертиз.

Поряд зі слідчими діями здійснюються оперативно-розшукові та організаційні заходи. При розслідуванні таких кримінальних правопорушень найбільш типовими версіями є: 1) мало місце зґвалтування потерпілої особи; 2) зґвалтування не було, мав місце добровільний статевий зв'язок, який заявниця видає за зґвалтування; 3) статевих зносин взагалі не було, заява є неправдивою; 4) мало місце зґвалтування, але потерпіла особа помиляється відносно вказаних нею обставин і особи злочинця; 5) була лише спроба зґвалтування, кримінальне правопорушення закінчено на стадії замаху; 6) мала місце добровільна відмова від зґвалтування; 7) зґвалтування не було, мало місце вчинення дій іншого характеру (хуліганство, побої, приниження).

Крім зазначених, можуть бути висунені й окремі слідчі версії про деякі обставини і деталі події. Так, у ситуації, коли злочинець знайомий заявнику, висунення версій спрямоване на перевірку правдивості заяви (повідомлення) потерпілої особи про зґвалтування. Насамперед перевіряється версія потерпілої особи щодо обставин зґвалтування, а потім – версія стосовно підозрюваного. Основними слідчими версіями, що мають бути ретельно перевірені щодо особи, яка вчинила це кримінальне правопорушення, можуть бути такі: зґвалтування вчинено особою, на яку вказала потерпіла особа; потерпіла особа помиляється щодо особи, яка вчинила зґвалтування, або умисно вказує на іншу особу; потерпіла особа обмовляє конкретну особу. Необхідно ретельно перевірити версії про способи зґвалтування, обстановку вчинення кримінального правопорушення, алібі, якщо воно заявлено підозрюваним, тощо. Одночасно перевіряється версія підозрюваного про вчинення ним статевого акту за добровільною згодою потерпілої особи.

- 3 -

Допит потерпілої особи є однією із першочергових слідчих (р) дій, від результатів якої залежить визначення прямої розслідування. З огляду на те, що потерпіла може помилятися або обмовляти певну особу, допит повинен детально плануватися, а його результати – всебічно перевірятися. Потерпілу особу необхідно ретельно допитати про всі обставини, що передували посяганню, які стосуються поведінки гвалтівника і самої потерпілої особи в момент посягання та після нього. Психічне ставлення потерпілої особи до факту зґвалтування і відповідно мотиви показань можуть бути різними. Саме від цих обставин залежить характер вихідних слідчих ситуацій: 1) потерпіла особа заінтересована у встановленні істини в кримінальному провадженні і викритті гвалтівника.

При оцінці показань потерпілої особи слід урахувати, що форми її опору гвалтівникові можуть бути різними, оскільки залежать від багатьох чинників (психічний стан потерпілої, її вік, життєвий досвід, співвідношення фізичних сил і можливостей потерпілої особи і гвалтівника, його агресивність, озброєння тощо); 2) потерпіла особа подає свідомо неправдиву скаргу, домагаючись осуду невинного через ворожість до нього, нанесення образи або через те, що факт статевого акту став відомий її близьким, а іноді з міркувань матеріального характеру; 3) потерпіла особа заперечує сам факт її зґвалтування або навіть вчинення статевого акту. Це найчастіше виникає в тих випадках, коли кримінальне провадження розпочинається за ініціативою органів розслідування, особливо якщо потерпіла особа – заміжня жінка. На об'єктивність показань потерпілої особи негативно впливають прохання родичів винного компенсувати шкоду грошима, а також погрози, шантаж, небажання розголошу, страх розриву подружніх стосунків.

Під час допиту, коли гвалтівник відомий, слід з'ясувати такі обставини: прізвище, ім'я, по батькові, вік, місця роботи і проживання злочинця; коли потерпіла особа познайомилася з підозрюваним і за яких обставин; які були їхні стосунки, як часто вони зустрічалися; чи не було раніше спроб з його боку схилити її до статевого акту; уточнити час (день, годину, іноді з точністю до хвилин), коли було вчинено зґвалтування; місце вчинення зґвалтування; у зв'язку із чим потерпіла особа з'явилася на місці кримінального правопорушення; що становить місце злочину; де зустрілися потерпіла і підозрюваний, як провели час до вчинення зґвалтування, хто був разом з ними або хто бачив їх разом; чи жила раніше потерпіла особа статевим життям; які сліди насильства залишилися на тілі потерпілої особи, чи збереглися вони до моменту її допиту; чи є сліди вчиненого насильства на одязі і білизні, де знаходяться білизна, одяг зі слідами насильства; чи чинила потерпіла особа опір, а якщо так, то в чому це виражалось; чи могли залишитися на тілі та одязі

підозрюваного сліди опору потерпілої особи, а якщо могли, то де саме; чи могли залишитися сліди кримінального правопорушення на місці події; чи не робив підозрюваний (сам або через друзів і рідних) спроби до примирення; які наслідки згвалтування для здоров'я потерпілої особи; які дії потерпіла особа вчинила після згвалтування; кому вона розповіла про те, що сталося, хто міг бачити сліди насильства на її тілі або одязі та за яких обставин.

Якщо гвалтівник невідомий, то додатково з'ясовують такі, крім перелічених, відомості про злочинця: його зовнішність і особливі прикмети; одяг, прикраси, предмети, речі, які були у гвалтівника; ушкодження, одержані злочинцем унаслідок опору потерпілої особи; транспорт, яким користувався гвалтівник, наявність у нього зброї. Крім цього, необхідно з'ясувати, чи не вживав гвалтівник спроб познайомитися з потерпілою особою, а якщо так, то що повідомив злочинець про себе та в якій формі було встановлено психологічний контакт; чи не передувало нападу вистежування потерпілої особи; якщо нападу передувало вистежування або встановлення психологічного контакту, то де злочинець зустрів її; яким шляхом злочинець і потерпіла особа йшли до місця нападу; напрям, куди він зник; хто міг бачити злочинця, чи не призначав він побачення потерпілій особі.

Матеріали слідчої та судової практики свідчать про те, що в розслідуванні вказаних кримінальних правопорушень огляд місця події є найпоширенішою слідчою (р) дією, яку слідчий проводить за участю спеціаліста. Так, на основі знань спеціаліста можна з'ясувати механізм утворення слідів згвалтування, правильно використати засоби фіксації, вилучення та упаковки доказів, грамотно скласти їх опис.

Огляд місця події проводиться відразу після допиту потерпілої особи і по можливості за її участю. Результати огляду можуть зафіксувати сліди статевого акту (наявність сперми, крові, слини), сліди боротьби (зламани гілки, вирвана трава, пошкоджені меблі, викинуті предмети туалету та їх частини, сліди перебування на місці події потерпілої

особи і злочинця. Особлива увага приділяється пошуку слідів ніг, рук, ліктів, колін, інших частин тіла обох осіб, загублених і залишених предметів, недопалків та ін.). Участь потерпілої особи в огляді місця події дає можливість точніше встановити місце вчинення кримінального правопорушення, виявити перелічені сліди, а також предмети, на яких могли залишитися мікросліди від одягу обох, перевірити, чи відповідає обстановка показанням потерпілої особи. Показуючи на місці події напрям переміщення обох під час боротьби і після зґвалтування, потерпіла особа може згадати деталі події, про які вона забула і не повідомила на допиті. Тактика огляду місця події значною мірою визначається тим, якими відомостями про особу злочинця володіє слідчий на підставі первинної інформації.

Огляд місця події у справах про зґвалтування здебільшого проводиться за участю потерпілих, що обумовлено необхідністю точного встановлення безпосереднього місця зґвалтування, визначення обстановки місця події (освітленість, віддаленість від жилих приміщень, місць суспільного користування тощо), обстеження прилеглої до місця події території.

Окрім того, знаходячись на місці події, потерпіла може пригадати деякі обставини кримінального правопорушення, вказати напрямок, звідки на місці події з'явився злочинець і в якому напрямку він зник. Спираючись на показання потерпілої при огляді місця подій, слідчий може визначити належність потерпілій виявлених речей. Ретельна увага також приділяється огляду та детальній фіксації обстановки безпосереднього місця зґвалтування (у протоколі огляду повинні знайти відображення відомості про пошкодження окремих предметів обстановки – зламані меблі, кущі, побиті посуд чи скло, пошкоджений шар ґрунту, вирвані чи прим'яті рослини тощо). Виявленню та вилученню підлягають також сліди можливого злочинця, зокрема, мікрочастинки чи мікрОВОлокна його одягу. З метою наступного порівняльного експертного дослідження під час огляду з місця події слід відібрати і зразки ґрунту та рослин.

Огляд одягу має проводитися в усіх випадках розгляду заяви чи повідомлення за фактом зґвалтування, оскільки на одязі потерпілої та підозрюваного майже завжди залишаються сліди насильства (сліди тілесного пошкодження тіла, наявність волосяного покриву, плям крові, сперми тощо), які надалі використовують для проведення відповідних експертиз згідно з новелами до КПК України після погодження відповідного клопотання з прокурором до слідчого судді, а їхні заключення використовуються як докази. Для цього ж вилучають одяг, який був на потерпілій і підозрюваному під час події. Потрібно ретельно оглянути одяг із зовнішнього та внутрішнього боку: кишені, манжети, застібки, шви, навіть якщо під час огляду не виявлено нічого зовнішнього, але є підстави передбачати, що на одязі є якісь сліди, попередньо упакувавши (для цього його розкладають на папері й, перекладаючи ним, згортають у рулон). Мікροчастинки вилучають окремо, якщо є побоювання, що під час транспортування тощо вони можуть бути загублені чи пошкоджені. Упакування забезпечує ізоляцію предметів від зовнішнього впливу. Від правильної організації та проведення огляду місця події під час розслідування зґвалтування залежить подальший хід розслідування в цілому.

Тут можливі три варіанти ситуації: 1) особу гвалтівника встановлено; 2) про особу злочинця можна судити лише за деякими ознаками, котрі потребують додаткової перевірки; 3) особа злочинця невідома. Якщо до огляду місця події відома особа, підозрювана у вчиненні зґвалтування, то виникає низка запитань, на які слідчий повинен одержати відповіді: чи відповідає показанням потерпілої особи матеріальна обстановка місця події; чи можна вчинити насильницький статевий акт у конкретній обстановці; чи є ознаки вчинення насильницького статевого акту на місці події; чи є ознаки інсценування кримінального правопорушення.

Якщо гвалтівник невідомий, то в перебігу огляду необхідно виявити сліди, що стосуються злочинця: сліди рук, ніг, одягу та ін.; сліди виділень організму (сперма, кров, слина);

предмети та речі, залишені гвалтівником (головний убір, носова хустка, запонки тощо); ознаки, що свідчать про насильницький характер статевого акту (пошкоджені меблі, розкидані постільні речі та ін.). Огляд одягу. Після допиту потерпілої проводиться огляд одягу, що був на ній у момент кримінального правопорушення. Огляд полягає у виявленні слідів (плями крові, сперми, бруду, розриви тканини та ін.), за допомогою яких можна було б перевірити, чи мало місце кримінальне правопорушення, а також чи причетний до нього підозрюваний.

Якщо на одязі або білизні виявлено плями крові, сперми, волосся, частки ґрунту, сліди фарби та ін., їх слід упакувати так, аби вилучити можливість їх знищення. Вилучені предмети ретельно оглядаються в присутності понятих і описуються в протоколі огляду, після чого залучаються до матеріалів кримінального провадження як речові докази. У протоколі огляду мають бути відображені: зовнішній вигляд і розмір предмета, наявні на ньому сліди та пошкодження. Аби уникнути неточностей в описі предметів, для участі в зазначеній слідчій дії бажано залучити судового медика. З метою встановлення тілесних ушкоджень, заподіяних у процесі посягання, проводиться обстеження тіла потерпілої особи шляхом освідування. Освідування може бути проведено судово-медичним експертом, лікарем та слідчим з метою встановлення наявності, локалізації ушкоджень та інших слідів кримінального правопорушення на тілі потерпілої особи.

Фіксуються і вилучаються наявні на тілі потерпілої особи сліди сперми, крові, слини, волосся, а також мікроволокна і мікрочастинки з одягу гвалтівника та місця події. За допомогою судмедексперта або лікаря-гінеколога вилучається вагінальний вміст (з різних ділянок) з метою виявлення сперми гвалтівника, зразків мікрофлори піхви. Також вилучаються мікроволокна і мікрочастинки, які могли бути при статевому акті занесені з одягу злочинця. У потерпілої особи зістригаються нігті і вилучається піднігтьовий вміст із метою виявлення епітеліальних кліток, крові, слини, ула-

мків волосся, а також мікрОВОЛОКОН і мікрочАСТИНОК з одягу злочинця. Судово-медична експертиза потерпілої особи дає можливість перевірити вірогідність заяви про зґвалтування, а також одержати докази вчиненого насильства.

Успіх проведення судово-медичної експертизи значною мірою залежить від того, скільки часу минуло з моменту вчинення кримінального правопорушення. Це пояснюється, зокрема, тим, що розриви дівочої незайманої (непорочної) пліви при дефлорації загоюються протягом 6–14 днів. Пізніше цього строку визначити давність порушення незайманої пліви практично неможливо. Сліди ж статевих зносин можна виявити переважно не пізніше 4–5 днів.

Характер питань, поставлених перед експертами, залежить від конкретної ситуації, однак має своєю метою встановлення таких обставин: 1) чи досягла особа статевої зрілості; 2) чи жила потерпіла особа статевим життям; 3) чи є в потерпілої особи ушкодження, які їх характер і походження, чим вони могли бути заподіяні та їх давність; 4) чи не могла потерпіла особа заподіяти собі ушкодження сама; 5) чи порушена цілість дівочої пліви в потерпілої особи, а якщо так, то яка давність цього порушення; 6) чи є в статевих шляхах потерпілої особи або на інших частинах її тіла сліди сперми, крові та ін.; 7) чи не настала вагітність, а якщо так, то яка її давність; 8) чи не заражена потерпіла особа венеричною хворобою, а якщо так, то якою і як давно.

Перелік питань може бути доповнено залежно від конкретних обставин кримінального провадження. Допит свідків. Як свідки у першу чергу допитуються ті особи, на яких посилаються потерпіла особа та підозрюваний, а потім їх родичі, знайомі, товариші по службі та сусіди. Мимовільними свідками кримінального правопорушення можуть бути громадяни, які проживають поблизу від місця події і прибігли на крики, особи, які брали участь у затриманні гвалтівника. Свідками можуть бути особи, яким потерпіла розповідала про те, що сталося, медичні працівники, які надавали їй допомогу.

У перебігу допитів слідчий з'ясовує, що конкретно бачили або чули свідки, як виглядала потерпіла особа, що вона говорила, як пояснювала те, що сталося, як поведився підозрюваний, як він виглядав, що говорив, якщо ж він зник, то в якому напрямі, на якому транспорті, як був одягнений, чи не помітив свідок його особливих прикмет, чи зможе його упізнати. З метою з'ясування взаємостосунків потерпілої і підозрюваного, а також характеристик їх осіб проводяться допити свідків, якими можуть бути подруги, родичі і колеги потерпілої особи, друзі, колеги по роботі та родичі підозрюваного.

Вони можуть розповісти, чи давно потерпіла знайома з підозрюваним, чи часто вони зустрічалися і з яких приводів, чи не були в близьких, інтимних стосунках, чи не збирався підозрюваний одружитися на потерпій особі, чи не висловлював намірів порвати з нею стосунки, чи не завів нову дівчину, коханку. Якщо свідки знали потерпілу особу і підозрюваного, необхідно з'ясувати: як давно, звідки вони знають їх; які моральні якості потерпілої, підозрюваного; коло їх знайомих, друзів; спосіб життя; які були між ними стосунки до і після кримінального правопорушення; звідки їм відомо про зґвалтування, які конкретні факти можуть навести на підтвердження своєї думки; коли стало відомо від потерпілої або підозрюваного про факт зґвалтування; в якому стані перебувала в той момент потерпіла особа; чи показувала вона сліди насильства на тілі або одязі. Допит підозрюваного переважно проводиться відразу ж після його затримання та освідкування, огляду місця події.

Особливості тактики допиту потерпілих від зґвалтувань. Допит потерпілих від зґвалтувань потрібно проводити негайно після внесення відомостей до ЄРДР. Предмет допиту потерпілих від зґвалтувань становлять:

1) обставини, що передували кримінальному правопорушенню (як, де, за яких обставин познайомила з підозрюваним, характер стосунків);

2) обставини вчинення кримінального правопорушення (коли, де, за яких обставин було здійснене зґвалту-

вання; характер дій підозрюваного і протидії йому з боку потерпілої (чи чинила йому опір, якщо так, у чому він виразився, які сліди могли залишитися на одязі і тілі підозрюваного; чи кликала на допомогу);

3) наслідки кримінального правопорушення (наявність, кількість, характер, ступінь тяжкості тілесних ушкоджень; викрадені речі, цінності);

4) відомості про докази та джерела їх отримання (наявність ушкоджень, слідів кримінального правопорушення та злочинця на одязі та інших речах потерпілої; ознаки викрадених у неї цінностей, речей, предметів; можливі сліди на місці події, одязі чи(і) тілі злочинця);

5) відомості щодо особи підозрюваного: а) чи знає потерпіла підозрюваного (якщо так – хто він; якщо ні – чи зможе його впізнати (якщо ні – чому; якщо так – за якими ознаками зовнішності);

б) чи не намагався підозрюваний замаскувати свою зовнішність, голос; чи був підозрюваний у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння; що робив, про що говорив до згвалтування, чи не пропонував добровільно вступити в статевий зв'язок; чи застосовував насильство (яке, в чому воно виражалось);

7) чи використовував безпорадний стан потерпілої;

8) як діяв на місці кримінального правопорушення (чи упевнено він орієнтувався на місцевості, в приміщенні; якщо використовував зброю, мотузки, чи приніс їх із собою, чи знайшов випадково на місці кримінального правопорушення, чи узяв зі схованки);

9) чи бачила підозрюваного після кримінального правопорушення (якщо так, то як він поведився, що говорив, чи не просив відкликати заяву, що обіцяв за це, чи не загрожував розправою на випадок відхилення його прохання);

10) відомості про стан потерпілої особи у передкримінальній ситуації (стан фізичного здоров'я, наявність і ступінь сп'яніння, безпорадність і її характер, наявність вагітності, менструації, захворювань, зокрема, венеричних, стан психіки

(чи була стомлена, чимось стурбована, чекала нападу чи все відбулося раптово, в який момент відчула небезпеку тощо).

При цьому слідчому потрібно враховувати особливості формування показань потерпілих від зґвалтувань, які залежать від їх психічного стану в момент вчинення кримінального правопорушення та зразу після його закінчення. Під впливом раптовості сексуального нападу в момент вчинення зґвалтувань психічний стан потерпілої особи у більшості випадків обумовлений шоком, заціпенінням, страхом, болем, моральними стражданнями, деперсоналізацією (втратою особистішої визначеності – індивід відчуває, що він не учасник, а лише спостерігач того, що відбувається із його тілом), чи (і) афазією (тимчасовим розпадом чи втратою мови, що позбавляє можливості покликати на допомогу чи повідомити про вчинений напад).

Після вчинення зґвалтувань психічний стан потерпілих здебільшого обумовлений моральними стражданнями (приниженням, образою, соромом), страхом (якщо з боку винного, його родичів, знайомих мають місце різного роду погрози), болем (якщо внаслідок зґвалтування були заподіяні тілесні ушкодження), побоюванням наслідків статевого зношення (вагітність, зараження будь-якими захворюваннями), навіюванням з боку інших тощо. Характерними є апатія, байдужість, депресія, дратливість, бажання покінчити з собою, іноді – спроби самогубства.

Під час допиту потерпілих можуть виникнути такі типові ситуації: 1) потерпіла особа дає правдиві показання; 2) потерпіла особа відмовляється від давання показань; 3) потерпіла особа дає завідомо неправдиві показання. Залежно від виду ситуації слідчий застосовує комплекс відповідних тактичних прийомів. Зокрема, з метою адаптації потерпілих до обстановки допиту і усунення небажаних станів їх психічної діяльності слідчому доцільно: повідомляти допитуваних про мету, порядок проведення допиту, осіб, що беруть у ньому участь; пропонувати допомогу психолога з метою адаптації до ситуації допиту; переконувати

у нерозголошенні відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення, у невідворотності покарання винних осіб; попереджати про можливі уточнення, доповнення, перевірку окремих деталей показань тощо.

З метою подолання конфліктної ситуації потрібно використовувати тактичні прийоми, що дозволяють сконцентрувати увагу на предметі та причинах конфлікту (а не на особистості потерпілої), а саме: 1) уважно спостерігати за поведінкою і станом потерпілої, контролюючи її емоції; 2) контролювати власні емоції; 3) застосовувати прийоми щодо встановлення довіри, психологічного контакту, активного вислуховування, тримати ініціативу спілкування; 4) спростовувати аргументи в іншій послідовності, ніж викладені допитуваною особою, починаючи з незначних за силою контраргументів.

Щодо допиту підозрюваного, то при складанні плану його допиту, слідчий прогнозує версії, які підозрюваний може висунути на свій захист: алібі, добровільні статеві зносини, заперечення самого факту статевої близькості та ін. Для перевірки алібі підозрюваного докладно допитують про те, де він перебував і що робив у той час, коли було вчинене зґвалтування. Заявляючи про добровільний характер статевих зносин, підозрюваний звичайно посилається на наявність інтимних стосунків між ним і потерпілою особою.

З метою перевірки цієї версії його допитують про те, як давно триває такий зв'язок; чи знають про це близькі його та її, як до цього ставляться; чи є в нього або в неї листи, щоденники, інші документи, що підтверджують цей зв'язок, чи були між ними сварки; який характер мала його остання зустріч із заявницею; чи не супроводжувалася діями, у результаті яких було заподіяно ушкодження їй та йому, чим він пояснює заяву про зґвалтування.

Підозрюваний може не заперечувати зустріч із заявницею і стверджувати, що статевих зносин не було. З огляду на той факт, що на тілі і одязі обох можуть бути виявлені

сліди статевих зносин, необхідно перевірити, кому вони належать; підозрюваний допитується про те, з ким вступав у статевий зв'язок востаннє, коли це було, який характер мала зустріч; чи не залишилося від неї ушкоджень на його тілі та одязі. Відносно зустрічі із заявницею докладно з'ясовується, де й у зв'язку із чим він з нею зустрічався, як довго вони були разом, що робили, про що говорили, чи не знімали одягу; хто їх бачив або чув, як вони розійшлися; в яких напрямках розійшлися або роз'їхалися; кого він зустрів дорогою; хто знає про їх зустріч. Маючи у своєму розпорядженні показання потерпілої особи, слідчий може розширити перелік питань для перевірки показань.

Допит підозрюваного у згвалтуванні доцільно починати зі встановлення його біографічних даних (з'ясовуючи серед інших і відомості про одруження, наявність дітей; якщо неодружений – з якої причини, чи вступав у статеві контакти, чи страждає на яке-небудь захворювання тощо). Далі рекомендується запропонувати підозрюваному детально розповісти про свої дії у день кримінального правопорушення (у який час і де був, чим займався, кого бачив), у що був одягнений, взутий і де зараз знаходяться ці речі, чи не піддавав їх пранню, чищенню. Щодо стосунків з потерпілою необхідно з'ясувати: а) чи знайомий з нею (якщо так, то коли, де, за яких обставин познайомилися; як оцінює їх стосунки); б) чи вступав раніше з потерпілою в статеві контакти (якщо так – за чиєю ініціативою вони здійснювалися, впродовж якого періоду); в) звідки і якими відомостями про особу потерпілої володіє (вік, наявність захворювань тощо).

Щодо обставин вчинення кримінального правопорушення та поведінки підозрюваного після вчинення згвалтування слід обов'язково встановити: коли виник умисел на згвалтування (готувався до вчинення кримінального правопорушення чи скоїв спонтанно); коли, де, за яких обставин, за чийого сприяння скоїв кримінальне правопорушення; чи застосовував насильство (якщо так, у чому воно виразилося, які

тілесні ушкодження заподіяв потерпілій, як довго, чим, по яких частинах тіла їх наносив); чи зустрічався з потерпілою після згвалтування (якщо так – коли, де, за яких обставин); чи просив потерпілу відкликати заяву, що обіцяв їй за це.

Підозрюваний може визнавати факти зустрічі з потерпілою особою, статевих зносин з нею, але заперечувати їх насильницький характер, або заперечувати зустріч з потерпілою, посилаючись на алібі. У цих ситуаціях доцільно дати підозрюваному можливість викласти свою версію події, причому максимально деталізувати його показання з усіх основних питань. Щоб позбавити допитуваного можливості в подальшому посилатися на імпотенцію, йому пропонується розповісти про стан його здоров'я, статеве життя. При цьому рекомендується питання формулювати «від зворотного» (наприклад, чи є проблеми у статевому житті), а після одержаної відповіді встановити знайомих, місце, умови зустрічей тощо. Таким чином, отримані показання підозрюваного можна використати для спростовування неправдивих показань.

Освідування підозрюваного, огляд його одягу. Після допиту підозрюваного відносно нього необхідно провести освідування, а його одяг має бути ретельно оглянутий. Освідування підозрюваного провадиться залежно від ситуації до або відразу ж після допиту для встановлення на його тілі слідів кримінального правопорушення або наявності особливих прикмет. Обстеженню підлягає все тіло (руки, стегна, живіт, шия, обличчя), оскільки в будь-якому його місці можуть бути виявлені синці, подряпини, садна, укуси. Крім ушкоджень, на тілі можуть бути виявлені плями крові, сперми, волосся, інші речовини. Слід старанно оглянути внутрішній та зовнішній боки кишені, манжети, застібки, шви одягу підозрюваного.

Обшук. Необхідність вилучення і дослідження речей підозрюваного зумовлює невідкладність проведення обшуку для виявлення та вилучення цих предметів. Під час обшуку шукають знаряддя, яким підозрюваний погрожував потерпілій особі, речі потерпілої або її близьких, забрані ним з місця

кримінального правопорушення. Такому обшуку передую встановлення прикмет одягу, в якому були підозрюваний і потерпіла особа на місці кримінального правопорушення. Одяг може бути заховано серед іншого одягу так, що для його виявлення доводиться переміщати багато предметів одягу та оглядати їх з різних боків. Все виявлене має бути оглянуте на місці вилучення, опечатано і у такому вигляді вилучено, аби попередити заяву про те, що які-небудь сліди могли з'явитися на предметах після їхнього вилучення.

При обшуку слід шукати натільну білизну, одяг, які були на підозрюваному в момент учинення кримінального правопорушення, викрадені в потерпілої особи предмети, речі тощо, а також зброю або інші знаряддя, які використовувалися ним при вчиненні зґвалтування. Коли гвалтівник відомий потерпілій особі, то, крім перелічених об'єктів, треба шукати листи та документи, що свідчать про їхні взаємини. Треба також звернути увагу на предмети, що характеризують особу підозрюваного і його ставлення до осіб жіночої статі: щоденники, фотографії, відеострічки, порнографічну літературу, предмети жіночого одягу та ін. Пред'явлення для впізнання підозрюваного в зґвалтуванні потерпілій особі має проводитися в суровій відповідності з вимогами кримінально-процесуального закону і при обов'язковій умові, аби потерпіла особа вказала на індивідуальні особливості та характерні прикмети підозрюваного, чи зробила заяву, що може його упізнати.

Про ці обставини потерпілу особу допитують до пред'явлення для впізнання. Якщо потерпіла не досягла 14 років, то в зазначеній слідчій дії повинен брати участь педагог. З огляду на специфіку розглядуваної категорії кримінальних правопорушень, для безпеки потерпілої особи і виключення спричинення додаткової психологічної травми (особливо для малолітніх або неповнолітніх) слід упізнання проводити поза візуальним спостереженням. Упізнання також може бути проведене за фотознімками або функціонально-динамічними ознаками (ходою, голосом та ін.).

Призначення судових експертиз. У розслідуванні згвалтувань найчастіше призначають судово-біологічні, цитологічні, трасологічні, судово-ґрунтознавчі, судово-психологічні, судово-психіатричні експертизи. Судово-біологічна експертиза, при проведенні якої досліджуються плями крові, виявлені на одязі, білизні та тілі підозрюваного і потерпілої особи, дозволяє встановити статеву належність крові, визначити її групову належність.

На вирішення експерта можна поставити такі питання: а) чи є на даних предметах (одягу та ін.) кров; б) якщо кров належить людині, то яка її група; в) яка статева належність крові в плямі; г) чи збігається ця кров за групою із наданими на експертизу зразками крові підозрюваного і потерпілої особи; ґ) яке регіональне походження крові; д) яка давність утворення плям крові; е) чи належить кров конкретній особі та ін.

На вирішення цитологічної експертизи можна поставити такі питання: 1) яка статева належність волосся і часток тканин людини; 2) чи є на одязі, тілі та у піднігтьовому вмісті потерпілої особи і підозрюваного тканеві та інші біочастинки людини, від якої вони відділилися; 3) яке регіональне походження цих частинок, чи мають вони групову специфічність; 4) яке регіональне походження слідів крові та ін. Трасологічна експертиза вирішує такі питання: 1) чиїм взуттям залишено слід на місці події; 2) сліди чиїх пальців є на предметах, що утворюють обстановку місця події, на дзеркальці, гаманці, сумочці потерпілої особи; 3) чи не залишено сліди зубів на тілі підозрюваного потерпілою особою і навпаки; 4) чи не розрізаний одяг потерпілої особи ножом, вилученим при обшуку підозрюваного.

Судово-ґрунтознавча експертиза призначається для визначення того, чи не походять частинки ґрунту, бруду, виявлені на взутті та одязі 20 підозрюваного, з конкретної ділянки місцевості (місця, де сталося згвалтування).

Судово-психологічна експертиза призначається для вирішення таких питань: а) здатність зазначених осіб правильно сприймати обставини, які мають значення для кримі-

нального провадження, та давати щодо них свідчення; б) можливість запам'ятати в конкретній ситуації прикмети зовнішності людини, предметів, ділянок місцевості тощо; в) наявність або відсутність стану фізіологічного афекту чи іншого емоційного стану; г) психологічні особливості особи (темперамент, характер, потреби, інтереси тощо), чи усвідомлювала потерпіла особа значення дій, які вчиняли з нею, та ін.

Судово-психіатричні експертизи проводяться з метою виявлення психічних захворювань як у підозрюваного (обвинуваченого), так і в потерпілої. Предметом експертизи є визначення психічного стану осіб, яким призначено експертизу, у конкретні проміжки часу й щодо певних обставин, що становлять інтерес для органів слідства та суду. Об'єктами дослідження цієї експертизи є: – підозрювані, щодо яких в органів дізнання та слідства виникли сумніви про їхню психічну повноцінність; – обвинувачені й підсудні, щодо яких в органах слідства та суду виникли сумніви про їхню осудність або можливість за психічним станом брати участь у слідчих діях чи судовому засіданні; – свідки й потерпілі, щодо яких в органах слідства та суду виникли сумніви про їхню психічну повноцінність; – потерпілі, щодо яких вирішується питання про взаємозв'язок змін у їхньому психічному стані зі вчиненими проти них протиправними діями; – матеріали кримінального провадження, медична документація, аудіо-візуальні матеріали й інша інформація про психічний стан особи (анамнез, історія хвороби), відповідно якої проводиться експертиза. Після закінчення експертизи складається акт експертизи, що містить вступну, досліджувальну, мотивувальну частини й висновок. Висновок експерта повинен бути обґрунтованим і містити відповіді на поставлені перед ним запитання в межах його компетенції, мати конкретний характер. У разі виявлення експертом важливих фактів, щодо яких йому не поставлені запитання, він дає відповідь з власної ініціативи. Відповіді не повинні мати форму рекомендацій або вказівок слідству чи суду.

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Характеристика типових способів вчинення (в т.ч. підготовки і приховування) зґвалтування.
2. Характеристика особи злочинця та особи потерпілого.
3. Характеристика часу, місця та обстановки вчинення зґвалтування.
4. Типові сліди вчинення зґвалтування.
5. Особливості початкового етапу розслідування зґвалтування та типовий алгоритм дій у різних слідчих ситуаціях.
6. Типові слідчі ситуації та версії, що виникають на початковому етапі розслідування зґвалтування.
7. Тактика проведення різних видів огляду під час розслідування зґвалтування (місця події, одягу, освідкування).
8. Особливості тактики допиту потерпілих від зґвалтування.
9. Особливості тактики допиту підозрюваного.
10. Особливості тактики проведення обшуку.
11. Види і особливості призначення різних видів судових експертиз під час розслідування зґвалтування.

Тема 25

РОЗСЛІДУВАННЯ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ

- 1. Криміналістична характеристика торгівлі людьми*
- 2. Типові слідчі ситуації та слідчі версії при розслідуванні торгівлі людьми*
- 3. Особливості розслідування торгівлі людьми*

- 1 -

Торгівля людьми є одним із найбільших викликів для правоохоронців не тільки на національному, а й міжнародному рівні. За даними міжнародних організацій за прибутковістю цей вид злочинної діяльності посідає третє місце після торгівлі зброєю та наркотиками. Україна ратифікувала низку нормативно-правових документів ООН та РЄ у сфері протидії торгівлі людьми, а також постійно приєднується до різних ініціатив взаємної допомоги у кримінальних справах та спільних міжнародних планів і проєктів з протидії торгівлі людьми. Значні зрушення у стратегії протидії торгівлі людьми відбулися після прийняття у 2011 р. Закону України «Про протидію торгівлі людьми», у якому визначено, що протидія торгівлі людьми передбачає систему заходів, «спрямованих на подолання торгівлі людьми шляхом її попередження і боротьби з нею та надання допомоги і захисту особам, які постраждали від торгівлі людьми».

У червні 2023 р. розпорядженням КМ України № 496-р було затверджено Державну цільову соціальну програму протидії торгівлі людьми на період до 2025 р. У цьому документі зазначаються дані досліджень ООН, які засвідчують, що майже кожна країна світу є країною походження, транзиту

або призначення для постраждалих від торгівлі людьми осіб. Постраждали від торгівлі людьми особи з принаймні 127 країн експлуатувались у 137 державах світу. У країнах Європи понад 140 000 осіб потрапляють у ситуації, пов'язані з насильством та сексуальною експлуатацією, кожному сьому постраждалу від торгівлі людьми особу використовували для зайняття проституцією. Серед очікуваних результатів виконання програми чільне місце відводиться належному реагуванню на факти торгівлі людьми (документування та належне розслідування кримінальних проваджень) та підвищення рівня виявлення та розкриття кримінальних правопорушень, пов'язаних з торгівлею людьми.

Зміст ст. 149 КК України дає змогу сформулювати криміналістичну класифікацію торгівлі людьми за значущими ознаками, на ґрунті яких доцільно формувати видові та підвидові специфічні методики розслідування. До таких критеріїв для класифікації, зокрема, належать:

а) мета торгівлі людьми:

- для сексуальної експлуатації;
- для використання в порнобізнесі;
- для примусової праці або примусового надання послуг;
- для рабства або звичаїв, подібних до рабства, підневільного стану;
- для залучення у боргову кабалу;
- для вилучення органів, проведення дослідів над людиною без її згоди;
- для усиновлення (удочеріння) з метою наживи;
- для примусової вагітності або примусового переривання вагітності;
- для примусового одруження;
- для втягнення у зайняття жебрацтвом, втягнення у злочинну діяльність;
- для використання у збройних конфліктах;

б) спосіб торгівлі людьми:

- укладення незаконної угоди, об'єктом якої є людина;

– вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, з використанням: (1) примусу; (2) викрадення; (3) обману; (4) шантажу; (5) матеріальної чи іншої залежності потерпілого, його уразливого стану; (6) підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію;

– спосіб, пов'язаний з переміщенням особи за кордон / не пов'язаний з переміщенням особи за кордон;

в) особа злочинця (особи злочинців):

– вчинення кримінального правопорушення однією особою;

– вчинення кримінального правопорушення з використанням службового становища, особою, від якої потерпілий був у матеріальній чи іншій залежності;

– вчинення кримінального правопорушення за попередньою змовою групою осіб;

– вчинення кримінального правопорушення організованою групою;

– вчинення кримінального правопорушення батьками, усиновителями, опікунами чи піклувальниками щодо їх неповнолітньої дитини або дитини, що перебуває під їх опікою чи піклуванням.

г) особа потерпілого:

– вчинення кримінального правопорушення щодо потерпілого, який перебуває в уразливому стані / не в уразливому стані;

– вчинення кримінального правопорушення щодо потерпілого, який є близьким родичем злочинця / сторонньою особою;

– вчинення кримінального правопорушення щодо потерпілого, який перебуває у матеріальній чи іншій залежності від злочинця;

– вчинення кримінального правопорушення щодо повнолітнього / неповнолітнього / малолітнього потерпілого.

Запропонована класифікація, безумовно, не вичерпує всіх можливих критеріїв класифікації указанного кримінального правопорушення.

Криміналістичну характеристику торгівлі людьми доцільно розпочати з **типового способу готування**. Для вчинення кримінального правопорушення характерними є кілька взаємопов'язаних етапів злочинної діяльності та їх ретельне планування. До основних елементів такого планування можна віднести:

- створення різноманітних фіктивних фірм, які прикриваючись підприємницькою, спонсорською, іншими видами діяльності, фактично займаються вербуванням і вивезенням за кордон людей;

- створення веб-сайтів, розміщення рекламних оголошень;

- підшукування (оренда) приміщень, їх облаштування для утримання, тимчасового розміщення, експлуатації осіб відповідно до мети торгу;

- налагодження корумпованих зв'язків із посадовими особами державних органів, які займаються оформленням і видачею необхідних для виїзду за кордон документів, а також здійснюють безпосередній контроль за переміщенням громадян через державний кордон України;

- пошуки поза межами України, зокрема за участю громадян інших держав, «ринків збуту» завербованих людей;

- пошуки та вербування осіб, які, з огляду на вік, зовнішні та інші дані відповідають певній меті продажу і можуть бути використані для продажу з цією метою;

- вибір способів для переміщення потерпілих через державний кордон: законного – за справжніми документами; незаконного – за підробленими документами або взагалі без них; перетинання кордону у пунктах пропуску / поза пунктами пропуску;

- вибір способу та форми оплати, способу передання, перевезення, перерахунку грошей за «живий товар»;

- підготовка алібі.

Типовий спосіб вчинення. Законодавець визначив два способи вчинення кримінального правопорушення: (1) торгівля людьми, тобто здійснення незаконної угоди,

об'єктом якої є людина (типовою є форма передання людини від замовника до покупця у фактичну власність за винагороду); (2) вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації. Очевидно, що можна визначити підвиди угод, способів вербування, способів переміщення тощо.

Типовим є вчинення кримінального правопорушення з урахуванням таких стадій: (I) вербування (здійснюється у спосіб переконання, підкупу, обману, застосування погроз тощо) → (II) транспортування (перевезення потерпілого до замовника, зокрема, до країни-реципієнта у випадках, коли кримінальне правопорушення має транскордонний характер) → (III) передання замовникові → (IV) експлуатація (відповідно до мети торгу).

Схеми торгівлі людьми можуть бути різні. До прикладу, фірма обіцяє працевлаштування на будівництві у Норвегії з повним соціальним пакетом і високою платнею або роботу прибиральниці у готелі в Італії, сприяє оформленню документів, а після прибуття до пункту призначення у потерпілої особи документи відбираються, засовуються насильство або погрози насильства і особа експлуатується залежно від мети торгівлі.

Інший приклад: особа створює на базі клініки у сфері репродуктивної медицини злочинну схему, пов'язану з наданням послуг у сфері допоміжних репродуктивних технологій методом сурогатного материнства. Вербуються жінки, які перебувають у скрутному матеріальному становищі для народження дітей анонімним донорам, начебто на основі договору про сурогатне материнство. Далі на основі підроблених документів, зокрема довідки про генетичну спорідненість, іноземних громадян записували батьками новонароджених дітей та на підставі цих документів вони отримували свідоцтва про народження дітей, а також дозвіл на переміщення новонароджених через державний кордон України як іноземців-нерезидентів України. Орієнтовна вартість таких послуг – від 50 до 70 тисяч євро для клініки

та 12 тисяч євро – для сурогатної матері, але часто ці кошти їм не надавали.

Зростання ризиків торгівлі людьми в умовах військових конфліктів є історично доведеним фактом і можна привести численні приклади, коли військова агресія була тим впливом чинником, що посилював динаміку поширення та трансформації цього кримінального явища. Український досвід підтвердив, що агресивна війна і спричинена міграція та гуманітарна криза стає додатковим стимулом для злочинців, які діють за такими типовими схемами.

Перша схема полягає в тому, що під час війни потерпілими часто стають жінки та діти, які через бойові дії, загрози ракетних обстрілів, втрату роботи і житла були змушені покинути місце проживання і самостійно мігрували закордон, перебувають у спеціальних кризових центрах для вимушених мігрантів, біженців. Ключовими чинниками при цьому є те, що злочинці використовують уразливий важкий психологічний стан потерпілої особи через пережите лихо, втрату близьких, житла, іншого майна, руйнування певного укладу життя, розділення родини, розгубленість, нерозуміння іноземної мови, нездатність до критичного мислення (надмірна довіра до незнайомих), відсутність досвіду перебування закордоном, відсутність поінформованості про загрози, відсутність впевненості у можливості знайти альтернативні варіанти житла чи праці, відсутність супроводжуючих осіб у випадку неповнолітніх дітей. Зокрема, достеменно відомо, що у польських центрах тимчасового перебування українських біженців у перші тижні з'явилися особи здебільшого чоловічої статі, які «полювали» на молодих мам з дітьми або дівчат, пропонуючи їм проїзд та перебування у безпечних місцях, обіцяючи хороші умови. Таких трафікерів у польських ЗМІ порівнювали з «гієнами», які почали нищпорити у центрах допомоги вимушеним мігрантам у пошуках молодих, привабливих українок. Після кількох вдалих спроб затримання таких підозрілих осіб, злочинці змінили свою тактику і стали

представлятися волонтерами. Погодившись на улесливі переконання, жінки потрапляють у залежність від таких осіб, їх можуть вивезти у невідоме місце, у них можуть забрати документи, примушувати до роботи, надання сексуальних послуг, перепродати. Дітей можуть використовувати для шантажу. Ще більш уразливими є діти, які перетинають кордон взагалі без будь-якого супроводу.

Друга схема торгівлі людьми в умовах агресивної війни полягає в тому, що на території, де тривають бойові дії, людей часто викрадають, залишають на окупованих територіях та змушують обслуговувати окупаційні сили або транспортують до інших пунктів призначення залежно від поставлених цілей.

Типовий спосіб приховання. Поширеним є маскування діяльності, а саме: використання певної форми прикриття торгівлі людьми через створення фіктивних організацій або імітації діяльності фізичних осіб-підприємців. Зокрема, йдеться про створення:

а) організацій, які надають послуги працевлаштування громадян України за кордоном. Типовими є пропозиції працювати:

– у сільськогосподарській сфері – робітниками сезонних збирань урожаю овочів, фруктів, ягід, вирощування квітів, робітниками фермерських господарств;

– у сфері будівництва – різноробочими, мулярами, вантажниками тощо;

– у закладах громадського харчування, ресторанах – офіціантами, посудомийниками, прибиральниками, помічниками кухарів;

– на промислових підприємствах – сортувальниками, швеями, пакувальниками, іншим технічним персоналом;

– у розважальних закладах, нічних клубах – танцюристами, співачками, стриптизерками;

– у саунах, банях, масажних кабінетах – масажистами;

– у готелях – прибиральниками, прасувальниками, праями, іншим технічним персоналом;

– у соціальній сфері – здійснювати догляд за немічними, хворими та людьми похилого віку, здійснювати догляд за дітьми та ін.;

б) організацій, які організують конкурси краси, фотосесії моделей, навчання чи проживання у сім'ях іноземців з метою вдосконалення володіння іноземними мовами чи пізнання культури певного народу;

в) туристичних фірм, які пропонують туристичні тури, проживання та відпочинок на належному рівні, однак насправді забезпечують канали доправлення «живого товару»;

г) шлюбних агентств, які пропонують українським жінкам знайомство з метою одруження з іноземними громадянами;

д) організацій, які пропонують пройти лікування, реабілітацію особам з особливими потребами;

е) організацій, які пропонують ескорт-послуги (для супроводу успішних клієнтів під час ділових зустрічей, подорожей, корпоративних вечірок тощо).

Типова особа злочинця. Для цієї категорії кримінальних правопорушень більш типовим є вчинення злочинного діяння групою осіб або організованим злочинним угрупованням. У такій групі зазвичай діють чотири особи: *вербувальник, продавець, перевізник (кур'єр) і покупець (замовник)*. Крім того, до співучасників кримінального правопорушення можна віднести (1) *посадових осіб державних органів, зайнятих оформленням і видачею необхідних для виїзду за кордон документів, які також здійснюють безпосередній контроль за переміщенням громадян через державний кордон України;* (2) *працівників фіктивних фірм, які також займаються агітацією та оформленням необхідних для виїзду за кордон документів;* (3) *директорів дитячих будинків, працівників перинатальних центрів у справах про усиновлення (удочеріння) в комерційних цілях;* (4) *головних лікарів медичних установ у справах про трансплантацію органів чи насильницьке донорство і т. д.*

Серед учасників кримінального правопорушення окремою категорією злочинців можуть бути представлені посередники укладення угод, організатори, пособники (охоронці «товару», особи, що утримують місця переховування жертв), сутенери тощо.

Специфічною категорією осіб злочинців є жінки-вербувальниці «другої хвилі», суть якої полягає в тому, що раніше продані та використані у сексуальному рабстві чи порнобізнесі жінки, повернувшись в Україну і користуючись довірою, агітують подруг і знайомих виїхати працювати за кордон на легальних умовах. Щодо статі, то статистика свідчить про відсутність явної переваги участі чоловіків чи жінок у вчиненні кримінального правопорушення.

Типова особа потерпілого. За даними досліджень до груп ризику торгівлі людьми можна віднести таких осіб: (1) безробітні особи; (2) молоді жінки віком від 18 до 25 років, зокрема, самотні матері, розлучені; (3) діти, зокрема, діти вулиць, діти-сироти, діти з неблагополучних сімей; (4) молодь; (5) іноземці; (6) особи, звільнені з місць позбавлення волі; (7) особи, які зазнали насильства; (8) матеріально незабезпечені особи; (9) вимушені переселенці або внутрішньо переміщені особи внаслідок збройного конфлікту.

Типові час, місце, обстановка кримінального правопорушення. Визначити прерогативу часу для вчинення цього кримінального правопорушення фактично неможливо, зважаючи на певну тривалість процесу агітації та вербування особи, оформлення документів, переміщення жертви до пункту призначення, передання покупцеві, експлуатації потерпілої особи. Якщо перші чотири стадії можуть реалізуватись упродовж кількох днів, частіше тижнів, то остання стадія може тривати місяці і навіть роки, поки потерпіла особа не знайде спосіб звільнення від власника, контакту з родиною чи правоохоронними органами.

Стосовно місця вчинення кримінального правопорушення важливо зазначити, що переміщення через кордон

людини не є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони злочинного діяння. Основними країнами-реципієнтами «живого товару» з України вважаються Італія, Іспанія, Німеччина, Бельгія, Греція, Туреччина, Ізраїль, Об'єднані Арабські Емірати, Чехія та ін. Попри те, слід зауважити, що торгівля людьми може реалізовуватися на території України.

Типова слідова картина. Сліди торгівлі людьми можна розділити такі основні комплекси:

– *документи* (підроблені документи для виїзду за кордон; гроші та цінності, здобуті злочинним способом; розписки, угоди, договори про взяття певних зобов'язань або надання певних послуг у справах, пов'язаних із іншим оплатним переданням людини; статутні документи, ліцензії фірм та організацій, під прикриттям яких діяла схема продажу людей; документи щодо усиновлення (удочеріння); фальсифіковані документи про смерть немовлят і дітей, інші медичні документитощо);

– *сліди-предмети* (наприклад, предмети порнографічного характеру (фотографії, відеофільми на цифрових, магнітних, паперових та інших носіях), виготовлені за участі потерпілих, використаних у порнобізнесі; результати прихованого чи випадкового фото-, відеозйомки та звукозапису процесу вербування, передання, утримання та експлуатації потерпілих; ноутбуки, смартфони, планшети, флеш-накопичувачі тощо);

– *сліди в мережі Інтернет та соціальних мережах* (веб-сайти, аккаунти у соціальних мережах (Facebook, Instagram і т.д.), електронні бази даних, вміст електронних скриньок, каталоги, комунікація в чатах, хмарні сховища, онлайн студії та трансляції, дані про електронні гаманці криптовалюти, якщо використовувався такий спосіб розрахунків);

– *сліди в мобільних засобах зв'язку* (фото- та відеогалерея, списки контактів, дані диктофону, нотатки та нагадування у календарі, текстові та мультимедійні повідомленням (Viber, WhatsApp, Messenger тощо), завантажені доку-

менти, зображення, записи журналів, історії переглядів, дані геолокації та історій попередніх чи майбутніх запланованих поїздок, резервування готелів, квитків тощо);

– *інші матеріальні сліди* (у приміщеннях, в яких утримуються потерпілі від кримінального правопорушення, можуть бути виявлені сліди пальців рук співучасників кримінального правопорушення, сліди насильницьких дій тощо; при експлуатації праці – сліди виготовлення певної продукції, провадження певної діяльності; на тілі потерпілої особи можуть бути виявлені тілесні ушкодження, нанесені з метою залякування особи, здійснення щодо неї сексуального насильства, а також це стосується випадків вилучення у потерпілого органів чи тканин для трансплантації чи насильницького донорства);

– *ідеальні сліди* (сліди в пам'яті потерпілої особи, її родичів, свідків будь-якої стадії вчинення кримінального правопорушення).

- 2 -

Зважаючи на транснаціональний характер кримінального правопорушення та його фінансове забезпечення, про наявність сприятливої початкової слідчої ситуації доводиться говорити вкрай рідко і, зазвичай, це стосується випадків, коли одна особа виступає і вербувальником, і перевізником, і продавцем «товару» або коли існує певна однотипна схема продажу тільки з однією метою (наприклад, відпрацьовано механізм і канал збуту жінок тільки з метою сексуальної експлуатації або з метою усиновлення (удочеріння) дітей у комерційних цілях), що дозволяє правоохоронним органам упродовж тривалого часу провести низку оперативно-розшукових та процесуальних заходів і задокументувати факт кримінального правопорушення та всіх його учасників. Зважаючи на сказане, можна визначити варіанти типових слідчих ситуацій.

Ситуація 1. Після тривалого перебування за кордоном, прибувши в Україну, особа звернулася до правоохоронних органів із заявою про притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які після пропозиції вигідного працевлаштування за кордоном (укладення шлюбу, відпочинку тощо) після прибуття до визначеного місця уклали щодо неї незаконну угоду купівлі-продажу для сексуальної експлуатації. Потерпіла особа може вказати місце проживання (праці) цих осіб (розташування відповідної комерційної фірми з працевлаштування, туристичної чи шлюбної агенції), ознаки зовнішності злочинців.

Ситуація 2. Повідомлення про кримінальне правопорушення надійшло від родичів потерпілої особи, яка перебуває за кордоном, і в телефонному режимі вказала на обставини, які свідчать про реалізацію умислу торгівлі людьми (відсутність роботи, передбаченої попередніми домовленостями з фірмою з працевлаштування; обмеження волі; відібрання документів, що посвідчують особу; примушування до виконання робіт, не передбачених трудовим контрактом; сексуальна експлуатація; позбавлення засобів зв'язку з рідними, засобів і можливостей контакту з іноземними правоохоронними органами, консульськими установами тощо; застосування фізичного та психологічного насильства за намагань протидії потерпілої особи обставинам; втягнення в боргову кабалу; відсутність коштів для повернення в Україну і т. д.). Інформація про найменування та місцеперебування фірми-роботодавця (іншої комерційної організації), осіб вербувальника, перевізника, закордонного покупця, інших потерпілих осіб від діяльності злочинного угруповання відсутня.

Ситуація 3. Затримано особу, яка вербувала осіб із певними характеристиками для виїзду за кордон (підшуквала потенційних донорів, дітей для усиновлення, жінок певного віку з приємною зовнішністю) з метою їх подальшого продажу. Інші учасники кримінального правопорушення невідомі.

Ситуація 4. Під час переміщення через кордон або проведенні спеціальних тактичних операцій іноземними правоохоронними органами було затримано та депортовано групу осіб, які стали потерпілими від кримінального правопорушення, та осіб, які їх супроводжували до певного місця призначення (перевізники, продавці), які взагалі не мали або мали підроблені документи для перетину через кордон.

Ситуація 5. До правоохоронного органу надійшло повідомлення від особи, якій запропонували придбати «живий товар» для експлуатації. Відомі дані про продавця. Під час спеціальної тактичної операції продавець затриманий «на гарячому».

Типові слідчі версії. У розслідуванні цього виду кримінальних правопорушень важливо зберігати об'єктивне та неупереджене ставлення до оцінювання первинної інформації, всебічно вивчити обставини справи. *Загальними версіями* щодо всієї події можуть бути такі припущення:

- особа, яка повідомила про кримінальне правопорушення, дійсно стала потерпілою торгівлі людьми;
- особа обмовляє організацію, іншу особу для дискредитації на ринку послуг, з мотивів усунути конкурента в бізнесі, насправді не бажає виконувати цивільно-правові зобов'язання (невиконання умов трудового договору).

Окремі версії щодо окремих аспектів злочинного діяння можна висувати за тими ж численними критеріями, за якими здійснюється криміналістична класифікація цього виду кримінального правопорушення, зокрема:

- *за метою торгівлі людьми* (з метою трудової експлуатації, використання в порнобізнесі, вилучення органів і т. д.);
- *за інформованістю потерпілої особи* (особа не здогадувалася, що відбуватиметься, коли вона опиниться закордоном/особа була поінформована про мету та умови перебування, але вони не були дотримані);
- *за особою злочинця-вербувальника* (особа вербувальника була знайома з особою потерпілого/не знайома з осо-

бою потерпілого; була раніше потерпілою від продажу/не була раніше потерпілою від продажу; була раніше судимою/не була раніше судимою);

– *за складом учасників злочинного угруповання* (у вчиненні кримінального правопорушення брали участь вербувальник, перевізник, продавець, покупець, організатор, посередник тощо);

– *за способом розрахунку за «живий товар»* (передання людини відбулася за грошову винагороду; надання не грошових матеріальних цінностей; надання матеріальних послуг; розрахунок криптовалютою);

– *за способом переміщення* через державний кордон потерпілих осіб (потерпілі переміщалися за легальними документами/за підробленими документами/без документів узагалі; переміщення відбулось, коли потерпіла особа була в безпорадному стані під впливом алкоголю, наркотичних засобів, снодійних речовин; переміщення відбулося у пунктах пропуску/поза пунктами пропуску тощо);

– *за способом прикриття* вербувальної діяльності на території України (діяльність комерційної фірми-роботодавця, шлюбного агентства, туристичної фірми, філії промислового або сільськогосподарського підприємства, медичного, розважального, готельно-ресторанного закладу тощо);

– *за легендою* майбутнього перебування в іншій державі (працевлаштування, шлюбу, усиновлення, трансплантації, донорства), згідно з якою проводилась агітація закордонного (регіонального) відрядження потерпілих осіб тощо.

- 3 -

Особливості збирання, аналізу та оцінювання інформації на стадії внесення відомостей до ЄРДР. Зазвичай первинна інформація про кримінальне правопорушення надходить від громадян, які були або є потерпілими чи близькими родичами, знайомими потерпілих осіб. Можливе

й безпосереднє виявлення правоохоронними органами у тих випадках, коли про діяльність певного злочинного угруповання надійшла оперативна інформація. Крім того, нерідко трапляються випадки повідомлення про умисел вчинити кримінальне правопорушення, коли звертаються до правоохоронних органів особи, яким було висловлену пропозицію «придбати» за гроші, наприклад, дитину.

До кола **обставин, що підлягають з'ясуванню** під час розслідування торгівлі людьми, можна віднести:

- обставини, пов'язані із подією кримінального правопорушення (час, місце, обстановка вербування особи, маскуванню торгівлі людьми; особа потерпілого (потерпілих); спосіб вербування особи потерпілого (шантаж, обман, погрози і т. д.), спосіб та тривалість переміщення потерпілого в середині країни чи через кордон; форма розрахунку за «живий» товар, сума грошових коштів; час, місце та обставини зустрічі з покупцем (замовником «товару»), коло обов'язків під час експлуатації потерпілого, тривалість та умови проживання потерпілого, документи, які були виготовлені, відібрані в потерпілого тощо);

- обставини, пов'язані із особою злочинця (особа злочинця, співучасники (вербувальника, перевізника, продавця, покупця, охоронця «живого товару», посадових осіб, які сприяли вчиненню кримінального правопорушення), роль кожного з них на стадії готування, вчинення та приховання кримінального правопорушення);

- обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу злочинця (осіб співучасників), обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження;

- обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання;

- обставини, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані

внаслідок вчинення торгівлі людьми та/або є доходами від такого майна, або призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення торгівлі людьми, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення, або є предметом підшуканим, виготовленим, пристосованим, або використаним як засоби чи знаряддя вчинення торгівлі людьми.

Типові слідчі (р) дії, тактичні операції на початковому, подальшому та завершальному етапах розслідування кримінальних правопорушень. На **початковому етапі розслідування**, коли повідомлення про кримінальне правопорушення надійшло від потерпілої особи, типовими є такі слідчі (р) дії та інші заходи:

- внесення даних про кримінальне правопорушення до ЄРДР;

- допит потерпілих осіб;

- проведення освідування, призначення судово-медичної експертизи потерпілої особи (у справах про насильницьке донорство і трансплантацію, ушкоджень під час участі у збройних конфліктах, а також у всіх випадках застосування до потерпілої особи фізичного насильства, експлуатації праці);

- доручення оперативним підрозділам встановити свідків, допити свідків;

- вжиття заходів забезпечення кримінального провадження (тимчасового доступу до речей та документів (наприклад, даних про здоров'я особи, матеріалів відеомоніторингу), тимчасового вилучення майна);

- огляд речових доказів (документів усиновлення, медичних карт, трудових договорів, інших документів і розписок, предметів порнографічного характеру, якщо особу було продано для використання у порнографічному бізнесі, зокрема, електронних носіїв);

- огляд місця події (приміщень фірм, які здійснювали прикриття торгівлі людьми, місць проживання осіб, які були вказані потерпілими вербувальниками);

– призначення судових експертиз речових доказів, матеріалів і документів, вилучених з місця події;

– установа базових станцій операторів мобільного (рухомого) зв'язку, що обслуговують територію, на якій знаходиться місце вчинення торгівлі людьми (будь-якої стадії), та можливих напрямків руху особи, яка його вчинила, а також інших місць з урахуванням обставин кримінального правопорушення;

– орієнтування особового складу органів та підрозділів поліції на території обслуговування, на якій учинено торгівлю людьми, та суміжних територіях, а також (за необхідності) представників громадськості про характер, час, місце і спосіб учинення кримінального правопорушення, кількість осіб, які його вчинили, їх зовнішність, інші відомості, що мають значення для встановлення злочинців та їх розшуку;

– використання можливостей баз (банків) даних єдиної інформаційної системи МВС України та інших інформаційних ресурсів, а також ЗМІ.

За необхідності під час розслідування торгівлі людьми можуть створюватися спеціальні СОГ, зокрема, міжрегіональні та міжнародні, які функціонують за узгодженим єдиним планом.

На цьому етапі до ЄРДР вносять такі відомості: час та дату надходження заяви, повідомлення про торгівлю людьми; прізвище, ім'я, по батькові потерпілого або заявника; інше джерело, з якого виявлені обставини, що можуть свідчити про вчинення торгівлі людьми; короткий виклад обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, наведених потерпілим, заявником чи виявлених з іншого джерела; попередню правову кваліфікацію діяння; прізвище, ім'я, по батькові керівника органу прокуратури, прокурора, керівника органу досудового розслідування, слідчого, який вніс відомості до ЄРДР та/або розпочав досудове розслідування та/або здійснює досудове розслідування чи процесуальне керівництво.

Для подальшого етапу розслідування торгівлі людьми типовими є такі слідчі (р) дії та заходи:

- проведення НСРД (аудіо, відеоконтроль особи; зняття інформації з електронних комунікаційних мереж, зняття інформації з електронних інформаційних систем; установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу; спостереження за особою, річчю, місцем; аудіо-, відеоконтроль місця; контроль за вчиненням кримінального правопорушення і т. д.);

- скерування запитів до аеропортів, залізничних, автобусних вокзалів, консульств щодо отримання віз, проходження реєстрацій, виготовлення документів і т. д.;

- тимчасовий доступ до речей та документів, а саме відомостей про банківські операції, фінансовий стан суб'єкта підприємницької діяльності, що використовувався як прикриття для вербування цільової категорії осіб;

- скерування запитів про міжнародне співробітництво за необхідності;

- затримання злочинця (злочинців), залучення захисника;

- повідомлення про підозру, допити підозрюваного (підозрюваних);

- обшуки за місцем проживання за місцем роботи підозрюваного (підозрюваних) з метою виявлення слідів кримінального правопорушення або засобів;

- огляди речових доказів, вилучених під час обшуків, огляд транспортних засобів;

- обрання запобіжних заходів до підозрюваного (підозрюваних);

- скерування запитів для встановлення характеризуючих даних підозрюваного (підозрюваних);

- пред'явлення підозрюваних осіб для впізнання;

- одночасні допити, слідчі експерименти;

- призначення судових експертиз за необхідності;

- доручення оперативним підрозділам за необхідності.

Якщо підозрюваний (підозрювані) встановлений, але переховується, оголошується розшук такого підозрюваного

(підозрюваних), а досудове розслідування зупиняється в порядку, передбаченому ст. 280 КПК України.

На цьому етапі до ЄРДР вносять такі відомості: дату та час затримання особи (звільнення); обрання, зміну та скасування запобіжного заходу; час та дату повідомлення про підозру, зміну, скасування повідомлення про підозру, особу, яку повідомлено про підозру, правову кваліфікацію кримінального правопорушення, у вчиненні якого підозрюється особа, із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність; зупинення та відновлення досудового розслідування; оголошення розшуку підозрюваного.

Завершальний етап розслідування передбачає такі слідчі (р) дії та заходи:

- проведення повторних чи додаткових слідчих (р) дій за необхідності;

- скерування запитів про міжнародне співробітництво за необхідності;

- виділення в окреме провадження матеріалів кримінального провадження за необхідності;

- продовження строку досудового розслідування за необхідності;

- відкриття сторонами матеріалів кримінального провадження (ст. 290 КПК України);

- складання обвинувального висновку та реєстру матеріалів досудового розслідування (ст. 291 КПК України), за наявності підстав (ст. 284 КПК України) закриття кримінального провадження (наприклад, якщо строк досудового розслідування, визначений ст. 219 КПК України, закінчився та жодній особі не було повідомлено про підозру).

На цьому етапі до ЄРДР вносять такі відомості: об'єднання та виділення матеріалів досудових розслідувань; продовження строків тримання під вартою та досудового розслідування; закінчення досудового розслідування; інші відомості, передбачені законодавством.

Якщо повідомлення надійшло від особи, якій запропонували придбати «живий товар» (наприклад, купити дитину), окрема методика розслідування передбачає:

– внесення даних про кримінальне правопорушення до ЄРДР;

– допит свідка (особи, від якої надійшла інформація про кримінальне правопорушення);

– проведення НСРД (втручання в приватне спілкування; спостереження за особою, річчю, місцем; аудіо-, відеоконтроль місця; контроль за вчиненням злочину);

– тактична операція: затримання продавця (наприклад, матір, яка продає новонароджену дитину), обшук, огляд речових доказів (наприклад, помічених спеціальними хімічними речовинами грошей), повідомлення про підозру, допит підозрюваної особи, обрання запобіжних заходів, збір характеризуючих даних на підозрювану особу);

– наступні дії, передбачені загальною методикою розслідування торгівлі людьми на наступному та завершальному етапах.

Прикладом може слугувати кримінальне провадження, у якому було встановлено, що матір передавала в довгострокову оренду за 15 тисяч грн свою малолітню дитину (чотирирічного сина) для зайняття жебракуванням. Працівники відділу боротьби з торгівлею людьми спільно зі слідчими ГУ НП в Хмельницькій області та співробітниками СБУ, за процесуального керівництва прокуратури, затримали підозрювану під час отримання грошей.

Особливості проведення окремих слідчих (р) дій.

Особливе значення у розслідуванні цієї категорії кримінальних правопорушень має **допит** потерпілої особи. Труднощі спричиняє, по-перше, складний психологічний стан потерпілого; по-друге, значний обсяг інформації, який необхідно з'ясувати під час допиту. Потерпілі особи часто неохоче йдуть на контакт з правоохоронними органами через страх осуду, сором, почуття вини, погрози рідним та близьким, бажання забути про те, що трапилося, невіру у позитивний результат розслідування та покарання винних, попередній негативний досвід спілкування з корумпованими представниками державної влади.

Перед початком допиту рекомендується налагодити позитивний контакт з потерпілою особою, створити атмосферу взаємної поваги та довіри. Під час розмови з потерпілим необхідно давати час на відповіді, не поспішати, не переривати мовлення особи, інформувати про подальші дії. Предмет допиту можна диференціювати на блоки даних:

– *персональні дані потерпілої особи;*

– *дані про процес вербування* (хто, коли, з якою метою, за яких обставин уперше запропонував (переконавав) виїхати за кордон, гарантував працевлаштування (відпочинок); в яких місцях відбувалися зустрічі; чи мало місце передання коштів для оформлення документів, у якому розмірі; ознаки зовнішності вербувальника; як відбувалося спілкування між потерпілою стороною та торговцями людьми: листування, мобільний телефон, електронна пошта, номери та/або адреси тощо);

– *дані про процес оформлення документів* (де, коли і з якими особами проводились зустрічі щодо оформлення документів; чи мало місце передання коштів для оформлення документів і в якому розмірі; які документи підписувалися потерпілим; копії та оригінали яких документів подавалися потерпілим; які документи було видано потерпілій особі на руки; ознаки зовнішності особи, яка здійснювала оформлення, підписання та видачу документів тощо);

– *дані про процес організації виїзду за кордон чи в інший регіон держави* (дата, час, шлях виїзду потерпілого; транспортні засоби, якими здійснювалося перевезення; особи, які супроводжували потерпілого, та особи, які були аналогічними потенційними жертвами кримінального правопорушення; обставини переміщення через кордон; умови утримання за кордоном; місце та приводи пересадок; ознаки зовнішності перевізника);

– *дані про процес торгівлі людьми* (дата, час, місце прибуття за кордоном до покупця; чи усвідомлював потерпілий факт його продажу; чи давав згоду на продаж; чи був присутній під час здійснення продажу його чи інших

потерпілих; яку легенду було повідомлено потерпілому щодо передання за кордоном іншим особам; ознаки зовнішності продавця, посередника, покупця, охоронців тощо);

– дані про процес реалізації мети торгівлі людьми (наслідки продажу для потерпілого; місце поселення, умови проживання, харчування, утримання; співмешканці; сфера експлуатації; умови, висунені власником, факти застосування психологічного, економічного, фізичного, сексуального насильства; способи та наслідки протидії фактам насильства; умови, періодичність, вартість виконання потерпілим робіт і послуг; тривалість перебування в умовах експлуатації; факти перепродажу іншим особам, переміщення до інших об'єктів, регіонів; чи мали місце акти насильства та скільки разів, де це відбувалося, яким був конкретний характер насильства та повний опис заподіяних ушкоджень; чи було зґвалтування; чи демонструвала потерпіла особа жестама або словами свою відмову або незгоду, як саме вона це робила тощо);

– дані про працю потерпілого (який тип робіт виконував потерпілий; робочі години; перерви; вихідні; розмір оплати; чи надавалися будь-які записи щодо оплати; чи знімалося щось з зарплатні власником; скільки; за що; чи надавалися будь-які данні про відрахування; умови праці; де працював потерпілий; скільки людей працювало разом з ним; чи потрібно було якось діставатися до місця роботи; куди; як часто; хто контролював роботу; як ця особа ставилася до робітників; чи говорила ця людина якісь жорстокі речі робітникам; що саме; чи примушувалися робітники взагалі працювати проти їх волі; організація робочого місця; якою була роль та обов'язки наглядача або власника; чи говорилося щось власником щоб завадити покинути роботу; що саме; чи погрожували потерпілому; якщо так, то яким чином; чи боявся потерпілий покинути роботу; чому; чи хтось допомагав власнику у залякуванні; чи казав хтось, що станеться, якщо потерпілий піде; чи погрожували зверненням до поліції та імміграційної служби у разі не підко-

рення чи при спробах піти; що було б з ним; хто розповів потерпілому про це; що говорив власник з цього приводу; чи існували якісь огорожі чи стіни в закладі, де утримувався потерпілий; розміри; висота вікон; чи змінювалися замки на будь-яких дверях; двері зачинялися зсередини чи ззовні; чи був ключ у потерпілого; хто мав ключа; двері трималися відчиненими, чи зачиненими; хто замикав потерпілого; чи пояснювали, чому зводилися фізичні перешкоди; чи коли-небудь потерпілий думав про те, щоб зробити спробу піти; чому ні; чи коли-небудь просив дозволу припинити працювати; у кого; чи просив повернути паспорт; кого; якщо так, то що потерпілому відповідали; чи хтось інший намагався піти та не зміг; як це сталося; чи знає потерпілий, де вони зараз; їх імена; хто були наглядачами; чи були ці люди озброєними; чи когось били або застосовували насильство в закладі, де утримувався потерпілий; били когось чи погрожували комусь за відмову виконувати ту чи іншу роботу; били когось, чи знущалися над кимось за спробу втечі);

– дані про умови утримання потерпілого (умови ночівлі (де спав); на ліжках чи на підлозі; коли лягав спати; коли прокидався; чи було дозволено спати довше; що б сталося, якби потерпілий спав довше, ніж звичайно, під час робочого дня; що б сталося, якби потерпілий сказав своєму наглядачеві або власнику, що не хоче працювати якогось дня; чи оплачував проживання; скільки змінного одягу було; чи забирали будь-який одяг; чи дозволялося купувати собі власний одяг; чи додавалася вартість одягу до боргу; скільки разів було харчування; о котрій годині; чи дозволялося їсти в будь-який обраний потерпілим час; чи потрібно було платити за їжу; чи можна було придбати її у когось іншого, окрім власника; брали за це гроші, чи вираховували їх з платні; чи потрібно було запитувати дозволу для того, щоб поїсти; в кого потрібно було запитувати; що відбувалося, коли хтось їв без дозволу; чи доводилося приховувати їжу; чи давав хтось їжу таємно; чи хворів хтось коли-небудь; чи дозволя-

лося хворим людям припиняти роботу; кого потрібно було про це запитувати; чи примушувався хтось до роботи, коли він хворів; чи бував потерпілий у лікаря; хто возив; як скоро після того як потерпілий просив, йому надавалася медична допомога; ім'я та місце знаходження лікаря);

– дані про процес звільнення від власника (спроби контакту з іноземними правоохоронними органами, громадянами, клієнтами із роз'ясненням факту торгівлі; спроби зв'язку з рідними чи близькими знайомими, громадськими правозахисними організаціями в Україні, а також посольствами та консульськими установами за кордоном із повідомленням факту торгівлі; механізм отримання документів для повернення в Україну; місце, умови, тривалість перебування потерпілого у випадку втечі від власника; дата, час, шляхи прибуття в Україну, інші особи потерпілих, які повернулися з-за кордону; контакти з особою вербувальника на території України тощо).

Особливої уваги та підготовки потребують допити потерпілих від торгівлі людьми – дітей. Особливістю роботи з такою категорією осіб є потреба додаткового вивчення індивідуально-психологічних характеристик дитини, соціального середовища, кола інтересів та зв'язків. Допит проводиться за участю законного представника, а також психолога або педагога. Доречно при цьому використовувати методику «зеленої кімнати».

Допитати як свідків у таких кримінальних провадженнях можна такі категорії осіб:

(1) близьких родичів, знайомих потерпілої особи;

(2) осіб, які стали очевидцями певних подій (наприклад, оренди приміщення, перевезення особи, експлуатації особи, виготовлення документів тощо), проводили власні розслідування, виявили значущу інформацію для викриття злочинців у відкритих джерелах, намагалися самотужки врятувати потерпілу особу, допомогти їй втекти;

(3) осіб, які знайомі із підозрюваним, можуть повідомити про нього інформацію;

(4) осіб, які були залучені до проведення слідчих (р) дій як поняті і можуть повідомити про хід та результати процесуальної дії;

(5) працівників правоохоронних органів, які здійснювали затримання підозрюваного (підозрюваних), брали участь у проведенні слідчих (р) дій, залучали понятих, вилучали речі та документи.

Свідків допитують залежно від категорії про обставини, які їм відомі (у яких відносинах перебуває свідок із потерпілим, підозрюваним, що свідку відомо про характер вчинених дій підозрюваним, якщо так, то звідки це стало йому відомо; що свідкові відомо про коло осіб, які брали участь на всіх етапах злочинної діяльності і т. д.).

Допит підозрюваного за умови, коли він погоджується давати показання, дає змогу встановити: коли, де, з ким, за чиєю ініціативою та за яких обставин була досягнута домовленість про продаж людей, які умови щодо цього були узгоджені та яким чином вони виконувалися, як підтримувався зв'язок з останніми, як здійснювалася оплата за вивезених за кордон осіб; коли, де, ким та яким чином здійснювалося «вербування», які саме способи при цьому використовувалися; як здійснювалося вивезення потерпілих за кордон, починаючи з оформлення необхідних для цього документів та закінчуючи переміщенням через державний кордон України; яким чином здійснювалося «працевлаштування» потерпілих за кордоном; хто входив до складу злочинної групи та як здійснювався розподіл ролей між всіма співучасниками і т. д.

За необхідності проводяться одночасні допити раніше допитаних осіб.

У ході кримінального провадження, як правило, проводяться **НСРД**, серед яких типовими є контроль за вчиненням злочину (ст. 271 КПК України), аудіо-, відеоконтроль місця (ст. 270 КПК України), втручання у приватне спілкування (аудіо, відеоконтроль особи; арешт, огляд і виїмка кореспонденції; зняття інформації з електронних комуніка-

ційних мереж та електронних інформаційних систем) (ст. 258 КПК України); виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 272 КПК України); використання конфіденційного співробітництва (ст. 275 КПК України). Особа, яка повідомила правоохоронні органи про звернення з пропозицією купити (усиновити) дитину, є свідком у такому кримінальному провадженні. НСРД дають змогу встановити зв'язок між співучасниками кримінального правопорушення, підтвердити/спростувати наявність в осіб злочинного умислу, мотиву та мети діянь, які кваліфікуються як вчинення торгівлі людьми, зафіксувати форму оплати за вербування, доставлення «живого товару», спосіб впливу на потенційну жертву (погроза, шантаж, вмовляння, обман) тощо.

Обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267 КПК) дозволяє зафіксувати документальні сліди зв'язків вербувальника із потерпілим, вербувальника із замовником, викрити спосіб маскування незаконних угод, встановити технічні засоби аудіо- та відеоконтролю особи тощо. Установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ст. 268 КПК) дозволяє з використанням геоінформаційних технологій встановити локалізацію місцезнаходження радіоелектронного засобу, зокрема мобільного терміналу систем зв'язку, та інших радіовипромінювальних пристроїв (наприклад, тих, що належать підозрюваному), активованих у мережах операторів рухомого (мобільного) зв'язку. Така інформація дозволяє оперативно вжити заходи щодо затримання підозрюваного (підозрюваних).

Успішне проведення НСРД має логічне завершення у формі припинення злочинної діяльності, затримання підозрюваного (підозрюваних), проведення **обшуку, слідчого огляду** та низки інших дій в рамках спеціальної тактичної операції.

Обшук є однією із найбільш важливих та складних слідчих (р) дій. Зокрема, до тактичних особливостей проведен-

ня обшуку під час розслідування торгівлі людьми можна віднести:

- проведення обшуків у рамках вказаної тактичної операції передбачає збіг у часі затримання осіб, проведення обшуків, допитів та інших невідкладних слідчих (р) дій, що вимагає ефективної взаємодії та чіткої координації сил і засобів;

- транснаціональний характер кримінального правопорушення часом зумовлює необхідність співпрацювати з іноземними правоохоронними органами, залучати перекладача до слідчої (р) дії;

- доцільність проведення групових одночасних обшуків з використанням факторів раптовості та конспірації, що вимагає ефективної взаємодії та чіткої координації сил і засобів;

- брак вичерпної інформації про кількість потерпілих, зв'язки у середині злочинного угруповання, місця переховування речових доказів та документів;

- необхідність ретельного планування обшуку у зв'язку із наявністю значної кількості тактичних ризиків:

- (1) ризик загрози життю та здоров'ю потерпілим особам, які примусово утримуються у приміщенні, де планується проведення обшуку, особливо якщо надійшла інформація про те, що торгівля людьми здійснюється у поєднанні з насильством, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого чи його близьких, або з погрозою застосування такого насильства;

- (2) ризик загрози життю та здоров'ю поліцейським у зв'язку з можливістю чинити опір, зокрема, збройний, чи в інший спосіб протидії законним вимогам поліцейських;

- (3) ризик знищення, пошкодження, переховування особами, житло чи інше володіння яких обшукується, майна, речей, слідів і документів, які можуть бути доказами у кримінальному провадженні;

- (4) ризик викриття осіб, які конфіденційно співпрацюють з поліцейськими у порядку, передбаченому ст. 275 КПК

України або виконували спеціальне завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації у порядку, передбаченому ст. 272 КПК України;

(5) ризик втрати можливості внаслідок проведеного обшуку виходу на головних фігурантів (організаторів) торгівлі людьми;

(6) ризик допущення тактичних помилок, внаслідок яких отримані докази можуть бути визнані судом недопустимими.

Типовими об'єктами обшуку є:

– *житлові приміщення* (житлові приміщення, в яких постійно або тимчасово утримуються потерпілі особи з метою подальшої експлуатації; житлові приміщення щодо яких надійшла оперативна інформація про те, що вони є безпосереднім місцем експлуатації осіб; житлові приміщення, які є у власності підозрюваних осіб, які орендовані підозрюваними особами та/або в яких вони проживають; житлові приміщення щодо яких надійшла оперативна інформація про те, що вони використовуються для ділових зустрічей членів злочинних груп, зберігання певних речей та документів, що мають значення для розслідування);

– *нежитлові приміщення* (нежитлові приміщення, в яких утримуються постійно або тимчасово потерпілі особи (незважаючи на непридатність та непристосованість таких приміщень для такого проживання) з метою експлуатації; нежитлові приміщення, які офіційно є робочим місцем підозрюваних осіб (службові кабінети, приміщення підприємств, установ, організацій); нежитлові приміщення, які є фіктивним робочим місцем підозрюваних осіб та/або орендовані офіси зареєстрованих суб'єктів господарської діяльності, фактична діяльність яких спрямована на вербування осіб (шлюбні агентства, туристичні агентства, рекрутаційні центри, бюро роботодавців тощо); нежитлові приміщення щодо яких надійшла оперативна інформація про те, що вони є безпосереднім місцем експлуатації осіб; нежитлові приміщення щодо яких надійшла

оперативна інформація про те, що вони використовуються для зберігання певних речей та документів, що мають значення для розслідування);

– ділянки відкритої місцевості, які є безпосереднім місцем експлуатації осіб та/або вони використовуються для зберігання певних речей та документів, що мають значення для розслідування;

– особи, які перебувають у приміщенні чи іншому володінні під час обшуку;

– транспортні засоби щодо яких надійшла оперативна інформація про те, що вони використовуються для переміщення, переховування осіб для їх експлуатації або використовуються для зберігання певних речей та документів, що мають значення для розслідування.

Під час обшуку вказаних об'єктів під час розслідування торгівлі людьми типовими об'єктами пошуку є:

а) знаряддя і засоби вчинення кримінального правопорушення: предмети, які спеціально виготовлені для вчинення кримінального правопорушення ((1) матеріальні об'єкти, які використовувалися для вербування осіб залежно від способу; (2) матеріальні об'єкти, які використовувалися для реклами послуг, під якими замаскована торгівля людьми, підтверджують факт розміщення реклами у ЗМІ, мережі Інтернет, соціальних мережах тощо; (3) матеріальні об'єкти, які використовувалися для вчинення насильницьких дій щодо потерпілої особи у випадку, коли торгівля людьми здійснюється у поєднанні з насильством, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого чи його близьких, або з погрозою застосування такого насильства; (4) матеріальні об'єкти, які засвідчують певну форму експлуатації (наприклад, відеообладнання для експлуатації у порнобізнесі; медичне обладнання для вилучення органів, проведення дослідів над людиною без її згоди тощо); (5) комп'ютерна техніка, носії цифрової інформації, флешнакопичувачі USB, ноутбуки, планшети, мобільні телефони, на яких збережено інформацію, що має значення для кримінального провадження

(у тому числі, електронне листування, відеофайли, фотографії та інші дані); (6) предмети, зберігання чи використання яких заборонено або потребує спеціального дозволу (ліцензії) (зброя, наркотики) тощо;

б) предмети, що зберегли на собі сліди кримінального правопорушення (одяг чи взуття потерпілої особи у транспортному засобі, сліди крові та інші біологічні сліди, якщо було викрадення і потерпіла особа чинила опір, мікроволокна, частки ґрунту, тощо);

в) предмети, отримані як наслідок кримінального правопорушення (гроші чи цінності, які здобуті злочинним шляхом; майно та документи, що належить потерпілій особі та ін.);

г) інші предмети, що виступають засобом для встановлення обставин, що входять до предмету доказування (записні книжки, банківські картки тощо);

д) документи ((1) оригінальні документи, що посвідчують особу (паспорти, ідентифікаційні картки, свідоцтва про народження, нотаріально засвідчені дозволи на виїзд дитини), неправомірно вилучені у потерпілої особи; (2) підроблені документи, що посвідчують особу (паспорти, ідентифікаційні картки, свідоцтва про народження, нотаріально засвідчені дозволи на виїзд дитини) з метою забезпечення переміщення через кордон; (3) установчі документи суб'єкта господарської діяльності, що надає фіктивні послуги; (4) оригінальні та/або підроблені документи про працевлаштування; (5) оригінальні та/або підроблені проїзні документи; (6) документи, які відображають стан рахунків, оплату послуг, облік грошових коштів, утримання житлового приміщення, зокрема оплату комунальних послуг тощо; (7) документи, які дозволяють в подальшому здійснити арешт активів та конфіскацію доходів, отриманих злочинним шляхом; (8) документи, зокрема, графічного характеру, що використовувалися для шантажу під час вербування; (9) документи, які підтверджують експлуатацію особи, медична документація тощо);

е) особи, які розшукуються;

є) *транспортні засоби*, які використовувалися під час викрадення, переміщення осіб, а також як місце передачі грошових коштів за «живий товар» чи експлуатації особи.

Усі вилучені предмети, речі та документи підлягають ретельному огляду з дотриманням тактичних прийомів та рекомендацій, розроблених криміналістичною тактикою з урахуванням специфіки кожного об'єкта.

Пред'явлення особи для впізнання (ст. 230 КПК) проводиться здебільшого, коли потерпіла особа може впізнати вербувальника; особу, яка виготовляла документи, уклала фіктивні контракти, трудові договори; особу, яка отримувала кошти за сприяння у працевлаштуванні чи іншої імітаційної мети; здійснювала перевезення осіб через кордон та ін. Таке пред'явлення для впізнання може бути проведено за фотографіями, за голосом.

Особливості застосування науково-технічних засобів і спеціальних знань. Для ефективного розслідування потрібні спеціальні знання у сфері кібераналітики, медицини, криміналістики та інших галузей. Значущу інформацію про злочинну діяльність, контакти осіб, рекламу фіктивних організацій можна отримати з відкритих джерел інформації. Так у мережі Інтернет та соціальних медіа за текстовими даними та за зображенням можна здійснювати пошук і в такий спосіб встановити дату та місце перебування осіб, дізнатися про звички злочинців, коло зв'язків, втягнутих у протиправну діяльність, їх персональні дані тощо.

Медичні знання (*судово-медична експертиза*) потрібні для визначення характеру, локалізації, механізму утворення та ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, які є на тілі потерпілого, і які або зумовлені застосуванням насильства до потерпілого, незалежно від мети, або підтверджують конкретну мету торгівлі людьми (наприклад, професійне травмування при трудовій експлуатації, ознаки сексуального насильства при сексуальній експлуатації, ознаки вагітності, пологів при примушуванні до вагітності, пологів чи примусового переривання вагітності, вилучення органів і т. д.). *Психо-*

логічна експертиза дає змогу оцінити індивідуальні психологічні особливості потерпілої особи.

Криміналістичні експертизи дають змогу ідентифікувати осіб за голосом (*фоноскопична експертиза*), за фотографіями, відеозаписом (*портретна експертиза*); підтвердити фальсифікацію документів (*техніко-криміналістична експертиза документів*); підтвердити спільне родове походження спеціальних хімічних речовин, якими були помічені грошові кошти, передані покупцеві за «живий товар» у випадках, коли НСРД завершується тактичною операцією затримання (*експертиза матеріалів та речовин*); дослідити холодну або вогнепальну зброю, яка застосовувалася для погроз потерпілим особам і яка була вилучена під час обшуку або огляду у наглядачів-трафікерів (*балістична експертиза, експертиза холодної зброї*).

Також методика розслідування торгівлі людьми передбачає за необхідності дослідження комп'ютерного носія, комп'ютерних засобів з метою встановлення автентичності інформації, спроби її знищення, модифікації, атрибуції файлів і т.д. (*комп'ютерно-технічна експертиза*); проведення досліджень та віднесення фото-, відеозображень до продукції порнографічного характеру (*мистецтвознавча експертиза*); проведення досліджень фінансово-економічного стану, руху коштів, фінансово-кредитних розрахункових операцій між різними суб'єктами, залученими до злочинної діяльності (*економічна експертиза*).

Взаємодія слідчих, оперативно-розшукових та інших підрозділів у практичній діяльності розслідування кримінальних правопорушень. Під час досудового розслідування фактів торгівлі людьми суб'єктами взаємодії є: (1) Департамент боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми Національної поліції; (2) оперативні підрозділи Національної поліції; (3) Департамент кіберполіції Національної поліції; (4) підрозділи громадської безпеки; (5) підрозділи Державної прикордонної служби України; (6) підрозділи Державної міграційної служби України;

(7) підрозділи Міністерства закордонних справ та іноземні дипломатичні установи (посольства, консульства); (8) правоохоронні органи іноземних держав; (9) неурядові громадські організації, притулки та центри допомоги; (10) міжнародні громадські організації; (11) обласні державні адміністрації, органи місцевого самоврядування; (12) журналісти, OSINT-аналітики, які проводили власні розслідування і яким стало відомо про факти торгівлі людьми.

Типовими формами взаємодії є: обмін інформацією, документів; участь в окремих процесуальних діях; підтримка та допомога, адресовані потерпілим особам, їхнім родичам (матеріальна, медична, психологічна, правнича і т. д.); виконання запитів про допомогу тощо.

Важливим компонентом системи протидії торгівлі людьми є спільні міжвідомчі інформаційні та профілактичні заходи. У згаданій Державній цільовій соціальній програмі протидії торгівлі людьми на період до 2025 р. наголошується на потребі налагодження взаємодії органів Національної поліції та міжнародних і громадських організацій у сфері протидії торгівлі людьми. Прикладами таких організацій є «Центр «Жіночі перспективи», «A21 Україна», «Ла Страда Україна» та ін.

В Україні функціонує *«гаряча» телефонна лінія 1547* з питань протидії торгівлі людьми, домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей. Особам, які постраждали від торгівлі людьми, з урахуванням їх потреб, надається безоплатна правнича допомога (п. 2, 3 ч. 2 ст. 13 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу», тобто такі правничі послуги: здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правничу допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; складення документів процесуального характеру). Також надаються спеціалізовані послуги (наприклад, надання тимчасового притулку) відповідно до Закону України «Про протидію торгівлі людьми».

Спільними зусиллями Координатора проєктів ОБСЄ, Львівського державного університету внутрішніх справ, Національної поліції України та Міністерства соціальної політики України було створено спеціалізований **чат-бот** «*Залишайся в безпеці*» (https://t.me/stay_in_safe_ua_bot). Метою функціонування цього інформаційного ресурсу є профілактично-просвітницька робота, інформування про ризики торгівлі людьми та алгоритми дій в різних ситуаціях.

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Поняття і криміналістична класифікація торгівлі людьми.
2. Криміналістична характеристика торгівлі людьми.
3. Типові слідчі ситуації під час розслідування торгівлі людьми.
4. Типові загальні та окремі слідчі версії під час розслідування торгівлі людьми.
5. Особливості початкового етапу розслідування торгівлі людьми.
6. Особливості подальшого етапу розслідування торгівлі людьми.
7. Особливості завершального етапу розслідування торгівлі людьми.
8. Особливості проведення окремих слідчих (р) дій під час розслідування торгівлі людьми.
9. Особливості застосування науково-технічних засобів і спеціальних знань під час розслідування торгівлі людьми.
10. Особливості взаємодії суб'єктів під час розслідування торгівлі людьми.

Тема 26

РОЗСЛІДУВАННЯ КРАДІЖОК

1. *Криміналістична характеристика крадіжок*
2. *Типові слідчі ситуації та слідчі версії під час розслідування крадіжок*
3. *Особливості досудового розслідування крадіжок*

- 1 -

Економічний стан у державі останніми роками не сприяє зменшенню кількості корисливих кримінальних правопорушень. Вони становлять одну із найнебезпечніших груп злочинних діянь, оскільки посягають на одне із найбільш цінних соціальних благ – право власності. З корисливих кримінальних правопорушень найпоширенішими є крадіжки. Відповідно до ст. 185 КК України, крадіжка – таємне викрадання чужого майна (державного, колективного чи особистого).

Скажімо, з 1 січня 2023 року прожитковий мінімум для працездатної особи з розрахунку на місяць становив 2684 грн (у частині кваліфікації адміністративних або кримінальних правопорушень застосовується неоподаткований мінімум доходів громадян – 1342 грн). Якщо вартість викраденого майна перевищує 268,4 грн (0,2 неоподаткованого мінімуму доходів громадян) – настає кримінальна відповідальність.

Таємність діяння передбачає, що крадіжка – це умисне, з корисливих мотивів, протиправне вилучення чужого майна, вчинене для вигоди конкретної особи чи інших осіб.

Таємним визнається таке викрадення, здійснюючи яке, винна особа вважає, що робить це непомітно для потер-

пілих чи інших осіб. Крадіжкою визнається також протиправне вилучення чужого майна і тоді, коли воно здійснюється у присутності потерпілого або інших осіб (наприклад, ці особи спостерігають за діями винного на певній відстані), але сам винний не усвідомлював цього моменту і вважав, що діє таємно від інших осіб. Таємним також визнається викрадення, яке вчинюється у присутності потерпілого або інших осіб, але непомітно для них (наприклад, кишенькова крадіжка).

Таємним викрадення є і у випадку, коли воно вчинюється у присутності потерпілого чи інших осіб, які через свій фізіологічний чи психічний стан (сон, сп'яніння, малолітство, психічне захворювання тощо) не усвідомлюють факту протиправного вилучення майна:

Крадіжка визнається закінченою з моменту протиправного вилучення майна, коли винна особа отримала реальну можливість розпорядитися чи користуватися рим (заховати, передати іншим особам, вжити за призначенням тощо).

Суб'єктом кримінального правопорушення може бути осудна особа, яка досягла 14-річного віку. Суб'єктивна сторона крадіжки характеризується прямим умислом на заволодіння чужим майном. Обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони крадіжки є корисливий мотив.

Кваліфікованими видами крадіжки є вчинення її:

- повторно;
- за попередньою змовою групою осіб;
- у великих розмірах;
- в умовах воєнного або надзвичайного стану;
- в особливо великих розмірах;
- організованою групою;
- поєднана з проникненням у житло, інше приміщення чи сховище;
- що завдала значної шкоди потерпілому.

Щодо призначення покарання за вчинення крадіжки, то на території нашої держави 24 лютого 2022 року було введено воєнний стан, а вже 03 березня 2022 року прийнято закони, якими внесено зміни до Кримінального кодексу

України (КК України), посиливши кримінальну відповідальність за перелік кримінальних правопорушень, вчинених в умовах воєнного стану.

Так, із введенням воєнного стану було прийнято Закон України 2117-ІХ «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за мародерство», який посилив кримінальну відповідальність, зокрема, за крадіжку.

Крадіжка за ч. 1 ст. 185 КК вважається кримінальним проступком, її розслідування здійснюється у формі дізнання (звичайно, у разі призначення основного покарання у виді штрафу не більше трьох тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян), за її вчинення було передбачено покарання у вигляді штрафу від однієї до трьох тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян до обмеження волі строком до 5 років. В разі вчинення крадіжки повторно або за попередньою змовою групою осіб (ч. 2 ст. 185), з проникненням у житло або інше володіння (ч. 3 ст. 185) чи у великому, особливо великому розмірі (ч. 4, 5 ст. 185) передбачалися покарання у вигляді позбавлення волі.

Нині ж крадіжка, учинена в умовах воєнного або надзвичайного стану, є особливо кваліфікованим складом кримінального правопорушення. Вчинення крадіжки в умовах воєнного стану одразу кваліфікується за ч. 4 ст. 185 КК, за що передбачено покарання у вигляді позбавлення волі від 5 до 8 років.

Треба зауважити, що помилково називають мародерством дії осіб, які під час воєнного стану вчиняють такі кримінальні правопорушення, як крадіжка, грабїж, розбій та інші кримінальні правопорушення проти власності. Під час кваліфікації кримінальних правопорушень проти власності як обставина, яка обтяжує кримінальну відповідальність, буде враховуватися вчинення кримінальних правопорушень в умовах воєнного чи надзвичайного стану (п. 11 ч. 1 ст. 67 КК України). У кваліфікації деяких кримінальних правопорушень, зокрема в умовах воєнного стану, можуть виникнути

труднощі у розмежуванні крадіжки та шахрайства, оскільки вони мають загальні ознаки. Шахрайство є розкраданням чужого майна або права на майно шляхом обману або зловживанням довіри. Головною відмінністю крадіжки від шахрайства є те, яку роль у розкраданнях виконує обман. У шахрайстві обман є способом вчинення кримінального правопорушення, внаслідок його застосування відбувається заволодіння чужим майном чи правом на майно. У крадіжці способом вчинення кримінального правопорушення є таємне вилучення майна, обман виступає як засіб, що полегшує вчинення цього кримінального правопорушення.

Слід зазначити, що ступінь суспільної небезпеки цих кримінальних правопорушень значно підвищується, коли вони вчиняються у вигляді злочинного промислу злодіями-рецидивістами чи особами, які ухиляються від суспільно корисної праці, або неповнолітніми, котрі об'єдналися в організовані злодійські групи з метою систематичного вчинення крадіжок. Поняттям «крадіжка» охоплюється значне коло кримінальних правопорушень, що відрізняються предметом посягання, способом учинення та приховування, місцем реалізації злочинного задуму. З огляду на це, виокремлюють такі види крадіжок:

1) крадіжки з приміщень – крамниць, кіосків, складів, готелів, санаторіїв, гардеробів, гуртожитків, квартир, будинків, дач тощо;

2) крадіжки матеріальних цінностей із цехів промислових підприємств, підприємств АПК, комунального господарства і будівельних майданчиків, а також вантажів на залізничному, річковому, морському і повітряному транспорті;

3) крадіжки особистих речей громадян на вокзалах, із купе поїздів тощо;

4) кишенькові крадіжки (на базарах, у громадському транспорті);

5) крадіжки транспортних засобів (автомобілів, мотоциклів, мопедів, велосипедів тощо).

Будь-яке кримінальне правопорушення, зокрема й крадіжка, є подією, що характеризується сукупністю тільки йому характерних властивостей і відмінних ознак. Водночас ці кримінальні правопорушення мають й спільні риси, які дозволяють дати їм узагальнену характеристику та виокремити певну специфіку розслідування деяких видів крадіжок.

Особливості розслідування цих кримінальних правопорушень визначаються їх криміналістичною характеристикою.

Важливими елементами криміналістичної характеристики крадіжок є: обстановка вчинення кримінального правопорушення; предмет посягання; типовий спосіб учинення; типові сліди; типова особа злочинця та потерпілого. Розглянемо їх детальніше.

Обстановка, в якій готуються та вчиняються ці кримінальні правопорушення, охоплює місце і час учинення крадіжки, особливості предмета кримінально протиправних дій, елементи навколишнього середовища (доступність викраденого майна, наявність чи відсутність охорони, скупчення великої кількості людей тощо.)

Вибір злочинцями відповідного місця крадіжки визначається передусім доступністю предметів злочинного посягання, а також можливістю швидко і непомітно викрасти їх. Певну роль тут виконує необачність потерпілих (залишення ключа під килимком біля вхідних дверей, запрошення в будинок випадкових знайомих, залишення речей без нагляду на вокзалі тощо) або осіб, відповідальних за збереження державного, громадського чи приватного майна. Треба зазначити, що під час вчинення крадіжок із квартири у кожному третьому випадку злочинці обирали квартири, розташовані на перших поверхах. Попри те, трапляються випадки крадіжок з верхніх поверхів. У такому разі для проникнення у приміщення злочинці можуть скористатися близько розташованим деревом, водостічною трубою, пожежною драбиною.

Зауважимо, що крадіжки на території приватного житлового сектору вчиняються здебільшого у містах, переважно в дачних районах, садових кооперативах, котеджних селищах. Злочинці використовують вигідні для них конструктивні особливості, зокрема: недосконалість засувних пристроїв, відсутність охоронної сигналізації, системи відеоспостереження, розбиття ліхтарів, що освітлюють певну територію, зривання решіток із вікон, здійснення підкопу або проламу в огорожі, пошкодження колючого дроту на парканах, присипляння або отруєння сторожових собак. Особливістю криміналістичної характеристики крадіжок, вчинених на території приватного житлового сектору, є співвідношення місця проживання злочинця з місцем вчинення кримінального правопорушення, у 91% випадків це збігається у тому ж населеному пункті.

Крадіжки належать до групи кримінальних правопорушень, місце вчинення яких локалізується просторово і здебільшого обмежене невеликою площею (ділянкою місцевості, приміщенням тощо). Так, безпосереднім місцем учинення крадіжок чужого майна переважно є: квартири, приватні будинки, гуртожитки, приміщення підприємств (зокрема акціонованих та індивідуальних приватних), громадських організацій, державних і муніципальних установ, вокзали, станції, поїзди, вулиці, двори, автомобілі, місця громадського користування (гардероби, роздягальні, службові приміщення та інші місця скупчення людей) тощо. В містах і великих населених пунктах більшість крадіжок вчиняється з квартир, які через споживчий ажіотаж є об'єктами, в яких зосереджені найбільші матеріальні цінності та кошти. Для великих міст характерно вчинення серії квартирних крадіжок, до того як вони будуть розкриті органами поліції. У сільській місцевості найпоширеніші крадіжки з дачних і садових будинків, нежитлових будівель, присадибних ділянок.

За характером зв'язку злочинних дій з особливостями місця їх учинення можна виокремити три різновиди крадіжок:

1) місце заздалегідь обирається злочинцем і є одним із чинників формування способу приготування та вчинення крадіжки. Так, квартирні крадіжки вчиняються здебільшого у містах, переважно у районах новобудов. Водночас використовуються зручні для злодія конструктивні особливості входних дверей (наявність щілин, відкривання всередину житла, недосконалість засувних пристроїв тощо), відсутність охоронної сигналізації, «вразливість» перших і останніх поверхів багатоквартирних будинків, обмежена кількість квартир на сходових майданчиках тощо;

2) місце, яке пов'язане з об'єктом кримінально протиправних дій (склади, будівельні майданчики тощо);

3) крадіжки, в яких вибір місця реалізації злочинних дій – випадковий (кишенькові крадіжки).

Таємний характер крадіжок обумовлює вибір відповідного часу їх учинення, точне встановлення якого допомагає слідчому намітити шляхи пошуку доказів, окреслити коло підозрюваних осіб.

Більшість крадіжок, як доводить практика, вчиняють у робочі дні з 8 до 18 години (у зазначений час, чималу кількість крадіжок учиняють у період з 10 до 13 години) та з 22 до 6 години; більше половини крадіжок вчиняють влітку. Час вчинення крадіжки часто безпосередньо пов'язаний з предметом крадіжки. Так, крадіжки з крамниць, комор – ввечері та вночі, а також у святкові або вихідні дні; значну кількість кишенькових крадіжок учиняють вранці та ввечері, в години «пік», коли виникає сприятлива для цього ситуація у міському транспорті, крамницях, на ринках, у магазинах та в інших багатолюдних місцях. Тобто, коли основна кількість громадян перебуває поза домом, працює більшість підприємств, установ і організацій, а на громадському транспорті, ринках, вулицях є велике скупчення людей. Це дає змогу багатьом злочинцям, вільно переміщаючись з одного місця на інше, використовувати будь-який сприятливий момент для вчинення крадіжки. У деяких випадках вибір місця і часу вчинення кримінального правопорушення пов'язаний з

умовами охорони предмета злочинного посягання. Так, крадіжки автомобілів із гаражів відбуваються здебільшого вночі, а з відкритих стоянок – удень; значну кількість кишенькових крадіжок учиняють в години пік, коли, як уже було зазначено для них створюється сприятлива обстановка.

Не менш важливе місце серед елементів криміналістичної характеристики крадіжок посідають відомості про *предмет посягання*. Цей елемент криміналістичної характеристики тісно пов'язаний та залежить від обстановки вчинення кримінального правопорушення, а саме – від місця, у якому вчинюються крадіжки.

Місцями вчинення крадіжок можуть бути: крадіжки матеріальних цінностей зі службових приміщень і спеціальних сховищ підприємств, організацій або установ (банків, музеїв, магазинів, складів, залізничних вагонів і т. ін.); крадіжки грошових коштів із особистих рахунків громадян у державних і комерційних банках; крадіжки особистого майна громадян із службових кабінетів, гардеробів і роздягалень державних підприємств, організацій чи установ, з приватних офісів, приватизованих магазинів, кафе, кіосків чи лотків; крадіжки з квартир (приватних будинків, дач, кімнат у гуртожитку чи готелі та прирівняних до них житлових приміщень) і нежилых споруд громадян (сараїв, погребів, індивідуальних гаражів та інших підсобних приміщень); крадіжки мопедів, запасних частин, інструментів і речей власника автомобіля, що були в салоні чи багажнику; крадіжки ручної поклажі у пасажирів, зокрема з автоматичних камер схову багажу на об'єктах залізничного, водяного та повітряного транспорту; кишенькові крадіжки, зокрема, оббирання п'яних; крадіжки продуктів землеробства з присадибних і заміських земельних ділянок громадян; крадіжки цінностей із місць поховання мертвих (цвинтарів) тощо.

Дослідження судово-слідчої практики свідчать, що здебільшого злочинці під час учинення крадіжок чужого майна викрадають предмети, що мають масовий характер споживання. Так, під час квартирних крадіжок зазвичай

викрадають гроші (зокрема іноземну валюту), коштовності, антикваріат, предмети релігійного культу, імпортовану відео-, аудіо-, теле- і радіоапаратуру, персональні комп'ютери (ноутбуки, планшети), одяг, взуття та інші предмети господарсько-побутового призначення, а також продукти харчування. Предметом кишенькових крадіжок є гроші, коштовності, мобільні телефони, а також відеокамери, фотоапарати, портативні магнітофони, плеєри, які викрадають із сумок, портфелів, тощо.

Предметом крадіжок можуть бути, зокрема, автомобілі, мотоцикли, мопеди, велосипеди як засіб пересування або як комплекти різних агрегатів і деталей, які можна розібрати (мотор, шасі, колеса, магнітофон тощо). У сфері комунального господарства предметами крадіжок є електролічильники, колективні телевізійні антени, агрегати ліфтів тощо. Щорічно збільшується кількість крадіжок вогнепальної зброї та вибухових речовин із військових частин, складів та інших сховищ. Варто зауважити, що на вибір предмета викрадення часто впливає не стільки його ціна, скільки можливість швидкої реалізації. Так, під час крадіжок із різних підприємств та установ викрадають сировину, продукти переробки, будівельні матеріали тощо.

Така вибірковість предметів злочинного посягання надає суттєву допомогу у висуванні обґрунтованих версій, оскільки дає змогу визначити приблизний вік злочинців, їхні інтереси та схильності.

Викрадене майно зберігається переважно за місцем проживання злочинця або в безпосередній близькості від нього, а також у знайомих, родичів. Інколи злочинці використовують для цього камери зберігання, схованки. У містах викрадене майно збувають у комісійних магазинах, ломбардах, на ринках, вулицях, у підприємствах громадського харчування і торгівлі, на вокзалах.

Одним із основних елементів криміналістичної характеристики крадіжок, її найінформативнішим джерелом, що визначає організацію та методику розслідування, є *спо-*

сіб їх учинення. Відомості про нього іноді дають змогу визначити психофізіологічні дані (стать, вік, фізичні дані тощо), навички та професійну приналежність злочинців, що дуже важливо для їх установлення. Це допомагає класифікувати злодіїв за способом учинення ними крадіжок: на таких, які вчиняють кримінальні правопорушення некваліфікованими способами (шляхом злому з використанням підручних засобів), і таких, які вчиняють крадіжки з допомогою технічних засобів.

Віднедавна крадіжки державного, колективного й особистого майна набули рис організованої та професійної спрямованості, відрізняються кваліфікованими способами їх учинення, що охоплюють різноманітні дії з підготовки до крадіжки, безпосереднє заволодіння матеріальними цінностями (майном), а також приховування слідів злочинного досягання. До дій злочинців щодо підготовки до вчинення крадіжки належать:

1) вибір об'єкта крадіжки (квартири, будинку, дачі, крамниці, вагона, контейнера, автомобіля тощо) здебільшого здійснюється або проведенням розвідувальних дій, або завдяки прямому чи несвідомому наведенню інших осіб, зокрема майбутньої жертви (потерпілого);

2) вивчення об'єкта крадіжки й обстановки, в якій злодію доведеться діяти. З цією метою використовуються різноманітні приводи для відвідування приміщень (наприклад, під виглядом медичного працівника, страхового агента, слюсаря, електрика тощо). Під час такого «відвідування» злочинцем намічаються об'єкти крадіжки та визначаються місця їх зберігання, вивчається розташування приміщень (кімнат), особливості засувних пристроїв на дверях, вікнах тощо, а іноді створюються необхідні умови для реалізації злочинного задуму (пошкоджується охоронна сигналізація, телефонний кабель, викрадається ключ від замка вхідних дверей або робиться його зліпок тощо);

3) вибір найефективнішого способу безпосереднього заволодіння майном, а також підготовка необхідних тех-

нічних засобів, за допомогою яких буде вчинено злочинний намір (знарядь спеціального призначення, що використовуються для подолання перешкод, вимкнення охоронної сигналізації, транспортних засобів для пересування до об'єкта крадіжки і перевезення викраденого та ін.);

4) вибір способу приховання слідів крадіжки, зокрема приховання чи збут викраденого;

5) попередню змову між співучасниками крадіжки, розподіл ролей і визначення ступеня участі кожного у підготовлюваному кримінальному правопорушенні, а також за необхідності – забезпечення «алібі» тощо.

Усі *типові способи вчинення крадіжок*, залежно від характеру дій злочинців щодо досягнення мети злочинного посягання, поділяють на дві основні групи:

1. Способи, пов'язані з незаконним проникненням у помешкання, приміщення або інше сховище.

2. Способи, не пов'язані з проникненням у житло, приміщення або інше сховище.

Кожну з цих груп можна, своєю чергою, поділити на підгрупи.

Перед тим, як розглядати способи крадіжок, які пов'язані з незаконним проникненням у помешкання, приміщення або інше сховище, з'ясуємо, що розуміють під «проникненням». Отже, термін «проникнення» можна визначити як протиправне, недозволене вторгнення до приміщення, сховища чи житла з метою вчинення протиправних дій. Воно може вчинятися і таємно, і відкрито, з подоланням перешкод чи опору людей, або безперешкодно, а також із допомогою різних засобів, які дають змогу винній особі викрадати майно з приміщення, сховища чи житла без входження до них.

Як було зазначено, способи вчинення крадіжок є різноманітними. На підставі вибіркового вивчення слідчої практики щодо кримінальних проваджень про крадіжки з проникненням у житло, інше приміщення чи сховище виявлено низку способів проникнення в житло, які класифікуються залежно від способу проникнення – відкритого або зі

зломом. Слід зауважити, що серед усіх видів крадіжок найпоширенішими є квартирні крадіжки та крадіжки майна із закритих приміщень. Вони мають багато спільного: подібний характер слідів і знарядь злomu, схожість обставин учинення та інше, що дає змогу об'єднати способи безпосереднього проникнення у приміщення у чотири підгрупи першої основної групи.

До першої підгрупи належать способи, які виключають застосування будь-яких технічних засобів, – так званий «безінструментальний» метод. Злом вхідних дверей та засувних пристроїв, зокрема шляхом зруйнування корпусу дверей поштовхом плеча чи ноги, зняття їх із навісних петель, коли злочинець застосовує для руйнування перешкоди свою фізичну силу, наприклад, для злomu дверей із силою навалюється на неї, домагаючись руйнування полотна або відділення пристроїв, що її замикають.

Другу підгрупу способів учинення крадіжок із приміщень становлять дії, вчинені з застосуванням технічних засобів, що полегшують реалізацію злочинного наміру. Так відбувається велика частина крадіжок із квартир, приватних будинків, індивідуальних гаражів і т. д. Злomu піддаються запірні пристрої, перепони (вікна, двері, стіни та ін.). До технічних засобів належать: або спеціально виготовлені злочинські інструменти («фомка», «гусяча лапа», «балерина», «слон», «пластир», «відмички», «вудочки», «крючки» та ін.), або інструменти і знаряддя, призначені для господарсько-побутових потреб (лом, сокира, цвяходер, монтировка, стамеска, пила, дріль, склоріз, клей, герметик тощо). За допомогою таких інструментів здійснюються віджимання або згинання ригеля врізного чи накладного замка та інших засувних пристроїв, виведення з ладу (розчинення) механізму замка концентрованою сумішшю азотної та соляної кислот (так званої «царської горілки»), висвердлювання пружинного механізму врізного циліндричного замка, зруйнування коробка навісного замка, виривання, перепилування або перекушування його дужки, зруйнування конструктивних елементів будівель (зок-

рема стелі, стіни, підлоги), виставлення, вирізання або видавлювання віконного скла, зламування стулок віконної рами, квартирки чи дверей на лоджіях або балконах (злочинці проникають на лоджії чи балкони, спускаючись канатом з даху будинку, або перелазять із сусідніх балконів).

Третю підгрупу становлять способи вчинення крадіжок майна, матеріальних цінностей із приміщень, доступ до яких є вільним. До них належать: використання заздалегідь викраденого ключа від вхідних дверей; знайдення і використання ключа від вхідних дверей, «захованого» жертвою в обумовленому для членів сім'ї місці (під дверним килимком, у шафці електрощитка, у поштовій скриньці тощо); прохід через залишені відімкнутими вхідні двері квартир, господарських приміщень, лоджій і балконів, пролізання через сміттєпроводи, сантехнічні вентиляційні шахти.

До четвертої підгрупи належать крадіжки, вчинені шляхом відкритого проникнення в житло, приміщення або інше сховище (на виду або за згодою потерпілого, представника установи або підприємства). Проникнення в приміщення вчиняється шляхом обману або зловживання довірою малолітніх дітей або літніх людей, під виглядом співробітників поліції, сантехніків тощо. Іноді потерпілі самі приводять до себе додому малознайомих чи незнайомих осіб, які вчиняють у них крадіжки.

Розглянемо способи вчинення крадіжок, які належать до другої основної групи. Так, доволі поширеними є способи, непов'язані з проникненням у житло, приміщення або інше сховище, оскільки для вчинення таких кримінальних правопорушень не потрібно будь-яких навичок (за винятком кишенькових крадіжок), попередньої підготовки. Злочинці викрадають те, що «погано лежить» або погано охороняється. Таким способом зазвичай відбуваються крадіжки на вокзалах (у сплячих пасажирів; ручної поклажі, залишеної без нагляду, шляхом зловживання довірою); з магазинів, коли є вільний доступ до предметів злочинного посягання; в осіб, які перебувають у громадських місцях у нетверезому вигляді;

білизни, вивішеної для просушування; речей із сходових клітин та присадибних ділянок і т. д.

Із загальної кількості всіх крадіжок більше половини здійснюються імпульсивно, без певної підготовки. У багатьох випадках це характерно для неповнолітніх, молоді й осіб, які не мають постійного місця проживання та роботи. Неповнолітні правопорушники для проникнення до відповідного приміщення здебільшого використовують вікна, невеликі за розміром щілини.

В інших випадках зазначається фактор підготовки до вчинення крадіжки: вибір об'єкта злочинного посягання; попередній збір інформації про об'єкт посягання і наявні на ньому цінності; підшукування знарядь для вчинення кримінального правопорушення; підбір співучасників і розподіл ролей; розробка плану.

Певні особливості мають й *типові способи приховування кримінального правопорушення*. Часто вживають заходів для знищення, маскування та фальсифікації слідів на місці злочину (рукавички, покриття долонь рук лаком або знежирувальним розчином, взуття більшого розміру або жіноче, зміна зовнішнього вигляду або призначення предмета крадіжки, знищення маркувальних і номерних знаків, обмова співучасників, створення фальшивих алібі тощо).

Одним із елементів криміналістичної характеристики крадіжок є відомості про *типові сліди кримінального правопорушення*. Механізм утворення слідів під час учинення крадіжок обумовлюється характером взаємодії злочинця з навколишньою матеріальною обстановкою. На місці події сліди залишають: а) злочинець (сліди рук, ніг, зубів, губ, крові, слини, інших виділень, губної помади, мікрочастинок одягу і взуття, запахові сліди та ін.) та б) знаряддя кримінального правопорушення. Так, «безінструментальний» метод злому вхідних дверей характеризується значним пошкодженням поверхні дверей та дверної коробки, петель, замків, наявністю відбитків підшав взуття тощо. Характерними ознаками віджиму дверей і дверної коробки є наявність на чільній і

засувній планці замка пошкоджень у вигляді вдавлених слідів від робочої частини знаряддя злomu. Застосування злочинцями так званого методу «царської горілки» передбачає наявність слідів кислотної дії у вигляді плавлення та крапель металу(киплячої рідини) із замкової шпари і відповідних плям на підлозі під дверима. Сліди свідчать про певні навички, звички та інші якості особи злочинця. Крім того, на самому злочинцеві (на тілі, одязі, взутті) та на використовуваних ним знаряддях також можуть залишитися сліди з місця події і від злочинних дій (пошкодження, нашарування фарби, штукатурки, ґрунту, металевих ошурків чи дерев'яної тирси, волокон тканини тощо).

У криміналістичній характеристиці крадіжок особливе місце посідають *відомості про особу злочинця*. Для осіб, які вчиняють крадіжки, характерні наявність стійкої антигромадської спрямованості та звичок. Про це свідчить те, що більше половини всіх злочинців були раніше судимі, зокрема і за крадіжки. Багато хто з цих осіб зловживають алкоголем і наркотиками. Здебільшого злочинці-зłodії не мають своєї сім'ї, проживають самі або з випадковими знайомими. Часто в них немає постійного місця проживання та роботи. Зростанню кількості таких осіб сприяло витіснення зі сфери суспільного виробництва працездатного населення.

Злочинців, які вчиняють крадіжки, можна умовно поділити на дві групи:

1 група – професійні зłodії, для яких крадіжки є основним джерелом існування. В основному такі особи раніше були судимі за аналогічні кримінальні правопорушення і в цьому сенсі зłodійська діяльність – одна з найбільш сталих і «рецидивонебезпечних». Вони ж очолюють злочинні формування та мають певну спеціалізацію («кишенькарі», «техніки» проникають у приміщення, використовуючи «відмички» або підбираючи ключі, «слюсарі» і «шніфери» – шляхом злomu дверей і засувних пристроїв; «склярі» – виставляючи або видавлюючи віконні стекла). Взагалі за способом учинення крадіжки визначають такі кваліфікації професійних злочинців: за допомогою

розтину одягу, сумок спеціальними технічними пристроями («технарі»); під прикриттям рук різними предметами – плащами, букетами квітів, сумками тощо («ширмачі»); крадіжки із сумок та гаманців за допомогою спеціально виготовлених гачків («рибалки»); крадіжки за допомогою пінцетів, особливо з важкодоступних місць («хірурги»); крадіжки без використання технічних засобів та «ширми» групою осіб під час скупчення народу («щипачі»); крадіжки за допомогою вибивання предметів точними швидкими рухами («трясуни»); крадіжки з усіх видів жіночих сумок («сумочники»); крадіжки речей із господарських сумок («верхушечники»).

2 група – особи, які вчинили крадіжку через певні конкретні обставини, що виникли (залишені без догляду особисті речі громадян або без належної охорони матеріальні цінності, незамкнені двері квартири чи автомашини тощо). Ці особи викрадають предмети, що перебувають на виду (здебільшого невелику кількість), і намагаються швидко залишити місце крадіжки. Такі крадіжки відбуваються раптово, коли сама обстановка вчинення кримінального правопорушення не вимагає жодних підготовчих дій.

Аналіз слідчої та судової практики свідчить про значне омолодження квартирних злочинців, середній вік яких становить 25 років. Характерним є те, що фактично половина крадіжок вчиняється злочинними групами з розподілом ролей між членами і відповідною «технологією» підготовки, вчинення і приховання даних (наводка, збір інформації, відпрацювання плану, розподіл функцій виконання, реалізація викраденого майна).

Варто зазначити, що неповнолітні крадії можуть належати як до першої, так і до другої зазначених груп. Слідова картина на місцях крадіжок, вчинених неповнолітніми, часто характеризується наявністю значної кількості слідів, що свідчать про поспішність дій, відсутність інсценувань та заздалегідь продуманих хитрощів, а також відсутність професійних навичок: характерна для неповнолітніх доріжка слідів; залишені на місці події особисті речі правопорушника;

сліди взуття, яке носять підлітки (кросівки, кеди); сліди зубів на продуктах, за якими можна встановити приблизний вік підозрюваного; написи та малюнки на стінах, за якими можливо охарактеризувати особу правопорушника; текст напису, що містить жарти, зокрема цинічного характеру, або представляє гасла окремих неформальних організацій; місце і висота виконання напису, за якими можна встановити приблизний зріст неповнолітнього.

Предметами, на яких можуть зберігатися сліди неповнолітнього, є запірні пристрої, рами й скло вікон, через які відбулося проникнення до приміщення, підвіконня, касові апарати, упаковки напоїв та продуктів харчування. Тому пошуки слідів необхідно здійснювати з урахуванням предмета посягання. Відповідно до свого розвитку неповнолітні надають перевагу викраденню предметів, що користуються попитом у колі однолітків і можуть бути легко реалізовані, а також підвищують їх авторитет. Предметом посягання є так званий «підлітковий асортимент» (малогабаритні речі, які легко транспортуються (комп'ютерна техніка, сучасні гаджети та девайси, прикраси, мобільні телефони

Аналіз слідчої практики вказує на те, що дії неповнолітніх стають дедалі «професійнішими». Виявляється куди менша кількість слідів на місцях вчинення крадіжок неповнолітніми, що негативно впливає на їх розкриття та розслідування.

Зрозуміло, що в умовах воєнного стану значна кількість крадіжок вчинюються представниками країни-агресора. Ними можуть бути як військовослужбовці армії РФ, так і представники владних структур РФ, найманці, представниками терористичних угруповань ДНР та ЛНР, представники бізнесу, представники фейкових «місцевих» адміністрацій та інші колаборанти. Що стосується визначення місць викрадень та предметів посягання зазначеними вище суб'єктами, то треба констатувати, що суттєвих особливостей чи відмінностей під час розслідування таких крадіжок не спостерігалось. Наведемо декілька фактів крадіжок, які

набули широкого розголосу в офіційних українських джерелах та перевірених мас-медіа.

Так, значного резонансу набуло зафіксоване правоохоронними органами вивезення зернової продукції з території Донецької та Запорізької областей. Суб'єктами вчинення таких кримінальних правопорушень могли бути представники владних структур РФ та приватних російських комерційних фірм. Щодо крадіжок культурних цінностей з музеїв, картинних галерей, бібліотек, то прикладом може слугувати крадіжка картин з Маріупольського музею Куїнджі, або крадіжка з Херсонського художнього музею.

У криміналістичній характеристиці крадіжок особистого майна громадян слід виокремити такий елемент, як *типова особа потерпілого*. Вчинення крадіжок чужого майна окремими способами передбачає вибір не будь-якої, а певної особи потерпілого. Як свідчить практика, під час учинення кожної четвертої крадіжки злочинець знайомиться з жертвою напередодні вчинення кримінального правопорушення (часто знайомство виникає під час спільного вживання спиртних напоїв). Часто крадіжці передують сусідські або дружні відносини. В окремих випадках злочинець і потерпілий є родичами. Взаємозв'язок «злочинець – потерпілий» часто посідає ключове місце у виявленні різноманітних обставин. Саме тому завданнями слідчого є встановлення взаємозв'язку елементів у системі «злочинець – потерпілий», акумуляція інформації про потерпілого та його поведінку, що дає змогу зробити висновки про специфіку його взаємин зі злочинцем та спосіб виникнення цього зв'язку. Так, важливого значення набувають відомості щодо потерпілого, якими міг скористатися злочинець під час підготовки та вчинення квартирної крадіжки (майнове становище, місця схову грошей чи коштовностей, тривала відсутність тощо). Водночас вирізняються дані про віктимну поведінку потерпілого перед учиненням крадіжки: перебування у нетверезому стані; безтурботне ставлення до охорони свого житла від злочинних посягань; нерозбірливість і довірливість до

незнайомих людей; демонстрування забезпеченого побуту; систематичне публікування оголошень про купівлю-продаж дорогих предметів чи коштовних речей; звичка мати при собі значні суми грошей, залишення речей без нагляду; відсутність фіранок на вікнах, що дає змогу злочинцям розгледіти обстановку в помешканні тощо.

Варто зауважити, що і кримінальна практика вказує на те, що у більшості випадків злочинці проникають у квартири чи домівки за відсутності господарів. Так, близько шістдесят відсотків таких крадіжок вчиняються «за наводкою». Якщо у злочинців заздалегідь є інформація про те, коли господарів немає вдома, про наявність цінностей у помешканні, про систему сигналізації, або про її відсутність.

- 2 -

Визначення спрямування розслідування, основних його завдань і засобів їх вирішення здебільшого обумовлені слідчими ситуаціями, які виникли залежно від часу, що минув із моменту крадіжки, чи виявлення її слідів, предмета крадіжки, поведінки винних, потерпілих, свідків тощо. Найтиповішими слідчими ситуаціями *початкового етапу розслідування крадіжок є:*

1. *Факт крадіжки встановлено та затримано особу за підозрою в її вчиненні.* Переважно це ті випадки, коли інформування стосовно проникнення злодія у приміщення відбувається за допомогою заздалегідь установлених у ньому засобів охоронної сигналізації чи інформація надійшла від конкретних очевидців кримінального правопорушення, які часто самостійно або з участю працівників поліції затримують злочинців із краденим. Основне тактичне завдання в цій ситуації – закріпити сліди кримінального правопорушення. Типові версії у вказаній ситуації: факт крадіжки відбувся і вчинена вона затриманим; затриманий придбав крадене майно або взяв його для схову тощо.

Із метою перевірки цих версій необхідно провести такі слідчі (р) дії: огляд місця події (завчасно забезпечивши його охорону), зокрема й місця затримання підозрюваного з метою виявлення, фіксації, вилучення інших речових доказів, що підтверджують причетність затриманого до розслідуваної крадіжки; особистий обшук, слідчий огляд одягу, речей, вилучених у затриманого, а також його допит. Відтермінування цих дій не припустиме, оскільки це може негативно відобразитися на схоронності викраденого майна (його як серйозний доказ вини злочинці намагаються позбавитися у разі реальної для них небезпеки затримання) та слідів на тілі й одязі затриманого, обумовлених, наприклад, способом подолання перешкод. Невідкладність допиту підозрюваного обумовлена тим, що сам факт затримання з речовими доказами суттєво впливає на обрання лінії поведінки та позицію допитуваного (відсутність психологічної готовності пояснити, продумати фальшиву спрямованість своїх показань).

Після цього необхідно допитати свідків-очевидців, потерпілого, посадових або матеріально відповідальних осіб, що дасть змогу отримати важливу доказову інформацію про обставини крадіжки та її виявлення, учасників та обставини затримання підозрюваного, коло осіб, поінформованих про розслідувану подію.

Початковий етап розслідування в цій ситуації завершується проведенням обшуку за місцем проживання затриманого; пред'явленням для впізнання потерпілому або матеріально відповідальній особі майна (матеріальних цінностей), вилученого у підозрюваного; криміналістичними експертизами.

2. Факт крадіжки встановлено, є відомості про підозрювану особу, проте її місцез перебування невідоме. У розслідуваній ситуації визначальним чинником є час. Дії слідчого та працівника оперативного підрозділу мають відзначатися максимальною оперативністю і спрямованістю на збирання пошукової експрес-інформації шляхом проведення огляду

місця події, короткого опитування обізнаних осіб про кількість, індивідуальні прикмети зовнішності злочинців (стать, вік, особливі прикмети, одяг та ін.), в якому напрямку вони зникли, можливі місця їх перебування, а також характер чи специфічні ознаки викраденого ними майна. Після чого негайно здійснюється переслідування злочинця (злочинської групи) по «гарячих слідах». Зокрема, організуються тактичні операції: «Розшук злочинця», «Затримання по «гарячих слідах», «Розшук викраденого майна», «Встановлення свідків», які охоплюють різноманітні слідчі (р) дії та оперативно-розшукові заходи. Так, коло свідків у кримінальному провадженні про крадіжку визначається залежно від особливостей розслідуваної події. Наприклад, у кримінальному провадженні про квартирну крадіжку слід виявляти свідків насамперед серед мешканців будинку, де вчинена крадіжка (з-поміж пенсіонерів, домашніх господарок, учнів), а також серед працівників житлово-експлуатаційних організацій (двірників, слюсарів, електриків тощо).

Під час розслідування крадіжок, учинених із приміщення державних чи колективних організацій, свідки виявляються серед клієнтів, працівників та осіб, які охороняли цей об'єкт. Особливу групу свідків становлять працівники комісійних крамниць, ломбардів, а також водії таксі.

Якщо в результаті проведення вказаних тактичних операцій злочинця встановлено та затримано, надалі необхідно дотримуватися порядку дій слідчого, викладеного щодо першої слідчої ситуації. Якщо ж підозрювана в крадіжці особа не буде встановлена, допити свідків-очевидців і потерпілого, результати яких для встановлення зниклого злочинця та викраденого майна, мають вирішальне значення. Так, завданням огляду місця вчинення крадіжки в цій ситуації є виявлення, фіксація і вилучення слідів кримінального правопорушення з метою уточнення та розширення наявних у розпорядженні слідчого даних про особу, яка вчинила крадіжку. Допит потерпілого має бути спрямований на встановлення предмета крадіжки, визначення розміру збитку, а

також виявлення осіб з-поміж знайомих і родичів (за описаними свідками-очевидцями прикметами зовнішності), можливо причетних до розслідуваної події.

3. Факт крадіжки встановлено (зламани вхідні двері, своєрідний безлад у приміщенні, зникло певне майно), але немає відомостей про суб'єкт кримінального правопорушення. Така слідча ситуація в інформаційному значенні є найменш сприятливою, а в організаційному – найскладнішою. Основні завдання – встановлення особи, яка вчинила крадіжку, і виявлення викраденого. Для цього можуть проводитися тактичні операції, як «Збирання відомостей про злочинця» і «Розшук викраденого майна». Реалізація цих тактичних операцій може здійснюватися так: попереднє опитування потерпілого (матеріально відповідальної особи) щодо змін в обстановці місця події (поява невідомих, незвичне розташування або зникнення певних предметів тощо); огляд місця події, який охоплює дослідження матеріальної обстановки (не тільки приміщення, з якого вчинена крадіжка, а й довколишньої місцевості – сходових майданчиків, горищ і підвалів жилих будинків, дворів, підсобних приміщень та ін.); допит потерпілого та свідків (черговість допиту цих осіб визначається залежно від того, хто з них першим виявив крадіжку та повідомив про неї в міліцію); призначення і проведення судових експертиз; перевірка за криміналістичними обліками (дактилоскопічним, за способом учиненого злочину); постановка на облік викрадених номерних предметів; вивчення матеріалів раніше нерозкритих крадіжок, учинених аналогічним способом.

Одночасно з процесуальними діями здійснюються оперативно-розшукові заходи, характер яких визначається зібраними даними про злочинця (злочинців) та викрадені цінності. Якщо, з огляду на обставини кримінального провадження, злочинець (злочинці) перебуває поблизу місця крадіжки, необхідно за допомогою працівників поліції організувати переслідування по «гарячих слідах», засідки у місцях можливої появи (зокрема на базарах, у ломбардах, комісій-

них крамницях, камерах схову ручного багажу на залізничних вокзалах, автовокзалах, пристанях, аеропортах) або «прочісування» навколишньої місцевості. У разі, якщо для реалізації викраденого злочинець (злочинці) міг виїхати в інше місце, необхідно поінформувати підрозділи поліції населених пунктів, річних вокзалів, залізничних станцій, розташованих на шляху можливого прямування злочинця (злочинців), а також повідомити органи поліції відповідних районів і областей про ознаки викраденого майна.

У разі виникнення слідчої ситуації, за якої не встановлено особу злочинця, типовим є проведення таких слідчих (р) та інших процесуальних дій:

- огляд місця події;
- внесення відомостей до ЄРДР (винесення постанови про початок досудового розслідування, згідно зі ст. 615 КПК);
- допит потерпілого;
- допити свідків (у разі наявності);
- огляд речей і документів, що надалі можуть стосуватися події кримінального правопорушення;
- призначення трасологічної, дактилоскопічної та інших судових експертиз.

Дії органів досудового розслідування та оперативних підрозділів мають відзначатися максимальною оперативністю і спрямованістю на збирання пошукової інформації шляхом короткого опитування обізнаних осіб про кількість, індивідуальні прикмети зовнішності злочинців (стать, вік, особливі прикмети, одяг та ін.), в якому напрямі вони зникли, можливі місця їх перебування, а також характер чи специфічні ознаки викраденого ними майна. Після чого негайно здійснюється переслідування злочинця по «гарячих слідах», а також використання можливостей оперативних підрозділів.

Для *початкового етапу розслідування крадіжок* характерні також певні типові слідчі версії. Так, під час розслідування крадіжок чужого майна, вчинених шляхом проникнення у приміщення, висуваються такі версії:

- 1) крадіжку вчинила стороння особа;
- 2) крадіжку вчинила стороння особа за участю або сприяння працівника об'єкта, який не є (у цьому випадку) матеріально відповідальною особою;
- 3) крадіжку вчинив працівник цього об'єкта, який не є (у цьому випадку) матеріально відповідальною особою, або особа, яка охороняла означений об'єкт;
- 4) крадіжку вчинила стороння особа, але факт крадіжки використано матеріально відповідальною особою для приховання недостачі або присвоєння інших цінностей, що є в її розпорядженні;
- 5) крадіжку вчинила стороння особа за сприяння матеріально відповідальної особи, яка намагається приховати недостачу;
- 6) крадіжку зі зломом інсценувала матеріально відповідальна особа з метою приховання недостачі або ухилення від сплати податків (нібито викрадене майно списується на збитки і так знижується реальний прибуток, який підлягає оподаткуванню).

Для розслідування крадіжок особистого майна громадян, які вчинено з квартир, будинків, дач, характерні такі типові версії:

- а) щодо події кримінального правопорушення:
 - крадіжка дійсно відбулася;
 - крадіжки фактично не було, а заявник помиляється стосовно події кримінального правопорушення, або крадіжка інсценована ним з метою приховання факту втрати чи розтрати довірених власнику приміщення документів, коштовностей, зброї тощо;
- б) щодо осіб, причетних до вчинення крадіжки, то вона вчинена:
 - однією особою чи групою осіб;
 - особою з-поміж родичів потерпілого;
 - особою, обізнаною про місця знаходження викраденого;
 - особою, яка має певні навички;

- особою, яка раніше проводила якісь роботи у потерпілого або побувала в його квартирі з іншого приводу;
- в) щодо місць можливого перебування злочинця: квартири; заміські дачі родичів, знайомих; готелі, вокзали та ін.;
- г) щодо місць знаходження викраденого майна:
 - сховано за місцем проживання, роботи злодія, його знайомих, родичів;
 - здано в комісійні крамниці, ломбарди;
 - реалізовано;
 - вивезено за межі цього населеного пункту;
 - відправлено поштовою посылкою тощо.

Висунення робочих версій у конкретному випадку розслідування залежить від обсягу зібраної первісної інформації та слідчої ситуації, що виникла. Так, під час висунення версій про осіб, причетних до вчинення крадіжки, беруться до уваги способи учинення кримінального правопорушення, вид і кількість викрадених цінностей, а також відомості, отримані в результаті дослідження слідів та інших речових доказів, виявлених на місці кримінального правопорушення.

На подальшому етапі розслідування крадіжок можуть виникнути такі типові *слідчі ситуації*:

1. Подія кримінального правопорушення не відбулася (предмет крадіжки виявлено потерпілим в іншому місці або було інсценування).

2. Факт крадіжки й особа, яка її вчинила, встановлені, злочинець затриманий і визнає себе винним у повному обсязі. У цьому випадку: 1) особі повідомляють про підозру та допитують; 2) обирають захід забезпечення кримінального провадження; 3) проводять обшук за місцем проживання та роботи підозрюваної особи з метою виявлення слідів кримінального правопорушення або знарядь і засобів; 4) пред'явлення підозрюваної особи для впізнання свідкам; 5) пред'явлення для впізнання речей потерпілому; 6) одночасні допити; 7) слідчі експерименти; 8) відібрання зразків для проведення судових експертиз; 9) призначення судових експертиз тощо.

3. Факт крадіжки встановлено, зібрано докази про винуватість особи, яка її вчинила, однак підозрюваний визнає свою вину частково (визнає, що вкрав лише майно, яке виявлено у нього під час обшуку, заперечуючи окремі епізоди злочинної діяльності, приміром, факт виготовлення заздалегідь знаряддя злону, збуту викраденого тощо). У цій ситуації слідчий на підставі аналізу показань підозрюваного висуває версії щодо кожного пункту. З метою перевірки висунутих версій проводяться допити свідків, одночасні допити тощо.

4. Факт крадіжки встановлено, зібрано докази винуватості підозрюваного в її вчиненні, але він своєї вини не визнає, посилаючись на алібі (називає місце перебування на момент крадіжки й осіб, які можуть це підтвердити), викрадене майно не знайдено. У цій ситуації перевіряються версії щодо місця перебування підозрюваного (чи міг він бути у вказаному ним місці на момент крадіжки), а також причетність осіб, на свідченні яких ґрунтується алібі підозрюваного, до його злочинної діяльності. Опрацьовуються версії про місце знаходження викраденого майна, продовжується реалізація тактичних операцій «Перевірка алібі», «Розшук викраденого майна». З цією метою здійснюються додаткові обшуки за місцем проживання підозрюваного, за місцем знаходження належного йому майна (дача, гараж, автомашина тощо), пред'явлення для впізнання, експертизи, допити свідків, одночасні допити тощо.

У тих випадках, коли злочинця не встановлено, або встановлено, але ще не затримано, вказані слідчі ситуації початкового етапу переходять і на наступний етап розслідування. Дії слідчого мають бути спрямовані на виявлення злочинця, а також на розшук викраденого (обшук, допит родичів, колег), забезпечення відшкодування матеріального збитку, виявлення й усунення причин і умов, що сприяють учиненню крадіжки. Водночас сприяти вирішенню вказаних завдань може вміла взаємодія слідчих органів із громадськими організаціями й окремими громадянами.

Успішне розслідування кримінальних проваджень за фактами крадіжок найперше обумовлене тим, наскільки вчасно, законно та обґрунтовано приймається рішення про початок досудового розслідування, наскільки повно й точно виявлені та зафіксовані сліди кримінального правопорушення, яка інформація наявна про осіб, які вчинили крадіжку, які заходи вжито щодо розшуку викраденого майна, а також наявністю певних теоретичних знань слідчих та їх практичного досвіду з розслідування досліджуваних кримінальних правопорушень.

Під час організації розслідування крадіжок важливе значення має *початок досудового розслідування*. Початок розслідування завжди обумовлюється певним джерелом отримання інформації про вчинення кримінального правопорушення. Повідомлення про вчинену крадіжку надходять від громадян або посадових осіб особисто, або по лінії «102» (директорів магазинів, завідувачів складами, керівників установ, працівників домоуправлінь тощо). Часто про вчинену крадіжку органам досудового розслідування стає відомо з оперативних джерел.

Отже, вихідними даними для початку досудового розслідування кримінального провадження за фактом вчинення крадіжок можуть бути заяви, повідомлення громадян, які стали потерпілими, або були свідками їх вчинення, а також безпосереднє виявлення ознак крадіжки працівниками правоохоронного органу, що може відбутися під час затримання особи під час вчинення (або безпосередньо після вчинення) крадіжки або затримання особи із майном, яке ймовірно (або точно відомо) є викраденим. У таких випадках отримується заява від особи (представника особи), право власності якої було порушено, котра надалі матиме статус потерпілого. Із заявою чи повідомленням про кримінальне правопорушення може звернутися заявник (ст. 60 КПК України) або потерпілий (ст. 55 КПК України). Потерпілим може бути

особа, яка не є заявником, але якій кримінальним правопорушенням завдана шкода й у зв'язку з цим вона після початку кримінального провадження подала заяву про залучення її допровадження як потерпілого.

Заяви або повідомлення про вчинену крадіжку можуть бути усні та письмові. Усні – оформлюються протоколом, який підписують заявник та уповноважена особа, яка прийняла заяву. Заявник попереджається про відповідальність за завідомо неправдиве повідомлення про вчинення кримінального правопорушення (ст. 383 КК України), про що відмічається в протоколі, крім випадків надходження заяви, повідомлення поштою, або іншими засобами зв'язку. Письмові – підписуються особою, якою вона подається. Заявник попереджається про відповідальність за завідомо неправдиве повідомлення про вчинення кримінального правопорушення.

Після подання відповідної заяви або повідомлення про злочин остання реєструється до журналу єдиного обліку заяв та повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події (журнал ЄО) та в інформаційно-комунікаційній системі «Інформаційний портал Національної поліції України» (далі – система ІППП). При особистому зверненні заявника, одночасно з реєстрацією його заяви, уповноважена службова особа оформлює і видає йому талон – повідомлення ЄО про прийняття та реєстрацію заяви про крадіжку. Відомості про вчинену крадіжку невідкладно, але не пізніше 24 годин з моменту отримання заяви, вносяться слідчим, якого визначив керівник органу досудового розслідування до ЄРДР, або згідно зі ст. 615 КПК – в умовах воєнного стану, якщо відсутня технічна можливість внесення відомостей до ЄРДР – слідчий виносить постанову про початок досудового розслідування (в ЄРДР відомості вносяться при першій можливості). Заявнику зобов'язані надати витяг з Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) не пізніше 24 годин з моменту внесення відомостей про початок досудового розслідування до ЄРДР, що підтверджує прийняття і реєстрацію його заяви про

крадіжку. Потерпілому (заявнику) вручається пам'ятка про його процесуальні права та обов'язки особою, яка прийняла заяву про вчинення кримінального правопорушення (ч. 2 ст. 55 КПК України).

Після отримання заяви, повідомлення про крадіжку уповноважений працівник чергової частини негайно доповідає керівнику органу досудового розслідування, а також інформує керівника органу, підрозділу поліції та скерує слідчо-оперативну групу на місце події.

Слідчий, визначений керівником органу досудового розслідування, щодо розслідування крадіжки:

- отримавши підтвердження повідомлення про крадіжку, відповідно до ч. 1 ст. 214 КПК України, невідкладно, але не пізніше 24 годин:

- *вносить відомості* про це кримінальне правопорушення до ЄРДР (або вносить постанову про початок досудового розслідування, відповідно до ст. 615 КПК) за допомогою відповідного ключа;

- *повідомляє* заявника, потерпілого про початок розслідування - надає витяг з ЄРДР;

- *перевіряє* наявність уже розпочатих досудових розслідувань щодо цієї крадіжки;

- невідкладно у письмовій формі повідомляє керівника органу прокуратури про початок досудового розслідування та підставу його початку та інші відомості, передбачені ч. 5 ст. 214 КПК України. Керівник органу прокуратури визначає прокурора, який буде здійснювати процесуальне керівництво за розслідуванням крадіжки.

В ЄРДР автоматично фіксується дата обліку інформації та присвоюється номер кримінального провадження. Якщо відомості про крадіжку до ЄРДР внесені прокурором, він зобов'язаний невідкладно, але не пізніше наступного дня, відповідно до підслідності, передати наявні у нього матеріали до органу досудового розслідування за підслідністю.

Розслідування крадіжок вимагає від слідчого усвідомлення системи та послідовності дій і засобів, які застосову-

ються для одержання позитивного результату, а саме чітким уявленням про його організацію. Під *організацією розслідування крадіжок* розуміють процес його впорядкування шляхом визначення мети, планування, створення умов для якісного проведення слідчих (р) дій, процес співробітництва з учасниками розслідування та управління розслідуванням. Структура організації розслідування крадіжки складається з таких основних елементів, як мета розслідування та дії учасників розслідування щодо досягнення цієї мети. Процес формування мети охоплює визначення предмета розслідування та конкретизацію предмета доказування за конкретним кримінальним провадженням.

Так, обставинами, що підлягають встановленню під час розслідування крадіжок та, згідно зі ст. 91 КПК України, підлягають доказуванню, є:

- час, місце, обстановка крадіжки, факт таємного заволодіння майном; знаряддя, засоби та спосіб готування, вчинення та приховування крадіжки;

- особа потерпілого, підтвердження існування майна (права на майно), яке виявилось викраденим;

- особа злочинця, винуватість підозрюваного, співучасників, роль кожного з них на стадії готування, вчинення та приховування кримінального правопорушення, послідовність та тривалість певних дій, обумовлених способом крадіжки, місця приховування, збуту, зберігання викраденого майна, інші епізоди злочинної діяльності підозрюваного;

- предмет крадіжки, його вартість, розмір завданої шкоди;

- обставини, які пом'якшують чи обтяжують кримінальну відповідальність, характеризують особу злочинця, а також обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності.

Специфіка організації розслідування крадіжок пов'язана з певними чинниками: 1) необхідністю здійснення взаємодії між різними правоохоронними органами, громадськими організаціями тощо; 2) необхідністю створення слідчо-

оперативних груп; 3) важливістю якісного та оперативного проведення огляду місця події; 4) здійсненню постійного взаємообміну інформацією між правоохоронними органами щодо крадіжок; 5) необхідністю встановлення злочинців.

До форм (зовнішній прояв) організації розслідування можна віднести такі: 1) доручення слідчого оперативним підрозділам (п. 3 ч. 2 ст. 40 КПК України); 2) узгоджене планування слідчих та слідчо-оперативних заходів; 3) взаємодію та обмін інформацією оперативних підрозділів та слідчого; 4) проведення оперативних нарад; 5) роботу слідчо-оперативних груп (слідчих бригад) тощо.

Крім того, необхідно здійснювати узгоджене планування слідчих і оперативно-розшукових заходів, формувати розслідування на плановій основі.

Планування розслідування крадіжок є важливішим елементом організаційної діяльності слідчого. Така діяльність має плановий характер, оскільки від правильно спланованого розслідування залежать його ефективність та подальша результативність. Сутність планування розслідування у кримінальних провадженнях полягає в тому, що воно ґрунтується на всебічному врахуванні фактичних даних, є за своєю сутністю динамічним процесом, коли складений план доповнюється, змінюється, коригується і планування, а отже, є безперервним, таким, яке триває впродовж усього досудового розслідування.

Під *плануванням розслідування крадіжок* розуміють визначення шляхів розслідування, окреслення обставин, які підлягають з'ясуванню, а також встановлення найдоцільніших строків проведення слідчих (р) дій та оперативно-розшукових заходів. Ефективність розслідування крадіжок здебільшого обумовлена наявністю погоджених планів слідчих (р) дій та оперативно-розшукових заходів. Планами розслідування передбачаються заходи щодо встановлення та затримання злочинця, виявлення співучасників, виявлення і вилучення викраденого, відшкодування шкоди, розпізнання інсценування тощо. План допомагає слідчому враховувати

різні обставини, ефективно використовувати свої можливості. У плані потрібно передбачити участь усіх зацікавлених служб. План розслідування визначає напрями та порядок їх взаємодії. Є кілька *рівнів планування*: планування роботи слідчого (календарний план); планування розслідування в конкретному кримінальному провадженні; планування проведення певної слідчої дії; планування, здійснення тактичної операції; тактичного прийому; планування початкового, наступного та заключного етапів розслідування. Кожен рівень планування включає п'ять основних стадій: 1. Визначення загального напрямку дій, формування мети, побудова версій і формування логічних висновків. 2. Виділення обставин, які необхідно встановити. 3. Визначення засобів, за допомогою яких буде встановлено обставини вчиненого кримінального правопорушення. 4. Прийняття тактичних рішень. 5. Визначення виконавців і термінів виконання. Планування розслідування крадіжки в кримінальному провадженні необхідно відрізнити від планування окремої слідчої (р) дії, тактичного прийому, тактичної комбінації, тактичної операції. Якщо розглядати планування слідчих (р) дій як певний послідовний процес, то таке планування за своїм змістом має відповідати властивостям процесу розслідування крадіжки.

Планування на початку розслідування крадіжки у більшості випадків характеризується інформаційною невизначеністю, і саме недостатність первинних даних найчастіше змушує слідчого планувати розслідування за схемою «типові слідчі ситуації – типові слідчі версії – програма розслідування системи слідчих (р) дій (тактичні операції)».

Початковий етап розслідування крадіжок потребує оперативного реагування, оскільки виявлення викраденого перебуває під загрозою його ретельного приховування. Після цього (у разі, якщо минуло більше двох діб після вчинення кримінального правопорушення) шанси виявити викрадене майно суттєво зменшуються, за даними науковців, до 20% від загальної чисельності вчинених крадіжок. Саме тому

необхідно здійснювати пошук викраденого майна по «гарячих слідах». Організаційна роль у цій діяльності належить слідчому, який визначає пріоритетні напрями розслідування, дає окремі доручення оперативним підрозділам.

Отже, успішна організація розслідування крадіжок передбачає комплекс заходів різного рівня, переважно організаційного та інформаційного спрямування, які перебувають в арсеналі управлінського впливу слідчого та спрямованих на досягнення мети розслідування кримінальних правопорушень цієї категорії.

Наступний (подальший) етап розслідування крадіжок характеризується вирішенням завдань, спрямованих на розширення доказової бази та підтвердження раніше зібраних фактів щодо винності підозрюваного.

Результативність цих дій здебільшого обумовлена підсумками початкового етапу розслідування.

Розглянемо особливості проведення окремих слідчих (р) дій.

Розслідування крадіжки розпочинається з огляду місця події. Під час розслідування кримінальних правопорушень цієї категорії огляд місця події зазвичай проводиться до внесення відомостей до ЄРДР, яке здійснюється негайно після завершення огляду. За умови встановлення обставин, які свідчать про вчинення крадіжки, досудове розслідування розпочинається невідкладно. Найрезультативнішим він буває, коли здійснюється слідчо-оперативною групою. Огляд місця події під час розслідування крадіжок є однією з найінформативніших слідчих (р) дій. Результати огляду дають змогу вирішити питання про формування версії та скласти план їх перевірки.

Наприклад, при виїзді на огляд місця події по факту квартирної крадіжки шляхом проникнення та зламу входних дверей, слідчий фіксує обстановку місця події, застосовує способи та методи судової фотографії, проводить заміри, малює схеми, виявляє та вилучає сліди кримінального правопорушення, встановлює очевидців, відбирає пока-

зання від потерпілих, свідків, активно вживає заходів щодо затримання злочинців за «гарячими слідами». Саме на цій стадії відбувається зародження та висування версій, далі – їхній розвиток, дослідження припущень, виведення з нього наслідків і їх деталізація шляхом постановки питань по кожному із наслідків. З логічного боку це процес формування суджень про факти, які ще не встановлені. Цей процес продовжується практичною перевіркою версій та їх доказуванням. Загальні версії висувуються для пояснення сутності події, її характеру, причинного зв'язку між фактами, що утворюють склад правопорушення. Окремі версії можуть дати пояснення походженню окремих слідів, видів і властивостей знарядь, що використовує правопорушник при вчиненні крадіжки, про способи вчинення і укриття, про час вчинення тощо.

До виїзду на місце події необхідно забезпечити його охорону для того, щоб обстановка крадіжки залишилась недоторканою, потім визначити, хто повинен взяти участь в огляді (поняті, криміналіст, кінолог, оперуповноважений, службові й матеріально відповідальні особи, потерпілі, свідки-очевидці тощо). Визначивши учасників огляду та його межі, здійснюють фотографування місця події, члени групи проводять коротке опитування (експрес-опитування) очевидців для з'ясування, хто першим виявив крадіжку, які зміни відбулися в обстановці, чи не бачив хто-небудь осіб, що здалися підозрілими. Якщо крадіжка виявлена одразу, організовується розшук винних по «гарячих слідах».

Огляд місця події під час розслідування крадіжок пов'язаний із необхідністю особливо ретельного вивчення місця проникнення у приміщення (двері, вікна, балкони, димоходи, дахи, стелі, підлоги, засувні пристрої, їх розміщення і стан) чи сховище (шафи, сейфи), де можуть знаходитися сліди рук, знарядь зламу, взуття, окремі волокна тканини від одягу злочинця або загублені ним предмети (ніж, викрутка, свердло, ломик, фомка, стамеска, склоріз – те, що можна використати з метою проникнення).

Сліди рук необхідно шукати, керуючись версією про дії злочинця: на засувних пристроях, вікнах, дверях, пакувальних матеріалах, пляшках, склі балконів, касових апаратах, сейфах, посуді та інших предметах. Сліди знарядь злочину можуть залишитись на замках, петлях дверей, накладках та інших частинах вікон і дверей, а також навколо них. Із метою виявлення слідів ніг і транспортних засобів оглядаються можливі шляхи зникнення злочинців. Особливо уважно оглядаються предмети з явними слідами кримінального правопорушення (відкриті та пошкоджені шафи, ящики і кришки письмових столів, шкатулки, предмети пакування).

Під час огляду встановлюється також наявність у потерпілого технічних паспортів, фабричних ярликів, етикеток, товарних чеків, пакувальних матеріалів від викрадених предметів, зразків тканини, з якої виготовлені викрадені носильні речі, оббивка салону або чохли сидінь викраденої автомашини тощо.

З метою організації розшуку та виявлення злочинця звертається увага на пошук і вилучення мікрослідів, залишених злодієм на місці події. Це можуть бути частинки бруду, фарби, пилу, крові, волокна рукавичок, одягу тощо. У разі крадіжки з продовольчих магазинів, дачних будинків необхідно обов'язково виявляти наявність слідів перебування злочинців, а саме: слідів зубів на таких продуктах, як шоколадні цукерки, сир, масло, яблука тощо. Потрібно брати до уваги й те, що, долаючи перепони, злочинці іноді з необережності ушкоджують руки, і за плямами крові, виявленими у цих місцях, можна надалі встановити її групу. Інформативне значення має і потожирова речовина на пальцях, сліди яких після вилучення надаютьна експертизу.

Іноді з метою ускладнення розслідування злодії посипають підлогу тютюном, молотим перцем, поливають одколоном, бензином, сумішшю на ефірній або ацетоновій основі. Частинки тютюну, перцю, інших мікрослідів, а також предмети з запахом вилучаються та ретельно па- куються. В

процесі огляду місця події під час розслідування крадіжок виявляються та фіксуються негативні обставини, що вказують на можливе інсценування крадіжки, а також установлюються такі фактичні дані:

а) яким способом злочинець проник у приміщення, яких предметів він торкався, в якому напрямку зник і чи міг зникнути непоміченим, шляхи підходу до місця крадіжки та його залишення, транспортний засіб, використаний злочинцем;

б) хто вчинив крадіжку, скільки осіб брало участь у реалізації злочинного наміру, їхні прикмети, чи є ознаки, що вказують на професію злочинця, його зовнішність, особистість;

в) які сліди залишені на місці події й що злочинець міг винести із собою (вкрадені предмети, способи їх вивезення, схову), що саме вкрадено (повну відповідь на це запитання дають допити власників або відповідальних за збереження майна осіб, інвентаризація, судово-економічні експертизи);

г) чи немає ознак, що дають підставу припускати, що крадіжка вчинена рецидивістом (такий висновок може бути зроблений у разі відсутності слідів пальців на скриньках, полірованих дверцятах шафи й інших предметів, яких злочинець міг торкатися, а також за наявності на цих предметах слідів протирання або рукавичок);

г) чим і коли вчинено злом, чи був зломщик достатньо досвідченим, які його фізична сила та звички, тривалість крадіжки, сліди злочинця і його дії на місці крадіжки, а також сліди, які могли залишитися на самому злочинцеві, його одязі, знаряддях кримінального правопорушення (частинки певної породи дерева, сліди сажі, масла, штукатурки, фарби тощо).

До завдання огляду місця події також належить обстеження прилеглої до нього території (місцевості), де можуть бути знайдені сліди протекторів, взуття, недопалки, загублені вкрадені або особисті речі злочинців.

Водночас під час розслідування крадіжок необхідним є проведення допитів потерпілого, свідків, підозрюваного.

Так, допит потерпілих і матеріально відповідальних осіб у справах про крадіжки зазвичай починається зі з'ясування обставин, за яких їм стало відомо про те, що трапилося. З'ясовується, коли допитуваний востаннє бачив зниклі речі та цінності, і коли він виявив їх зникнення, а також вартість викраденого та його індивідуальні ознаки. Ці питання доцільно з'ясовувати також у членів родини і колег потерпілих та матеріально відповідальних осіб. У допитуваних завжди слід дізнаватися, чи не підозрюють вони кого-небудь і чи бачили напередодні крадіжки підозрілих громадян.

Що стосується допиту свідків, то під час розслідування квартирних крадіжок свідками стають члени сім'ї та родичі, які можуть допомогти уточнити прикмети викрадених речей. Важливі дані можна отримати під час допиту пенсіонерів і сусідів, які чимало часу проводять на лавочках біля під'їздів або вікон.

У справах про крадіжки на підприємствах, установах та організаціях слід допитувати співробітників охорони: де вони перебували в той момент, чи не помічали поблизу об'єкта, що охороняється, підозрілих суб'єктів, коли це було, чим ті привернули їхню увагу тощо.

Слід зазначити, що у слідчій діяльності тактичні дії слідчого при збиранні і використанні доказової інформації виконують важливу роль, оскільки не лише підозрювані і обвинувачуванні (з метою уникнути відповідальності або пом'якшити свою вину), але і свідки (навіть потерпілі) часто намагаються уникнути давання показань, або (свідомо чи несвідомо) дають неправдиві показання. Нерідко підозрювані, обвинувачувані та їх спільники вживають заходів щодо приховування і знищення слідів злочинної діяльності, залякують і підкуповують потерпілих та свідків.

Допит підозрюваного проводиться після затримання, особистого обшуку, обшуку за місцем проживання, освідування (в тих випадках, коли є підстави припустити, що злочинець, учиняючи крадіжку, міг отримати ушкодження на тілі). Допитуючи осіб, які затримали злочинця на місці кримінального

правопорушення, слід встановити, за яких обставин вони його помітили, чому вони вважають, що затриманий учинив крадіжки, які дії вжиті ними для затримання, як поводить себе затриманий (чи виявив опір, чи намагався втекти, позбутися викраденого майна), чи не було у нього співучасників.

Варто зазначити, що показання, отримані під час допитів свідків, потерпілих, підозрюваних, зокрема, одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб, у кримінальному провадженні, що здійснюється в умовах воєнного стану, можуть бути використані як докази в суді тільки у разі, якщо хід і результати таких допитів фіксувалися за допомогою технічних засобів відеофіксації (ст. 615 КПК).

Розглянемо типові запитання, які задають під час допитів у справах про крадіжки, залежно від суб'єкта допиту:

За фактами крадіжки державного або колективного майна, під час допиту осіб, що відповідають за його збереження, варто з'ясувати:

- 1) коли було отримано майно;
- 2) чи залишилися на місці крадіжки предмети, більш цінні, ніж викрадені, і де вони перебували;
- 3) що викрадено, які родові та індивідуальні ознаки викрадених предметів (найменування, призначення, місце і час виготовлення, матеріал, клейма, товарні знаки, упаковка тощо);
- 4) час учинення та виявлення крадіжки;
- 5) коли востаннє здійснювалася перевірка наявності товарно-матеріальних цінностей;
- 6) який режим роботи підприємства; хто має доступ до сховищ, як вони охороняються, чи перевіряється приміщення перед завершенням роботи, чи не було відхилень від розпорядку роботи в день крадіжки; якщо були, то які та за чиєю вказівкою, хто міг знати про ці відхилення;
- 7) чи не з'являлися перед крадіжкою підозрілі особи; якщо так, то чим вони цікавились і які їхні прикмети;
- 8) чи є на підприємстві охоронна сигналізація, як вона працює, її стан після крадіжки; чи є сторожова охорона, хто саме охороняв об'єкт у день крадіжки;

9) чи було звільнено кого-небудь перед крадіжкою з підприємства, за що, коли саме, як характеризуються ці особи, де вони зараз перебувають;

10) чи були раніше на цьому підприємстві крадіжки, або замах на крадіжки, про які не повідомлялося в поліцію; як вони вчинялися, що саме і за яких обставин злочинець крав або намагався вкрати;

11) що сприяло вчиненню крадіжки (недоліки в роботі підприємства, організації охорони, упущення в доборі кадрів тощо).

Варто зауважити, що, якщо під час огляду або з інших підстав виникла версія про інсценування крадіжки матеріально відповідальною особою з метою приховання факту крадіжки, під час допиту додатково слід з'ясувати: де перебувала ця особа і чим займалася в період крадіжки; як давно працює на цьому підприємстві; які зауваження були щодо її роботи, чи були недостачі товарно-матеріальних цінностей, причини їх виникнення, ким вони виявлені, яких заходів було вжито для відшкодування шкоди; чи підозрює кого-небудь допитуваний у вчиненні крадіжки, на якій підставі. У цьому випадку обов'язково призначається інвентаризація.

За фактами крадіжки особистого майна громадян під час допиту потерпілого варто з'ясувати:

1) що саме викрадено, ознаки викраденого (паспорти, товарні чеки, фотографії цих речей), чи залишились у потерпілого речі, аналогічні викраденим;

2) де знаходилися викрадені речі, хто знав про їх існування та місцезнаходження;

3) час виявлення і вчинення крадіжки, за яких обставин вона вчинена; чи не проживає по сусідству особа, яка могла знати про наявність у потерпілого цінностей;

4) які умови полегшили вчинення крадіжки і хто міг знати про ці сприятливі умови;

5) кого потерпілий підозрює у вчиненні крадіжки;

6) якщо допитуваний називає конкретних осіб, які, на його думку, могли вчинити крадіжку, то варто з'ясувати, на чому ґрунтується така підозра;

7) хто із сторонніх осіб був перед крадіжкою у нього в квартирі (будинку) і виявив інтерес до його майна.

За фактами крадіжки під час допиту підозрюваного варто з'ясувати:

1. Чи має він алібі.

2. Якщо допитуваний не визнає себе винним і заявляє про алібі, то слід уточнити подробиці його перебування в іншому місці (для викриття у вчиненому використовуються речові докази, виявлені на місці крадіжки, вилучені під час обшуку й огляду, а також показання свідків-очевидців та інших свідків, що спростовують заявлене алібі).

3. Якщо підозрюваний визнає себе винним у крадіжці, то у нього слід з'ясувати подробиці її підготовки та вчинення.

4. Коли, у зв'язку з чим виник намір учинити крадіжку.

5. Чи готувалися до неї.

6. Хто сприяв учиненню крадіжки або знав про неї.

7. Яким способом учинена крадіжка, чи використовувалися технічні засоби та які саме.

8. Що викрадено, де знаходиться місце приховування викрадених речей і знарядь кримінального правопорушення.

9. Якщо викрадені речі було продано, то через кого, де, на яку суму, чи витрачені ці гроші.

10. Чи були співучасники вчинення крадіжки, хто саме, їх місцеперебування.

Чи не вчинив він інших крадіжок або інших кримінальних правопорушень, а у разі підтвердження цього припущення необхідно з'ясувати обставини для перевірки отриманої інформації. Об'єктивність показань підозрюваного може бути підтверджена результатами пред'явлення для впізнання (особи чи речей), слідчого експерименту тощо.

Якщо злочинців удалося затримати безпосередньо під час учинення крадіжки (наприклад, у разі спрацювання охоронної сигналізації, виклику сусідами поліції) або під час переслідування по «гарячих слідах» (за результатами опитування потерпілих або свідків-очевидців, які прямо вказали

на осіб, які могли вчинити крадіжку), то первинними слідчими (р) діями будуть *особистий обшук і освідування підозрюваних, огляд їх одягу, обшуки за місцем проживання*. Обшук і огляд житла чи іншого володіння особи проводиться тільки на підставі ухвали слідчого судді з обов'язковою аудіо- та відеофіксацією та залученням понятих. На будь-якій стадії проведення цих слідчих (р) дій має бути допущений адвокат або представник (у разі їх прибуття) учасника обшуку (огляду). Другий примірник протоколу обшуку (огляду) житла чи іншого володіння особи разом із доданим до нього описом вилучених та тимчасово вилучених речей та документів вручається особі у якої проводили обшук (огляд). А за її відсутності – повнолітньому членові її сім'ї або його представникові. При проведенні обшуку (огляду) на підприємстві, в установі або організації, другий примірник протоколу вручається керівнику або представникові підприємства, установи або організації.

Обшук особи здійснюється особами тієї самої статі за обов'язкової участі понятих та у присутності адвоката, представника на вимогу цієї особи. У разі неявки адвоката, представника впродовж 3 годин, обшук особи проводять за їх відсутності.

Треба зауважити, що в умовах воєнного стану, якщо залучення понятих є об'єктивно неможливим або пов'язано з потенційною небезпекою для їхнього життя чи здоров'я, обшук (огляд) житла чи іншого володіння особи та обшук особи проводяться без залучення понятих. У цьому разі хід і результати зазначених слідчих (р) дій в обов'язковому порядку фіксуються доступними технічними засобами шляхом здійснення безперервного відеозапису (ст. 615 КПК).

Під час провадження цих слідчих (р) дій вилучаються не тільки викрадені гроші та речі, але й їх упаковки, товарні ярлики, знаряддя злочину, плани приміщень, одяг злочинців, до якої на місці крадіжки могли нашаруватися частинки ґрунту, фарби, побілки, інші мікрочастинки. Проводячи обшук, зав-

жди потрібно зважати на те, що професійні злочинці зазвичай детально продумують способи приховування ви крадених речей. Тому необхідно обшукувати не тільки квартиру, але й усі підсобні приміщення, підвали, горища, гаражі, сараї тощо. Оскільки до затримання крадії часто встигають учинити серію крадіжок, цю обставину необхідно враховувати під час обшуків. Тому вилучаються речі, викрадені не тільки щодо кримінального провадження, що розслідується, але й у кримінальних провадженнях про раніше вчинену крадіжку.

Освідування підозрюваного, свідка чи потерпілого проводиться з метою виявлення на його тілі або одязі, який є на ньому слідів крадіжки або особливих прикмет, якщо для цього непотрібно проводити судово-медичну експертизу. Освідування, яке пов'язане з оголення особи має проводити особа тієї самої статі або лікар. Освідування проводиться за постановою слідчого (прокурора); примусове освідування проводиться тільки за постановою прокурора. Під час освідування необхідно залучити не менше 2 понятих або здійснювати безперервний відеозапис його ходу та результатів. Після закінчення освідування особі, яку освідували надається копія протоколу освідування.

Під час огляду тіла підозрюваного, огляду його одягу та взуття можуть бути виявлені пил, ворсинки від килимових виробів та інші мікрочастинки, фарбувальні речовини, що використовуються в хімпастках, які встановлюються в сховищах матеріальних цінностей. Після огляду взуття та одяг підлягають вилученню для направлення на експертизу матеріалів, речовин і виробів.

Розслідування крадіжок потребує використання спеціальних знань у галузі криміналістики, судової медицини, психіатрії та інших наук для виконання завдань, що виникають під час розслідування. Отже, розслідування крадіжок пов'язане з необхідністю проведення різних *судових експертиз*, які можуть бути поділені на дві групи:

– призначені для ідентифікації злочинця, знарядь кримінального правопорушення, взуття, транспортних засобів

(або їх частин), дослідження способу подолання перешкод, укриття сховищ (дактилоскопічна, почеркознавча, трасологічна експертизи тощо);

- призначені для дослідження викраденого майна (експертиза матеріалів, речовин і виробів, товарознавча, молекулярно-генетична, імунологічна, цитологічна експертизи тощо). Викрадене майно може також стати об'єктом хімічної або біологічної експертизи.

Під час розслідування крадіжок для встановлення наявності слідів рук кишенькового злодія слідчий разом з криміналістом мають уважно оглядати ручну поклажу потерпілого, з якої була здійснена кишенькова крадіжка, а також вилучені в ході огляду місця події предмети, що викидаються кишеньковими злодіями у момент затримання (гаманці, обкладинки документів, чохли стільникових телефонів). При отриманні під час огляду місця події зразків слідів рук необхідно поставити експерту завдання щодо можливості встановлення: тотожності між конкретною особою та зразками слідів рук, виявлених при огляді місця події; стать, вік, кількість осіб, які залишили сліди пальців рук, виявлені під час огляду; спосіб локалізації слідів пальців рук на різних предметах, які перебували на місці вчинення крадіжки.

З урахуванням особливостей слідчих ситуацій, які будуть виникати, запитання експертів будуть лише додаватися, що дозволить конкретизувати обставини доказування у кримінальному провадженні розслідування крадіжки.

Трасологічна експертиза вирішує діагностичні та ідентифікаційні завдання і проводиться з метою ототожнення особи за слідами рук, ніг (взуття), а також різних знарядь (за їх слідами), що застосовувалися під час учинення кримінальних правопорушень. На вирішення експертизи, зокрема, виносять питання стосовно того, чи залишені сліди, вилучені на місці події і надані на дослідження, певним предметом (наприклад, взуттям, інструментом тощо) і яким є механізм їхнього утворення. У таких випадках може йтися про ідентифікацію, і про

групофікацію слідів (хоча об'єкти, надіслані на експертизу, можуть взагалі не мати спільних ознак).

Дактилоскопична експертиза у провадженнях про крадіжки обов'язково передбачає перевірку виявлених слідів за дактилообліками (її результати можуть бути і позитивними, і негативними, зокрема через відсутність відбитків чи відтисків слідів у базі даних).

Іноді у провадженнях про крадіжки призначається почеркознавча експертиза (наприклад, у разі виявлення на місці події записки або коли під час обшуку вдається знайти складений злочинцем план розташування приміщень, звідки була вчинена крадіжка).

Експертиза матеріалів, речовин і виробів дає змогу встановити спільну родову (групову) належність порівнюваних об'єктів. Зокрема за допомогою цієї експертизи можна встановити однорідність (чи неоднорідність) викрадених речовин (приміром, фарб, продуктів), виявлених у підозрюваних осіб, і зразків, вилучених під час огляду, обшуку, тощо.

Об'єктами товарознавчої експертизи є промислові та продовольчі товари, цінники, ярлики тощо. У межах експертизи експерт вирішує питання про належність предметів до певного виду товару, їх сорт, якість, вартість, місце та час виготовлення, відповідність стандарту тощо.

Важливе значення у разі призначення будь-якої експертизи, зокрема у справах про крадіжки, має правильне формулювання запитань, що вимагає від слідчого, прокурора або судді високої професійної майстерності. Водночас доцільним є залучення експертів як обізнаних осіб для надання допомоги (у формі консультації) у правильному формулюванні запитань (визначенні предмета експертизи), переліку необхідних об'єктів.

Використання спеціальних знань під час розслідування крадіжок можливе не тільки шляхом отримання слідчим від експерта (спеціаліста) відповідного документа – висновку, а й шляхом допиту цих осіб. Проте допит експерта не повинен замінювати експертизи. А отже, неприпустимо на

допиті ставити перед експертом нові запитання, які потребують додаткового дослідження.

Варто зауважити, що під час воєнного стану, в місцях ведення бойових дій, установи, що проводять експертизи можуть не працювати, чи виконувати свої функції не повною мірою. Це може суттєво ускладнити процедуру проведення експертиз. Може виникнути необхідність проведення експертиз в установах, які територіально знаходяться в інших містах. Тому, аналізуючи отримані сліди під час проведення досудового розслідування, варто оцінювати доцільність та можливу інформативність зафіксованих слідів. Слід зазначити, що слідчими може розглядатись можливість залучення до проведення експертизи атестованого експерта, який не є працівником державних експертних установ.

Необхідно також враховувати, що постає питання оплати таким експертом наданих послуг. Так, залучення стороною обвинувачення спеціалістів, експертів спеціалізованих державних установ, проведення експертизи (обстежень і досліджень) за дорученням слідчого судді або суду здійснюються за рахунок коштів, що за цільовим призначенням виділяються таким установам із Державного бюджету України (ч. 2 ст. 122 КПК України). Що стосується проведення експертизи в приватному порядку, то частиною 7 статі 15 Закону України «Про судову експертизу» передбачено, що фахівці, що не є працівниками державних спеціалізованих експертних установ, виконують роботи на договірних засадах. Так, замовити проведення такої експертизи виявляється складніше, ніж доручити проведення такої експертизи державній установі, яка базується в іншому місті.

Отже, під час розслідування таємного викладення чужого майна в умовах воєнного стану, слідчий стикається з виявленням функціонуючих державних спеціалізованих експертних установ. В окремих випадках варто оцінювати доцільність залучення експертів в установах, які територіально перебувають в іншому місті.

Суттєве значення під час розслідування крадіжок має слідчий експеримент. Він може бути проведений і за ініціативою слідчого чи прокурора, і за клопотанням підозрюваного, його захисника, потерпілого, свідка, інших учасників процесу. В разі проведення слідчого експерименту з метою перевірки й уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин учинення крадіжки з житла чи іншого володіння особи, то це здійснюється лише за добровільною згодою особи, яка ними володіє, або на підставі ухвали слідчого судді. Якщо учасники кримінального провадження щодо розслідування крадіжки відмовляються від експериментальної перевірки можливості вчинення ними конкретних дій чи сприйняття певної інформації, то проведення слідчого експерименту стає об'єктивно неможливим. У процесі його проведення не повинні допускатися дії, які принижують честь і гідність його учасників та інших осіб, створюють небезпеку для їхнього життя та здоров'я.

Отже, слідчий експеримент проводиться тільки у разі, якщо у слідчого чи прокурора є певні відомості, які необхідно уточнити та перевірити. Зазвичай його проводять із метою встановлення реальної можливості сприйняти криміналістично значущу інформацію чи виконати конкретні дії, про які дає показання підозрюваний. До таких дій належать здатність суб'єкта до вчинення крадіжки певним способом, до використання ним тих чи інших специфічних технічних знарядь; здатність особи проникнути у приміщення крізь певні отвори, лази, проломи, вікна, за наявності у неї певних фізичних даних (тіло-будови, фізичної сили, зросту тощо).

Наведемо типові підстави для проведення слідчого експерименту з метою перевірки й уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин учинення крадіжки:

1. Слідчий експеримент для перевірки можливості бачити у цих умовах. Завдання такого експерименту іноді полягає у встановленні можливості не тільки бачити, а й мож-

ливості розрізняти деталі та особливості об'єктів у певних умовах.

2. Слідчий експеримент для перевірки можливості чути в конкретних умовах. У деяких випадках під час проведення слідчого експерименту на відкритій місцевості важливо встановити силу та напрямок вітру в момент події кримінального правопорушення, а також наскільки суттєво ці чинники впливають на можливість почути.

Слідчий експеримент для перевірки можливості проникнути крізь певний отвір та вийняти через нього ті чи інші предмети. Таким експериментом повинна бути встановлена й об'єктивна можливість учинення дій (проникнення, витягування), і суб'єктивна здатність на це певної особи або осіб. Важливо з'ясувати, чи може предмет певної конфігурації та об'єму пройти крізь цей отвір, а також, чи може вказана особа проникнути через виявлений пролом.

1. Слідчий експеримент для перевірки можливості вчинення якоїсь дії за певний час. Під час проведення такого експерименту головним чинником є час, оскільки викликає сумнів не можливість вчинення певних дій, а час, упродовж якого вони були вчинені.

2. Слідчий експеримент для перевірки можливості настання певних наслідків цих дій (розгоряння, поломки тощо). Такі експерименти доцільно проводити у випадках, коли ці питання не вимагають експертного дослідження та застосування спеціальних знань.

3. Слідчий експеримент для встановлення спеціальних та професійних навичок особи. Такі експерименти рекомендують проводити тоді, коли підозрюваний або свідок стверджує, що він може виконати ту чи іншу дію. У разі заперечення ним цього проводити слідчий експеримент не рекомендується.

Основними тактичними вимогами до проведення слідчого експерименту є створення умов для проведення дій, максимально наближених до умов, що перевіряються, повторення цих дій і варіювання умов експерименту, кільका-

разове виконання їх у трохи змінених умовах. Умови проведення експерименту визначаються характером і метою дій, які перевіряються. Вони повинні провадитися переважно у тому ж місці, де відбулася подія, яка перевіряється (у тому приміщенні, на тій ділянці відкритої місцевості).

Експеримент бажано проводити в той же час доби, за такого ж за видом й інтенсивністю освітлення (денному, штучному), за таких же погодних і кліматичних умов, у яких відбулася крадіжка. Так, якщо крадіжка сприймалася громадянином, показання якого перевіряються, за умов дощу, туману, снігопаду, в грозу, слідчий експеримент потрібно проводити за аналогічної погоди. Інакше достовірність досягнутих експериментальних результатів можна оскаржити. Це важливо під час перевірки фізіологічних можливостей людини (бачити, пересуватися з певною швидкістю), характеру й швидкості зміни властивостей різних речовин. Дотримання ж звукових умов (сигнал, розмова, ступінь гучності, тембр, висота звуку) важливе під час установаження можливості чути що-небудь на певній відстані й у певних умовах. Однак, оцінюючи результати таких експериментів, необхідно пам'ятати, що принципова можливість, здатність підозрюваного у крадіжці виконати ті чи інші дії, ще не означає, що саме вона їх насправді виконувала.

З метою збирання достатньої кількості доказів під час розслідування крадіжки, *пред'явлення особи для впізнання* можна віднести до первинних слідчих (р) дій.

Цю слідчу (р) дію проводять з метою встановлення тотожності, подібності або відмінності наданої для спостереження і сприйняття особи (речі, документа, зображення на фотознімку чи відеозаписі, по голосу або ході) з тими, яких свідок, потерпілий, підозрюваний або обвинувачений сприймав як очевидець за певних обставин розслідуваної крадіжки. Мета пред'явлення для впізнання полягає в отриманні доказів, які допоможуть сформулювати висновок одного з учасників процесу про результати проведеної ним ідентифікації (тотожність, схожість або відмінність) осіб чи

об'єктів, представлених для ознайомлення, з ознаками особи чи об'єктів, що збереглися в його пам'яті. Проведення цієї слідчої (р) дії дає змогу перевірити показання осіб (потерпілого, свідка, підозрюваного), допитаних у кримінальному провадженні щодо крадіжки.

Перед безпосереднім проведенням впізнання необхідно проводити попередній допит особи, яка буде впізнавати, з метою з'ясувати, чи зможе вона впізнати. В ході допиту слід з'ясувати, чи знав впізнаючий раніше осіб (об'єкти впізнання), наскільки добре запам'ятав їх, які прикмети (індивідуальні ознаки або сукупність ознак) цих об'єктів впізнання він пам'ятає, у зв'язку з якою подією і в яких умовах він спостерігав їх; визначити об'єктивні і суб'єктивні чинники, що впливають на повноту впізнання і правильність сприйняття, стан, в якому перебував впізнаючий під час спостереження події, зорову пам'ять на осіб (інші об'єкти), здатність правильно визначати кольори, розміри об'єктів, відстані.

Так, впізнавання може бути помилковим через суб'єктивні особливості людини, яка впізнає, для перевірки його здібностей правильно сприймати і оцінювати спостережувані явища. Тому іноді необхідним є вивчення особи того, хто впізнає, з метою перевірки його здібностей правильно сприймати і оцінювати спостережувані явища. Для цього можуть бути витребовані певні документи (медичні довідки про стан здоров'я того, хто пізнає), допитуватися інші свідки, проводитися слідчі експерименти і судові експертизи. Така перевірка впізнаючого потрібна, щоби з'ясувати, чи не має він дефектів органів чуття і психіки, які могли б завадити сприйняттю і відтворенню в його пам'яті об'єктів впізнання.

Далі необхідно підібрати не менше 3 статистів (інших об'єктів для проведення впізнання) тієї ж статі без різких відмінностей у віці, зовнішності та одязі, серед яких пред'являтиметься пізнаваний об'єкт, запросити понятих і створити відповідні умови для проведення упізнання (вибрати час і місце пред'явлення, забезпечити належне освітлення). Під час впізнання необхідно залучити не менше

2 понятих або застосувати безперервний відеозапис ходу і результатів його проведення. Особі, яку будуть впізнавати, пропонується посісти будь-яке місце серед статистів.

Впізнання повинне проходити в окремому кабінеті, за хорошого освітлення і відсутності будь-яких зовнішніх перешкод; іншими словами, мають бути створені сприятливі умови для сприйняття об'єкта, що впізнається. З метою забезпечення безпеки особи, яка впізнає, впізнання може бути проведене поза її візуальним та аудіоспостереженням. Проведення такого впізнання треба організувати так, щоб не міг бачити й чути особу, яка впізнає, не лише той, кого впізнають, а й його захисник, законний представник, а в разі проведення впізнання із залученням понятих кількість їх повинна бути достатньою для присутності з боку того, хто впізнає, і з боку того, кого впізнають. Захисник і законний представник особи, яку впізнають, мають право перебувати в тій частині приміщення, де перебувають їхні підзахисний чи особа, інтереси якої вони представляють.

Перед проведенням впізнання слідчий роз'яснює його суть окремо особі, яку впізнають, її захиснику, іншим учасникам впізнання, які перебувають у приміщенні разом із зазначеними особами, про що вказується в протоколі цієї слідчої дії. Після цього, в іншому приміщенні слідчий роз'яснює суть впізнання окремо особі, яка впізнає, та іншим особам, які беруть участь у слідчій дії і перебувають у приміщенні разом з цією особою. З метою забезпечення контролю за проведенням такого впізнання, можуть прокурора, слідчих з числа учасників слідчої групи або співробітників оперативного підрозділу. Отримані матеріали відеозапису учасникам слідчої дії після її закінчення не демонструються, щоб не можна було встановити особу, яка впізнавала, до часу, коли мине загроза її безпеці. Про результати впізнання обов'язково повідомляються особа, яка пред'являлася для впізнання, та інші учасники слідчої дії. Відомості про особу взяту під захист не вносяться до протоколу і зберігаються окремо до передання

їх суду разом із матеріалами кримінального провадження або до скасування заходів гарантування безпеки.

Необхідно зазначити, що *в умовах воєнного стану* при проведенні окремої процесуальної дії, слідчий (дознавач, прокурор) забезпечує участь захисника, зокрема, у разі неможливості його явки – із застосуванням технічних засобів (відео-, аудіозв'язку) для забезпечення дистанційної участі захисника. Крім того, слідчий (дознавач, прокурор) забезпечує участь перекладача з метою перекладу пояснень, показань або документів підозрюваного, потерпілого за першої можливості. За наявності обставин, що унеможливають участь перекладача у кримінальному провадженні, слідчий (дознавач, прокурор) має право особисто здійснювати переклад пояснень, показань або документів, якщо він володіє однією з мов, якими володіє підозрюваний, потерпілий (ст. 615 КПК).

Перелік контрольних питань до теми:

1. Поняття крадіжки та її види.
2. Криміналістична характеристика крадіжок.
3. Початок досудового розслідування крадіжок.
4. Особливості організації розслідування крадіжок.
5. Особливості планування розслідування крадіжок
6. Типові слідчі ситуації під час розслідування крадіжок.
7. Типові слідчі версії під час розслідування крадіжок.
8. Обставини, що підлягають установленню під час розслідування крадіжок.
9. Особливості проведення огляду місця події під час розслідування крадіжок.
10. Особливості проведення допитів під час розслідування крадіжок.
11. Призначення експертиз під час розслідування крадіжок.
12. Особливості проведення слідчого експерименту під час розслідування крадіжок.
13. Процесуальний порядок проведення впізнання під час розслідування крадіжок.
14. Особливості розслідування крадіжок в умовах воєнного стану.

РОЗСЛІДУВАННЯ ГРАБЕЖІВ І РОЗБОЇВ

1. *Криміналістична характеристика грабежів і розбійних нападів*
2. *Типові слідчі ситуації, версії та основні напрями розслідування*
3. *Особливості тактики проведення окремих слідчих (р) дій*

- 1 -

Грабежі і розбої є тяжкими кримінальними правопорушеннями, покарання за які передбачене статтями 186 та 187 КК України. Грабiж – відкрите викрадення чужого майна, вчинене без застосування насильства чи поєднане з насильством, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, або з погрозою застосування такого насильства (ст. 186 КК України). Розбій – напад з метою заволодіння чужим майном, поєднаний із насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу, або з погрозою застосування такого насильства (розбій) (ст. 187 КК України). При їх вчиненні злочинці прагнуть заволодіти матеріальними цінностями та (або) спричинити шкоду здоров'ю потерпілого. Криміналістична характеристика цих правопорушень охоплюється їх основними схожими особливостями. Законодавець розмежував грабежі і розбої, виходячи з міри небезпеки насильства, застосованого при їх вчиненні.

Грабежі та розбої належать до найбільш тяжких видів кримінальних правопорушень проти власності. Їхня підвищена суспільна небезпека пов'язана з тим, що вони посягають не лише на чуже майно, а й на життя та здоров'я потерпілого шляхом відкритого, незаконного, насильницького нападу на

особу. Зухвалість цих кримінальних правопорушень і розбоїв справляє на потерпілих та очевидців тяжке негативне враження, викликає у них занепокоєння, спричиняє значний суспільний резонанс, оскільки рівень їх розкриття – невисокий.

Ці кримінальні правопорушення також характеризуються тим, що злочинці переважно швидко зникають з місця кримінального правопорушення, використовуючи будь-який транспортний засіб. Віднедавна набули поширення крадіжки та грабежі біля продуктових магазинів. У цих випадках важливим є свідчення потерпілої особи або свідків події, які були безпосередніми учасниками під час вчинення кримінального правопорушення або його очевидцями. Отже, далеко не завжди, особливо в умовах міста, на вулицях, у під'їздах, транспорті залишаються сліди вчинення кримінальних правопорушень. У цих випадках набуває першочергового значення організація пошуку злочинця за його особливими ознаками. Збирання доказів, які характеризують вчинення цих кримінальних правопорушень, у багатьох випадках залежить від знання обставин, що підлягають доказуванню. До таких обставин можна віднести: місце, час, умови вчинення кримінального правопорушення, спосіб, тобто способи насилля, які використовував злочинець, та технічні засоби, що він використовував. Ця інформація може вказувати на характерні особливості злочинця, його спеціальність, можливе місце роботи. Наявність такої інформації має важливе значення для розшуку злочинця.

Характерною рисою грабежу і розбою, що відрізняє їх від крадіжки, є відкритий характер дій злочинців. Вони відбуваються в умовах очевидності. Дії злочинців мають насильницький характер, що оцінюється за способом їхнього вчинення і наслідками. Дані про спосіб вчинення грабежів і розбоїв є одним з основних елементів криміналістичної характеристики цих кримінальних правопорушень. Його становлять дії злочинця при нападі на потерпілого і заволодінні майном. Ці дії можуть бути різноманітними і характеризуються великою суспільною небезпекою, тому що нерідко пов'язані з за-

стосуванням холодної чи вогнепальної зброї або предметів, подібних з ними, а також сипучих і їдких речовин (пісок, тютюн), спецзасобами, іноді вони супроводжуються погрозами і знущанням над потерпілим.

Насамперед під час розслідування та судового розгляду кримінального провадження слідчий, прокурор, суд повинні встановити наявність або відсутність події кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення). Точне встановлення часу вчинення грабежу чи розбою є необхідним не тільки для характеристики події кримінального правопорушення, а й для вирішення інших питань: чи досяг підозрюваний на момент вчинення кримінального правопорушення віку кримінальної відповідальності; не закінчилися строки давності, встановлені ст. 49 КК України; який кримінальний закон підлягає застосуванню.

Основними елементами криміналістичної характеристики грабежів і розбійних нападів є:

- предмет посягання;
- спосіб злочинного посягання;
- місце та час вчинення кримінального правопорушення;
- характеристика особи потерпілого та злочинця;
- типова слідова картина.

Предмет посягання у структурі криміналістичної характеристики виконує важливу роль як джерело фактичної інформації, що має організаційне і тактичне значення для розслідування та розкриття цієї категорії кримінальних правопорушень. Практика розслідування цих кримінальних правопорушень засвідчує, що безпосередніми предметами злочинного посягання при грабежах та розбійних нападах є: гроші та цінні папери, мобільні телефони, годинники, коштовності, прикраси, транспортні засоби (автомобілі, мопеди, велосипеди), теле-, фото-, відеоапаратура, музичні інструменти, одяг, взуття, вино-горілчані напої або продукти харчування та інші предмети.

Безпосереднім предметом злочинного посягання дедалі частіше стають транспортні засоби. Також трапляються випадки вчинення нападів на автомобільному транспорті, найчастіше вони здійснюються на водіїв таксі та вантажі вантажних автомобілів.

Дослідження предмету посягання зосереджує увагу слідчого на необхідності з'ясування: на заволодіння яким саме майном був спрямований умисел злочинців і хто з оточення знав про зберігання цього майна у потерпілого. Інформація, отримана від потерпілого про кожен викрадений предмет та його індивідуальні ознаки, може бути основою для побудови конкретних версій, спрямованих на окреслення кола осіб, які могли бути співучасниками нападу або неусвідомленими контактами з ними, що сприяло кримінальному правопорушенню.

Спосіб вчинення кримінального правопорушення – це спосіб дій злочинця, який виражається в певній взаємопов'язаній системі дій та прийомів підготовки, вчинення та приховування кримінальних правопорушень. Всебічне вивчення способів вчинення грабежів і розбійних нападів дає змогу розробити найбільш ефективні заходи щодо їх запобігання та припинення. Спосіб вчинення кримінального правопорушення цілком залежить від інших елементів криміналістичної характеристики: особи злочинця, предмету посягань, часу вчинення кримінального правопорушення, особи потерпілого.

Найбільш характерними способами вчинення цих кримінальних правопорушень є:

1) напад на відкритій місцевості, що вчиняється з використанням фактора раптовості та без застосування насильства;

2) напад на відкритій місцевості, що вчиняється з використанням або погрозою використання насильства;

3) напад на громадян у житлових приміщеннях із проникненням у житло;

4) напад на приватні або державні установи;

5) напад на громадян у міському або залізничному транспорті;

б) напад на водіїв таксі, транспортні засоби, що здійснюють міжміські та міждержавні перевезення.

Спосіб вчинення кримінального правопорушення містить такі елементи: підготовка до вчинення, вчинення і приховування кримінального правопорушення.

Підготовка до вчинення кримінального правопорушення залежить від багатьох факторів (предмет і об'єкт посягання, особа злочинця, особа потерпілого тощо). Проте загалом підготовка охоплює такі дії злочинця: вибір предмета і об'єкта посягання; підбір і організація учасників нападу, за необхідності розподіл ролей між ними; виготовлення або придбання знарядь, які необхідні для вчинення нападу; вибір місця і часу вчинення нападу; придбання або виготовлення засобів маскуванню зовнішності; обрання шляхів відходу з місця нападу; організація транспортних засобів.

Безпосередньо дії злочинця на місці вчинення кримінального правопорушення характеризуються такими рисами:

1. Під час нападу на відкритій місцевості, що вчиняється з використанням фактора раптовості та без застосування насильства, дії злочинців спрямовані на заволодіння предметами, які потерпілі носять у руках або безпосередньо на собі (сумочки, барсетки, мобільні телефони, годинники, золоті прикраси тощо). Для вчинення нападу «на ривок» можуть використовуватися велосипеди, скутера.

2. Напад на відкритій місцевості, що вчиняється з використанням або погрозою використання насильства, має свої певні особливості. Доволі поширеним є такий спосіб, як організація засідок у безлюдних, темних місцях, через які громадяни вимушено або скорочуючи шлях ідуть додому. Деякі нападники спеціалізуються на вистежуванні та супроводженні потенційних жертв до місця сприятливого для пограбування або розбійного нападу. Для чого використовують нетверезий стан потерпілого, пропонуючи відвести його додому, заводять у безлюдне місце і грабують; помітивши коштовну річ (велику суму грошей, яку особа отримала в банку, банкомату, на пошті), знайомляться з її власником, споюють його і віднімають, а якщо контакт не вийшов, вистежують жертву, нападають у

придатному місці, відбираючи гроші і цінності. Інколи злочинці змушують молодих жінок бути навідницями – знайомитися з чоловіками (у барах, кафе, ресторанах) і затягати в умовні, зручні для пограбування місця. Такі напади характеризуються нанесенням ударів, що спричиняють тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості раптово і швидко. Потерпілі не завжди встигають розглянути і запам'ятати прикмети злочинців. Утім нерідко злочинці маскують свою зовнішність (переодягаються в інший одяг, закривають обличчя маскою і т. д.). Оскільки грабежі і розбої найчастіше відбуваються в безлюдних місцях, свідків-очевидців у їх розслідуванні здебільшого не буває.

3. Розбійні напади на інкасаторів на вулиці переважно відбуваються групою і ретельно готуються. У цих випадках злочинці часто викрадають автотранспорт, купують або виготовляють зброю. Під час розбійного нападу діють зухвало, без зайвих вагань використовують вогнепальну зброю. Так, приймаючи рішення про напад на інкасатора чи касира, злочинці визначають спосіб вчинення кримінального правопорушення, вивчають шлях пересування інкасаторів чи касирів з грошовими коштами, старанно аналізують наявність охорони, визначають найбільш зручні ділянки, де можна вчинити напад, передбачають шляхи відступу чи від'їзду.

4. Напад на приватні або державні установи. Об'єктами таких посягань частіше є банки, ощадні каси, ломбарди, крамниці, обмінні пункти валюти, АЗС тощо. Розбійні напади здійснюють групи осіб, переважно організовані, озброєні, з розподілом ролей, використанням транспортних засобів, маскуванням зовнішності. Плануючи напад, злочинці враховують такі фактори, як: можлива сума отриманих грошей, наявність і ефективність охорони, наявність відео спостереження, можливий час прибуття працівників поліції. Нападники діють зухвало, швидко, погрожують вогнепальною зброєю і за необхідності застосовують її.

5. Напад на водіїв таксі, транспортні засоби, що здійснюють міжміські та міждержавні перевезення. На автомобільному транспорті стаються напади на водіїв таксі: злочинці (як правило, ввечері або вночі) сідають у машину і вказують

адресу (звичайно, ту, де вони намітили вчинити пограбування), а після прибуття, погрожуючи чи вчиняючи насильство, відбирають у водія гроші, а інколи і транспортний засіб. Такі напади здійснює група осіб за попередньою змовою, озброєна холодною зброєю, предметами побутового призначення, які можна використовувати для нанесення тілесних ушкоджень. Значно рідше відбуваються напади на пасажирів таксі. Розбійні напади на вантажні автомобілі з метою викрадення вантажу здійснюють організовані злочинні групи. Нерідко вони мають інформацію про характер вантажу. Нападники озброєні, мають власні транспортні засоби, добре знають місцевість, місця, де зупиняються транспортні засоби, обладнанні місця для зберігання викраденого вантажу, а також володіють інформацією про торговельні точки для його реалізації. Напади здійснюються за допомогою власного транспорту, блокуючи потрібний автомобіль. Зупинений автомобіль відганяють з траси, перевантажують вантаж на свої автомобілі або на склад. Викрадений автомобіль відганяють з місця події і спалюють або покидають. Водіїв залишають біля машини.

Місця вчинення кримінального правопорушення – це частина матеріального середовища, яка включає відрізок території, а також сукупність різних предметів та речових доказів, які містяться на ньому. Місцем вчинення кримінальних правопорушень є ділянка місцевості або приміщення, де було вчинено напад з метою заволодіння чужим майном. Місце вчинення цих кримінальних правопорушень в багатьох випадках є вулиці, магазини, ринки, під'їзди жилих будинків, квартири, сквери, парки, вокзали, автобусні зупинки та станції. Одна з головних умов обрання місця для вчинення грабежів та розбійних нападів є відсутність або обмежене коло свідків кримінального правопорушення, а також погане освітлення.

Фактор часу вчинення кримінального правопорушення виконує двояку роль, він може бути компонентом криміналістичної характеристики розслідуваного кримінального правопорушення, в інших випадках використовується визначений часовий зв'язок між кримінальним правопорушенням та наступними діями підозрюваного у криміналь-

ному правопорушені. Коли наявні дані про час вчинення кримінального правопорушення, то ця обставина дозволяє конкретизувати кримінальне правопорушення та врешті сприяє його індивідуалізації. Знання часу вчинення кримінального правопорушення дозволяє також більш чітко запланувати шляхи отримання доказової інформації та визначити круг підозрюваних. Аналіз слідчої практики свідчить, що грабежі та розбійні напади головню вчинюються у другій половині дня, переважно у вечірній час, тобто (з 16:00 до 24:00 год), інколи вночі та зранку (з 00:00 до 12:00 год).

Особа потерпілого. Встановлення даних про типові ознаки осіб потерпілих від грабежів та розбійних нападів дозволить зробити висновок про особу злочинця, мотиви та вибір способу вчинення кримінального правопорушення. Виявлення цих та інших зв'язків між злочинцем та жертвою, а також іншими елементами криміналістичної характеристики дасть змогу визначити особливості типових слідчих ситуацій та способи їх вирішення. Вибір конкретної жертви при грабежах деякою мірою випадковий. Злочинець або злочинці можуть спостерігати жертву у місцях вірогідного появлення осіб, майно яких може бути предметом посягання (наприклад, біля пошти в дні видачі пенсій, або зарплат та ін.) та супроводжувати жертву до безлюдного та зручного для нападу міста, після чого вчинюється кримінальне правопорушення.

Потерпілі найчастіше раніше не були знайомі зі злочинцем, але трапляються випадки, коли вони познайомились напередодні вчинення кримінального правопорушення або вступали в злочинний зв'язок зі злочинцями з метою заволодіння майном або інсценували грабїж чи розбій з метою приховування іншого кримінального правопорушення. Розбійні напади здебільшого вчиняються цілеспрямовано. Заздалегідь обирається об'єкт нападу, визначається кількість осіб, що можуть перебувати на місці нападу, їх стать, вік, можливість чинення опору. Специфічність відносин між потерпілим і злочинцем на момент вчинення кримінального правопорушення дозволяють поділити потерпілих на 2 види – нейтральний та провокуючий. Нейтральний – жертва,

спосіб життя якої не можуть бути визнані такими, що впливають на зародження та розвиток злочинності. До такої категорії належать жінки, особи похилого віку, які не можуть чинити опору, неповнолітні. Жертва з провокуючою поведінкою – тип потерпілих від кримінальних правопорушень, які вчинюються на основі їх специфічної поведінки. Це можуть бути особи у стані алкогольного сп'яніння, особи, що хочуть розважитися з незнайомими жінками тощо.

Особа злочинця. Розбійні напади належать до так званих «чоловічих злочинів», оскільки переважно їх вчиняють чоловіки і лише в деяких випадках жінки виступають співучасницями.

Серед осіб, що вчинили корисливо-насильницьке кримінальне правопорушення, зокрема розбійний напад, простежується високий відсоток (більше третини) раніше судимих. Грабежі найчастіше вчиняються особами у віці від 16 до 30 років, іноді групами, що організують і очолюють рецидивісти. Більшість осіб, які скоюють грабежі, характеризується низьким культурним і освітнім рівнем. Вони вживають спиртні напої, наркотичні засоби, ніде не працюють. Часто групи, що займаються грабежами і розбоями, створюються на основі сумісного відбування особами покарань, місця проживання, місця навчання, родинних зв'язків.

Слідова картина. Вчинення розбійного нападу спричиняє виникнення різноманітних слідів, які разом з іншими джерелами інформації дають змогу не тільки правильно кваліфікувати вчинене, а обрати відповідні засоби й методи для розкриття й розслідування цих кримінальних правопорушень. Дані про сліди й одержана щодо них інформація є необхідною умовою забезпечення всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин кримінального правопорушення. Багато вчених-криміналістів підкреслювали важливе значення виявлення, фіксації та вилучення слідів для розслідування кримінальних правопорушень.

Сліди кримінального правопорушення (у широкому розумінні) та інші джерела доказів, що характеризують

обставини вчинення кримінального правопорушення та злочинця в криміналістичній характеристиці, охоплюють:

а) зміни у матеріальній обстановці місця події. Ці зміни відображають дії злочинця, потерпілого та інших осіб, дій знарядь, засобів і механізмів (наприклад, автомашини), які знаходяться у порушеному від початкового стані, місцезнаходження, стану і структури різних об'єктів, які утворюють матеріальне середовище, у якому вчинено кримінальне правопорушення;

б) сліди-відображення (сліди рук, ніг, інструментів та ін.). Для окремих видів кримінальних правопорушень характерно наявність певних слідів (наприклад, зламу);

в) предмети – речові докази, зокрема, документи, речовини та мікрочастинки;

г) документи – письмові докази різного роду та призначення;

д) особи, які можуть бути допитаними як свідки.

Сліди у вузькому значенні – це матеріальні утворення, що відображають зовнішню будову взаємодіючих об'єктів (відбиття поверхневої будови одного предмета на іншому), тобто сліди-копії. Потерпілий, або свідок-очевидець, ідеальні відображення яких зафіксовані в процесуальних документах (розслідуваннях) і виступають джерелами інформації про зовнішність злочинця.

За наявності ідеальних слідів кримінального правопорушення вони повинні бути закріплені як у процесуальних, так і непроцесуальних документах. Потерпілий в більшості випадках сам є носієм слідової інформації, при побитті потерпілого залишаються сліди тілесних ушкоджень. Також характерна наявність слідів вогнепального поранення у потерпілого.

Часто при боротьбі злочинця і потерпілого виникають сліди – накладання від дотику одягу злочинця з його жертвою, частинками та речовинами, винесеними з місця події (кров, волосся, кусочки скла та ін.). При швидкому затриманні необхідно вилучити частинки землі або іншої речовини з-під нігтів підозрюваних. Ці об'єкти можуть виконати важливу роль у процесі доказування у конкретній справі.

Необхідно також зауважити, що на шляху з місця вчинення розбійного нападу злочинці можуть позбутися речових доказів, тобто предметів, які викривають їх у вчиненні кримінального правопорушення (наприклад, після того, як була вирвана у потерпілої сумочка, всі цінні речі та гроші злочинець залишає, а сумку, гаманець тощо викидає).

Типову слідову картину для цієї категорії кримінальних правопорушень можна охарактеризувати так:

1) сліди утворюються від принесення на місце кримінального правопорушення нових предметів (слідів рук, ніг, транспортних засобів, куріння, мікрочастин одязі злочинців, запаху, залишених або викинутих знарядь, інших предметів, слини, волосся);

2) щодо розбійних нападів, вчинених у квартирах або інших приміщеннях, то, крім зазначених вище, сюди можна також віднести сліди, які утворилися зі змінами, що відбулися з речами та об'єктами, що знаходились на місці події, як стосовно їх властивостей, так і щодо їх локалізації (пересунені меблі, відкриті шафи, сейфи, трупи зі слідами насильницької смерті, сліди вживання злочинцями їжі та напоїв).

Характерною особливістю слідової картини розбійних нападів, учинених на відкритій місцевості, є те, що вона швидко знищується:

а) в результаті погодних умов (дощ, спека, мороз, та інші явища які негативно впливають на збереження слідів кримінального правопорушення);

б) якщо розбій було вчинено в центрі міста, то умовами, які негативно впливають на збереження слідів кримінального правопорушення, є наявність громадського транспорту і скупчення людей. Наявність значної щільності населення міста дозволяє злочинцям «розчинятися» в гушті людей, впродовж тривалого часу бути невикритими.

При розбійному нападі, який вчинено з проникненням в приміщення, сліди переважно утворюються у зв'язку зі змінами, що відбулися з речами та об'єктами, які знаходились на місці події, як щодо їх властивостей, так і щодо їх локалізації (сліди злому, пересунені меблі, відкриті шафи, сей-

фи). Також на місці події виявляються сліди вживання злочинцями їжі та напоїв; сліди куріння, мікрочастинки одягу злочинців, сліди запаху, слини, волосся, сліди рук; сліди взуття; сліди крові; сліди запаху; мікрочастинки; деталі одягу; знаряддя; головні убори; гудзики; волокна; сліди – накладання від дотику одягу злочинця з його жертвою, частинками та речовинами, рук та ніг та ін.

На місці події за своєчасного його огляду можуть бути виявлені сліди рук, ніг, знаряддя і кошти, якими користалися злочинці, загублені документи, предмети й ін. Якщо потерпілий у момент нападу чинив опір, на місці події можна знайти сліди крові, частини одягу, гудзики, потоптані рослини, що вказують на поведінку злочинця і жертви. На одязі потерпілого можуть бути виявлені волокна, забруднення, що потрапили з одягу злочинця. На місці вчинення кримінального правопорушення чи поблизу від нього можуть бути пляшки, недопалки, залишки їжі – важливі докази, що дають змогу визначити кількість учасників грабежу чи розбою, місце засідки і т. д.

Усі сліди використовуються з метою розшуку й ідентифікації злочинця, а також встановлення окремих обставин розслідуваної справи. Усі елементи криміналістичної характеристики тісно взаємопов'язані. Інформація про будь-який елемент (спосіб вчинення, особу злочинця) надає змогу змоделювати ситуація щодо події кримінального правопорушення в цілому та інших елементів криміналістичної характеристики.

- 2 -

Відкритий характер і зухвалість здійснення кримінальних правопорушень проти власності, зокрема грабежів і розбоїв, та враження, які вони справляють на потерпілих та очевидців, обумовлюють значний суспільний резонанс, чому сприяє і порівняно низький рівень розкриття вищевказаних кримінальних правопорушень. Деякі особливості зумовлюють складність розслідування грабежів і розбій-

них нападів та вимагають від працівників слідства дотримання принаймні трьох умов, необхідних для успішного розслідування.

По-перше, максимальна оперативність у розслідуванні і насамперед у проведенні першочергових слідчих (р) дій. Така оперативність можлива тільки у випадку, коли розслідування буде розпочате одразу після отримання повідомлення про вчинений напад.

По-друге, необхідно широко застосовувати науково-технічні засоби та прийоми розслідування для успішного збирання та дослідження речових доказів, зокрема слідів, які мають важливе значення для встановлення та виявлення злочинців.

По-третє, вміле поєднання оперативно-розшукової та слідчої роботи, яка буде неефективною без якісної та тісної взаємодії слідчого і працівників інших служб органів внутрішніх справ.

Водночас, незважаючи на те, що типові версії засновані на криміналістичній характеристиці розглядуваних нами видів кримінальних правопорушень, вони дають лише найбільш імовірні, а не абсолютно достовірні пояснення події кримінального правопорушення, їхня евристична цінність обмежена. Тому з накопиченням і аналізом інформації типова версія має бути адаптована і відображати специфіку конкретного розслідуваного кримінального правопорушення. Відповідно до версій, висунутих на початковому етапі розслідування розбійних нападів, учинених неповнолітніми, визначається (планується) комплекс слідчих (р) дій і організаційно-технічних заходів. Неодмінно беруться до уваги характер і специфіка слідчих ситуацій (конфліктні, безконфліктні, очевидні, неочевидні, проблемні).

Вихідними даними для досудового розслідування проваджень про грабїж або розбій є такі джерела:

- а) заява потерпілого;
- б) повідомлення службових осіб про вчинення кримінального правопорушення;

- в) заява очевидців про грабіж або розбійницький напад;
- г) затримання нападника у момент вчинення кримінального правопорушення;
- г) інші джерела.

Після отримання інформації про вчинення кримінального правопорушення слідчий аналізує інформацію з метою встановлення ознак, що притаманні цьому виду кримінального правопорушення. До них можна віднести:

а) наявність ознак старанної підготовки, зухвальства, проявленого нападаючими;

б) ретельне спостереження за жертвою, про що свідчать сліди, залишені на місці спостереження;

в) характер спрямованості діянь: напад на людину, квартиру, дачу, вчинений з метою заволодіння грошима, цінним майном, документами або утаєння більш тяжкого кримінального правопорушення;

г) спосіб зникнення з місця події;

г) способи приховання і реалізації злочинно придбаного майна і цінностей;

д) дані про осіб, які раніше вчинили подібні кримінальні правопорушення, їхні зв'язки.

Виявлення вказаних ознак проводиться поетапно, оскільки вони тісно пов'язані між собою.

Наявність необхідних відомостей про кримінальне правопорушення, осіб, які вчинили напад, місце їх знаходження, товарну цінність і значущість викраденого, місця приховання і збування дозволяє визначити комплекс слідчих (р) дій та інших заходів.

У провадженнях про грабежі чи розбійні напади слідчий вже на початковому етапі розслідування здебільшого має певну інформацію про обставини виявленого кримінального правопорушення, а часто й про осіб, які його вчинили. Ця інформація надходить слідчому з заяви потерпілих та інших джерел. Оцінюючи цю інформацію, слідчий має можливість вже на початковому етапі розпочати перевірку висунутих версій і планування розслідування. Зміст планів

розслідування у цій категорії кримінальних правопорушень у багатьох випадках залежить від того, чи було затримано злочинця, чи він після вчинення кримінального правопорушення зник з місця події.

Якщо злочинець затриманий на місці події або відразу після вчинення кримінального правопорушення, то планування розслідування спрямовано на збиранню доказів, що підтверджують винність затриманого в цьому кримінальному правопорушенні. Якщо злочинець після вчинення нападу зник, то основна увага при розробці плану розслідування спрямовується на встановленні підозрюваної особи.

При розробці плану слідчих (р) дій та інших заходів, спрямованих на розшук злочинця, основна увага приділяється висуванню і перевірці версій щодо осіб, які могли вчинити таке кримінальне правопорушення. У зв'язку з чим у плані можуть бути висунути версії, що передбачають можливість вчинення грабежів і розбоїв особами, які раніше вчиняли аналогічні кримінальні правопорушення, крадіжки, хуліганські дії, особами, що вживають наркотичні засоби, втекли з місць позбавлення волі тощо.

Важливе місце в плані слідчих (р) дій та інших заходів повинні посідати питання, що передбачають перевірку місць можливої реалізації викраденого.

За наявності відповідних даних у плані слід також висувати версію, яка передбачає можливість інсценування грабежу і розбою.

Для початкового етапу розслідування грабежів і розбійних нападів найбільш типовими є такі слідчі ситуації:

1. Особа, яка підозрюється у вчиненні грабежу або розбійного нападу, затримана на місці вчинення кримінального правопорушення.

2. Наявна достовірна інформація про вчинення грабежу або розбійного нападу конкретними особами, але вони не затримані.

3. Інформація про осіб, які вчинили грабїж або розбійний напад, украй незначна або повністю відсутня.

В кожній з наведених слідчих ситуаціях необхідно забезпечити пошук та збереження доказової інформації, яка стане підґрунтям розслідування кримінальної справи та доведення винності осіб, які вчинили грабїж або розбійний напад. Основними завданнями першочергових слідчих (р) дій та інших заходів на цьому етапі є:

- швидке виявлення та якісне процесуальне закріплення матеріальних слідів, які несуть інформацію про подію кримінального правопорушення, особу злочинця та інші обставини, що мають значення для розслідування;

- встановлення потерпілих, очевидців, свідків і термінове одержання від них відомостей, які можуть сприяти розкриттю кримінального правопорушення, затриманню злочинців;

- активне використання отриманої інформації для планування заходів щодо розкриття кримінального правопорушення, розроблення версій, одержання нових доказів, а також для встановлення і затримання причетних до кримінального правопорушення осіб;

- одержання відомостей про кримінальне правопорушення, що готуються, попередження можливого настання шкідливих наслідків.

Перша слідча ситуація, коли особа, яка підозрюється у вчиненні грабежу або розбійного нападу, затримана на місці вчинення кримінального правопорушення, є найбільш сприятливою для початкового етапу розслідування. Після отримання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення, відповідно до ст. 214 КПК України, відповідні відомості вносяться до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Важливе значення має невідкладність реагування черговим на повідомлення про кримінальне правопорушення та організація швидкого виїзду слідчо-оперативної групи на місце кримінального правопорушення. Це дає змогу отримати достатньо повну інформацію як про факт грабежу або розбійного нападу, так і про осіб, які його вчинили.

При затриманні особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення (ст.ст. 207 і 208 КПК Украї-

ни), необхідно одразу провести особистий обшук цієї особи на предмет виявлення викраденого та знярядь кримінального правопорушення. Також оглядається одяг потерпілого та підозрюваного. І у випадках, коли на одязі наявні сліди кримінального правопорушення, проводиться його вилучення.

До першочергових слідчих (р) дій у провадженнях про грабежі та розбої слід віднести допит потерпілого, якщо його фізичний та психологічний стан дозволяють це. Саме від нього можна отримати інформацію про подію кримінального правопорушення, яку буде намагатися приховати або викривити затриманий злочинець.

При проведенні допиту підозрюваного слід намагатися використати фактор раптовості. Цей психологічний прийом може сприяти отриманню зізнання підозрюваного у вчиненому кримінального правопорушення. В більшості випадків і, в особливості, якщо в грабежі або розбійному нападі приймала участь група осіб, а затримано тільки одного, необхідно провести невідкладний обшук за місцем проживання або роботи зниклих підозрюваних, який доцільно доручити оперативному співробітнику. Проведення обшуку повинно відповідати вимогам ст.ст. 234, 235, 236 КПК України.

Огляд місця події є невідкладною слідчою (р) дією і вимагає якнайшвидшого проведення. Тому, з огляду на обставини, які виникли, може бути доречним проведення огляду місця події паралельно з іншими слідчими (р) діями одразу після затримання підозрюваного.

«Слідову картину» грабежу утворюють обставини та сліди події кримінального правопорушення, яка сталася. На місці події злочинець залишає як свої сліди (пальців рук, взуття), так і сліди його контакту з потерпілим (мікроб'єкти, пошкодження на тілі, одязі постраждалого). Ретельне дослідження слідів може вказати на особу злочинця, обставини грабежу. Дослідження типових слідів на місці вчинення грабежів дозволили умовно їх поділити на п'ять груп: першу групу становлять сліди злочинця: пальців рук, взуття, зна-

ряддя грабежу, тощо; друга група – це сліди на різних об'єктах, речах та їх частинах, зброї, предметі злочинного посягання, які належать злочинцю; третю групу утворюють сліди, що підтверджують факт перебування злочинця на місці події та залишилися на його тілі, руках, одязі, знарядді кримінального правопорушення, в салоні транспортного засобу, який використав злочинець; сліди на взутті – глини, фарби, листів, насіння рослин, грязюки тощо; четверта група вказує на сліди боротьби потерпілого із грабіжником, які залишилися на тілі, одязі як потерпілого, так і злочинця; п'ята група – це сліди зламу, інструментів, коли грабіж поєднано із проникненням у житло, приміщення чи сховище.

Після виконання слідчих (р) дій, пов'язаних з участю потерпілого, невідкладно допитують свідків і інших осіб, чий показання мають важливий доказовий характер.

Типові загальні слідчі версії:

– напад дійсно стався і був здійснений за обставин, що вказує потерпілий;

– напад дійсно виник, проте потерпілий надає неправдиву інформацію.

Відповідно до висунутих загальних та окремих версій визначається коло обставин, що підлягають з'ясуванню:

а) хто саме вчинив напад, скільки було нападників і чи не скоювалися ними раніше аналогічні кримінальні правопорушення;

б) мотиви і мета кримінального правопорушення;

в) хто є потерпілим, яку фізичну, моральну і матеріальну шкоду йому заподіяно;

г) які наслідки кримінального правопорушення, якщо об'єктом нападу слугує підприємство, організація; який розмір матеріальної шкоди (включаючи передбачені на цей випадок компенсації постраждалим співробітникам);

д) наявність чи відсутність засобів охоронної сигналізації, чи була вона в робочому стані, чи використовувалася, якщо так, то час і склад прибулої на тривогу охоронної структури, дії її співробітників;

е) обставини нападу, дії нападників, їхній склад, способи нейтралізації вчиненого чи можливого опору нападаючим, форми застосованого насильства, використання зброї чи інших засобів нападу; як проникли на місце нападу злочинці і яким чином сховалися, чи мали вони транспортні засоби, які саме, де вони знаходилися в момент нападу; чи проглядаються в діях злочинців чітка організація, спланованість; час і місце вчинення грабежу, наявність очевидців; у чому виразилося насильство, які знаряддя були використані тощо.

Друга слідча ситуація виникає, коли відомості, які надійшли до органів міліції, свідчать про вчинення грабежу або розбійного нападу конкретними особами, але останні з місця вчинення кримінального правопорушення зникли. Ця ситуація є поширеною і сприятливою для подальшого розслідування кримінального провадження.

Важливим фактором для ефективного вирішення окресленої ситуації є час. Тому усі заходи повинні вживатися співробітниками міліції невідкладно. Відповідно до ч. 3 ст. 214 КПК України, огляд місця події у невідкладних випадках може бути проведений до внесення ознак кримінального правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

При виїзді на місце події одразу встановлюється час, місце і обставини вчинення кримінального правопорушення, кількість злочинців, їх прикмети, наявність зброї, транспортних засобів та напрямок, в якому вони зникли. Залежно від цієї інформації вирішується питання про доцільність проведення розшуку злочинців по гарячим слідам і, отримавши дані про ймовірний напрямок руху злочинців або місце їх перебування, вживаються заходи щодо організації їх переслідування.

У всіх випадках дані про особу злочинців і прикмети викраденого ними майна подаються в територіальні підрозділи поліції, силами яких організовується спостереження за місцями вірогідної появи злочинців і перекриття місць можливого збуту викраденого.

З метою швидкого виявлення зниклих злочинців необхідно починати з проведення обшуків, переважно не

одного, а серії одночасних обшуків як за місцем проживання підозрюваних, так і в інших місцях, обумовлених ситуацією.

У випадку встановлення місця перебування підозрюваного необхідно невідкладно організувати його затримання, особистий обшук, впізнання, обшук за місцем проживання або роботи, а потім допитати.

Типові слідчі ситуації:

Перша ситуація – напад дійсно виник і був здійснений за обставин, що вказує потерпілий.

Друга ситуація – напад справді стався, проте потерпілий надає неправильну інформацію.

Відповідно до висунутих загальних та окремих версій визначається коло обставин, що підлягають з'ясуванню:

а) хто саме вчинив напад, скільки було нападників і чи не скоювалися ними раніше аналогічні кримінальні правопорушення;

б) мотиви і мета кримінального правопорушення;

в) хто є потерпілим, яка фізична, моральна і матеріальна шкода йому заподіяна, які наслідки кримінального правопорушення; якщо об'єктом нападу слугує підприємство, організація, який розмір матеріальної шкоди (включаючи передбачені на цей випадок компенсації постраждалим співробітникам);

г) наявність чи відсутність засобів охоронної сигналізації, чи була вона в робочому стані, чи використовувалася, якщо так, той час і склад охоронної структури, яка прибула на тривогу, дії її співробітників;

д) обставини нападу, дії нападників, їхній склад, способи нейтралізації вчиненого чи можливого опору нападаючим, форми застосованого насильства, використання зброї чи інших засобів нападу; як проникли на місце нападу злочинці і яким чином сховалися, чи мали вони транспортні засоби, які саме, де вони знаходилися в момент нападу; чи проглядаються в діях злочинців чітка організація, спланованість; час і місце вчинення грабежу, наявність очевидців, у

чому виразилося насильство, які знаряддя були використані тощо.

Третя слідча ситуація (найбільш несприятлива для розслідування у зв'язку з надзвичайно обмеженими відомостями про злочинців) виникає, коли наявна інформація про факт вчинення грабежу або розбійного нападу невідомими особами.

Тактика дій слідчо-оперативної групи на місці події значною мірою залежить від джерела повідомлення про кримінальне правопорушення. Трапляються випадки, коли таке повідомлення надходить від органів охорони здоров'я, куди було доставлено потерпілого внаслідок заподіяння йому тілесних ушкоджень. Ситуація може ускладнюватися тоді, коли потерпілий знепритомнів або за фізичним станом не може дати показань, необхідних для розкриття кримінального правопорушення по гарячих слідах.

Якщо свідків кримінального правопорушення не встановлено, а повідомити інформацію, яка цікавить слідство, можуть лише потерпілі, то найчастіше така інформація є досить мізерною і не завжди достовірною. Основні напрямки розслідування в цій ситуації повинні бути спрямовані на виявлення максимальної кількості даних, які характеризують нападників з будь-якого боку: кількість співучасників, їхні стать, вік, зріст, професійні навички, стосунок до потерпілого тощо.

Одразу слід провести огляд місця події, а у необхідних випадках – огляд і виїмку одягу потерпілого, а також окремих предметів, на яких залишилися сліди кримінального правопорушення. Також призначається судово-медична та інші необхідні експертизи.

Несприятливий характер слідчої ситуації зумовлює необхідність застосування органами дізнання широкого комплексу оперативно-розшукових заходів, спрямованих на встановлення, розшук і затримання злочинців по гарячих слідах і на розшук викраденого. Такими заходами переважно є:

– орієнтування особового складу органів внутрішніх справ на встановлення і розшук злочинців у місцях їх можливої появи, а також на розшук викраденого в місцях його переховування або збуту;

– виявлення і оперативне опитування очевидців кримінального правопорушення;

– застосування службово-розшукової собаки на місці події;

– переслідування по гарячих слідах, бажано за участю потерпілого або свідка-очевидця, який запам'ятав прикмети злочинця;

– пошук у навколишній місцевості злочинця, який переховується, або схованого ним викраденого майна, а у випадку знаходження останнього – організація засідки;

– інформування територіальних і транспортних органів міліції про вчинене кримінальне правопорушення, прикмети злочинців і викраденого майна, перекриття шляхів можливого відходу злочинців;

– оперативне спостереження за місцями ймовірної появи злочинців, а також реалізації викраденого (ринки та прилеглі до них подвір'я, комісійні магазини, ломбарди, каси і камери сховища на авіа- і залізничних вокзалах, гуртожитки, ресторани, кафе та ін.);

– перевірка осіб, затриманих за вчинення кримінальних проступків, з метою виявлення у них викрадених предметів або слідів крові на тілі та одягу;

– постановка на облік викраденого майна, зокрема того, що має індивідуально визначені ознаки.

Крім того, використовуються інші оперативні можливості органів дізнання для виявленню осіб, спосіб життя і поведінка яких дають підстави підозрювати їх у причетності до розбійного нападу і тих, хто займається скуповуванням та перепродажем викраденого.

Ефективність початкового етапу розслідування залежить від організації взаємодії між органами слідства та оперативними підрозділами, повного використання усіх можливостей цих підрозділів.

Особливий оперативний інтерес становлять такі категорії осіб:

- раніше засуджені за грабежі, розбійні напади або інші корисливі кримінальні правопорушення, та не стали на шлях виправлення, а також ті, хто раніше був помічений у вчиненні кримінальних правопорушень;

- які не мають постійної роботи чи джерела доходу та спосіб життя яких не відповідає рівню заробітку;

- молоді люди, об'єднані в антигромадські угруповання, спосіб життя яких не відповідає трудовим прибуткам останніх або їх батьків і свідчить про систематичне витрачання значних грошових коштів на особисті потреби тощо;

- які надають своє помешкання для ночівлі або зборів особам, що не мають постійного місця проживання або певного виду занять, утримувачі притонів тощо.

Залежності від результатів перевірки такі особи можуть бути допитані або за ними організовується оперативне спостереження.

Якщо в результаті аналізу оперативної обстановки буде виявлено, що на території конкретного району або міста за короткий термін вчинено декілька подібних за способом грабежів або розбійних нападів, треба ретельно вивчити кримінальні провадження про ці кримінальні правопорушення, зокрема, зупинені через невстановлення злочинців, аби визначити, чи не вчинені напади, з огляду на спосіб їх вчинення, одними і тими ж особами.

Важливе значення має також оперативне обслуговування місць можливого збуту викраденого. Такими є ринки, привокзальні площі, приватні підприємці, скупники речей, що були у вжитку, ломбарди, пункти з прийому лому ювелірних виробів, особи, які здійснюють валютні операції, таксисты тощо.

Успішне розкриття грабежів та розбійних нападів зумовлене обґрунтованим висуненням і умілою перевіркою ймовірних версій про обставини вчиненого кримінального правопорушення та осіб, причетних до нього.

Типовими загальними версіями у справах про грабежі та розбійні напади можна назвати такі:

- напад дійсно стався і був здійснений за обставин, що вказує потерпілий;
- напад дійсно виник, проте потерпілий надає неправдиву інформацію;
- кримінального правопорушення не було, мало місце інсценування.

При інсценуванні потерпілі іноді завдають собі тілесних ушкоджень чи видають за заподіяні їм під час нападу з метою грабежу чи розбійного нападу тілесні ушкодження, отримані за інших обставин. Версія про інсценування нападу заслуговує на увагу особливо у випадках, коли заява про грабїж чи розбійний напад від потерпілих надходить після певного часу. Наприклад, напад стався ввечері, а потерпілий звернувся із заявою вранці, мотивуючи це тим, що був у стані алкогольного сп'яніння і побоявся іти в органи внутрішніх справ. Заслуговує ретельної перевірки на предмет інсценування і інформація про те, що під час нападу в нього було відібране державне чи чуже особисте майно.

Відповідно до висунутих загальних та окремих версій визначається коло обставин, що підлягають з'ясуванню:

а) хто саме вчинив напад, скільки було нападників і чи не скоювалися ними раніше аналогічні кримінальні правопорушення;

б) мотиви і мета кримінального правопорушення;

в) хто є потерпілим, яку фізичну, моральну і матеріальну шкоду йому заподіяно, які наслідки кримінального правопорушення; якщо об'єктом нападу слугує підприємство, організація, який розмір матеріальної шкоди (включаючи передбачені на цей випадок компенсації постраждалим співробітникам);

г) наявність чи відсутність засобів охоронної сигналізації, чи була вона в робочому стані, чи використовувалася, якщо так, той час і склад охоронної структури, що прибула на тривогу, дії її співробітників;

д) обставини нападу, дії нападників, їхній склад, способи нейтралізації вчиненого чи можливого опору нападаючим, форми застосованого насильства, використання зброї чи інших засобів нападу; як проникли на місце нападу злочинці і яким чином сховалися, чи мали вони транспортні засоби, які саме, де вони знаходилися в момент нападу; чи проглядаються в діях злочинців чітка організація, спланованість; час і місце вчинення грабежу, наявність очевидців, у чому виразилося насильство, які знаряддя були використані тощо.

Конкретизація версій про осіб, причетних до грабежу або розбійного нападу, визначається характером і обсягом відомостей, отриманих у результаті невідкладних слідчих дій. Незалежно від повноти і якості цих відомостей слідчий повинен ретельно їх проаналізувати і, на основі типових версій, намітити комплекс та послідовність слідчих дій, оперативно-розшукових і організаційних заходів.

При розробці плану повинно бути приділено увагу висуненню і перевірці таких окремих версій:

а) про зв'язок злочинців з потерпілим, його рідними, близьким оточенням (знайомими або сусідами), які знають про наявність цінностей або які були у нього в помешканні:

– кримінальне правопорушення вчинено особами, які не мають безпосереднього відношення до потерпілого, але при сприянні осіб із його ближнього середовища;

– кримінальне правопорушення вчинено сторонніми без сприяння осіб із ближнього середовища потерпілого;

б) про наявність у нападників злочинного досвіду та мотиви вчинення кримінального правопорушення:

– кримінальне правопорушення вчинено особами, які мали досвід вчинення аналогічних кримінальних правопорушень, зокрема раніше засудженими за корисливі кримінальні правопорушення (крадіжки, грабежі, розбійні напади, вимагання і т. ін.);

– кримінальне правопорушення вчинено особами, які не мають досвіду вчинення подібних кримінальних правопорушень;

– кримінальне правопорушення вчинено з корисливих або інших низьких спонукань (з почуття помсти, заздрості або хуліганських спонукань);

– кримінальне правопорушення вчинено під впливом погроз або примушення з боку дорослих підбурювачів.

Отже, ефективність розслідування кримінального правопорушення залежить від правильного визначення слідчої ситуації, висунення та відпрацювання усіх можливих версій, а також організації взаємодії органів слідства з оперативними підрозділами.

Завдання наступного етапу розслідування визначаються результатами роботи з розкриття обставин грабежу чи розбою на початковому етапі, ситуацією, що виникла після оголошення особі про підозру.

Якщо підозрюваний повністю визнав пред'явлену йому підозру, дав детальні показання, що не суперечать зібраним фактичним даним про обставини вчинення кримінального правопорушення і його винність, необхідно:

а) проаналізувати його показання і зіставити з іншими джерелами доказів з метою виявлення неточностей, протиріч чи прогалин. Особливу увагу варто приділяти обставинам, що могли стати відомі тільки підозрюваному як безпосередньому учаснику кримінального правопорушення (як готувався напад на потерпілого – вибір часу, місця, де сховане знаряддя, що застосовувалося, викрадені речі тощо). За кожною обставиною повинні бути побудовані і перевірені конкретні версії;

б) при розбіжності показань підозрюваного і результатів огляду місця події, показань потерпілого і свідків провадяться їхня перевірка на місці вчинення кримінального правопорушення, а також їх одночасного допиту;

в) якщо підозрюваний при допиті згадав особу, раніше не відому слідчому і не допитану за цим фактом (підбурювач, скупник краденого й ін.), необхідно її встановити і допитати. Залежно від результатів цих слідчих (р) дій можуть бути висунуті версії про злочинний зв'язок цієї особи з підо-

зрюваним і т. д. Водночас необхідно перевірити версію про те, чи не обумовлене зізнання підозрюваного спробою приховати інші вчинені ним кримінальні правопорушення.

Перевіряючи показання підозрюваного, який зізнався у вчиненні кримінального правопорушення, з'ясовують також мотиви, причини, умови, що сприяли його вчиненню.

Всебічно перевіривши показання підозрюваного, з'ясувавши усі обставини, що входять у предмет доказування (ст. 91 КПК України), слідчий, визнавши зібрані докази достатніми для обвинувального акту, сповіщає про це потерпілому (його представнику), знайомить його з матеріалами справи, відтак повідомляє підозрюваному про закінчення слідства і пред'явлення матеріалів провадження для ознайомлення.

Якщо підозрюваний не визнає себе винним, необхідно кожне висунуте ним заперечення уточнити з посиланнями на джерела. Пояснення підозрюваного щодо спростування обставин повинні бути зафіксовані в протоколі, зіставлені з іншими доказами в справі, підтверджені чи спростовані шляхом побудови конкретних версій і перевірки їх слідчими діями й оперативно-розшуковими заходами (допитами, зокрема, і одночасними кількох осіб, розшуком осіб, на яких по-слався підозрюваний, їхній допит, слідчий експеримент, повторний допит підозрюваного з представленням окремих доказів), а також окремими тактичними.

Аналогічно повинний вчиняти слідчий і у випадках, коли підозрюваний частково визнає вину, але висуває заперечення за окремими обставинами справи або посилається на винність інших осіб.

Доти, поки не перевірені всі версії, що об'єктивно впливають з показань підозрюваного й інших матеріалів провадження, не встановлені достовірні фактичні дані, що підтверджують чи спростовують їх, не з'ясовані обставини, що як викривають, так і виправдовують підозрюваного, а також пом'якшуючі чи обтяжуючі його відповідальність, не вивчені причини й умови, що сприяли вчиненню грабежу чи розбою, завдання наступного етапу розслідування залиша-

ються цілком невирішеними. У скрутних випадках слідчий зобов'язаний знову критично проаналізувати зібрані докази, визначити недостатньо з'ясовані обставини, намітити за ними додаткові версії і уточнити план подальшого розслідування.

- 3 -

До типових слідчих (р) дій у провадженнях про грабежі та розбійні напади належать: допит потерпілих і свідків, огляд місця події, освідування потерпілих, пред'явлення для впізнання та призначення судових експертиз. Послідовність проведення названих слідчих (р) дій визначається в кожному окремому випадку слідчими ситуаціями. Зокрема, це залежить від того, з якого джерела слідчий отримав інформацію про здійснення нападу, чи затримано злочинця або він зник з місця події, яке викрадено майно (приватне, державне чи колективне), його вартість, спосіб транспортування викраденого.

У випадках, коли з моменту кримінального правопорушення і до моменту подання заяви минув незначний проміжок часу, слід негайно оглянути місце події. Якщо ж з моменту нападу вже минув деякий час, доцільніше передусім допитати потерпілого і свідків, після чого оглянути місце події.

Важливого значення для збирання доказів у провадженнях про грабежі чи розбої набуває *огляд місця події*. Огляд місця події у справах про розбійні напади є основною слідчою (р) дією, яка забезпечує успішне розкриття кримінальних правопорушень. Його слід здійснювати лише після попереднього опитування потерпілого чи свідків події, якщо це можливо.

При огляді місця події бажана присутність понятих, потерпілого, свідків, що допоможе повнішому та точнішому фіксуванню обстановки, а також полегшить роботу слідчого з виявлення слідів (від взуття, транспортних засобів) і речових доказів, за якими можна встановити кількість нападни-

ків, напрямом їхнього руху, а також за допомогою експертного дослідження провести ідентифікацію взуття, марку транспортного засобу тощо.

Коли місце нападу (вулиця, дорога) або стан погоди (дощ, сніг) унеможливають збереження початкової обстановки і слідів, розслідування необхідно розпочинати з огляду місця події, щоб зберегти важливі сліди та речові докази. І навпаки, якщо немає підстав остерігатися щодо обстановки місця події, розслідування варто розпочинати з допиту потерпілих і свідків, що має на меті отримання основних даних для визначення напрямів подальшого розслідування (для висунення версій про кримінальне правопорушення і осіб, які його вчинили, а також для проведення відповідних заходів, спрямованих на розшук винних).

При огляді можна виявити місця, з яких злочинці спостерігали за потерпілим, або відслідковували шлях його пересування. Необхідно приділити особливу увагу пошуку й належному оформленню та фіксації слідів ніг, недопалків, сірників, пачок від цигарок, слідів транспортних засобів, мікрочастинок та ін. За допомогою слідів ніг, транспортних засобів та інших слідів можна встановити шляхи пересування злочинців до місця кримінального правопорушення, їх кількість, а також шляхи пересування за потерпілим. Тим самим можна у певній частині підтвердити факти, викладені в заяві потерпілого.

Слід наголосити, що виявлені на місці події сліди рук, взуття, загублені злочинцем речі, недопалки – це не тільки сліди-предмети, а й носії запахових слідів. При вчиненні кримінального правопорушення на відкритій місцевості для їх виявлення необхідно визначити місця, яких злочинець торкався руками (тримав залишену зброю, ніж та інші предмети), ці предмети – носії запахової інформації, тому треба їх вилучати та упаковувати герметично. Типовими для цих кримінальних правопорушень є наявність слідів боротьби злочинця з жертвою. Їх слід шукати на ґрунті, підлозі й предметах, а також на одязі потерпілого і злочинця.

Під час огляду слід звернути особливу увагу на ті місця, де могли б перебувати сторонні – очевидці кримінального правопорушення (житлові приміщення, будівельні майданчики та ін.).

Якщо злочинці використали автомашини або інші технічні засоби, то під час огляду треба встановити місця їх стоянки, виявити і зафіксувати сліди (протектора, інструментів, супутні сліди – мастила, пального тощо). Результати огляду місця події фіксуються за допомогою науково-технічних засобів і заносяться в протокол. До протоколу огляду можуть додаватися схеми й інші документи.

При збиранні процесуально і криміналістично значущих даних важливу роль у розслідуванні виконує огляд місця затримання. Тут можна виявити сліди кримінального правопорушення, зокрема вогнепальну і холодну зброю, майно, яким заволоділи злочинці і яке викинули в момент затримання, різні документи тощо.

Виконуючи огляд транспортних засобів, що використовувалися, необхідно обстежити салон, багажник та інші місця, де можна сховати викрадені цінності, а також знаряддя вчинення кримінального правопорушення та інші речові докази.

У осіб, які підозрюються в грабежах і розбоях, одразу після їх затримання та проведення особистого обшуку доречно провести огляд одягу. Під час огляду на одязі можуть бути виявлені сліди боротьби з потерпілим (відірвані гудзики, кишені, сліди крові, частинки ґрунту тощо).

Освідування. Після огляду одягу підозрюваний у необхідних випадках, відповідно до ст. 241 КПК України, може піддаватися освідуванню для виявлення на тілі слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет. Освідування здійснюється на підставі постанови прокурора та, за необхідності, за участю судово-медичного експерта або лікаря. У випадках виявлення таких слідів підозрюваний може бути направлений на судово-медичну експертизу з метою встановлення, коли утворилися тілесні ушкодження

і чи могли вони утворитися за обставин, на які вказує підозрюваний.

Допит потерпілого має свої особливості. Потерпілі переважно володіють особистим, державним або колективним майном. Це працівники ощадних кас, відділів банків, водії таксі, інкасатори, сторожі підприємств, приватні особи, які мають певне майно або цінності. З метою заволодіння матеріальними цінностями або цінними документами злочинці застосовують психічне або фізичне насильство. Причому ці дії супроводжуються погрозами застосування зброї або інших знарядь кримінального правопорушення. Крім того, необхідно враховувати, що ці кримінальні правопорушення тривають в основному короткий проміжок часу. Все це відображається на психічному стані потерпілого, тому слідчий, оцінюючи і деталізуючи інформацію, мусить проявити особливу делікатність у стосунках з допитуваним. Перед допитом доцільно поговорити з потерпілим, щоб з'ясувати певні обставини і скласти план допиту. У певних випадках, маючи інформацію про зміст розмов між злочинцями чи з потерпілим під час нападу, слідчий може висунути версію про вид занять нападників чи місце їх перебування.

Особливу увагу при допиті потерпілого та свідків необхідно звертати на з'ясування прикмет кожного зі злочинців для отримання повного і точного уявлення про їх зовнішній вигляд. Тут важливо враховувати не тільки психічний стан потерпілого, а й час доби, освітлення, місце, де відбувся напад. Ця вимога обумовлена тим, що потерпілі часто через переляк і неправильне сприйняття події повідомляють слідчому неточні дані про одяг, його колір і фасон, про знаряддя кримінального правопорушення, кількість злочинців та ін.

Під час допиту потерпілих слід звернути увагу на індивідуальні особливості матеріальних цінностей, якими заволоділи злочинці. Слідчий має уточнити, хто може підтвердити, що у потерпілого була така кількість виробів з дорогоцінних металів, грошових коштів, цінних паперів чи інших матеріальних цінностей. Якщо у потерпілого є фотознімки,

технічні чи інші документи, їх необхідно долучити до матеріалів кримінального провадження з метою можливого використання під час виконання слідчих (р) дій.

Допит потерпілого, що знаходиться у лікарні, проводиться за узгодженням з лікуючим лікарем і за можливості фіксується за допомогою магнітофонного запису. Потрібно враховувати, що заподіяні в момент нападу пошкодження могли притупити пам'ять, спричинити помилкове сприйняття, перекручування дійсності. Такі покази вимагають особливо ретельного аналізу і критичної оцінки.

Допит свідків також має свої особливості. Під час їх допиту необхідно з'ясувати такі обставини: час і причина появи на місці вчинення грабежу або розбою, хто крім нього, спостерігав за вчиненням нападу, скільки було злочинців і їхні індивідуальні ознаки, тобто ознаки одягу, мови, поведінки, які застосовували знаряддя вчинення, тривалість перебування, у якому напрямку вони зникли, які матеріальні цінності винесли або вивезли за допомогою транспортних засобів, їх характеристика. Здебільшого свідками у справах досліджуваної категорії є сторонні і незаінтересовані особи. Проте виявлення і допит таких свідків має деякі особливості. Це пов'язано з тим, що співучасники кримінального правопорушення, родичі й інші заінтересовані особи використовують різноманітні методи шантажу і погроз, вимагаючи відмови від участі у процесі. Слідчому необхідно пам'ятати, що свідки, особливо ті, які виявляють надмірний інтерес до розслідуваної події, можуть бути знайомі зі злочинцями і зацікавлені в розслідуванні справи в потрібному їм напрямку. З урахуванням цього слідчий має продумати перелік запитань, які треба з'ясувати під час допиту, і тактику самого допиту.

Допит підозрюваного. З метою уникнення відповідальності особи, що вчинили грабіж або розбійний напад намагаються забезпечити собі алібі. Інколи вони купують білети в кінотеатр або інший розважальний захід і у випадку їх затримання намагаються довести, що вони були зовсім в іншому

місці. У деяких випадках злочинці вчиняють кримінальне правопорушення в робочий час, залишивши робоче місце. У випадку затримання надають довідку з місця роботи про те, що на момент вчинення кримінального правопорушення він знаходився на роботі. Досить часто злочинці домовляються з родичами, друзями про дачу ними показань, що забезпечують їм алібі. Усі ці хитрощі ускладнюють викриття підозрюваних і потребують від слідчого ретельної підготовки до кожного допиту. Якщо злочинець затриманий на місці події, допит його може бути початий із пропозиції розповісти усе по порядку про вчинений напад. При цьому з'ясовуються питання про його появу і дії на місці затримання, знайомство з потерпілим, рід занять, місце проживання і роботи тощо. При виявленні у затриманого зброї, речей чи грошей встановлюються їхнє походження і приналежність. Якщо на його тілі чи одязі виявлені ушкодження, з'ясовують причину, час і механізм їхнього виникнення. Посилання на алібі варто перевірити в деталях показаннями осіб, на яких він посилається, шляхом максимальної деталізації питань щодо місця зустрічі, у зв'язку з чим відбулася зустріч і з якого приводу, хто був присутнім, яка обстановка приміщення, хто, де і на чому сидів, про що була розмова, що їли, які напої вживали, тобто з'ясовуються такі обставини, про які заздалегідь неможливо домовитися.

Деякі підозрювані, з метою полегшення відповідальності, під час допиту намагаються подати подію кримінального правопорушення не так, як вона відбувалася. Наприклад, допитуваний не визнає факт побиття потерпілого і намагається довести, що напад був здійснений без зброї. Використовуючи такі хитрощі, підозрюваний намагається добитися, щоб його дії кваліфікувалися не як розбій, а як грабіж. При вчиненні нападу групою осіб підозрювані нерідко намагаються довести, що кримінальне правопорушення було вчинено без попередньої змови і підготовки.

Допит неповнолітнього підозрюваного, згідно зі ст.ст. 52, 226 КПК України, повинний проводитися в присутності захисника, законного представника, педагога або пси-

холога, а за необхідності – лікаря. У ході допиту, крім обставин справи, з'ясовуються умови життя і виховання, коло знайомих і друзів, поведінка в побуті й у громадських місцях тощо. Це важливо для встановлення причин і умов вчинення розслідуваного кримінального правопорушення.

У процесі розслідування грабежів і розбійних нападів, особливо вчинених групою осіб, порівняно часто виникає необхідність у проведенні одночасного допиту потерпілого і учасників нападу, що сприяє усуненню протиріч у показаннях допитаних, уточненню ролі кожного з його учасників. Особливо це важливо у випадках, коли один зі співучасників, визнавши свою провину, дає показання з приводу інших, а ті ухиляються від дачі правдивих показань.

Якщо підозрюваний дає правдиві показання, то у нього з'ясовуються питання, що пов'язані з підготовкою і вчинення кримінального правопорушення, а також обставинами, що сприяли його вчиненню. Такі показання необхідно закріпити за допомогою інших доказів.

Пред'явлення для впізнання проводиться з дотриманням загальних процесуальних правил, передбачених ст.ст. 228–231 КПК України. Однак при розслідуванні грабежів і розбоїв існують певні особливості. Переживши потрясіння, потерпілий найчастіше знаходиться в стані сильного хвилювання, відчуває почуття страху, що може негативно вплинути на хід і результати впізнання. У цих випадках перед проведенням впізнання необхідно проконсультуватися з лікарем про стан потерпілого, можливості проведення впізнання, за необхідності забезпечити участь лікаря.

Іноді злочинці з метою ухилення від відповідальності змінюють свою зовнішність, перевдягаються. Тому при пред'явленні для впізнання потрібно вжити заходів, щоб підозрюваний мав той же вигляд, що і при здійсненні нападу.

Готуючись до пред'явлення для впізнання особи підозрюваного, важливо враховувати, що у справах про грабежі і розбої потерпілий дуже часто є єдиним у справі свідком – очевидцем, який може довести причетність певної особи до

кримінального правопорушення. У зв'язку з цим, плануючи проведення пред'явлення для впізнання підозрюваного, слідчий повинен пам'ятати про важливість цієї слідчої дії, можливості тактичного ризику щодо результатів впізнання.

Обшук проводиться негайно після встановлення підозрюваного. При його проведенні основну увагу звертають на відшукання знарядь вчинення кримінального правопорушення і речей, викрадених у потерпілого.

Знаряддя кримінального правопорушення, викрадені гроші, речі можуть бути заховані в схованках, обладнаних у підвіконнях, туалетах, меблях, на сходових клітках, у сараях, сміттєзбиральниках. Вилученню підлягають усі предмети, що могли використовуватися як знаряддя кримінального правопорушення (кастети, запальнички у вигляді пістолета, саморобні ножі, стилети й ін.).

При обшуку слідчий, прокурор має право проводити вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складати плани і схеми, виготовляти графічні зображення обшуканого житла чи іншого володіння особи чи окремих речей, виготовляти відбитки та зліпки, оглядати і вилучати речі і документи, які мають значення для кримінального провадження. Предмети, які вилучені законом з обігу, підлягають вилученню незалежно від їх відношення до кримінального провадження. Вилучені речі та документи, які не входять до переліку, щодо якого прямо надано дозвіл на відшукання в ухвалі про дозвіл на проведення обшуку, та не належать до предметів, які вилучені законом з обігу, вважаються тимчасово вилученим майном.

Слідчий експеримент (ст. 240 КПК України) – проводиться для уточнення на місці події умов і обставин нападу, перевірки показань потерпілого чи обвинувачуваного про механізм заподіяння тілесних ушкоджень, з'ясування взаємного положення потерпілого і нападника, можливості в конкретних умовах здійснити дії, на які вказав потерпілий свідки, і т. д. Це необхідно й у випадках, коли на початковому етапі розслідування з якихось причин не проводився огляд

місця події і обстановка його зазнала змін. Важливо пам'ятати, що як експерименту допустимі тільки дії, що не загрожують життю і здоров'ю його учасників, не суперечать нормам моралі.

Слідчий експеримент базується на експерименті як загальнонауковому методі пізнання. Цінність експериментального методу дослідження полягає в тому, що він: – дає можливість дослідити об'єкт у так званому «чистому вигляді», тобто виділити його з багатоманітності інших об'єктів і вивчати його ізольовано як від них, так і від пов'язаних з ними причин і наслідків, що унеможливорює істотний вплив на його результати випадкових факторів; – дає можливість багатократного проведення дослідів у програмовано змінюваних, зокрема, й екстремальних умовах, що сприяє глибшому проникненню в сутність досліджуваного явища та дає можливість пересвідчитись у стійкості й достовірності отриманих результатів.

Судові експертизи призначаються для встановлення фактів і обставин при дослідженні ушкоджень на тілі підозрюваного, потерпілого, а також слідів і інших речових доказів. Судово-медична експертиза призначається для з'ясування ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, визначення знаряддя, способу і часу їхнього заподіяння. За допомогою цього виду експертизи також з'ясовують походження, групову приналежність крові й інших виділень організму, виявлених на потерпілому чи підозрюваному.

За необхідності встановлення вогнепальної зброї по стріляних кулях і гільзах, виявлених у ході розслідування грабежів і розбійних нападів, призначається судово-балістична експертиза. Якщо на речових доказах виявлені сліди папілярних візерунків (на знаряддях чи викрадених предметах), то для встановлення особи, що залишила їх, призначається дактилоскопічна експертиза. У цих провадженнях іноді також призначаються криміналістичні і судово-біологічні комплексні експертизи з метою вирішення питань про походження чи склад органічних і неорганічних мікрочастинок, виявлених на одязі, тілі підозрюваного чи потерпілого.

За допомогою криміналістичних експертиз можна встановити – чи є цей предмет холодною зброєю, чи цією зброєю заподіяні ушкодження й ін. Методом електрографії, наприклад, можна визначити невидимі сліди металізації, що залишилися на одязі чи тілі потерпілого, що дозволяє встановити, яким саме предметом чи зброєю вони залишені.

Розшук злочинця становить цілий комплекс слідчих (р) дій і оперативно-розшукових заходів. По характеру задач пошукові дії зводяться до: а) встановлення особистості злочинця; б) виявлення і затримання злочинця.

Для встановлення особистості злочинця слідчий повинний знати: ознаки його зовнішності, особливі прикмети, біографічні дані, рід занять, спосіб життя й інші відомості. З цією метою проводиться допит потерпілого і свідків, огляд місця події, огляд потерпілого. На підставі зібраних даних слідчий будує пошукові версії як про обставини вчинення кримінального правопорушення, так і про причетних осіб, які перевіряються шляхом проведення слідчих (р) дій і пошукових заходів. Так, досліджуючи виявлений недокурок сигарети на місці події, судово-біологічна експертиза може дати відповідь на питання: одним чи декількома особами вона вкурена, яка групова приналежність слини осіб, які курили. Відбитки пальців, стріляна куля чи гільза можуть допомогти встановити особу, що їх залишила, зброю, з якої вони могли бути вистріляні.

Одночасно з пошуковими діями слідчого зі встановлення особи злочинця за його завданнями працівники карного розшуку проводять оперативно-розшукові заходи з метою збору відомостей про нього. Така взаємодія виражається в одночасному проведенні слідчих (р) дій оперативно-розшукових заходів, взаємному інформуванні про хід їхнього виконання і результати, спільному обговоренні зібраних даних, побудові на їхній основі нових версій. Слідчий лише визначає завдання оперативно-розшукових заходів щодо встановлення особи злочинця, а методи її вирішення вибирають самі оперативні працівники.

Встановивши особу злочинця, слідчий повинний її знайти. З цією метою з'ясовуються місця його можливого перебування, коло родичів і знайомих, обставини і причини відсутності на місці постійного проживання, інші фактичні дані, необхідні для побудови обґрунтованих пошукових версій.

Основні слідчі (р) дії: допити родичів, сусідів, товаришів зі служби; проведення обшуку при одержанні відомостей про місце перебування розшукуваного; накладення арешту на поштово-телеграфну кореспонденцію, що надходить на його адресу, на адресу родичів і близьких знайомих. Слідчий також має право направляти в слідчі органи інших міст і районів, де може бути виявлений злочинець, окремі доручення і пошукові вимоги. Згідно зі ст. 40 КПК України, слідчий може доручити відповідному оперативному підрозділу проведення слідчих (р) дій та негласних слідчих (р) дій. У межах міста чи свого району він зобов'язаний особисто проводити слідчі дії. Пошукові ж дії слідчий може доручити органу дізнання свого району незалежно від території, на якій вони повинні виконуватися.

В дорученні міститься вказівка: від якого органу надходить і якому доручається провести слідчу (р) чи негласну слідчу (р) дію; про обставини правопорушення і зміст дії, що повинна бути виконана; про проведення можливих інших дій, у яких може виникнути необхідність при виконанні доручення. До доручення додаються відповідні документи, що дають право на виконання зазначених у ньому дій.

Отже, серед елементів криміналістичної характеристики грабежів і розбоїв слід виділити час, місце, спосіб вчинення цього кримінального правопорушення, а також особу нападника, особу потерпілого, предмет посягання та слідову картину.

Особам, які вчиняють грабежі і розбої, притаманні цинізм, зухвалий і нахабний характер злочинних дій. Такі кримінальні правопорушення зазвичай вчиняються без присутності очевидців. Характерною рисою грабежу і розбою, що відрізняє їх від крадіжки, є відкритий характер дій злочинців.

Дані про спосіб вчинення грабежів і розбоїв є одним з основних елементів криміналістичної характеристики цих кримінального правопорушення. Його становлять дії злочинця при нападі на потерпілого і заволодінні майном.

Віднедавна характерною особливістю таких нападів є те, що такі злочинні акції переважно вчиняються групою, що робить звичайні способи їх вчинення більш витонченими, досконалими і результативними для злочинців. На відміну від деяких інших кримінальних правопорушень, грабежі та розбої мають одномоментний характер, тому успіх розслідування в основному залежить від того, чи зумів слідчий повною мірою використати інформацію, яку він одержав на першій стадії розслідування, від його вміння працювати з джерелами доказової інформації.

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Поняття грабежу та розбою, основні відмінності між ними.
2. Криміналістична характеристика грабежів і розбоїв.
3. Типові слідчі ситуації при розслідуванні грабежів та розбоїв, алгоритм слідчих (р) та інших дій.
4. ипові слідчі версії при розслідування грабежів та розбоїв.
5. Обставини, що підлягають з'ясуванню у ході розслідування грабежів та розбоїв.
6. Питання, які необхідно з'ясувати при проведенні допиту потерпілих та свідків.
7. актика проведення огляду.
8. Тактика проведення обшуку.
9. Особливості використання спеціальних знань під час розслідування.

РОЗСЛІДУВАННЯ ВИМАГАННЯ

1. *Криміналістична характеристика вимагання*
2. *Типові слідчі ситуації та слідчі версії при розслідуванні вимагання*
3. *Особливості досудового розслідування вимагання*

- 1 -

Вимагання належать до кримінальних правопорушень проти власності. Суспільна небезпека цього виду кримінальних правопорушень полягає не тільки в тому, що особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, вимагає передачу чужого майна чи права на майно, або вчинення будь-яких дій майнового характеру в потерпілого, він застосовує погрози, а іноді й насильство, зокрема і таке, що є небезпечним для життя чи здоров'я особи, знищує майно потерпілого та його близьких родичів тощо. Отже, враховуючи суспільну небезпеку цього виду кримінального правопорушення, актуальною є активна цілеспрямована протидія вимаганням.

Відповідно до ст. 189 КК, **під вимаганням розуміють** вимогу передати чуже майно чи права на це майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру з погрозою насильства над потерпілим чи його близькими родичами, обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб, пошкодження чи знищення їхнього майна або майна, що перебуває у їх віданні чи під охороною, або розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці.

Для формування методики розслідування вимагання важливе значення мають такі елементи криміналістичної характеристики як: типові способи вчинення кримінального

правопорушення (готування, безпосереднього вчинення та приховування); типова особа, яка вчинила кримінальне правопорушення; типова особа потерпілого; типові час і місце кримінального правопорушення; предмет кримінально протиправного посягання; типова слідова картина кримінального правопорушення. Розглянемо їх детальніше.

Типові способи готування. Стадія готування до вчинення вимагання охоплює численні заходи потенційних осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, які спрямовані на реалізацію суспільно небезпечного та протиправного умислу. Це можуть бути дії, пов'язані з плануванням вимагання, підшукування і визначення об'єкта вимагання (часто особи, які вчинили кримінальне правопорушення, використовують допомогу інших осіб: навідників, пособників, або виконують «замовлення» конкретної особи), підшукування знарядь та засобів кримінального правопорушення, співучасників кримінального правопорушення, продумування способів маскування слідів кримінального правопорушення, підготовка алібі, приховане спостереження за потенційним потерпілим, прослуховування телефонних переговорів тощо.

Часто особи, які вчиняють кримінальне правопорушення, детально продумують та моделюють ситуацію, яка в подальшому може бути використана для вимагання. Так, наприклад, інсценування, або створення дорожньо-транспортної пригоди часто здійснюється з метою подальшого вимагання. Є випадки, коли особи, які вчинили кримінальне правопорушення на підготовчій стадії, залучають потенційну жертву до вчинення кримінального правопорушення, наприклад, убивства (можлива імітація кримінального правопорушення), з метою подальшого шантажу та вимагання.

Типові способи вчинення. Аналіз судової та слідчої практики демонструє тенденцію до збільшення випадків вишуканих та незвичних способів вчинення вимагання. Вимагання охоплює дві стадії: погрозу і заволодіння предметом посягання. Погроза здебільшого передуює заволодінню

предметом вимагання, проте в деяких випадках погроза і заволодіння об'єднуються однією дією.

Умовно основні способи вимагання (залежно від способу впливу осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, на потерпілого, тобто від погрози) можна поділити на п'ять груп, відповідно до ст. 189 КК, де засобом впливу на потерпілого є:

- погроза насильства над потерпілим чи його близькими родичами, погроза їх убивства чи заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень;

- погроза обмеження прав, свобод або законних інтересів потерпілого чи його близького родича;

- погроза пошкодження чи знищення майна потерпілого чи його близького родича або майна, що перебуває в їхньому віданні чи під охороною, або пошкодження чи знищення такого майна. Особливість цього способу полягає в тому, що через псування, пошкодження та знищення майна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, примушує свою жертву підкоритися її вимогам;

- погроза розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці (оголошення відомостей, які компрометують честь, гідність чи ділову репутацію потерпілого або його близьких родичів, комерційної таємниці, даних, пов'язаних з технологічними процесами, оголошення відомостей про незаконно отриманні доходи чи послуги тощо);

- погроза, поєднана з насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, або поєднана із заподіянням тяжкого тілесного ушкодження.

Погрози, що висловлюють вимагачі, різноманітні за характером і пов'язані здебільшого із застосуванням насильства (95 % випадків): від побоїв до вбивства потерпілих та їхніх близьких, зґвалтувань, викрадення, взяття в заручники. Виконання погроз, пов'язаних із насильством, має переважно жорстокий характер: потерпілих б'ють, приковують наручниками до бампера автомашини, що рухається, підвішують униз голо-

вою, одягають на голову поліетиленові пакети, припікають паяльною лампою, праскою та ін. Вимагачі погрожують потерпілим знищенням майна: підпалом дверей квартири або офісу, спаленням дачі або торгового об'єкта, вибухом автомобіля, знищенням товару, а також розголошенням ганебних для потерпілих та їхніх близьких відомостей (дані з особистого життя, їхньої діяльності в сфері бізнесу).

Класифікація вимагань відповідно до висунених вимог підозрюваної особи потерпілій (відповідно до предмета посягання) може, з криміналістичної точки зору, бути такою: виплата готівки; безготівковий переказ коштів; передача майна вимагачам; переоформлення на ім'я зазначених вимагачами осіб і передача їм документів, що дають право на майно; переадресування на ім'я зазначених вимагачами осіб цінних паперів; розрахунок за неіснуючий товар чи послуги; розрахунок за товар чи послуги за заниженою ціною або отримання даром; погашення фіктивного боргу; фіктивне влаштування на роботу на підприємство потерпілого з подальшою виплатою зарплати; залучення в азартну гру або інше розважальний захід з подальшою вимогою виплатити борг за програвши; інвестування грошей потерпілого в підконтрольні вимагачам об'єкти на невигідних умовах; передача в оренду приміщення на пільгових умовах або безкоштовно; пропозиція керівнику підприємства охорони його фірми або життя із виплатою вимагачам щомісячної винагороди; отримання долі в прибутках підприємства та ін.

Також необхідно виділити класифікацію вимагань відповідно до способів висунення вимоги потерпілому:

1) вимога під час особистого спілкування з потерпілим, або через третіх осіб (особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, пригнічує волю потерпілого і примушує виконати пред'явлені вимоги);

2) анонімна вимога, що супроводжується застосуванням насильства. За такого способу вимагання особи, які вчинили кримінальне правопорушення, часто залучають посередників, або використовують тайники;

3) передача погроз із використанням засобів зв'язку (телефону, месенджерів для смартфона, Інтернету тощо);

4) письмові погрози, або передача погрози за допомогою відео чи звукозапису (звичайний лист, лист з елементами аплікації, використовуючи текстові повідомлення в телекомунікаційних мережах, з використанням онлайн-соціальних мереж, з використанням популярних сервісів в Інтернеті, що робить можливим обмін даними будь-якого змісту (текстові документи, аудіо-, відеофайли) і т. д.). Ці способи характерні при затриманні та незаконному утриманні заручників з метою викупу.

Окремо необхідно виділити класифікацію способів вимагань залежно від застосування технічних засобів:

1) погрози, що супроводжуються демонстрацією знярядь вчинення насильства (холодна чи вогнепальна зброя, вибухові речовини, вибухові пристрої та ін.);

2) погрози, що супроводжуються демонстрацією результатів насильства (фотоматеріали, відеоролики, до місця проживання потерпілого підкидають трупи розчленованих тварин, вінки, труни та ін.);

3) погрози, що супроводжуються застосуванням фізичної сили (з застосуванням вогнепальної, холодної зброї, викрадення потерпілого та ін.).

Важливе місце серед елементів криміналістичної характеристики вимагання посідають відомості про *предмет кримінально протиправного посягання*.

Типовий предмет вимагання:

1) гроші (національна, іноземна валюта, причому форма розрахунку може бути як готівкою, так і безготівково);

2) цінні папери (пайові цінні папери, акції, інвестиційні сертифікати, боргові цінні папери, облігації, казначейські зобов'язання України, ощадні (депозитні) сертифікати, векселі, приватизаційні цінні папери та ін.);

3) майно (дорогоцінності; прикраси; теле-, радіо-, відео-апаратура; автотехніка; побутова та комп'ютерна техніка; інші цінні предмети);

4) право власності на майно, тобто документи, що надають право отримати майно, володіти ним, користуватися і розпоряджатися (видача генерального доручення на право керування автомашиною потерпілого; видача розписки про відмову від права на майно; передача вимагачам права на власності на будинок, квартиру, дачу, земельну ділянку та ін.);

5) різноманітні документи (ліцензії, акти щодо відведення земель та оцінка вартості майна тощо);

6) частки в підприємствах та інших установах (відмова від частки в підприємствах та інших установах, що сприяє отриманню вимагачами майнової вигоди) і т. д.

Особливістю предмета вимагання є те, що ним може бути не тільки майно, яке на момент посягання знаходиться у потерпілого, а й майно, яке перебуває в цей момент у фактичному володінні винного (одержане ним у борг, на зберігання, для ремонту тощо). Володіючи певною річчю, вимагач може зажадати від її власника не пред'являти претензій до її повернення. Предметом вимагання може бути також майно, якого немає у потерпілого в момент вимоги про його передачу і надходження якого до нього лише передбачається. Предметом вимагання не можуть визнаватися послуги немайнового характеру.

Типова особа, яка вчинила кримінальне правопорушення. Розглянемо типову особу вимагача крізь призму основних соціально-демографічних показників статистичних досліджень:

– *стать вимагача* – найвищий показник (96,1%) становлять особи чоловічої статі і тільки 3,9% становить частка жінок, які вчинили кримінальне правопорушення;

– *вік* – найбільш висока кримінальна активність спостерігається в осіб 18–30 років (60,1%);

– *освіта* – для вимагачів характерний досить високий освітній рівень, коли майже половина осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, мала середню освіту, а кожний десятий вимагач – вищу чи базову вищу освіту;

– *професія* – понад половина осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, на момент вчинення вимагання ніде не працювали та не вчилися;

– *сімейний стан* – більшість вимагачів не одружені та не мали дітей;

– *попередні судимості* – 75% були раніше судимими за корисливо-насильницькі кримінальні правопорушення;

Вимагачі, кримінальні правопорушення яких поєднані з фізичним насильством, можуть бути поділені на певні групи:

1) до «злісних» вимагачів (15) належать найнебезпечніші особи, які вчинили кримінальне правопорушення. Такі особи спілкуються із собі подібними, часто є співучасниками у вчиненні різних за характером кримінально протиправних діянь, зокрема вимагань. Це переважно чоловіки віком 25–40 років, із середньою, рідше професійно-технічною освітою, що не працюють та не мають власної родини, часто судимі. Такі особи мають обмежене коло інтересів, зловживають спиртними напоями. Майже в усіх випадках представники цього типу мають у своєму розпорядженні зброю, зокрема вогнепальну, якою не тільки лякають потерпілих, але й реально її застосовують;

2) «винахідливий» тип вимагачів (10%) відрізняється не якоюсь інтелектуальністю, хоча освітній рівень таких осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, вищий за інші типи, а внаслідок лінії поведінки, якої вони дотримуються для досягнення корисливої кримінально протиправної мети. Ці особи, які вчинили кримінальне правопорушення, досконало вивчають особу майбутньої жертви, її статки, вид занять тощо. Організаторами таких вимагань досконало розробляються сценарії, за якими можуть розгортатися події. Переважно це чоловіки віком 30–40 років, з достатньо високим рівнем освіти, одружені, мають дітей, працюють, зокрема займаються підприємницькою діяльністю. Можуть позитивно характеризуватися як за місцем роботи, так і за місцем проживання. Відрізняються нестандартністю у своїх

діях. Завдяки корумпованим зв'язкам із правоохоронними органами, зміні показань та відмові від них на досудовому слідстві та в суді, наявності досвідчених захисників ускладнюють розслідування кримінальних правопорушень. Кримінально протиправна діяльність здійснюється тривалий час у зв'язку з обережністю винахідливих вимагачів, відсутністю у більшості випадків судимості, тому такі кримінальні правопорушення є високолатентними. Жертвами стають підприємці чи заможні громадяни;

3) «паразитичний» тип становить близько 40 % насильницьких вимагачів. Це пояснюється тим, що їхня кримінально протиправна діяльність є менш прихованою від попередніх двох типів. Тому вимагання представників цієї групи переважно і потрапляють у поле зору правоохоронних органів, відображаючись у показниках кримінально-правової статистики, за якою це кримінальне правопорушення, на перший погляд, легко розслідується. Це можуть бути чоловіки або жінки 25–45 років, з неповною середньою чи середньою освітою, які не мають власної родини, постійного місця роботи, а отже, і засобів для існування. Такі особи схильні до вживання алкоголю та наркотиків. Вимагання можуть вчинятися як одноособово, так і у групі за попередньою змовою або без неї. Тривалість кримінально протиправної діяльності становить не більше двох тижнів. Рідко здійснюють підготовчі дії до вчинення вимагання, тому не використовують зброю, акцент робиться на характері погроз та фізичному насильстві, яке заподіюється руками і ногами. Суми грошей, що вимагаються, незначні;

4) «ситуативними» вимагачами (35 %) є особи віком 18–30 років, ними стають і значно молодші особи, які вчинили кримінальне правопорушення, із середньою освітою, можуть мати родину і дітей здебільшого не працюють. Ці особи, які вчинили вимагання часто залежні від поведінки інших людей, які слугують їм так званим поштовхом до вчинення заборонених законом дій. Вибір остаточного варіанта поведінки ці особи здійснюють під впливом інших членів

групи, більш рішучих та наполегливих, тому вчиняють вимагання у групі за попередньою змовою. У більшості випадків кримінальне правопорушення ретельно не готується. Під час безпосереднього вчинення вимагання спостерігають за діями співучасників, копіюючи їх, зокрема, й щодо заподіяння жертвам тілесних ушкоджень, які мають нетяжкий характер. До ситуативного типу можна також віднести так звані шкільні вимагання, які вчиняються неповнолітніми особами до 18 років.

Значна частина вимагань учиняється у групі (76,9%). З них: 86,5% – за попередньою змовою, 9,7% – організованими групами і 3,8% – кримінально протиправними організаціями.

Типова особа потерпілого. Результати наукових досліджень довели, що вимагання спрямоване у більшості випадків (43,2%) проти підприємців малого та середнього бізнесу, заможних громадян. Інакше кажучи, потерпілими стають ті особи, в яких є що вимагати. Переважно це чоловіки віком від 20 до 40 років, які мають сім'ю та високий рівень доходів. Серед найпоширеніших форм віктимної поведінки можна виділити: існування боргу, необачний вибір знайомств, поведінку аморального характеру, кримінально протиправну діяльність тощо. Такі ознаки потенційних жертв, як матеріальна забезпеченість та підприємницька діяльність, виділяють їх серед інших громадян для вчинення щодо них вимагання. Зазвичай особа потерпілого була знайома з особою, яка вчинила кримінальне правопорушення (72,5%) або перебувала з ним у родинних стосунках (25,8%).

Типові час і місце вчинення кримінального правопорушення. Пред'явлення вимоги вимагачами відбувається у денний або вечірній час в умовах очевидності. Передача предмета вимагання в більшості випадків відбувається у денний час доби.

Місце вчинення вимагання умовно можна поділити на шість різних:

1) місце, де відбувалося пред'явлення вимоги чи погрози (найчастіше приміщення, службові кабінети, розва-

жальні та заклади громадського харчування, ринки, рідше ділянки відкритої місцевості, транспорт);

2) місце застосування фізичного впливу (малолюдні місця);

3) місце, де сталося викрадення потерпілої особи;

4) місце утримання викраденої особи (підвал, дача, горища, виробничі приміщення тощо);

5) місце передачі предмета вимагання (можуть бути малолюдні місця, хоч є багато випадків передачі предмета вимагання в багатолюдних місцях);

6) місце затримання вимагача (вимагачів).

Для деяких способів вимагання деякі елементи можуть об'єднуватися, однак для більшості випадків вони територіально розділені.

Обстановкою вчинення вимагання є складна, динамічна система взаємопов'язаних та взаємообумовлених будь-яких елементів об'єктивного характеру, які впливають на поведінку до, під час та безпосередньо після настання кримінально протиправних наслідків.

Типова слідова картина кримінального правопорушення. Кримінальне правопорушення, як явище матеріального світу, є взаємодією осіб і предметів навколишнього середовища, внаслідок якої утворюються матеріальні та ідеальні сліди-відображення, що й є джерелами інформації. Тому будь-яка діяльність або бездіяльність людини, яка вчинила кримінальне правопорушення, не минає безслідно. Сліди відображення утворюються на об'єктах живої і неживої природи, а також у свідомості людини. Вивчення закономірностей утворення відображень і прийомів отримання інформації про характер взаємодії становить одну зі сторін методологічної основи судово-слідчого пізнання, базу для розслідування кримінальних правопорушень, їх профілактики.

Сліди вчинення вимагання залежать від способу вчинення цього кримінального правопорушення, його виду та інших обставин, які впливають на появу слідів та інших речових

доказів. Різноманітність способів вимагання обумовлює широкий спектр слідів його вчинення (отримані від потерпілого відомості про вимагачів, їхні дії, залишені засоби кримінального правопорушення – листи, фонограми з погрозами, матеріальні речі, тощо). Ці особливості визначають специфіку слідоутворення при вчиненні вимагання.

Дії особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, в матеріальному середовищі відображаються в слідах, що є носіями криміналістичної інформації про подію минулого. Тобто взаємодія особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, з довколишнім середовищем призводить до виникнення двох форм відображень: матеріальних та ідеальних.

До слідів матеріальних відображень уходять тверді, сипучі, рідкі й газоподібні об'єкти живої і неживої природи, які містять інформацію про особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, та подію кримінального правопорушення.

Матеріальними слідами вимагання можуть бути:

1. Гроші (зокрема, помічені спеціальними хімічними речовинами), цінності, інші предмети вимагання, їх упаковка, забуті або покинуті речі.

2. Знаряддя та засоби вчинення кримінального правопорушення (вогнепальна та холодна зброя, вибухові пристрої, мотузки, кайданки, маски, паяльники, електропраски, інші електропобутові прилади та спеціальні інструменти, радіостанції, квадрокоптери, телефони, комп'ютерна техніка, відеоапаратура, прилади нічного бачення, оптичні прилади, радіомікрофони, диктофони та ін.).

3. Відеозаписи чи фонограми записані на аналогові чи цифрові носії переговорів з вимагачами.

4. Волокна, мікрочастинки, мікрооб'єкти, волосся, що свідчать про причетність до вчинення кримінального правопорушення конкретних осіб.

5. Сліди-відображення, залишені особами, яка вчинили кримінальне правопорушеннями при контакті з різними предметами або такі, які утворилися в результаті пошкодження, знищення майна потерпілого або інших осіб (сліди

рук, ніг, транспорту, застосування знарядь та засобів вчинення кримінального правопорушення).

6. Документи, у яких відображається криміналістично значуща інформація про предмет посягання, спосіб заволодіння ним, іноді ознаки особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (записки з погрозами та вимогами майна, боргові розписки, договори та інші письмові зобов'язання; установчі документи підприємства, списки акціонерів, протоколи їх засідань; документи що засвідчують: перереєстрацію автомобіля, будинку, квартири, дачі, перерахування грошових коштів, поштовий переказ, договір надання матеріальної допомоги та ін.).

7. Сліди, що утворилися при застосуванні насильства щодо потерпілого або його близьких родичів (тілесні ушкодження, кров, слина, обривки одягу та ін.).

Найбільш часто слідчі виявляють такі матеріальні сліди вимагання: тілесні ушкодження (як результат побиття, тортур, боротьби); сліди знаходження жертви або осіб, які вчинили кримінальне правопорушення у транспортних засобах, місцях незаконного утримання жертви; документи, на яких відобразився почерк, барвник пишучих приладів; сліди пальців рук, хімічних речовин (спеціально нанесених на грошові купюри, цінності) та ін. Досить рідко у розслідуванні цієї категорії кримінальних правопорушень виявляють та досліджують запахові сліди.

Що стосується ідеальних відображень, то це суб'єктивні образи, уявні копії матеріальних речей, фактів, подій, проміжків часу, збережених у пам'яті людини. Отже, до ідеальних відображень належить сукупність усієї інформації, що залишилася у свідомості людини внаслідок психічного відображення нею реальної дійсності. Вони переважають у системі доказування при розслідуванні вимагання, а в окремих випадках є єдиними доказами.

Кожне джерело містить різну кількість інформації, по своєму інтерпретує її на допиті. Тому головним завданням слідчого є тактично грамотне і досить повне отримання

відображеної інформації про вимагання та процесуальне закріплення її на матеріальному носії. Водночас треба врахувати об'єктивні умови і повноту сприйняття джерела. Так, свідки-очевидці переважно не можуть спостерігати всю картину вимагання, найчастіше у своїх свідченнях вони повідомляють лише про окремі епізоди події, а у низці кримінальних проваджень щодо вимагань свідків-очевидців узагалі не буває.

Доцільно включати у криміналістичну характеристику слідів вимагання наявність зв'язків між особою, яка вчинила кримінальне правопорушення, та потерпілим. Зазвичай люди мають певне коло спілкування, підтримують більш-менш стійкі стосунки. Особистісні, побутові, професійні зв'язки мають криміналістичну значущість не тільки для встановлення характеру відносин між вимагачем та жертвою, а і для встановлення кола свідків кримінально протиправної події.

Залежно від суб'єктивних можливостей потерпілого, часу контакту з вимагачем, жертва може до дрібниць описати зовнішність особи, яка вчинила кримінальне правопорушення (осіб, які вчинили кримінальне правопорушення), його поведінку, особливі прикмети міміки, голосу, ходи, наявність згубних звичок, прикмети одягу. Важливого значення набуває повідомлення потерпілим змісту погрози.

Слід зазначити, що при вимаганні слідів залишається мало, це вельми ускладнює розслідування кримінальних правопорушень цього виду. Тому на практиці особливе значення надається затриманню вимагача на гарячому при отриманні ним предмета вимагання.

- 2 -

Характер типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування вимагання визначається такими обставинами: чи має вимагання разовий характер або здійснюється систематично, чи переданий вимагачам предмет вимоги

та чи можна очікувати нових погроз; чи знає заявник про вимагачів.

Слушною є думка О. Ю. Гавріляк, яка зазначає, що типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування у кримінальних провадженнях про вимагання повинні формуватись залежно від змісту вихідної інформації, стану поінформованості слідчого про особу вимагача та наявності доказів на момент занесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Отже, у загальному вигляді на початковому етапі розслідування вимагань можливе виникнення таких ситуацій:

1) потерпілий безпосередньо звернувся із заявою до правоохоронних органів про заволодіння його майном, вчиненим шляхом вимагання, у результаті чого кримінальне правопорушення було зареєстровано в ЄРДР з попередньою кваліфікацією за статтею 189 КК (вимагання);

2) особа потерпілого повідомила про факт пред'явлення вимог передачі майна, однак предмет кримінально протиправного посягання вимагачеві ще не було передано;

3) матеріали про факт вимагання виділені в окреме провадження при розслідуванні іншого кримінального правопорушення (викрадення людини з метою отримання за неї викупу; шантажування пацієнта медичним працівником щодо розголошення лікарської таємниці; самоправство у цивільно-правових відносинах; вчинення терористичного акту, як спосіб демонстрації рішучості своїх дій, у разі відмови від виконання заявлених вимог);

4) інформація про готування вчинення вимагання надійшла з оперативних джерел, у результаті чого заведено оперативно-розшукову справу, а в подальшому за колегіальним рішенням оперативної наради розпочато досудове розслідування.

Початковий етап розслідування вимагання зазвичай пов'язаний з наявністю складної слідчої ситуації, що обумовлено неповнотою вихідних даних і джерел їх отримання. На цьому етапі важливо не тільки встановити всі джерела

інформації, але й отримати максимально можливі відомості про зовнішність осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, та обставини вчинення посягання. Найбільшу інформаційну цінність становлять свідчення потерпілого, який нерідко буває знайомий з вимагачами, може назвати їхні дані (прізвище, місце проживання, роботи тощо).

На подальшому етапі розслідування вимагання можуть виникнути такі слідчі ситуації:

1) встановлено конкретних осіб та їх причетність до вчинення вимагання, вимагачів затримано;

2) є підозрювані, зібрані докази, але їх недостатньо для встановлення причетності підозрюваних до вчиненого вимагання;

3) зібрано недостатні докази, немає підозрюваних, не встановлені особи, які вчинили кримінальне правопорушення.

Необхідно також зазначити, що успіх у розслідуванні вимагання у будь-якій ситуації забезпечується фіксуванням потерпілим вимог осіб, які вчинили кримінальне правопорушення за допомогою аудіо- і відеозапису або інших способів.

Розслідування вимагань становить багатовимірну діяльність, що вимагає різнобічних знань, великої професійної майстерності та життєвого досвіду. Вона немислима без планування – одного з найважливіших принципів методики розслідування кримінальних правопорушень. Основою планування є версія, побудована згідно зі слідчою ситуацією, що виникла на певному етапі розслідування.

Типові слідчі версії, що можуть бути висунуті при розслідуванні вимагань:

1) вчинено кримінальне правопорушення, яке безпосередньо кваліфікується за статтею 189 КК (вимагання), його вчинила затримана особа, при обставинах, вказаних потерпілим;

2) вчинено кримінальне правопорушення, яке безпосередньо кваліфікується за статтею 189 КК (вимагання), його вчинила невідома або особа, яка зникла з місця події;

3) вчинено кримінальне правопорушення, яке безпосередньо кваліфікується за статтею 189 КК (вимагання), інформації про кримінальне правопорушення мало;

4) вчинено інше кримінальне правопорушення (грабіж, розбій, шахрайство, самоуправство, хуліганство, примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань тощо.);

5) виникли цивільні або господарські правовідносини, які помилково були сприйняті потерпілим як вимагання;

6) відбулося інсценування вимагання;

7) виникло завідомо неправдиве повідомлення про вимагання;

8) вимагання вчинено у сукупності з іншими кримінальними правопорушеннями (викрадення людини, терористичний акт, зловживання службовим становищем та ін.).

Класифікація слідчих **версій щодо особи, яка вчинила кримінальне правопорушення**, така:

1) вимагання вчинене однією особою;

2) вимагання вчинене групою осіб або організованою групою;

3) вимагання вчинене особою, безпосередньо обізнаною про доходи потерпілого або за «наводкою»;

4) вимагання вчинене особою, яка знаходяться в неприязних відносинах з потерпілим;

5) вимагання вчинене раніше судимою особою;

6) вимагання вчинене місцевою особою;

7) вимагання вчинене «гастролером».

Класифікація слідчих версій щодо мети вчинення кримінального правопорушення:

1) вимагання вчинене з метою швидкого збагачення;

2) вимагання вчинене з метою приховання іншого кримінального правопорушення;

3) вимагання вчинене з метою помсти;

У розслідуванні вимагань також можуть висуватися й інші слідчі версії, наприклад, щодо предмета посягання або способу вчинення кримінального правопорушення.

Вивчення та аналіз судово-слідчої практики свідчить про те, що для вимагання характерні такі ознаки, як:

- а) висока латентність;
- б) організованість і ретельна підготовка кримінально протиправних дій;
- в) протидія слідству з боку заінтересованих осіб.

Типовими **приводами** для початку кримінального провадження зазвичай є: заяви громадян, які стали свідками чи потерпілими від вимагання; повідомлення службових осіб державних органів або громадських організацій про вимагання; значно рідшим є безпосереднє виявлення кримінального правопорушення правоохоронними органами.

До **типових обставин, що підлягають з'ясуванню** при розслідуванні вимагання, необхідно віднести:

1. Чи має подія кримінально протиправний характер, чи було вчинено вимагання?

2. Яким є механізм кримінально протиправної події?

3. Коли вперше була пред'явлена вимога вимагачами, в якому місці це сталося?

4. У який спосіб була пред'явлена вимога (телефоном, письмово, за особистого контакту, чи з використанням комп'ютерної техніки)?

5. Де й коли вчинено вимагання?

6. Якими були конкретні вимоги вимагачів (сплата готівки, передача конкретного предмету, перерахування грошей на банківський рахунок тощо)?

7. Яким є період продовження вимагання, скільки разів висувалися вимоги і на який предмет вони були спрямовані?

8. Який встановлювався термін передачі предмета вимагання?

9. Скільки часу минуло після вчинення кримінального правопорушення?

10. Чи супроводжувалися вимоги вимагачів погрозами на адресу потерпілого, коли вони були висловлені, який характер вони мали?

11. Коли потерпілий передав майно вимагачам, де саме це сталося?

12. Зміст обіцянок вимагачів у випадку задоволення їхніх вимог, чи були вони виконані, скільки разів?

13. Які сліди і речові докази могли бути залишені на місці кримінального правопорушення?

14. Якщо потерпілий відмовився передавати вимагачам предмет вимагання, то які конкретно погрози були здійснені вимагачами, де були вчинені щодо нього насильницькі дії, яке майно було пошкоджене чи знищене, чи використовувалася при цьому зброя, яка саме?

15. За допомогою яких знарядь здійснювався фізичний вплив на потерпілого, який транспорт використовували вимагачі?

16. Скільки було вимагачів?

17. Чи був розподіл ролей серед вимагачів, у чому полягали функції кожного з них?

18. Які ознаки властиві особам, котрі вчинили кримінальне правопорушенням, якими є їхні соціально-психологічні особливості?

19. Хто є жертвою кримінального правопорушення, яка її психологічна і соціальна характеристика?

20. Чи були здійснені вимагачем підготовчі дії?

21. Коли і де відбулося затримання вимагачів?

22. Що сприяло вчиненню вимагання?

Цей перелік питань є орієнтовним, їхні характер і своєрідність визначаються видом і формою вимагання, а також ситуацією розслідування. Розглянемо більш докладно питання розподілу досудового розслідування на етапи.

До основних завдань, що виникають **на початковому етапі розслідування** вимагання, можна віднести:

– уточнення цілей і мотивів вимагання;

– отримання інформації про ознаки кримінального правопорушення та осіб, які його вчинили, способи вимагання, використовувані транспортні засоби та ін.;

– прийняття рішень про перелік невідкладних слідчих (р) дій, час і місце їх проведення; про цілі та засоби організації розслідування вимагання по «гарячих слідах»;

– вибір технічних засобів і тактичних прийомів для вирішення поставлених завдань початкового етапу розслідування вимагання;

– визначення тактики використання оперативної інформації.

Початковий етап розслідування залежить від слідчої ситуації, яка сформувалася. Розглянемо дві найбільш поширені ситуації.

Перша ситуація виникає, коли вимагачі заволоділи грошима чи майном потерпілого до моменту його звернення в правоохоронні органи. В такому випадку необхідно:

1. Внести відомості про подію в ЄРДР.

Слідчий, прокурор здійснюють свої повноваження відповідно до вимог КПК, починаючи з моменту надходження інформації від заявника до органу державної влади, що фактично і є передумовою для початку досудового розслідування.

Про прийняття і реєстрацію заяви особа, що її подала, отримує від органу, до якого вона звернулася, документ – довідку про прийняття і реєстрацію заяви (ст. 60 КПК).

Після офіційного прийняття та реєстрації заява (повідомлення) про кримінальне правопорушення передається керівнику органу досудового розслідування. Керівник визначає попередню правову кваліфікацію та працівника (слідчого), який проводитиме розслідування. Така дія процесуально оформляється дорученням про проведення досудового розслідування.

2. Допитати потерпілого чи свідків.

Під час допиту слідчий акцентує увагу на отриманні інформації, що стосується кількості, віку, статі, зовнішності та прикмет вимагачів, змісту вимоги та погроз, присутності очевидці.

3. Скласти фоторобот вимагачів.

4. Якщо спричинені тілесні ушкодження потерпілому чи близьким родичам, необхідно зафіксувати їх наявність шляхом **проведення освідкування**.

5. Провести **пред'явлення для впізнання** особи за фотознімками.

6. **Доручити проведення оперативно-розшукових заходів**, спрямованих на пошук та встановлення місця перебування осіб, які вчинили кримінальне правопорушення.

7. Якщо такі особи пересувалися на транспортних засобах, **проаналізувати відео з камер спостережень** системи «Безпечне місто», інформацію, що міститься в інформаційній підсистемі «Гарпун» інформаційно-телекомунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України», з візуалізацією маршруту руху на мапі України (геопортал). Під час аналізу маршруту руху транспортних засобів та злочинців скеровувати оперативних працівників на виявлення приватних камер відеонагляду по маршрутах відпрацювання. Отриману проаналізовану інформацію щодо транспорту та маршруту його руху бажано візуалізувати за допомогою картографічних сервісів або програмних компонентів «Google maps», «ArcGIS», тощо.

8. Отримати **інформацію щодо абонентських номерів**, які фіксувались базовими станціями мобільних операторів поблизу місця вчинення кримінального правопорушення. Після отримання інформації варто провести порівняльний аналіз даних, отриманих у результаті моніторингу абонентських номерів на місці вчинення кримінального правопорушення з місцями можливого перебування осіб, причетних до вчинення кримінального правопорушення.

9. У випадку виявлення вимагачів **провести їх затримання** та особистий обшук.

Друга ситуація виникає тоді, коли особа потерпілого повідомила про факт висунення вимог передати майно, однак предмет кримінально протиправного посягання вимагачеві ще не було передано.

Ця ситуація вимагає від слідчого оперативного реагування:

- необхідно ретельно перевірити обставини, які будуть підтверджувати або спростовувати сам факт вимагання;
- внести відомості до ЄРДР;
- вжити заходів щодо припинення протиправних дій;

- вжити заходи зі звільнення заручників (якщо такі є);
- допитати потерпілого чи свідків;
- якщо є інформація про вимагачів, перевірити її в оперативних обліках;
- вжити заходів з використанням технічних засобів (фото-, аудіо-, відеофіксації) для документування факту передачі цінностей і затримання підозрюваного на місці кримінального правопорушення.

Отже, у цій ситуації важливе місце посідає затримання вимагачів на «гарячому». З цією метою доцільно:

1) провести інструктаж з особою, яка буде спілкуватися з вимагачами і передавати предмет вимагання, відпрацювати з нею запитання до вимагачів (наприклад, чому ви вимагаєте у мене гроші, адже я вам нічого не винен і нічим не зобов'язаний; я хочу обговорити з вашим керівником питання зменшення суми; що буде, якщо я не виконаю ваші вимоги; який спосіб передачі грошей; як мені з вами зв'язатися, якщо у мене будуть вимагати гроші інші вимагачі);

2) визначити необхідну кількість учасників операції, вирішити питання про обов'язкове фіксування процесу розмови з вимагачами та їх затримання технічними засобами;

3) затримати вимагачів в момент або відразу ж після отримання ними предмета вимагання;

4) присікти спроби вимагачів позбутися отриманих предметів, наявної зброї, викривальних документів тощо;

5) вжити заходів щодо виявлення і затримання спільників отримувача предмета вимагання, які спостерігали за тим, що відбувається.

Розпочинаючи планування **наступного етапу розслідування** вимагання, треба перевірити, як був реалізований план початкового етапу, чи були відпрацьовані слідчі версії і наскільки ґрунтовно, які виникли суперечності, недоліки. Для цього слідчий або слідчо-оперативна група в повному складі аналізують, встановлюють причинні зв'язки, формують нові окремі версії.

Відповідно до загальних положень криміналістичної методики, наступний етап розслідування може мати два напрями розвитку:

1. Не вдалося по «гарячих слідах» установити та затримати вимагача.

У цій ситуації типовими є такі слідчі (р) дії та заходи: повторні та додаткові допити, повторні або додаткові огляди, доручення оперативним підрозділам провести слідчі (р) дії, провести заходи щодо встановлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, свідків, направлення запитів в органи та організації, проведення негласних слідчих (р) дій (зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, аудіо-, відеоконтроль особи, аудіо-, відеоконтроль місця, спостереження за особою, річчю, місцем) тощо.

2. Якщо особу вимагача встановлено та затримано.

У цій ситуації типовими є такі дії: повідомлення про підозру і допит підозрюваного, обрання заходів забезпечення кримінального провадження, обшук підозрюваного за місцем проживання, за місцем роботи з метою виявлення слідів кримінального правопорушення або знарядь та засобів, пред'явлення підозрюваного для впізнання потерпілому чи свідкам, пред'явлення для впізнання речей потерпілому, одночасні допити, слідчі експерименти, відібрання зразків для проведення судових експертиз, призначення ідентифікаційних та інших видів судових експертиз, інші слідчі (р) дії.

Заключний етап розслідування характеризується так:

1) типовими є такі ж слідчі (р) дії та заходи, які виділяють у попередньому етапі розслідування (повторні та додаткові допити, повторні або додаткові огляди, доручення оперативним підрозділам провести слідчі (р) дії, вжити заходів щодо встановлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, свідків, направлення запитів в органи та організації, проведення негласних слідчих (р) дій тощо). Якщо несприятливий характер слідчої ситуації обумовлений наявні-

стю особи підозрюваного, проте відсутністю інформації про її місцезнаходження, можна реалізувати положення статей 280 та 281 КПК і зупинити кримінальне провадження, оголосити підозрюваного в розшук;

2) якщо вимагача затримано, він не заперечує своєї вини, є достатня доказова база, типовими є такі слідчі (р) дії та заходи: за необхідності (за клопотанням сторони захисту, потерпілого або за вказівкою прокурора) проведення повторних та додаткових слідчих (р) дій, збір характеризуючих даних про особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, скерування обвинувального акта відповідно до кримінального процесуального законодавства до судових органів або звернення до суду з клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру або клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності (ч. 2 ст. 283 КПК).

Особливості проведення окремих слідчих (р) дій:

Під час допиту потерпілої особи необхідно докладно з'ясувати:

– чи відомі потерпілому особи вимагачів, хто вони, в яких відносинах він з ними перебуває;

– якщо особи вимагачів не відомі, то кого і на підставі яких даних він може підозрювати, хто, на його думку, міг бути навідником, як виглядали вимагачі;

– скільки разів, коли саме та за яких обставин вимагачі висловлювали незаконні вимоги;

– що саме вимагалось і що обіцяли вимагачі у разі виконання їхніх вимог (чи в разі невиконання);

– чи виконував раніше потерпілий вимоги вимагачів, скільки разів, що саме він робив;

– чи звертався потерпілий за захистом від вимагачів, до кого саме і який був результат;

– вид погроз і характер насильства над потерпілим чи його родичами;

– кількість вимагачів, конкретні дії кожного з них;

– чи застосовувалася при вимаганні зброя;

– чи не виконував потерпілий запис розмов із вимагачами.

Під час допиту підозрюваної особи необхідно докладно з'ясувати:

– де, коли і в якій обстановці були висловлені вимоги та погрози;

– хто запропонував вчинити вимагання, хто був його організатором;

– яка роль допитуваного в кримінально протиправній групі, якими були його дії при вимаганні;

– у чому полягали роль і дії інших співучасників;

– які заходи конспірації були здійснені;

– які технічні засоби і зброя використовувалися для вчинення вимагання;

– у кого планувалося здійснити вимагання;

– в яких відносинах перебуває з потерпілим;

– як ділилися кошти та інші цінності між співучасниками кримінального правопорушення, де вони зберігалися, яким чином і на які цілі витрачалися.

При огляді місця утримання заручника або викраденої особи насамперед необхідно виявити і зафіксувати: 1) сліди перебування в цьому місці інших осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, крім осіб, затриманих при звільненні потерпілих; 2) предмети, що використовувалися для захоплення, утримання і катування потерпілих (мотузки, наручники, маски, паяльники, ножі тощо); 3) зброю, наркотики, вибухові пристрої; 4) аудіо- та відеоапаратуру із записами звернень до родичів заручників про надання викупу. Огляду підлягають усі виявлені та вилучені під час огляду місця події, обшуку, виїмки або добровільної видачі предмети.

Обшук при розслідуванні вимагань є невідкладною слідчою дією. Під час його проведення слід шукати: а) отримані від потерпілого дорогоцінності, гроші, цінні папери чи інші предмети; б) документи, що надають вимагачам будь-які блага і складені потерпілим під загрозою; в) документи, що підтверджують отримання від потерпілого

предмета вимагання; г) засоби маскування зовнішності; д) фальшиві документи, фальшиві гроші; е) записні і телефонні книжки, блокноти; є) мобільні телефони, сім-карти тощо.

З метою надання отриманій оперативним шляхом інформації доказового значення необхідно оформити такі документи: 1) протокол передачі потерпілому грошових коштів (із зазначенням кількості та номіналів купюр, їх серії та номерів) або інших предметів вимагання (з описом їх індивідуальних ознак і засобів маркування); 2) протокол особистого обшуку особи, яка вчинила кримінальне правопорушення із зазначенням виявлених і вилучених предметів вимагання; 3) протокол освідчування (якщо для обробки предмета вимагання використовувалися хімічні речовини); 4) протокол огляду вилученого у вимагача предмета вимагання; 5) протокол передачі потерпілому диктофона та встановлення його у визначеному місці; 6) протокол огляду технічних засобів, якими здійснювався аудіо- та відеозапис; 7) протокол огляду аудіо- та відеозапису.

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Поняття та види вимагань.
2. Криміналістична класифікація способів вчинення вимагань.
3. Типові слідчі ситуації при розслідуванні вимагань.
4. Типові загальні та окремі слідчі версії при розслідуванні вимагань.
5. Особливості початкового етапу розслідування вимагань.
6. Особливості наступного етапу розслідування вимагань.
7. Особливості проведення окремих слідчих (р) дій при розслідуванні вимагань.

ТЕМА 29

РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВА

1. *Криміналістична характеристика шахрайства*
2. *Типові слідчі ситуації та слідчі версії при розслідуванні шахрайства*
3. *Особливості досудового розслідування шахрайства*

- 1 -

Шахрайство – це заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою (ст. 190 КК України). Боротьба з цим видом кримінальних правопорушень є актуальним напрямом діяльності правоохоронних органів, що обумовлено декількома чинниками. Зокрема, шахрайство традиційно має високу латентність – далеко не всі потерпілі звертаються до правоохоронних органів з відповідними заявами. Окрім того, з розвитком ринкових відносин шахрайство маскується під окремі види підприємницької діяльності (інвестиційну, страхову, банківську), що створює суттєві труднощі у розслідуванні.

Для відмежування шахрайства від інших видів протиправних посягань на власність важливо встановити наявність обману або зловживання довірою. Під *обманом* мається на увазі повідомлення неправдивих відомостей або приховування, умовчування щодо тих чи інших обставин, повідомлення про які було обов'язковим у таких ситуаціях. Шахрайський обман становить такий вплив на поведінку власника майна або особи, що відає майном чи охороняє його, який здатний ввести цю особу в оману стосовно добро-

вільних дій з передачі майна винному. Шахрайський обман передбачає передачу особі, яка вчинила кримінальне правопорушення майна, самим потерпілим або іншою особою (ця ознака є обов'язковою).

Обманні дії повинні передувати заволодінню майном. За змістом і формами обман буває різноманітним і може стосуватися предмета, подій, дій і фактів. Формою шахрайського обману може бути категорична думка чи припущення про будь-яку обставину. Такий обман може набувати форми письмової або усної мови, рухів чи жестів.

Зловживання довірою полягає в тому, що особа, яка вчинила кримінальне правопорушення для заволодіння майном потерпілого, використовує близькі, довірливі стосунки з ним. Довіра може породжуватися службовими, родинними стосунками, особливою довірливістю потерпілого.

Під шахрайством, вчиненим у сфері виконання господарсько-договірних зобов'язань, слід розуміти посягання на майно суб'єктів господарювання – учасників договірних відносин, відповідальність за яке передбачена ст. 190 КК України, що полягає у використанні прав офіційно зареєстрованих у встановленому порядку юридичних осіб або статусу фізичної особи-підприємця, а також фіктивному представництві від їхнього імені, щоб шляхом обману та зловживання довірою схилити представників підприємств, установ та організацій перерахувати грошові кошти або передати товарно-матеріальні цінності як виконання зобов'язань за господарськими угодами та у подальшому обернути їх на користь осіб, що вчиняють кримінальне правопорушення.

Розглянемо детальніше основні елементи криміналістичної характеристики цього виду кримінального правопорушення.

Типовий спосіб готування. Стадія готування до вчинення шахрайства охоплює ретельне планування кримінального правопорушення, вибір особи та методу шахрайських дій, вироблення механізму його вчинення, вивчення обстановки, в якій доведеться діяти, підшукування засобів,

співучасників кримінального правопорушення, прогнозування шляхів втечі з місця події, маскування слідів кримінального правопорушення, підготовка алібі, вибір способу приховання шахрайства, збуту викраденого тощо.

Типові способи готування до шахрайства можна поділити на такі групи:

1) способи, пов'язані з пошуком потерпілого, знайомство з ним, підтримання дружніх, довірчих стосунків, вивчення способу життя потерпілого, встановлення наявності у нього цінних речей, нерухомості, грошей, частковий розрахунок з потерпілим;

2) способи, спрямовані на створення умов для вчинення шахрайства, пошук співучасників, знайомств з працівниками органів державної влади та управління, комерційних, фінансових структур (працівники нотаріату, ОСББ, ЖЕКів, банків) тощо;

3) способи, що ґрунтуються на кримінально протиправній діяльності (викрадення або підробка документів, печаток, штампів, готування подальшого насильства або фізичного усунення потерпілих).

Типовий спосіб вчинення. Є різноманітні способи шахрайства. Вони можуть бути класифіковані за різними підставами.

Залежно від спрямованості шахрайського посягання розрізняють:

1) *з метою заволодіння державним або колективним майном (чи іншим майном підприємств, організацій тощо):*

– заволодіння матеріальними цінностями шляхом отримання цього майна за підробленими документами на базах, складах та інших об'єктах з використанням упущень відповідних посадових осіб;

– заволодіння грошовими коштами шляхом незаконного отримання державних пенсій або інших виплат від органів соціального захисту за допомогою підроблених документів про стаж роботи, заробіток та інших даних, необхідних для отримання пенсії;

– заволодіння майном шляхом придбання тих або інших товарів у кредит за підробленими документами і ухилення від сплати решти суми;

– привласнення майна, помилково відпущеного у великій кількості чи кращої якості;

– отримання авансу за обіцянку виконати певні роботи чи за постачання товарів з наступним ухиленням від виконання зобов'язань за договором;

– постачання товарів у меншій кількості і гіршої якості, ніж передбачено договором;

– постачання товарів у меншій кількості та нижчої якості, ніж передбачено договором;

– заволодіння значними грошовими сумами в банківських установах шляхом використання у банківських розрахунках між організаціями фальшивих кредитових авізо і різного роду чекових документів;

2) з метою заволодіння індивідуальним майном громадян:

– фішинг – один із видів інтернет-шахрайства, метою якого є отримання доступу до конфіденційних даних користувачів за допомогою проведення масових розсилок від імені популярних компаній або організацій, які містять посилання на помилкові сайти, що практично не відрізняються від сайтів справжніх компаній;

– сніфферінг – це спосіб шахрайства, що виражається в перехопленні даних із використанням шахрайської Wi-Fi-мережі та спеціальних сніффер-програм;

– вішинг – вид телефонного шахрайства, в якому зловмисники вводять в оману людей, виманюючи персональні дані та дані кредитних карток і рахунків, представившись переважно співробітником банківської установи.

– кардінг – вид шахрайства, за якого операції відбуваються з використанням реквізитів картки, які зазвичай викрадають з серверів інтернет-магазинів, платіжних та розрахункових систем і з ПК користувачів за допомогою шкідливих програм;

– підміна предметів продажу, обміну і грошових коштів, що підлягають передачі контрагенту (використання шахраями грошових і майнових «ляльок»);

– продаж виробів нижчої, ніж передбачено домовленістю, якості (продаж прикрас з міді, латуні чи бронзи як золотих);

– заволодіння предметами угоди без наміру виконати зобов'язання за договором (залишення потерпілого під якимось приводом і зникнення через прохідний двір);

– обрахування потерпілого при розміні великих купюр грошей або при купівлі;

– підкидання потерпілому фіктивних цінностей, втягнення його у «розподіл» знахідки і видурювання грошей як частини вартості «знайденого»;

– позичання грошей без наміру повернути борг;

– шлюбні афери;

– збирання «пожертвуваль»;

– продаж невідчужуваного майна.

Залежно від сфери соціально-економічної діяльності способи шахрайства можуть бути поділені на види:

1) соціальної допомоги (підроблення документів з метою отримання пенсій чи допомог, надання довідки про значно завищену заробітну плату з метою підвищення пенсії та ін.);

2) побутового обслуговування (отримання речей, що дорого коштують, за документами своїх родичів, за викраденими чи знайденими документами);

3) страхування (завищення сум шкоди, що підлягають сплаті клієнтові в результаті обумовлених страхових подій);

4) туризму (туристичні афери);

5) вивезення робочої сили за кордон (афери зі збирання грошей в охочих поїхати на заробітки) тощо.

Залежно від характеру «стосунків», що виникають між підприємствами чи господарськими товариствами, способи шахрайства поділяють:

1) фіктивне представництво (використання фіктивних документів про належність до тієї чи іншої фірми з метою укладання договорів і отримання товару без оплати);

2) фіктивне посередництво (особа чи група осіб діють від імені неіснуючої фірми з метою укладення договору з підприємством на закупівлю в нього сировини, матеріалів тощо для іншого підприємства; від першого підприємства шахрай отримує матеріальні цінності, а від іншого – гроші);

3) отримання позик під фіктивні проекти (шахрай пред'являє документи, що нібито підтверджують його наміри).

Залежно від тривалості кримінального правопорушення можна виділити такі способи шахрайства:

1) одноразові (отримання товару в кредит без наміру наступної виплати грошей);

2) тривалі (незаконне отримання пенсії або грошової допомоги).

Залежно від характеру локалізації шахрайства розрізняють такі способи: 1) спрямовані на вузьке коло жертв;

2) спрямовані на широке охоплення населення.

Вчені та практики звертають увагу на появу достатньо нових видів шахрайства: шахрайство на ринку цінних паперів; шахрайство у сфері вексельних відносин; шахрайство у сфері обігу житла; шахрайство у сфері житлового будівництва; шахрайство у сфері страхових послуг; шахрайство у сфері підприємницької діяльності; шахрайство у сфері працевлаштування, інвестиційне шахрайство; інтернет-шахрайство.

Типовий спосіб приховування. Приховування слідів кримінального правопорушення може проявлятися у формі знищення засобів, документів та предметів, які застосовувалися при вчиненні шахрайства. Можливий терміновий виїзд особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, з місця постійного проживання до рідних, близьких, іншого населеного пункту, регіону з метою у подальшому формування алібі, якщо не було стадії готування і умисел на вчинення кримінального правопорушення виник раптово.

Предметом посягання при шахрайстві можуть бути матеріальні цінності у всій їх різноманітності, грошові кошти, право на майно. Це можуть бути готівка чи безготівкові гроші, товари, сировина, напівфабрикати та ін. Характеристика предмета посягання має значення для встановлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення.

Узагальнення емпіричних даних наукових досліджень дають підстави для таких висновків: грошові цінності слугували предметом шахрайства проти особи у 74,8% від загальної кількості, вироби з дорогоцінних металів та каміння – у 9,2%; цінні папери – у 4%; нерухомість (квартири, земельні ділянки) – у 2%; предмети одягу – у 1,6%; інше майно – у 8,4% випадків.

Типова особа, яка вчинила кримінальне правопорушення. За зовнішнім виглядом – це, звичайно, поважні люди, які вміють себе «подати», обізнані в галузі психології. Вони – спостережливі і мають швидку реакцію на обстановку, що змінюється. Шахраї використовують можливості перевтілення, встановлюють контакт із людьми різних типів, обирають відповідну манеру поведінки.

Шахраї можуть бути поділені на певні групи:

1) **«новітні» шахраї**, що використовують механізми ринкових відносин, можливості кредитно-банківських операцій, псевдофірм, страхової, інвестиційної та довірчої діяльності;

2) **кібершахраї**, що використовують комп'ютери, мережі Інтернет та інші технології для здійснення шахрайських дій в мережі;

3) **шахраї-гастролери**, які постійно роз'їжджають і негайно зникають із місць учинення кримінально протиправних діянь;

4) **шахраї-гравці**, які використовують азартні ігри (картярі-шулери, «катали» та ін.);

5) **шахраї**, які не мають постійного місця роботи чи проживання, неодноразово судимі за шахрайство та інші кримінальні правопорушення;

б) *шахраї*, які вчинили кримінальне правопорушення вперше, з легковажності, під впливом інших осіб чи ситуацій;

7) *шахраї-одинаки і шахраї, які вчиняють кримінальне правопорушення групою*, зокрема з розподілом ролей.

Для заволодіння майном шляхом обману та зловживання довірою з використанням прав діючого суб'єкта господарювання – юридичної особи або його статусу приватним підприємцем, є характерним одноосібне вчинення кримінального правопорушення. Також зазначається, що найбільша кримінальна активність спостерігається у віковій групі від 35 до 45 років. Зазвичай особи, які вчинили кримінальне правопорушення, мали вищу освіту і частка раніше засуджених, зокрема, за вчинення шахрайства, становила майже 1/6 з усіх випадків.

Спосіб шахрайства, пов'язаний із фіктивним представництвом, а також створенням (придбанням) зі кримінально протиправною метою суб'єкта господарювання, передбачає скоординовані дії декількох осіб. Тому значну частину серед досліджуваної категорії шахрайств становлять групові посягання.

Особа шахрая з фінансовими ресурсами характеризується досягненням нею певного віку та накопиченням досвіду. За результатами вивчення судово-слідчої практики з'ясовано, що серед таких шахраїв переважають особи зрілого і літнього віку (вікова група 40–49 років). Більшість шахраїв із фінансовими ресурсами становлять чоловіки – майже 78%; решта – жінки.

На основі емпіричних досліджень щодо сучасних шахраїв з нерухомістю – це в більшості чоловіки (68%), у віці від 26 до 45 років (63,0%), з вищою освітою (55,0%), що раніше не притягались до кримінальної відповідальності (87,0%) та не зловживають спиртними напоями та наркотичними засобами (85,0%).

Типова особа потерпілого. За даними наукових досліджень, серед жертв шахрайства жінки становили майже 52%, а чоловіки – 48%. Але це співвідношення не є одна-

ковим для різних видів шахрайства. Virізняється певний зв'язок між розподілом жертв за статтю і розміром заподіяної кримінальним правопорушенням шкоди.

Залежно від віку жертви шахрайства розподілились так: частка жертв віком від 18 до 25 років у загальній кількості становила майже 20%, від 26 до 45 років – 50% постраждалих; а решта – особи молодші 18 чи старші 46 років – 30%.

Серед характерних ознак особи потерпілого є азарт, жадібність, віра у щасливий випадок, неухважність, імпульсивність, підвищена самовпевненість та емоційна неврівноваженість.

Типові час, місце, обстановка кримінального правопорушення. Місце вчинення кримінального правопорушення обирається з урахуванням можливості реалізації обраного способу кримінального правопорушення, предмета посягання, особи жертви.

Шахрайські посягання з метою заволодіння колективним майном (майном юридичних осіб) вчиняються за місцем перебування власників чи зберігання їх цінностей. У сучасних умовах дедалі частіше шахрайські діяння відбуваються в установах (чи на підприємствах), де укладаються угоди: на біржах, у брокерських конторах, посередницьких фірмах, агентствах з нерухомості, адвокатських і нотаріальних бюро, під час аукціонів. Шахрайство, спрямоване на заволодіння майном фізичних осіб, учиняється в місцях купівлі-продажу предмета посягання, на вулицях, вокзалах, за місцем проживання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, чи жертви.

Результати узагальнення та аналізу матеріалів досудового слідства шахрайств демонструють, що місцем вчинення шахрайства можуть бути: місця купівлі-продажу предмету посягання; вулиця; вокзал; посередницькі фірми; агентства нерухомості; місце проживання потерпілого чи особи, яка вчинила кримінальне правопорушення.

Якщо шахрайство здійснено з використанням мережі «Інтернет», місце його вчинення матиме віртуальний характер. Тобто місцем вчинення шахрайства у широкому

розумінні є інтернет-простір. З іншого боку, покупець і продавець, домовляючись про укладання електронного правочину, наприклад щодо купівлі-продажу товару, здійснюють таке віртуальне спілкування із матеріального середовища, маючи кожний свою ір-адресу. В такій ситуації місцем вчинення кримінального правопорушення може бути: місце знаходження серверу або комп'ютеру, звідки велася переписка між покупцем та продавцем; місце отримання товару (відділення поштового зв'язку та ін.); місце перерахування грошей на карту тощо.

Обстановка вчинення шахрайства тісно пов'язана зі способом кримінального правопорушення. При вчиненні шахрайства може мати місце створення особою, яка вчинила кримінальне правопорушення, обстановки, що сприяє досягненню мети заволодіння цінностями шляхом обману чи зловживання довір'ям. Шахрай може демонструвати своє удаване знайомство з впливовими людьми (пред'являти візитні картки, фотографії, автографи), виявляти поінформованість з певних питань, пропонувати дружбу, запрошувати до ресторану, розповідати про себе. Шахрайський обман може виявлятися в конклюдентних діях, які вводять потерпілого в оману щодо необхідності передачі майна. Такими прийнято визнавати: використання форменого одягу особою, яка не має права його носити, і заволодіння на цій підставі майном; споживання продуктів під виглядом готовності сплатити їх вартість; зміна зовнішнього виду, форми чи властивостей різних предметів і видача їх за інші предмети з метою заволодіння майном.

Час є не тільки елементом криміналістичної характеристики кримінального правопорушення, а й дає змогу встановлювати черговість, розвиток різних явищ і процесів у часі. Важливо з'ясувати початок і закінчення шахрайського діяння, його протяжність у часі. Шахрайство може мати тривалий часовий період, складатися з кількох часових відрізків. Здебільшого воно вчиняється у денний час. Це пов'язано з часовим інтервалом діяльності тієї або іншої установи, організації чи підприємства.

Типова слідова картина кримінального правопорушення. Для кримінально протиправної діяльності в формі шахрайства взагалі не характерні сліди, залишені на місці події. У більшості випадків сліди кримінально протиправної діяльності зберігаються в документах та їх реквізитах, вони часто містять відомості, важливі для розслідування. Ці документи використовуються для обману й введення в оману державних службовців, посадових чи матеріально відповідальних осіб.

Сліди вчинення шахрайства можуть бути:

- віртуальні (цифрові);
- виявлені на предметах, залишених шахраєм, смартфонах, клавіатурі комп'ютера чи банкомата (одорологічні сліди, сліди рук, мікросліди);
- роздруківка інформації, що містяться в смартфонах;
- фото шахрая, зафіксоване камерами відеоспостереження (біля банкомату, у банку, на пошті тощо);
- роздруківки інформації з банку;
- недопалки, особисті речі тощо, загублені шахраєм біля банкомату, у відділенні поштового зв'язку тощо;
- квитанції, чеки про оплату;
- банківська картка;
- сім-картка тощо.

Характерними слідами при шахрайстві є ідеальні сліди (ті, що збереглися в уявних образах). Це пов'язано з тим, що часто особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, і жертва спілкуються значний час, у спокійний і невимушеній обстановці.

- 2 -

Відповідно до загальних положень криміналістичної методики, слідчі ситуації у ході досудового розслідування шахрайств можна класифікувати за всіма основними теоретичними критеріями. Утім найбільш доцільним видається приділити увагу типовим сприятливим, несприятливим,

конфліктним і неконфліктним слідчим ситуаціям, зважаючи на їхні основну інформативну сутність і вплив на початковий, подальший та завершальний етапи розслідування цього виду кримінальних правопорушень.

Варіанти типової сприятливої слідчої ситуації:

– Особа звернулася до правоохоронних органів, зізналася у вчиненні кримінального правопорушення, продемонструвала механізм вчинення шахрайства. Зібрані докази (сліди пальців рук, показання свідків, висновки експертиз тощо) підтверджують вину особи.

– Особа звернулася до правоохоронних органів із повідомленням про вчинення щодо неї шахрайських дій. Потерпілий вказує на конкретну особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, надає документи та інші докази, які підтверджують його показання. У результаті проведення початкових слідчих (р) дій виявилось можливим затримати особу, яка вчинила кримінальне правопорушення. Зібрані у кримінальному провадженні докази підтверджують вину підозрюваного, викривають багатоепізодність шахрайської діяльності.

Варіанти типової несприятливої слідчої ситуації:

– Затримано особу, яка є співучасником шахрайства, однак вона бере на себе усю вину. Зібрані під час кримінального провадження докази не створюють можливості для ідентифікації та притягнення до кримінальної відповідальності інших осіб.

– Є повідомлення громадян про вчинення шахрайства. Потерпілий вказує на конкретну особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, надає документи та інші докази, які підтверджують його показання. Особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, встановлена, зібрані у кримінальному провадженні докази підтверджують вину, однак місцеперебування цієї особи невідоме.

– Є повідомлення потерпілого про вчинення щодо нього шахрайства у нічний час групою осіб, але вказати конкретно, хто вчинив кримінальне правопорушення, він не може. Немає

очевидців кримінального правопорушення, свідків, особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, не встановлена.

– Є повідомлення потерпілого про вчинення щодо нього кібершахрайства. Особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, невідома, місце перебування її не встановлено.

Варіант типової конфліктної слідчої ситуації:

– Установлено і затримано особу (співучасників), яка вчинила шахрайство, проте вона (вони) заперечують вину, повідомляють, що не мали умислу не виконувати зобов'язань, не повертати коштів тощо. Підозрюваний висуває неправдиве алібі.

Варіанти типової неконфліктної слідчої ситуації:

– Встановлено і затримано особу (співучасників), яка вчинила шахрайство. Усі співучасники кримінального правопорушення визнають вину.

Є такі загальні слідчі версії щодо усієї події, яка трапилась:

1) вчинено кримінальне правопорушення, яке безпосередньо кваліфікується за ст. 190 КК;

2) не було вчинено кримінальне правопорушення – надійшла неправдива заява, сталася обмова певної особи з метою помсти, приховування витрат псевдопотерпілого, мають місце цивільно-правові відносини;

3) виникло інше кримінальне правопорушення (грабіж, вимагання, фальшивомонетництво, самоуправство, незаконне заволодіння транспортним засобом тощо).

Окремі версії щодо окремих аспектів кримінально протиправного діяння можна висувати за численними критеріями, зокрема, за особою вчинення кримінального правопорушення, метою, способом вчинення, предметом кримінально протиправного посягання тощо.

Найбільш поширеними є випадки, коли первинна інформація про кримінальне правопорушення надходить від

громадян, щодо яких було вчинено шахрайство чи вони стали очевидцями цього. Тому типовими приводами для початку кримінального провадження зазвичай є: заяви громадян, які стали свідками чи потерпілими від кримінального правопорушення; повідомлення державних, переважно фінансових, установ стосовно вчинення щодо них зазначеного кримінального правопорушення; значно рідшим є безпосереднє виявлення кримінального правопорушення правоохоронними органами.

Початковий етап розслідування залежить від слідчої ситуації, яка виникла, проте загальна видова окрема методика розслідування шахрайств передбачає проведення на початковому етапі розслідування наступних слідчих (р) та інших дій: внесення відомостей про кримінальне правопорушення в ЄРДР, допит потерпілого, огляд місця події, огляд речей і документів, допит свідків, проведення оперативно-розшукових заходів для розслідування кримінального правопорушення по «гарячих слідах», затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, пред'явлення предметів для впізнання, призначення судових експертів речових доказів та матеріалів, вилучених з місця події.

На початковому етапі можуть бути вжиті заходи щодо забезпечення кримінального провадження.

Наступний (основний) етап розслідування, відповідно до загальних положень криміналістичної методики, може мати два напрямки розвитку:

1) якщо кримінальне правопорушення не вдалося розслідувати по «гарячих слідах», типовими є такі слідчі (р) дії та заходи: доручення оперативним підрозділам встановити особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, встановити свідків, встановити місце знаходження майна чи грошових коштів, отриманих кримінально протиправним шляхом; проведення повторних та додаткових слідчих (р) дій, проведення негласних слідчих розшукових дій тощо;

2) якщо особу шахрая, встановлено та затримано типовими є такі слідчі (р) дії та заходи: повідомлення про підозру і допит підозрюваного, обрання запобіжного заходу, вжиття інших необхідних заходів забезпечення кримінального провадження, обшук підозрюваного за місцем проживання, за місцем роботи з метою виявлення предметів кримінального правопорушення, слідів кримінального правопорушення, порівняльних зразків, пред'явлення підозрюваного для впізнання потерпілим і свідкам, одночасні допити, призначення ідентифікаційних, судово-психіатричних та інших видів судових експертиз, проведення слідчого експерименту тощо.

Заключний етап розслідування також, відповідно до загальних положень криміналістичної методики, може мати два напрями розвитку:

1) якщо виникла несприятлива слідча ситуація, типовими є такі ж слідчі (р) дії та заходи, які виділяють у наступному етапі розслідування (повторні та додаткові допити, повторні або додаткові огляди, доручення оперативним підрозділам провести слідчі (р) дії, провести заходи щодо встановлення особи, які вчинили кримінальне правопорушення, свідків, направлення запитів в органи та організації, проведення негласних слідчих (р) дій тощо). Якщо несприятливий характер слідчої ситуації обумовлений наявністю особи підозрюваного, проте відсутністю інформації про її місцезнаходження, стає можливим реалізувати положення статей 280 та 281 КПК та зупинити кримінальне провадження і оголосити підозрюваного в розшук;

2) якщо кримінальне правопорушення розслідуване і є сприятлива слідча ситуація типовими є такі слідчі дії та заходи: у випадку необхідності (за клопотанням сторони захисту, потерпілого або за вказівкою прокурора) проведення повторних та додаткових слідчих (р) дій, збір характеризуючих даних про особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, відкриття матеріалів кримінального провадження, скерування обвинувального акта відповідно до кримінального процесуального законодавства до судових органів або

звернення до суду з клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру або клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності (ч. 2 ст. 283 КПК).

Під час допиту потерпілої особи необхідно докладно з'ясувати: коли і за яких обставин шахрай вчинив обман або зловживання довірою і заволодів майном; чому потерпілий з'явився в цьому місці; чи був він один або з кимнебудь із своїх знайомих; чи був хтось із шахраєм; як вони поводитися; який спосіб шахрайства був застосований особою, яка вчинила кримінальне правопорушення; які предмети або документи передані шахраю; хто мав відомості про наявність у потерпілого майна; коли і на підставі чого потерпілий запідозрив, що став жертвою кримінального правопорушення; які індивідуальні ознаки майна, переданого ним особам, які вчинили кримінальне правопорушення; у якому напрямку і за яких обставин особи, які вчинили кримінальне правопорушення зникли та ін.

Цей перелік є орієнтовним і не охоплює всіх питань, що можуть бути з'ясовані при допиті потерпілого під час розслідування різних форм і видів шахрайства.

З метою виявлення, фіксації і вилучення слідів кримінального правопорушення та інших речових доказів, з'ясування обстановки події проводиться огляд місця події або огляд речей або документів.

Огляд місця події проводиться у тих випадках, коли відоме місце, де було вчинено шахрайство, і передбачається можливість виявлення у цьому місці слідів кримінального правопорушення.

Огляд речей і документів (записок, візиток, грошових або речових «ляльок», доручень, договорів та ін.), отриманих потерпілим від шахраїв, проводиться негайно при їх виявленні. Під час такого огляду здійснюється індивідуалізація виявлених предметів, встановлення ознак підробки документів, визначаються дані, що можуть бути використані для розшуку шахрая.

Затримання підозрюваного повинно бути старанно підготовленим і несподіваним. Його необхідно проводити так, щоб шахрай не зміг непомітно викинути і знищити ті або інші предмети, речі, документи.

Обшук переважно проводиться за місцем його проживання і місцем роботи підозрюваної особи. У процесі обшуку здійснюється пошук майна, отриманого способом обману, різного роду документів, інших предметів.

Пошуку та вилученню обов'язково підлягають об'єкти, що стали предметом кримінально протиправного посягання; об'єкти, що стали знаряддям вчинення кримінального правопорушення; об'єкти, що вилучені із цивільного обігу незалежно від мети слідчої дії, повинні бути вилучені.

У більшості випадків, згідно з матеріалами досудового розслідування, основними об'єктами пошуку бувають грошові кошти; ювелірні прикраси та цінності; документи та обладнання і технічні засоби для виготовлення їх та окремих реквізитів (печатки, штампи, реактиви для виведення текстів, комп'ютери, кліше, бланки, барвники); копіювальна та множна техніка.

Допит підозрюваного має провадитися без зволікання. Водночас доцільно використовувати ефект раптовості. Перший допит підозрюваного має розвідувальний характер, спрямований на з'ясування позиції допитуваного, його аргументів, одержання інформації про подію.

При **пред'явленні підозрюваного для впізнання** необхідно враховувати, що шахраї часто змінюють свій зовнішній вигляд перед учиненням кримінального правопорушення, одягають невластивий їм одяг, змінюють зачіску, відрощують бороду або вуса, одягають окуляри. Тому у пред'явленні їх для впізнання потерпілому або свідку необхідно дати змогу спокійно і уважно ознайомитися із зовнішністю осіб, яких йому пред'являють. Пред'являються для впізнання й окремі речі або предмети, що могли належати потерпілому.

Призначення експертиз пов'язано з необхідністю дослідження підроблених документів та інших предметів, що

використовував шахрай. З цією метою призначається проведення експертизи телекомунікаційних систем та засобів, судової комп'ютерно-технічної експертизи, судово-почеркознавчої, технічної експертизи документів (для встановлення особи, яка виконала текст документа або підписала його, способу виготовлення документів, типу машинописних або комп'ютерних засобів, змін у тексті документів, підроблення відбитків печаток і штампів та ін.).

Якщо на предметах або документах виявлено сліди (рук, нігтів, мікросліди тощо), можуть призначатися трасологічні та інші судові експертизи. У більшості випадків призначаються та проводяться дактилоскопічна, почеркознавча, товарознавча експертизи.

Суттєвим для формування доказової бази є проведення негласних слідчих розшукових дій, зокрема, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, аудіо-, відеоконтроль особи, аудіо-, відеоконтроль місця, контроль за вчиненням кримінального правопорушення у формі спеціального слідчого експерименту.

Необхідно пам'ятати, що абсолютно кожний випадок є індивідуальним, має свою слідову картину, свої джерела доказів, тому шаблонне розслідування неприпустиме. Пропонована методика є тільки алгоритмом розслідування можливих, а точніше – типових ситуацій, що можуть виникнути у практичній діяльності правоохоронних органів.

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Поняття та види шахрайств.
2. Криміналістична класифікація способів вчинення шахрайств.
3. Типові слідчі ситуації при розслідуванні шахрайств.
4. Типові загальні та окремі слідчі версії при розслідуванні шахрайств.
5. Особливості початкового етапу розслідування шахрайств.
6. Особливості наступного етапу розслідування шахрайств.
7. Особливості проведення окремих слідчих (р) дій при розслідуванні шахрайств.

**РОЗСЛІДУВАННЯ ВИГОТОВЛЕННЯ
З МЕТОЮ ЗБУТУ АБО ЗБУТ ПІДРОБЛЕНИХ ГРОШЕЙ**

1. Криміналістична характеристика виготовлення з метою збуту чи збуту підроблених (фальшивих) грошей

2. Типові слідчі ситуації та слідчі версії при розслідуванні виготовлення з метою збуту чи збуту підроблених (фальшивих) грошей

3. Особливості досудового розслідування виготовлення з метою збуту чи збуту підроблених (фальшивих) грошей

- 1 -

Гроші та цінні папери в будь-якій державі використовуються як один із найважливіших регуляторів економічних відносин, формування їх спрямованості, необхідної для реалізації мети задоволення державних, громадських та особистих інтересів. Суспільно небезпечні посягання, які одержали назву фальшивомонетництва, заподіюють шкоду грошово-кредитній системі держави, оскільки з'являються підроблені грошові знаки, які нічим не забезпечені, а це підриває контроль з боку держави за грошовою масою, що перебуває в обігу.

Відомо, що історія фальшивомонетництва¹ – це в загальному історія цивілізації, яка з часом щораз набуває

¹ Тут і далі у тексті під фальшивомонетництвом розуміємо виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою використання при продажу товарів, збуту, а також збут незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених національної валюти України у виді банкнот чи металевої монети, іноземної валюти. Цей термін, хоча й не відображає повний зміст розглядуваного посягання, використовується задля скорочення текстової частини.

більшої гостроти і актуальності. З прадавніх часів і досі гроші або їх речові замітники супроводжують людство. Вони не є статичною категорією, їх не можна розглядати як щось незмінне, що назавжди застигло у своєму бутті. Адже це динамічне утворення. Гроші еволюціонують, змінюючи одну свою форму на іншу, тобто конкретне втілення загального еквівалента в інший. За визначенням економістів XIX століття «гроші є товар, на який існує такий сильний і повсюдний попит, що він може бути прийнятим загальним мірилом цінності і загальним знаряддям обміну».

Відповідно до ст. 199 КК, кримінально караним є діяння, яке полягає у виготовленні, зберіганні, придбанні, перевезенні, пересиланні, ввезенні в Україну з метою використання при продажу товарів, збуту, а також збут незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного податку, голографічних захисних елементів, підробленої національної валюти України у виді банкнот чи металевої монети, іноземної валюти, державних цінних паперів, що існують у паперовій формі чи білетів державної лотереї.

Проблема виявлення та розслідування фальшивомонетництва є актуальною для України. Бурхливий розвиток офісної техніки, поліграфічного обладнання та розповсюдження їх в Україні дозволяє фальшивомонетникам створювати чітко організовану та високо розвинену індустрію фальшивомонетництва.

Збут підроблених грошей – це умисна форма їх відчуження: використання як засобу платежу, продаж, розмін, обмін, дарування, передача в борг і в рахунок покриття боргу, програш в азартних іграх тощо.

Фальшивомонетництво є закінченим кримінальним правопорушенням з моменту виготовлення з метою збуту, а так само збуту хоча б одного грошового знака.

При відмежуванні виготовлення з метою збуту підроблених грошей або їх збуту від шахрайства належить виходити

із того, що об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 199 КК, є кредитно-фінансова система, а об'єктом шахрайства – право власності на майно (кредитно-фінансовій системі шкода не заподіюється).

Типовий спосіб готування. Ця стадія включає:

1. Визначення своєї поведінки, підбір співучасників та розподіл між ними ролей.

2. Вибір предмета підроблення (вид і номінал національної валюти України у виді банкнот чи металевої монети, іноземної валюти, вид державних цінних паперів що існують у паперовій формі, білетів державної лотереї, акцизних марок і голографічних захисних елементів, які планується підробляти).

3. Пошук та отримання знаряддя вчинення кримінального правопорушення (пристроїв, засобів, матеріалів і речовин, необхідних для виготовлення підробок).

4. Вибір місця, часу та способу підроблення марок акцизного податку, голографічних захисних елементів, національної валюти України у виді банкнот чи металевої монети, іноземної валюти, державних цінних паперів, що існують у паперовій формі чи білетів державної лотереї.

5. *Пошук інформації в Інтернеті, придбання спеціалізованої літератури, що містить відомості про способи фальшивомонетництва.*

6. Визначення способу виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою використання при продажу товарів, збуту, а також збут підробок та інше.

Типовий спосіб вчинення. На цій стадії потребують аналізу не лише безпосередньо способи виготовлення підробок, а й способи їх придбання, зберігання, транспортування (перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою збуту) та збут.

Вчинення кримінального правопорушення може відбуватися в один із способів, зазначених у диспозиції ст. 199 КК України:

1. Виготовлення підроблених грошових знаків, державних цінних паперів, що існують у паперовій формі, білетів державної лотереї, марок акцизного податку та голографічних захисних елементів.

2. Зберігання підроблених грошових знаків, державних цінних паперів, що існують у паперовій формі, білетів державної лотереї, акцизних марок і голографічних захисних елементів.

3. Придбання підроблених грошових знаків, державних цінних паперів, що існують у паперовій формі, білетів державної лотереї, марок акцизного податку та голографічних захисних елементів.

4. Перевезення підроблених грошових знаків, державних цінних паперів, що існують у паперовій формі, білетів державної лотереї, марок акцизного податку та голографічних захисних елементів.

5. Пересилання підроблених грошових знаків, державних цінних паперів, що існують у паперовій формі, білетів державної лотереї, марок акцизного податку та голографічних захисних елементів.

6. Ввезення в Україну з метою використання при продажу товарів підроблених грошових знаків, державних цінних паперів, що існують у паперовій формі, білетів державної лотереї, марок акцизного податку та голографічних захисних елементів;

7. Збут підроблених грошових знаків, державних цінних паперів, що існують у паперовій формі, білетів державної лотереї, марок акцизного податку та голографічних захисних елементів.

Процес безпосереднього **виготовлення** підробок цілком залежить від обраного способу виготовлення, використовуваного для цього обладнання, навичок особи, що виготовляє підроблені предмети, а в деяких випадках – і від загальної організації злочинної діяльності.

Фальшивомонетники використовують найрізноманітніші способи виготовлення підроблених грошей – від

примітивних, де потрібен мінімальний рівень знань, до кваліфікованих, які дозволяють виготовити підроблені гроші достатньо високої якості. Сучасній слідчій практиці відомі два види підроблення паперових грошей – повна та часткова.

Повне підроблення грошей тобто комплексне відтворення справжньої купюри.

Як вихідний матеріал для **часткового** підроблення використовується або справжня купюра, або її частини, до яких вносяться різні зміни. У цьому випадку особи, які вчинили кримінальне правопорушення, не створюють нічого нового, а лише видозмінюють наявну купюру чи її частину, надаючи їй більшої номінальної вартості.

Розрізняють такі способи часткового підроблення:

– аплікація (полягає у зміні номінальної вартості справжньої банкноти шляхом збільшення її цифрового номіналу за допомогою домальовування або вклеювання відповідних цифр, буквеного позначення номіналу, портрету та заличення без зміни всіх інших реквізитів);

– препарування (вертикальне, навскісне або поперечне розрізування справжньої банкноти для створення додаткового екземпляра грошової купюри);

– монтаж (нанесення на справжню банкноту невеликої вартості зображення лицевого боку банкноти великої вартості за допомогою електро-фотографічного способу з використанням офісної техніки).

Часткове підроблення державних цінних паперів полягає у:

а) заповненні необхідних реквізитів на справжніх бланках цінних паперів, які зловмисники отримали обманним шляхом чи придбали;

б) видаленні на певному етапі обігу первинних реквізитів зі справжнього державного цінного паперу (підчищення, витравлювання) та подальшому нанесенні на бланк державного цінного паперу неправдивих відомостей про строк погашення, суму, емітента (володільця) чи індосанта (держателя) цінного паперу та інших значень.

Також до способів часткового підроблення цінних паперів належать і способи підроблення підписів, відтисків печаток і штампів.

У разі **повного** підроблення фальшивомонетники виготовляють усю банкноту, намагаючись досягти максимальної схожості зі справжньою. Отже, створюється нова підроблена купюра, завдання якої – виконувати функцію грошей. Для її виготовлення фальшивомонетники використовують такі способи.

Мальований спосіб – зображення лицьового та зворотного боків, намальовані вручну за допомогою кольорових олівців, капілярних ручок або акварельних чи гуашевих фарб. Ознаки цього способу:

- мальовані текстові зображення мають значні відхилення від друкарських шрифтів;
- сліди приладів (олівців, ручок тощо), які використовувались для малювання;
- сліди виправлень, помилки;
- нерівності в штрихах;
- при збільшенні деталі зображень виглядають нерівними, грубими;
- якщо використовувались акварельні або гуашеві фарби, при зволоженні зображення легко розчиняються.

Фотографічний спосіб – зображення отримані за допомогою кольорової фотографії для лицьового та зворотного боків (відшарувався емульсійний шар, а потім зображення обох боків були склеєні). Ознаки цього способу:

- зображення при збільшенні мають розпливчастий вигляд;
- оскільки банкнота була склеєна з двох аркушів, будуть наявні ознаки склеювання; розшарування аркушів; наявність частинок;
- оскільки використовувався не звичайний папір, а фотопапір, то будуть проявлятися видимі ознаки емульсійного шару: гладка поверхня, при перегинанні шар тріскається та стає ламким.

Трафаретний спосіб – зображення отримуються через трафаретні форми, що становлять дрібну металеву або тканинну сітку із зображеннями у вигляді отворів, крізь які втискується фарба. Спосіб достатньо простий та розповсюджений не тільки на поліграфічних підприємствах, але й у приватних осіб. Ознаки цього способу:

- барвник лежить на поверхні паперу товстим шаром, який іноді можна відчутти на дотик;

- характерна сітчаста будова шару фарби та країв штрихів; барвник має блиск.

Електрографічний спосіб – фальшиві гроші виготовляються за допомогою копіювально-множильної та комп'ютерної техніки (з використанням одного або декількох тонерів): лазерних принтерів або копіювальних приладів. Якщо було використано пристрій з тонером одного чорного кольору, інші кольорові зображення імітувались (домальовувались) різнокольоровими олівцями або фарбами. Ознаки цього способу:

- наявність блиску на поверхні зображень; барвник не розчиняється у воді;

- якщо зображення отримано за допомогою лазерного принтера, при збільшенні можна побачити характерний растр та лінійчасту структуру зображень;

- барвник не поглинається папером, а лежить шаром на його поверхні, при перегинанні паперу барвник може відшаровуватись; зображення сформовані частинками тонера.

Струменево-крапельний спосіб – підроблені банкноти виготовляються за допомогою офісної техніки (найчастіше кольорового струменево-крапельного принтера). Цей спосіб дуже розповсюджений з причини доступної ціни та можливості безконтрольного користуванні струменевими принтерами. Зображення зі справжнього грошового знаку спочатку сканується, потім за необхідності додатково на комп'ютері обробляється та роздруковується на принтері. Ознаки цього способу:

- відсутність блиску на поверхні зображень;
- мікротекстні та інші дрібні зображення майже не відтворюються;
- барвник розчиняється у воді (ознака характерна для більшості струменевих принтерів);
- зображення сформовані з дрібних краплин напівсферичної форми;
- барвник рідкий, тому залежно від якості паперу всмоктується поверхневим шаром банкноти.

Поліграфічний друк забезпечує високу якість підробки, оскільки саме він використовується для виготовлення справжніх грошових знаків, цінних паперів, лотерейних білетів і марок акцизного податку. Залежно від особливостей технології розрізняють глибокий, високий, плаский і трафаретний поліграфічний друк. Виготовляючи підроблені банкноти, цінні папери та марки акцизного податку в поліграфічний спосіб, злочинець добирає якісний оригінал, виготовляє фотографічні та друкарські форми, підбирає фарби й папір, отримує відбитки з друкарських форм та обробляє їх. Ознаки цього способу:

- недостатня чіткість дрібних деталей малюнків та тексту;
- відсутність люмінесценції при дослідженні документа під ультрафіолетовими променями;
- нечіткість, розмитість або нерівномірність кольору.

Анастатичний спосіб – полягає у копіюванні зображення справжньої банкноти на новий папір із попереднім розм'якшенням фарб. Для цього вибирається нова (незабруднена, незім'ята) банкнота, яка спершу обробляється рідиною, що розм'якшує фарби, а потім під тиском притискається до чистого аркушу паперу. Через те, що отримані копії-відбитки є дзеркальними, застосовують одно- чи дворазове копіювання. Ознаки цього способу:

- нечіткість, блідість, розмазаність ліній мікротекстів;
- нерівномірне фарбування фону зображення;
- незбігання зображень лицьової та оборотної сторін підробленої грошової банкноти.

Комбінований спосіб підроблення передбачає застосування для відтворення зображень підроблених грошей, державних цінних паперів, що існують у паперовій формі, білетів державної лотереї, марок акцизного податку чи голографічних захисних елементів кількох вищезазначених способів підроблення в поєднанні їх елементів.

Способами часткового підроблення грошей, які найчастіше трапляються, є:

Підчистка або травлення старих зображень із наступним нанесенням або надрукуванням нових зображень. Ознаки цього способу:

– пошкодження поверхневого шару паперу (коли старі зображення номіналу були підчищені);

– ознаки травлення у вигляді люмінесценції в ультрафіолетових променях (якщо старі зображення були витравлені);

– ознаки способу друку нових зображень (якщо вони були надруковані);

– ознаки ручного нанесення нових зображень (якщо вони були намальовані);

Аплікація – нові зображення вирізаються на клаптиках паперу та наклеюються на старі. Ознаки цього способу:

– збільшення товщини паперу в місцях наклеювання нових зображень;

– відшарування (із використанням загостреного інструменту або зволоження) від банкноти фрагментів, які були наклеєні;

– в ультрафіолетових променях наклеєні фрагменти яскраво люмінесціюють, тому що для отримання нових зображень найчастіше використовують звичайний папір;

– ознаки способу нанесення зображень більшого номіналу на фрагментах паперу, які були наклеєні (найчастіше для цього використовують звичайний ксерокс).

Грунтування первісних зображень на банкноті з наступним надрукуванням нових шовкотрафаретним способом. Для маскуванню старих зображень на грошових

знаках фальшивомонетники використовують фарби переважно світлого кольору з гарною здатністю перекривати кольорові зображення (наприклад, біла гуашева фарба, канцелярська коректорська фарба та ін.). Отриманий світлий фон потім використовують як основу для нанесення нових зображень графічним способом (цей спосіб друку імітує глибокий металографічний друк завдяки товстому шару барвника, що утворюється на папері). Ознаки цього способу:

- нанесені шовкотрафаретним способом нові зображення на грошових знаках НБУ мають характерні ознаки цього способу: барвник лежить на поверхні паперу товстим шаром, який іноді можливо відчутти на дотик; характерна сітчаста будова шару фарби та країв штрихів; барвник має блиск;

- факт попереднього ґрунтування фарбою характеризується наступними ознаками: у випадках фрагментарної ґрунтовки – нерівномірна товщина паперу та напливання фарби; наявність тріщин на поверхні та відшарування від банкноти шару нанесеної фарби (із використанням загостреного інструмента); наявність під шаром фарби штрихів первісних зображень, які виявляються при розгляді банкноти на просвіт або в результаті відшарування фрагментів покриття-ґрунтовки; найчастіше така ґрунтовка розчиняється у воді або інших розчинниках (залежно від конкретно використаної фарби).

Комбінований спосіб (монтаж) – папір справжньої банкноти розшаровувався, а потім до обох частин приклеювались фальсифіковані половини, виготовлені, наприклад, за допомогою кольорової офісної техніки, або отримані із сувенірної продукції. Отож, з однієї справжньої банкноти отримували дві, частково перероблені. Ознаки цього способу:

- один із боків повністю відповідає справжнім банкнотам, а інший має ознаки того способу, за допомогою якого були отримані зображення (наприклад, якщо використову-

вався струменевий принтер, то будуть наявні характерні ознаки саме цього способу);

– оскільки банкнота була склеєна з двох аркушів, то будуть наявні ознаки склеювання: розшарування аркушів; наявність частинок клею поміж аркушами та ін.;

– найчастіше папір підробленої частини банкноти в ультрафіолетових променях яскраво люмінесціює, оскільки для її виготовлення використовувався звичайний папір.

Транспортування підроблених грошей до місця збуту також може мати найрізноманітніший характер. Зокрема, ст. 199 КК безпосередньо вказує на такі способи транспортування, як перевезення та пересилання та ввезення в Україну з метою використання при продажу товарів чи збуту, виокремлюючи їх самостійними складами кримінальних правопорушень. *Воно включає:* вибір способу транспортування – від перенесення до перевезення різними транспортними засобами та пересилання; обрання маршрутів (що визначається передбачуваними місцями збуту, зберігання та виготовлення); підбір осіб, які б могли здійснити транспортування; вибір способу передачі підроблених грошей на зберігання або збувальникові.

Збут підробок є завершальним етапом у цьому кримінальному правопорушенні. Решту діянь щодо збуту, незважаючи на те, що законодавець виокремлює їх як самостійні склади кримінальних правопорушень, можна розглядати як підготовчі. Вибір способу збуту часто визначається видом грошей (національні чи іноземна валюта), якістю виготовлених купюр (рівнем відповідності), їх номіналом і низкою інших ознак.

Типовий спосіб приховування. Способи приховування слідів кримінального правопорушення в характеристиці виготовлення підроблених грошей є своєрідними. Адже головна мета виготовлення підроблених грошей (незважаючи на те, що цей склад кримінального правопорушення є формальним) полягає саме в отриманні матеріальної вигоди, що передбачає їх збут. Отже, виготовлювач свідомо спрямовує зусилля на те, щоб плоди його кримінально

протиправної діяльності не були прихованими, а, навпаки, використовувалися відкрито.

Маскування підробки досягається підвищенням їх якості. Водночас виготовлювач, як будь-який інший учасник цього кримінального правопорушення, прагне приховати сліди шляхом знищення невдалих екземплярів, тримає в недоступних вільному сприйняттю місцях матеріали, заготовки тощо. У разі небезпеки викриття вживає заходів щодо їх знищення.

Типові місце, час, обстановка кримінального правопорушення. Вибір **місця** виготовлення підробок залежить від низки факторів: від ступеня організації кримінального правопорушення (одинак, невелика кримінально протиправна група зі слабким ступенем організації, організована кримінально протиправна група); від способу виготовлення та обладнання, що застосовується для цього; від особистості виготовлювача тощо. Так, місцем виготовлення грошей шляхом малювання й аплікації, коли спеціальне обладнання не потрібне (достатніми засобами є олівець, фарби, ножиці, клей та інші найпростіші матеріали), частіше за все виступають житлові та підсобні приміщення осіб, які безпосередньо займаються підробленням. За такого способу фальшивомонетники зазвичай використовують будь-який час, вільний від інших занять.

Місцем виготовлення підроблених грошей поліграфічним способом або з використанням копіювально-множинної та комп'ютерної техніки буде місце розташування цієї техніки: житлові та підсобні приміщення громадян, службові приміщення фірм і офісів, підприємств. Головна вимога до такого місця полягає в наявності достатнього та придатного для виготовлення підроблених грошей обладнання і можливості його використання, а також у забезпеченні конспірації своєї діяльності.

Час виготовлення безпосередньо пов'язаний з місцем. Якщо це житлове або спеціально пристосоване саме для виготовлення фальшивих грошей приміщення, то час може бути

найрізноманітнішим. А якщо це приміщення фірми або підприємства, то в такому разі для виготовлення фальшивих грошей вибирається неробочий час цього підприємства (ніч, вихідні дні, свята тощо).

Обстановка збуту фальшивих грошових купюр характеризується значним скупченням людей, фактором втомленості касирів або продавців наприкінці робочого дня, необізнаністю громадян з ознаками справжності купюр і їх зовнішнього вигляду.

Типовий предмет посягання. У ст. 199 КК перелічені предмети кримінально протиправного посягання. Як свідчить сучасна практика, найчастіше підробляються паперові гроші. В Україні предметом посягання (підроблення) серед валюти, наявної в обігу, як правило, стає саме національна. Причому купюри номіналом в 50 і 200 гривень домінують серед виявлених. Це пов'язано, по-перше, зі зручністю їх використання в повсякденному житті для здійснення операцій купівлі-продажу, по-друге, з відносною легкістю збуту при практично однакових витратах на виготовлення купюр будь-якого номіналу. Серед іноземної валюти найчастішим об'єктом підроблення стають долари, причому домінують стодоларові купюри випущені до 1996 року. Річ у тім, що після 1996-го в США випустили банкноти з новим дизайном та новими захисними елементами. Це також зумовлюється їх поширеністю на території України, досить високою платоспроможністю та відносно невеликою складністю їх виготовлення.

Типова особа, яка вчинила кримінальне правопорушення. Фальшивомонетництвом можуть займатися: кримінально протиправні організації; організовані кримінально протиправні групи; фальшивомонетники-окремі особи. В епоху паперових грошей для особистості фальшивомонетника характерні такі якості: знання в галузі поліграфії, фотографії, малювання тощо. Із запровадженням електронних технологій у систему розрахунків змінюється й кваліфікація «грошового злодія», її визначає

рівень знань у галузі електроніки, комп'ютерних технологій і мереж.

Серед характерних особливостей особистості фальшивомонетника вирізняються такі риси, як цілеспрямованість, наполегливість, бажання досягти наміченої мети в будь-який спосіб. Часто, не маючи знань у галузі поліграфії та технології виготовлення грошей, але бажаючи їх виготовлювати, ці особи займаються «самоосвітою»: проявляють інтерес до спеціальної літератури, де містяться відомості про роботу поліграфічного обладнання або про сучасні можливості комп'ютерних технологій, вивчають програмне забезпечення, здобувають матеріали, прилади й пристрої, необхідні для виготовлення кліше (форм для друку), фарби, папір, різні хімічні реактиви, звертаються за консультаціями до спеціалістів у зазначених галузях знань.

Відповідно до ст. 9 Женевської конвенції по боротьбі з підбрюкою грошових знаків від 20 квітня 1929 р., іноземні громадяни, які вчинили діяння з підбрюки грошових знаків за кордоном і знаходяться на території країни, внутрішнє законодавство якої допускає притягнення до кримінальної відповідальності за діяння, вчинені за кордоном, підлягають кримінальній відповідальності в тому ж порядку, якщо б вони вчинили діяння на території країни. У зв'язку з цим, іноземні громадяни чи особи без громадянства, що не проживають на території України, які вчинили виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання з метою збуту підбрюленої національної валюти України, іноземної валюти країн-учасниць зазначеної конвенції, підлягають кримінальній відповідальності за ст. 199 КК.

Типова особа потерпілого. Говорячи про особу потерпілого, слід зауважити, що нею може виявитися будь-яка особа, яка здійснює операції купівлі-продажу тощо. Найчастіше наражаються на ризик одержання підбрюлених грошей особи, що купують (продають) товари на рин-

ках, у місцях великого скупчення людей, а також увечері чи вночі.

Типову слідову картину фальшивомонетництва утворюють:

- грошові знаки, що викликають сумнів щодо автентичності, а також їх частини та елементи;
- матеріали та речовини, з яких виготовляли підробки;
- комп'ютерна та копіювально-розмножувальна техніка, верстати, інші прилади чи їх частини, що використовуються для виготовлення фальшивок;
- матеріальні носії інформації, інформація що знаходиться в смартфоні;
- відомості про елементи ознак зовнішності осіб, що обґрунтовано підозрюються у виготовленні чи збуті підробок;
- сліди пальців рук на грошових знаках та устаткуванні, що було використане під час виготовлення фальшивок;
- сліди у вигляді мікрочасток на обладнанні, одязі та тілі фальшивомонетників;
- залишки хімічних речовин, фарб;
- особисте листування підозрюваного, його блокноти, записні книжки, чорнові записи.

- 2 -

Дослідження досвіду розслідування кримінального правопорушення, передбаченого ст. 199 КК України, продемонструвало, що існують типові ситуації, над якими часто працюють слідчі.

Варіанти типових сприятливих слідчих ситуації під час розслідування фальшивомонетництва:

- Особа звернулася до правоохоронних органів, зізналася у вчиненні кримінального правопорушення, продемонструвала підроблені грошові купюри та вказала місця їх виготовлення. Зібрані докази (відбитки пальців рук, пока-

зання свідків, висновки експертиз тощо) підтверджують вину особи.

– Правоохоронним органом було отримано повідомлення про спробу розрахунку грошима, які викликають сумнів у їх автентичності або мають ознаки підробки. Особа, яка реалізовувала підробки, затримана в момент їх збуту і не заперечує своєї причетності до вчиненого правопорушення.

– Особа затримана відразу після виготовлення підробок. Зібрані докази (відбитки пальців рук, показання свідків, висновки експертиз тощо) підтверджують вину особи (осіб).

Варіанти типової несприятливої слідчої ситуації

– Затримано особу, яка є співучасником фальшивомонетництва, однак вона бере на себе усю вину, і таким чином встановити інших осіб, причетних до цього кримінального правопорушення, є неможливим. Зібрані докази не достатні для ідентифікації та притягнення до кримінальної відповідальності інших осіб, які вчинили кримінальне правопорушення.

– Надійшло повідомлення про виявлення фальшивих грошових знаків від працівників:

а) установ, що здійснюють розрахунково-касове обслуговування населення (фінансово-банківські структури);

б) підприємств, установ, організацій, що здійснюють розрахунки з населенням за товари та послуги, при подальших операціях з грошима (муніципальні, комерційні торгові точки – магазини, ринки, вуличні лотки, торговельні точки тощо), але вказати конкретно, хто збув фальшиві грошові купюри вони не можуть.

Варіанти типової конфліктної слідчої ситуації

– До правоохоронного органу надійшло повідомлення про те, що особа намагалась розрахуватися грошима, які викликають сумнів щодо автентичності або мають ознаки підробки, і була затримана у момент збуту, але заперечує свою причетність до вчинення кримінального правопорушення.

Варіант типової неконфліктної слідчої ситуації

– Особу було затримано в момент збуту, і вона не заперечує своєї причетності до кримінального правопорушення.

Методика формулювання версій при отриманні повідомлення про вчинення цього виду кримінального правопорушення, а відповідно й визначення основних напрямів розслідування та збирання доказової інформації, передусім повинна ґрунтуватися на принципах законності, всебічності та об'єктивності. Отож, типові слідчі версії доцільно розглядати з позицій системної класифікації.

Типові загальні слідчі версії:

1) було вчинено кримінальне правопорушення, передбачене ст. 199 КК України;

2) було вчинено інше кримінальне правопорушення, наприклад шахрайство;

3) надійшла неправдива заява, з метою обмови певної особи, і кримінально протиправного діяння взагалі не було.

– 3 –

Вивчення матеріалів судово-слідчої практики розслідування фальшивомонетництва свідчить про те, що одним із основних приводів початку кримінального провадження цієї категорії є безпосереднє виявлення кримінального правопорушення працівниками правоохоронного органу.

Заяви або повідомлення підприємств, установ, організацій, посадових осіб, представників влади, громадськості або окремих громадян є другим розповсюдженим приводом початку розслідування фальшивомонетництва.

Повідомлення представників влади, громадськості або окремих громадян, які затримали підозрювану особу на місці вчинення кримінального правопорушення, в практиці боротьби з фальшивомонетництвом зустрічаються не часто, однак їх виключати не можна.

Знання кола обставин, які підлягають обов'язковому встановленню та дослідженню під час розслідування фальшивомонетництва, сприяє цілеспрямованості і повноті слідства. З урахуванням цих обставин розробляється план розслідування. Знання останніх допомагає слідчому уникати можливих помилок і упущень та полегшує роботу.

Аналіз судово-слідчої практики та наукових праць дає змогу систематизувати такі **основні обставини, які необхідно встановити** для ефективного розслідування фальшивомонетництва:

1. Чи насправді відбулося виготовлення та збут підробок?
2. Які саме грошові знаки підроблені, де, коли, скільки?
3. Який спосіб підробки та які інструменти, матеріали та інформаційні джерела використовувалися при цьому?
4. Де зберігаються інструменти та матеріали, що використовувалися при виготовленні підробок?
5. Хто виготовив технічні засоби які використовувалися для виготовлення підробок?
6. Яким чином здійснювався збут підробок?
7. Хто був безпосереднім виконавцем підробки і хто здійснював збут?
8. Хто знав, але не повідомив про підготовку або вчинення фальшивомонетництва?
9. Яка матеріальна шкода і кому заподіяна та які потрібні заходи для її відшкодування?
10. Які умови сприяли вчиненню кримінального правопорушення і що необхідно зробити для їх усунення?

Початковий етап розслідування залежить від слідчої ситуації, яка сформувалася, проте загальна видова окрема методика розслідування фальшивомонетництва передбачає проведення на початковому етапі розслідування таких слідчих (р) та інших дій, як: слідчий огляд місця події, слідчий огляд предметів і документів, допит потерпілого, допит свідків, проведення оперативно-розшукових заходів для розслідування кримінального правопорушення по «гарячих слі-

дах», затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, пред'явлення особи для впізнання, призначення судових експертиз речових доказів та матеріалів, вилучених з місця події.

Наступний (основний) етап розслідування, відповідно до загальних положень криміналістичної методики, може мати два напрями розвитку:

1) якщо кримінальне правопорушення не вдалося розслідувати по «гарячих слідах», типовими є такі слідчі (р) дії та заходи: доручення встановити особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, встановити свідків, повторні огляди місця події, речових доказів, скерування запитів в органи та організації, проведення повторних та додаткових допитів, судових експертиз тощо;

2) якщо особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, встановлено, типовими є такі слідчі (р) дії та заходи: затримання і допит підозрюваного, обрання запобіжного заходу, обшук підозрюваного, обшук за місцем проживання, за місцем роботи з метою виявлення слідів кримінального правопорушення, зокрема обладнання, яке використовувалося для виготовлення підробок, пред'явлення підозрюваного для впізнання потерпілим та свідкам, одночасний допит двох і більше раніше допитаних осіб, призначення ідентифікаційних та інших видів судових експертиз, слідчий експеримент.

На заключному етапі відбувається всебічна оцінка виконаної у кримінальному провадженні роботи, зібраних доказів, і на цій основі, відповідно до ст. 283 КПК, можуть бути прийняті такі процесуальні рішення:

- кримінальне провадження закрито;
- звернення до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності;
- звернення до суду з обвинувальним актом;
- звернутися до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру.

Заключний етап передбачає здійснення самостійних, але змістовно і хронологічно взаємозалежних дій. Схемою цієї системи розслідування слугують організація проведення слідчих (р), негласних слідчих розшукових дій, інших процесуальних і організаційних дій цього періоду в такому порядку:

- підбиття підсумків розслідування й аналіз зібраних доказів. Розслідування фальшивомонетництва може бути закінчено тільки тоді, коли слідчий буде переконаний, що зібраних доказів вистачить для розгляду кримінального провадження в суді;

- усунення протиріч, неповноти, однобічності та необ'єктивності розслідування. На заключному етапі розслідування таке усунення досягається шляхом проведення повторних і додаткових слідчих (р) дій, призначенням і проведенням необхідних судових експертиз тощо;

- повідомлення підозрюваному, його захиснику, законному представнику та захиснику особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру, про завершення досудового розслідування та надання доступу до матеріалів досудового розслідування. Повідомлення зазначених учасників кримінального судочинства про закінчення розслідування і достатність зібраних доказів для складання обвинувального акту, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, з одного боку, відкриває процес ознайомлення цих осіб у встановленій законом послідовності з матеріалами кримінального провадження, а з іншого боку – слугує підставою для припинення будь-яких слідчих (р) дій, крім тих, на яких наполягають сторони;

- ознайомлення вищевказаних учасників кримінального судочинства з матеріалами кримінального провадження і розгляд клопотань про проведення додаткових слідчих (р) дій;

- проведення додаткових слідчих (р) дій та їхня оцінка;
- складання обвинувального акту.

Обвинувальний акт складається слідчим по завершенню досудового розслідування і ознайомлення учасників кримінального судочинства з матеріалами кримінального провадження. Необхідною вимогою є обґрунтованість обвинувального акту, тобто повна відповідність викладених у ньому висновків слідчого фактично встановленим обставинам у кримінальному провадженні.

Особливі зусилля слідчих та оперативних працівників при **огляді місця події** у кримінальних провадженнях пов'язаних з фальшивомонетництвом повинні бути спрямовані на пошук комп'ютерної та копіювально-розмножувальної техніки. Такий вид огляду проводиться з участю спеціаліста-криміналіста, який добре знає способи підробки грошей, державних цінних паперів, що існують у паперовій формі, білетів державної лотереї, марок акцизного податку чи голографічних захисних елементів, або спеціалістів у галузі інформатики та обчислювальної техніки, які обізнані із сучасною комп'ютерною та копіювальною технікою.

Під час **огляду ймовірно підроблених паперових грошових знаків** доцільно залучити фахівця, так як при описі самих грошових знаків необхідне знання специфічних термінів і різних ознак. Сам грошовий знак повинен бути сфотографований і долучений до матеріалів кримінального провадження. Необхідно зафіксувати час і місце вилучення з обігу підробок, їх кількість, назву держави й установи емітента, наявність та особливості підпису відповідальної особи установи-емітента, рік випуску грошового знаку, номінальну вартість цифрами та словами, серію й номер, розміри, специфіку малюнків та орнаменту, кількість написів, наявність водяного знаку, суміщеного малюнку, кодованого зображення, видимих і невидимих захисних волокон, магнітного та флуоресцентного номерів, захисної стрічки, райдужного друку, мікротексту, прихованого номіналу, рельєфних елементів, орловського друку, антисканерної сітки, знаку для сліпих або флуоресцентного друку, колір флуоресценції в ультрафіолетових променях паперу грошового

знака й окремих його фрагментів, властивості паперу та ступінь його зношення, а також забруднення купюр.

Огляд місця події і об'єктів, що знаходяться на ньому, не заміняє проведення **обшуку** у кримінальних провадженнях пов'язаних з фальшивомонетництвом. Проте, зважаючи на специфіку цього виду кримінальних правопорушень, обшук часто проводиться як невідкладна першочергова слідча (р) дія, а після нього – огляд місця події.

Під час обшуку здійснюється пошук:

- підроблених грошових знаків;
- різноманітних пристрої та інструментів, такі як пластини, кліше, нумератори, типографські літери та набори, принтери, сканери, персональні комп'ютери, поліграфічне обладнання, гравіювальні інструменти та копіювальна-розмножувальна техніка;
- паперу, який вирізаний у форматі грошових знаків;
- хімічних реактивів, розчинників, туші, лаку, фарби, клею, кислоти;
- інформації, яка підтверджує злочинну діяльність, та може знаходитися як на паперових, так і на електронних носіях.

Під час **допиту** підозрюваного необхідно з'ясувати:

- які конкретні дії він вчинив (виготовлення, збут, зберігання, перевезення, ввезення в Україну, пересилання підробок);
- чи мали місце масове або систематичне виготовлення або реалізація підробок;
- чи були співучасники та яка була їх роль у вчиненні кримінального правопорушення;
- як здійснювалася приховання злочинної діяльності;
- як саме здійснювався збут підробок;
- хто був залучений до збуту;
- наявність співучасників;
- яка технологія використовувалася для підроблення;
- деталі технологічного процесу виготовлення підробок та інші важливі аспекти.

Особливостями проведення *слідчого експерименту* у кримінальних провадженнях про фальшивомонетництво є перевірка експериментальним шляхом слідчих версій, правильності показань підозрюваного та свідків, встановлення причин і умов, які сприяли вчиненню фальшивомонетництва, отримання зразків для проведення подальших експертних досліджень. У ході реалізації вказаної мети слідчий повинен перевірити: наявність у підозрюваного певних навиків виготовлення підробок у відповідності до встановленого способу; можливості вчинення окремих дій у певних умовах; достовірність інформації щодо використання для виготовлення підробок саме того обладнання, інструментів та матеріалів, які були вилучені; кількість підробок, виготовлення яких можливе за певний час і в певних умовах з використанням спеціального обладнання, інструментів та матеріалів.

При розслідуванні фальшивомонетництва проводиться і *пред'явлення для впізнання* потерпілим або свідкам осіб, підозрюваних у збуті фальшивих грошових знаків. Саме така слідча (р) дія доцільна у випадку, якщо підозрюваний не був затриманий під час збуту підроблених грошових знаків.

Під час розслідування аналізованого кримінального правопорушення, слідчому важливо встановити ефективну співпрацю з експертно-криміналістичними підрозділами для отримання консультацій, професійного огляду, виявлення, фіксації, вилучення, упакування та збереження предметів та слідів, які мають доказове значення, а також кваліфікованої постановки запитань для проведення *технічної експертизи документів*.

Окрім того можуть призначатися й такі судові експертизи: 1) трасологічна (у разі виявлення та за необхідністю дослідження слідів людини, транспортних засобів, рельєфних зображень на різних виробах, частин предмета тощо); 2) комп'ютерно-технічна (у разі виявлення комп'ютерно-технічних засобів, за допомогою яких, імовірно, виготовлялися фальшивки); 3) почеркознавча (у разі виявлення рукописних чорнових записів).

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Поняття фальшивомонетництва.
2. Криміналістична характеристика фальшивомонетництва.
3. Криміналістична класифікація способів вчинення фальшивомонетництва.
4. Типові слідчі ситуації при розслідуванні фальшивомонетництва.
5. Типові слідчі версії при розслідуванні фальшивомонетництва.
6. Особливості початкового етапу розслідування фальшивомонетництва.
7. Особливості наступного етапу розслідування фальшивомонетництва.
8. Особливості завершального етапу розслідування фальшивомонетництва.
9. Особливості проведення окремих слідчих (р) дій при розслідуванні фальшивомонетництва.

РОЗСЛІДУВАННЯ ХУЛІГАНСТВА

- 1. Криміналістична характеристика хуліганства*
- 2. Типові слідчі ситуації, версії та основні напрями розслідування*
- 3. Особливості тактики проведення окремих слідчих (р)дій*

- 1 -

Захист суспільної моралі є конституційним обов'язком держави та складовою захисту національної безпеки України. Захист суспільної моралі полягає в найбільш узагальненому вигляді у відродженні духовних цінностей Українського народу, захисті та примноженні культурного надбання, збереженні національної та культурної спадщини, підтримці розвитку культури і мистецтва, протидії негативним явищам у соціально-духовній сфері.

Причиною вчинення кримінального правопорушення, а саме хуліганства є вади людської природи (її недосконалість), зокрема, дефектність інтелектуальної, вольової та емоційної структур особистості. Підставою для формування мотивації злочинної поведінки, що детермінує хуліганство, є антисуспільні риси особистості, вони створюють у свідомості особи негативні ціннісні переваги. Мотивація хуліганства, будучи уособленням наявних у конкретної людини антисоціальних поглядів та установок, є саме тим внутрішнім чинником, який формує мотив явної неповаги до суспільства та спонукає до вчинення кримінального правопорушення.

Суб'єктивними умовами криміногенної детермінації є недоліки виховання, схильність до вживання алкогольних

напоїв, неорганізованість дозвілля та безробіття, об'єктивними – тотальна пропаганда ЗМІ культу насильства і жорстокості, вади в діяльності органів кримінальної юстиції, відсутність дієвих допоміжних громадських утворень з охорони правопорядку, провокаційна поведінка потерпілих, урбанізація.

Об'єктами запобіжних заходів у спеціально-кримінологічному запобіганні хуліганству є: поведінка осіб, схильних до вчинення дій, спрямованих на грубе порушення громадського порядку; криміногенне оточення, що стимулює розвиток у особи деструктивних рис, які формують кримінальну мотивацію до вчинення кримінального правопорушення; фактори, які полегшують вчинення хуліганства, створюють для цього сприятливі умови. Найбільш ефективними заходами спеціально-кримінологічного запобігання є заходи кримінологічної профілактики, зокрема: своєчасне виявлення потенційних хуліганів, профілактична робота з такими особами (соціально-виховний та психологічний напрям), правові та інформаційні заходи, виявлення топографії хуліганства, використання технічних засобів у правоохоронній діяльності, душпастирська діяльність у взаємодії з інститутом пробації.

Методика розслідування хуліганства має певну систему, важливим елементом якої є криміналістична характеристика кримінального правопорушення. Дослідження зазначеної наукової категорії може забезпечити усунення причин та умов вчинення кримінальних правопорушень, їх можливих проявів у схожих умовах тощо. Відомості, що її становлять, дають змогу виділити ті напрями, які необхідні для організації найбільш продуктивного збирання та дослідження доказової інформації. А це, своєю чергою, сприяє швидкому та ефективному розслідуванню суспільно небезпечних діянь досліджуваної категорії.

Спираючись на певні тенденції розвитку криміногенної обстановки в Україні та наукові дослідження, можливо відзначити, що: кримінальні правопорушення проти громад-

ського порядку та моральності вчиняються більше в містах, ніж у сільській місцевості; серед населених пунктів, де більше поширені кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності, виділяються обласні центри або міста обласного значення; найчастіше фіксуються кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності в Харківській, Дніпропетровській, Вінницькій, Львівській областях та м. Києві; найменший рівень злочинності зафіксований у Чернігівській, Черкаській, Рівненській та Полтавській областях.

Суспільна небезпека хуліганства полягає в тому, що ці кримінальні правопорушення посягають на нормальні умови життя людей у різних сферах суспільно корисної діяльності, спокійний відпочинок та дотримання правил поведінки у житті та побуті. Крім цього, такі кримінальні правопорушення часто завдають шкоди особистим інтересам людей, їх здоров'ю, власності, навколишньому середовищу. Інколи вони характеризуються також складністю їх розслідування, враховуючи свій масовий характер як з точки зору осіб, які їх вчиняють, так і кількості потерпілих, залишених слідів.

Кримінальні правопорушення проти громадського порядку, до яких належать і хуліганство, найчастіше вчиняються в громадських місцях, при скупченні людей та характеризуються:

- 1) підвищеною суспільною небезпекою;
- 2) широким колом джерел ідеальної інформації – свідків, очевидців;
- 3) заподіянням шкоди, як правило, групі людей;
- 4) відносною швидкоплинністю події і збереженням джерел інформації.

Хуліганство визначається як грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом (ст. 296 КК України).

Спосіб вчинення хуліганства. За об'єктом посягання спосіб вчинення хуліганства можна класифікувати на дії:

а) спрямовані проти громадського порядку;
б) направлені як проти громадського порядку, так і інших суспільних відносин.

Першу групу становлять такі дії:

а) що грубо порушують спокій громадян, нормальний режим роботи підприємств та установ (нецензурна лайка, погрози, шум, зрив масових заходів);

б) що публічно порушують норми моралі (оголення частин тіла, цинічні рухи);

в) осквернення громадських місць (цинічні, нецензурні написи).

Одним з небезпечних способів хуліганства є хуліганський тероризм, при якому населення держави масово страждає від дій хуліганів. Практиці боротьби з хуліганством відомі випадки «голкового» хуліганства, при якому в переповненому транспорті з хуліганських мотивів завдавалися пасажирам уколи голками від шприців. Особлива небезпечність полягала в тому, що цією голкою могли бути зроблені в минулому ін'єкції ВІЛ-інфікованим; масове розсилання листівок з намальованими домовинами як повідомлення про програш в карти адресата і необхідності підготуватися до смерті.

Сьогодні отримало розповсюдження телефонне хуліганство, коли телефоном повідомляється про замінування або підкладання вибухових пристроїв в установи, підприємства, організації. Перевірка цих повідомлень вимагає затрати значних матеріальних коштів, а також неодмінно супроводжується порушенням нормального функціонування об'єктів (наприклад, вокзалу, станції метро, театру, школи).

Хуліганські дії – це протиправна діяльність, яка вчиняється різноманітними способами, однак в їх основі можна виділити три елементи: жест, слово (мова), фізична сила (насилля) і відповідно класифікувати всі способи хуліганства.

Жест (жестикауляція, міміка), тобто рух окремих частин тіла людини лежить в основі таких способів вчинення хулі-

ганських дій, як цинічний рух, публічне оголення окремих частин тіла, роздягання, пантомімічне зображення нецензурних сцен, дій тощо.

Найбільш поширеним способом вчинення хуліганства є слово – нецензурна лайка, погрози, створення шуму, який призводить до зриву громадських заходів (вигуки, репліки, пісні), порушення нормального режиму роботи підприємства, спокою громадян в квартирах та громадських місцях. Цей спосіб часто супроводжується жестами, мімікою, фізичним насильством. Фізична сила (насилля) лежить в основі багатьох способів вчинення хуліганських дій, наприклад, нанесення побоїв, примусове зв'язування, занурення у воду, биття вікон тощо. Дії хулігана можуть супроводжуватися активною протидією особам, які намагаються припинити хуліганство, шляхом пошкодження або знищення чужого майна, зривом масових заходів, дебошем в громадських місцях.

Жест, слово і фізична сила нерідко застосовуються в різних поєднаннях, утворюючи складні способи вчинення хуліганства, наприклад, цинічний рух може супроводжуватися нецензурними висловлюваннями, нанесенням побоїв. Виокремлення вищевказаних елементів дозволяє цілеспрямовано здійснювати пошук слідів на місці події і на їх основі моделювати образ дій злочинця.

На підставі вивчення теоретичної бази та кримінальних проваджень, опитування працівників поліції можна дійти таких висновків: 1) відомості, що становлять зміст криміналістичної характеристики хуліганства, утворюють систематизовані криміналістичні дані, що належать до цього кримінального правопорушення; 2) криміналістичну характеристику хуліганства можна визначити як систему відомостей про криміналістично значущі ознаки хуліганства, яка відображає закономірні зв'язки між ними і слугує пошуку та перевірці слідчих версій для вирішення основних завдань розслідування; 3) систему елементів криміналістичної характеристики хуліганства становлять способи вчинення хуліганства, предмет злочинної діяльності, обстановка

вчинення хуліганських дій, «слідова картина» вчинення хуліганства, особа потерпілого, особа злочинця (хулігана). Також слід зазначити, що дані криміналістичної характеристики можуть лише вказувати на ймовірність наявності шуканих ознак у конкретному прояві хуліганства.

Центральний елемент криміналістичної характеристики досліджуваного виду кримінального правопорушення становить саме особа «хулігана», яка найперше відображає його специфіку, оскільки інші елементи криміналістичної характеристики завжди пов'язані з особистісними ознаками та закономірностями його поведінки, зокрема, мотивацією вчинення кримінально караних діянь.

Увесь процес розслідування становить систему послідовно здійснюваних слідчих (р) дій та інших заходів з метою вирішення слідчих ситуацій, що постійно змінюються. Отже, як і розслідування кримінальних правопорушень загалом, діяльність щодо слідчих ситуацій планується на основі висунутих слідчим версій і з урахуванням результатів комплексного аналізу наявної в слідчого доказової інформації. Саме тоді виявляються корисними в побудові і перевірці версій алгоритми і типові програми дій слідчого. Їх використання дозволяє надати процесу розслідування більш керованого характеру, отже, і позитивного розвитку.

Типова «слідова картина» хуліганства. Вчинення хуліганства призводить до утворення різноманітних матеріальних змін, які в криміналістиці називаються слідами кримінального правопорушення, що разом з іншими джерелами інформації дозволяють не тільки правильно кваліфікувати вчинене, але й обирати засоби та методи для розслідування цих кримінальних правопорушень.

Слід зважати на думку вчених, які наголошують, що оцінка слідчої ситуації проводиться під час всього процесу розслідування, вона є самостійним елементом прийняття багатьох важливих рішень по кримінальній справі. Крім того, систематизація значимої криміналістичної інформації,

що здійснюється слідчим у процесі розслідування, неможлива без оцінки ходу і результатів процесуального пізнання.

Слідча ситуація відображає стан незавершеного розслідування на певному етапі, а також його перспективи. У її структурі в такий спосіб вбачаються дві взаємозалежні підсистеми: 1) фактична частина – досягнуті на певному етапі розслідування результати, використані і наявні можливості; умови, за яких протікає розслідування; 2) перспективна частина – оцінка слідчим стану, конкретизація подальшого розслідування, визначення заходів, шляхів і засобів, що забезпечують оптимальність їхнього вирішення.

Виявлення факту вчинення будь-якого суспільно небезпечного діяння зобов'язує правоохоронні органи провести ряд заходів щодо дослідження окремих його обставин для вирішення питання внесення відомостей в ЄРДР. Водночас необхідно розуміти, що головним елементом розслідування будь-якого кримінального правопорушення є типові слідчі ситуації. Тому їх дослідженню завжди приділяється пильна увага – як під час дослідження загальнотеоретичних питань криміналістики, так і під час формування окремих методик розслідування.

При вчиненні хуліганства нерідко залишаються як ідеальні, так і матеріальні сліди кримінального правопорушення. Матеріальні сліди в основному виявляються під час огляду місця події. Найбільш типовими з них є: сліди ніг, сліди від дії холодної чи іншої зброї, пошкоджене або знищене майно, сліди крові, а також інші виділення людського організму.

При хуліганстві, вчиненому із застосуванням фізичної сили, окрім ідеальних відображень в пам'яті потерпілого і свідків утворюються матеріальні сліди безпосереднього контакту злочинця або знаряддя кримінального правопорушення з предметами матеріального світу: сліди рук, ніг, знарядь злону, транспортних засобів і ін. Слідами кримінального правопорушення, залишеними на місці події, мо-

жуть бути: кров, пошкоджені меблі, одяг чи окремі його частини, сліди рук, ніг і сліди застосування вогнепальної зброї тощо.

На відкритій місцевості необхідно звертати увагу на виявлення і фіксацію слідів ніг злочинця або слідів транспорту. В деяких випадках доцільно взяти зразки ґрунту з місця події, оскільки при освідуванні підозрюваного, огляді його взуття і одягу можуть бути виявлені частинки такого ж ґрунту, що може стати доказом перебування цієї особи на місці хуліганських дій.

Також слідами, які залишаються внаслідок вчинення хуліганства можуть бути мікрочастки, зокрема зразки пилу, частки крейди, крові, ґрунту, рослин, які могли залишитися на одязі. Виявлені мікрочастки дозволяють висунути версії про суб'єкта кримінального правопорушення, обставини його вчинення, дозволяють вжити заходів щодо розшуку злочинця.

Велике значення для розслідування мають ідеальні сліди, що залишилися в свідомості людини – свідків та очевидців, потерпілих тощо.

Соціальний «портрет» сучасного хулігана виглядає так: в основному це чоловіки у віці 16–49 років, пік хуліганських дій – 18–30 років, більшість має початкову освіту або незакінчену середню, в основному проживають в містах, 3/4 зловживають спиртним, 1/3 раніше судимі.

Серед осіб, які вчинили хуліганство, можна виділити три групи хуліганів: злісні; випадкові; що належать до середньої (або проміжної) групи.

До злісних належать особи, раніше судимі за хуліганство або інші кримінальні правопорушення, а також ті, щодо яких застосовувалися заходи адміністративної відповідальності, але не зробили для себе належних висновків, продовжують допускати порушення громадського порядку, грубе, образливе відношення до оточуючих.

До числа випадкових належать особи, які раніше не допускали протиправних вчинків, позитивно характеризу-

ються на роботі і в побуті, але вчинили хуліганські дії у зв'язку з тією або іншою незвичною для них ситуацією.

Середню (проміжну) групу становлять люди, раніше не судимі, які не притягувалися до адміністративної відповідальності, але схильні до вживання алкоголю, характеризуються на роботі і в побуті негативно, і які допускають негідні, образливі вчинки щодо інших.

При аналізі соціально-демографічних характеристик особи хулігана необхідно враховувати, що це кримінальне правопорушення вчиняється переважно чоловіками (96,4%) віком 18-25 років – 41,3%, 26–30 років – 16,8%, 31–35 років – 11,6%, 36–41 років – 11,3%, 40-50 років – 10,6%, понад 50 років – 4,1%. Найбільший процентний показник у віковій групі 18-25 років пояснюється тим, що період початку самостійного життя характеризується складними, а часто і суперечливими процесами соціалізації особи, коли починають формуватися ціннісні орієнтації індивіда, його характер, потреби, інтереси. В цьому віці людині, що не накопичила достатньо практичного досвіду, доводиться самостійно вирішувати багато важливих завдань, вперше стикатися з складними ситуаціями, а необхідних навиків правильно розібратися в них нерідко не вистачає. Крім того, в результаті наявних недоліків етичного виховання частина осіб в цьому віці ще не усвідомлює необхідність жити за правилами, які соціально схвалює суспільство.

Особи у віці 35 років і старші, як правило, раніше судимі зі стійкою антисуспільною поведінкою, надбаними злочинними навичками і в той же час з ослабленими, соціально-корисними зв'язками. Основною масою хуліганів є жителі переважно обласних центрів, а також великих міст, більше половини становлять особи, які до часу вчинення кримінального правопорушення не зайняті суспільно корисною працею і не вчаться.

Серед індивідуальних особливостей хуліганів найпоширенішими є негативні риси характеру (жадоба, егоїзм, брехливість), негативні емоційні і вольові властивості (слабовілля,

схильність до чужого впливу). Поведінка багатьох хуліганів характеризується не тільки зневажливим ставленням до праці, але і систематичним пияцтвом, етичною розбещеністю. Пристрасть до спиртних напоїв і вплив алкоголю нерідко є безпосереднім приводом до вчинення хуліганства.

У більшості хуліганство вчиняється одноособово, без попереднього вивчення місця кримінального правопорушення і особи потерпілого. Проте не рідкісні випадки групового вчинення цього виду кримінальних правопорушень, що свідчить про єдину мету і мотиви злочинців. Ця обставина вказує на певний зв'язок між хуліганамі і в 90% випадків виключає випадковість вчинення кримінального правопорушення.

Ще одним елементом, що наявний в усіх системах, є відомості про особу потерпілого. На необхідність цього елемента вказує велика віктимність досліджуваного суспільно небезпечного діяння. Адже в низці випадків дії або певні особливості потерпілого є причиною відповідних дій з боку особи злочинця. Дослідження цього елемента, своєю чергою, надасть змогу здійснювати деякі профілактичні заходи. Останнім елементом криміналістичної характеристики хуліганства, на наш погляд, є відомості про особу злочинця.

У необхідності та наявності цього елемента в криміналістичній характеристиці хуліганства немає сумнівів, адже характеристика особи хулігана надає можливість висувати відповідні версії при розслідуванні правопорушення, здійснювати певні профілактичні заходи. Одразу зауважимо, що складовою цього елемента криміналістичної характеристики, на нашу думку, є його мотиви та мета. Тому у виділенні їх в окремий елемент, як пропонують деякі автори, не має сенсу. Дослідження груп хуліганів також є частиною вивчення особи злочинця, тому їх виокремлення в цьому випадку не потрібне. Погоджуючись з існуванням окремих елементів криміналістичної характеристики хуліганства, необхідно висловити й заперечення щодо деяких з них. Вони, на наш погляд, не можуть бути включені до її системи. Так, типові

слідчі ситуації, на нашу думку, не можуть бути елементом криміналістичної характеристики хуліганства. Адже вони не несуть окремого інформаційного навантаження, а є певною сукупністю елементів, відповідно до яких здійснюються слідчі (р) дії та оперативно-розшукові заходи.

- 2 -

Наперед визначити все коло обставин, які входять до предмету доказування, неможливо, насамперед через різноманітність способів учинення хуліганських дій. Ці обставини визначаються стосовно конкретної ситуації. Для їх установлення здійснюються слідчі (р), негласні слідчі (р) дії й організаційні заходи. Комплекс указаних дій обумовлюється слідчою ситуацією, що сформувалися на певний момент розслідування.

Так, наприклад, під час розслідування хуліганства, вчиненого з використанням вогнепальної або холодної зброї чи предметів, спеціально пристосованих для нанесення тілесних ушкоджень виділяються типові слідчі ситуації: особа затримана на місці вчинення хуліганських дій, наявні сліди та знаряддя правопорушення, встановлено очевидців та потерпілого; особа, яка вчинила хуліганство, зникла з місця події, є свідки і потерпілий, наявні матеріальні сліди й знаряддя кримінального правопорушення; хуліганство вчинено в минулому, особа злочинця і потерпілий встановлені, але недостатньо доказів для доведення провини; зафіксовано ознаки вчинення хуліганства, особа хулігана не встановлена, очевидці події відсутні.

На початку кримінального провадження можна виділити такі типові слідчі ситуації.

Ситуація 1. Кримінальне провадження відкрито у зв'язку із затриманням хулігана на місці вчинення кримінального правопорушення або відразу після вчинення. Для цієї ситуації характерною є наявність свідків і потерпілого а

також матеріальних слідів. Зазвичай вона може складатись у разі вчинення хуліганства на вулицях, у громадському транспорті, комунальних квартирах, гуртожитках, під час масових заходів тощо. Основними тактичними завданнями розслідування в цьому разі є встановлення особи хулігана (хуліганів) та ознак кримінально караного хуліганства, виявлення й закріплення доказів учинення хуліганських дій.

Для вирішення вказаних завдань слід провести комплекс процесуальних дій: затримання злочинця, огляд місця події, допит підозрюваного, вилучення й огляд одягу злочинців, за необхідності – освідування підозрюваного, допит потерпілого, допит свідків, обшук за місцем проживання підозрюваного, призначення судових експертиз (криміналістичних, судово-медичних, товарознавчих). Крім того, необхідно встановити наявність на місці події чи поблизу нього відеокамер і вилучити відповідні відеозаписи. Залежно від отриманих матеріалів можна в подальшому також провести пред'явлення для впізнання підозрюваних або знярядь учинення кримінального правопорушення або слідчий експеримент із метою перевірки показань.

Ситуація 2. Кримінальне провадження відкрито у зв'язку із заявою чи повідомленням про вчинення хуліганських дій; злочинця не затримали, проте про його особу є певна інформація. Головними тактичними завданнями розслідування у вказаній ситуації є отримання інформації про злочинця та його місцезнаходження й збір і закріплення доказів його злочинної діяльності. Указані тактичні завдання можуть бути вирішені за допомогою таких дій і заходів, як допит потерпілого або заявника, огляд одягу потерпілого і за необхідності його освідування, огляд місця події, виявлення й допит свідків і призначення судових експертиз. Із потерпілим або свідками необхідно скласти суб'єктивний портрет злочинця й оголосити хулігана в розшук. Як і в першій ситуації, необхідно встановити й вилучити відеоматеріали.

Після розшуку та затримання злочинця необхідно провести допит вказаної особи, пред'явлення для впізнання

й обшук за місцем її проживання з метою виявлення й вилучення знарядь учинення кримінального правопорушення та призначення відповідних експертиз (криміналістичних, судово-медичних, судово-психіатричних).

Ситуація 3. Кримінальне провадження відкрито за фактом хуліганських дій невідомою особою. Ця слідча ситуація є характерною для вчинення хуліганства в малолюдних місцях, без свідків, наприклад паплюження пам'ятників та об'єктів архітектури. Указана ситуація є несприятливою для розслідування, адже характеризується дефіцитом інформації про обставини вчиненого хуліганства та особу злочинця. Комплекс слідчих (р) дій у цьому разі спрямовано на встановлення вказаних обставин, він передбачає проведення огляду місця події, допит заявника чи потерпілого, допит свідків і призначення судових експертиз. Крім того, з метою встановлення злочинця, треба перевірити криміналістичні обліки, а також у співпраці з дільничними інспекторами – осіб, які перебувають у групі ризику та схильні до вчинення хуліганських дій. Після затримання хулігана здійснюється комплекс дій, указаних у другій слідчій ситуації.

- 3 -

Особливості слідчих (р) дій під час розслідування хуліганства загалом та їх психологічних аспектів, зокрема, походять від природи самого кримінального правопорушення, способу його вчинення та характеристики осіб потерпілого й підозрюваного. Якщо подія хуліганства відбувається у громадському місці, приміщенні приватного, комунальної чи державної організації, підприємства, розважального закладу тощо, які зазвичай в сучасних умовах обладнані засобами відео нагляду, виникає необхідність в отриманні відповідного відеозапису з камер відеонагляду, на якому може бути зафіксована подія хуліганства.

Основними особливостями тактики огляду місця події при вчиненні хуліганства є певний перелік сукупності ознак, які визначають: 1. Спосіб приготування, вчинення та приховування кримінального правопорушення. Ознаки способу кримінального правопорушення, відображення їх в матеріальній обстановці місці вчинення та інших джерелах використовуються для визначення шляхів встановлення злочинця, його співучасників, з'ясування обставин кримінального правопорушення та ін. При розслідуванні кримінальної справи, порушеної за фактом хуліганства, важливим є облік ознак способу приховування кримінального правопорушення (наприклад, при можливому інсценуванні події з метою приховати те, що дійсно відбулося).

За об'єктом посягання спосіб хуліганства можна класифікувати на дії: а) спрямовані проти суспільного порядку; б) спрямовані як проти суспільного порядку, так і інших суспільних відносин. Першу групу становлять дії: а) які грубо порушують спокій громадян, нормальний режим роботи підприємств та установ (нецензурна лайка, погрози, шум, зривання масових заходів); б) які публічно порушують норми моральності (оголення частин тіла, цинічні рухи); в) опоганення публічних місць (цинічні, нецензурні написи); г) які викликають афектні стани та неправдиву тривогу громадян (неправдивий виклик швидкої допомоги, неправдиве повідомлення про смерть близьких тощо); д) які грубо порушують загальноприйняті норми гуманного поводження з тваринами (знущання, завдання каліцтва).

До другої групи можуть бути віднесені дії, пов'язані з посяганням на честь, гідність та недоторканість особи: публічні образи; нанесення побоїв; натравлення собак; обмеження свободи (поміщення в підвал, зв'язування); пошкодження особистого або державного майна (ламання телефонів-автоматів, руйнування огорож, засобів вуличного освітлення). Основою хуліганської дії є такі елементи: жест, слово, фізичне насильство. Жест (міміка) є основою таких способів здійснення хуліганських дій, як цинічні рухи, пуб-

лічне оголення статевих органів, роздягання догола, зображення нецензурних дій та інше. Найбільш поширеним способом вчинення хуліганства є слово – нецензурна лайка, погрози, створення шуму, який призводить до зриву громадських заходів (вигуки, репліки, пісні), порушення нормального режиму роботи підприємства, спокою громадян в квартирах та громадських місцях. Це часто супроводжується жестами, мімікою, фізичним насильством. Фізичне насильство – основа більшості способів вчинення хуліганства: нанесення побоїв, опір представникам влади, знущання, натравлення собак, насильне зв'язування людини, занурення її в воду, пошкодження майна, глумлення над пам'ятниками та інше.

При вчиненні хуліганства нерідко залишаються матеріальні сліди кримінального правопорушення. Крім того велике значення мають ідеальні сліди, що залишається у свідомості людей. Матеріальні сліди в основному вдається виявити в ході огляду місця події. Найбільш типовими з них є сліди ніг, пошкодження від дії холодної зброї або предметів, що її замінюють, ушкоджене або знищене майно, плями крові, а також виділення людського організму. Особливості обстановки вчинення хуліганства тісно пов'язані з особистістю правопорушника. Найяскравіше вона виявляється при груповому хуліганстві.

Типова група хуліганів частіше складається з двох-трьох хуліганів, що об'єдналися випадково. В групу переважно входять особи чоловічої статі у віці від 16 до 27 років серед робітників, студентів або безробітних, що мають середню освіту, у більшості неодружені. У групі є лідер, звичайно, раніше засуджений. На момент вчинення хуліганства всі його учасники найчастіше перебувають у нетверезому стані. Група формується на ґрунті спільного проведення дозвілля або проживання її учасників в одому мікрорайоні. Особи, стосовно яких злочинці чинять хуліганські дії (потерпілі), також нерідко провокують своїми діями кримінальне правопорушення. Основні джерела відомостей про вчинене

хуліганство – люди та речі. Люди – це свідки-очевидці та потерпілі, в пам'яті яких збереглась подія кримінального правопорушення. Якщо хуліганство вчинене способом жестів і міміки, головне джерело інформації – показання свідків-очевидців та потерпілих. У деяких випадках джерелами можуть бути фотознімки, кінострічки, відеозапис.

Хуліганство, вчинене словом (промовою), зберігається у вигляді ідеальних слідів у пам'яті свідків, потерпілих. Матеріальними джерелами можуть бути фонограми звукозапису або відеограми. При хуліганстві, вчиненому з застосуванням фізичної сили, крім ідеальних відображень в пам'яті потерпілого та свідків утворюються матеріальні сліди безпосереднього контакту злочинця або знаряддя кримінального правопорушення з об'єктами матеріального світу: сліди рук, ніг, транспортних засобів та ін. На місці події в цих випадках нерідко залишаються сліди-предмети (палка, камінь), а також сліди-речовини (кров, запах і т. д.). Необхідно намагатися зафіксувати їх (сліди ніг, запах залишаються у всіх випадках хуліганства) та використовувати для встановлення особи, розшуку злочинця, якщо він зник з місця події. Робити це необхідно оперативно, тому що особливістю слідової картини місця вчинення хуліганства є те, що вона швидко змінюється (свідки-очевидці залишають місце події, матеріальні сліди пошкоджуються).

Місце вчинення кримінального правопорушення в криміналістичній характеристиці відображається різними, зокрема деталізуючими ознаками. Узагальнення слідчої практики демонструє наявність зв'язків ознак місця кримінального правопорушення зі способом вчинення, даними, які стосуються особи злочинця, місця його проживання, перебування та ін. Конкретна сукупність ознак місця кримінального правопорушення визначається в методиці на основі відповідних узагальнень практики. Обстановка місця кримінального правопорушення – частина матеріального середовища, яка включає, крім ділянки території, сукупність різних предметів, поведінки учасників події, психологічні відносини між ними

та ін. Криміналістичні ознаки її можуть мати взаємообумовлені зв'язки з іншими елементами криміналістичної характеристики (наприклад, з часом, способом вчинення). Знаряддя та засоби кримінального правопорушення розглядаються в зв'язку з установленням способу вчинення злочину, але можуть мати самостійне значення (наприклад, при розшуку знаряддя, його ідентифікації, встановленні його належності конкретній особі).

Ознаки предмета посягання в криміналістичних характеристиках можуть мати різні зв'язки (наприклад, предмет посягання – способи вчинення (заволодіння майном), шляхи збуту краденого або місця приховання, а також дані про особу злочинця).

Дані про потерпілого посідають важливе місце в криміналістичній характеристиці. Це пояснюється двома обставинами: а) визначеною вибірковістю в діях злочинця, яка показує взаємозв'язок між особливостями особи його та потерпілого (потерпілої); б) наявністю і характером зв'язків та відносин між потерпілим і злочинцем, які впливають на мету, мотив, місце, час, способи вчинення та приховання кримінального правопорушення. Дані про особу потерпілого, його зв'язки та відносини мають значення не тільки при розслідуванні кримінальної правопорушень проти життя та здоров'я, а тому включаються в криміналістичні характеристики й інших кримінальних правопорушень.

Сліди кримінального правопорушення (в широкому розумінні) та інші джерела доказів про обставини кримінального правопорушення і злочинця в криміналістичній характеристиці охоплюють: а) зміни в речовій обстановці місця події кримінального правопорушення; б) сліди-відображення (сліди рук, ніг, інструментів та ін.); в) предмети – речові докази, зокрема документи, речовини, мікрочастини; г) документи – письмові докази різного виду та призначення; д) осіб, які можуть бути допитаними як свідки. Особливості дослідження місця події в цій ситуації полягають у тому, що матеріальні

сліди-відображення хуліганських дій на початку розслідування є єдиними «німими свідками».

Тому знаходження всіх видимих та невидимих слідів, залишених мікрооб'єктів (запах, мікрочастинки твердих та сипучих речовин, волокна тваринного, рослинного і синтетичного походження), які отримали на практиці назву «слідів нашарувань», «слідів металізації», «слідів контакту», - головне завдання огляду. При огляді місця події у таких справах необхідно застосовувати, крім фотозйомки, відеотехніку і пошукові прилади, що дозволяє якісно провести слідчу дію, сприяє виявленню і фіксації речових доказів, які викривають винних осіб. До протоколу огляду обов'язково додаються фототаблиці та план-схеми.

Отож, особливістю огляду місця події при розслідуванні хуліганства є процесуальні системи відомостей про криміналістично значущі ознаки цього виду кримінального правопорушення, які відображають закономірні зв'язки між ними та слугують побудові й перевірці слідчих версій для вирішення основних завдань при розслідуванні кримінальної справи. Основними особливостями тактики огляду місця події при вчиненні хуліганства є певний перелік сукупності ознак, які визначають: 1) спосіб приготування, вчинення та приховування кримінального правопорушення; 2) місце, час, обстановку, знаряддя та засоби вчинення кримінального правопорушення; 3) предмет посягання; 4) особу потерпілого; 5) особу злочинця; 6) слідову картину.

Отже, огляд місця події є важливою слідчою (р) дією під час розслідування хуліганства, вчиненого з використанням вогнепальної або холодної зброї. Своєчасність та ретельність його проведення забезпечує подальший етап розслідування великою кількістю доказової інформації. Освідчення при розслідуванні хуліганства, вчиненого з використанням вогнепальної або холодної зброї, проводилося в 69% вивчених кримінальних проваджень, за якими підозрювані були затримані на місці вчинення суспільно небезпечного діяння.

Крім того, освідуванню підлягали і потерпілі (32%), адже в ході вчинення хуліганських дій, як зазначалось вище, часто трапляються випадки заподіяння тілесних ушкоджень.

Визначаючи тактику затримання підозрюваного, необхідно враховувати, що він може намагатися зникнути, а також знищити чи викинути ті чи інші предмети, що мають значення у кримінальному провадженні. Характерною особливістю цієї слідчо-розшукової дії у провадженнях про хуліганство є те, що затримання зазвичай проводиться без попередньої підготовки. Пояснюється це тим, що про хуліганство працівники поліції дізнаються, як правило, лише в ту мить, коли воно тільки-но починається, або зразу ж після його закінчення.

Хуліган через сп'яніння чи з якихось інших причин може перебувати у стані підвищеної збудженості, мати при собі зброю та вчиняти опір. З урахуванням цих обставин затримання треба проводити кількома працівниками поліції. Деякі особливості має затримання хуліганів у квартирах і гуртожитках, оскільки злочинці часто там закриваються, не впускають працівників поліції й чинять збройний опір, тому перед тим як зайти в приміщення рекомендується вжити запобіжних заходів для захисту від нападу чи застосування зброї з боку хуліганів.

Особистий обшук підозрюваного у хуліганстві проводиться одразу ж після затримання. Під час нього можуть бути виявлені ножі, бритви, кастети та інші предмети, що використовувалися для вчинення хуліганських дій і можуть бути застосовані злочинцем для опору працівникам поліції чи нападу на них. Проводячи особистий обшук, треба пам'ятати, що хулігани часто носять із собою й використовують предмети незначних розмірів, які легко сховати в одязі (лезо бритви, кастет, шило, викрутка тощо). Іноді зброя маскується ними під побутові предмети, такі як парасолька чи авторучка. Під час обшуку на місці затримання необхідно ретельно спостерігати за поведінкою обшукуваного з тим, щоби він не зміг раптово напасти чи викинути

зброю. Уважно обстежується і місце затримання й обшуку з урахуванням того, що підозрюваний може непомітно викинути компрометуючі його предмети.

Обшук за місцем проживання хулігана робиться на практиці лише у випадках, коли той зник і перебуває у розшуку або коли є достовірні відомості про зберігання зброї. Між тим, є підстави стверджувати, що такий обшук варто проводити в усіх справах про хуліганство, оскільки з урахуванням агресивності хуліганів і схильності до кримінальних правопорушень існує висока ймовірність виявлення за місцем їх проживання доказів не лише хуліганства, але і вчинення інших кримінальних правопорушень (розбоїв, зберігання наркотиків, зброї та ін.). Необхідність у проведенні обшуку виникає зразу ж після встановлення, що предмети, які мають значення для кримінального провадження, переховуються у певних осіб, або якщо відомо, що винний зник, але є відомості, що він переховується у певній квартирі, будинку чи надвірних будівлях.

Специфічними предметами пошуку можуть бути:

- 1) речові докази факту вчинення хуліганських дій (пошкоджений і закривавлений одяг, в якому хуліган був одягнений; речовина, яку він використовував для нанесення написів або паплюження історичних пам'яток; предмети, якими потерпілому були нанесені ушкодження, або зброя; радіопередавачі, за допомогою яких велися хуліганські радіопередачі, тощо);
- 2) предмети, що вказують на можливість учинення підозрюваним інших кримінальних правопорушень (відмички, знаряддя зламу, вогнепальна зброя);
- 3) документи, що вказують на особистість підозрюваного (довідки про захворювання, копії вироків суду, квитанції про сплату штрафів за адміністративні правопорушення);
- 4) документи, що вказують на можливе місцезнаходження розшуваного підозрюваного (адреси знайомих, листи, поштові документи про відправлені чи одержані посилки й бандеролі).

Обшук може проводитися з метою пошуку предметів, частини яких були виявлені на місці події, а також матеріальних

цінностей для відшкодування заподіяної кримінальним правопорушенням матеріальної шкоди.

Розслідування хуліганства – це складна, різнобічна діяльність, що здійснюється у встановлені законом строки. Слідчий повинен виявити всі обставини вчиненого кримінального правопорушення й встановити причетних осіб. З метою виконання поставлених завдань необхідно вміле висунення слідчих версій, провадження різноманітних слідчих (р) дій, зокрема, комунікативного характеру.

Ця слідча (р) дія є сильним психологічним засобом впливу на його учасників, оскільки отримані результати наочно свідчать про можливість або неможливість існування певного явища чи події, а спростувати їх підозрюваним буває досить важко. Тому слідчий експеримент – це необхідний, часто незамінний спосіб перевірки й отримання нових доказів. Також при здійсненні пізнавальної діяльності особливу роль виконує слідчий експеримент як один із різновидів слідчих (р) дій. Це насамперед дозволяє слідчому або оперативному працівнику розширити свій арсенал процесуальних засобів щодо збирання доказів у кримінальному провадженні.

Висновки з результатів слідчого експерименту можуть бути використані слідчим у подальшому розслідуванні дво-яким шляхом: як підстави для повторного проведення тих або інших слідчих дій, і в якісному проведенні слідчих дій, які ще не проводилися, або взагалі не планувалися проводитись. В практиці особливо часто застосовується повторний огляд місця події, допит свідків і обвинувачуваних. Наприклад, повторний допит свідків і обвинувачуваних після проведення слідчого експерименту проводиться тоді, коли: а) експеримент проводився для перевірки їх показань, результати слідчого експерименту дозволяють зробити висновок про те, що ці показання недостовірні; б) експеримент проводився не для перевірки їх показань, а з іншого метою, але обставини, які встановлені експериментальним шляхом, об'єктивно суперечать цим показанням; в) експеримент

з'явився засобом, що нагадав допитуваному ті або інші обставини, що мають значення для справи.

Більш детально хочеться зупинитися на застосуванні під час слідчого експерименту відеозапису. Такий спосіб фіксації стає найбільш поширеним під час досудового розслідування, оскільки в повній мірі дає можливість дотримуватись вимог, що висловлені Верховним Судом. Так, проведення слідчого експерименту у формі, що не містить ознак відтворення дій, обстановки, обставин події, проведення дослідів чи випробувань, а посвідчує виключно проголошення підозрюваним зізнання у вчиненні кримінального правопорушення – належить розцінювати як допит. Саме відеозапис наочно може показати яким чином проводився слідчий експеримент та чи наявні або відсутні під час його проведення необхідні елементи. Відеокамеру слід вмикати з моменту, коли слідчий (дізнавач) розпочинає заповнювати протокол, але у будь-якому випадку до моменту проникнення у житло чи інше володіння особи. На відеозаписі повинно бути чітко видно і чути інформацію про кожного учасника слідчого експерименту (зазвичай це його прізвище, ім'я та по батькові, рік народження та місце проживання), а також повідомлення про застосування і характеристику того чи іншого технічного засобу фіксації та носій інформації. Також варто обов'язково зафіксувати пропозицію особі, з якою проводиться слідчий експеримент, розказати і продемонструвати, як відбувалися подія чи явище та його згоду на цю пропозицію.

Отже, проведення слідчого експерименту при розслідуванні хуліганства є одним із найбільш складних слідчих дій, тому що для проведення треба задіяна велику кількість осіб, що залежить від основних ознак кримінального правопорушення. Слідчий експеримент проводиться з метою перевірки і уточнення відомостей, механізму вчинення кримінального правопорушення, відтворення певної картини в момент кримінального правопорушення та для перевірки та оцінки висунутих версій, які мають значення для

встановлення обставин кримінального правопорушення. Тактичними умовами, що можуть використовуватися при проведенні слідчого експерименту під час розслідування хуліганства, є проведення на тому місці, де було вчинено кримінальне правопорушення, використання тих саме засобів, якщо це можливо, проведення слідчого експерименту окремо з кожною особою та використання відповідних засобів фіксації слідчої (р) дії.

Тактичні умови проведення слідчого експерименту виконують важливу роль у процесі доведення вини усіх учасників хуліганства, особливо при їх відмові від раніше даних показань.

Звичайно, використання спеціальних знань під час розслідування хуліганства слід розглядати крізь призму оперування цими знаннями тими чи іншими суб'єктами під час проведення відповідних слідчих (р) дій. Згідно з кримінальним процесуальним законодавством України, як суб'єкти використання спеціальних знань чітко визначені їх безпосередні носії: слідчий, спеціаліст, експерт. Водночас спеціальні знання слідчий може використовувати як безпосередньо, так і опосередковано. Загалом спеціальні знання під час розслідування хуліганства можуть застосовуватися по-різному: безпосередньо слідчим під час досудового розслідування; шляхом участі спеціаліста під час проведення слідчих дій; у формі проведення судових експертиз.

Особливо важливе значення в досліджуваній категорії справ (з огляду на наявність великої кількості слідів, які спеціалісти повинні вилучити та долучити до кримінального провадження) має використання спеціальних знань під час огляду місця події та проведення судових експертиз.

При розслідуванні більшості справ про хуліганство виникає необхідність у проведенні різних експертиз. За даними дослідження, кожному другому потерпілому завдавалися побої і тілесні ушкодження, зокрема: 5% осіб – середньої тяжкості і 3% – тяжкі тілесні ушкодження. Часто поранення заподіявалося і правопорушникам, які вчиняли хуліганські дії.

У розслідуванні таких справ судово-медична експертиза живих осіб може вирішувати широке коло питань, зокрема про характер і ступінь тяжкості тілесних ушкоджень, про давність і механізм утворення ушкоджень, про вид знарядь, якими вони заподіяні.

Судово-психіатрична експертиза призначається для визначення психічного стану обвинуваченого за наявності даних, які викликають сумнів щодо його осудності. Судово-медичну експертизу речових доказів доцільно призначати для встановлення виду досліджуваної речовини, групових і типових ознак крові, волосся, слини, сперми, сечі та інших об'єктів судово-медичного характеру. Це виникає переважно у випадках, коли, наприклад, потерпілому під час хуліганства спричиняються поранення, а при огляді одяжі виявляються свіжі плями крові. Хулігани здебільшого не турбуються про знищення відбитків пальців на місці події. Тому добрі результати дає дактилоскопічна експертиза.

У провадженнях про хуліганство можуть бути назначені такі судові експертизи: почеркознавча, судово-балістична, криміналістичне дослідження холодної зброї. Важливі питання можуть вирішувати також судово-хімічні, біологічні та інші експертизи, можливості яких використовуються ще недостатньо. Як зазначалося, 95% обвинувачених хуліганські дії вчинили в стані сп'яніння, причому багато з них зловживали спиртними напоями систематично, впродовж тривалого часу. Розслідуючи справи про осіб, які вчинили хуліганство на ґрунті алкоголізму, слідчий повинен всебічно з'ясувати цю обставину і за необхідності призначити судово-наркологічну експертизу для встановлення тяжкості захворювання, щоб суд, відповідно до ст. 14 КК України, міг вирішити питання про направлення засудженого на примусове лікування.

Важливим елементом використання спеціальних знань під час розслідування будь-яких кримінальних правопорушень (зокрема, й кримінальних правопорушень зазначеної категорії) є оцінка висновку експерта. Згідно з чинним законодавством висновок експерта не має переваги

перед іншими доказами та не є обов'язковим для слідчого, однак його незгода з ним має бути мотивована у відповідній постанові (ухвалі, вироку).

У кримінальних провадженнях про хуліганство експертизи цього виду призначаються й для дослідження тілесних ушкоджень, заподіяних потерпілому, з метою встановлення: а) ознак можливого знаряддя кримінального правопорушення й умов, у яких могли бути заподіяні виявлені ушкодження; б) чи могли вони бути заподіяні за обставин, зазначених допитаними особами; в) давності тілесних ушкоджень, що є не менш важливим, ніж установлення їх ступеня тяжкості. Отже, СМЕ в провадженнях про хуліганство дає змогу вирішувати найважливіші, передусім діагностичні, завдання і є одним із основних засобів (доказів) точного встановлення характеру й розміру шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням (п. 3 ч. 1 ст. 91 КПК України).

Судова портретна експертиза в кримінальних провадженнях про хуліганство призначалася в 71% випадків, проводилися огляди й упізнання відеозаписів з камер зовнішнього спостереження. Однак слідчі вдавалися до допомоги експертів для встановлення тотожності хуліганів за камерами зовнішнього спостереження відображень їх зовнішнього вигляду. Багато в чому це зумовлено низькою якістю зображень, що не дає змоги провести аналіз будови елементів зовнішності. Однак кількість публічних місць, обладнаних камерами спостереження, постійно зростає, що дає змогу спрогнозувати частіше проведення криміналістичних портретних експертиз, зокрема, у кримінальних провадженнях про хуліганство.

Крім того, крім ідентифікаційних, ця експертиза вирішує й діагностичні завдання (визначення статеві, антропологічної належності зображеної особи, її вікової групи; зросту, статури; елементів одягу, речей), які можуть доповнити соціально-психологічний портрет підозрюваного в хуліганстві. У ході розслідування хуліганства, коли висунута та перевіряється версія, що знаряддям кримінального правопорушення

була вогнепальна, холодна або інша (наприклад, хімічна) зброя чи вибухові пристрої; виявлені зброя, кулі, гільзи, сліди пострілу, вибуху або застосування холодної (найчастіше ріжучої) зброї, призначення експертизи дослідження холодної зброї та балістичної експертизи є обов'язковим. Крім визначення виду зброї, його моделі та придатності для вчинення пострілу, у провадженнях про хуліганство судово-балістична експертиза також досить часто призначається з метою: 1) ідентифікації зброї по стріляних кулях і гільзах (вони виявлялися на місці події не набагато більше ніж у 3% випадків; 2) визначення можливості пострілу без натискання на спусковий гачок; 3) визначення дистанції пострілу; 4) установлення факту й давності пострілу. Криміналістична експертиза холодної зброї в таких кримінальних провадженнях найчастіше проводиться з метою встановлення: 1) належності предмета до холодної зброї; 2) типу, виду зброї; 3) способу його виготовлення. Результати вивчення практики розслідування хуліганства демонструють, що не завжди дотримуються криміналістичних вимог про необхідність проведення експертизи застосованої хуліганом зброї або предмета, що використаний як зброя.

Іноді виникає необхідність проведення почеркознавчої експертизи у розслідуванні хуліганства, котра здійснюється для ототожнення особистості хулігана за ознаками його почерку. Найчастіше необхідність у її проведенні виникає в тих випадках, коли хуліганство виразилося в написанні й поширенні текстів нецензурного змісту. Також об'єктами дослідження можуть бути вилучені з місця події різноманітні нецензурні написи, листи й телеграми з погрозами, спрямовані хуліганом потерпілому. Якщо хуліганство супроводжувалось використанням різноманітних порошоків, фарб, кислот, для їх ідентифікації та діагностики проводиться судово-хімічна експертиза.

Крім того, у розслідуванні хуліганства, що вчинене неповнолітнім, застосовується така форма використання спеціальних знань, як залучення фахівців, зокрема педагогів і

психологів, котрі сприяють налагодженню контакту слідчого з неповнолітньою особою, котра підозрюється, і, відповідно, прискорюється процес розслідування. У поодиноких випадках при вчиненні хуліганських дій іноземними громадянами або ж глухонімими для розслідування кримінального правопорушення слідчим залучається перекладач чи сурдоперекладач. Однак пріоритетною формою використання спеціальних знань при розслідуванні хуліганства залишається проведення експертиз, що надає можливість сформувати належну доказову базу як висновку експерта або ж допиту його як свідка. Що стосується розслідування масових заворушень, то всі форми використання спеціальних знань, що застосовуються при розслідуванні хуліганства, притаманні й розкриттю цього виду злочинно караного діяння, проте деякі специфічні особливості також наявні.

Події, що відбулися, є суспільним зібранням чи масовими заворушеннями, тому шляхом проведення цієї експертизи необхідно визначити їхню групу та характер. Проте більшість експертиз стосовного цього кримінального правопорушення здійснюються комплексно, переважають зокрема комплексні судово-психіатричні та судово-медичні. Проголошення публічних закликів до вчинення дій, що загрожують громадському порядку, полягає у виникненні обстановки тривоги й навіть паніки в населення, особливо тих його прошарків, яким загрожує заподіяння шкоди внаслідок учинення таких дій: дезорганізація роботи органів управління, порушення нормального режиму праці, навчання, відпочинку широких верств населення. Оскільки це кримінальне правопорушення із формальним складом, то сукупність використання спеціальних знань при його розслідуванні дещо відрізняється від попередніх. Звісно, слідчий при розслідуванні цього кримінального правопорушення використовує свої спеціальні знання, набуті ним у процесі своєї професійної діяльності.

Велику роль при розкритті кримінального правопорушення, передбаченого ст. 296 КК України, виконує спеціа-

ліст, котрий займається вилученням матеріалів, що містять публічні заклики стосовно вчинення погромів, підпалів, знищення майна, захоплення будівель чи споруд, насильницьке виселення громадян, що загрожує громадському порядку, оскільки такі заклики можуть бути відображені на матеріальних носіях, а саме: листах, зокрема, електронних, комп'ютерних компакт-дисках тощо. Крім того, після вилучення такі матеріали відправляються на експертизу, що визначає особливості їх виготовлення, речовини, що застосовувались, а також за можливості автора такого заклику. При розслідуванні групового порушення громадського порядку слідчий також використовує спеціальні знання спеціалістів та експертів, суттєвих особливостей від використання спеціальних знань при розслідуванні хуліганства в цьому випадку немає.

Невід'ємним елементом процедури пред'явлення є залучення, окрім впізнаної особи, ще не менше трьох осіб такої ж статі, які не мають очевидних відмінностей за ознаками віку, одягу та зовнішності. Причому підбираючи статистів, варто звертати увагу не на вказаний у документах вік, а на те, на скільки насправді вони виглядають. Недопустимим є виділення особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення будь-яким шляхом, чи це неохайний зовнішній вигляд, чи відсутність шнурівок та ременів, чи наявність інших притаманних для місць попереднього ув'язнення ознак. Варто зауважити, що законодавець не закріплює таку вимогу, як схожість осіб, які пред'являються для впізнання, оскільки цей фактор може призвести до негативного наслідку у вигляді помилкового висновку впізнаючого.

Кримінальний процесуальний кодекс закріплює низку особливостей проведення такої дії, кожна з яких є невіддільним елементом впізнання особи. Однак у діяльності осіб, уповноважених на проведення пред'явлення для впізнання, нерідко прослідковуються недотримання зазначених особливостей як під час організації, так і під час безпосереднього

здійснення пред'явлення для впізнання. Причини допущення невідповідності дій слідчого, прокурора вимогам закону можуть бути різні, починаючи від випадковості і закінчуючи умислом зазначених посадових осіб. Але, незважаючи на передумови, наслідок нехтування встановленими до процедури пред'явлення правилами, завжди один – втрата доказової цінності отриманих результатів такої слідчої (р) дії.

На основі здійснених досліджень виявлено, що найбільш поширеними помилками, яких припускаються органи досудового розслідування під час організації процедури впізнання, є: попередня зустріч особи, яку необхідно впізнати, з особою, яка впізнає, що має як випадковий, так і умисний характер; відсутність опитування про можливість впізнання перед безпосереднім проведенням досліджуваної дії; недотримання вимоги стосовно різких відмінностей у зовнішності осіб, які пред'являються для впізнання; пред'явлення для впізнання без додержання мінімальної кількості осіб, які мають бути залучені до впізнання разом з впізнаваною особою.

Тимчасовий доступ до речей і документів – це захід забезпечення кримінального провадження, що полягає у зобов'язанні особи, у володінні якої знаходяться речі і документи або відеозапис з камери відеонагляду, надати стороні кримінального провадження можливості ознайомитися з ними, зробити їх копії та, у разі прийняття відповідного рішення слідчим суддею, судом, вилучити їх (здійснити їх виїмку).

Якщо слідчий, як ініціатор тимчасового доступу до речей і документів наведе у клопотанні доводи про наявність достатніх підстав вважати, що існує реальна загроза зміни або знищення речей чи документів, клопотання може бути розглянуто слідчим суддею без виклику особи, у володінні якої вони знаходяться. Таке формулювання вимагає наявності доказів того, що є реальна загроза зміни або знищення речей чи документів; при цьому реальність загрози є оцінною категорією, що ускладнює застосування цієї норми на практиці. У цій нормі закладено надто високий стандарт

доказування для вирішення питання про тимчасовий доступ до речей та документів.

Строки розгляду такого клопотання, необхідність доведення наявності достатніх підстав вважати, що без такого вилучення існує реальна загроза зміни або знищення речей чи документів, або таке вилучення необхідне для досягнення мети отримання доступу до речей і документів і сам собою процес підготовки слідчим клопотання є ускладненим і може призвести, а іноді й призводить до знищення, приховування речей та документів. Адже особа, у володінні якої знаходяться подібні речі та документи, отримавши судовий виклик, вже зможе або приховати їх, або знищити, зокрема видалити відеозапис за конкретний період, у разі, якщо вона у цьому зацікавлена, або іншим чином підготуватися до негативного для неї розвитку подій у разі винесення ухвали про надання тимчасового доступу.

При розгляді такого клопотання сторона кримінального провадження додатково повинна довести можливість використання як доказів відомостей, що містяться в цих речах і документах, та неможливість іншими способами довести обставини, які передбачається довести за допомогою цих речей і документів. За результатами розгляду клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів слідчий суддя може винести ухвалу про тимчасовий доступ до речей і документів (указавши форму доступу) або ухвалу про відмову у задоволенні клопотання. Ініціаторами забезпечення тимчасового доступу до речей і документів, відповідно до ст. 160 КПК України, є сторони кримінального провадження.

Отож, хуліганство є одним з найнебезпечніших і дуже поширених кримінальних правопорушень проти громадського порядку і саме в ньому проявляється відверта зневага до суспільства, тому важливим аспектом є встановлення та врахування закономірностей і механізмів поведінки особи в криміногенних ситуаціях. Часто хуліганство переростає в інші, більш тяжкі кримінальні правопорушення: вбивство, завдання тілесних ушкоджень з хуліганських спонукань.

Скоюючи хуліганські дії, особа грубо протиставляє себе громадянському суспільству та загальноприйнятим у ньому правилам поведінки.

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Характеристика типових способів вчинення хуліганства.
2. арактеристика особи хулігана.
3. Типові сліди вчинення хуліганства.
4. Типові слідчі ситуації, що виникають на початковому етапі розслідування хуліганства.
5. Тактика проведення різних видів огляду під час розслідування хуліганства (місця події, одягу, освідування).
6. Особливості тактики допиту потерпілих від хуліганства.
7. Особливості тактики допиту хулігана.
8. Особливості тактики проведення обшуку.
9. Особливості тактики проведення слідчого експерименту.
10. Особливості тактики пред'явлення для впізнання.
11. Види і особливості призначення різних видів судових експертиз під час розслідування хуліганства.

**РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ
У СФЕРІ ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ,
ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН АБО ЇХ АНАЛОГІВ**

1. Криміналістична характеристика правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів

2. Типові слідчі ситуації та слідчі версії при розслідуванні правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів

3. Особливості досудового розслідування правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів

- 1 -

Протидія незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів вважається одним із пріоритетних напрямів діяльності правоохоронних органів на сучасному етапі розвитку Української держави, адже відомо, що безупинно зростаючі темпи поширення наркозалежності, формування спеціалізованих організованих груп чи злочинних організацій, які займаються наркобізнесом, значне збільшення кількості кримінально протиправних діянь, учинених під впливом наркотичного сп'яніння чи у сфері обігу наркотичних речовин, дедалі помітніше становлять загрозу для безпеки та здоров'я всього суспільства.

Незаконний обіг наркотичних засобів та сильнодіючих речовин щороку збільшується, трансформуючись під впливом новітніх технологій та пов'язаних з ними соціальних

явищ. Широкого застосування для розповсюдження речовин, обмежених у цивільному обігу, набула глобальна мережа Інтернет, і для того, щоб випередити поширення наркотичної залежності громадян, боротьба з кримінальними правопорушеннями у сфері незаконного обігу наркотичних засобів сьогодні повинна набувати неймовірних обертів.

У сучасних умовах злочинці, конспіруючись, використовують сучасні телекомунікаційні технології, зашифровані мережеві Інтернет-ресурси, псевдоніми, кодові слова, координують свої дії та здійснюють обмін інформацією за допомогою різних телекомунікаційних мереж і мобільних додатків (застосунків). Зазначені додатки мають властивості технології наскрізного шифрування, що дозволяє читати повідомлення лише учасникам листування (наприклад, WhatsApp) або мають функцію «секретний чат», повідомлення в якому видаляються автоматично залежно від часу, встановленого користувачем, та на серверах листування теж не зберігається (наприклад, Telegram). Крім цього, злочинці активно використовують і здійснюють розрахунки за незаконні операції з наркотиками у грошових одиницях Національного банку (гривні), іноземній валюті та використовують новий спосіб розрахунків між продавцем і покупцем наркотиків, а також легалізацію доходів, здобутих злочинним шляхом через криптовалюту, переводячи в неї отримані від збуту наркотиків грошові одиниці.

У статтях 305–320 КК визначено кримінальну відповідальність за кримінальні правопорушення вказаної групи. Зважаючи на багатоманітність кримінально протиправних діянь у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів, криміналістична класифікація цього виду кримінального правопорушення може формуватися на основі численних критеріїв:

- за способом учинення кримінального правопорушення;
- за місцем збуту наркотичних засобів;
- за місцем і методикою виробництва (виготовлення) наркотичних засобів;

- за предметом незаконного обігу;
- за собою, яка вчинила кримінальне правопорушення;
- за метою тощо.

Типовий предмет кримінального правопорушення охоплює наркотичні засоби, психотропні речовини, їхні аналоги та прекуртори.

Наркотичні засоби – рослини, сировина або речовина природного, синтетичного і напівсинтетичного походження (фізична ознака), що мають властивість впливати на центральну нервову систему, призводять до стану особливого сп'яніння і наркотичної залежності (медична ознака), класифікуються в міжнародних конвенціях, спеціальних нормативних актах і віднесені до зазначеної категорії Комітетом з контролю наркотиків Міністерства охорони здоров'я України (юридична ознака), а зловживання ними ставить під загрозу народне здоров'я (соціальна ознака).

Наркотичні засоби залежно від джерел їхнього походження доцільно поділяти на три групи:

- 1) наркотичні засоби рослинного походження;
- 2) наркотичні засоби синтетичного походження;
- 3) наркотичні засоби напівсинтетичного походження.

Психотропні речовини – будь-які природні та синтетичні речовини й матеріали, що здійснюють стимулюючий або депресивний вплив на нервову систему, викликають галюцинації, порушення моторної функції, мислення, сприйняття або настрою, призводять до стану залежності, класифікуються в міжнародних конвенціях і віднесені до цієї категорії Комітетом (наприклад, ЛСД-25, ДЕ, мескалін, фенолін пентобарбітал, седуксен, феназепам та ін.).

Прекуртори – речовини та їхні солі, які класифікуються в міжнародних конвенціях як хімічні матеріали, що використовуються для виготовлення наркотичних засобів і психотропних речовин, а так само хімічні речовини та їхні солі, що використовуються з тією ж метою і віднесені до зазначеної категорії Комітетом. До них належать такі хімічні речовини та їхні солі, як ефедрин, ергометрин, лезергінова кислота,

псевдоефедрин, фенілацетон та ін. Прекурсорами так само визнаються ангідрит оцтової кислоти, ацетон, етиловий ефір, калію перманганат, сірчана кислота та ін.

Типовий спосіб готування. Сутність стадії готування залежить від конкретного виду кримінального правопорушення в цій сфері, оскільки уніфікувати весь комплекс кримінально-правових дій щодо підготування до всіх видів кримінальних правопорушень можливо тільки на загальнотеоретичному рівні (ретельне планування кримінального правопорушення, підшукування знарядь, засобів, співучасників кримінального правопорушення, маскування слідів кримінального правопорушення, підготування алібі тощо). Якщо говорити більш конкретно, наприклад, про незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їхніх аналогів без мети збуту (ст. 309 КК), то в цьому випадку стадія готування може охоплювати вибір часу, місця, обладнання чи інструментарію, необхідних хімічних речовин, предметів побуту для виробництва (виготовлення) наркотичних засобів; стадія готування контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів (ст. 305 КК) охоплюватиме виготовлення, пристосування спеціальних схованок у транспортному засобі, планування маскування предметів кримінального правопорушення в спеціальному упакуванні, під виглядом певного товару, підроблення документів на перевезення через кордон цього товару тощо; стадія готування для посіву або вирощування снотворного маку чи конопель (ст. 310 КК) передбачатиме вибір земельної ділянки, зазвичай у сільській місцевості, підшукування та придбання насіння (розсади), вирішення питання охорони майбутнього «кримінального врожаю», планування способів збуту (перероблення) вирощеної сировини тощо.

Мета збуту наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 307 КК) в окремих випадках передбачає створення збувальником спеціального Інтернет-ресурсу для збуту наркотиків або розміщення відповідних

оголошень, пропозицій чи реклами на існуючому вебсайті у мережі Інтернет, на сторінці у соціальній комп'ютерній мережі. До типового способу готування щодо придбання наркотичних засобів, психотропних речовин належить узгодження питань про вид, обсяг наркотику, його ціну, спосіб і терміни оплати та передачі. Таке спілкування може здійснюватись різними способами: в режимі онлайн з використанням програм миттєвої передачі повідомлень (месенджерів) типу «Viber», «WhatsApp», «Signal», «Telegram» та інших, листування у форумах (чатах) чи за допомогою електронної пошти. В подальшому злочинці можуть підтримувати зв'язок та спілкуватись за допомогою рухомого (мобільного) зв'язку, для чого вони обмінюються номерами мобільних телефонів (телефонними номерами SIM-карток).

Типовий спосіб учинення. Знову ж таки специфіка способу вчинення кримінального правопорушення обумовлюється певним складом злочину, який розслідується. У цілому можна зазначити, що серед усіх кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів найбільш поширеними є:

- контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів;
- незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їхніх аналогів;
- незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їхніх аналогів без мети збуту;
- організація та утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їхніх аналогів;
- незаконна видача рецепта на право придбання наркотичних засобів або психотропних речовин.

При виготовленні наркотиків кустарним способом застосовується: розтирання зеленої маси; просіювання, про-

парювання пилку коноплі; підсмажування пилку коноплі або готової анаші на соняшниковій олії; відварювання анаші чи маку на молоці; заварювання листя коноплі чи маку; просочування маковим соком тампонів марлі чи інших матеріалів; виготовлення настоянки з макової соломи та ін.

Під час придбання наркотичних засобів, психотропних речовин або їхніх аналогів покупцем може здійснюватись оплата одним із зазначених способів:

а) поповнення рахунку вказаного збувальником телефонного номеру;

б) повідомлення секретного коду ваучера поповнення рахунку шляхом SMS-повідомлення;

в) здійснення банківського переказу на вказаний збувальником банківський рахунок;

г) переказ коштів з банківського рахунку покупця на вказаний збувальником банківський рахунок або номер телефону з використанням банківської картки, у тому числі, віртуальної;

д) сплата електронними платіжними засобами (наприклад, «QIWI», «PayPaL», «SWIFT»), зокрема, такими, статус яких не визначено (наприклад, «Bitcoin», «Ethereum» та ін.).

Типовий спосіб приховання. Приховання матеріальних слідів і знарядь кримінального правопорушення може проявлятися у формі викидання безпосередньо під час затримання, огляду, обшуку паперових, поліетиленових пакетів, шприців, банок, наповнених наркотичною речовиною; викидання, спалення відходів від виробництва чи вживання наркотичних речовин (шприців, ємностей зі слідами ацетильованого опію, поліетиленових пакетів, мішків); прання, миття, чищення посуду та інших предметів побуту, засобів і знарядь, які використовувались у виробництві, виготовленні, розфасуванні, упакуванні наркотичних речовин; збут, обмін, переховування грошей, здобутих кримінально протиправним способом у сфері обігу наркотичних речовин; знищення рецепта на право придбання наркотичних засобів або психотропних речовин тощо. Приховування типове для контрабанди наркотичних засобів у

випадку, коли предмет кримінального правопорушення переміщається через кордон у пунктах пропуску із маскуванням під (поміж) продуктами харчування, одягом, спеціально створених тайниках в автомобілях, ручні й поклажі або прикріпленим на тілі особи під одягом, у взутті (каблуках, підошві) і т. д.

Під час збуту наркотичних засобів, психотропних речовин або їхніх аналогів «наркодилери» часто здійснюють реалізацію з використанням «закладок». Злочинці розміщують схованку у різноманітних безлюдних або прихованих від людської уваги місцях, якими можуть бути: закинуті будівлі, поштовий ящик, батарея опалення, електричний або пожежний щиток у під'їзді багатоповерхового житлового будинку, клумба з квітами поблизу житлових будинків чи у парках (скверах), покриття та їх елементи гаражів, тощо. Наркотик маскується або упаковується так, щоб не привертати до себе уваги сторонніх і уникнення вилучення сторонніми особами, а вся координація дій і обмін інформацією між співучасниками, а також із замовником, здійснюється за допомогою телекомунікаційних мереж і мобільних додатків (застосунків), таких як «Telegram», «Viber», «WhatsApp», «Signal» та ін.

Приховання цієї категорії кримінальних правопорушень характерне використанням програм миттєвої передачі повідомлень (месенджерів) із шифруванням даних, безконтактним збутом, використання інтернет-гаманців та можливість конвертувати прибутки в криптовалюту.

Типова особа яка вчинила кримінальне правопорушення. Зважаючи на наявність різних складів кримінального правопорушення, а відповідно і численність способів їх учинення, за законодавством України про кримінальну відповідальність, говорити про особу яка вчинила кримінальне правопорушення надто складно у загальнотеоретичному аспекті. З огляду на це, доцільно розглядати не соціально-демографічні та інші показники однієї категорії суб'єктів, а класифікацію типових осіб, які вчинили кримінальне правопорушення для окремих підвидів кримінальних правопорушень у сфері обігу

наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів:

– *для виробництва (виготовлення) наркотичних засобів* – типовими є особи, які володіють технологією перероблення нарковмісних культур чи синтезу хімічних сполук на предмети незаконного обігу, тому нерідко це особи, які мають хімічну чи біологічну освіту, а самі зазвичай не вживають наркотичних засобів, за винятком тих випадків, коли виготовлення здійснюється для власного вживання без мети збуту;

– *для збуту наркотичних засобів* – типовими є особи віком до 40 років, яких можна також класифікувати на групи: 1) продавці початківці (здебільшого не наркозалежні неповнолітні та молоді люди, студенти, які негативно характеризуються, ведуть «нічний» спосіб життя, збувають товар у нічних клубах і розважальних закладах); 2) роздрібні продавці (збувають наркотичні речовини свого виробництва у невеликих кількостях); 3) оптові продавці (зазвичай є учасниками кримінально протиправних груп, мають певні транспортні маршрути та налагоджені міжнародні зв'язки); 4) продавці сімейного типу (участь у розповсюдженні наркотичних речовин беруть кілька членів сім'ї, однієї родини, у якій може бути функціональний розподіл за місцем, часом збуту, видом і кількістю наркотичних засобів, деякі з цих осіб можуть бути наркозалежними);

– *для перевезення наркотичних засобів* – типовими є особи, які виступають посередниками між виробником і збувальником, часто ці особи до перевезення наркотичних засобів можуть залучити через обман чи зловживання довірою своїх родичів чи знайомих, безумовно, не повідомивши про специфіку вантажу;

– *для зберігання наркотичних засобів без мети збуту* – типовими є особи, які епізодично, періодично або систематично вживають наркотичні засоби; *для видачі рецепта на право придбання наркотичних засобів або психотропних речовин* – медичні працівники.

Типові час, місце, обстановка кримінального правопорушення. Вказані елементи криміналістичної характеристики цього виду кримінальних правопорушень необхідно розглядати з прив'язкою до конкретного складу кримінального правопорушення. Зважаючи на визначені типові способи вчинення протиправних дій у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів, найтиповішими є такі обставини часу, місця:

– контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів → будь-який час доби, в пунктах пропуску митного контролю або переміщення через кордон України поза митним контролем;

– незаконне виробництво, виготовлення з метою чи без мети збуту наркотичних засобів, психотропних речовин або їхніх аналогів → вечірній та нічний час доби (у взятих в оренду квартирах, власних житлових чи підсобних приміщеннях виробників);

– зберігання з метою чи без мети збуту наркотичних засобів → будь-який час доби, зберігання у невеликих розмірах можливе в особистому одязі підозрюваного, особистих речах, що їх особа має при собі, у транспортному засобі, зберігання у великих розмірах можливе у транспорті, житлових і підсобних приміщеннях, спеціальних схованках;

– перевезення, пересилання наркотичних засобів → будь-який час доби (у спеціальних схованках у транспорті, ручній поклажі, в посилках);

– організація та утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їхніх аналогів → будь-який час доби, у взятих в оренду квартирах, власних житлових чи підсобних приміщеннях виробників.

Типова слідова картина кримінального правопорушення. Матеріальні сліди вчинення кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів можна згрупувати в такі основні комплекси:

– сліди на особі яка вчинила кримінальне правопорушення: сліди наркотичного засобу або сировини, з якої його виготовляють; сліди вживання наркотичного засобу (сліди ін'єкцій; наркотичний засіб, прихований в одязі, білизні; ознаки наркотичного сп'яніння в особи чи абстинентного синдрому тощо);

– сліди на місці кримінального правопорушення: *сліди виготовлення* наркотичних засобів: хімічні речовини, розчинники, рослинна сировина для виготовлення наркотичних засобів, посуд із залишками наркотичної речовини, розфасовані пакети (наповнені шприци) наркотичної речовини для збуту, марлі та бинти, просякнуті наркотичною речовиною; *сліди збуту*: наркотичний засіб, який став предметом збуту, гроші, здобуті кримінально правовим способом; *сліди вживання*: використані шприци, відбитки пальців рук; *сліди перевезення (зберігання)* наркотичних речовин у транспортному засобі, приміщенні; підроблені рецепти на право придбання наркотичних засобів або психотропних речовин тощо).

Крім матеріальних слідів потрібно виявляти та вилучати, під час розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень, так звані «віртуальні» (або «цифрові» чи «комп'ютерні») сліди.

- 2 -

Типовими приводами для початку кримінального провадження є безпосереднє виявлення кримінального правопорушення правоохоронними органами та заяви громадян, які стали свідками кримінального правопорушення. Початкові слідчі ситуації можна згрупувати на підставі загальноприйнятих у криміналістичній методиці критеріїв.

Варіанти типової сприятливої слідчої ситуації

– Працівниками правоохоронних органів затримано особу, при огляді місця події та огляду особи було виявлено предмет кримінального правопорушення (наприклад, паперовий згорток із рослинною масою зеленого кольору в

подрібненому стані). Зібрані у кримінальному провадженні докази (показання підозрюваного, показання свідків, висновки експертиз тощо) підтверджують вину особи у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 309 КК.

– Особа звернулася до правоохоронних органів із заявою про незаконне виготовлення (утримання місць для вживання, збут) наркотичних засобів мешканцями за певною адресою. Після внесення даних про кримінальне правопорушення до ЄРДР та проведення первинних слідчих (р) дій, зокрема, негласних, вдалося встановити осіб, які вчинили кримінальне правопорушення. Зібрані у кримінальному провадженні докази підтверджують їхню вину.

– Незаконний обіг наркотиків з використанням мережі Інтернет відбувся, відомі відомості про особу збувальника.

Варіанти типової несприятливої слідчої ситуації:

– Із наркотичним засобом затримано особу, яка надає правоохоронним органам інформацію про те, хто їй цей наркотичний засіб продав. Однак зібрані у кримінальному провадженні докази не дають змоги встановити особу продавця та місце її перебування.

– Затримано особу, яка є співучасником контрабанди наркотичних засобів, однак вона бере на себе всю вину. Зібрані у кримінальному провадженні докази не створюють можливості для ідентифікації та притягнення до кримінальної відповідальності інших осіб які вчинили кримінальне правопорушення.

– Виник систематичний збут наркотиків з використанням мережі Інтернет, інформація про збувальника незначна або відсутня.

Варіанти типової конфліктної слідчої ситуації

– Встановлено і затримано особу (співучасників), яка вчинила кримінальне правопорушення у сфері незаконного обігу наркотиків, але ця особа заперечує свою вину (до прикладу, заперечує факт продажу наркотичних засобів, заперечує факт зберігання наркотичних засобів з метою збуту тощо), намагається знищити, викинути наркотичні засоби, які зберігала при собі.

Варіант типової неконфліктної слідчої ситуації

– Встановлено і затримано особу (співучасників), яка вчинила кримінальне правопорушення у сфері незаконного обігу наркотиків, і ця особа повністю визнає свою вину.

Методику формулювання версій у разі отримання повідомлення про вчинення кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів доцільно розглядати з позицій системної класифікації.

Типові слідчі версії

а) загальні версії щодо всієї події, яка трапилася:

– *було вчинено кримінальне правопорушення – зберігання наркотичного засобу без мети збуту;*

– *не було вчинено кримінального правопорушення – відбулися збирання, перероблення, зберігання лікарських рослин, сумішей;*

– *було вчинено інше кримінальне правопорушення – зберігання наркотичного засобу з метою збуту;*

б) окремі версії щодо окремих аспектів кримінально протиправного діяння:

– *за метою (незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення з метою чи без мети збуту);*

– *за особою яка вчинила кримінальне правопорушення: кримінальне правопорушення учинено однією особою (групою осіб); групою осіб за попередньою змовою (без попередньої змови); раніше судимою особою (раніше не судимою особою) тощо;*

– *за місцем збуту наркотичних засобів: продаж наркотичних засобів проводиться за місцем проживання продавця; у транспорті; у громадських місцях; у розважальних закладах; у навчальних закладах тощо;*

– *за місцем приховання наркосировини: зберігається у житлових приміщеннях (у підсобних приміщеннях); у спеціально підготовлених схованках; у транспортному засобі тощо.*

Здебільшого інформація про вчинення кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів надходить оперативним шляхом і в подальшому, під час розробки цієї інформації, вдається задокументувати факт кримінально протиправної діяльності відповідних суб'єктів. Обставини, що підлягають з'ясуванню та входять до предмету доказування (ст. 91 КПК), можна групувати на такі комплекси:

- обставини, пов'язані із подією кримінального правопорушення (час, місце, обстановка готування, вчинення та приховання, які залежать від конкретного складу кримінального правопорушення; предмет кримінального правопорушення, тобто який наркотичний засіб і в якій кількості було виявлено та вилучено, а також яким є походження цього наркотичного засобу (місце та інші обставини придбання, збуту, контрабандного ввезення з-за кордону, купівля незаконно виданим рецептом в аптечному закладі і т. д.); знаряддя, засоби та спосіб кримінально протиправного діяння, послідовність виконання дій та заходів щодо виготовлення (виробництва), перевезення, пересилання наркотичних засобів;

- обставини, пов'язані із особою, яка вчинила кримінальне правопорушення (особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, співучасники, роль кожного з них на стадії готування, вчинення та приховання кримінального правопорушення; мотиви та мета);

- обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження;

- обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання;

– обставини, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та/або є доходами від такого майна, або призначалися (використовувалися) для схиляння особи до вчинення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення, або є предметом підшуканим, виготовленим, пристосованим або використаним як засоби чи знаряддя.

Для початкового етапу розслідування є характерними такі слідчі (р) дії: огляд місця події; внесення відомостей в ЄРДР та початок досудового розслідування; затримання особи; освідування особи (дозволяє знайти і зафіксувати особливі прикмети, а також мікрооб'єкти і сліди ін'єкцій, які залишилися на тілі); вжиття заходів забезпечення кримінального провадження, зокрема, тимчасового вилучення майна, арешт майна; огляд речей і документів (речових доказів таких, як вилучені нарковмісні речовини, прекурсори, засоби та знаряддя їх виготовлення, бланки рецептів тощо); призначення криміналістичних судових експертиз (експертизи матеріалів та речовин, фізико-хімічної експертизи, ботанічної експертизи, техніко-криміналістичної експертизи документів, почеркознавчої експертизи тощо).

Важливо звернути увагу, що коли йдеться про документування тяжкого або особливо тяжкого кримінального правопорушення, початковий етап розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень передбачає можливість проведення тактичної операції, яка охоплює негласні слідчі (р) дії (втручання у приватне спілкування, контроль за вчиненням злочину, виконання спеціального завдання та ін.). Мета цього етапу – максимально зафіксувати сліди кримінального правопорушення, тому винятково важливе значення має якісне проведення огляду місця події, судових експертиз, вилучення речових доказів.

Відповідно до ч. 1 ст. 214 КПК України, слідчий, дізнавач або прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після

подання заяви чи повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним із будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) та розпочати розслідування. Водночас особливістю кримінальних проваджень щодо цієї категорії є те, що вони мають судову перспективу лише у разі виявлення речовини, яка за своїми ознаками є предметом кримінальних правопорушень, передбачених аналізованих кримінальних правопорушень. З огляду на це та положення ст. 214 КПК України, перевірка достовірності заяв і повідомлень за часом є вкрай обмеженою й допускається тільки протягом 24 годин, під час яких фактично можна лише провести огляд місця події й опитування, після чого треба внести відповідні відомості до ЄРДР. Отже, зазначений період надається не стільки для перевірки, скільки для внесення відомостей до ЄРДР, а тому в усіх інших випадках, коли потрібні, наприклад, дослідження вилучених речовин чи аналіз документів, усі ці процедури доводиться здійснювати вже в процесі досудового розслідування шляхом проведення відповідних процесуальних дій.

Подальший (основний) етап розслідування зазвичай характеризується наявністю особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, чи хоча б одного зі співучасників. Наприклад, відома особа, яка придбала та зберігала наркотичний засіб без мети збуту, проте невідомою залишається особа, яка продала, тобто збула цей наркотичний засіб фігуранту кримінального провадження. Тому епізод, щодо якого залишилися нез'ясованими певні обставини, виокремлюється в самостійне провадження, в рамках якого проводяться такі процесуальні дії: скерування доручень оперативним підрозділам встановити особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, встановити свідків, проведення повторних оглядів місця події, оглядів речових доказів, скерування запитів в органи та організації, проведення повторних і додаткових допитів, судових експертиз тощо.

Що ж до слідчої ситуації, коли є затримана особа, то за наявності процесуальних підстав і відповідно до процесуального порядку їй повідомляється про підозру, проводиться допит підозрюваного та вирішується питання щодо обрання запобіжного заходу. За наявності достатніх підстав вважати, що нарковмісні речовини, аналоги чи прекурсори, а також з метою виявлення слідів, предметів або знарядь і засобів кримінального правопорушення, проводяться обшуки за місцем проживання, праці. Вилучені у ході оглядів і обшуків речі, предмети, документи, гроші, здобуті від наркобізнесу, мають статус тимчасово вилученого майна, тому вирішується питання про арешт цих матеріальних об'єктів. На цьому етапі стають відомими результати первинної фізико-хімічної експертизи, що можуть дати підстави для перекваліфікації діяння, оскільки здійснена групуфікація речовин та встановлення їх розміру (вагу, об'єм) дозволяють робити висновок чи відповідає попередня кваліфікація кримінального правопорушення, внесена до ЄРДР, об'єктивній стороні кримінального правопорушення, чи вона потребує відповідного корегування. Для сприятливої слідчої ситуації типовими є одночасні допити (підозрюваний ↔ працівники поліції, які його затримали, підозрюваний ↔ свідки (свідками можуть бути запрошені до проведення оглядів та обшуків поняті; особи, які були очевидцями кримінального правопорушення), пред'явлення для впізнання, слідчі експерименти, призначення ідентифікаційних, судово-психіатричних та інших видів експертиз.

Завершальний етап розслідування також, відповідно до загальних положень криміналістичної методики, може мати два напрями розвитку:

1) якщо кримінальне правопорушення не вдалося розкрити, типовими є такі слідчі (р) дії та заходи: надання повторних доручень оперативним підрозділам встановити особу яка вчинила кримінальне правопорушення, встановити свідків події, скерування запитів в органи державної влади, установи та організації з метою отримання криміналістично зна-

чущої інформації, проведення негласних слідчих (р) дій; вирішення питання про зупинення кримінального провадження та оголошення підозрюваного в розшук в порядку, передбаченому статтями 280 і 281 КПК, якщо несприятливий характер слідчої ситуації обумовлений обставиною, що особа підозрюваного – встановлена, проте відсутні відомості про його місцезнаходження; проведення слідчих (р) дій, спрямованих на встановлення місцезнаходження осіб, оголошених у розшук;

2) якщо кримінальне правопорушення розкрито типовими є такі слідчі (р) дії та заходи: проведення повторних та додаткових слідчих (р) дій, ініціаторами яких є сторона захисту чи потерпілий, збір характеризуючих даних про особу яка вчинила кримінальне правопорушення, відкриття матеріалів кримінального провадження, підготовка обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, скерування обвинувального акта відповідно до кримінального процесуального законодавства до судових органів або звернення прокурора до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності (ч. 2 ст. 283 КПК).

Під час досудового розслідування кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів проведення окремих слідчих (р) дій має свої особливості, обумовлені передусім об'єктивною стороною кримінального правопорушення.

Так, у протоколі слідчого **огляду** фіксуються:

– у разі виявлення виробництва (виготовлення), зберігання чи збуту наркотичних засобів – розташування місця події та речової обстановки; кількість, розфасування, вид, колір, запах, вага речовин, що можуть виявитися наркотичними засобами, вид упакування, у якому вони містилися; присутність готової до реалізації «продукції», розфасованої малими дозами або упакованої у транспортабельну тару, кількість, вигляд упакованої речовини, колір, запах, вага;

наявність пристроїв для вживання наркотичних засобів, їхні кількість, вигляд, присутність у них невикористаних залишків; виявлені залишки після вживання наркотичних засобів, їхні кількість, вигляд, маркувальні написи на упакованих, наявність у них невикористаного наркотику; вигляд лабораторного або кустарного устаткування, пристосованого для виготовлення або перероблення наркотичних речовин, вигляд, колір і запах речовин, що містяться в ньому, а також реактивів, напівфабрикатів; записники, рецепти та інші документи, які можуть мати значення для кримінального провадження;

- у разі виявлення незаконних посівів – місце розташування і площа посівів, їхній стан; вид вирощуваних культур (мак, конопля); засіб маскуванню посівів, зокрема наявність серед рослин, що містять наркотики, їхнє місце розташування, біологічний вид; кількість рослин, що містять наркотики, на 1 м² посівів; сторонні предмети, знаряддя, що перебувають поблизу посівів, їхні призначення, вигляд, кількість, наявні на них знаки, написи;

- у разі виявлення зберігання підозрюваною особою при собі наркотичних засобів без мети збуту – якісні та кількісні характеристики наркотичної речовини, психотропного засобу (вид, склад, консистенція, кількість, колір, запах, обсяг, вага), а також пакувальний матеріал (спосіб упакування, перев'язувальний матеріал тощо), в якому вони містилися;

- у разі виявлення незаконної видачі рецепта на право придбання наркотичних засобів або психотропних речовин – колір паперу бланка рецепта; стан захисної сітки, наявність ушкоджень; наявність другого підпису (завідувача відділення або головного лікаря), обов'язкового для справжніх рецептів; кількість ліків, що містять наркотичний засіб, виписаних на одному бланку (дозволяється тільки один засіб); рецепти на наркотичні засоби, виписані приватним лікарем (заборонено); рецепти, виписані з порушенням правил: без обов'язкових реквізитів, із порушенням розміщення тексту на бланку, не латинською мовою; рецепти, виписані з грама-

тичними помилками в тексті; сліди підчищення і травлення, особливо в тих місцях, де ставляться дата і кількість; стан відбитків печаток і штампів, невідповідність змісту штампа відбитку печатки (відмінність у телефонах, адресах, найменуваннях лікувальної установи).

При проведенні **обшуків** типовими об'єктами пошуку є:

1) наркотичні речовини, психотропні засоби, рослини, що містять наркотики або їхні сліди;

2) предмети побуту, пристрої, ваги, пакувальний матеріал із залишеними частками наркотичних засобів, предмети, використані для вживання наркотиків (шприци, голки, спеціальні трубки, піпетки);

3) одяг, на якому могли залишитися частки наркотику;

4) документи й записи, з яких можна одержати інформацію про коло винних осіб, протиправні операції, про взаєморозрахунки між учасниками кримінальних правопорушень, їхні зв'язки, записи з формулами хімічних сполук для одержання наркотичних або психотропних засобів;

5) майно, гроші та цінності, нажиті кримінально протиправним способом, на які може бути накладений арешт; предмети, що зберігаються без належного дозволу або вилучені з цивільного обігу.

Якщо під час обшуку були виявлені інші предмети, обіг яких обмежений або заборонений (наприклад, виявлено вогнепальну зброю, вибухові речовини тощо), підозрюваному може бути додатково інкриміновано вчинення відповідного кримінального правопорушення.

Тактика **допиту** підозрюваних, свідків знову ж таки залежить від виду кримінального правопорушення у сфері незаконного обігу наркотичних засобів і характеру діянь, спрямованих на досягнення кримінально протиправної мети. Підозрюваних допитують про відомі їм обставини, що входять до предмета доказування (час, місце, обстановка готування, вчинення та приховання, які залежать від конкретного складу кримінального правопорушення; предмет кримінального правопорушення, тобто який наркотичний

засіб і в якій кількості було придбано, виготовлено, вироблено, передано і т. д., а також яким є походження цього наркотичного засобу; зняття, засоби та спосіб кримінально протиправного діяння, послідовність виконання дій та заходів; співучасники кримінального правопорушення, роль кожного з них на стадії готування, вчинення та приховання кримінального правопорушення; мотиви та мета; обставини, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та/або є доходами від такого майна, або призначалися (використовувалися) для схиляння особи до вчинення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення, або є предметом підшуканим, виготовленим, пристосованим або використаним як засоби чи зняття. Свідки можуть бути допитані про обставини їх залучення до проведення слідчих (р) дій (якщо свідками є поняті); про обставини затримання та вилучення предметів кримінального правопорушення, проведення слідчих (р) дій (якщо свідками є працівники поліції); про обставини, які характеризують особу яка вчинила кримінальне правопорушення (якщо свідками є родичі, співмешканці підозрюваного, колеги з роботи). Для методики розслідування цього виду кримінальних правопорушень, як уже зазначалося, типовим є проведення одночасних допитів.

Під час розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень можуть бути призначені *фізико-хімічна експертиза наркотичних засобів, судово-фармакологічна, агротехнічна, судово-ботанічна, хіміко-технологічна, медико-наркологічна, судово-психіатрична, комп'ютерно-технічна, телекомунікаційна експертизи та інші судові експертизи.*

Типовими питаннями експертизи наркотичних засобів є:

1) яка природа поданої на дослідження речовини і чи є вона наркотичним засобом або психотропною речовиною;

2) якщо подана на дослідження речовина належить до наркотичних засобів або психотропних речовин, то до якої групи вона належить і якою є її вага;

3) чи є сліди наркотичних засобів або психотропних речовин на об'єктах, поданих на дослідження, якщо так, то яких саме;

4) чи виготовлено подані на дослідження наркотичні засоби чи психотропні речовини за єдиною технологією;

5) чи мають подані на дослідження наркотичні засоби загальну групову належність за використаною для їх одержання сировиною;

б) чи не склали єдиної маси подані на дослідження зразки наркотичної речовини.

Загальна та індивідуальна профілактика кримінальних правопорушень у сфері незаконного обігу наркотичних засобів передбачає діяльність державних органів і громадських організацій, спрямованих на виявлення та усунення передумов, які сприяють поширенню цього негативного явища. У цьому контексті видається малоефективною пропозиція подолання наркоманії в Україні способом декриміналізації поводження з деякими видами наркотичних засобів (наприклад, зберігання, виготовлення без мети збуту) або контрольована легалізація немедичного вживання наркотиків і створення державного обліку споживачів наркотиків. У перспективі позитивні результати більшою мірою принесла би стабілізація політичного, економічного та соціального життя суспільства, підвищення авторитету духовно-культурних, моральних і релігійних цінностей, цілеспрямована соціальна реклама та пропаганда здорового способу життя. Проте й малоймовірно швидке втілення у реальність указаних чинників не дають повної гарантії безпеки та здоров'я нації.

З-поміж негласних слідчих (р) дій типовим є втручання у приватне спілкування (аудіо-, відеоконтроль особи; арешт, огляд і виїмка кореспонденції; зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж; зняття інформації з електронних інформаційних систем), тобто доступ до змісту спілкування за умов, якщо учасники спілкування мають дос-

татні підстави вважати, що спілкування є приватним (ч. 4 ст. 258 КПК). Серед інших видів негласних слідчих (р) дій типовим є обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи; установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу, виконання спеціального завдання з розслідування кримінально протиправної діяльності організованої групи чи кримінально протиправної організації. Особливої уваги заслуговує контроль за вчиненням злочину (ст. 271 КПК), оскільки проведення цієї процесуальної дії у формі контрольованої поставки, контрольованої та оперативної закупки забезпечує документування такої криміналістично значущої інформації, яку в інший спосіб отримати (зафіксувати) неможливо.

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Поняття і види кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів.

2. Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів.

3. Типові слідчі ситуації під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів.

4. Типові загальні та окремі слідчі версії під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів.

5. Особливості початкового етапу розслідування кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів.

6. Особливості подальшого етапу розслідування кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів.

7. Особливості завершального етапу розслідування кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів або прекурсорів.

8. Особливості проведення окремих слідчих дій під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів.

**ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ
КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ,
ВЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ**

- 1. Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми*
- 2. Типові слідчі ситуації та слідчі версії при розслідуванні кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми*
- 3. Особливості розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми*

- 1 -

Неповнолітньою особою вважається малолітня особа, а також дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (п. 12 ч. 1 ст. 3 КПК України). Потреба формування окремої методики розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, продиктована, по-перше, тим фактом, що неповнолітні правопорушники через недостатню фізичну, психологічну та емоційну зрілість часто не здатні вгамувати свої переживання, нетерплячість, діють імпульсивно, залежать від думки інших, прагнуть інколи в брутальний спосіб самореалізуватися, вчиняють кримінальні правопорушення під впливом сторонніх осіб; по-друге, неповнолітні правопорушники часто вперше контактують із системою кримінального правосуддя і від цього досвіду залежить вибір поведінки у дорослому житті, подальша соціалізація у суспільстві. Розуміння цих чинників зумовило диференціацію кримінальної процесуальної форми і впровадження особливого порядку кримінального провадження.

В Україні посилилася увага до питання впровадження Керівних принципів Комітету Міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дитини (2010 р.). Цей документ визначає пріоритетні засади, які спрямовані на посилення гарантій прав та інтересів дітей на досудових та судових стадіях кримінального, адміністративного, цивільного процесів. Йдеться про принцип ефективної участі дитини; принцип забезпечення найкращих інтересів дитини; поваги до людської гідності; захист дитини від дискримінації та гарантування верховенства права. Неповнолітній вік особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, є обставиною, яка суттєво впливає на досудове розслідування та судове провадження.

Криміналістичну класифікацію кримінальних правопорушень, суб'єктами вчинення яких є особи, які не досягли повноліття, можна формувати на підставі різних критеріїв:

– *за видом кримінального правопорушення*: кримінальні проступки та злочини проти життя та здоров'я; кримінальні проступки та злочини проти власності і т. д.;

– *за мотивом і метою*: кримінальні правопорушення, вчинені неповнолітніми з корисливих мотивів, хуліганських мотивів, помсти, самоствердження, неприязні, ревнощів, задоволення статевого потягу тощо;

– *за учасниками кримінального правопорушення*: кримінальні правопорушення, вчинені одним неповнолітнім / групою неповнолітніх / групою неповнолітніх і малолітніх / групою неповнолітніх і дорослих, які втягнули неповнолітніх у злочинну діяльність;

– *за взаєминами між неповнолітнім правопорушником і потерпілим*: знайомі за місцем проживання, навчання, роботи, дозвілля; члени однієї сім'ї; незнайомі; малознайомі, були в епізодичних контактах; перебували у приятельних, неприязних, нейтральних стосунках тощо;

– *за місцем учинення кримінального правопорушення*: кримінальні правопорушення, вчинені неповнолітніми за

місцем їхнього проживання / навчання / роботи / відпочинку / перебування предмета посягання тощо;

– за характером кримінального правопорушення: демонстративні (неповнолітній хоче продемонструвати свою сміливість, силу, зверхність тощо (наприклад, хуліганство, умисне заподіяння тілесних ушкоджень, умисне пошкодження майна і т. д.)); латентні (неповнолітній таємно вчиняє кримінальні правопорушення, маскує сліди, не бажає, щоб про цей факт хтось дізнався (наприклад, крадіжка, заволодіння транспортним засобом і т. д.)).

Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень, учинених неповнолітніми. Типовий спосіб готування. Для вчинення кримінальних правопорушень неповнолітніми типовою є раптова поява умислу. Якщо неповнолітній заздалегідь обмірковує, готується до кримінального правопорушення, то до кола таких дій можна віднести: планування кримінального правопорушення; збір відомостей про об'єкт посягання, підшукування знарядь, засобів, одягу, транспорту, підроблених документів; залучення співучасників, розподіл ролей; прогнозування шляхів втечі з місця події, маскування слідів кримінального правопорушення; підготування алібі. Готування характерне для кримінальних правопорушень, вчинених групою осіб, зокрема, за участю дорослих членів у групі. Унаслідок популяризації фільмів із висвітленням кримінальних схем учинення кримінальних правопорушень інколи трапляються випадки копіювання стадії готування неповнолітніми, малювання ними плану приміщення, використання масок, вибору власного почерку злочинної діяльності.

Типовий спосіб вчинення обумовлюється об'єктивною стороною складу кримінального правопорушення, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність. Типовими є такі види протиправних діянь неповнолітніх правопорушників:

– серед кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи типовим є умисне тілесне ушкодження (статті

121, 122, 125 КК України), доведення до самогубства (ст. 120 КК України через цькування, булінг), рідше вбивства (ст. 115–119 КК України);

– *серед кримінальних правопорушень проти статевої свободи та недоторканності особи* – зґвалтування (ст. 152 КК України) та сексуальне насильство (ст. 153 КК України);

– *серед кримінальних правопорушень проти власності* – крадіжки (ст. 185 КК України), грабежі (ст. 186 КК України), розбої (ст. 187 КК України), умисне знищення або пошкодження майна (ст. 194 КК України);

– *серед кримінальних правопорушень проти безпеки руху та експлуатації транспорту* – порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами (ст. 286 КК України), порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами в стані сп'яніння (ст. 286-1 КК України) та незаконне володіння транспортним засобом (ст. 289 КК України);

– *серед кримінальних правопорушень проти громадського порядку та моральності* типовим є групове порушення громадського порядку (ст. 293 КК України), хуліганство (ст. 296 КК України), умисне незаконне знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їх частин (ст. 298 КК України) та жорстоке поводження з тваринами (ст. 299 КК України);

– *серед кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів і прекурсорів* – незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їхніх аналогів з метою збуту (ст. 307 КК України) та незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їхніх аналогів без мети збуту (ст. 309 КК України);

– *серед кримінальних правопорушень проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самовряду-*

вання та об'єднань громадян – опір працівникові правоохоронного органу під час виконання ним службових обов'язків (ст. 342 КК України);

– серед кримінальних правопорушень у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем і комп'ютерних мереж – незаконне втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем і комп'ютерних мереж (ст. 361 КК України).

Типовими ознаками кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, є: (1) непослідовність дій на місці події, забування або загублення особистих речей на місці події; (2) використання як знарядь кримінального правопорушення предметів повсякденного побуту; (3) створення безладу на місці події та в навколишній обстановці, що не викликане необхідністю (розкидання, пошкодження, знищення речей і предметів); (4) вчинення на місці кримінального правопорушення хуліганських і цинічних дій (написи нецензурних слів на стінах, справляння природних потреб посеред місця кримінального правопорушення тощо); (5) використання невеликих отворів, вікон для проникнення.

Кожен вид кримінального правопорушення має свої типові схеми вчинення. Наприклад, проникнення до гаража для реалізації умислу на незаконне заволодіння транспортним засобом, може здійснюватися шляхом зламу неповнолітнім замикаючих пристроїв, підкопування, підбору ключів, зламу стіни чи перекриття. Проникнення до автомобіля відбувається шляхом віджимання важелів, розбиття вікна, підбору ключів, сканерів сигналізації (код-граберів) тощо.

Типовий спосіб приховання характерний не для всіх кримінальних правопорушень. Якщо готування є, то воно може виявлятися у таких діях:

– фізичному знищенні слідів кримінального правопорушення, зміні номера телефону;

– збуті отриманого протиправним шляхом майна і цінностей;

– з метою унеможливлення ідентифікації за матеріалами відеомоніторингу використання однотонного одягу, куртки з капюшоном, кепки, балаклави, рукавиць;

– втечі з місця проживання під вигаданим приводом (психологічний чи фізичний тиск родичів, бажання працювати, вчитися чи проживати в іншому місті тощо).

Типова особа неповнолітнього правопорушника. З точки зору основних соціально-демографічних показників статистичні дослідження дають змогу визначити певні тенденції. Протиправна діяльність характерна більшою мірою для юнаків, ніж дівчат. Більшість правопорушень вчиняються на завершальній стадії неповноліття 16–17 років. Переважно такі правопорушники мають неповну середню освіту та виховуються у родинах, які опинилися у складних життєвих обставинах. Кожний третій неповнолітній зростає у нестерпній атмосфері сімейних конфліктів, насильства та аморальності, а кожний п'ятий – виховувався у сім'ї з достатком. Доволі часто неповнолітні правопорушники вживають алкоголь, наркотики.

Неповнолітніх правопорушників можна класифікувати на категорії:

(1) *«важкі підлітки»*, тобто зухвалі, егоцентричні та імпульсивні неповнолітні, які вже притягувалися до адміністративної чи кримінальної відповідальності, демонструють свою зневагу до соціальних норм, моралі;

(2) *ситуативні правопорушники*, тобто неповнолітні, які вчинили правопорушення через скрутне матеріальне становище в родині, емоційну незрілість, невміння самотужки подолати стрес через булінг, знущання, образи, через бажання захистити когось від таких знущань, образ або вчинили кримінальне правопорушення через підбурювання дорослих з кола родини чи знайомих.

Кримінальні правопорушення можуть вчиняти неповнолітні, які є учасниками (1) стійкої групи або (2) стихійної групи. *Стійка група* формується на основі спільних інтересів, субкультури, ідеології, існує до появи умислу вчинити право-

порушення та здебільшого має чітко визначену позицію лідера (організатора) та виконавців. Групові зухвали, насильницькі кримінальні правопорушення часто характеризуються вищою жорстокістю, оскільки у такій неформальній групі неповнолітній «втрачає» свої індивідуальні риси і діє імпульсивно, більш агресивно під впливом «натовпу». У групі неповнолітні стають відважнішими, щоби не осоромитися перед іншими членами. Стійка група зберігається і в посткримінальний період. *Стихийна група* формується ситуативно. До кримінального правопорушення неповнолітні можуть бути взагалі незнайомі. Така група у посткримінальному періоді здебільшого припиняє існувати.

Типовий предмет посягання. Типовими предметами посягання неповнолітніх є малогабаритні особисті речі громадян, гроші, ювелірні вироби, смартфони, фото- і відеокамери, модний одяг, взуття, аксесуари, сумки. У багатьох випадках злочинці цієї категорії мотивують свої дії скрутним матеріальним становищем, необхідністю чи бажанням мати певні речі у своїй власності. Предметом незаконного заволодіння транспортним засобом є транспортний засіб, який розташований у гаражі, на відкритій ділянці місцевості. Типовим предметом кримінальних правопорушень у сфері незаконного обігу наркотиків є наркотичні речовини (канабіс, метадон, бупренорфін, екстазі, амфетамін тощо).

Типова особа потерпілого. Неповнолітні вчиняють кримінальні правопорушення як проти малолітніх та одностатевих осіб, так і проти дорослих осіб, особливо, коли йдеться про групове кримінальне правопорушення. Для вчинення зґвалтування типовою особою потерпілого є особи жіночої статі; для вчинення хуліганських дій типовими потерпілими є немічні особи похилого віку, інваліди, малолітні, переважають особи жіночої статі; у вчиненні крадіжок особистого майна (мобільних телефонів, ювелірних виробів тощо) типовими потерпілими є особи, з якими неповнолітній був знайомий, відвідував за місцем

проживання. Для кримінальних правопорушень, вчинених на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі, потерпілими є переважно іноземці, представники ЛГБТ-спільнот, громадяни України, які мають неслов'янське походження, представники ромської культури.

Типові час, місце, обстановка кримінального правопорушення. Зазвичай заподіяння тілесних ушкоджень, хуліганства, умисне пошкодження майна, опір працівникові правоохоронних органів, нищення, руйнування чи псування пам'яток історії або культури вчиняють у вечірній та нічний час у громадських місцях, розважальних закладах, місцях культурно-масових чи спортивних заходів, рідше на ділянках відкритої місцевості, у транспорті. Кримінальні правопорушення проти статевої свободи та недоторканності особи найчастіше вчиняють на відкритій безлюдній місцевості, у підсобних приміщеннях, покинутих будинках, підвалах багатопверхових будинків, переважно у вечірній та нічний час. Кишенькові крадіжки зазвичай вчиняють у денний час у місцях значного скупчення людей, крадіжки з квартир вчиняють у денний час, крадіжки з підприємств, установ, організацій вчиняють у неробочий для цього об'єкта час, крадіжки із торговельних масмаркетів у робочий час. Наркотичні засоби неповнолітні звичайно зберігають при собі в одязі, взутті, особистих речах, збут (закладки для збуту) може здійснюватися у різний час доби в умовах неочевидності.

Типова слідова картина. Зважаючи на специфіку окремої методики розслідування вчинених неповнолітніми різних видів кримінальних правопорушень, говорити про закономірності слідоутворення, не означивши, якого саме діяння, доволі складно. У кожному конкретному випадку слідова картина може варіюватися залежно від об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення. У цілому сліди можна групувати на такі основні комплекси:

- *сліди на потерпілому*: садна, синці, переломи, вивихи, розриви внутрішніх органів, відриви і відділення частин

тіла, колоті та різані рани, інші ушкодження, сліди боротьби, механічної асфіксії, дії високих температур, розірваний та пошкоджений одяг, мікрооб'єкти, зокрема волосся, кров, епітелій під нігтьовими пластинами, інші біологічні сліди, волокна з одягу неповнолітнього;

– *сліди на місці кримінального правопорушення* (залишені знаряддя, сліди взуття, сліди зубів на продуктах харчування, відбитки пальців рук, плями крові, сперми на одязі, постільній білизні, покривалах та інших предметах, сліди слини на недопалках, жувальних гумках, мікрооб'єкти, сліди транспортного засобу, надписи, листівки, наркотичні засоби, зброя, підроблені документи, смартфони, ноутбуки ін.);

– *сліди на неповнолітньому правопорушнику* (біологічні сліди потерпілого, сліди боротьби (опору) тощо);

– *сліди за місцем проживання (тимчасового перебування) неповнолітнього*: наркотичні засоби, викрадені речі, одяг зі слідами кримінального правопорушення, гроші, здобуті злочинним способом, відмички та інші технічні знаряддя і засоби для злому замків приміщень, транспортних засобів, а також знаряддя тощо);

– *цифрові сліди* (профілі в соціальних мережах (Facebook, Instagram і т. д.), створені веб-сайти, шкідливі програмні продукти, вміст електронних скриньок, комунікація в чатах, дані в хмарних сховищах, дані про операції з криптовалютою, фото- та відеогалерея, списки контактів у смартфоні, текстові та мультимедійні повідомлення (Viber, WhatsApp, Messenger тощо), завантажені документи, зображення, записи журналів, історії переглядів, дані геолокації тощо);

– *ідеальні сліди* в пам'яті свідків, потерпілих, неповнолітнього підозрюваного / обвинуваченого.

Слідчі ситуації, які виникають при розслідуванні кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, сут-

тево не відрізняються від слідчих ситуацій, що виникають у розслідуванні кримінальних правопорушень, вчинених дорослими. Типові варіанти можна формулювати з урахуванням типових складів кримінальних правопорушень, які вчиняють вказані особи.

Ситуація 1. До правоохоронних органів надійшло повідомлення від громадян про вчинення неповнолітнім кримінального правопорушення (наприклад, вбивство, умисне тілесне ушкодження, грабіж, розбій, жорстоке поводження з тваринами, незаконне заволодіння транспортним засобом, порушення правил експлуатації транспортного засобу, крадіжка в супермаркеті тощо). Неповнолітній затриманий на «гарячому», визнає вину, співпрацює з органами досудового розслідування. Зібрані у кримінальному провадженні докази підтверджують вину особи.

Ситуація 2. До правоохоронних органів надійшло повідомлення про вчинення кримінального правопорушення групою неповнолітніх (наприклад, хуліганство, умисне тілесне ушкодження, грабіж, розбій, зґвалтування тощо). Свідки, потерпілі вказують на ознаки зовнішності, знають персональні дані усіх або окремих учасників групи. В ході тактичної операції неповнолітніх затримано працівниками поліції. Зібрані за «гарячими слідами» докази (сліди рук, взуття, знарядь, біологічні сліди, показання свідків, висновки експертиз тощо) підтверджують вину осіб.

Ситуація 3. До правоохоронних органів надійшло повідомлення про вчинення кримінального правопорушення (умисне тілесне ушкодження, грабіж, розбій тощо). Через засоби маскування, швидкість дій потерпіла особа тільки частково може описати зовнішність правопорушників. Інформація про повні персональні дані та про місце перебування неповнолітнього правопорушника (правопорушників) відсутня.

Ситуація 4. До правоохоронних органів надійшло повідомлення про виявлення трупа немовляти або живої новонародженої дитини, залишеної у певному місці (біля

сміттєзвалища, лісосмуги, закинутій будівлі, у вбиральні або поблизу школи тощо). Невідкладні дії дали змогу встановити, що дитину залишила неповнолітня мати (породілля), яка проживає на території цієї або сусідньої територіальної громади або навчається поруч і через скрутне становище, страх осуду, незнання що робити далі, післяпологовий депресивний стан вирішила позбутися в такий спосіб дитини.

Ситуація 5. Затримано неповнолітню особу, яка на пропозицію видати речі, які заборонені в обігу, з правої кишені спортивної куртки витягла і передала працівникам поліції поліетиленовий пакет із рослинною масою темно-зеленого кольору в подрібненому стані. Неповнолітній вказує, що придбав цю речовину для власного вживання. Проведене дослідження встановило, що речовина є наркотичною (канабіс), і її вага достатня для кваліфікації кримінального правопорушення за відповідною частиною та статтею закону України про кримінальну відповідальність.

Перелік ситуацій, безумовно, не є вичерпним. Конфліктні ситуації виникають тоді, коли учасники дають суперечливі показання, неповнолітні підозрювані заперечують свою вину.

Типові версії також слід будувати з огляду на конкретне кримінальне правопорушення, яке розслідується органами поліції. **Загальні слідчі версії** стосуються усієї події, яка трапилась, і можуть охоплювати три основні напрями:

(1) вчинено кримінальне правопорушення неповнолітнім;

(2) особа обмовляє неповнолітнього, кримінальне правопорушення не було вчинено;

(3) вчинено кримінальне правопорушення, але неповнолітня особа сама себе обмовляє, зізнається у діянні, яке насправді не вчиняла, захищаючи у такий спосіб когось, виявляючи свою стійкість, вірність та сміливість.

Окремі слідчі версії щодо окремих аспектів протиправного діяння традиційно можна диференціювати за чис-

ленними критеріями: *за мотивом* (кримінальне правопорушення учинено з корисливих, хуліганських мотивів, помсти, ревнощів, на ґрунті расової, національної та релігійної ворожнечі тощо); *за особою правопорушника* (кримінальне правопорушення учинено однією неповнолітньою особою (групою неповнолітніх осіб); групою дорослих за участю неповнолітніх осіб; групою неповнолітніх осіб за попередньою змовою / без попередньої змови; раніше судимою неповнолітньою особою / раніше не судимою особою; особою знайомою / незнайомою тощо); *за місцем збуту викраденого* (ломбарди, Інтернет-платформи, «блошині» ринки тощо); *за місцем приховування знарядь, речей, документів* (за місце проживання, за місцем роботи працюючих неповнолітніх, за місцем проживання друзів, знайомих, за місцем тимчасового перебування) і т. д.

- 3 -

Особливості збирання, аналізу та оцінювання інформації на стадії внесення відомостей до ЄРДР. Типовими приводами для початку кримінального провадження є: (1) заяви громадян, які стали свідками чи потерпілими кримінального правопорушення; (2) повідомлення медичних установ у випадках надання допомоги при травмуваннях осіб; (3) безпосереднє виявлення кримінального правопорушення правоохоронними органами.

Якщо надійшло повідомлення про кримінальний проступок, до внесення відомостей до ЄРДР допускається проведення окремих дій, передбачених ч. 3 ст. 214 КПК України, а саме: (1) відібрано пояснення; (2) проведено медичне освідування; (3) отримано висновок спеціаліста і знято показання технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото- і кінозйомки, відеозапису; (4) вилучено знаряддя і засоби вчинення кримінального проступку, речі і документи, що є

безпосереднім предметом кримінального проступку, або які виявлені під час затримання особи, особистого огляду або огляду речей.

Якщо надійшло повідомлення про кримінальне правопорушення, до внесення даних в ЄРДР може бути проведений тільки огляд місця події.

Очевидно, що на цій стадії прядок дій суттєво не відрізняється від того порядку, який застосовується, коли кримінальний проступок вчинила повнолітня особа. Зрештою, органу досудового розслідування не завжди відомо на цій стадії персональні дані підозрюваного, зокрема, точна дата народження. Втім з моменту, коли стало відомо про неповнолітній вік підозрюваного, процесуальна форма має особливий порядок, передбачений главою 38 (ст. ст. 484–502) КПК України.

Неповнолітні під час кримінального провадження користуються додатковими гарантіями (ч. 2 ст. 10 КПК). Діти мають право на отримання всіх видів безоплатної вторинної правничої допомоги (п. 2 ч. 1 т. 14 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу»). Додатково можна виокремити певні особливості кримінального провадження щодо неповнолітнього:

1) *особливості залучення суб'єктів кримінальної процесуальної діяльності.* Кримінальне провадження щодо неповнолітньої особи, зокрема, якщо кримінальне провадження здійснюється щодо декількох осіб, хоча б одна з яких є неповнолітньою, здійснюється спеціалізованим суб'єктом – слідчим, який спеціально уповноважений керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх. Також запроваджено спеціалізацію суддів (ч. 14 ст. 31 КПК України) та ювенальних прокурорів;

2) *особливості часу та змісту комунікації з неповнолітніми підозрюваними.* Під час кримінального провадження щодо неповнолітнього, зокрема, під час провадження щодо застосування примусових заходів виховного характеру, слід-

чий, прокурор, слідчий суддя, суд та всі інші особи, що беруть у ньому участь, зобов'язані здійснювати процесуальні дії в порядку, що найменше порушує звичайний уклад життя неповнолітнього та відповідає його віковим та психологічним особливостям, роз'яснювати суть процесуальних дій, рішень та їх значення, вислуховувати його аргументи при прийнятті процесуальних рішень та вживати всіх інших заходів, спрямованих на уникнення негативного впливу на неповнолітнього (ч. 2 ст. 484 КПК України);

3) *особливості застосування окремих заходів забезпечення, запобіжних заходів до неповнолітніх.* До неповнолітніх застосовуються особливі правила щодо затриманих (ч. 3 ст. 12, ч. 2 ст. 213 КПК України). Затримання та тримання під вартою можуть застосовуватися до неповнолітнього лише у разі, якщо він підозрюється або обвинувачується у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, за умови, що застосування іншого запобіжного заходу не забезпечить запобігання ризикам, зазначеним у ст. 177 КПК України. Додатково може бути застосовано як запобіжний захід – передання неповнолітнього під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі, – передання їх під нагляд адміністрації цієї установи (ст. ст. 492–493 КПК України));

4) *особливості виклику неповнолітнього* (виклик здійснюється через батьків або інших законних представників (ст. 489 КПК України)) та *представництва його інтересів* (передбачено обов'язкову участь законного представника підозрюваного/обвинуваченого (ст. 44, ст. 488 КПК України) та участь захисника (п. 1, 2 ч. 2 ст. 52 КПК України));

5) *особливості проведення окремих слідчих (р) дій.* Наприклад, законом передбачено вимоги щодо тривалості без перерви допитів, тривалості перерв, залучення спеціалістів під час досудового розслідування (ст. 490–491 КПК України); проведення психологічних та комплексних психолого-психіатричних експертиз неповнолітніх (ст. 486

КПК України). Так, процесуальна регламентація проведення допиту неповнолітнього підозрюваного передбачає дотримання певних специфічних умов:

- *щодо учасників допиту* – допит малолітньої або неповнолітньої особи (зокрема, неповнолітнього підозрюваного) проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря (ч. 1 ст. 226 КПК України). Крім того, допит неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого здійснюється у присутності захисника (ст. 490 КПК України). До початку допиту законному представнику, педагогу, психологу або лікарю роз'яснюється їхнє право ставити запитання неповнолітньому підозрюваному чи обвинуваченому. Слідчий, прокурор має право відвести поставлене запитання, але відведене запитання повинно бути занесено до протоколу (ст. 491 КПК України);

- *щодо часу допиту* – допит малолітньої або неповнолітньої особи не може продовжуватися без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день (ч. 2 ст. 226 КПК України);

б) *особлива форма закінчення досудового розслідування* – клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру (п. 3 ч. 2 ст. 283, ст. 292 КПК України). Якщо під час досудового розслідування прокурор дійде до висновку про можливість виправлення неповнолітнього, який обвинувачується у вчиненні вперше кримінального проступку, необережного нетяжкого кримінального правопорушення без застосування кримінального покарання, він складає клопотання про застосування до неповнолітнього обвинуваченого примусових заходів виховного характеру і надсилає його до суду;

7) *особливості судового провадження* (закріплено можливість закритого судового розгляду якщо обвинувачений неповнолітній (п. 1 ч. 2 ст. 27 КПК України) та невідкладність кримінального провадження щодо неповнолітнього (ч. 4 ст. 28 КПК України); передбачено вжиття заходів піклу-

вання про неповнолітніх і збереження майна обвинуваченого (ст. 378 КПК України)).

Обставин, що підлягають з'ясуванню у кримінальному провадженні. Однією із визначальних рис особливого порядку кримінального провадження щодо неповнолітніх є додаткове коло обставин, які необхідно з'ясувати (ст. 485, 487 КПК України). Ці відомості можна групувати на такі блоки:

1) *додаткові персональні дані неповнолітнього* (число, місяць, рік народження, стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру; здатність повністю усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними);

2) *додаткові дані про життя неповнолітнього* (умови життя та виховання, тобто склад та обстановку в сім'ї неповнолітнього, ставлення батьків до виховання неповнолітнього, форми контролю за його поведінкою, морально-побутові умови сім'ї; обстановка в закладі освіти або роботі, де навчається чи працює неповнолітній, його ставлення до навчання чи роботи, взаємини з вихователями, учителями, однолітками, характер і ефективність виховних заходів, які раніше застосовувалися до нього; зв'язки і поведінка неповнолітнього поза домом, навчальним закладом та роботою);

3) *додаткові дані про кримінальне правопорушення* (ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння; наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення).

Особливістю досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми особами, є й те, що якщо неповнолітній підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення разом із повнолітнім, повинна бути з'ясована можливість виділення в окреме цього кримінального провадження щодо неповнолітнього під час досудового розслідування (ст. 494 КПК України). Особа, яка втягнула неповнолітнього у злочинну діяльність, притя-

гується до кримінальної відповідальності за сукупністю кримінальних правопорушень.

Алгоритм дій на початковому, наступному та завершальному етапах розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, залежить від конкретного виду кримінального правопорушення та слідчої ситуації, яка виникла. До первинних та невідкладних дій належать: огляди, допити, одночасні допити, освідчування, пред'явлення для впізнання, призначення експертиз. Наступний етап передбачає такі дії: повідомлення про підозру, допит підозрюваного, проведення обшуків, оглядів речових доказів, експертиз, слідчих експериментів, надання письмових доручень оперативним підрозділам (наприклад, з метою встановити співучасників діяння, місця збуту викраденого майна тощо); вжиття заходів забезпечення кримінального провадження (наприклад, тимчасового доступу до майна, речей і документів); скерування запитів до підприємств, установ, організацій, зокрема, для збирання характеризуючих даних про особу неповнолітнього; оголошення в розшук неповнолітнього підозрюваного та зупинення досудового розслідування за необхідності; продовження строку досудового розслідування за необхідності. На завершальному етапі здійснюється виділення в окреме провадження матеріалів кримінального провадження за необхідності; продовження строку досудового розслідування за необхідності; відкриття сторонами матеріалів кримінального провадження (ст. 290 КПК України); клопотання про застосування заходів примусового виховного характеру (ст. 292 КПК України).

При *огляді місця події* важливо звернути увагу на особливості слідової картини, яка може свідчити про ймовірність учинення злочинного діяння неповнолітньою особою, групою неповнолітніх осіб чи групою повнолітніх і неповнолітніх учасників. На це можуть вказувати виявлені сліди ніг, підошви взуття невеликого розміру, малих відбитків пальців рук, специфічного хуліганського «почерку» кримінального правопорушення тощо.

В умовах загальної цифровізації суспільного життя останні покоління неповнолітніх виховуються в культурі різних гаджетів та соціальних мереж. За таких умов зростає потреба огляду вилучених речових доказів (смартфонів, планшетів, ноутбуків) та огляду цифрових доказів (веб-сайтів, даних переписки в чатах, соціальних мережах, даних у мобільних додатках).

Доволі часто у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх підозрюваних потерпілими та свідками також є неповнолітні особи. *Тактика допиту* таких осіб передбачає налагодження позитивного контакту, інформування про права та обов'язки, про кримінальне провадження, про послідовність подальших дій. Спочатку слід формулювати відкриті питання, а потім переходити до контрольних та уточнювальних, давати достатньо часу для відповіді, не перебивати надто часто тишу, якщо дитині потрібна пауза. Фахівці радять проводити допит таких неповнолітніх не у службових кабінетах органу поліції, а за місцем проживання або навчання неповнолітніх, тобто у звичній для них обстановці.

Для зменшення повторної травматизації неповнолітнього потерпілого (особливо при розслідуванні насильницьких кримінальних правопорушень) доцільно застосовувати методику допиту з використанням «зеленої кімнати», що передбачає: по-перше, проведення процесуальної дії у приміщенні з обстановкою, дружньою до дитини (спокійні кольори стін, зручні меблі, комфортні кліматичні умови і т. д.); по-друге, застосування різних засобів візуалізації інформації (анатомічні ляльки, олівці, ручки для малювання тощо); по-третє, можливість розміщення усіх учасників процесуальної дії у технічному залі зі збереженням зв'язку з особою, яка безпосередньо спілкується з дитиною у терапевтичному залі; по-четверте, можливість відеофіксації процесуальної дії.

Проведення допиту неповнолітнього підозрюваного також передбачає врахування низки правил: інформувати неповнолітнього про його права та забезпечити ефективну

участь; формулювати питання у формі, зрозумілій для неповнолітнього; проводити допит у спокійній обстановці, не піддаватися на провокації, проте припиняти грубу поведінку допитуваного; стежити за тривалістю допиту, не затягувати тривалість слідчої дії, оскільки це призводить до втоми неповнолітнього і відповідно до неадекватного відтворення ним усіх обставин події; доцільно з'ясувати коло захоплень і певних інтересів неповнолітнього і використання цих знань із метою налагодження позитивного контакту з допитуваним.

Конкретний вид кримінального правопорушення обумовлює особливу тактику застосування спеціальних знань (медичних, токсикологічних, криміналістичних, технічних та ін.). Важливо підкреслити, що законодавством прямо визначено особливості призначення *комплексної психолого-психіатричної експертизи* (призначається з метою вирішення питання про наявність у неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого психічного захворювання чи затримки психічного розвитку та його здатності повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними в конкретній ситуації (ч. 1 ст. 486 КПК)) та *психологічної експертизи* (призначається для з'ясування рівня розвитку, інших соціально-психологічних рис особи неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, які необхідно враховувати при призначенні покарання і обранні заходу виховного характеру (ч. 2 ст. 486 КПК)).

Отже, до компетенції експертів психолога та психіатра можна віднести: (1) діагностику індивідуальних психологічних особливостей неповнолітнього, які суттєво впливають на його поведінку; (2) діагностику мотивації поведінки неповнолітнього; (3) діагностику стану фізіологічного афекту чи інших специфічних станів під час вчинення кримінального правопорушення; (4) діагностику відставання у розвитку, здатності повною мірою усвідомлювати значення та наслідки своїх діянь та керувати ними; (5) діагностику здатності з огляду на індивідуально-

психологічні та вікові особливості, рівень розумового розвитку неповнолітнього правильно оцінювати обставини, що мають значення для кримінального провадження, давати правдиві показання; (6) діагностику хронічної психічної хвороби, тимчасових розладів психічної діяльності, слабумства чи іншого хворобливого стану, що становлять медичний критерій неосудності; (7) визначення виду примусових заходів медичного характеру, який необхідно застосувати до неповнолітнього, за умови підтвердження наявності у неповнолітнього розладу психічної діяльності.

Під час *слідчого експерименту* можна встановити здатність неповнолітньої особи перенести важкі речі з одного місця на інше, пробратися через невеликі вікна, отвори, ґрати огорожі, дістатися певного місця за певний проміжок часу тощо. Якщо у таких випробуваннях неповнолітній не підтверджує надані раніше показання, плутається в обставині – це може свідчити про недостатню щирість та приховування певних обставин події (кримінальне правопорушення вчинив хтось інших, а неповнолітній бере на себе вину або кримінальне правопорушення неповнолітній вчинив разом зі співучасником).

Неповнолітній підозрюваний може укласти угоду про примирення або угоду про визнання винуватості на загальних підставах та в порядку, визначеному КПК України.

Під час кримінальних проваджень щодо неповнолітніх взаємодія між слідчим і працівниками оперативних підрозділів здійснюється у двох основних формах: (1) виконання доручень на проведення слідчих (р) і негласних слідчих (р) дій (ст. 40 КПК України); (2) виконання доручень щодо розшуку підозрюваних (ч. 3 ст. 281 КПК України). Крім того, органи поліції тісно співпрацюють з представниками служби у справах дітей (ст. 496 КПК України), персоналом органів пробації при складанні досудової доповіді (ст. 72-1, 314-1 КПК України), центрами безоплатної правничої допомоги, представниками закладів освіти, психологами та педагогами, громадськими організаціями.

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Поняття і класифікація кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми.
2. Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми.
3. Типові слідчі ситуації під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми.
4. Типові загальні та окремі слідчі версії під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми.
5. Особливості розслідування під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми.
6. Особливості проведення окремих слідчих (р) дій під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми.

Тема 34

РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ВИЯВЛЕННЯМ МІСЦЬ НЕЗАКОННОГО УТРИМАННЯ ТА НАСИЛЬСТВА ЩОДО ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ТА ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ

- 1. Загальна характеристика та організація розслідування воєнних злочинів*
- 2. Характеристика воєнного злочину у вигляді тортур*
- 3. Особливості тактики проведення окремих слідчих (р) дій*

- 1 -

В умовах російсько-української війни права людини щодня зазнають нищівних ударів. Національні правоохоронні органи з початку повномасштабного вторгнення зафіксували понад 70 тисяч воєнних злочинів. Незалежна міжнародна слідча комісія ООН в Україні встановила, що російська влада причетна до вчинення численних воєнних злочинів.

Вони пов'язані із невибірковою загибеллю, травмуваннями та каліцтвами, умисними вбивствами, катуваннями, нелюдським поводженням, незаконним позбавленням волі, зґвалтуваннями, а також незаконними переміщеннями й депортаціями щодо цивільного населення на підконтрольних збройним силам РФ територіях.

Чотири Женевські конвенції від 12 серпня 1949 р. та Додатковий протокол I до них від 8 червня 1977 р. зобов'язують держави криміналізувати серйозні порушення

міжнародного гуманітарного права у національному законодавстві. Україною ця вимога виконана насамперед шляхом включення до Кримінального кодексу України статті 438 «Порушення законів та звичаїв війни».

Крім того, держави повинні переслідувати в судовому порядку осіб, обвинувачуваних у вчиненні серйозних порушень міжнародного гуманітарного права чи передавати таких осіб державі, готовій здійснити подібне переслідування. Іншими словами, на воєнні злочини (як і на інші види міжнародних злочинів) відповідно до Женевських конвенцій поширюється принцип універсальної юрисдикції. Він полягає у тому, що будь-яка держава може притягнути особу, винну у вчиненні воєнних злочинів, до кримінальної відповідальності, незважаючи на місце вчинення злочину та громадянство суб'єкта злочину чи його жертви.

У минулому притягнення до відповідальності воєнних злочинців на міжнародному рівні здійснювалось у межах діяльності Нюрнберзького та Токійського міжнародних військових трибуналів, Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії та Міжнародного кримінального трибуналу щодо Руанди, а також низки «гібридних» судових установ (Спеціальний суд для Сьєрра-Леоне, Надзвичайні палати судів Камбоджі тощо). Наразі юрисдикцію щодо воєнних злочинів має Міжнародний кримінальний суд. Стаття 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду містить перелік складів воєнних злочинів, на які поширюється юрисдикція цього суду.

Відповідно до Конвенції про незастосовність строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людяності 1968 року, до воєнних злочинів строки давності не застосовуються.

До початку Першої світової війни держави визнали, що певні порушення законів війни, багато з яких були кодифіковані у Гаазькому положенні про закони і звичаї сухопутної війни 1899 та 1907 років, є злочинами. У 1945 році Статут Нюрнберзького трибуналу визначив воєнні злочини як

«порушення законів і звичаїв війни», назвавши ними такі діяння: вбивство цивільних осіб, жорстоке поводження з ними або їхнє переміщення, що здійснювалися на окупованих територіях; вбивство або жорстоке поводження з військовополоненими; вбивство заручників; розграбування суспільної чи приватної власності; безглузде знищення населених пунктів; руйнування, що не спричинені військовою необхідністю тощо (ст. 6 (b) Статуту).

Перелік воєнних злочинів, що становлять серйозні порушення Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, включає: умисне вбивство; катування і нелюдське поводження, включаючи біологічні експерименти, умисне заподіяння тяжких страждань чи серйозного каліцтва, завдання шкоди здоров'ю; незаконне, невмотивоване і широкомасштабне руйнування і привласнення майна, не викликане військовою необхідністю, вчинене щодо осіб та майна, що знаходяться під захистом Конвенцій; примус цивільної особи чи військовополоненого служити в збройних силах ворожої держави; позбавлення особи права на неупереджене і нормальне судочинство; незаконна депортація, переміщення цивільної особи; незаконний арешт цивільної особи; взяття заручників (ст. 50 ЖКІ, ст. 51 ЖКІІ, ст. 130 ЖКІІІ, ст. 147 ЖКІV).

Додатковий протокол I 1977 року розширює перелік серйозних порушень Женевських конвенцій, додаючи до нього такі діяння: перетворення цивільного населення чи окремих цивільних осіб або місцевостей, що не обороняються, і демілітаризованих зон на об'єкти нападу; здійснення нападу невибіркового характеру, що зачіпає цивільне населення чи цивільні об'єкти, коли відомо, що такий напад стане причиною великої кількості смертей, поранень серед цивільних осіб; вчинення нападу на установки або споруди, що містять небезпечні сили, коли відомо, що такий напад стане причиною надмірних смертей, поранень серед цивільного населення або завдасть шкоди цивільним об'єктам; вчинення нападу на особу, коли відомо, що вона припинила брати

участь у воєнних діях; віроломне використання емблеми Червоного Хреста, Червоного Півмісяця; переміщення окупаючою державою частини її власного цивільного населення на окуповану нею територію, або депортація чи переміщення всього чи частини населення окупованої території у межах цієї території чи за її межі; невинуватена затримка репатріації військовополонених чи цивільних осіб; застосування практики апартеїду, інших негуманних і принижуючих дій, заснованих на расовій дискримінації, які зневажають гідність особи; здійснення нападу на ясно розпізнані історичні пам'ятки, твори мистецтва або місця відправлення культу, які є культурною або духовною спадщиною народів і яким спеціальною угодою, укладеною, наприклад, у рамках компетентної організації, надається особливий захист, внаслідок чого вони зазнають великих руйнувань; позбавлення захищених осіб права на неупереджене і нормальне судочинство (ст. 85 ДП І).

Зазначені норми про серйозні порушення міжнародного гуманітарного права застосовуються лише до міжнародних збройних конфліктів і тільки до дій, вчинених під час бойових дій проти «захищених осіб» (поранені чи хворі комбатанти, що воювали на суші і на морі, військовополонені і цивільні особи, зокрема ті, що опинилися під владою держави, громадянами якої вони не є).

Воєнний злочин може полягати також у серйозних порушеннях інших норм міжнародного гуманітарного права, зокрема тих, що мають звичаєву природу. Щодо міжнародних збройних конфліктів, держави погодилися, що до таких злочинів належать певні порушення Гаазького положення у редакції 1907 року, зокрема: використання отруйних речовин; безглузде руйнування міст, не викликане військовою необхідністю; напад на місцевості, що не обороняються; напади на релігійні і культурні установи; розграбування суспільної й особистої власності. Звичаєві норми міжнародного гуманітарного права також застосовуються при кваліфікації порушень законів та звичаїв війни за статтею 438 КК України.

Стаття 8 Римського Статуту Міжнародного кримінального суду визначає, що до воєнних злочинів під час міжнародних збройних конфліктів належать не тільки серйозні порушення Женевських конвенцій, але і 26 інших серйозних порушень законів і звичаїв війни, більшість з яких держави розглядають як злочини ще з часів Другої світової війни. Серед них:

серйозні порушення Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, а саме будь-яке з таких діянь проти осіб або майна, що охороняються відповідно до положень відповідної Женевської конвенції:

- i) умисне вбивство осіб;
- ii) тортури чи нелюдське поводження, включаючи біологічні експерименти над особами;
- iii) умисне заподіяння сильних страждань або серйозних тілесних ушкоджень або шкоди здоров'ю осіб;
- iv) незаконне, безглузде та великомасштабне знищення та привласнення майна, не викликане військовою необхідністю;
- v) примус військовополоненого або іншої захищеної особи до служби у збройних силах ворожої держави;
- vi) умисне позбавлення військовополоненого або іншої захищеної особи права на справедливе і нормальне судочинство;
- vii) незаконна депортація чи переміщення чи незаконне позбавлення волі;
- viii) взяття заручників.

Інші серйозні порушення законів та звичаїв, які застосовуються у міжнародних збройних конфліктах у встановлених рамках міжнародного права, а саме будь-яке з таких діянь:

- i) умисні напади на цивільне населення як таке або окремих цивільних осіб, які не беруть безпосередньої участі у військових діях;
- ii) умисні напади на цивільні об'єкти, тобто об'єкти, які не є військовими цілями;

iii) умисне завдання ударів по персоналу, об'єктам, матеріалам, підрозділам або транспортним засобам, задіяним у наданні гуманітарної допомоги або в місії з підтримання миру відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй, доки вони мають право на захист, яким користуються цивільні особи або цивільні об'єкти за міжнародним правом збройних конфліктів;

iv) умисне вчинення нападу, коли відомо, що такий напад стане причиною випадкової загибелі або каліцтва цивільних осіб або шкоди цивільним об'єктам або великої, довгострокової та серйозної шкоди навколишньому природному середовищу, і заподіяна шкода буде явно несумісною з конкретною і безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою;

v) напад на незахищені і такі, що не є військовими цілями, міста, села, житла або будівлі або їх обстріл із застосуванням будь-яких засобів;

vi) вбивство або поранення комбатанта, який, склавши зброю або не маючи більше засобів захисту, беззастережно здався;

vii) неналежне використання прапора парламентаря, прапора або військових знаків розрізнення та форми ворога або Організації Об'єднаних Націй, а також відмітних емблем, встановлених Женевськими конвенціями, наслідком якого є смерть або заподіяння шкоди особі;

viii) переміщення, прямо чи опосередковано, окупаючою державою частини її власного цивільного населення на окуповану нею територію або депортація або переміщення населення окупованої території або окремих частин його в межах або за межі цієї території;

ix) умисне завдання ударів по будівлям, що використовуються для цілей релігії, освіти, мистецтва, науки або благодійності, історичним пам'ятникам, госпіталям та місцям зосередження хворих та поранених, за умови, що вони не є військовими цілями;

x) заподіяння особам, які перебувають під владою протилежної сторони, фізичних каліцтв або здійснення над ними

медичних або наукових експериментів будь-якого роду, які не виправдані необхідністю медичного, зуболікувального або госпітального лікування відповідної особи та не здійснюються в її інтересах і можуть спричинити смерть або серйозно загрожують здоров'ю такої особи чи осіб;

xi) віроломне вбивство чи поранення осіб, що належать до ворожої нації чи армії;

xii) заява про те, що пощади не буде;

xiii) знищення або захоплення майна ворога, за винятком випадків, коли таке знищення або захоплення диктується військовою необхідністю;

xiv) оголошення скасованими, зупиненими чи недопустимими у суді прав та позовів громадян протилежної сторони;

xv) примус громадян протилежної сторони до участі у військових діях проти їхньої власної країни, навіть якщо вони перебували на службі воюючої сторони до початку війни;

xvi) розграбування міста або населеного пункту, навіть якщо воно захоплене штурмом;

xvii) застосування отрути або отруєної зброї;

xviii) застосування задушливих, отруйних або інших газів та будь-яких аналогічних рідин, матеріалів або засобів;

xix) застосування куль, які легко розриваються або сплющуються в тілі людини, таких як оболонкові кулі, тверда оболонка яких не покриває всього сердечника або має надрізи;

xx) застосування зброї, боєприпасів та техніки, а також методів ведення війни такого характеру, що спричиняють надмірні пошкодження або непотрібні страждання або є невідбирковими за своєю суттю, в порушення норм міжнародного права збройних конфліктів, за умови, що така зброя, такі боєприпаси, така техніка та такі методи ведення війни є предметом всеосяжної заборони та включені у додаток до Римського Статуту;

xxi) посягання на особисту гідність, зокрема принизливе та образливе поведіння;

xxii) зґвалтування, навернення в сексуальне рабство, примус до проституції, примусова вагітність, як вона визначена у пункті 2 (f) статті 7 Римського Статуту, примусова стерилізація та будь-яка інша форма сексуального насильства, що також є серйозним порушення Женевських конвенцій;

xxiii) використання присутності цивільної особи або іншої захищеної особи для захисту від військових дій певних пунктів, районів або збройних сил;

xxiv) навмисне завдання ударів по будівлям, матеріалам, медичним установам та транспортним засобам, а також персоналу, що використовують відповідно до міжнародного права відмітні емблеми, встановлені Женевськими конвенціями;

xxv) умисне вчинення дій, спрямованих на голодування цивільного населення, як способу ведення війни шляхом позбавлення цивільного населення необхідних для виживання предметів, включаючи умисне створення перешкод для надання допомоги, як це передбачено у Женевських конвенціях;

xxvi) набір або вербування дітей віком до п'ятнадцяти років до складу національних збройних сил або їх використання для активної участі у бойових діях.

Деталізація складу кожного із названих воєнних злочинів, що належать до юрисдикції Міжнародного кримінального суду, міститься у окремому документі – елементах злочинів.

Охарактеризовані вище норми застосовуються під час міжнародних збройних конфліктів. Разом з тим, договірних норм, що регулюють збройні конфлікти неміжнародного характеру, у сучасному міжнародному праві набагато менше. Левова частина з них міститься у Додатковому протоколі II від 8 червня 1977 року. Положення Протоколу II визначають дії сторін під час збройних конфліктів неміжнародного характеру, однак не містять жодних норм щодо відповідальності, а сформоване в звичаєвому міжнародному праві визна-

чення воєнних злочинів у частині їхнього вчинення під час міжнародних збройних конфліктів є недостатньо чітким.

Римський Статут Міжнародного кримінального суду серед воєнних злочинів у збройних конфліктах міжнародного характеру визначає чотири серйозні порушення загальної статті 3 Женевських конвенцій 1949 року (зазіхання на життя і фізичну недоторканність, зазіхання на людську гідність, взяття заручників і порушення права на справедливий суд) і дванадцять серйозних порушень законів і звичаїв війни (серед яких напади на цивільних осіб, грабiж, згвалтування, заподіяння каліцтв).

Воєнними злочинами є умисне вбивство, катування або нелюдське поводження, умисне заподіяння сильних страждань або тілесних ушкоджень чи шкоди здоров'ю, напади на цивільне населення, незаконна депортація або переміщення, знищення та пошкодження майна, вбивство або поранення комбатантів.

Воєнним злочином також є використання заборонених видів зброї, зокрема, для атаки по цивільних об'єктах. Тут можна навести приклади Маріуполя, Сєвєродонецька та Соледара, які росія, використовуючи тактику «артилерійського валу», бомбила і обстрілювала неточною зброєю. Як наслідок, ці міста зруйновані дощенту.

Крім визначення воєнних злочинів, Римський статут регулює діяльність Міжнародного кримінального суду (МКС), який є постійним органом та має повноваження здійснювати юрисдикцію стосовно осіб, підозрюваних у найтяжчих злочинах, що викликають занепокоєння світової спільноти. 2 березня Офіс прокурора МКС оголосив про початок розслідування вчинених на території України воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду. Втім, цей суд спроможний притягнути до відповідальності лише посадовців найвищого рівня.

Докази вчинення воєнних злочинів російськими військами в Україні стрімко накопичуються. Міжурядові організації починають розслідування, а українські громадяни та

репортери на місцях, використовуючи камери мобільних телефонів, фіксують подібні звірства та привертають до них увагу світу, за винятком росії, Китаю та інших держав, які намагаються приховати правду від своїх громадян.

Стає дедалі очевиднішим, що російські війська вчиняють ці злочини як навмисну тактику, щоб деморалізувати та зламати волю мирного населення, а також переконати українську владу прийняти вимоги росії та вимагати миру, щоб запобігти подальшій бійні.

Таким чином, воєнні злочини є тактикою досягнення перемоги. Водночас розслідування воєнних злочинів і загроза покарання міжнародними судами також є стратегією, щоб викликати страх у російських лідерів, підірвати їх авторитет і таким чином покласти край цим злочинам – на додаток до принципових зусиль для притягнення винних до справедливості. Згідно з Міжнародним кримінальним судом (МКС), «воєнні злочини» означають серйозні порушення Женевських конвенцій 1949 року та інші серйозні порушення законів і звичаїв, що застосовуються під час збройного конфлікту, «коли вони вчинені як частина плану або політики, або у великих масштабах».

До таких заборонених дій належать: убивство; каліцтва, жорстоке поводження та катування; захоплення заручників; навмисне спрямування нападів на мирне населення; навмисні напади на будівлі, пов'язані з релігією, освітою, мистецтвом, наукою чи благодійністю, історичні пам'ятники чи лікарні; розграбування; згвалтування, сексуальне рабство, примусова вагітність або будь-яка інша форма сексуального насильства; призов або зарахування дітей віком до 15 років до збройних сил чи груп чи використання їх для активної участі у бойових діях.

Ці принципи стверджують, що коли комбатант свідомо використовує тактику, яка завдасть непропорційної шкоди цивільному населенню або навколишньому середовищу, це є воєнним злочином. МКС також уповноважений переслідувати «злочин агресії», що є явним порушенням Статуту ООН.

Звинувачення у воєнних злочинах, вчинених російськими військовими, включають розгортання забороненої зброї, касетні бомби, які розкидають на широкій території, у цивільних районах, де не було урядових або воєнних цілей. Докази застосування такої зброї задокументовані в Харкові, Бучі та Охтирці, де така бомба, очевидно, влучила в дитячий садок, у результаті чого загинули троє людей, зокрема дитина. Українські чиновники також звинуватили росію у застосуванні термобаричних бомб – найнищівнішої неядерної зброї, яка загрожує всьому життю на великій території і душить або спалює жертв живими. Хоча це прямо не заборонено міжнародними конвенціями, їх використання буде вважатися воєнним злочином.

Воєнний злочин – це дії щодо цивільного населення та військовослужбовців, які пов'язані із заподіянням смерті чи поранень цивільному населенню, знищенням чи незаконним захопленням цивільного майна. В Україні ці злочини кваліфікують за статтею 438 Кримінального кодексу (порушення законів та звичаїв війни). На міжнародному ж рівні такі злочини – це компетенція Міжнародного кримінального суду. Важливо, що воєнні злочини не мають строку давності.

Приклади воєнних злочинів: пошкодження об'єктів цивільної інфраструктури; умисний цілеспрямований напад на цивільне населення чи окремих цивільних осіб, які не беруть безпосередньої участі у воєнних діях; факти поранення цивільних осіб внаслідок застосування зброї окупантом, умисне вбивство, а також тортури чи нелюдське поводження; уламки снарядів у межах міста, насильство щодо медичного персоналу; пошкодження медичного транспорту, лікарень, обладнання; акти фізичного насильства, позбавлення волі цивільного населення; умисні удари по будівлях, що мають релігійне, освітнє, культурне, наукове чи благодійне призначення, історичних пам'яток, госпіталях та місцях зосередження хворих і поранених; захоплення майна, пограбування окупаційними силами; переодягання диверсантів у форму ЗСУ, ДСНС, Нацполіції тощо.

Норми міжнародного гуманітарного права закріплюють чітку заборону зґвалтування та інших форм сексуального насильства в будь-який час. Окрім прямої заборони, сексуальне насильство також підпадає під заборону катувань або жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження та покарання.

Притягнення до відповідальності за порушення цих норм здійснюється відповідно до положень міжнародного кримінального права, в межах якого було сформовано чотири категорії міжнародних злочинів: геноцид, злочини проти людяності, військові злочини, злочин агресії.

Визнання зґвалтування та інших видів сексуального насильства однією з форм геноциду, злочинів проти людяності та військових злочинів є надзвичайно важливим. Саме воно забезпечує притягнення винних осіб до індивідуальної кримінальної відповідальності на міжнародному рівні як за найбільш серйозні злочини.

Говорячи про міжнародні збройні конфлікти, варто почати з того, що Женевські конвенції 1949 року та Додатковий протокол 1977 року встановлюють кримінальну відповідальність за серйозні порушення норм міжнародного гуманітарного права (МГП), які також називають військовими злочинами. Отже, на держави покладено обов'язок встановити ефективне кримінальне покарання для осіб, які вчиняють або віддають накази вчиняти будь-які з таких серйозних порушень.

Із прецедентного права міжнародних кримінальних трибуналів (МКТ) також зрозуміло, що зґвалтування прирівнюється до катування, а тому може переслідуватися в судовому порядку як серйозне порушення.

Стаття 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду (МКС) також передбачає, що «зґвалтування, сексуальне рабство, примус до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація або будь-яка інша форма сексуального насильства, яка також є серйозним порушенням Женевських конвенцій», є військовими злочинами незалежно від

того, чи вчинені вони під час міжнародного чи неміжнародного збройного конфлікту.

Організація розслідування воєнних злочинів здійснюється за такими основними напрямками: правове забезпечення, яке полягає у врахуванні законодавцем при вдосконаленні кримінального процесуального законодавства труднощів, з якими стикаються чи можуть стикнутися працівники правоохоронних органів під час досудового розслідування в умовах воєнного стану та які зумовлені об'єктивними чинниками, що унеможливають або перешкоджають ефективному здійсненню кримінального провадження.

Також правове забезпечення розслідування воєнних злочинів полягає у приведенні до міжнародно-правових стандартів положень кримінального та кримінального процесуального законодавства, зокрема в частині: регламентації терміна «воєнний злочин» у КК України; визначення вимог до збирання доказів воєнних злочинів з метою подальшої передачі матеріалів на розгляд Міжнародного кримінального суду; визначення процедури відшкодування збитків, завданих воєнними злочинами, тощо. Крім того, повинні бути належно врегульовані засади, суб'єкти та форми взаємодії на національному та міжнародному рівнях під час досудового розслідування вказаних злочинів. Зокрема, особлива увага повинна бути приділена міжвідомчій взаємодії.

Воєнні злочини виходять за межі порушень міжнародного гуманітарного права і полягають також в інших порушеннях норм чи принципів міжнародного права. Усі воєнні злочини в міжнародному праві об'єднані нзкою спільних юридичних ознак: 1) усі ці злочини посягають на встановлений основними принципами міжнародного права та міжнародним гуманітарним правом порядок ведення збройних конфліктів міжнародного та неміжнародного (внутрішнього) характеру.

Регламентований порядок ведення воєнних дій у збройних конфліктах є основною частиною інтересів забезпечення миру та безпеки людства; 2) перелік воєнних зло-

чинів встановлений у документах міжнародного кримінального права. У зв'язку із цим злочинне порушення загально-визнаних принципів міжнародного права і міжнародного гуманітарного права, вчинене під час збройного конфлікту, є воєнним злочином.

У зв'язку із цим, на нашу думку, воєнний злочин можна визначити як винне, суспільно небезпечне, протиправне та каране діяння, що полягає в порушенні встановлених основними принципами міжнародного права jus cogens, міжнародним гуманітарним правом правил ведення збройних конфліктів міжнародного та неміжнародного характеру та злочинність яких визначена актами міжнародного кримінального права.

- 2 -

Характеристика воєнного злочину у вигляді тортур: виконавець завдав сильного фізичного або психічного болю чи страждання одній або декільком особам; виконавець завдав біль або страждання в таких цілях, як отримання інформації або визнання, покарання, залякування або примус, чи з будь-якої причини, заснованої на дискримінації будь-якого виду; така особа або такі особи перебували під захистом однієї або кількох ЖК; виконавець усвідомлював фактичні обставини, що свідчили про цей статус, що захищається; діяння виникло у контексті міжнародного збройного конфлікту та було пов'язане з ним; виконавець усвідомлював фактичні обставини, що засвідчували існування збройного конфлікту.

Катування є однією із найбільш серйозних форм нападу на психологічну та фізичну цілісність людини. Мета й серйозність нападу на жертву є визначальними рисами катування, які відмежовують його від інших форм жорстокого поводження (нелюдського поводження, умисного завдання особі сильних страждань, тілесних ушкоджень чи шкоди здоров'ю).

Особливості, які мають значення для подібних дій в умовах збройного конфлікту: будь-яка дія, якою будь-якій особі навмисно заподіюється сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду.

УВКПЛ виявило практики катувань і жорстокого поводження з українськими військовополоненими, яких тримала у полоні російська федерація (а також пов'язані з нею озброєні групи), особливо під час інтернування. УВКПЛ також задокументувало порушення, вчинені представниками України щодо військовополонених, які мали форми жорстокого поводження на початкових етапах перебування у полоні та евакуації, та поодинокі випадки катувань і жорстокого поводження упродовж періоду інтернування.

Ця заява не зачіпає порушення, задокументовані із відкритих джерел, наприклад, відеозаписів, які зображують катування чи вбивства військовополонених і осіб, які припинили участь у воєнних діях (*hors de combat*). Ця інформація вже була включена до доповідей УВКПЛ про права людини, які знаходяться у відкритому доступі. Висновки УВКПЛ у цій заяві базуються на інформації, зібраній переважно під час проведення конфіденційних інтерв'ю з особами, які перебували чи продовжують перебувати в полоні, а також інформації від інших першоджерел, і відповідають методології УВКПЛ та стандарту доведення «розумні підстави вважати».

Уряд України надав УВКПЛ конфіденційний доступ до військовополонених у місцях інтернування. Однак УВКПЛ не мало конфіденційного доступу до військовополонених, інтернованих російською федерацією (а також пов'язаними з нею озброєними групами), незважаючи на наші численні запити. Одного разу УВКПЛ мало можливість зустрітись із групою

українських військовополонених, інтернованих у слідчому ізоляторі в Луганську. Місії не була надана можливість конфіденційного спілкування з ними. Місія побачила тринадцять військовополонених і переконалась, що вони живі.

Більшість військовополонених, які утримуються обома сторонами, перебувають у слідчих ізоляторах і виправних колоніях, що порушує міжнародне гуманітарне право (МГП), яке передбачає, що військовополонені не повинні триматись в приміщеннях камерного типу і мають розміщуватись в умовах настільки ж сприятливих, якими є умови розквартирування військ держави, що тримає у полоні. Уряд України створив табір для військовополонених у квітні 2022 року, де інтернується певна кількість військовополонених. Табір відповідає більшості стандартів МГП, в чому УВКПЛ мало можливість переконатись під час моніторингового візиту у червні 2022 року.

УВКПЛ задокументувало деякі серйозні порушення МГП і грубі порушення міжнародного права прав людини, вчинені збройними силами російської федерації або пов'язаними з ними озброєними групами під час захоплення в полон українських військовослужбовців. В одному з таких випадків члени групи, які, ймовірно, належали до приватної військової компанії, яка бере участь у бойових діях на боці російської федерації, одягнені в українську форму, взяли з собою двох українських військовополонених, аби наблизитись та атакувати українські позиції поблизу Бахмута.

Ті, хто нам повідомив про цей випадок, вважають, що під час нападу загинули як військовополонені, так і члени групи нападників. В іншому випадку, член тієї самої групи, що ймовірно належить до приватної військової компанії, застрелив українського військовополоненого в Донецькій області під час його допиту, коли дізнався, що полонений добровільно вступив до лав збройних сил після 24 лютого.

УВКПЛ також задокументувало інші випадки поводження, які можуть дорівнювати катуванню або нелюдському поводженню. Наприклад, кілька російських військово-

службовців змусили двох українських військовополонених із переламаними ногами повзти близько 500 метрів до найближчих російських позицій, зняли їх на відео, яке виклали у відкритий доступ.

УВКПЛ задокументувало інший випадок, коли через три дні після захоплення в полон поранений український військовополонений помер в імпровізованому місці інтернування через ненадання належної медичної допомоги. УВКПЛ також перевіряє твердження про те, що у квітні кілька поранених українських військовополонених з Маріуполя померли через відсутність медичної допомоги у тимчасовому транзитному місці інтернування в Сартані.

Водночас більшість опитаних УВКПЛ колишніх українських військовополонених не скаржилися на застосування проти них фізичного насильства одразу після потраплення в полон. Попри те, що деяких з них побили, більшість опитаних повідомили, що загалом російські солдати належно ставилися до них після взяття у полон, а офіцери захищали їх від будь-яких спроб принизити, погрожувати чи побити. Попри те, більшість опитаних скаржились на розграбування їхніх речей, зокрема, грошей, банківських карток, коштовностей, військового одягу, черевиків і годинників.

Після цього полонених переміщували до місць інтернування в умовах, що викликають занепокоєння. Доволі часто їх перевозили у переповнених вантажівках чи автобусах, а іноді без доступу до води чи туалету понад добу, зі зв'язаними руками та настільки щільно замотаними клейкою стрічкою очима, що залишалися рани на зап'ястках і обличчях, які продовжували кровити впродовж кількох днів.

Місця інтернування українських військовополонених знаходяться як на території російської федерації, так і на території України, яка окупована російською федерацією. Майже в усіх таких установах українських військовополонених утримували в камерах, іноді переповнених, без надання прогулянок на відкритому повітрі та можливості робити фізичні вправи. Серед основних місць інтернування – виправна

колонія біля Оленівки, а також виправні колонії в Горлівці, Бердянську та Довжанську (колишньому Свердловську), слідчі ізолятори в Донецьку, Луганську та Таганрогу, Ростові-на-Дону, Курську, Новозибкову, Старому Осколі, Брянську, виправні колонії в Курській та Белгородській областях.

Відносно нечисленні групи українських військовополонених були інтерновані на військових базах і гауптвахтах, у відділках міліції (в ізоляторах тимчасового тримання) чи будівлях інших правоохоронних органів, а також в імпровізованих місцях, таких як гаражі, комори та фабрики, де не було санітарно-гігієнічних і належних побутових умов. За допомогою інформації, зібраної під час опитування військовополонених, УВКПЛ наразі визначило лише два місця інтернування українських військовополонених у російській федерації, де переважно дотримувалися вимоги МГП щодо належних умов інтернування – колишнє військово-морське училище в Севастополі та наметове містечко в Белгородській області.

Понад 80 відсотків колишніх українських військовополонених, яких опитало УВКПЛ, скаржилися на недостатню кількість або низьку якість їжі. Вони розповіли, наприклад, що їм давали недопечений хліб, страви із зіпсованими інгредієнтами, каші чи макарони з піском чи камінчиками. Наприклад, в імпровізованому місці інтернування в Луганській області військовополонені отримували на добу лише 250-грамову консерву (кашу з жиром і м'ясними субпродуктами) і пачку галет на одну особу упродовж трьох місяців.

УВКПЛ також почуло, як їжа ставала інструментом приниження. Колишній український військовополонений, якого тримали у імпровізованому місці інтернування – на полишеній фабриці – розповів нам: «...там був один охоронець. Він знущався з найхудорлявіших хлопців, даючи їм пачку галет зі словами «з цим ти маєш набрати два кілограми до кінця тижня».

Полонені, яких тримали у колонії біля Оленівки та у слідчому ізоляторі у Донецьку у квітні та травні, повідомили

що та невелика кількість води, яку їм давали, мала неприємний запах, та в ній плавали комахи. Військовополонені, які були в імпровізованому місці інтернування в Луганській області, розповіли УВКПЛ, що в якийсь момент вони отримували лише півлітра води на день, зокрема під час періоду спеки у літні місяці

Деякі військовополонені, звільнені з різних місць інтернування, розповіли УВКПЛ про те, що спосіб надання харчування для них був шкідливим або принизливим. У деяких випадках військовополонені мали лише від 45 секунд до 2 хвилин щоб поїсти, зокрема, дуже гарячу їжу, яка обпікала їм рот і горло. Інші розповіли УВКПЛ, що їм доводилося їсти з брудного посуду або посуду із залишками мийних засобів, що викликало у них проблеми з травленням.

Погана якість їжі, води та неналежні санітарні умови ставали причиною поширення кишкових інфекцій серед військовополонених, яким у зв'язку з цим не надавалася належна медична допомога. Деякі з опитаних УВКПЛ військовополонених описували втрату до чверті своєї маси тіла внаслідок нестачі їжі, поганих санітарно-гігієнічних умов та хвороб. Багато хто часто непритомнів у полоні.

Щодо умов інтернування УВКПЛ встановило, що українських військовополонених утримували в переповнених камерах, зокрема, в ДІЗО (дисциплінарному ізоляторі) в колонії біля Оленівки, Донецькому слідчому ізоляторі та на гауптвахті в Донецьку або поблизу нього. Військовополонені також говорили про відсутність спальних місць, туалету, душу, засобів гігієни, таких як зубна щітка і паста, а також про ненадання щоденних прогулянок на свіжому повітрі. Більшість опитаних УВКПЛ військовополонених, яких було звільнено з місць інтернування в районах Донецької області, окупованих російською федерацією чи пов'язаними з нею озброєними групами, повідомили про розміщення артилерії поблизу місць їх інтернування, іноді лише за 100 метрів від них, що наражало їх на особливу небезпеку.

Більшість опитаних українських військовополонених не залучалися до робіт під час інтернування. Проте УВКПЛ задокументувало випадок залучення військовополонених до вантаження артилерійських боєприпасів в місті Алчевськ, що становить порушення вимог МГП щодо праці військовополонених. Третя Женевська конвенція дозволяє державі, яка тримає в полоні, використовувати працю військовополонених, але за певних умов і лише для виконання робіт, що не є небезпечними, принизливими та не мають військового характеру.

Порушення права на контакти із зовнішнім світом стосуються як військовополонених, так і їхніх родичів. Лише кільком українським військовополоненим, з якими спілкувалося УВКПЛ, дозволили зателефонувати чи надіслати текстове повідомлення їхнім родичам, проте це були поодинокі неформальні випадки, і жодному з них не надали можливість відправити листа.

Більшість українських військовополонених, з якими спілкувалося УВКПЛ, розповідали, як вони зазнавали катування і різних форм жорстокого поводження під час перебування у полоні російської федерації, включно у полоні пов'язаних з нею озброєних груп. Їхні свідчення дозволили встановити практику застосування катувань та жорстокого поводження як для отримання військової інформації чи свідчень для трибуналів на окупованій території, так і для щоденного залякування та приниження військовополонених. Військовополонені з проукраїнськими татуюваннями, артилеристи, танкісти, снайпери і сапери, а також військовослужбовці, які брали участь у бойових діях на сході України до 2022 року, зазнавали більшого ризику піддатися найжорстокішим формам катувань або жорстокого поводження.

Найпоширенішими формами катувань були побиття руками (зазвичай у тактичних рукавичках), кийками або киянками, удари ногами по різних частинах тіла, проте без ударів по голові та інших життєво важливих ділянок тіла. Також застосовувалися ураження електричним струмом, за

допомогою шокерів і так званого «ТАПіку» – польового військового телефону ТА-57.

Інші поширені форми катувань містили завдання ножових поранень, удушення, цькування собаками, поранення з травматичної зброї, погрози зброєю або імітація страти, поміщення в металеву шафу без доступу повітря, тривале перебуванням у незручній позі, підвішування за руки або ноги (догори ногами), опіки шкіри сигаретами чи запальничками, залишення на морозі, погрози сексуальним насильством, поєднанні з діями, такими як роздягання, а також скручування або ламання суглобів чи кісток.

У кількох поодиноких випадках УВКПЛ задокументувало інші форми катувань, як-от гасіння запаленої сигарети в ніздрі жертви, накладення гумового джгута, аби заподіяти біль і змусити жертву боятися втратити кінцівку через порушення кровообігу, а також сексуальне насильство, таке як підтягування жертви чоловічої статі за мотузку, прив'язану навколо його геніталій.

УВКПЛ відзначило, що в деяких місцях інтернування військовополонені зазнавали катування переважно під час допитів, а в інших місцях військовополонені зазнавали катувань систематично. Найбільш поширеними прикладами були так звані «процедури прийому», які включали тривалі побиття, залякування, цькування собаками, застосування електрошокеру, роздягання та перебування у незручній позі тіла протягом тривалого часу, і застосовувались після прибуття військовополонених до місця інтернування.

УВКПЛ отримало свідчення про поширення цієї практики по відношенню до військовополонених та цивільних ув'язнених з України у слідчих ізоляторах російської федерації та про застосування такої практики службовцями Федеральної служби виконання покарань російської федерації. УВКПЛ також задокументувало таку саму практику жорстокого поводження в слідчому ізоляторі у Донецьку і отримало скарги на таку практику у виправній колонії біля Оленівки, що діяла там у квітні 2022 року. Свідки розповіли УВКПЛ

про смерть щонайменше одного військовополоненого під час такої «процедури прийому» у виправній колонії біля Оленівки в середині квітня 2022 року.

Окрім цього інциденту, інші військовополонені та цивільні ув'язнені повідомили про вісім таких убивств у тій же установі в квітні 2022 року; УВКПЛ працює над перевіркою цих тверджень. У цих місцях інтернування військовополонені також піддавалися щоденним актам жорсткого поводження. Військовополонені розповіли УВКПЛ, наприклад, як вони були змушені залишатися в незручних положеннях – навпочіпки або «на розтяжці» (спираючись головою об стіну з широко розставленими руками і ногами) – до 90 хвилин під час щоденних обшуків їхніх камер або бараків. Деяких били, щойно вони ворушилились, або без будь-якої на те причини.

Незважаючи на те, що винуватці під час епізодів катувань зазвичай не завдавали ударів по життєво важливих ділянках тіла, УВКПЛ задокументувало три випадки, коли жертви загинули після застосування щодо них такого насильства. УВКПЛ також отримало повідомлення про ще десятки випадків, які очікують на підтвердження.

Охоронці в декількох місцях позбавлення волі також використовували принизливі практики – наприклад, змушували військовополонених співати російські патріотичні або дитячі пісні або вигукувати гасла, і били їх, якщо вони відмовлялися або робили помилки. УВКПЛ неодноразово розповідали про специфічний вид катування, так званий «паровозик», який був поширений в одному слідчому ізоляторі. Так, військовополонених змушували вишикуватись один за одним, нагнутись та спертись один на одного, імітуючи потяг з вагонами, а охоронці били їх, коли «паровозик» проходив повз.

УВКПЛ опитало 20 жінок-військовополонених після їх звільнення з місць інтернування у закладах поблизу Оленівки у Донецьку та у російській федерації.

Декілька жінок в слідчих ізоляторах у рф і в Донецькій області розповіли УВКПЛ, що на допитах їх били, катували

струмом і погрожували сексуальним насильством. Окрім того, деякі жінки-військовополонені були змушені роздягатися і перебігати голими з однієї кімнати в іншу, щоб прийняти душ або при «процедурі прийому» були присутні охоронці чоловічої статті. Цих жінок часто змушували ходити коридорами в незручному положенні, нахилиючись майже додолу, а охоронці били їх кийками.

В колонії біля Оленівки жінки-військовополонені не зазнавали фізичного насильства. Втім, вони постійно зазнавали психологічних мук, коли чули крики чоловіків-військовополонених, яких катували або жорстокого поводилися з ними в сусідніх камерах. Такі епізоди катувань тривали годинами в будь-який час доби.

Жінки також страждали від жахливих умов утримання. Їх тримали в переповнених камерах, а прогулянки за межами камер дозволялись у рідкісних випадках. До 30 осіб могли утримуватись у шестимісній камері. Їм бракувало постільної білизни та предметів гігієни, а також вони страждали від постійних проблем з травленням та надзвичайної втрати ваги через погану якість та малу кількість їжі та води.

Безперечним є те, що результативність розслідування кримінальних правопорушень істотно залежить від того масиву значимої інформації, який є у слідчого. В процесі розкриття та розслідування кримінальних правопорушень інформація повинна мати низку характеристик, серед яких велике значення має її системність. Під останньою розуміється систематичний збір даних, їх оновлення та впорядкування, а саме – створення певних видів обліку інформації.

По-друге, інформаційно-аналітична робота при розслідуванні кримінальних правопорушень охоплює збирання, зберігання, систематизацію та аналіз доказової й орієнтуючої інформації з метою прийняття оптимальних тактичних і процесуальних рішень.

По-третє, слідчий, при постійному аналізі величезного масиву інформації, повинен виокремлювати з неї криміналістично значущу. Це завдання ускладнюється труднощами

отримання відомостей з різних джерел, постійним дефіцитом часу, а нерідко і недосвідченістю або недостатньо професійним рівнем самого слідчого.

Крім того, при розкритті кримінальних правопорушень, які доводиться розслідувати вперше (воєнні злочини), слідчий вирішує складні тактичні та пізнавальні завдання. Такі завдання взагалі не можуть бути вирішені без належного, сучасного інформаційно-аналітичного забезпечення.

По-четверте, інтенсивне впровадження в діяльність правоохоронних органів засобів комп'ютерної та цифрової техніки також стимулює використання інформаційно-аналітичних методів. Цей процес помітно впливає на організацію розслідування кримінальних правопорушень, методичне забезпечення слідчої, оперативно-розшукової, експертної діяльності, наукову організацію їх праці, оптимізує збирання, зберігання, систематизацію і аналіз доказової і орієнтуючої інформації.

По-п'яте, вітчизняний та зарубіжний досвід використання інформаційно-пошукових систем у практиці боротьби із злочинністю, облік можливостей дають змогу зробити висновок про те, що сучасні інформаційні технології, що використовують засоби автоматизації та цифрової техніки, містять величезні потенційні резерви підвищення ефективності діяльності органів кримінальної юстиції.

- 3 -

Фундамент збору даних – опитування свідків та потерпілих від імовірного злочину. Без цього етапу подальші кроки не мають сенсу, оскільки не підтверджуються конкретними та завереними свідченнями. Для отримання попередньої інформації про виникнення події вивчаються повідомлення офіційних органів (штабів сторін конфлікту, поліції, міжнародних моніторів, ЗМІ). Для повного опису події використовуються свідчення цивільного населення й ком-

батантів, які збираються під час польових місій у зони конфлікту та на території проживання опитуваних.

Допит свідків і потерпілих. Допит свідків і потерпілих здійснюється за КПК України (ст. 224). Якщо є підстави вважати, що протокол допиту буде використано в МКС, необхідно зважати також на особливості, передбачені Правилами доказування в МКС. Так, згідно з Правилом 111 МКС, допитувана особа має бути повідомлена про права, передбачені ст. 55 Римського Статуту (право не свідчити проти себе, право не піддаватися примусу і право на допит мовою, яку особа розуміє). Щодо допиту підозрюваного (за злочином, підсудним МКС) ст. 55 Римського Статуту встановлює дещо ширший перелік прав, про які слід його повідомити.

Щодо свідка, то його права і обов'язки, передбачені ст. 66 КПК, охоплюють установлені в ст. 55 Римського Статуту, крім одного – право не піддаватися примусу. Тож варто роз'яснювати це право при допиті свідка. Щодо допиту потерпілого, нагадуємо, що потерпілий має право, але не зобов'язаний давати показання за ст. 56–57 КПК.

При допиті потерпілого йому також слід роз'яснювати права, передбачені ст. 55 Римського Статуту. Протокол допиту, згідно з Правилом 111, повинен бути підписаний особою, що проводить допит, особою, що допитується, за наявності адвоката – таким адвокатом, а також прокурором або суддею, якщо це передбачено і допит проводився в їх присутності. Слід вказати дату, час, місце та всіх присутніх осіб. Це цілком відповідає вимогам, установленим для протоколу за ст. 104 КПК. Не зайвим буде при допиті потерпілого запитати про згоду на використання показань потерпілого в міжнародних судових інстанціях. Потерпілий може надати таку згоду на використання всіх показань або дозволити їх використання без зазначення його персональних даних.

Допит у судовому засіданні (у присутності слідчого судді). Згадаємо про передбачену ст. 225 КПК, але таку, що використовувалася дуже рідко, процедуру допиту свідка в присутності слідчого судді.

У «фактових» провадженнях допит свідка без представника сторони захисту (якої на момент досудового розслідування немає, адже нікому про підозру не повідомлено) за національним законодавством здебільшого перешкоджає використанню цього доказу в суді через принцип безпосередності. Однак, цілком очевидно, що під час воєнного стану умови для такого допиту «існування небезпеки для життя і здоров'я свідка чи потерпілого» є. Тому якщо показання, надані свідком чи потерпілим, є вкрай важливими, прокурору слід розглянути питання про ініціювання допиту свідка в судовому засіданні.

Правила допиту свідка, потерпілого в судовому засіданні за ст. 225 КПК відповідають правилам його допиту під час судового розгляду (ст. 352–353 КПК). Слід зважати на відмінність у статусі свідка й потерпілого, а також додатково повідомляти допитуваних осіб про права, передбачені ст. 55 Римського статуту.

Допит у режимі відеоконференції. Цифровізація кримінального провадження в Україні наразі набуває стрімкого розвитку та глобальних масштабів. і становить неминучий, зумовлений найперше жорсткою об'єктивною реальністю (пандемія та війна росії проти України) процес, який торкнувся кожної стадії кримінального процесу, майже кожного її етапу. Втім цей процес по своїй суті є доволі складним та має бути чутливим до гарантій забезпечення прав людини, особливо під час судового провадження.

В протилежному випадку така цифровізація може поглинути собою як права обвинуваченого, потерпілого, так і загалом перетворити право на справедливий суд на химеру, зробити його ілюзорним, примарним. Отже, інформаційні технології стали невід'ємною складовою кримінального провадження. Однією з таких технологій, яка інтенсивно розвивається і в умовах воєнного стану також є відеоконференцв'язок. Наразі часто судові провадження здійснюються у режимі відеоконференції (дистанційне судове провадження).

Такий допит допускається за неможливості безпосередньої участі певних осіб у досудовому провадженні за станом здоров'я або з інших поважних причин. В умовах воєнного часу доступ до свідків і потерпілих може бути обмежений. На практиці використовується допит віддалених свідків, потерпілих не у відеоконференції, а шляхом надання доручення слідчому чи оперативному працівнику, розташованому ближче до свідка, який безпосередньо допитує свідка і складає про це протокол (з можливою відеофіксацією). Для допиту у відеоконференції за ч. 6 ст. 232 КПК також передбачена процедура надання постановою слідчого або прокурора доручення щодо вручення пам'ятки про права і обов'язки та встановлення особи свідка.

В умовах воєнного часу доступ до свідків може бути значно утруднений. Тому в окремих випадках слідчому, прокурору може бути доцільним установлювати особу свідка іншим шляхом – наприклад, через пред'явлення паспорту безпосередньо у відеоконференції або через електронний цифровий підпис, та роз'яснювати права і обов'язки безпосередньо на відеозаписі. Протокол допиту слідчий, прокурор у такому випадку складатиме самостійно, із зазначенням, чому допитуваний не підписав протокол (допит у режимі ВКЗ із повним фіксуванням його на відеозапис).

Також є можливим ініціювання допиту свідка в порядку ст. 225 КПК (в судовому засіданні) із застосуванням відеоконференції з власних технічних засобів. У такому випадку також постане питання щодо встановлення особи свідка та роз'яснення йому прав і обов'язків за ст. 336 КПК.

Обшук і огляд місця події. Докази воєнних злочинів часто містяться поза межами будівель (на вулицях) або в зруйнованих приміщеннях. КПК передбачає в ч. 1 ст. 237, що слідчий може проводити огляд місцевості, приміщення, речей та документів. Традиційно в національній слідчій практиці проводиться огляд місця події. Згідно з ч. 7 ст. 237 КПК, при огляді слідчий, прокурор або за їх дорученням залучений спеціаліст має право проводити вимірювання, фотогра-

фування, звуко- чи відеозапис, складати плани і схеми, виготовляти графічні зображення оглянутого місця чи окремих речей, виготовляти відбитки та зліпки, оглядати і вилучати речі і документи, які мають значення для кримінального провадження.

Оскільки у розслідуванні воєнних злочинів має значення обстановка вчиненого злочину, при проведенні огляду місцевості, приміщення, місця події необхідно дуже детально проводити опис всіх виявлених важливих обставин, за можливості, фіксувати це на відео та фото. Про проведення огляду складається протокол, який підписується всіма учасниками.

Вилучені предмети упаковуються, опечатуються та підписуються учасниками огляду. Якщо проводилися фото чи відеозйомка, додатки до протоколу (фототаблиці та відеофайли) можуть виготовлятися пізніше. Додатки підписуються особами, які склали ці додатки (ч. 3 ст. 105 КПК).

Відповідно до практики Верховного Суду, огляд місця події у володінні особи може відбуватися і за її згодою, що не вимагає дозволу слідчого судді.

Якщо ж під час огляду місця події слідчий фактично перейшов до обшуку в житлі чи володінні особи, необхідно дотримуватись правил, установлених для санкціонування такого обшуку. Якщо він проводиться невідкладно, слід негайно звернутися за легалізацією такого обшуку в порядку ч. 3 ст. 233 КПК. Необхідно також пам'ятати, що, згідно з ч. 10 ст. 236 КПК, обшук і огляд у житлі або володінні особи потребує залучення понятих (ч. 7 ст. 223 КПК) та обов'язково фіксується на відеозаписі.

Щоправда, в п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК нині написано, що процесуальні дії фіксуються в процесуальних документах, а також за допомогою технічних засобів фіксування, крім випадків, якщо фіксування з допомогою технічних засобів неможливо з технічних причин. Хоча ця нова норма розміщена в абзаці щодо неможливості доступу до ЄРДР, однак вона, вочевидь, може стати в нагоді й щодо інших випадків, коли при проведенні невідкладного обшуку немає технічної мож-

ливості провести відеозапис. В усіх випадках слід зважати на те, що відеозапис допомагає більш точно зафіксувати обставини виявлення та вилучення доказів.

Речові докази. Чи потрібно виносити постанову про визнання речовими доказами? Насправді така постанова не передбачена КПК. Її використовують слідчі, зазвичай для того, щоби окреслити перелік речей для звернення з клопотанням до слідчого судді про накладення на них арешту. Щодо звернення до слідчого судді з клопотанням про накладення арешту на речові докази, то таке звернення, на нашу думку, потрібне, якщо майно вилучено під час обшуку. Арешт є необхідним як втручання в чиєсь право власності.

За воєнними злочинами значна частина доказів знаходяться на поверхні (буквально – на вулиці), не становлять нічию власність (це можуть бути уламки снарядів, гільзи, рештки речей, будівель тощо). Вони виявляються шляхом огляду місцевості чи місця події та фіксуються у відповідному протоколі (протокол огляду місця події).

В цьому протоколі важливо детально вказати, де, коли і за яких обставин було виявлено доказ. В подальшому, за необхідності, такі речові докази оглядаються, що оформлюється протоколом огляду (протоколом огляду речових доказів). Виносити постанову про визнання речовими доказами необов'язково. До слідчого судді за їх арештом звертатися непотрібно. Якщо ж речові докази вилучаються у володінні особи під час обшуку та є її власністю, після їх вилучення слідчому необхідно звернутися до слідчого судді з метою їх арешту. Постанова про визнання речовими доказами не є обов'язковою.

Документи – самостійне джерело доказування, поряд із речовими доказами. Слідчому необхідно фіксувати процесуальне походження виявлених документів. Документи, як і речові докази, можуть вилучатися в ході тимчасового доступу, обшуку, огляду місцевості або місця події. Також у слідчій практиці як докази використовуються документи, надані потерпілими або свідками. В таких випадках часто про надання

відповідних документів свідком або потерпілим зазначають у протоколах допиту. З огляду на принцип безпосередності сприйняття судом показань, у подальшому протокол допиту не може бути використано як доказ у національному суді.

Тому може бути доцільним, якщо свідок або потерпілий повідомили під час допиту про існування певних документів, скласти запит до них щодо надання таких документів у порядку ст. 93 КПК, та отримати від них документи як відповіді на запит, про що скласти відповідний документ, наприклад, супровідний лист з їх переліком за підписом потерпілого або свідка. Вилучені документи оглядаються слідчим, що оформлюється протоколом огляду документів. Вилучені документи не є майном, КПК не передбачає необхідності звернення до слідчого судді для накладення на них арешту.

В окремих випадках (але нечасто) документи можуть бути речовими доказами (коли йдеться, наприклад, про підробку документів або використання підроблених документів). Лише в такому разі для документів діють процесуальні правила, встановлені для речових доказів. Однак у решті випадків, крім фіксування джерела походження та проведення огляду, немає потреби будь-яким іншим чином фіксувати долучення документів до кримінального провадження як доказів.

Для фіксування воєнних злочинів може бути важливим долучення до матеріалів провадження відеозаписів або фотознімків як доказів. Згідно з ч. 2 ст. 99 КПК, такі докази належать до документів. Якщо відео або фото надає свідок чи потерпілий, слідчому варто учиняти так, як із іншими документами, – надати запит і одержати докази у відповідь на цей запит. У процесі доказування можуть виникати питання щодо оригінальності відповідного відео або фото. Якщо йдеться про системи відеоспостереження, можна вилучити оригінальний носій. Таке вилучення може потребувати тимчасового доступу до речей і документів або здійснюватися в ході обшуку володіння особи, огляду міс-

цевості, приміщення чи місця події, а також особистого обшуку при затриманні.

Якщо відео зафіксовано на портативний носій, зокрема, телефон, у слідчого може не бути можливості вилучити його оригінал (вилучення телефону у свідка, потерпілого може бути надмірним втручанням в їхнє право власності). Загалом потреби в цьому немає, адже сучасні телефони часто фіксують відео та фото в захищеному режимі, тому, навіть вилучивши телефон, слідство не завжди може одержати доступ до оригіналів записів. Незалежно від джерела походження відео або фото, слідчому в подальшому слід оглянути його (як документ), оформивши це відповідним протоколом огляду, за необхідності, за участі спеціаліста. Важливим є зафіксувати в протоколі (допиту, огляду) прив'язку й інформацію про локацію та дату, за допомогою загальноприйнятих технічних засобів – наприклад, загальнодоступної програми геолокації (Maps, Google.Maps тощо). Документи, зокрема у вигляді фото або відеозапису, можуть міститися на сайтах.

За необхідності слідчий оглядає відповідний сайт, про що складає протокол огляду. Є думка, що такої слідчої дії як огляд сайту не передбачено КПК. Однак КПК чітко в ст. 99 встановлює, що фото і відеозаписи можуть розглядатися як документ. Тому огляд фото і відео на сайтах, як і огляд інформації, розміщеної на сайті, цілком можна вважати оглядом документів. Проводячи огляд документів, фото і відеозаписів, розміщених на сайті, слідчий фіксує веб-адресу такого сайту та інші необхідні параметри. Переважно такий огляд повинен проводитися за участі спеціаліста. За необхідності здійснюється фіксування огляду технічними засобами.

Навіть і тоді, коли факти воєнних злочинів виявляються неозброєним оком, експертиза у їх розслідуванні так само важлива, як і в інших. Ті питання, за яких обов'язково призначення експертизи, визначені в ч. 2 ст. 242 КПК. Наприклад, у разі виявлення трупа і проведення за цим фактом досудового розслідування необхідно призначати експертизу

причин смерті. На більш пізніх етапах досудового розслідування у слідчого може виникнути потреба призначення інших видів експертиз, зокрема екологічної, економічної, товарознавчої, військової. Для майбутнього призначення експертиз важливим є детальне фіксування походження всіх інших доказів (речових доказів і документів, зокрема фото і відеозаписів), детальний опис огляду місцевості, приміщення, місця події. При допиті підозрюваного, якщо є підстави вважати, що на вчинений ним злочин поширюється юрисдикція МКС, він повідомляється про додаткові права за п. 2 ст. 55 Римського Статуту.

Особи, яких обвинувачено у вчиненні або в наказі вчинити серйозні порушення Женевської Конвенції, незалежно від їх громадянства, можуть постати перед українським судом, зокрема у питанні обрання їм запобіжного заходу слідчим суддею, про що наразі вже постановляються такі ухвали слідчими суддями в Україні (ст. 146 IV Женевської конвенції).

Спеціальне досудове розслідування (in absentia)

Особливістю воєнних злочинів є можливість здійснення спеціального досудового розслідування і подальшого спеціального судового провадження (in absentia), дозвіл на здійснення якого надається слідчим суддею за клопотанням слідчого, прокурора (ч. 2 ст. 297-1 КПК) та головуючим суддею/колегію суддів під час судового розгляду. Питання про спеціальне досудове розслідування порушують на більш пізніх етапах, у випадку, коли слідчий і прокурор дійшли висновку про можливість повідомлення певній особі про підозру, однак вона переховується від українських органів досудового розслідування чи суду на тимчасово окупованій території України, на території держави-агресора, з метою ухилення від кримінальної відповідальності та/або оголошена у міжнародний розшук.

Спеціальне досудове розслідування, як вважається, є альтернативою зупинення кримінального провадження у випадку оголошення розшуку підозрюваного (ст. 280–281 КПК).

Варто не забувати, що свідок або потерпілий від кримінального правопорушення за наявності доказів обов'язково має надати їх правоохоронним органам. По-перше, зафіксованим злочином буде вважатися фото та відео з місця подій. По-друге, це письмові та усні показання потерпілих. По-третє, речові докази (документи, залишки снарядів, гільзи, уламки речей, будівель).

Перед тим, як розпочати фіксацію воєнного злочину, необхідно переконатися, що місце є безпечним. Обов'язково звернути увагу на те, чи знімання не загрожуватиме власній та безпеці тих, хто поруч. Якщо свідок або потерпілий переконався, що ситуація навколо є безпечною, то свій запис слід почати з текстової закадрової інформації. Зокрема, назвати своє ім'я, контактні дані, час, дату і точне місце фіксації злочину, включно з GPS-координатами, якщо вони доступні, бо інакше інформація не матиме доказової сили в суді.

Для повноти слід документувати не лише злочин, але й навколишнє середовище. Якщо це можливо, зафіксувати персональні дані свідків, потерпілих від злочину (ПІБ, дата народження, номер телефону, адреса). Знімати необхідно здалеку та не підходити близько до таких об'єктів як воронки, снаряди та уламки боєприпасів. В жодному разі не чіпати нерозірвані боєприпаси та будь-які підозрілі речі. Якщо йдеться про фіксацію загибелі та/або поранення мирних мешканців і цією людиною виявився медик, священник чи військовий, обов'язково зробити фокус на атрибутах одягу, але пам'ятати, що мертві тіла чіпати не можна, оскільки вони можуть бути замінованими.

Зважаючи на специфічні особливості процесу збирання доказів у кримінальних провадженнях про цю категорію злочинів, у багатьох випадках майже неможливо здобути речові докази, оскільки територія є не підконтрольною. У більшості випадках засобом установлення відомостей, що мають істотне значення для кримінального провадження, є статті, виписки, фотозображення, коментарі, відеороликів, які отримані під час моніторингу мережі Інтернет, та потре-

бують детального переглянути, копіювати і вирішити питання про їх експертне дослідження. Тому докази, отримані шляхом використання спеціальної техніки, повинні відповідати критеріям автентичності.

Ця вимога обґрунтована потребою виключення з кримінального процесу доказів, виконаних або модифікованих із застосуванням засобів електронного та комп'ютерного монтажу. Підтвердження факту автентичності безпосередньо пов'язано з обов'язковістю проведення експертних досліджень доказів, отриманих із використанням спеціальної техніки.

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Типові способи вчинення злочинів, пов'язаних із незаконним утриманням та насильством щодо цивільного населення та військовополонених.
2. Типові сліди злочинів, пов'язаних із незаконним утриманням та насильством щодо цивільного населення та військовополонених.
3. Типові слідчі ситуації та версії, що виникають на початковому етапі розслідування.
4. Особливості тактики проведення огляду місця події.
5. Особливості тактики проведення обшуку.
6. Особливості тактики допиту свідків та потерпілих (в т.ч. у режимі відеоконференції).
7. Особливості тактики огляду слідчим інтернет-ресурсів.
8. Особливості використання спеціальних знань під час розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним утриманням та насильством щодо цивільного населення та військовополонених.

Тема 35

РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ВИЯВЛЕННЯМ МІСЦЬ МАСОВИХ ПОХОВАНЬ

- 1. Загальна характеристика воєнних злочинів і початковий етап розслідування*
- 2. Особливості тактики проведення окремих слідчих (р) дій*

- 1 -

Воєнні злочини належать до одного із чотирьох видів найтяжчих міжнародних злочинів. Міжнародні злочини загрожують загальному миру, безпеці та добробуту. Щодо них встановлена індивідуальна кримінальна відповідальність, зокрема за РС МКС, тобто міжнародна кримінальна відповідальність. Також діє обов'язок держав криміналізувати та переслідувати такі діяння за національним правом.

Згідно з даними Офісу Генерального прокурора України, в Україні наразі розслідують понад 1 700 проваджень про воєнні злочини росії. Зафіксовані чисельні випадки руйнувань житлової інфраструктури, вбивств мирних жителів та мародерства з боку російських військових на захопленій українській території.

Як зрозуміло зі ст. 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, воєнні злочини – це грубі порушення Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, а саме: будь-яке з таких діянь проти осіб або майна, що охороняються згідно з положеннями відповідної Женевської конвенції; інші серйозні порушення законів і звичаїв, що застосовуються в міжнародних збройних конфліктах у встанов-

лених рамках міжнародного права; у разі збройного конфлікту неміжнародного характеру, грубі порушення статті 3, спільної для чотирьох Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, а саме: будь-яке з таких діянь, вчинених стосовно осіб, які не беруть активної участі у бойових діях, зокрема, військовослужбовців, що склали зброю, та осіб, виведених зі строю в результаті хвороби, поранень, тримання під вартою чи з будь-якої іншої причини; інші серйозні порушення законів і звичаїв, що застосовуються у збройних конфліктах неміжнародного характеру в установлених рамках міжнародного права.

Воєнні злочини тісно пов'язані з іншими, такими як жорстоке поводження з військовополоненими чи цивільним населенням, крадіжки та грабежі національних цінностей на окупованій території, що супроводжується вбивствами, катуванням, нанесенням тілесних пошкоджень тощо. Складність розслідування воєнних злочинів зумовлена не тільки їх різноманіттям, а й іншими факторами, серед яких неможливість або складність у встановленні та затриманні осіб, які вчинили злочин, труднощі, пов'язані з небезпекою учасників розслідування, що проводять слідчі (р) дії у зоні загрози обстрілів чи вибухів. Небезпека також наявна під час проведення будь-яких дій на деокупованій території, де можуть бути нерозірвані снаряди, міни тощо. Складність також полягає у тому, що до розслідування потрібно залучити велику кількість фахівців, які володіють спеціальними знаннями, що відсутні у суб'єктів розслідування.

Предмет доказування у воєнних злочинах є двоелементним: (1) перший елемент є загальним і включає обставини, передбачені ст. 91 КПК України, проміжні та допоміжні факти, залежно від процесуальної ситуації та специфіки кримінального провадження; (2) другий елемент є контекстуальним (спеціальним), який зумовлює специфіку складу злочину в усіх його складових (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона). Ці елементи мають прямий та зворотній взаємозв'язок, зважаючи на залежність ідентифі-

кації контекстуальних елементів від загальних обставин вчиненого діяння та специфіку оцінки об'єктивної сторони в умовах збройного конфлікту.

Відмінність між інформацією та доказами виявляється на стадії кримінального судочинства та при їх застосуванні. Докази – це офіційний термін, який позначає інформацію, що є складовою частиною судового процесу в тому розумінні, що її використовують для доведення або ж спростування факту вчинення злочину. Отож, інформація є первинним неопрацьованим доказом: усі докази є інформацією, але не вся інформація є доказом. Існують два види доказів: прямі та непрямі.

Прямі докази – це ті, які доводять факт без додаткових пояснень; наприклад, жінка упізнає чоловіка, який стріляв у когось. Непрямі (або опосередковані) докази не доводять факт самі собою; вони повинні підтверджуватися іншими доказами, людським досвідом або здоровим глуздом для того, щоб опосередковано встановити факт. Ці два види доказів можуть бути представлені в трьох формах: показання свідків, речові докази та документальні докази.

Речові докази: предмети та матеріали, отримані внаслідок використання наукових методів, які можуть бути представлені на розгляд суду. Прикладами речових доказів можуть бути комп'ютери, обладнання або зброя, на рівні з ними можуть бути представлені докази, отримані науковим шляхом, такі як ДНК, або відбитки пальців. Документальні докази: будь-що, що містить певну описову інформацію. Зокрема, це офіційні документи, електронні листи, бази даних, карти або фотографії. Документальні докази зазвичай є поєднанням речових доказів і показань свідків, як, наприклад, документ, що містить військовий наказ, виданий певною особою. Здебільшого свідок надає ці докази і в подальшому очікується, що ці докази будуть "заявлені" (офіційно представлені) в МКС.

Показання свідків: це присутність у суді свідків для надання усних показань, або ж представлення письмових свідчень по суті справи або стосовно проведеної експертизи як свідка, потерпілого або підозрюваного. МКС переважно

вимагає, щоб свідок надавав показання особисто. Висновки експертів – це усні докази (часто висновки), які надаються експертом щодо питань, які знаходяться поза сферою компетенції суду.

Доказами можуть слугувати фото або відео загиблих/поранених мирних жителів, слідів катування цивільних, наслідків обстрілів цивільних об'єктів житлових будинків, лікарень, зруйнованих мостів, газопроводів, воронки від вибухів, уламки ракет, залишену вибухівку, момент переодягання військових рф у форму ЗСУ, момент пограбування або наслідки мародерства, обстріли медичних машин і гуманітарної допомоги, насилля щодо медпрацівників, відмова у доступі до медичної допомоги тощо. Також це можуть бути усні чи письмові показання потерпілих, залишені військовими рф документи.

Надзвичайно важливо, щоб у момент отримання інформації/доказів або їх вилучення на місці знаходження (місця злочину або від свідка) було здійснено відповідні записи про кожну особу, яка володіла або контролювала таку інформацію, коли це мало місце, де і чому. Для суду це є особливо важливим, якщо йому необхідно визначити, чи знаходиться інформація/докази у своєму первісному стані чи ні. Саме так упроваджується відповідний порядок зберігання та передачі речових доказів.

Віддання наказу: це загальнозрозуміле словосполучення. Важливі обставини включають такі фактори: (i) особа мала владу; (ii) ця особа наказала іншій особі (а) скоїти злочин, що насправді був вчинений, або на вчинення якого було здійснено замах; або (б) вчинити діяння або бездіяльність, внаслідок чого було вчинено злочин; (iii) наказ мав безпосередній вплив на діяння або замах на вчинення злочину; і (iv) підозрювана особа, коли давала наказ, принаймні усвідомлювала, що внаслідок виконання або втілення в життя наказу, буде вчинено злочин за звичайного розвитку подій. Наприклад, цей вид поведінки виникне, якщо командир віддав наказ своїм підлеглим убити всіх цивільних

осіб в певній місцевості, і вони вбили одного або більше таких цивільних осіб.

Після налагодження системи записів розслідування, формування команди і визначення версій потрібно скласти план про те, як вести розслідування, зокрема, оглядати місце події та аналізувати версії, наприклад, за допомогою конкретних свідків. У загальних рисах цей план повинен визначити заходи, які необхідно здійснити: визначити дії, виконання яких може сприяти формуванню додаткових версій та збору всеохоплюючої інформації; визначити всі місця, де можна знайти інформацію (зокрема, місце, де міг статися злочин, де знаходилися потерпілі безпосередньо до або після події, а також будь-яке місце, де можливі злочинці знаходилися безпосередньо до, під час або після події); відвідати і дослідити кожне потенційне місце злочину (з огляду на наявні пріоритети та враховуючи відносну значимість цих місць і ймовірність того, що докази могли бути втрачені через знищення або втручання людини); виявити й вилучити інформацію на кожному місці злочину; виявити потенційних свідків, які могли б надати релевантні та доказові версії або інформацію про інцидент; визначити потенційні оригінальні і документальні свідчення, які мають бути збережені.

Воєнні злочини є неоднозначним міжнародно-правовим явищем, яке потребує детального осмислення. Отож, важливою частиною наукового дослідження в порівнянні військових і воєнних злочинів є приділення особливої уваги ознакам останніх, до яких, на нашу думку, слід віднести такі: 1) відбуваються в рамках плану або політики держави, в цьому полягає їх серйозність; 2) виявляються в порушення законів і звичаїв війни, тобто посягають на встановлений міжнародним правом порядок ведення збройного конфлікту (як міжнародного, так і неміжнародного характеру); 3) посягають на охоронювані міжнародним правом інтереси безпеки осіб, які залучені в режим збройного конфлікту (як міжнародного, так і неміжнародного характеру); 4) можливі тільки в ході або у зв'язку зі збройним конфліктом як між-

народного, так і неміжнародного характеру; 5) порушують норми міжнародного права; 6) суб'єкт може бути як загальний, характерний для всіх видів злочинів проти миру і безпеки людства, так і спеціальний – комбатант; 7) особливість суб'єктивної сторони: поряд з притаманними всім злочинам проти миру і безпеки людства ознаками навмисного (щодо діяння) і усвідомленого (щодо можливості настання наслідків діяння), потрібна також констатація додаткового аналітичного елемента, що стосується сприйняття виконавцем наявності стану збройного конфлікту. 8) суб'єктом може бути будь-яка осудна фізична особа, що досягла 18-річного віку.

Щодо особа злочинця, то це є складним, інтегруючим і багатовекторним поняттям. У кримінологічній науці існує низка визначень особи злочинця, які можна об'єднати за такими трьома ознаками. 1. Формальна ознака передбачає підхід, за яким особа злочинця розглядається як особа людини, яка вчинила злочин, з наданням їй цілісної характеристики, а саме це складне інтегруюче поняття, що містить у собі й об'єднує біологічні, соціальні та психологічні сторони. 2. Змістовна ознака передбачає окрему характеристику особи злочинця у зв'язку з учиненням нею злочину та наявністю причинного зв'язку між суспільно небезпечним діянням та особою. 3. Формально-змістовна ознака – та, за якою виділяється стан особи в момент учинення злочину, а саме коли до та після вчинення злочину (часовий термін) особа не може вважатися «особою злочинця».

Відповідальність за воєнні злочини несуть комбатанти, а також особи, що віддають їм накази. Комбатантами є особи, які входять до складу збройних сил воюючої країни та прирівняних до них формувань і беруть участь безпосередньо у воєнних діях. Особи, що віддають їм накази, – це Верховний Головнокомандувач (Президент), а також інші військові та цивільні особи (як правило, державні службовці), які можуть віддавати прямі накази комбатантам. Те, що злочин вчинено особою за наказом уряду або начальника (чи то військового, чи цивільного), не звільняє цю особу від

кримінальної відповідальності. Якщо виникне ситуація, за якої можливо відібрати пояснення у воєнного злочинця (наприклад, унаслідок захоплення його в полон), окрім всієї інформації, яку має надати свідок, його також необхідно запитати про його приналежність до збройних сил, мотив/мету його дій, чи був наказ на вчинення військового злочину та хто його віддав, хто ще був залучений до вчинення воєнного злочину.

- 2 -

Під час огляду місця масового поховання цивільних осіб: фіксується розташування місця масового поховання, встановлюються його координати; здійснюються заміри місця масового поховання (могил), глибини, на якій були поховані особи; фіксуються ознаки об'єктів, у яких було поховано осіб (труни, пакети, простирадла тощо); відбираються зразки та проби ґрунту з місця захоронення.

Як спеціаліст судово-медичний експерт залучається для проведення оглядів на місці події трупів загиблих осіб. Він надає консультації слідчому з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок у галузі судової медицини. Зокрема, встановлює: розташування та позу трупа; зовнішній вигляд його одягу і взуття; характер пошкодження одягу, наявність на ньому слідів, плям тощо; індивідуальні особливості частин тіла, їхніх ушкоджень і слідів на тілі; особливості ложа трупа, предметів на ньому, безпосередньо біля нього.

Значну увагу приділяє виявленню ознак смерті, зокрема трупних змін та їх характеру (трупні плями, наявність і ступінь трупного залякання), а також виявленню загальних даних про особу трупа. Особливу увагу приділяє: виявленню наявності вогнепальних травм; визначає їх характер; установлює кількість поранень, чи відповідають вони за локалізацією одне одному на одязі і тілі людини.

У протоколі огляду місця події, зокрема: відображають дату, час, GPS-координати, найменування населеного пункту, адресу, іншу прив'язаність до місцевості, погодні умови; зазначають наявність або відсутність на місці події воронки та їхні параметри: діаметр, глибина, матеріал, на якому утворилася воронка (ґрунт, асфальт, залізобетон, деревина тощо), її точні військові координати (у цьому випадку відомості може надати запрошений спеціаліст із питань застосування озброєння), кут нахилу, прив'язаність її розташування до сторін світу; відображають масштаби та характер руйнувань: заглиблення у стіні чи інших предметах, руйнування скла у вікнах будівель і відстань цих вікон від місця вибуху; відображають сліди вибуху на предметах (наявність кіптяви, характер та інтенсивність її розподілу тощо); зазначають залишки мін/снарядів/ракет, їхні довжину, діаметр, кут нахилу у воронці, координати та їхнє розташування відповідно до сторін світу тощо (із залученням спеціаліста з питань застосування ракетних військ та артилерії); зазначають втрати серед мирного населення (загиблі та поранені), знищені будівлі/об'єкти, пошкоджені будівлі/об'єкти; відображають наявність слідів, що свідчать про переміщення об'єктів (транспортних засобів, трупів, уламків) на місці події до початку огляду, координати та їхнє розташування відповідно до сторін світу; фіксують висновки за результатами обстеження місця обстрілу (дата і час обстрілу; напрям, у якому здійснено обстріл; відстань, з якої здійснено обстріл; озброєння, яке використовувалося під час обстрілу, види бойових снарядів, калібр, кут, під яким вони увійшли в об'єкти чи ґрунт, та кількість використаних снарядів); зазначають координати усіх предметів, що підлягають огляду, та їхнє розташування відповідно до сторін світу (відомості може надати запрошений спеціаліст із питань застосування озброєння); фіксують місце виявлення трупа із вказівкою на мапі населеного пункту, положення тіла до нерухомих об'єктів, іншої обстановки навколо трупа, стан трупа, візуально виявлені тілесні ушкодження, трупні явища, особливі прикмети, одяг, сліди тортур та катувань, виявлених

на трупі, описуються деталізовано, ймовірні причини смерті: вогнепальні поранення; удушення, порізи (відрізання частин тіла); особисті речі, виявлені при трупі, зокрема мобільні телефони; документи, виявлені при трупі загиблого та поряд із ним тощо.

Масові поховання надто часто стають результатом конфліктів і грубих порушень прав людини. Для тих, хто вижив, потреба знати долю та місцезнаходження близьких людей, а також отримати посмертні останки для поховання та/або гідного вшанування може бути непереборною. Дедалі частіше така потреба визнається законним правом на встановлення істини. Масові поховання містять докази, що є важливими для ефективного встановлення істини, справедливості та притягнення винних до відповідальності. Тому ефективні правила та процедури захисту, утримування та розслідування масових поховань є вкрай важливими. Наразі, однак, незважаючи на існування низки передових підходів, застосовуваних різними суб'єктами в цій галузі, універсальних, спільних або загальних стандартів не існує.

Підхід «не нашкодъ» лежить в основі всіх інших принципів роботи та вимагає розуміння можливих шляхів, за яких наявність масових поховань та проведення розслідування можуть впливати на загальну ситуацію та навколишнє середовище, а також оцінки способів, у які можна уникнути та/або пом'якшити негативні наслідки, де це можливо. Оскільки такі дії є втручанням у ситуації порушення прав людини, поточних та минулих конфліктів, за суттю вони становитимуть частину ширшої динаміки в контексті їх здійснення.

Громади можуть зазнавати швидких соціальних змін, що можуть включати певну плинність соціальних і владних структур, а також відновлення соціальних норм. Підхід «не нашкодъ» за цих обставин буде активною спробою уникнути підриву наявних структур і відносин, що є важливими для підтримки миру та співіснування громади.

Він також має забезпечувати зусилля з уникнення створення нерівності або сприйняття упередженості або

фаворитизму, зокрема, щодо статусу та ресурсів, або закріплення наявної нерівності, зокрема, гендерної. Це передбачатиме безумовну повагу та, можливою мірою, дотримання культурних особливостей і норм, а також врахування відомих релігійних переконань жертв та/або їхніх сімей, за умови відсутності їх негативного впливу на проведення ефективного розслідування.

Захист місця поховання має першочергове значення для збереження цілісності останків, доказів та ліній розслідування, але водночас може привернути увагу до місця масового поховання як до місця підвищеного інтересу, що збільшує ризик знищення доказів. Непрофесійна ексгумація може призвести до змішування, неповного збору доказів, необхідних для ідентифікації та/або кримінального розслідування, неможливості зібрати дані відповідно до належних доказових стандартів, а також збільшити кількість посмертних пошкоджень останків. Неналежний пошук та ексгумація тіл також може призвести до неповажного ставлення (зокрема надання для публічного огляду) та поглибити травму родини. Забезпечення захисту може запобігти несанкціонованому створенню та розповсюдженню травмуючих і важких для сприйняття зображень.

Вимоги до робіт на місці поховання: пошук та ексгумація, реєстрація та зберігання людських останків та пов'язаних зі справою речових доказів мають відповідати положенням, наведеним у розділі про розслідування.

Робота поза місцем поховання. У морзі проводять патологоанатомічний розтин та отримують пов'язані зі справою речові докази. Така робота зазвичай вимагає спеціального планування та залучення додаткових ресурсів.

Крім того, необхідно виконати таке: • забезпечити наявність чіткої системи зберігання речових доказів для процесів ідентифікації та притягнення до відповідальності; • забезпечити належні приміщення для зберігання та збереження людських останків; та • забезпечити можливості для сімей, які відвідують морг задля ідентифікації та/або

ознайомлення з пов'язаними доказами. Збір даних про зниклих безвісти осіб, зокрема референтних зразків ДНК членів сім'ї, необхідний для отримання інформації та полегшення ідентифікації. Збір таких даних повинен бути конфіденційним, забезпечувати захист прав вцілілих та померлих. Порядок роботи з персональними даними, збору генетичної інформації та їх зберігання повинен відповідати національним нормативним вимогам щодо захисту даних, а також враховувати міжнародні стандарти.

За межами місця поховання слід створити систему обробки даних для погодження всіх аспектів збору та аналізу даних з метою ідентифікації. Така система повинна щонайменше включати: • реєстр зниклих безвісти осіб та облік пов'язаної з ними інформації; • інформацію, зокрема зразки ДНК членів сімей зниклих безвісти осіб; • дані про судово-археологічні роботи, пошук та ексгумацію людських останків та пов'язаних зі справою речових доказів; • результати антропологічної експертизи та матеріали справи; • лабораторні процедури з аналізу ДНК; • базу даних профілів ДНК; та • зіставлення зразків ДНК. Та або інша країна може не мати ресурсів для обробки ДНК, оскільки такі ресурси можуть бути надані сторонніми організаціями, здатними надати підтримку в масштабних дослідженнях ДНК.

Стратегія комунікацій сприятиме: • роз'ясненню процесів і часових рамок ідентифікації та обробки даних членам сім'ї та ширшому загалу для забезпечення отримання їхньої згоди; • інформуванню сімей про рішення щодо проведення патологоанатомічних досліджень та результати будь-якого такого дослідження.

У цьому контексті слід надавати інформацію про варіанти підтримки сім'ї та направлення до фахівців, що сприятиме: • ефективному обміну інформацією з відомствами, які можуть зберігати та надавати додаткову інформацію; • ефективній взаємодії зі ЗМІ, що здійснюється з дотриманням прав постраждалих сімей на недоторканість приватного життя, визнає чутливість сімей і їх право дізнатися про

результати до того, як про це дізнаються ЗМІ. Імовірні результати робіт з ідентифікації – позитивна ідентифікація: встановлюється за умови узгодженості даних до та після смерті зниклої безвісти особи та відсутності розбіжностей, які неможливо пояснити.

Слід використовувати науково надійні методи ідентифікації, зокрема аналіз відбитків пальців, стоматологічний огляд, створення біологічного профілю шляхом проведення антропологічної експертизи за наявності скелетованих останків, а також аналіз ДНК. Візуальне розпізнавання (зокрема, за фотографіями), опис людини, дані про татування, особисті речі та одяг, знайдені на тілі, а також медичні висновки можуть бути підтвердженням ідентифікації, але їх не слід використовувати як єдиний ідентифікатор. У випадку підтвердження ідентифікації відповідний орган має видати свідоцтво про смерть.

Ідентифікація не підтверджена: у випадку, наприклад, виключення на основі наявних доказів певної гіпотези щодо особи людини, чиї останки виявлено, або неможливості дійти висновку щодо ідентифікації людських останків. Слід продовжувати вести активний облік даних для забезпечення майбутньої можливості ідентифікації останків та повідомлення родичів та зацікавлених сторін, зокрема, органів влади. Для забезпечення ідентифікації в майбутньому слід вжити заходів щодо збереження та довгострокового зберігання.

Якщо заходи із збереження та зберігання недоступні або неналежні, неідентифіковані людські останки можуть бути поховані в позначених могилах відповідно до ймовірних культурних або відповідних релігійних звичаїв померлих. Для забезпечення можливості ідентифікації в майбутньому, можливою мірою слід уникати кремації. Зазначені далі методи повинні забезпечити можливість відстеження останків: документування та складання мапи місця поховання, зокрема нанесення на мапу місцерозташування окремих тіл на місці поховання; нумерація та позначення кожного тіла та мішка/груни із зазначенням номеру зразка

ДНК та місця його зберігання; маркування об'єкта за допомогою вказівників; зберігання інформації в надійному місці для її збереження.

Помилкова ідентифікація: якщо допущена помилка під час зіставлення особи з людськими останками. Така помилкова ідентифікація матиме негативний вплив на обидві відповідні родини, а також позначиться на розслідуванні. У разі виявлення такої помилки слід зв'язатися з сім'єю для надання підтримки, а також вжити заходів щодо виправлення помилки відповідно до стандартних операційних процедур.

Якщо провести ідентифікацію неможливо, вцілілі члени сім'ї можуть звернутися за довідкою, яка підтверджує безвісну відсутність їхніх близьких, що дозволить їм реалізувати інші права або здійснити продаж майна, отримати спадщину, вступити в повторний шлюб тощо. Статус зниклої безвісти особи або довідку про безвісну відсутність необхідно видати для захисту прав сім'ї.

У випадку, коли ідентифікація та повернення людських останків можливі: останки повинні бути передані сім'ї якнайшвидше після проведення посмертного дослідження; необхідно запровадити та дотримуватися процедури повернення людських останків. Вона повинна передбачати належну стратегію комунікацій та, можливою мірою, пропонувати ресурси для допомоги сім'ям та громадам загиблих або скеровувати до місць, де такі ресурси можуть бути надані. У випадку, коли тіло ідентифіковано, однак член сім'ї не забрав його: • людські останки та всі відповідні записи можна віддати на зберігання/збереження; АБО • людські останки можна захоронити у позначених могилах відповідно до культурних і належних релігійних звичаїв покійного(-ої) зі збереженням відповідних записів.

Незалежно від обраного варіанта, плани повинні включати відстеження, довгострокове зберігання або поховання тіл загиблих. Плани повинні відповідати культурним звичаям та враховувати те, що місце перепоховання – значуще місце вшанування пам'яті для сімей і громад. Крім того,

до практичних аспектів належатимуть питання земельної власності, переважні умови ґрунту та висота рівня ґрунтових вод на призначеній ділянці. Як і у випадку з невстановленими тілами, а також для можливості виправлення помилкової ідентифікації та помилкового повернення людських останків необхідно забезпечити можливість відстеження у такі способи: документування та складання мапи місця поховання, зокрема складання мапи місцезнаходження окремих тіл у межах такого місця; нумерування, а також позначення кожного тіла та пакета/труни із зазначенням номера зразка ДНК та місця зберігання; використання вказівників для позначення об'єкту; та безпечно зберігання інформації та її захист. Необхідно уникати кремації. Відповідні частини тіла та докази, належні способи поводження із невитребуваними особистими артефактами та неідентифікованими або невитребуваними частинами тіла повинні бути узгоджені із постраждалими громадами. Це можуть бути зведені пам'ятники, закриті експозиції, поховання, спеціальні ділянки вшанування пам'яті або осуарії.

Для участі в огляді за необхідності залучаються: сапери Збройних Сил України; працівники ДСНС; кінологи зі службово-пошуковими собаками; військовий (місцевий провідник); фахівець з оцінювання вартості майна; працівники моргу або волонтери, які доставлятимуть трупи оглянутих осіб, та особи (волонтери), які проводитимуть роботи з розкопування могил.

Отримання і збереження інформації та доказів має ключове значення для встановлення, що відбулось порушення міжнародного гуманітарного права, і може бути настільки ж важливим для встановлення факту відсутності порушення. Певні кроки, такі як збір доказів, значною мірою залежать від експертних та оперативних дій. Тому від командира може вимагатися виконання певних запобіжних заходів, таких як гарантування безпеки місця події, документування його фотографіями, малюнками, відеозаписом або аудіоописом, збір і збереження інших доказів, ідентифікація

можливих жертв і свідків, а також збір свідчень від них і особового складу власних збройних сил.

Отже, очевидним є те, що ефективне розслідування таких злочинів вимагає задіяння неабияких ресурсів і відповідної компетенції слідчих, експертів, прокурорів. Перед системою органів досудового розслідування постали нові виклики, пов'язані із необхідністю швидкого, всебічного та якісного документування, збирання доказової бази масових кримінальних порушень міжнародного гуманітарного права, багато з яких доводиться розслідувати вперше в умовах відсутності напрацьованих криміналістичних методик. У зв'язку з цим виникає необхідність у прийнятті неординарних і кардинальних рішень задля запровадження дієвого механізму боротьби з цими злочинними проявами. Досягнення зазначеної мети можливо за рахунок забезпечення досудового розслідування новітніми засобами, розробка яких має ґрунтуватися на положеннях цифрової криміналістики, узагальненні та аналізі передової національної й міжнародної судово-слідчої практики, досягненнях науково-технічного прогресу.

Цікаво, що сьогодні штучний інтелект використовується і при розпізнаванні обличчя окупантів, які вчинили масові вбивства в Бучі Київської області. Це можна зробити за допомогою американського стартапу Clearview AI, який має доступ до бази з 10 мільярдів фото, серед яких понад 2 мільярди зображень із російської соціальної мережі «ВКонтакте». OSINT (Open source intelligence) – це розвідка за відкритими джерелами. В основі цієї технології – пошук, аналіз і використання військової, політичної, економічної та іншої інформації для прийняття рішень у сфері національної оборони та безпеки, розслідувань тощо. В Україні термін OSINT відомий вже мінімум років п'ятнадцять. Цей підхід здавна використовується у сфері розвідки в усьому світі, адже саме відкриті джерела можуть становити до 90% усіх зібраних корисних даних.

Окрім військових та спецслужб, цією технологією у своїй роботі активно послуговуються медіа, передусім при

підготовці розслідувань. Один із найуспішніших прикладів – діяльність міжнародної групи незалежних журналістів Bellingcat, які на основі відкритих даних (фото, відео, записів перемовин) виявили можливих причетних до збиття рейсу MH-17 «Малазійських авіаліній» у липні 2014 року. Разом із командою незалежних блогерів Conflict Intelligence Team (CIT) вони детально інформують про широкомасштабне вторгнення росії в Україну.

З 24 лютого 2022 року Bellingcat збирає дані про випадки пошкоджень і руйнувань цивільної території та інфраструктури, а також загибель мирного населення. Всю цю інформацію розміщено на інтерактивній карті. Користувачі можуть досліджувати інциденти за датою та місцем розташування.

31 березня українські військові звільнили місто Буча Київської області від російських окупантів. Наслідки звірств щодо мирного населення Бучі сколихнули світ. За повідомленням української влади, загинули понад 320 жителів міста. У багатьох були зв'язані за спиною руки, що може свідчити про навмисні розстріли людей. Пошуки загиблих та процес розмінування території триває.

Натомість росіяни свої злочини намагаються всіляко приховати. Наприклад, Міноборони рф оприлюднені фото- та відеодокази називає провокацією та інсценізацією для західних ЗМІ. Також уряд орків стверджує, що за час перебування цього населеного пункту під контролем російських збройних сил «жоден місцевий житель не постраждав від будь-яких насильницьких дій», а «виїзди з Бучі не блокувалися». Як повідомив на своїй сторінці у Facebook директор агенції Postmen Ярослав Ведмідь, рашисти, зокрема, намагалися видалити і новостворену статтю Вікіпедії про різанину в Бучі.

Спростувати фейки російської пропаганди взялися фахівці з OSINT. Так, американська компанія Maxar Technologies, яка займається супутниковим зніманням Землі, надала знімки тіл, знайдених у Бучі після того, як із неї пішли окупанти. На знімках зображені темні об'єкти, схожі за роз-

міром на людські тіла, які з'явилися на вулиці Яблонській в Бучі у період з 9 до 11 березня. Вони знаходяться в тих самих місцях, де українська армія виявила мертвих після того, як повернула під свій контроль місто 31 березня. Подальший аналіз показує, що тіла залишалися в такому ж положенні більше трьох тижнів. Цю інформацію проаналізувало та оприлюднило видання The New York Times.

Злочини орків у Бучі доводять і оприлюднені відео та фото з соціальних мереж. Дослідник OSINT за допомогою зіставлення геолокації, вигляду вулиць на Google maps, супутникових знімків та пізніших фото, зроблених у цьому місті, зумів підтвердити конкретну локацію, де відбулися масові вбивства українців. І це лише один конкретний приклад роботи з відкритими даними.

У сучасних реаліях одним із найважливіших завдань криміналістики є розроблення та застосування техніко-, тактико- та методико-криміналістичних засобів, прийомів і рекомендацій, що дають змогу збирати, досліджувати й використовувати доказову інформацію. Від того, наскільки якісно та повно під час досудового розслідування зібрано доказову базу, залежить ефективність розгляду кримінального провадження в суді та швидкість досягнення мети правосуддя.

Можна визначити чотири основні групи джерел значущої інформації про воєнні злочини: особистісні джерела (показання свідків, потерпілих, підозрюваних (полонених) про обставини події); речові джерела (матеріальна обстановка, місця руйнувань, залишена техніка, речі, зброя, боєприпаси, вибухонебезпечні об'єкти, які не детонували, фрагменти боєприпасів, трупи з ознаками насильницької смерті; сліди біологічного походження у випадках катувань, згвалтувань; матеріали та речовини (грунти, вода тощо), що засвідчують факти застосування забороненої зброї, факти забруднення екосистеми небезпечними речовинами тощо); цифрові джерела (матеріали фото-, відеофіксації подій, дані електронних, комп'ютерних та телекомунікаційних мереж, дані геолокації засобів, оснащених GPS-маяками, дані з відкритих

джерел цифрової інформації і т. д.); документальні джерела (протоколи, розпорядження, накази, розпорядження, плани проведення військових операцій, замовлення на постачання, особисті документи комбатантів, фінансові документи тощо).

У розслідуванні воєнних злочинів типовою є необхідність ідентифікації трупів, яка може здійснюватися візуально за ознаками зовнішності, супутніми речами та документами або за допомогою досліджень судово-медичної одонтології, геномної ДНК. Робота судового медика значно ускладнюється, коли, труп перебував тривалий час на відкритому вологому повітрі, був похований у вологих ґрунтах; труп похований у «масових могилах», оскільки це сприяє процесам гниття, аутолізу, сапоніфікації (омиленню) трупа; труп фрагментований внаслідок тяжких вибухових, вогнепальних та інших травмувань; труп кілька разів переміщався сторонніми особами, змінювалось місце поховання, при цьому частково змінювалася і слідові картина.

Специфіка змісту методики розслідування військових злочинів, учинених в умовах збройного конфлікту, визначається переважно груповим (бригадним) методом розслідування, розслідуванням по «гарячих слідах» і особливими умовами проведення слідчих (р) дій в умовах збройного конфлікту. Це стосується як традиційних слідчих (р) дій (допит, обшук, огляд місця події тощо), так і нових для криміналістики прийомів, які поширені на практиці лише в районах збройного конфлікту (наприклад, допит військовополонених, дослідження місць масових поховань, аналіз радіопереговорів тощо). Основними доказами в діяльності органів міжнародної кримінальної юстиції є показання свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених і документи з поширеною практикою їх попередньої фіксації з використанням технічних засобів, які отримують під час проведення допитів, оглядів, обшуків, призначення і проведення експертиз.

Щодо проведення допитів, то найперше необхідно звернути увагу на їх предмет. Під час збройного конфлікту

слідчі повинні провести зазначену слідчу (р) дію найбільш компетентно, повно та вичерпно, використовуючи контрольні та розгорнуті питання, які створюють можливість не тільки отримати детальні показання, але й здійснити їх перевірку при зіставленні з іншими обставинами кримінального провадження.

При допиті свідків слід усувати прогалини та невідповідності в розповіді, але не потрібно усувати їх усіх: іноді вони вказують на надійність і достовірність розповіді, а не навпаки. За наявності розбіжностей у показаннях необхідно розпитати та уточнити усю розповідь разом зі свідком крок за кроком від початку до кінця. Не слід репетирувати, змушувати свідка повторювати або розповідати йому, що він пам'ятає. Слід пам'ятати про несвідомий вплив. Короткий огляд інформації або заяв свідка може бути більш доцільним та мати більшу доказову силу, якщо вони «підтверджені» іншою інформацією/доказами. В МКС документальні свідчення мають бути представлені як докази самим свідком. Якщо свідок робить особливі заяви, які потенційно можуть бути підтверджені документальними або речовими доказами, останні додаються до показань.

Релевантність, доказова сила та вагомість доказів. Релевантність доказова сила та вагомість є фундаментальними властивостями доказів, на основі які Міжнародний кримінальний суд, встановлює доведеність фактів сторонами справи відповідно до стандартів судочинства. Докази вважаються релевантними, коли вони безпосередньо стосуються справи, яка перебуває на розгляді суду. Якщо доказ є релевантним, то його використовують для оцінки особистої відповідальності обвинуваченого.

Навіть якщо доказ є релевантним, то він мусить бути прийнятним для застосування у судовому процесі. Міжнародний кримінальний суд вимагає надання показань свідком особисто, за винятком окремих випадків (наприклад, безпека свідка, смерть або об'єктивна нездатність свідка бути присутнім в суді, розгляд доказів обставин, що не є предме-

том спору, чи розгляд загальної інформації, або свідок був допитаний судом раніше).

Втручання у місця масових поховань або доступ до них з боку нефахівців у сфері криміналістики загрожує серйозною та незворотною шкодою – навіть з боку журналістів, які діють із добрими намірами та виконують небезпечну та часто таку необхідну роботу. Ретельне дослідження місць масових поховань експертами може служити різним важливим гуманітарним цілям та цілям притягнення винних до відповідальності. Розслідування може допомогти зрозуміти правду того, що сталося. Воно може дати можливість сім'ям дізнатися про долю своїх близьких і здійснити гідні поховання. Розслідування також може зібрати докази для процесу притягнення до відповідальності та допомогти визначити причину, спосіб та обставини смерті, особи вбитих та відповідальних за будь-які правопорушення.

Втручання в подібні місця з боку неспеціалістів (навіть з благими намірами) може призвести до підриву подальших судово-медичних розслідувань і значно ускладнити досягнення цих цілей. Журналісти та інші люди часто стикаються з етичними та практичними компромісами чи проблемами, коли вирішують, як розслідувати або висвітлювати події. Висвітлення у медіа масових поховань і підозрюваних воєнних злочинів може бути життєво важливим у багатьох значеннях. Воно часто виконує важливу роль у висвітленні порушень, як це було в Україні.

Відповідні повідомлення можуть сповістити чиновників, правозахисників і гуманітарних працівників про необхідність допомоги або розслідування. Вони можуть зосередити національну та міжнародну увагу на правопорушеннях і спонукати до дій на політичному рівні, а також можуть надати важливу інформацію для постраждалих громад. Про масові захоронення можна і потрібно повідомляти публічно та ефективно. І представники медіа можуть зробити це, вживаючи запобіжних заходів, щоб не втручатись у такі місця, і дотримуючись безпечної відстані від таких місць. Для

майбутніх розслідувань воєнних злочинів важливо розглядати такі місця як місця вчинення злочинів і вживати заходів для їх захисту та безпеки.

Територія навколо того, що неспеціалісти можуть визначити як захоронення, іноді також може бути важливою. Поблизу або на периферії такого місця можуть бути докази, які можуть надати інформацію про те, чи був вчинений злочин, або як саме він був вчинений.

Наприклад, сліди шин можуть допомогти оцінити, де були вбиті потерпілі або як перевозили тіла. Судові археологи можуть проаналізувати місце, щоб зрозуміти, як було утворене саме поховання (наприклад, за допомогою механічного екскаватора або вручну). Важливо також дотримуватись безпечної дистанції та не втручатись в об'єкт, оскільки неспеціалісти насправді не зможуть визначити, де починається і закінчується могила. Точне положення, в якому було знайдено тіло, теж може допомогти визначити спосіб смерті. Конкретне розташування долонь або рук може допомогти оцінити, чи було вбивство протиправним. Переміщення частин тіла нефахівцями може ускладнити точне виконання такої оцінки. А наступання на останки чи їх переміщення може призвести до їх пошкодження, заплутуючи подальшу судово-медичну експертизу. Втручання в об'єкти також може викликати питання щодо цілісності доказів, отриманих згодом.

Крім того, збереження точного місця перебування останків, одягу чи інших предметів може бути важливим для ідентифікації жертв. Ідентифікація часто є ключовою метою сімей, оскільки вони можуть не знати, чи їх близька людина зникла безвісти чи загинула. Ідентифікація та повернення тіл також дозволяє сім'ям проводити гідні поховання відповідно до культурних або релігійних звичаїв.

Невеликий предмет, наприклад гаманець або перстень, який ненавмисно відстороняється або відпадає через втручання в поховання, може ускладнити встановлення його відповідності з людськими останками. При наступанні на об'єкти докази можуть заглиблюватися в землю, що усклад-

нює їх пошук або змінює їх початкове розташування. Також іноді можуть виникати занепокоєння щодо безпеки під час проходження на території братських поховань або поблизу них. На деяких об'єктах можуть бути міни або нерозірвані боєприпаси.

В Україні напередодні будь-яких кримінальних розслідувань або судово-медичних процесів важливо, щоб об'єкти були захищені від втручання з боку осіб, які не мають відповідного досвіду. Захист є необхідним, оскільки формування експертних груп для проведення наукових розслідувань і проведення цих розслідувань часто є дуже тривалим процесом і рідко може відбуватися швидко.

Це особливо актуально там, де є багато конкуруючих пріоритетів у сфері гуманітарної допомоги та безпеки, і де є велика кількість переміщених родичів зниклих безвісти, або там, де триває конфлікт. Держави несуть основну відповідальність за захист і охорону таких місць. Поки вони не зможуть це зробити, приватним акторам важливо уникати втручання в масові поховання. Належний захист і невтручання в місця масових поховань зараз значно сприятиме процесу ідентифікації та кримінальному правосуддю в майбутньому.

Людські останки мають бути ідентифіковані та поховані в індивідуально позначених могилах у визначених та зареєстрованих місцях поховань відповідно до ритуальних (релігійних) обрядів. Позначення місць поховання здійснюється в порядку, встановленому законодавством. У разі неможливості ідентифікації людських останків інформація, що може сприяти її здійсненню, зокрема дата та місце знайдення людських останків, дані повного посмертного вивчення, зокрема, особливі прикмети, вік, статура тощо, одяг і особисті речі, зразки та профілі ДНК, отримані в ДНК-лабораторіях, фіксується у межах компетенції, визначеної законодавством, центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, та відповідними підрозділами Міністерства внутрішніх справ України і вноситься до Реєстру.

Поховання невпізнаних останків здійснюється після фіксації інформації, що може сприяти здійсненню ідентифікації людських останків. Інформація, що може сприяти здійсненню ідентифікації людських останків, оприлюднюється в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України. У разі поховання невпізнаних останків у книзі реєстрації поховань та перепоховань померлих відповідно до Закону України «Про поховання та похоронну справу» зазначаються стать померлої особи, дата виявлення її останків, дата і місце поховання останків, причина смерті та номер свідоцтва про смерть. На місці поховання невпізнаних останків встановлюється табличка, на якій зазначаються номери ділянки, ряду і могили, реєстраційний номер і дата поховання останків.

Виконання вказаних обов'язків робить необхідним вилучення під час кримінального провадження трупів із місць масових поховань і могил на місцевих та церковних цвинтарях й інших місцях, на яких захоронення було дозволено органами державної влади або місцевого самоврядування. Вилучення трупа з могили у правовій теорії називають ексгумацією трупа. Ця дія здійснюється з метою забезпечення збирання та перевірки доказів у кримінальному провадженні шляхом проведення огляду, впізнання трупа, судово-медичних експертиз та інших процесуальних дій. Ефективність зазначених дій та допустимість для використання у доказуванні їхніх результатів залежить найперше від правильно організованої і проведеної відповідно до вимог закону ексгумації трупа, проблематика якої давня, але у наше складне сьогодення, на жаль, стала особливо актуальною.

Ключові положення, які регулюють проведення ексгумації трупа в умовах воєнного стану, зосереджені у ст.ст. 223, 230, 238, 239, 615 КПК України, аналіз яких у системному зв'язку з іншими положеннями цього кодексу, дає підстави вважати ексгумацію трупа слідчою (р) дією, що проводиться за постановою прокурора. Вона полягає у вилученні трупа з місця його поховання в присутності слідчого, понятих, судово-медичного експерта та за необхідності

інших осіб (свідків, потерпілих родичів померлого, спеціалістів-криміналістів, вибухотехніків, ентомологів тощо. Ця дія пов'язана з оглядом могили та місцевості, на якій вона розташована, так і труни та трупа, його одягу й інших об'єктів і предметів, що знаходяться в могилі. У випадку застосування безперервного відеозапису під час її проведення поняті можуть бути відсутні. За необхідності труп може бути доставлений до відповідного експертного закладу для проведення експертизи. Впізнання може запроваджуватися як в ході ексгумації, так і окремо. Під час ексгумації можуть вилучатися зразки тканини і органів або частини трупа, необхідні для проведення експертних досліджень, та предмети, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення.

У разі проведення ексгумації ідентифікація тіл (останків) померлих (загиблих) осіб та встановлення причин смерті здійснюються в порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я. Інформація про невпізнані останки, отримана за результатами ідентифікації, вноситься до розділу Реєстру, що містить відомості про невпізнані останки та пов'язані з ними речі. Ідентифікація тіл (останків) померлих (загиблих) осіб – комплекс експертних (лабораторних) дослідницьких заходів, спрямованих на достовірне встановлення особистості невпізнаного тіла.

Медична ідентифікація тіл (останків) померлих (загиблих) осіб – процес та результат визначення належності останків конкретній особі шляхом порівняння відомої інформації про особу, зниклу безвісти (прижиттєвої інформації), та інформації, отриманої за результатами дослідження мертвого тіла (посмертної інформації). Невпізнані останки померлої особи – останки людини (тіло або частини тіла), належність яких конкретній особі не може бути встановлена без проведення додаткових заходів для ідентифікації.

Відповідно до ст. 230 КПК України, пред'явлення трупа для впізнання здійснюється з додержанням вимог, передба-

чених ч. 1 та ч. 8 ст. 228 КПК України. Як відомо, для впізнання пред'являється один труп, а вимоги ч. 2 ст. 228 КПК України на різновид цієї слідчої (р) дії не поширюються. Цілком зрозуміло, що в основі такого положення закладені принципи психології (зокрема, запобігання психотравмуючому впливу на особу). Крім того, у випадках масової загибелі людей, коли кількість загиблих сягає декілька десятків/сотен і більше, пред'явлення їх для впізнання становить неабиякі труднощі. Вважаємо подібний підхід спірним, який наводить на морально-психологічні міркування. Зокрема, можна уявити ступінь психічної травми особи, яка впізнає, після її детального ознайомлення, принаймні, з десятками спотворених тіл, серед яких вона намагається впізнати близьку або знайому їй людину.

Крім того, необґрунтованими є часові витрати, які необхідні для огляду особи, яка впізнає, значної кількості загиблих. Попередній допит за вказаними ознаками особи, яка впізнає, повинен суттєво звузити коло трупів, які можуть бути пред'явлені для впізнання. Крім того ж, на нашу думку, більш виваженим може стати підхід щодо можливості пред'явлення для впізнання трупа за фото- або відеозображенням. Зазначимо, що тіла можуть бути спотворені, фрагментовані внаслідок вибухових і вогнепальних уражень, дії надвисоких температур та несприятливих природних факторів. Через це втрачаються ідентифікаційно значущі ознаки для візуального впізнання. Тому єдиним способом ідентифікації особи за таких умов є призначення молекулярно-генетичної експертизи.

Сучасні досягнення молекулярно-генетичної експертизи дають змогу отримувати інформацію про конкретну особу за допомогою найрізноманітніших слідів біологічного походження. Одним із різновидів є спадкова індивідуальна інформація з молекули ДНК, що становить речовину в хромосомах, де розташовано генетичний код людини. У молекулах ДНК «записані» спадкові ознаки, що визначають біологічну індивідуальність кожної людини, її характеристики,

що передаються від покоління до покоління. Проблема ідентифікації особи за слідами біологічного походження практично була вирішена з введенням такої унікальної методики молекулярної генетики як полімеразна ланцюгова реакція, що дозволило досліджувати не тільки початковий біоматеріал, який був направлений на дослідження, а й збільшити його кількість багаторазово, що дає змогу аналізувати матеріал однієї клітини.

Оцінка висновків судової молекулярно-генетичної експертизи та їх використання в доказуванні також має суттєві особливості. Зокрема, серед загальних принципів оцінки висновку експерта як доказу щодо судової молекулярно-генетичної експертизи особливо актуальним видається дотримання вимоги системності. Фактичні дані, встановлені експертом, порівнюються з іншою інформацією у кримінальному провадженні, яка стосується предмета експертизи.

Перелік контрольних запитань до теми:

1. Поняття прямих доказів під час розслідування воєнних злочинів.
2. Характеристика особи злочинця у воєнних злочинах.
3. Типові слідчі ситуації на початковому етапі розслідування.
4. Особливості тактики огляду місця масового поховання.
5. Особливості тактики допиту осіб (свідків, підозрюваних) під час розслідування злочинів, пов'язаних із виявленням місць масових поховань.
6. Особливості ідентифікації осіб, виявлених під час огляду місця масового поховання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

До розділу 1

1. Біленчук П. Д., Семаков Г. С. Криміналістика. Кредитно-модульний курс : підручник. 3-тє, вид., змін., допов. і доопр. К. : ВД «Дакор», 2013. 520 с.
2. Даньшин М. В. Криміналістика ХХІ століття: місце у системі наукового знання : монографія. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. 480 с.
3. Зорин Г. А. Криминалистическая методология. Мн. : Амалфея, 2000. 608 с.
4. Іщенко Д. А. Формування наукових шкіл у криміналістиці. *Право і суспільство*. 2013. № 3. С. 145–151.
5. Комаха В. О. Ганс Гросс – один із піонерів і «батько» світової криміналістики. *Юридические записки*. 2014. № 1. С. 110–117.
6. Криміналістика : підручник / Р. І. Благута, О. І. Гарасимів, О. М. Дуфенюк та ін. ; за заг. ред. Є. В. Пряхіна. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 948 с.
7. Криміналістика : підручник : у 2 т. / А. Ф. Волобуєв, М. В. Даньшин, А. В. Іщенко та ін. Х. : ХНУВС, 2018. Т. 1. 384 с.
8. Настільна книга слідчого : наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. 3-є вид. перероб. і доп. К. : Ін Юре, 2011. 736 с.
9. Нежурбіда С. Ганс Гросс: людина, вчений, вчитель. *Вісник Академії прокуратури України*. 2006. № 3. С. 119–123.
10. Оржинська Е. І. Сучасне розуміння методу криміналістики. *Право і безпека*. 2012. № 2 (44). С. 120–125.
11. Полянська Г. С. Криміналістична діагностика (сутність та практичне значення). *Форум права*. 2013. № 3. С. 478–485.
12. Свобода Є. Ю., Сизоненко А. С. Криміналістична реєстрація: історія та сучасність. *Криміналістичний вісник*. 2011. № 2 (16). С. 196–202.
13. Сьоміна Н. А. Генезис криміналістичного вчення про механізм вчинення злочину. *Адвокат*. 2010. № 2 (113). С. 41–44.
14. Тіщенко В. В., Подобний О. О. Криміналістика : навч.-метод. посібник. Одеса : Вид-во «Юридика», 2022. 236 с.

15. Хоша В. В., Грузкова В. Г., Корж В. П. В. П. Колмаков – відомий учений-криміналіст. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2013. Вип. 13. С. 548–553.

16. Чисніков В. М. Альфонс Бертільон – основоположник «наукової поліції» (до 160-річчя з дня народження). *Криміналістичний вісник*. 2013. № 1 (19). С. 212–219.

17. Чисніков В. М. Рудий Г. М. – видатний український криміналіст-практик початку ХХ століття. *Криміналістичний вісник*. 2018. № 2 (30). С. 199–214.

18. Шевчук В. М. Проблеми формалізації криміналістичних знань та їх застосування у слідчій діяльності. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского*. Серія «Юридические науки». 2013. № 2-2. Т. 26 (65). С. 368–374.

19. Юсупов В. В. Криміналістика в Україні у ХХ – на початку ХХІ ст. (історико-теоретичне дослідження) : дис. ... д. ю. н. : 12.00.09. К., 2018. 564 с.

20. Теорія ігор : курс лекцій / уклад. Л. В. Барановська. К. : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2022. 245 с

21. Теорія ймовірностей та математична статистика : навч. посібник / О. І. Огірко, Н. В. Галайко. Львів : ЛьвДУВС, 2017. 292 с.

22. Кісіль З. Р. Основи управління : навч. посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2021. 232 с.

До розділу 2

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

2. Про безоплатну правничу допомогу : Закон України від 02.06.2011 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17>

3. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. (зі змінами). URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

4. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 р. (зі змінами). URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

5. Про затвердження Інструкції з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС України : Наказ МВС України від 10.09.2009 р. № 390. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

6. Бондар В. С. Сліди близького пострілу з деяких зразків вогнепальної стрілецької зброї, оснащеної пристроями зниження

рівня звуку пострілу. *Часопис Академії адвокатури України*. 2013. № 21. С. 1–7.

7. Гусак А. П. Основи криміналістичної техніки : навч.-метод. рекомендації. Луцьк : Волинськ. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2023. 80 с.

8. Дубовий О. П., Лукашенко В. Я., Рибалко Я. В. Криміналістичне дослідження слідів рук : наук.-практ. посібник / за заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. К. : Атіка, 2000. 152 с.

9. Іщенко А. В., Кобець М. В. Засоби і методи виявлення вибухових речовин та пристроїв у боротьбі з тероризмом : навч.-практ. посібник. К. : НАВС, 2005. 148 с.

10. Криміналістика : підручник / В. В. Пясковський, Ю. М. Черноус, А. В. Іщенко, О. О. Алексєєв та ін. К. : ЦУЛ, 2015. 544 с.

11. Криміналістика : підручник / Р. І. Благута, О. І. Гарасимів, О. М. Дуфенюк та ін. ; за заг. ред. Є. В. Пряхіна. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 948 с.

12. Криміналістика : підручник : у 2 т. / А. Ф. Волобуєв, М. В. Даньшин, А. В. Іщенко та ін. Х. : ХНУВС, 2018. Т. 1. 384 с.

13. Криміналістична техніка, тактика і методика: навч. посібник / В. В. Копча, Н. В. Копча. Одеса : ВД «Гельветика», 2022. 286 с.

14. Криміналістика в тестах : навч. посібник / І. І. Когутич, О. М. Калужна, І. В. Жолнович та ін. ; за ред. І. І. Когутича. К. : Алерта, 2013. 534 с.

15. Криміналістика: криміналістична техніка : навч. посібник / Степанюк Р. Л., Гусєва В. О., Кікінчук В. В. та ін. Х. : ХНУВС, 2023. 388 с.

16. Криміналістичне документознавство : практич. посібник / В. В. Бірюков, В. В. Коваленко, Т. П. Бірюкова, К. М. Ковальов ; за заг. ред. В. В. Бірюкова. К. : Вид. Паливода А. В., 2007. 332 с.

17. Мельник Р. В. АБІС «ТАИС» як допомога при проведенні судово-балістичних досліджень. *Криміналістика и судебная экспертиза*. 2013. Вып. 58 (1). С. 267–275.

18. Мельников І. М. Криміналістична вибухотехніка в системі науки криміналістики. *Криміналістика и судебная экспертиза*. 2013. Вып. 58 (1). С. 35–44.

19. Молибога Н. П., Абрамов В. М., Свобода Е. Ю. Признаки, используемые при проведении почерковедческих экспертиз текстов, подписи и цифровых записей : учеб.-справ. пособие. К. : НАВСУ, 2000. 68 с.

20. Настільна книга слідчого : наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. 3-є вид. перероб. і доп. К. : Ін Юре, 2011. 736 с.

21. Сабадаш В. П., Ларкін М. О. Криміналістика : навч. посібник. К. : ЦУЛ, 2013. 228 с.
22. Тальянчук Л. С. Сучасні способи підробки документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, та їх ознаки. *Митна справа*. 2013. № 6 (90). ч. 2, кн. 2. С. 61–69.
23. Тищенко В. В., Подобний О. О. Криміналістика : навч.-метод. посібник. Одеса : Вид-во «Юридика», 2022. 236 с.
24. Федоров Г. В. Запаховые следы в криминалистике. Мн. : Амалфея, 2000. 144 с.
25. Використання безпілотних літальних апаратів в діяльності Національної поліції : метод. рекомендації / С. О. Шатрава, О. В. Джафара, Д. Є. Денишук, І. В. Кріцак, О. В. Погорілець. Х. : ХНУВС, 2022. 25 с.
26. Про затвердження Інструкції про порядок використання правоохоронними органами України інформаційної системи Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол : Наказ МВС України, Офісу Генерального прокурора, НАБУ, СБУ, ДБР, Міністерства фінансів України, Мін'юсту України від 17.08.2020 № 613/380/93/228/414/510/2801/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0849-20>
27. Про затвердження Положення про єдину інформаційну систему МВС та перелік пріоритетних електронних інформаційних ресурсів її суб'єктів : Постанова КМУ від 14.11.2018 р. № 1024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1024-2018>
28. Про затвердження Положення про інформаційно-комунікаційну систему «Інформаційний портал Національної поліції України» : Наказ МВС України від 03.08.2017 р. № 676. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1059-17>
29. Про затвердження Інструкції з формування та ведення інформаційної підсистеми «СЛІД» інформаційно-телекомунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України» : Наказ МВС України від 16.03.2020 р. № 257. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0319-20>

До розділу 3

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
2. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. (зі змінами). URL: <http://zakon.rada.gov.ua>

3. Про безоплатну правничу допомогу : Закон України від 02.06.2011 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17>

4. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змінами). URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

5. Про взаємодію Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ України в питанні розшуку осіб : Наказ Служби безпеки України і МВС України від 03.05.2012 р. № 169/391 URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

6. Про затвердження Інструкції з організації проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні : Наказ Генеральної прокуратури України, МВС України, СБ України, Адміністрації прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16.11.2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

7. Балицький Т. М. Виникнення та розвиток ідеї слідчого експерименту. *Науковий вісник МГУ. Сер.: Юриспруденція*. 2013. № 6–3. Т. 2. С. 104–105.

8. Біленчук П. Д. Криміналістика. Кредитно-модульний курс : підручник / П. Д. Біленчук, Г. С. Семаков. 3-тє, вид., змін., допов. і доопр. К. : ВД «Дакор», 2013. 520 с.

9. Бойко А. О., Прохорова А. О. Пред'явлення особи для впізнання: процедурні особливості та порушення на практиці. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 510–514.

10. Бортун М. Актуальні питання проведення допиту в режимі відеоконференції. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2014. № 1 (3). С. 64–70.

11. Ващук О. П. Тактика використання невербальної інформації при проведенні слідчих (розшукових) дій. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского*. 2013. № 2–2. С. 293–299.

12. Гуменна Н. В. Планування розшукової діяльності слідчого. *Науковий вісник МГУ. Сер.: Юриспруденція*. 2014. № 12. Т. 2. С. 153–156.

13. Дунаєва А. В. Кримінально-процесуальна діяльність слідчого щодо розшуку обвинуваченого: порівняльний аналіз законо-

давства. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2012. № 3. С. 18–26.

14. Ісмайлов К. Ю. Особливості кримінальної розвідки з відкритих джерел як інструмент збирання оперативної інформації. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2016. № 1. С. 110–113.

15. Ковальова О. В. Розшукова робота слідчого як окрема форма пізнавальної діяльності. *Правовий часопис Донбасу*. 2020. № 4 (73). С. 118–124.

16. Криміналістика : підручник / В. В. Пясковський, Ю. М. Черноус, А. В. Іщенко, О. О. Алексеев та ін. К. : ЦУЛ, 2015. 544 с.

17. Криміналістика : підручник / Р. І. Благута, О. І. Гарасимів, О. М. Дуфенюк та ін. ; за заг. ред. Є. В. Пряхіна. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 948 с.

18. Криміналістика : підручник : у 2 т. / А. Ф. Волобуєв, М. В. Даньшин, А. В. Іщенко та ін. Х. : ХНУВС, 2018. Т. 1. 384 с.

19. Криміналістична техніка, тактика і методика : навч. посібник / В. В. Копча, Н. В. Копча. Одеса : ВД «Гельветика», 2022. 286 с.

20. Молдован В. В., Молдован А. В. Слідчі (розшукові) дії : навч.-практ. посібник. К. : Алерта, 2019. 310 с.

21. Настільна книга слідчого : наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. 3-є вид. перероб. і доп. К. : Ін Юре, 2011. 736 с.

22. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України. Зразки процесуальних документів у кримінальному провадженні [станом на 21 лют. 2020 р.] / за заг. ред. Чернявського С. С. К. : ВД «Професіонал», 2020. 1288 с.

23. Одіозного суддю-«колядника» взяли під варту. URL: https://gazeta.ua/articles/life/_odioznogo-suddyukolyadnika-vzjali-pid-vartu/954757

24. Проведення слідчих (розшукових) дій із застосуванням звуко- та відеозаписувальних технічних засобів : метод. рек. / В. В. Невгад, Р. М. Дударець, А. А. Саковський, М. П. Климчук. К. : НАВС, 2018. 67 с.

25. Про затвердження Інструкції з формування та ведення бази даних «Розшук» інформаційно-комунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України» : Наказ МВС України від 28.06.2023 р. № 534. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1486-23>

26. Про затвердження Положення про єдину інформаційну систему МВС та переліку пріоритетних електронних інформаційних

ресурсів її суб'єктів : Постанова КМУ від 14.11.2018 р. № 1024 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1024-2018>

27. Сабадаш В. П., Ларкін М. О. Криміналістика : навч. посібник. К. : ЦУЛ, 2013. 228 с.

28. Тищенко В. В., Подобний О. О. Криміналістика : навч.-метод. посібник. Одеса : Вид-во «Юридика», 2022. 236 с.

29. Шумило М. Є., Рудей В. С. Реалізація конституційного принципу таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції у досудових стадіях кримінального процесу України : монографія. К. : Юрид. думка, 2012. 207 с.

30. Про затвердження Інструкції про порядок використання правоохоронними органами України інформаційної системи Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол : Наказ МВС України, Офісу Генерального прокурора, НАБУ, СБУ, ДБР, Міністерства фінансів України, Мін'юсту України від 17.08.2020 № 613/380/93/228/414/510/2801/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0849-20>

До розділу 4

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

2. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

3. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. (зі змінами). URL: <http://zakon.rada.gov.ua>

4. Про протидію торгівлі людьми : Закон України від 20.09.2011 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17>

5. Про безоплатну правничу допомогу : Закон України від 02.06.2011 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17>

6. Про психіатричну допомогу : Закон України від 22.02.2000 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14>

7. Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори : Закон України від 15.02.1995 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/60/95>

8. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-

методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>

9. Про затвердження переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів : Постанова Кабінету Міністрів України від 06.05.2000 р. № 770 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/770-2000>

10. Про затвердження таблиць невеликих, великих та особливо великих розмірів наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, які знаходяться у незаконному обігу : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 01.08.2000 р. № 188 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0512-00>

11. Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні : Наказ ГП України, МВС, СБ України, АДПС України, МФ України, МЮ України від 16.11.2012 р. № 114/1042/516/936/1687/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12>

12. Про затвердження Інструкції з організації діяльності кінологічних підрозділів Національної поліції України : Наказ МВС України від 01.11.2016 р. № 1145. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1544-16>

13. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні : Наказ МВС України від 07.07.2017 р. № 575. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17>

14. Благута Р. І., Мовчан А. В. Новітні технології у розслідуванні злочинів: сучасний стан і проблеми використання : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2020. 256 с.

15. Бодня І. О. Способи вчинення хуліганств групою неповнолітніх. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2012. № 3. С. 199–201.

16. Булдакова К. Поняття ефективності судового контролю у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. *Юридичний вісник*. 2022. № 6. С. 200–206.

17. Виявлення і розкриття кваліфікованих видів вимагань вчинених учасниками організованих груп та злочинних організацій : метод. рекомендації / Мороз В. П., Богуславський М. Г., Санакоєв Д. Б. Дніпро : ДДУВС, 2023. 50 с.

18. Встановлення факту смерті особи під час воєнного стану / укл. : Коропатнік І. М., Микитюк М. А., Павлюк О. О., Петков С. В. К. : ВД «Професіонал», 2023. 484 с.
19. Вуйма А. Г. Участь спеціалістів у проведенні огляду місця події під час розслідування вбивств. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2021. № 2. С. 256–265.
20. Гловюк І. В., Тетерятник Г. К. Контекстуальні елементи у провадженнях щодо воєнних злочинів: предмет доказування SUE GENERIC. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 394–398.
21. Грібов М. Л., Ємець О. М., Руснак Д. І. Візуальне спостереження за особою, річчю або місцем як засіб протидії торгівлі людьми. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 3. С. 8–21.
22. Дідківська С. П., Сагайдак П. Г. Використання судово-медичних і криміналістичних даних при розслідуванні злочинів проти людини : навч. посібник. К. : Атіка, 2004. 136 с.
23. Досудове розслідування кримінальних проступків : метод. рек. / С. С. Чернявський, М. С. Цуцкірідзе, Р. М. Дударець та ін. К. : НАВС, 2019. 160 с.
24. Дуфенюк О. Розслідування воєнних злочинів: логістичні, криміналістичні та судово-медичні питання. *Юридичний електронний журнал*. 2022. № 4. С. 369–374.
25. Дуфенюк О. Розслідування воєнних злочинів в Україні: виклики, стандарти, інновації. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 1. Р. 46–56.
26. Економічна безпека держави: криміналістичне забезпечення : навч. посібник / В. В. Топчій, Т. П. Яцик, В. А. Шкелебей, А. В. Свінцицький, А. М. Падалка, В. В. Топчій ; за заг. ред. В. В. Топчія. К. : 7БЦ, 2021. 537 с.
27. Єфімов М. М. Організація і тактика розслідування хуліганства : навч.-практ. посібник. Дніпропетровськ : ДДУВС, 2013. 158 с.
28. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: www.reyestr.court.gov.ua
29. Заворіна О. П. Особливості взаємодії органів досудового розслідування з оперативними підрозділами Національної поліції в кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2020. Вип. 2. С. 228–238.

30. Злочинність неповнолітніх: причини, наслідки та шляхи запобігання : навч. посібник / С. І. Яковенко, Н. Ю. Максимова, Л. І. Мороз, Л. А. Мороз. К. : Вид. Паливода А.В., 2006. 260 с.

31. Капустіна М. В., Демідова Є. Є., Латиш К. В. Використання сучасних інформаційних технологій при розслідуванні воєнних злочинів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 564–566.

32. Коваленко В. В. Типові способи, сліди й обстановка вчинення злочину як елементи криміналістичної характеристики торговлі людьми. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. Вип. 2. С. 182–186.

33. Коваль М. М., Малиновська А. В. Експертизи, які проводяться під час розслідування кримінальних проваджень про зґвалтування. *Науковий вісник МГК. Сер.: Юриспруденція*. 2020. № 43. С. 159–162.

34. Криміналістика в тестах : навч. посібник / І. І. Когутич, О. М. Калужна, І. В. Жолнович та ін. ; за ред. І. І. Когутича. К. : Алерта, 2013. 534 с.

35. Криміналістика : підручник / Р. І. Благута, О. І. Гарасимів, О. М. Дуфенюк та ін. ; за заг. ред. Є. В. Пряхіна. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 948 с.

36. Криміналістика : підручник : у 2 т. / А. Ф. Волобуєв, О. В. Одерій, Р. Л. Степанюк та ін. Х. : ХНУВС, 2018. Т. 2. 312 с.

37. Криміналістична техніка, тактика і методика : навч. посібник / В. В. Копча, Н. В. Копча. Одеса : ВД «Гельветика», 2022. 286 с.

38. Кушпін В. П. Проведення окремих слідчих (розшукових) дій у розслідуванні зґвалтування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 320–322.

39. Методика розслідування торгівлі людьми : альбом схем / укл. О. В. Захарова, О. І. Гарасимів, О. М. Дуфенюк та ін. Львів : ЛьвДУВС, 2019. 115 с.

40. Методика розслідування шахрайств, пов'язаних із купівлею-продажем товарів через мережу «Інтернет»: теоретичні та праксеологічні засади : монографія / М. М. Єфімов, Н. В. Павлова, С. В. Чучко. Одеса : ВД «Гельветика», 2022. 200 с.

41. Настільна книга слідчого : наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. 3-є вид. перероб. і доп. К. : Ін Юре, 2011. 736 с.

42. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України. Зразки процесуальних документів у кри-

мінальному провадженні [станом на 21 лют. 2020 р.] / за заг. ред. Чернявського С. С. К. : ВД «Професіонал», 2020. 1288 с.

43. Негласні слідчі (розшукові) дії та використання результатів оперативно-розшукової діяльності у кримінальному провадженні : навчально-практичний посібник / С. С. Кудінов, Р. М. Шехавцов, О. М. Дроздов, С. О. Гриненко. Х. : Оберіг, 2013. 344 с.

44. Нікітіна-Дудікова Г. Ю. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей. *Juris Europensis Scientia*. 2022. Вип. 2. С. 120–125.

45. Особливості розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів чи психотропних речовин із використанням сучасних телекомунікаційних та інших технологій : науково-методичні рекомендації / за заг. ред. О. О. Юхна. Х. : ХНУВС. 2019. 48 с.

46. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду (офіційний переклад). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588

47. Садова Т. С. До питання про співвідношення воєнних та військових злочинів у міжнародному та національному праві. *Правова держава*. 2021. № 42. С. 220–228.

48. Сащенко М. І. Особливості здійснення досудового розслідування щодо неповнолітніх. *Молодий вчений*. 2019. № 4 (1). С. 154–156.

49. Тищенко В. В., Подобний О. О. Криміналістика : навч.-метод. посібник. Одеса : Вид-во «Юридика», 2022. 236 с.

50. Трясун П. Р. Використання спеціальних знань у процесі розслідування хуліганства, вчиненого у публічних місцях. *Правові новели*. 2020. № 11. С. 291–299.

51. Федосова О. В. Становлення та перспективи розвитку криміналістичної методики розслідування злочинів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2020. Вип. 46. С. 174–178.

52. Чердинцев Ю. Г. До питання сучасної структури окремої криміналістичної методики. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 3. С. 269–273.

53. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Х. : В деле, 2015. 559 с.

54. Ювенальна юстиція: український дискурс : колективна монографія / за заг. ред. О. Ф. Долженкова, М. В. Корнієнка. Одеса : Університет Ушинського, 2021. 320 с.

55. Юсупова К. О. Участь захисника у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх: криміналістичні основи та кримінальні процесуальні гарантії. *Криміналістика і судова експертиза*. 2022. Вип. 67. С. 320–335.

56. Яковіна О. Б. Побудова слідчих версій та планування розслідування розбоїв, учинених неповнолітніми. *Право та державне управління*. 2019. № 1 (34). Том 1. С. 103–108.

Колектив авторів:

Благута Роман Ігорович,

канд. юрид. наук, професор (тема 21);

Гарасимів Олена Іванівна,

канд. юрид. наук, доцент (теми 24, 31, 34);

Дуфенюк Оксана Михайлівна,

канд. юрид. наук, доцент (теми 20, 22, 23, 25, 33);

Комісарчук Юлія Анатоліївна,

канд. юрид. наук, доцент (тема 26);

Марко Сергій Іванович,

канд. юрид. наук, доцент (теми 28, 29, 30, 32);

Пряхін Євген Васильович,

канд. юрид. наук, доцент (теми 1–19);

Ряшко Олена Василівна,

канд. юрид. наук, доцент (теми 27, 35)

Навчальне видання

Криміналістика

Підручник

За заг. ред. Є. В. Пряхіна

Редагування *Андріана Кузьмич-Походенко*

Макетування *Андріана Кузьмич-Походенко*

Друк *Андрій Радченко*

Підписано до друку 29.12.2023.

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн.-друк. арк. 28,59.

Зам. № 93-23.

Львівський державний університет внутрішніх справ
вул. Городоцька, 26, Львів, 79007, Україна

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.

К82

Криміналістика : підручник / Р. І. Благута, О. І. Гарасимів, О. М. Дуфенюк та ін. ; за заг. ред. Є. В. Пряхіна. 4-ге вид., перероб. і допов. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. 820 с.

ISBN 978-617-511-393-6

Видання підготовлено відповідно до програми навчальної дисципліни «Криміналістика». Відображено сучасний стан і перспективи розвитку вітчизняної криміналістики з урахуванням положень Кримінального процесуального кодексу України 2012 р. і внесених до нього змін. Викладено теоретичні основи криміналістики, розкрито питання, що стосуються криміналістичної техніки та окремих її галузей, висвітлено зміст криміналістичної тактики, розглянуто положення методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень.

Для курсантів, студентів, слухачів, аспірантів, ад'юнктів та викладачів вишів і факультетів юридичної спрямованості усіх форм навчання, а також працівників правоохоронних органів.

The publication is prepared in accordance with the program of educational discipline «Criminalistics». The current state and prospects of development of state criminalistics subject to the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine in 2012 and changes made to it are shown. The theoretical foundations of criminology are outlined, issues related to forensic technology and its separate branches are disclosed, the content of forensic tactics is highlighted, the provisions of the investigation methodology of separate types of criminal offences are considered. Publication is intended for cadets, students, listeners, graduate students, adjuncts, teachers of universities and legal faculties for all forms of education as well as law enforcement officers.

УДК 343.9 (075.8)